

ANTİK ÇAĞDAN KÜRESELLEŞMEYE

YÖNETİM GELENEKLERİ ve TÜRKLER

İKİNCİ CİLT

4.BASKI

metin aydoğan

ğdan küreselleşmeye yönetim gelenekleri ve türkler...metin aydoğan...ant

UMAY YAYINLARI

Metin Aydoğan

Antik Çağ'dan Küreselleşmeye

YÖNETİM GELENEKLERİ VE TÜRKLER

II

Umay Yayınları

ARAŞTIRMA

Antik Çağ'dan Küreselleşmeye
YÖNETİM GELENEKLERİ VE TÜRKLER

METİN AYDOĞAN
İZMİR

1.Basım / Haziran 2004
3.Basım / Mart 2005
4.Basım / Mayıs 2005

YAYINCI
Umay Yayınları

KAPAK TASARIMI
Yunus KARAASLAN

MİZANPAJ
Aynur ABANCI

BASKI
Tibyan Matbaacılık

UMAY YAYINLARI
1437 Sokak No:17/7
Alsancak / İZMİR

Tel : 0 232 422 31 14 / 0.232.839 14 62
Fax : 0 232 464 41 37 / 0.232.839 14 63

e mail : umayyayinlari @ hotmail. com
e mail umayyayinlari @ yahoo. com
www.umayyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

10. BÖLÜM : Türk Toplumunda Gelenek ve Görenekler 619
Türkler Nasıl İnsanlardır? 621
Doğa'ya Verilen Önem 628
Eski Türkler'de Hukuk 631
Aile Düzeni ve Kadının Toplumdaki Yeri 634
Türkler'de Konukluk ve Meslek Ahlakı 640
Orta Asya Kültürü 645
Türk Edebiyatı 651
Mimarlık ve Güzel Sanatlar 661
Heykel, Resim, Seramik 669
Müzik 672
Eğitim ve Korunan Kimlik 675
Yabancılaşmanın Kökleri Enderun Devşirmeleri 687

11. BÖLÜM : Türk Toplumunda Ekonomik Evrim 709
Orta Asya Ekonomisi 711
Selçuklular ve Osmanlılarda Toprak Düzeni 725
Selçuklular ve Osmanlılarda Yönetim Biçimi
ve Ekonomi 745
Kapitülasyonlar ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı 761

12. BÖLÜM : Türk – Arap ve Türk – Kürt İlişkileri 791
Emeviler ve Orta Asya 793
Abbasiler ve Yükselen Türk Etkisi 801
Batı'nın Arap Politikası ve Arap Ayaklanmaları 805
Birinci Dünya Savaşında Araplar 812
Arap Kültüründe Türk İmgesi 819
Türk Kürt İlişkileri 827
Bin Yıllık Birliktelik 828
"Kürt Alevisi" Olur mu? 837
Emperyalist Kışkırtma ve Kürtler 841

13. BÖLÜM : I.Meşrutiyet'ten I.Meclis'e 855
Evrensellik ve Özgünlük 857
I.Meşrutiyet 863
II.Meşrutiyet 868
Jön Türkler 871
İttihat ve Terakki Cemiyeti / Fırkası 890
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 905
Müdafaa – i Hukuk Örgütleri 909
Birinci Meclis 925

14. BÖLÜM : Cumhuriyet Dönemi Partileri 947
Cumhuriyet Halk Partisi 949
Müdafaa-i Hukuk'tan "9 Umde" ye 950
Atatürk Döneminde CHP 956
İsmet İnönü ve Kemalizm'den Geri
Dönüş (1938-1945) 973
Batı'yla Bütünleşme, Kemalizmi yadsıma
ve yok oluş (1945-1980) 982
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 993
Serbest Cumhuriyet Fırkası 1002
Demokrat Parti 1008

15. BÖLÜM : Türkiye'de Siyaset ve Parti Türleri 1025
Batıcılığın Yeni Biçimleri :
"İslamcılar", "Kürtçüler", "Sosyalistler" 1027
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 1038
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 1041
Siyasi Partilerin Para Kaynakları 1049
Türkiye'de Aydın Kırımı 1054
İlk Hedef : Köy Enstitüleri 1058
68 Kuşağı 1064
"Ülkücüler", "Devrimciler" 1070
1974 – 1980: Katliam ve Vahşet Dönemi 1078
Kahramanmaraş'ta Ne Yapıldı? 1084
12 Eylül'ün Gerçek Yüzü 1095
Darbe Hazırlamak 1097
Son ve Kesin Vuruş 1102
Türkiye Partilerinden Çıkarılacak Sonuçlar 1106

BASINDAN 1119

OKURLARDAN 1131

DİPNOTLAR 1141

DİZİN 1185

II. CİLT

ONUNCU BÖLÜM

TÜRK TOPLUMUNDA GELENEK VE GÖRENEKLER

Türkler Nasıl İnsanlardır?

Bir toplum ya da topluluğu oluşturan insanların tümünü kapsayan ve topluluk içindeki her bireyi aynı biçimde ifade eden, tek bir tanımın yapılamayacağı açıktır. *Boy* ya da *kavim, milliyet* ya da *millet*, niteliği ve büyüklüğü ne olursa olsun tüm toplum biçimlerinde; bireyler arasında düşünce ve davranış farklılıkları, karşıtlıklar, başkalıklar elbette olacaktır. Sınıfsal farklılaşmalar bir yana, aynı *soy* ve *aile* içinde bile birbiriyle her zaman uyumlu olmayan davranışlar vardır. *Katılımcılıkla baskıcılık, barışçılıkla savaşkanlık, paylaşımcılıkla bireysellik, yardımseverlikle bencillik* gibi sayısız karşıtlık ya da birliktelik, toplumun bireylere verdiği özelliklerdir.

Kişiler ya da guruplar arasında düşünce farklılıklarının olması, toplumun genel yapısını temsil eden ortak bir *tinsel biçimlenişin (ruhsal şekillenmenin)* ve toplumu tanımlayan ortak bir *özyapının (karakter)* olmayacağı anlamına, elbette gelmez. *Aile* ya da *soy*'da, bireyler arasındaki farklılıklara karşın, nasıl ortak bir *düşünce ve davranış birliği* varsa ve bu *birlik*, onların ana özelliğini gösteriyorsa, aynı *birlik* toplumlarda da vardır. Bireyin sahip olduğu düşünce ve davranışlar, aileden başlayarak toplumun tümü tarafından belirlenir. Toplum aileyi, aile bireyi etkiler; aynı etki, ters yönlü olarak da işler. Bütünlüğü olan karşılıklı etkileşim, sonuçta, toplumun kendine özgü niteliğini, yani onu başka toplumlardan ayıran *özyapı (seciye-karakter)*'yı ortaya çıkarır.

Özyapı oluşumu, binlerce yıllık geçmişe dayanan ve sürekli değişimle yenilenen, sonsuz bir süreçtir. Bu süreç içinde, toplum bireyleri, bireyler de toplumu geliştirir ve ortaya toplumun tümünü temsil eden bir ortak duygu, bir *tinsel (ruhsal)* birlik çıkar. Hangi dönemde ve hangi koşullar altında olursa olsun, toplumu yönetenler ya da yönetime aday olanlar (günümüzde partiler), başarılı olabilmek için, bu *birliğin* niteliğini, kapsamını ve dayandığı temeli (yani tarihi) bilmek ve ona göre davranmak zorun-

dadırlar. Bu nedenle, *Türkler'in nasıl insanlar olduğunu* bilip öğrenmek, biz Türkler için; sosyolojinin alanına giren ve yalnızca kendimizi öğrenmek için yapılması gereken bir çaba değil, onunla birlikte, günümüz politik mücadelesine yön vermede, yararlanılması gereken tarihi ve siyasi bir araştırmadır.

Ünlü Türk bilgini **Kâşgarlı Mahmut** *Divan-ı Lûgatit* Türk adlı yapıtında Türkleri, *"böbürlenme ve övünme huyları olmayan, büyük kahramanlıklar ve fedakârlıklar yaptığı zaman bile, bir olağanüstülük yaptığından habersiz görünen"* insanlar olarak tanımlar.[1] **August Comte, Pierre Laffitte, Mismer** ya da **Ferrari** gibi Avrupalı düşünürlerin Türkler hakkındaki görüşü, çoğu kez *"hayranlık"* düzeyine varan saptamalar içerir. Bu düşünürler Türkler'in, *"içten, alçakgönüllü, ahlaklı, dindar ama bağnaz olmayan"* insanlar olduğunu söyler ve Türkler'in *"azla yetinmeye, sürekli iyimserliğe, ülkücülüğe dayanan toplumsal özelliklerinin ve yoksul da olsa mutluluğu yitirmeyen yaşam biçimlerinin hayranlık verici"*[2] olduğunu belirtirler.

Rus tarihçi **K.E. Bosfort**, Türkler'in *"vahşi asaletlerini"* her zaman koruduklarını ve onların *"güçlü, disiplinli, dayanıklı, yalan dolan bilmeyen, entrikacılığı sevmeyen, gereksiz övgüden hoşlanmayan, yağmadan ve ırza tecavüzden uzak duran"* insanlar olduğunu söyler. **Bosfort**'a göre; *"Araplar ve sunnî Acemler"* Türkleri; *"kendi soylarından olan Deylemî ve İsmailîler'e karşı belirgin bir biçimde tercih ederler"*; Türkler'i *"arslan gibi gururlu, doğal kusurlardan arınmış, ev işlerini sevmeyen"*, buna karşın *"savaşlarda yüksek yeteneğe sahip"* kişiler olarak değerlendirirler.[3]

M.S. 981-984 yılları arasında *Turfan* ve *Beş Balığ*'ı gezen Çin Elçisi **Vang Yen-Tö**, Türkler'in *"kentlerinde çok sayıda evler, kuleler, bahçeler bulunan; zeki, dürüst, kişilik sahibi ve ahlaklı insanlar"* olduğunu söyler.[4] Bir başka Çinli, tarihçi **Sih-Ma Ch'ien** ise, Türkler'den saygıyla söz ederek,

onların *"sağlam gelenekleri ve kültürleri"* bulunduğunu, *"aydın kesime sahip bir toplum"* olduğunu söylemiş ve Türkler'i *"Çin soyundan gelen ve bağımsızlıklarına düşkün Siyenpiler'den"* daha üstün tutmuştur.[5] Ön Moğol tarihinde, **Cengiz Han**'ın içinden çıktığı kabul edilen *Borcigin* boyunun atası *Bodoncar*, Türkler'i; *"büyüğü küçüğü yok, iyisi kötüsü de yok. Baş olan da, ayak olan da yok, hepsi eşit"* biçiminde tanımlamıştır.[6]

1568-1574 yılları arasında 6 yıl İstanbul'da kalan Venedik Elçisi **Marcantonio Barbara**, Türkler'in *"savaşçılıklarını"* ve *"yiğitliklerini"* yalnızca savaş dönemlerinde gösterdiklerini, diğer zamanlarda *"kavgadan uzak duran"*, son derece *"barışçı"* insanlar olduğunu söyler ve anılarında şu görüşleri dile getirir: *"Türklerin yiğitlik anlayışı bizimki gibi değildir. Avrupa'da yiğitlik, her an kavga etmeye hazır olmak, karşısındakinin gözüne dik dik bakmak, yüzüne gergin ve havalı bir ifade vermek, öfkeli görünerek durmadan yemin etmek demektir. Türkler ise, yiğitliklerini, silahlarını savaş zamanında düşmana gösterirken; barış zamanında son derece alçak gönüllüdürler, kavga etmezler ve evlerinde huzur içinde yaşarlar."*[7]

Birinci Dünya Savaşı'nda Irak'ta esir edilen İngiliz askerlerine Türkler'in uyguladığı *"insanca davranış"* Avam Kamarası'nda görüşme konusu olmuş ve *"İngiltere'nin de Türk esirlere iyi davranacağı"*nın İstanbul'a bildirilmesi gündeme getirilmişti.[8] Aynı dönemde, bazı İngiliz dergilerinde *"Anadolu Türk'ü, doğanın bir centilmeni; basit, dürüst ve hayran olunacak bir kişidir"* biçiminde saptamalar yapılıyor, bu saptamalar için *"**Hogarth**, **Mark Sykes** gibi Türkler konusunda 'uzman' yetkililerin tanıklığına"* başvuruluyordu.[9]

1958-1966 yılları arasında Türkiye'de görev yapan İngiliz gazeteci **Davit Hotham**, gazeteciliğin yanı sıra, Türkçe öğrenip *Türkler'i araştırmış* ve saptamalarını *Türkler* adını verdiği bir yapıtta toplamıştır. Batı merkezci bakışla yazılmasına ve birçok yanlış görüş içermesine karşın, yapıtta Türklerin toplumsal özellikleriyle ilgili olarak şu görüşlere yer verilmiştir: *"Türkler; nezaket, yardımseverlik ve*

içtenlik bakımından dünyada eşi olmayan bir ulustur Yabancılara karşı aşırı bir konukseverlik biçiminde ortaya çıkan derin bir insan sevgisine sahiptirler. Öyle sanıyorum ki, Türkiye'ye ilk kez gelenler, önce bunlar karşısında çarpılırlar Başka hiçbir ulusta rastlanmayacak biçimde devlet otoritesine karşı saygı beslerler; buna karşın, bireysel özgürlüğe aşırı düşkünlükleri vardır. Kendilerini yönetecek bir diktatörün peşinden koşarlar, ama ille de demokrasi diye diretirler..."[10]

Güney Kore'nin Ankara Büyükelçiliği Müsteşarı **Hee-Chul Lee**, 2002'de Türkiye ve Türkler'le ilgili bir kitap yazdı. Kore'de en çok satanlar listesine giren bu kitapta, Türkler'in karakteri konusunda şunlar söyleniyordu: *"Türkler Batı giysileri içinde Doğulu yürekleri olan insanlardır. Sempatik ve duyguludurlar. Birbirlerine 'canım, şekerim, balım' gibi, Korece'de karşılığı olmayan ve bizim alışkın olmadığımız sevgi sözcükleri ile seslenirler. Yardımseverdirler. Yolda bir kaza olsa, herkes yardıma koşar. Dünyada hiç kimse Türkler kadar konuksever olamaz. Eve gelen konuğu Tanrı'nın gönderdiğine inanırlar."*[11]

Değişik ülke insanlarının, değişik zamanlarda yaptıkları bu tür tanımları uzatmak mümkündür. Türkler hakkında yargıda bulunanlar her zaman, *hayranlık* ya da *karalama* üzerinde yoğunlaşan iki ana gurup oluşturmuşlardır. Başka ülke insanlarına yönelik yargılarda pek görülmeyen bu ilginç durum, elbette nedensiz değildir. Tarihin hemen her döneminde, hiçbir kavmin yapamadığı kadar başka toplumlarla ilişki kurmuş olan Türkler, kaçınılmaz olarak, kendilerinden olumlu ya da olumsuz ama kesinlikle, söz ettirmişlerdir. Yaşam biçimleri düşünce ve davranışları son derece özgündür ve bu özgünlüğü diğer milletlerde görülmeyen bir yoğunlukla dünyanın hemen her yerine taşımışlardır. Başkalarına benzemezler, benzemek de istemezler. Türklerin bu özelliğini **Atatürk**, şu sözlerle çok özlü bir biçimde dile getirmiştir: *"Biz, benzememekle ve benzetmemekle iftihar ederiz. Çünkü biz, bize benzeriz."*[12]

Tarihle ilgilenip Türkler'e yönelik görüş bildirenlerden, yalnızca küçük bir azınlık nesnel olabilmiştir. Bü-

yük çoğunluk, öznelliği öne çıkan bir tutum sergilemiştir. Oysa bu konu, gerek günümüz ve gerekse tarih açısından oldukça önemli bir konudur; ön yargıdan uzak, tümüyle yansız ve bilimsel bir tutumla ele alınıp incelenmesi gerekir.

Tarihi boyunca özgün varlığını korumayı başaran, her dönem ve aşamada tarihçilerin karşısına çıkan ve hemen her önemli olayda yer alan Türkler, gerçekten nasıl insanlardır? Nasıl yaşamışlar, ne tür ilişkiler geliştirmişler ve nelere önem vermişlerdir? Yaşam biçimleri, gelenekleri, duygu ve düşünceleri, hangi özellikleri içermektedir? Bu özelliklerin, tarihe yaptığı etki ne olmuştur? Bu özelliklerin günümüz ya da gelecek için bir değeri var mıdır, varsa nedir?

Bu sorulara verilecek yanıtlar; eğer tarihe ve bugüne ait gerçeklere uyuyorsa, nesnelse ve bilimsel verilere dayanıyorsa, günümüz sorunlarını anlama ve halka dayalı çözüm üretme açısından büyük önem taşıyor demektir. Üstelik bu önem, yalnızca Türkler'in kendileri için değil, benzer uluslar ve farklı anlamda da olsa, karşısında olan küresel güçler için de geçerli olacaktır. Ünlü Amerikalı ekonomist **Davit C.Korten**'in şu sözleri, bu önemi açıkça ortaya koymaktadır: "(Küresel yıkımdan kurtulmak için y.n.) *küresel ekonomiden soyutlanmış, insanı esas alan toplumları yeniden kurmak gerekir.. Ne mutlu ki bunun bir yolu vardır. Bu yol, Türkiye'nin başkenti Ankara'nın fakir gecekondu mahallelerinde görülen sosyal birlikteliğin gücünde mevcuttur. Bu insanlar, fakir ve olanaksızlıklar içinde olmalarına rağmen kuvvetli kültürel kimliklerini, değerlerini ve toplumsal bağlarını sürdürmektedirler. Bireylere karşı işlenen suçlar ve alkolizm çok azdır. Gecekonduların içi tertemiz olup, çocukları okula gitmektedir.*"[13]

Yalnızca Türkler değil, tüm toplumlar, yaşam biçimlerinden ve tarihlerinden gelen, kendilerine ait özellik-

lere sahiptir. Ayrılıkları, benzerlikleri ya da gelişme düzeyleri ne olursa olsun her toplum, hem kendine özgüdür hem de dünya kültürünün bir parçasıdır; hem *yerel* hem *evrensel*'dir. *Yerel*'liği, insanlara bir *ilişkinlik (aidiyet)* ve sahiplenme duygusu verir ve bu ilişkinlik eğer baskı altına alınıp yozlaştırılmamışsa, kaçınılmaz biçimde *evrensel*'liği de içerir. Bu nedenle yalnızca *yerel* ya da yalnızca *evrensel* olunamaz. Ulusları ve halkları yerme ya da hor görmeye dayanan üstünlük duygusu, yani ırkçılık ne denli kabul edilemezse, evrensellik adına kimliksizleşme davranışları da o denli kabul edilemez. Halkın gelenek ve göreneklerine sahip çıkıp geliştirmek yalnızca *hak* değil, aynı zamanda bir görevdir. Halkların yaşamında var olan demokratik gelenek, bu iki olguyu birlikte ele almayı gerektirir.

Her halk, insanlığın tümünün kabul edeceği ortak erdemlere ve barışçı duygulara sahiptir. Önemli olan, halklar arasında her zaman var olan barışçı ve özgürlükçü eğilimlerin öne çıkarılmasını sağlamak ve biçimsel farklılıkların siyasi amaçla kullanılan bir gerilim kaynağı haline getirilmesini önlemektir. Oysa, bugün belki de en çok yapılan budur. Dünyaya çıkarlarına uygun bir biçim vermek isteyen küresel güçler tarafından, halklar arasında düşmanlık ve çatışma çıkarılmaktadır. Birbiriyle hiçbir sorunu olmayan halklar arasında yapay çelişkiler yaratılmakta, barış ve dostlukla yoğrulmuş ulusal kültürler, düşmanlık aracı olarak kullanılmaktadır. Açık ya da örtülü, ama kesinlikle üstünlük duygularına dayalı, ırkçı bir yaklaşımla, ulusların belleği olan tarih üzerinde oynanmakta ve çarpıtılmaya çalışılmaktadır. *Tarih* ve *kimlik* sorunu, ezilen halklarla emperyalizm arasındaki gizli bir savaştır. Bu nedenle ulusların geçmişlerine, toplumsal geleneklerine ve kültürlerine sahip çıkmaları, bir demokrasi girişimidir. Bu konudaki başarısızlık, doğrudan ulus varlığına yönelen bir tehlikeye dönüşecektir. Tarihlerini yitiren kitleler, *belleksiz* ve *kimliksiz* kalabalıklar haline gelecek, bu ise onları ulus olarak yok oluşa sürükleyecektir.

Türk tarihi ve yarattığı toplumsal değerler, geçmişte olduğu gibi bugün de, sömürü ve baskıya dayalı politikalarla bütünleşmesi olanaksız niteliklere sahiptir. Sömürgecilik ve emperyalizm (küreselleşme), Türkler'in gelenekleri, bağlı olarak yönetim anlayışlarıyla hiçbir biçimde uyuşmayan olgulardır. Bu uyumsuzluk, *dünyadan kopma* ya da *içine kapanma* davranışı değil, tam tersi, evrensel boyutu olan anti-sömürgeci ve anti-emperyalist bir gelenektir. Eğer *dünyadan kopma* ya da *içine kapanma* davranışına örnek aranacaksa, Türkler, bu arayışın herhalde en sonunda yer alacaktır. Tarih boyunca, Türkler kadar *içine kapanmayan, dünyaya yayılan* ve *"küresel"* olan bir başka kavim ya da millet görülmemiştir.

Türkler, dünyaya yayılıp tarih boyunca "küresel" davranmışlar, ama baskı ve sömürüye dayanan günümüzdeki kapitalist küreselleşmeye ve onun tarihsel kökleri olan *köleci* ve *feodal* despotluğa her zaman karşı durmuşlardır. Bu karşıtlık; geleneklerine, toplumsal ahlâkına ve yaşam biçiminin oluşturduğu dünya görüşüne dayanan, doğal ve tarihsel bir tepkidir. Türk varlığına ve onu ayakta tutan kültüre, geçmişten bugüne sürdürülen saldırının nedeni, bu tepkinin güçlü olmasıdır. Bugün yaygınlaştırılarak sürdürülen anti-milliyetçi propagandadan ya da yeni tanımıyla *"para-militer milliyetçilik"* suçlamalarından etkilenilmemelidir. Küreselcilik adıyla milliyetçilik yapanlara, yani emperyalist merkezlere karşı, azgelişmiş ülkelerin yürütebileceği tek mücadele biçimi olan *milliyetçilik*, içine her türlü siyasi eğilimi alan bir *demokrasi mücadelesidir. Türk Devrimi* ve *Atatürkçülük*, bu mücadelenin en üst örneğidir.

Unutulmamalıdır ki, emperyalistlerin ve işbirlikçilerinin *milliyetçiliği*, dünyayı daha çok sömürme amacına yönelikken, azgelişmiş ülkelerin *milliyetçiliği*, sömürü ve baskıya karşı durmaya ve kendini korumaya yöneliktir. Demokratik ve barışçı olmasının nedeni budur.

Doğaya Verilen Önem

Ulusu oluşturan temel koşullardan biri olan *ruhsal şekillenme birliği*, Türklerde çok eski ve geniş bir tarihe dayanır; bu nedenle anlamlı bir derinliğe ve olgunluğa sahiptir. Yaşam ve doğa koşullarının zorunlu sonuçları olarak ortaya çıkan ve çok uzun deneyimler sürecinden geçerek günümüze ulaşan sosyal ve kültürel değerler, özgün ve yüksek niteliklidir. Toplumun çıkarlarını gözeten kamucu anlayış, her dönemde temel alınmıştır. Mülkiyet duygusu, bu anlayış üzerinde biçimlenmiş ve paylaşımcılık esas alınmıştır; eşitlik ve özgürlük neredeyse bir tutku halindedir. Örgütlenme becerisi yüksek, yasallık (töre) esastır. Yaşamı ve doğayı tanımaya, ona saygı göstermeye üst düzeyde önem verilir. Atılganlık, dayanışma ruhu ve kimliği koruma yeteneği yüksektir. Hoşgörü ve barışçılık, kadın ve çocuğa verilen önem, konukseverlik, adalet duygusu, kendine özgü özelliklere sahiptir. Bunlar, Türk kimliğinin temel öğeleridir.

Orta Asya bozkır insanı, yaşayabilmek ve varlığını sürdürebilmek için, doğanın kendisine dayattığı zor ve acımasız koşulları dikkatle izlemek ve ona bilinçle uyum göstermek zorundadır. Bozkır insanı; olanaklarını, direnme gücünü ve yeteneklerini, sürekli gözlemeli ve geliştirmelidir. Çevre koşullarını ve bu koşulları yaratan nedenleri bilmeli, gerekli önlemleri zamanında ve eksiksiz biçimde almalıdır. *Neolitik Çağ (Cilalı Taş)* insanı için; ateş insanı ısıtır, yiyeceğini pişirir, onu kötü ruhlardan korur, ama bir anda her şeyini de yok edebilir. Su, yaşamın ve sonsuz akışın simgesidir; gökten düşen su ateşi söndürür ama, bitkilere de can verir, hayvanlarının beslenmesini sağlar. Taş, ölümsüz kalıcılığa sahiptir; bu nedenle, *töre*'leri gelecek kuşaklara taşıyacak yazılar, ona yazılmalıdır. Ağaç ise ölüm ve yaşam evrelerini temsil eder, sürekli gelişme yeteneğinin bir simgesidir, bu nedenle çok değerlidir. Hayvanın her türüne saygı gösterilmelidir, insan onlarsız birşey yapamaz, yaşamını sürdüremez[14]

Çok eski çağlara dek giden *Bozkır Kültürü*'nün, doğayla iç içe geçip onunla bütünleşen bir derinliği vardır. Bozkır insanı, doğayla kaynaştığı için duru ve önyargısız; yaşamdan kopmadığı için de devrimcidir. Doğayla uyumlu yaşamak, yaşamın kurallarını kavramayı, bu kavrayış da, dünyayı tanımayı ve anlamayı sağlayan bir düşünce zenginliği yaratır. En somut gerçek, doğa ve yaşamın kendisidir. Bu gerçeğe uyum, *bozkır* insanını sürekli yeniler ve geliştirir; onu, olay ve olgular karşısında bilinçli ve direngen kılar, devrimci yapar. Orta Asya insanları bu özellikleriyle, yaşamın kurallarını kavramış *doğal filozoflar*'dır.

Yenisey Türkleri, sincabın kürkünün gri renge dönüşmesini baharın gelişi olarak kabul eder. Kuş, yol gösterdiğinden Hunlar için uğurlu bir hayvandır. Bulgar Türkleri, köpek ulumasını güven, bereket ve bolluk habercisi olarak, sevinçle karşılar. Eski Türkler'de kurt, bağımsızlık ve özgürlüğün simgesi, kutsal bir hayvandır. (Günümüzde Sivas ve Tokat'da bir yolcunun önüne tavşan çıkarsa kötüye, kurt çıkarsa iyiye yorulur.) Yakutlar'da, guguk kuşu ölüm, dağ tavuğu yağmur, tavşan kuraklık habercisidir. Eski Türkler, yaşlı ve ulu bir ağacın yanından geçerken ellerini birbirine bağlar, diz çöker ve böylece ona saygısını sunar. Ulu bir ağacın altına, saygısızlık olur gerekçesiyle asla uzanmaz. Anadolu'da ağaç kültürün kalıntıları hala yaşamaktadır. Adana Dörtyol ve Çay arasındaki *Cennet Ana* adı verilen yerdeki ulu ağaç, hasta çocuklara öptürülür; *tahtacı* kadınlar ulu ağaca sarılarak kısırlıktan kurtulacaklarına inanırlar; yörük boylarında kutsal sayılan ağacın altında yere uzanılmaz. Eski Türk inancına göre ulu bir ağaç, toprağın derinliklerine giden kökleri ve göğe uzanan dallarıyla *gücün ve sonsuzluğun* simgesidir.[15]

Türkler'in doğaya verdiği önem, ilkelliğin göstergesi boş inançlar ya da güçsüzlüğün yol açtığı tapınma duyguları değildir. Her inancın, yaşamı kolaylaştıran so-

mut bir sonucu vardır. Tarihte ilk kez Türkler'in bulup kullandığı takvim[16] doğayla oluşturulan birlikteliğin onlara sağladığı bir kazanımdır. Ünlü *12 Hayvan Takvimi*'ne göre, her ayı bir hayvan temsil eder. Anadolu yörüklerinin kullandığı takvim tümüyle, hayvanların yaşam ritmini yansıtır. Bu takvime göre, hayvanların *"gündüz gölgede uyuduğu, gece otladığı" Eşme* ayı, 20 Temmuz ile 1 Eylül arasıdır. Bu ayı, Aralığa kadar süren ve hayvanların *"güzdüz otladığı gece uyuduğu" Kara Yatak* ayı izler. Sonra, hayvanların *çardak (ahır)*'ta tutulduğu, Mart'a kadar süren *Çardak* ayı, daha sonra da *Göç* ayı gelir.[17]

Doğayla kaynaşma ve ona gösterilen uyum, Türkler'e, etkisi günümüze dek gelen, barışçı ve eşitlikçi; adalete, söze, dürüstlüğe ve insana önem veren bir dünya görüşü kazandırmıştır. Yaşam hakkı kutsaldır ve insanla sınırlı değildir. Hayvanlarla hatta bitkilerle olan ilişkilerde bile, onların yaşam hakkına saygı gösteren sanki bir "sözleşme" yapılmıştır. Hayvana karşı verilen *savaş (av)*'ın, aynı insanlar arasındaki savaş gibi kuralları vardır. Gereksiz hayvan öldürülmez, fazla kan akıtılmaz, hayvanın kemiği kırılmaz.[18] Aynı kurallar, askeri savaşlarda da geçerlidir. Türklerde; toplu öldürme, işkence, soykırım yoktur.

Savaş, *boy*'un ya da *kavmin* varlığını sürdürmek için yapılan ve zorunlu kalmadıkça girişilmeyen bir eylemdir; barışı korumak esastır; haklı olmayan savaş, topluma karşı işlenmiş bir suçtur. Eski Türk inancında, *Türk'ün Tanrısı*, barış ve dostluğun tanrısıdır. Toplum düzenini anlatan *il* sözcüğü barış anlamına gelir. Savaşa girmemek için sonuna dek dayanç (sabır) gösterilir, ancak girildiğinde de büyük bir atılganlıkla savaşılır. Savaşta yenilene, eğer kural dışı savaşmamış ve katliam yapmamış ise ceza verilmez, aç bırakılmaz, kötü davranılmaz. Uluslararası barışa önem verilir ve bu barışın korunması için sorumluluk yüklenilir, koruyucu gibi davranılır. Bu anlayış, Çin Denizi'nden Avrupa'ya dek, çok büyük bir coğrafyayı, uzun yıllar boyunca bir barış alanı haline getirir.[19]

Eski Türklerde Hukuk

Orta Asya Türkleri, çok eski zamanlardan beri, yargıda eşitliği temel alan, hızlı işleyen, herkesin kolayca anlayabileceği, adil bir hukuksal düzen kurmuştur. Uluslararası hukuktan, aile ve mülkiyet hukukuna dek, toplumun tüm sorunlarını kapsayan *yasal düzenlemeler (töreler)*, kendi dönemi kadar, sonraki dönemleri de etkilemiş ve hemen tüm Türk toplumlarına esin kaynağı olarak, köklü bir toplumsal ahlak anlayışı oluşturmuştur.

Orta Asya'da, toplumun genel çıkarını etkileyen alanlarda kamu mülkiyeti yaygındı, ancak yerleşik bir kişisel mülkiyet kavramı da vardı. Otlaklar ortak, hayvanlar ve bahçeler, evler, zenaat araçları kişisel mülklerdi. Hayvanlara vurulan damgalar, onların sahiplerini belli ederdi. Mülkiyet'i ilgilendiren konularda bir *sözleşme (bıçgas)* yapılır ve taraflar bu sözleşmeye kesinlikle uyardı. Sözleşmeler, törenle yapılan, özgür iradeye dayanan yükümlenmelerdi; bu yükümlenmeye *ant* denilirdi.[20]

Türkler *ant* koşullarına ve *baçığ* adı verilen uluslararası sözleşmelere çok önem verirlerdi. Sözünü yerine getirmeme, yani *baçığ*'larla kabul edilen yükümlülüklere uymama, asla düşünülemezdi, en büyük ayıp sayılırdı.

Eski Türkler'in hukuk sisteminde, ayrımsız herkesin sorumlu olduğu ceza yasaları vardı; yasalar, *sıkı düzene bağlı (disiplinli)* bir güvenlik örgütü aracılığıyla ödünsüz uygulanırdı. Hızlı ve adil karar veren mahkemeler, suçluları ayırım yapmadan yargılardı. Gözaltı süresi on günden fazla olamazdı. *Vatana ihanet, savaşta gevşeklik, ülke çıkarlarını yabancı ülkelere karşı korumama, elçilik görevlerinde kusur, ağır siyasi suçlar; cinayet, ırza geçme, bağlı atı çalma, soygun, ağır adi suçlar*'dı ve cezası *ölüm*'dü. *Genç kızları aldatanlar*, yüksek mal ve tazminat ödemeyle cezalandırılır; *adam yaralayanlar*, yaranın durumuna göre ceza öder; *bağlı olmayan atı çalanlardan*, çaldığı at sayısının on katı ceza alınırdı. Bu suçlar *hafif adi suçlar*'dı.[21]

Suç ve cezanın sınırları; herkese eşit uygulanan, kolay anlaşılır bir hukuksal düzen içinde tanımlanmıştır Yasama yetkisini kullanan hakimler ve uygulamada görev yapan güvenlik görevlileri, toplumun en saygın kişileridir; yetkileri ve sorumlulukları yüksektir. Karar vermede özgürdürler, ancak düzenli bir denetim altındadırlar. Devletin iç güvenlikle ilgili olarak, her boyutu düşünülmüş ve iyi işleyen örgütlenmesine karşın, toplum düzenini ve sosyal huzuru sağlayan gerçek güç, bireylerin edinmiş olduğu ve köklü geleneklere dayanan toplumsal alışkanlıklar, insanların birbirlerine gösterdikleri saygıdır. Adli önlemlere, kolluk güçlerine çoğu kez gerek duyulmaz, toplum kendi dengesini kusursuz bir biçimde korurdu. Venedik'in İstanbul Elçisi **Marcantonio Barbara** bu dengeyi, 16.yüzyıl Osmanlı toplumu için şöyle anlatıyordu: *"Geceleri kent güvenliğinin sağlanması için, bir elinde bir sopa, diğer elinde bir fener bulunan, tek bir görevli bile yeterli olmaktdır... Geceleyin evim soyulacak korkusu olmadan güven içinde uyuyabilirsiniz. Zira o sopalı, fenerli adam tek başına, örneğin Paris'teki gece polisi yüzbaşısından ve onlarca yardımcısından daha çok güven vermektedir. Böyle bir güvenli sakinliğe, görmeden inanmak pek mümkün değildir."*[22]

Eski Türkler, ilkeleri ve kendine özgü kuralları olan, gelişkin bir kamu hukukuna sahipti. Uluslararası anlaşmalara çok önem verilir, bu anlaşmaların devletin çıkarları ve iç hukukla çelişmemesine özen gösterilirdi. Bu konuda, o dönem için oldukça ileri bir anlayışları vardı. Uluslararası ilişkiler anlaşmalarla belirlenir ve bunlara kesinlikle uyulurdu. Anlaşmaya uymak *ahlaki bir borçtu.* Yerine getirmeyen ya da bozan devletler, cezalandırılırdı.

Uluslararası anlaşmalarda, anlaşma yapıldıktan sonra ortaya bir köpek salınır ve hayvan kemiğinin kırılmasına asla izin vermeyen bir geleneğe sahip olunmasına karşın, köpek kılıçla parçalanır ve *"her kim ki anlaşmaya sadık kalmazsa, yazgısı bu köpek gibi olur"* denirdi.[23] Kemiği kırılan varlığın bir daha dirilemeyeceğine inanıldığından, onlara göre bu, çok büyük bir bedeldir. M.S. 578'de tahta

çıkan Bizans İmparatoru **Tiberius**'un, önceki anlaşmalara uymaması nedeniyle bozulan ilişkileri düzeltmek için gönderdiği heyete, Göktürk Devletini temsil eden Uçbeyi **Tarhan** şunları söylemişti: *"Yaptığımız anlaşmalara uymuyorsunuz. Siz ve sizi gönderen İmparatorunuz, bizi aldatmak amacındasınız; açık konuşacağım, çünkü yalan söylemek, yapılan anlaşmaya uymamak bizim adetimiz değildir. Bize sürekli barıştan, dostluktan söz ediyorsunuz ama, bize isyan eden Avarhunitler'le ittifak yapıyorsunuz. Anlaşmaya uymamanın hesabını İmparatorunuz'dan soracağız."*[24]

Anlaşmalara uymak eski Türkler'de o denli önemlidir ki, onların anlayışına göre; *"barış esastır ve savaş her zaman, anlaşmaların bozulması nedeniyle ortaya çıkan bir olaydır."*[25] Devletler hukukunu ülke adına temsil eden elçiler, çok önemli görevlilerdir; onların güvenliği her koşulda ve eksiksiz sağlanmalıdır. Elçiyi korumak, bir devletin "namusudur" Öyle ki, *"elçiye zeval olmaz"* özdeyişi, *atasözü* halini alarak bugüne dek gelmiştir ve hâla kullanılmaktadır.

Devletler hukuku anlayışının temel ve değişmez kuralı, ülke çıkarlarının korunmasıdır. Yabancı ülkelere gönderilen elçiler, önem verilen ve saygı gösterilen görevlilerdir. Ancak, ülke çıkarlarını dışa karşı korumada *savsaklama (ihmal)* ya da *güveni kötüye kullanma (ihanet)* içine girerlerse, ölümle cazalandırılırlar. Herşey ülke ve *vatan* içindir; kutsal bir kavram olan *vatan* için, yaşam dahil *"tüm sevgili varlıklar"* feda edilir; *il* yani millet, Gök Tanrı'nın yeryüzündeki *"gölgesi"*, *vatan* da bu *"gölgenin"* yaşadığı topraktır. Türkler nereye giderlerse gitsinler, *vatanlarını* asla unutmazlar; yaşam biçimlerini, iç hukuklarını ve kimliklerini olağanüstü bir yetenekle korurlar; en zor koşullarda bile *töre*'yi yaşatmanın bir yolunu bulurlar.

Aile Düzeni ve Kadının Toplumdaki Yeri

Nikâh'a ve *tek eşli evliliğe* dayanan[26] aile düzeni, Türk toplumuna çok eski dönemlerde yerleşmiştir. *Nikâh*, törenle gerçekleştirilen ve özellikle köy düğün geleneğinin tarihsel köklerini oluşturan, önemli bir olay, bir tür sözleşmedir. *Nikâh* için ana ve babanın onayı şarttır. Evlenen erkeğin, gelinin ana-babasına bir miktar mal vermesi gelenektir. *Başlık* adıyla günümüze dek süren bu gelenekte, verilen mala *kalıng* denirdi. Gelin, gittiği ailenin hak sahibi bir üyesi olur; kocasının ölmesi durumunda, malların ve çocukların yetke (velayet)'si ona kalırdı. Yaş farkı fazla olan evliliklere izin verilmez ve yaşlı kuşaktan erkek, genç kuşaktan bir kadınla evlenemezdi.[27]

Türk ailesinde, babanın eşiyle paylaştığı, baskıcı olmayan *reisliği*, baskıya dayanan *ataerkil* aile yapısından farklıydı. Ev, Batılılar ve Araplar'da olduğu gibi, yalnız kocaya ait değil, kocayla karının ortak malıydı. Bu nedenle evin erkeğine *evin reisi*, evin kadınına da *ev kadını* denilirdi. Ailede babanın olduğu kadar, ananın da sözü geçerdi. *Ana soyu* ile *baba soyu* değerce birbirine eşitti. Eşitlik, babanın saygınlığının ve ona verilen değerin azalması anlamına gelmez; tersine ona, saygıya dayalı, içtenlikli ve daha güçlü bir *yetke (otorite)* kazandırırdı.

Eski Türkler için büyüyüp yetiştikleri ve *baba ocağı (törkün)* dedikleri aile çok önemliydi. *"Ocağın ateşinin hiç sönmemesi"*, dirliğin sürdürülmesi gerekirdi. Bunun için, büyük ve ortanca kardeşler evlenip *"ocak"*tan ayrılırlar, ancak küçük kardeş kalırdı. Belirli aralıklarla, tüm kardeşler aileleriyle birlikte, baba ocağı'nda toplanırlar, *"ataya (babaya) saygı törenleri"* yapılırdı. Türkler, *yurt*'ları gibi *baba ocakları*'nı da asla unutmazlar, çok uzakta bile olsalar, ona olan saygılarını, güçlü bir bağlılıkla sürdürürlerdi.[28]

Eski Türkler'de aileye gelin gelen kadına her zaman sahip çıkılır; dul kaldığında, kocasının *bekâr kardeşlerinin onunla evlenmesi (kayın alma)* toplumsal bir görev olarak kabul edilirdi.[29] Bu davranış, başka toplumlarda görülen, malların bölünmemesini amaçlayan bir girişim değil, doğrudan kadına gösterilen saygı ve sahiplenmenin bir ürünüydü. Böyle olmasa töre, kadının miras hakkını kısıtlayan bir biçimde düzenlenir, mirasın bölünmesi böyle önlenirdi.

Tarihte hiçbir toplum, kadını Türkler kadar erkekle eşit saymamış ve hak tanımamıştır. Her iki cinsin kendilerine ait, karşı cinsin yerine getirmek zorunda olmadığı görev ve sorumlulukları vardı. Birbiri içine girmekle beraber, kadının ağırlıklı görevi aile içinde, erkeğin ise dışındaydı. Buna karşın, her cins aynı eğitimden geçer; cinsler arasında ayırım, toplumun tüm kesimlerinde yadsınırdı.

Kadının toplum içinde önemli bir yeri vardır. Bu önem **Dede Korkut**'ta; *"kadın kendini överek adam olmaz; ancak güzel düşünür, güzel konuşur ve kocasına iyi öğütlerde bulunursa yücelir"*, *"kocası onu dinler"* biçiminde ifade edilmiştir.[30] **Irk Bitig**'de; babanın *emir*, annenin *öğüt* verdiği görülür; çocuk isteğine göre, birine ya da ötekine uyardı.[31] Kadın örtünmez, haremde kalmaz, erkeğin gittiği hemen her yere giderdi. Erkeklerle bayramlara, *şölen*'lere ve içkili toplantılara katılır; onlarla birlikte kımız ya da şarap içebilir; kendisi de *şölen* düzenler, davetler verebilirdi. Erkek gibi *ata biner, ok atar, öküz arabası* kullanırdı. Çin kaynaklarına göre; *"kocaları dama oynarken onlar futbol oynar"*, *"pazara gittiklerinde, paketleri kocaları taşır"*[32] ve *"açık bir kibarlıkları vardır"*.[33] Ama gerekirse ava ve savaşa da giderlerdi. Arap gezginci **İbn Arabsah**, Türk kadınları için; *"erkekler gibi savaşıyor, kafirlerin üzerine dörtnala at sürüyorlardı.."*, diye yazar.[34]

Kadınların bu denli özgür ve cinsler arasında farklılıkların az olması, Türk kadınlarının kendilerine özen göstermediği, süs ve güzelliklerine dikkat etmediği, cinselliğe önem vermediği anlamına gelmez. Giysileri son de-

rece renkli ve süslüdür, zerafete ve alımlılığa önem verirler. Beğenilmeyi severler ve güzellikleriyle ilgili övgüleri, *"memnuniyetle kabul ederler."* Serbestçe kullandıkları özgürlüklere sahiptirler, ama son derece *iffetli*'dirler. Ünlü İtalyan gezgini **Marco Polo**, bir *"seyahatname klasiği"* olan *İl Millione* adlı yapıtında, Türk kadınlarının *"ahlaki temizliğini"* över ve onların *"tüm dünyanın en temiz ve ahlaklı"* kadınları olduğunu söyler.[35]

Tedirgin etme (taciz), kadına saldırganlık (tecavüz), evlilik dışı ilişki (zina) gibi cinsel suçlar Türk toplumunda yok denecek kadar azdır. Kadına saldırının Türk hukukundaki cezası ölümdür. *Cinsel saldırıya* uğrayan kadın toplumdan dışlanmaz, ona sahip çıkılır. Evlilik dışı çocuğu olursa kadın bir ağaçla evlendirilir, çocuk bu yolla meşrulaştırılır. Günümüzde *töre cinayeti* adı verilen olayların Türk töresiyle bir ilgisi yoktur. Basında sıkça kullanılan bu tanım herhalde, Türk geleneklerini yıpratma amacını taşımalıdır. Saldırıya uğrayan kadına sahip çıkılırken namusunu korumayan kadın hoşgörülmez. Eski Türk inancına göre *Doğum Tanrısı (Ayzıt), "ne denli yalvarırlarsa yalvarsınlar, namusunu korumamış kadınların yardımına"* gelmez.[36]

10.yüzyılın ünlü coğrafyacısı **al-Balhi**, *kitâb al-bad va'l-tarih* adlı yapıtında, *"Türkler'de kadının erkeğe eşit"* olduğunu, toplumsal yaşamın her alanında *"varlığını sürdürdüğü"*nü ve beğendiği erkeğe *"evlenme teklif edecek kadar"* özgür olduğunu yazar.[37] 12.yüzyıl tarihçilerinden **İbn Cübeyr**, *"Türk ülkelerinde kadına gösterilen saygıyı, başka hiçbir yerde"* görmediğini söyler.[38]

Cübeyr'in saptaması, dönemi Osmanlı'nın son üç yüz yılı dışında, Türk tarihinin hemen her dönemi için geçerlidir. Türkler'de kadına saygı, içtenliksiz bir kibarlık değil, yaşam biçimine yerleşen doğal bir davranıştır. **Mustafa Kemal Atatürk**'ün, kadının toplum içindeki yeri konusundaki düşünceleri ve gerçekleştirdiği yasal düzenlemeler, bu davranışın en somut örneğidir. 29 Nisan 1935'de, *Yoksul Kadınlar Cemiyeti* ve *Kadın Esirgeme Kurumu* hakkındaki görüşlerini açıklarken şunları söylemiştir:

"Yoksul kadın, hiçbir şeyi olmayan kadın olarak algılanmaktadır Oysa, kadın denilen varlığın kendisi başlıbaşına yüksek bir varlıktır Ona yoksul demek, onun bağrından kopup gelen insanlığın yoksulluğu demektir. Eğer insanlık bu halde ise, kadına yoksul demek uygun görülebilir. (Ancak y.n.) gerçek bu mudur? Birkaç yüzyıldan beri Türk kadınlığının anlamı unutulmuş, o bunca varlığın maddi ve manevi kaynağı olduğu halde yüzüstü bırakılmış; unutulmuş. Varlığı ve erdemi unutulmuş olan Türk kadınlığına, ayağa kalkarak hürmetlerimizi göztereceğiz ve bunu düşünerek Kadın Esirgeme Kurumunu kuran bugünkü Türk kadınlığını ayakta selamlamalıyız."[39]

14.yüzyılın ünlü Arap gezgini **İbn Batuda**, *Seyahatname*'sinde, *Orta Asya* kadınından övgüyle söz ederken onların *"peçe, çarşaf diye birşey tanımadığını"*, *"erkeklerle birlikte dolaştıklarını"*,[40] gerektiğinde *"komutan olacak kadar"* iyi savaştıklarını söyler. Çin'e giderken tanıştırıldığı *"beyliğine hükümdarlık eden"* **Ürdüca** adlı bir Türk kızından söz eder ve şunları yazar: *"Melike kendisini selamladığım zaman bana Türkçe 'huşün misin, hanşi misin?' yani nasılsın iyi misin diyerek yanına oturttu. İyi bir Arapçayla konuşabiliyor ve yazıyordu... Hindistan'dan geldiğimi söyleyince, 'ben onlara sefer edeceğim ve o ülkeleri zapt edeceğim, oradaki zenginlik ve asker çokluğu ilgimi çekiyor' dedi. Bu Melike'nin askerleri arasında, kadın ve kızların bulunup erkekler gibi savaştıklarını, kendisinin de erkek ve kadın askerlerinin başında düşmana şiddetle saldırdığını, Nahoda* (geminin kaptanı y.n.) *daha sonra bana anlattı."*[41]

Eski Türkler'de kadının siyasal yaşamda da önemli bir yeri ve kabul edilmiş hakları vardı. O dönemdeki inanç düzenini, *erkeğin kutsal kuvvetini* öne çıkaran *Toyonizm* ile kadına önem veren *Şamanizm*'in oluşturması, kadın ve erkek arasında hukuksal olduğu kadar siyasal bir denge de yaratıyordu. Toplantılara, kadın ve erkek birlikte katılırdı. Toplumu ilgilendiren siyasal kararlarda, *hakan* kadar *hatun*'un da yetki ve sorumlulukları vardı. Herhangi bir *buy-*

ruk yazıldığı zaman, *buyruk*'un uygulanması için *hakan*'ın yanı sıra *hatun*'un da imzası olması gerekiyordu; *hatun*'un imzası eksikse o *buyruk*'a boyun eğilmezdi.

Hakan, yabancı ülke elçilerini tek başına kabul etmezdi. Elçiler, *hakan*'ın sağda, *hatun*'un solda oturduğu devlet kurulunda, *huzur*'a kabul edilirlerdi. *Şölen*'lere, *genel toplantılar (kengeş)*'a, *kurultaylar*'a, dinsel törenlere; *hatun*, mutlaka *hakan*'la birlikte katılır ve bu toplantılarda herhangi bir örtünme kuralına bağlı olmazdı. *Hakan*'ın iktidar ortağı olan *hatun*'un ünvanı *Türkan*'dı. *Türkan*, hepsine birden *hatun* denilen *hakan* sülalesinin prensesleri içinden seçildiği için, ona da yalnızca *hatun* deniliyordu.[42] Göktürk Hakanı **Gültekin Han**'ın devlet yönetimini eşi **Kutlulu Sultan** ile paylaşması[43], konuyla ilgili ilginç bir örnekti ve göstermelik bir değer vermeye değil, kesin olarak **Kutlulu Sultan**'ın iyi yetişmiş, yetenekli bir yönetici olmasına dayanıyordu.

Kadının toplumdaki yeri, özellikle Arap kültürüyle ilişkiye geçildikten sonra önemli oranda değişti, ancak hiçbir zaman eski Türk geleneklerinden tam olarak kopulmadı; eski yaşam biçimleri ve alışkanlıklar, önemli oranda korundu. Yeni durumun koşullarına uyulsa da bu uyum, Prof.**Osman Turan**'ın deyimiyle, *"çok yüzeysel"* kaldı.[44] Anadolu Türkleri'nde kadınlar, eskisi kadar olmasa da toplumsal yaşam içindeki önemli yerlerini korudular. Özellikle nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimlerde, üretimden ve ev dışı yaşamdan kopmadılar. Prof. **Fuat Köprülü**'nün bilgilerini **Aşık Paşazade**'den aktardığı ve Anadolu'da etkili bir kadın örgütü olan *Kadınlar Örgütü (Bâcıyan-ı Rûm)*, kadınların Türk toplumu içindeki etkisini gösteren ilginç örneklerden biridir. *Memlûklar* döneminde Mısır'da, yalnızca kadınların katıldığı tekkeler kurulmuştu. Selçuklu döneminde Konya'da kadınlar, tarikat şeyhlerine bağlanıyor ve örtülü de olsa onların *meclislerinde* bulunuyorlardı. *Dülkadir Beyliği*'nin, *"otuz bin erkek ve otuz bin kadından"* oluşan bir ordusu vardı.[45]

Kadınların orduda görev alması ya da bağımsız birimler halinde savaşlara katılması, yalnızca *Dülkadir Beyliği*'nde görülen bir olay değildir; Türk tarihinin hemen her döneminde ve özellikle Kurtuluş Savaşı gibi milli varlığın tehlikeye düştüğü dönemlerde kadınlar, herhangi bir görevlendirmeyi beklemeden, kendiliğinden silahlı mücadeleye katılmışlardır. İspanya'da Müslüman fethini başlatan (711) Türk komutan **Tarık bin Ziyad**'ın[46] ordusunda, savaşçı kadınlardan oluşan birlikler vardı.[47] Kırım Savaşı'nda (1853) **Kara Fatma**, Türk-Rus Savaşı'nda (1877) Erzurumlu **Nene Hatun**, Kurtuluş Savaşı'nda **Fatma Seher** (İzmit dolayları), **Ayşe Hanım** (Aydın), **Tayyar Ramiye Hanım** (Adana), **Yirik Fatma** (Gaziantep), **Fatma Kadın** (Mudurnu), **Makbule Hanım** (Gördes), **İstanbullu Saime Hanım**; çeteler kurarak ya da kurulmuş çetelere katılarak savaşan ünlü kadınlardan bazılarıdır.[48]

Kurtuluş Savaşı'nda 70.Alay Komutanı olan Albay **Hafız Halit Bey**'in kızı **Nezahat**'ın öyküsü, pek çok insana inanılmaz gibi gelebilir, ama bu bir öykü değil, TBMM zabıtlarına geçen somut bir gerçektir. Balkan Savaşları'nda doğan, sekiz yaşında annesini yitiren, kalacağı bir yeri olmadığı için babasıyla cephelerde büyüyen ve 12 yaşındayken Meclis'çe verilecek ilk *İstiklal Madalyası*'na aday gösterilerek önerge verilen **Nezahat** için; TBMM'nin 30 Ocak 1921 gün ve 140 sayılı oturumunda Bursa milletvekili **Emin Bey** şu konuşmayı yapmıştı: *"Efendiler, Nezahat Hanım sekiz yaşında annesini yitirmiş, babasının da kimsesi olmadığı için onun yanında kalmış ve genel savaşta* (Birinci Dünya Savaşı y.n.) *değişik cephelerde büyümüştür. Albay Hafız Halit Bey, kahraman bir komutanımız, Nezahat da bu kahramana layık bir çocuğumuzdur. 12 yaşında çocuk haliyle, yüzden fazla düşman öldürmüştür. Ne zaman bir erin, bir subayın sarsıldığını görse, hemen yanına koşar, 'hadi beraber savaşalım' der, onunla birlikte çarpışır. Babasında en ufak bir endişe görse hemen ona koşar, 'hiç üzülme baba, annem öldü, seni de vururlarsa ben yetim kalmam, bana millet bakar, haydi babacığım' diye onu teşvik eder Kim bir parça sarsılsa, Nezahat Hanım mutlaka onun yanındadır İlk İstaiklal madalyasını bu kızımıza*

verirsek, büyük bir kadirbilirlik göstermiş oluruz. Yüce Heyetinize arz ederim."[49]

Türklerde Konukluk ve Meslek Ahlâkı

Türk geleneklerinde, toplumun hemen tümü tarafından benimsenen ve doğal bir davranış gibi içtenlikle uygulanan *konuksever* bir anlayış vardır. Ön-Türkler, *konuğa* önem vermeyi, *ata*'dan gelen miras olarak görmüşler, toplum yaşamının sosyal ya da ekonomik, hemen her alanına yaymışlardır. Türk insanı için *"konuk ağırlama"*, yerine getirilmesi gereken bir görev, *"bir insanlık ve ahlak sorunudur" "Kutluluk ve uğur işareti"* ve *"tanrının gönderdiği bir emanet"* olan *konuk* için, her topluluk ya da ailede bir *konukluk* yani *konuk evi* ya da *konuk odası* vardır. *Konuğa* hizmette kusur edilmemeli ve gereksinimleri *"en iyi biçimde"* karşılanmalıdır. *"Konuğa aş", "atına yem"* verilmeli, bu *aş* ve *yem* elde bulunanların en iyisi olmalıdır. Bunları yapmak Türkler için bir *"ikram değil", "zorunlu bir görevdir."*[50]

Konuk evi, konuk odası, konuk aşı, konuk yatağı ya da *devlet konukluğu* gibi tanımlarla dile getirilen kavramlar, toplumsal yaşamda kurumsallaşarak yer alan önemli konulardır. Ülke içinde yola koyulan bir kişi, çok uzak bir yere gidecek bile olsa, yanına *"yiyecek bir şey almaz"*, yolda *"konaklayacağı yeri düşünmez"* Nerede durmak isterse, orada *"yemek ve yatak bulacağını", "hayvanının besleneceğini"* bilir. Her evin bir odası ya da her köyün bir binası *konuk odası* ya da *konuk evi*'dir. Konuk, her aile tarafından sırayla ya da ortak olarak ağırlanır. Ağırlama, konuğun sosyal konumuna ve önemine *"yakışır"* olmalıdır. Ağırlanmayan ya da iyi ağırlanmayan konuğun *"şikayet hakkı"* vardır, dava edebilir ve ceza olarak *"at ya da giyimlik"* alabilir. Ancak, alınanlar, dava açan konuğa değil; *"konuğun bağlı olduğu beye"* ya da *"ulusun yetkilisine"* verilir. *"Şikayet hakkı"*, yabancı ülkelerden gelen konuklar için de vardır.[51]

Anadolu Türkleri'nde, genellikle ayrı bir *konuk evi* yapılmaz; *konuk*, ev içinde ayrı bir bölüm olarak yapılmış olan, *misafir odası (selamlık)*'nda ağırlanırdı. Köy halkı, konuğa hangi evde kalırsa kalsın, sırayla yemek götürürdü. *Oğuzlar*'da konuğa yemek götürme, neredeyse görkemli bir *tören*'e dönüştürülmüş ve bu tören *"şölenlik koyun"* simgesiyle *"yüce"* bir iş haline getirilmişti.[52]

Konuğu iyi ağırlamamak ya da yeterince iyi ağırlamamak, *"utanılması gereken"* bir ayıptır. *"Konuğunu kaçıran kişi"*, *"konuğunu gece tüneten kişi"* ya da *"konuğundan kargış* (kötü dilek y.n.) *alan kişi"* olmak, uzun yıllar toplum içinde aşağılanmak demekti. *Konuk*, iyi ağırlanmadığında konuk evini bırakır gider, bu da ev sahibini utanç içine sokardı. *"Konuğu ağırlayarak iyi tut, ününü millete (budun) yaysın"*[53] özdeyişi yalnızca bir söz değil, toplumun tümünü etkileyen töresel bir uygulamaydı.

Konuk ve *konukluğa*, kişiler kadar devlet kurumları da önem veriyordu. Devlet, *konukluk* konusunu *ağırlama*'yla sınırlı tutmuyor; ileri bir sosyal dayanışma anlayışıyla ve ülkeye gelen yabancıları da kapsayacak biçimde, mesleki ve ticari alanlara dek yayıyordu. En gelişkin biçimleri *Gazneliler*, *Karahanlılar* ve *Selçuklular*'da görülen *devlet konukluğu* kavram ve uygulaması, bir tür *sosyal sigorta* ya da *ticari güvenlik* kurumu konumundaydı. Anadolu'dan Çin Denizi'ne dek, uzun ticaret yollarında yaptırılan Selçuklu kervansarayları, *devlet konukluğu*'nun görkemli örnekleriydiler. Kervansaraylarda yolculara; *"zengin-yoksul, hür-köle, müslüman-kafir ayırımı yapmadan eşit davranılır"*, *"tüccar, yolcu ve elçilerin kendilerine ve hayvanlarına ücretsiz bakılır"*, *"hastalar tedavi edilirdi"* Hamamdan ayakkabı tamircisine dek her türlü hizmet düşünülmüştü; her birinde, içinde bir kaç dilde kitap olan *"kitaplıklar bile vardı."*[54]

Benzeri hiçbir toplumda görülmeyen, bir tür *"devlet konuk evi"* olan kervansaraylar, Türk toplumunun yerleşik davranış biçimi olan, *"açı doyurma, çıplağı giydirme"* geleneğinin ürünleri ve bu geleneği, ticari etkinlikle bütünleştiren kusursuz örneklerdi.

16.yüzyıl gezginlerinden İtalyan **Théodoro Spandugino** Türk kervansaraylarını gördüğünde, karşılaştığı uygulama nedeniyle şaşkınlığa düşmüş ve duyduğu hayranlığı gezi notlarına yansıtmıştır. **Spandugino** şunları söylemiştir: *"Türkler, kervansaray dedikleri, yoldan geçenlerin hiçbir ücret ödemeden konaklayabildikleri, yemek yiyebildikleri konaklama yerleri yaptırırlar... Buralarda hastalara bakılır, kendilerine ekmek, sıcak çorba ve ilaç verilir. Hayvanlar için özel bölümler vardır, onlara da yem verilir. Konaklama ve hizmet konusunda, hiçbir din, dil, ırk ayırımı yapılmaz. Türkler olduğu kadar, Hıristiyanlar ve Yahudiler de buradaki olanaklardan alabildiğine yararlanır... Bir yolcunun bana söylediği gibi; 'dünya üzerinde bu denli düzenli, her şeyin kuralına uygun yapıldığı bir başka düzen yoktur.'"*[55]

Sosyal bir boyut kazanarak toplumun temel değerlerinden biri haline gelen Türk konukseverliği, bu konuyu inceleyen yabancıları derinden etkilemiş ve *hayranlık* uyandırmıştır. Arap bilgin ve gezgini **İbn Batuda**, ünlü *Seyahatname*'sinde; Anadolu Türkleri'nin *konukseverliği* ve *cömertliği* konusunda tanımlamalar yapar ve Anadolu'nun *"bir şevkat diyarı"* olduğunu yazar.[56] Bir başka Arap düşünürü **El-Omari**, Anadolu'nun Selçuklu çağında *"cennet gibi bir ülke"* olduğunu söyler.[57] Çin elçisi **Vang Yen-Tö**; 10. yüzyılda kaleme aldığı *Seyahatname*'sinde, Uygur Türkleri'nin yardımlaşma geleneklerinden söz eder ve şunları yazar: *"Uygur ülkesinde yoksul insan yoktu. Zor durumda kalanların yardımına, devlet ve halk birlikte koşardı. Birçok insan, içinde yaşadıkları sosyal yardım düzeni nedeniyle uzun yaşardı; genç yaşta ölene pek rastlanmazdı."*[58]

Alman Doğubilimci ve Türkoloğu **Carl Brockelmann** (1868-1956), Türk tarihine yönelik çalışmalarında *konuk* ve *konukluk* konusuna özel ilgi göstermiştir. Bu "ilgi-

nin" sonucu olarak konuya yönelik çok sayıda bilgi, belge, sözcük ve özdeyiş toplamıştır. Bazıları şöyledir: *"Bir konuk görüp onu kutluluk sayan* (kutka sakar) *ve düşünen er kişiler artık gitti.."*; *"Görkemli giysiyi kendine, tatlı aşı başkasına"*; "(yolcu y.n.) *sana uğrayıp bir şey isterse, ona azıklık da* (yolda yiyeceği y.n.) *ver"*; *"konuklar* (umalar) *yetersiz ve kötü* (yunçığ) *bir konukluktan dolayı kötü dilekte* (kargış) *bulunurlar"*; *"kış konuğu ateş* (ister y.n.)"; *"konuk gelse kutluluk gelir, uğurluluk gelir"*...[59]

Eski Türkler iş ve ticaret ilişkilerini, sosyal yaşamın temeline yerleştirdikleri değer yargılarının dışında tutmazlar ve dürüstlüğe dayalı dayanışmacı anlayışı, bu ilişkilerde de geçerli kılarlardı. Önceden koyulmuş kurallara ve bu kurallara uymaya önem verirler, *kâr için her yolu geçerli sayan* anlayışlardan nefret ederlerdi. Yüksek bir meslek ahlakına ve dayanışmasına sahiplerdi. Mesleğe *yol* adını verirler ve *"yol'daki büyüğü* (ustayı), *soydaki büyükten ileri"* sayarlardı. Bektaşiler'in, *"belden gelen seyyid* (önder y.n.) *değil, il'den* (işten y.n.) *gelen seyyiddir"* sözü, mesleğe verilen önemi gösteren bir özdeyiştir.[60]

Eski Türkler'de meslekler, devlete çalışan *kamu görevlileri* ile zanaat ve ticaretle uğraşan serbest meslek sahipleri olarak iki ana gurupta toplanırdı. Devlette görev alanlar; *torunlar* (doğrudan yönetimle ilgilenenler), *kamlar* (din adamları), *buyruklar* (güvenlik görevlileri) ve *bitikçiler* (devletin günlük işlerini yapanlar) olarak dört *yol*'a ayrılmıştı. Bu görevler, Osmanlılar döneminde; *mülkiye* (asker ve din görevlileri dışındaki yöneticiler), *ilmiye* (ulema), *seyfiye* (askerler) ve *kalemiye* (bürokratik işlerle uğraşanlar) adlarını alarak sürecektir.[61] *Katip, arşivci, hekim, yargıç, kadastrocu, mühür kazıcı, silah uzmanlığı*; devlet kadrolarında çok eskiden beri görev verilen mesleklerdi.[62]

Yapılan işin niteliğine dayanan meslek ayırımı; kamu görevlilerinde olduğu gibi, serbest çalışan zanaatkar

ve tüccarlarda da uzmanlaşmaya göre oluşurdu. Demirci, dokumacı, koşumcu, sarraf, kuyumcu, saraç, boyacı, ince ve kalın un öğütücü, heykeltraş, kunduracı, marangoz, çilingir, yağ sıkıcı, taş yontucu...[63] v.b. meslekler, sanayi ve ticaret geliştikçe yayılmış ve bunlar kendi aralarında örgütlenmişlerdi. Devlet, görevlilerini mesleki açıdan kendisi denetlerken, ekonomik meslekler kendi kendilerini denetliyor ve uyulması gereken kuralları kendileri koyuyordu. Her meslek örgütünün bir yönetmeliği ve bir disiplin kurulu vardı. Disiplin kurulunun, yönetmeliğe ve meslek ahlakının gereklerine uymayanlara; *uyarı, kınama,* geçici ya da sürekli olarak *meslekten çıkarma cezası* verme yetkisi vardı.

Meslek örgütleri, üyelerinden düzenli olarak topladığı *keseneklerle (aidatlarla) yardımlaşma sandıkları* kurar; örgüt üye ve yakınlarından hasta, yaralı, sakat olanları, yetim ve dul kalanları, sandıklar aracılığıyla korurdu. Mesleği seçmek isteyen çocukların eğitilmesi, genç kalfa ve ustaların teknik düzeylerinin yükseltilmesi, yabancı ülkelerden uzman getirilmesi ya da dışarıya öğrenci gönderilmesi, yine bu sandıklar aracılığıyla yapılırdı. Örgüt ayrıca; üretim tekniklerini geliştirmek için üyeleri arasında eğitim çalışmaları yapar, işletmeleri büyütmek amacıyla ortaklıklar geliştirir, üretim ve tüketim birleşkeleri (bir tür kooperatif) kurar, iş kolunun ekonomik açıdan yükselmesini sağlayacak girişimlerde bulunurdu.[64]

Yapılan işe ve mesleğe saygı; eskiden gelen, geliştirilerek korunan ve geleceğe yön veren geleneklerdi. Günümüzden beş bin yıl önce yaşayan *Sümer*'de, hemen her mesleğin, kural belirleyen bir örgütü vardı. Okunan bir tablet, *Sümerler*'in önem verdikleri balıkçılığa yönelik koyduğu kuralları içermektedir. Buna göre, Dicle ve Fırat nehirlerinde ve özel kanallarda tatlı su, denizde tuzlu su balıkçılığı yapılıyor, balık cinslerinin yazılı olduğu listelerde 300'e yakın balık türü yetiştiriliyordu. Su kenarlarında bulunan yerleşim yerlerinin, balık tutma koşul ve sınırları

belirlenmişti. M.Ö. 2400'lerde balıkçıların bir *loncası* vardı ve *lonca* önderine *baba* deniliyordu.[65]

Anadolu Selçukluları döneminde gelişen ve tüm meslek dallarını kapsayan *Ahî* örgütleri, meslek ahlakına verilen önemin göstergeleridir. *Soyluluk, cömertlik, yiğitlik (Fütüvvet)* geleneğine dayanan *Ahî* örgütleri; sevgiyi, barışı ve dürüstlüğü temsil eder, çırak ve kalfalar bu yönde eğitilirdi. Gündüz çalışma bittikten sonra kazanç *Ahî Baba*'ya getirilir, çoğu kez dergahta birlikte yaşanır, birlikte yemek yenir ve birlikte *semah* çekilirdi. Etkinlikler bunlarla kalmaz, *"konuk ağırlamak", "zorbaların hakkından gelmek", "zalim ve edepsiz takımını cezalandırmak"* gibi işler de yaparlardı. *"Ayaklara çarık", "sırta aba hırka"* giyilir, *"bellere iki arşın kuşak"* sarılır, ortasına da bir hançer sokulurdu.[66] *Fütüvvet* örgütleri, bir mezhep ya da tarikat değil, dayanışma örgütleriydi. Örgütün; *"topluma kendinden çok önem vermek", "hoşgörü", "esirgemezlik"* ve *"acılara sabırla katlanmasını bilmek"* gibi *"iyi huylar"* denilen dört temel ilkesi vardı.[67]

Ahî geleneğine göre, *kalfa*'lar *usta* olma aşamasına geldiğinde bir tören düzenlenir, bu törende *usta* adayına bir peştemal bağlanarak *üstad*'ın yanına getirilirdi. *Üstad* adayın *kulağını tutar* ve ona şu öğüdü verirdi: *"Harama bakma, haram yeme, haram içme. Dürüst, sabırlı ve dayanıklı ol. Yalan söyleme. Büyüklerinden önce söze başlama. Kimseyi aldatma. Dünya malına esir olma, azla yetinmesini bil. Yanlış ölçme, eksik tartma. Kuvvetli ve üstün durumdaysan bunu karşındakini ezme aracı yapma. Kızgınken yumuşak davranmasını bil, kendin muhtaçken bile, başkalarına verecek kadar cömert ol."*[68]

Orta Asya Kültürü

Türk halkı yüzyıllar boyunca, içten ve dıştan, kendi tarih ve kültürünü unutturmaya yönelik, ağır bir ideolojik baskı altında yaşamıştır. Üretimi geliştiren, kültür ve sanatı yaratan, bağlı olarak *tarihi yapan* halk kitleleri; bu işi, önceden belirlenen bir seçim sonucu olarak değil, ya-

şamlarını sürdürmek için, bir zorunluluk olarak yaparlar İnsanlar; *toplayıcılıktan avcılığa* geçerken, köle çalıştırırken, yaşanabilir topraklara göçerken ya da kâr için mal üretirken, eylemleriyle tarihe yön verdiklerini bilmezler. Bunu öğrendikçe bilinçlenirler ve yaptıkları işin önemini anlarlar; geçmişlerine sahip çıkmaya ve bu geçmişin kendilerine verdiği özgüvenle, yapacakları işlere yön vermeğe başlarlar. Tarihin önemini kavrayıp ona sahip çıkarlar. Bu sahiplenme aynı zamanda, hala sürmekte olan *'insanlaşma'* sürecidir. Bu anlamıyla insanlar, kendilerinin içinde olduğu toplumsal eylemin ve onun oluşturduğu tarihin bilincine vardıkça *insanlaşırlar.*

Doğada olduğu gibi toplum yaşamında da süreçler, kendi iç çelişkileriyle birlikte gelişir. Bu gelişimi görerek *geçmişin* önemini kavrayanlar, onu kendi yararlarına kullandılar ve tarihi kullanarak, siyasi çıkarın aracı haline getirdiler. Egemenlik altına alınan toplumlar, bilinçli olarak, kimliklerinden ve geçmişlerinden kopartıldılar. Topluluk bilincini körelten, insanları dayandığı tarihsel köklerden koparan ve onları geçmişleriyle birlikte yarattıkları değerleri bilmeyen kalabalıklar haline getiren yıkıcı karışmalar; *insana yabancılaşmanın* en belirgin göstergeleriydi. Tarihinden koparılarak, *miras*'ını bilmeyen *varis*'ler durumuna düşen toplumlar, kolayca kullanıldılar ve alabildiğine sömürüldüler. Türk toplumunda, Batılılaşma adına son iki yüz yıldır yaşanan bozulma, bu genel gidişin sonuçlarından başka bir şey değildir.

Türkler'in tarihteki yeri, yarattıkları uygarlıklar ve bu uygarlıkların sağladığı kültürel birikim; tarihi, sömürünün ve kimliksizleştirmenin aracı olarak kullananların, her türlü saldırı ve bozma girişimini "hak edecek" kadar parlaktı. Tarihte alınan yer o denli yaygın ve etkiliydi ki, bu etkiyi yok saymak ya da gücünü gizlemek, çok zor bir işti. Nitekim içten ve dıştan, çok uzun süreler ve çok yo-

çeşitli biçimde sürdürülen unutturma ya da çarpıtma girişimlerine karşın, tarihsel gerçekler gizlenemedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dörtyüz yılında, Türkler'e kendi tarihleri öğretilmedi, ama gizlenmesi mümkün olmayacak kadar geniş olan bu tarih, tüm canlılığıyla kendisini korumasını bildi.

Türk tarihine karşı saldırılar ve yok etme girişimleri, ağırlıklı olarak iki merkez üzerinde yoğunlaşır. Batı merkezli *Avrupacılık*, Doğu merkezli *Arapçılık*. Bugün birbiri içine giren bu iki akım, Türk tarihine karşıtlığın ideolojik merkezi durumundadır. Birbirinden farklı gibi görünen bu iki eğilimin, buluştuğu ortak nokta, Türkler'in *"çadır ve at'dan başka bir şeyi olmayan göçebe barbarlar"* olduğunu ileri süren görüş ve bu görüşün oluşturduğu anlayıştır. Osmanlı'da olduğu kadar günümüzde de yandaş bulan bu anlayış, *Batıcılık* ve *Arapçılık* olarak varlığını, üstelik daha etkili olarak, günümüzde de sürdürmektedir.

Batıcılar ya da *Arapçılar*'a göre; *Orta Asya*'da uygarlıktan söz edilemez; Türkler bilim ve kültürden uzak insanlardır; Türkler hiçbir zaman ulus olamamıştır. Ulus değil, ümmet esastır. Arapçılar, Doğu'daki bilimi Arap bilimi olarak kabul ederler, ancak onu da yeterince incelemezler. *Batıcılara* göre ise Doğu'da bilim diye birşey yoktur.

Bilime, tarihe ve gerçeklere ters düşen bu savlar, başarılı olma olasılığı bulunmayan kaba çarpıtmalardır. Türk kültürü ve sanatı, tarihine uygun düşen ve artık herkesin görebileceği bir derinliğe ve inceliğe sahiptir. Bu gerçek, her geçen gün artarak değişik kökenden bilim adamları tarafından kabul edilmekte, yeni bulgu ve görüşlerle pekişmektedir. Örneğin, Fransız tarihçi **Jean Paul Roux** Orta Asya adlı kitabında, **Timur** dönemini incelerken *"Timur Dönemi Rönesansı"* ndan söz eder ve bu *"Rönesans"*ı Avrupa Rönesansı'yla kıyaslıyarak şunları söyler: *"Timur dönemi Rönesansından söz ettiğimizde, bir dizi düşünce bizi Batı Rönesansına götürüyor. İki kıtada dörtyüz yıl önce ortaya çıkan bu iki rönesans birbiriyle uyuşuyor. Ancak, Batı Röne-*

sansı Antik Çağ kaynaklarına dönerek ortaya çıkarken, Maveraünnehir (Aral'ın güneydoğusu y.n.) *ve Afganistan Rönesansı, savaşlardan kaynaklanan durgunluk dönemlerinden sonra, geçmişe geri dönmeden kültürel faaliyetin yeniden canlanmasıdır. Bununla birlikte bu iki rönesansın ortak noktaları vardır. Her ikisi de doruğa ulaşmış ve paylaştıkları düşünceler ve zevkler açısından, birbirine yakınlaşmıştır, birbirlerini kolayca anlamışlardır."*[69]

Jean Paul Roux'un Batı Rönesansı ile kıyaslanacak kadar ileri bulduğu **Timur** dönemi, Türk tarihi içinde, kültür ve sanatta nitelikli ürünlerin verildiği parlak evrelerden yalnızca biridir. *Orta Asya*'da ortaya çıkan, orada gelişip serpilerek geniş alanlara yayılan Türk uygarlığı, pek çok kültürle iç içe geçmiş ve hemen hiçbir toplumda görülmeyen bir yoğunlukla, bu kültürlerle kaynaşmıştır. Tarihin her döneminde ve neredeyse sonsuz bir çeşitlilikle, kültürleri *etkilemiş* ya da onlardan *etkilenmiş ve* sıradışı ilişki yoğunluğu içinde, kimsenin beğenisine, yergisine ya da karşı çıkışına aldırış etmeden, uygarlık tarihinde yerini almıştır. Hiçbir güç ya da girişim, dünyanın büyük bölümünü etkileyen bu oluşumu yadsıyamadı, yok sayamadı; tarihi mirasını onun elinden alamadı. Ancak, bilimsel olarak değil ama, yanlışa dayalı propagandayla bu birikimin bilinçlerden uzak tutulması ya da başkalarına aitmiş gibi gösterilmesi, önemli oranda başarıldı.

Amerikalı tarihçi ve arkeolog **Pumpelly**'nin, başlangıcını M.Ö. 9 bine götürdüğü[70] *Orta Asya* kültürü; 8. binde hayvancılığa, 6.binde maden işçiliğine geçmiş[71], son 5 bin 500 yılı kanıtlı olmak üzere tarıma başlamıştı.[72] Diğer uygarlıklar henüz *"ata binmeyi bile bilmezken", "tahta, deri gibi dayanıksız, madenler gibi dayanıklı malzemeleri işlemiş", "Toprağı ekip biçmiş"*[73], yazıyı ve alfabeyi bulmuş ve kentler kurmuştu.[74]

Kurganlar (tumulus da denilen mezarlar), *Orta Asya* kültürünün en eski ve önemli ürünleridir. Ural Dağları'ndan Yenisey Nehri dolaylarına dek, tüm Güney Sibirya'da ve Kırgız steplerinde binlerce *kurgan* bulunmuştur. Açılan *kurganlar*'da dönemin uygarlığını yansıtan; altın, gümüş, bakır ve demirden yapılmış alet ve süs eşyaları ortaya çıkarılmıştır. Tunç devri *kurganlar*'ında bulunan; kılıç, ok ucu, süngü, mızrak, üzengi, miğfer gibi savaş araçları; orak, kayçı (makas), biz, burgu, kazan, tava gibi tarım ve ev eşyaları; küpe, bilezik, düğme, ayna gibi süs aletleri dönemlerini aşan bir gelişkinliğe ve inceliğe sahiptiler.[75]

Orta Asya'da göçebe boylardan başka, gelişkin bir *yerleşik* yaşam vardı. Doğa ve iklim koşulları nedeniyle büyük zarar görse de, yok olmayan köy ve kent yaşamı, tarımın ve zanaatcılığın merkezleri olmayı sürdürmüşlerdi. Toprağın üzerinde kalmayı başaran kent yıkıntıları dışında, varlığı bilinen ve bilinmeyen, ancak bulunmaları rastlantıya kalan, kum altında pek çok kent bulunmaktadır. Çin'de rastlantı olarak bulunan ve tarihçileri şaşkına çeviren *Terrakota* heykellerini barındıran kent, buna bir örnektir. Kırgız ve Kazakların oturdukları alanın birçok yeri kent kalıntısı ve uygarlık yıkıntılarıyla doludur. Bunların bir bölümü, tarihçiler tarafından saptanan ancak yerleri bulunamayan, yok olmuş kentlerdir. *Otrar, Cent, Sağnak, Yangı-Kent, Sürkent, Şelci, Atbaş, Talas, Almalık, Sus, Çağdal, Nuket, Barshan, Cent, Suyap* böyle kentlerdir.[76] Son dönemlerde yapılan kazılarla, yalnızca Çin Türkistanı'nda kumlar altında elliden çok, daha önce bilinmeyen kent yıkıntısı bulunmuştur.[77] Tarihçi **V.A. Ranov** yalnızca *Gobi Çölü*'yle *Issıq Köl*'e varan bir çizgi üzerinde, 100 kadar yerleşim yerinin yer aldığını ileri sürmüştür.[78]

Uygarlığın başlangıcı olarak kabul edilen yazı, *"ilk kez Orta Asya'da ortaya çıktı"* ve *"dünyaya buradan yayıldı."*[79] İlk yazı türlerinden olan *resim yazı (hiyeroglif)*, Asya'da bulundu ve *"herhalde Sümerler tarafından Ortadoğu'ya götürül-*

dii."[80] Uzun dönemler boyunca geliştirilen yazı türleri, dilin seslerini gösteren ve belirli bir sıraya göre dizilmiş harflerin bütününü oluşturan *alfabe*'nin bulunmasıyla sonuçlandı. Konuşmaya başladığı aşamalardan beri, *resimsel öğeler (piktogramlar)* ve *taş oymalar*'la *(petroglifler)* dillerini yazıya dökmüş olan Türkler; alfabe'yi, binlerce yılın yarattığı bu birikimin ürünü olarak bulup geliştirdiler.[81]

Türkçe'nin çok uzun bir süreç içinde oluşması, onu *"kolay anlaşılır"* ve *kolay yazılır* kıldı. Kendini her koşulda koruyabilen bir *kök sağlamlığı* ve sınırsız sayıda *sözcük üretme yeteneği* kazandırdı. Arapça ve Farsça'ya, Selçuklulardan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna dek, devletçe tanınan ayrıcalıklara karşın Türkçe, bu sağlamlığa dayanarak kendini korudu; halk dilinde değerinden hiçbir şey yitirmeden yaşadı. Gücü ve canlılığı nedeniyle, Arap harflerinden vazgeçilirken fazla bir zorluk yaşanmadı.

Türkler'in çok eskiye giden zengin bir yazılı ve sözlü edebiyatı vardır. *Orta Asya* kökenli eski Türk edebiyatının büyük bölümü; göçler, savaş ve doğal yıkımlarla yiten kentler ve özellikle Arap istilasının yok etmesi nedeniyle günümüze ulaşamamıştır. Türkistan'da eski kent yıkıntıları arasında bulunan yazma eserler, bugün Rusya, Almanya, Fransa kütüphane ve müzelerinde saklanmaktadır. Berlin etnografya müzesinde yazılı metinler çoktur ve bu metinlerin bir bölümü okunup Almanca olarak yayımlanmıştır.[82]

8.yüzyıla ait *Orhon Yazıtları*'ndaki anlatım gücü, Türkçe'nin edebiyat dili olarak gelişimini çok daha öncelerde tamamladığının kanıtı sayılır ve böyle bir dilin, kitabe yazıtıyla sınırlı olamayacağı kabul edilir. Göktürk alfabesiyle yazılmış metinler, özellikle Uygur alfabesiyle yazılan ve *Budhacı-Manici* görüşleri içeren el yazmaları, Türk yazılı edebiyatının köklerinin eskiye gittiğini gösteren kanıtlardır. İslamiyet öncesi dönemde, Türk şiirinin gelişkin

ürünleri yazıya geçirilmişti. **Aprin Çor Tigin**, o dönemin en ünlü şairidir.[83]

Türk Edebiyatı

Göktürkler'den sonra 10. ve 11.yüzyıllardaki Karahanlılar döneminde, gerek kent ve gerekse bozkır halk edebiyatında, gelişkin ürünler ortaya çıktı. Karahanlılar, Azeriler, Çağataylar ve Türkmenler, ürettikleri edebiyat yapıtlarını tümüyle Türkçe yazdılar. Yazılı edebiyat, İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra, büyük oranda Arapça ve Farsça ağırlıklıydı. Ancak sözlü halk edebiyatı, Türkçe ürün vermeyi sürdürdü. Yazılı edebiyatta; Arap kökenli *aruz vezni*, Arap-İran kökenli kasîde, gazel ve mesnevî türleri kullanılmaya başladı. Yapıtlarda kullanılan dil, halkın kullandığı Türkçe'den uzaklaştı ve Arapça-Farsça sözcüklere, bu dillerin kurallarıyla türetilmiş ad ve sıfat tamlamalarına dayandırıldı. Türk dilindeki kimi sözcüklerin ünlü harfleri, *aruz*'un uzun kalıplarına uydurulmak için uzatıldı. Başlangıçta pek başarılı olunamayan aruz böylece geliştirildi ve Türk *divan edebiyatında* yüksek duygu inceliğine sahip benzersiz yapıtlar üretildi. **Yunus Emre, Gevherî, Dertli, Aşık Ömer** gibi tasavvuf ve halk ozanları da aruz'u bir ölçüde kullandılar. **Yusuf Has Hacib**'in yazdığı *Kutadgu Biliğ, aruz ölçüsü*'nün kullanıldığı ilk yapıttı.[84]

Arapça ve Farsça'nın Türkçe'ye yoğun girişi, *aruz*'la nitelikli yapıtlar verilmesini sağladı, ama aynı zamanda, dilde bozulmaya ve halktan kopuk bir edebiyat türünün ortaya çıkmasına neden oldu. Aydınlar, zaman içinde halka yabancılaştılar ve saray elitleri haline geldiler; çünkü bu edebiyat, saray çevrelerinde değer görüp desteklenyordu.

Sözlü edebiyat, Türkçe'yi dikkatlice ve her yönüyle koruyarak, halkın sorunlarını işleyen özgün yapıtlar üretmeyi sürdürdü. Tarikatlarla beslenen tekke edebiyatı; din, tarih, tasavvuf ve direniş konularını, geniş halk kitleleri-

nin kavrayıp sevebileceği biçimde işledi; yalın bir dille, ileri bir felsefi olgunluğa ulaşan yapıtlar üretildi; kentten kente, köyden köye dolaşan halk ozanları, benzersiz eserler yarattılar.

Ünlü Türk dil bilgini, **Kaşgarlı Mahmud**'un 1074'de hazırladığı *Divanı Lugati't-Türk* adlı ansiklopedik sözlük, Türk edebiyatı olduğu kadar Türk tarihi için de bir *başyapıt*'tır. Dokuz dil bilen ve birçok Türk kentini dolaşarak Türklerin gelenek, görenek ve dil özelliklerini inceleyen **Kaşgarlı**'nın bu yapıtı, tümü Türkçe olan 7500 sözcük içermektedir ve *"Türkçe'nin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek"*[85] amacıyla yazılmıştır. Bu sözcüklerden ayrı olarak kitapta, değişik Türk boylarından derlenen *savlar (atasözü), sagular (ağıt), koşuklar (şiir)* ve deyimlere yer verilmiş, kimi dilbilgisi kuralları anlatılmıştır.[86] **Kaşgarlı Mahmut**'un diğer kitabı *Kitabu Cevahirü'n-Nehu fi Lugati't-Türki*, bugüne dek ele geçmemiştir.

Karahanlılar döneminin diğer bir önemli yapıtı, **Yusuf Has Hacip**'in 1069'da yazdığı *Kutadgu Bilig*'idir. *Hakaniye Türkçe*'siyle yazılan yapıtta, dört ayrı kişinin ağzından, devlet yönetme konusunda yönetenlere öğütler verilir. *Dilin önemi, doğru sözün erdemi, aklın gücü, adalet duygusu, yöneticilerde aranılacak nitelikler, hakanla memurun karşılıklı hak ve sorumlulukları*, kitapta işlenen konulardır. Yapıtın son bölümünde, dünya işleriyle inançsal gereklerin dengeli birlikteliğinden söz edilir. Kitabın kahramanlarından **Ögdilmiş**'in ağzından, *"öbür dünyanın (ahiretin) dünyada yapılacak iyi işlerle kazanılacağı"*, *"halka adalet dağıtmak için hizmet etmenin de bir tür ibadet sayılacağı"* söylenir. Yapıtta ayrıca, Türk toplumlarının *din, aile düzeni, ahlak anlayışı, devlet yönetme, ordu, gelenek ve görenekler, tarım ve el sanatları* gibi konularda bilgi verilir.[87]

Türk siyasi tarihine *"adalet dairesi"* olarak geçen ve yönetim işleyişinin ana çizgilerini dile getiren ünlü tanımlama, ilk kez *Kutadgu Bilig*'de dile getirilmiştir.[88]

14.yüzyılda **İbn Haldun**'un da yapıtlarında kullandığı bu tanımlama, 16.yüzyılın büyük Osmanlı ahlakçısı **Ali Çelebi** tarafından sekiz ilkeyle özetlendi ve Osmanlı devlet yönetiminin ideolojik temeli haline getirildi. *"Adalet Dairesi"* ya da **Çelebi**'nin tanımıyla *"Daire-i Adalet"* şöyleydi: *"mülk ricalsiz olmaz (ülke yöneticisiz olmaz)-rical kılıçsız olmaz (yönetici ordusuz olmaz)-kılıç askersiz olmaz (ordu askersiz olmaz)-asker malsız olmaz (asker yoksul olmaz)-mal raiyetsiz olmaz (ülke halksız olmaz)-raiyet adaletsiz olmaz (halk da adaletsiz olmaz)."*[89]

Siyasal tarih ve yönetim sistemleri konularından ayrı olarak, özdeyişler, şiir alıntıları, atasözleri ve kültürel yorumlarla dolu *Kutadgu Bilig*; aynı zamanda, Türk edebiyatının ilk ve en büyük derleme yapıtıdır. 11.yüzyıl Türk toplum yapısını, tarihsel kökleriyle ve çağını aşan bir anlayışla dile getiren çok değerli bir başyapıttır.[90] Arı bir Türkçe'yle yazılmıştır. İslam dönemi eseri olmasına karşın, tüm yapıtta yalnızca yüz tane Arapça ve Farsça sözcük kullanılmıştır.[91]

Yusuf Has Hacip, yazarlığı ve bilginliği yanında İslam *gizemciliğini (tasavvuf)* derinden etkileyen inanmış bir müslüman, ermiş bir kişidir. Çok basit bir kulübede oturmuş, *"bir baston, bir çanak ve bir hırka"* anlayışıyla son derece yalın bir yaşam sürmüştür. Ünlü İslam gizemcisi Türk bilgini **Baktra Şakik**, *"Dünyadan el etek çekip tasavvufa yönelmemin nedeni onun öğütleridir"* demiştir.[92]

Aynı dönemin bir başka önemli yapıtı, **Edip Ahmet Yükneki**'nin (12.yüzyıl) Doğu Türkçesi'yle kaleme aldığı *Atabetü'l-Hakayık* adlı yapıttır. *Koşuklu (manzum)* türde yazılmış bir ahlâk kitabı olan bu yapıtta; *bilginin ve bilimin önemi, dünyanın değişken yapısı, sabır, az konuşma, alçak gönüllülük, cömertlik, kibir, aç gözlülük* gibi konular işlenir. Son bölümde öğütler verilir; öğütlerde ileri sürülen görüşler, *ayet* ve *hadis*'lerle desteklenir. *Atabetü'l Hakayık*, Türk

edebiyatının *Kutadgu Bilig*'den sonraki en önemli yapıtlarından biridir ve edebiyat tarihi için güvenilir bir kaynaktır.

Türkistanlı **Ahmet Yesevi** (12.yüzyıl), *gizemci* (duygu ve sezgiye dayanan inanç yolu-tasavvuf) *Sufilik* akımından gelen önemli bir Türk şairidir. Yaşamı boyunca, içinden geldiği halkın sorunlarıyla ilgilendi ve Türk halk şiirinin yaşatılıp geliştirilmesine önemli katkılar yaptı. Müslüman bir din adamı olduğu kadar, *Orta Asya* geleneklerine bağlı bir düşünür de olan **Şeyh Aslan Baba** tarafından yetiştirildi. Daha sonra Buharalı **Yusuf Hemedanî** yanında eğitim gördü. **Hemedanî** aracılığıyla tanıştığı İran'ın üst sınıf kültürünü yüzeyselliği nedeniyle beğenmedi ve halkın arasına karışarak Türk boylarına ait köyleri, kentleri dolaştı. *Türk düşün yaşamında en üste ulaşmak, Müslüman olarak Türk kimliğini korumak* için; kolay anlaşılır, bilgiçlik taslamayan ve derinliği olan yapıtlar verdi, başka yapıtlara esin kaynağı oldu. Daha sonra *Tarik Hâcegân (Eğitenlerin Yolu)* olarak bilinen kendi tarikatını, *Yeseviliği* kurdu.[93]

Kendine özgü bir gizemci, etkileyici bir bilge olan **Ahmet Yesevi**'nin, özellikle *Sır Derya (Seyhun)* ve *Taşkent* yöresindeki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında İslam inancının yayılmasında, *belirleyici* bir işlevi oldu. İnanç konusunda kimseye baskı yapmayan ve hiçbir baskıyı kabul etmeyen Türkler'in, İslamiyeti kabul etmesinde; Arap akınları ve baskısından çok, **Yesevi**'nin içtenliği ve gönüllülüğe dayanan önermeleri etkili olmuştur. Herkese ulaşabilen, nitelikli, alçak gönüllü ve etkileyici bir düşünce düzeyine sahipti. Göçebe Türkler arasında İslamiyeti yayarken; eski Türk gelenek ve *töre*'lerini içeren bir öğretinin kurucusu oldu. Bu yanıyla da, Türk kimliğindeki tüm özgün niteliklerin korunup yaşatılması ve günümüze aktarılmasında güçlü olanaklar yarattı.[94]

Yesevi'nin yapıtları, Türk tasavvufunun öncü ürünleriydi ve duru bir Türkçe ile yazılmışlardı. *Hikmet* adı verilen şiirlerinin özelliği, öz açısından *gizemciliğe*, biçim açısından *Türk halk yazınına* dayanmasıdır. Sıradan insanlara inançsal ve ahlaksal öğütler aktaran yapıtlarda, Türkçe'nin kullanımına gösterilen özen ve ustalık çok etkileyicidir. Bu yapıtları, *"Türk dilinde bir kültür geleneği oluşturmuş"* ve **Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Şeyh Bedrettin, Pir Sultan Abdal** gibi Anadolu gizemci şairlerine öncülük etmiştir. **Jean Paul Roux, Ahmet Yesevi**'nin Türk diline yaptığı katkı konusunda şu yorumu yapmıştır: *"Yesevi, Türkçeyi Arapça ve Farsça'nın boyunduruğundan kurtarmış, yapmacık ve şişirme bir dil yarattığı söylenen Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, Atatürk'ün yeniden geçerli kıldığı Türkçeyi korumuştur. Yesevi, Aleviliğin kurucusu değildir, ama bu harekete, kendini ifade etme ve Türk kimliğinde var olan tüm nitelikleri, 11-12. yüzyıllardan günümüze dek aktarma olanaklarını sunmuştur."*[95]

Türk edebiyatı; Arapça, Farsça ve bu dillerin Türkçe'yle karışımından oluşan Osmanlıca başta olmak üzere; Doğu ve Batı Türkçesi içindeki birçok Türk lehçesiyle de sayısız yapıt üretmiştir. Üretilen yapıtların niteliğini, sayısını, yayıldığı alanı ve yaptığı etkiyi ortaya koymak için; çok geniş bir araştırmaya ve uzmanlığa gereksinim vardır. Yalnızca Doğu Türkçesiyle üretilen yapıtlar ve yalnızca 150 yıllık *Timurlular dönemi* ele alınsa bile, karşımıza çok az insanımızın bildiği, *yüksek ve çok yaygın* bir yazın dünyası çıkacaktır.

Çağatay Türkçe'siyle konuşup yazan *Timurlular*; Türk ve İran kültürlerini kıyaslamış, Türkçe'yle Farsça'nın kök yapılarını incelemiş, Türk dili ve kültürünün üstünlüğünü kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu çabayı en etkili biçimde, *"Farsça'yı Türkçe kadar iyi tanıyan"* **Ali Şir Nevai**, (1441-1501) *Dillerin karşılaştırılması (Muhakemet-ül Luga-*

teyn) adlı yapıtıyla sürdürmüştür. Dilbilgini ve şair olmanın yanında nitelikli bir müzisyen ve hat sanatçısı olan **Nevai**, resim ve mimarlıkla da ilgilenmiştir. Edindiği mal varlığıyla, Timur Hakanı **Baykara**'nın verdiği arazi üzerinde bir *"kültür mahallesi"* kurmuş; Horasan'ın değişik yerlerinde, toplam sayısı 370'i bulan *medrese, derviş evi (hangah), kervansaray, köprü* ve *türbe* yaptırmıştır.[96]

Timurlular'da yaygın olan eğitim düzeni, her alanı kapsayan yüksek bir kültürün halk içinde yayılmasına yol açmıştı. Timur halkı okumakla yetinmeyip, *"yazıyor, durmadan yazıyordu"*.[97] Yazar olmak, şiir ya da nesir türünde kitap yazmak, o günlerde, toplumun *"en çok değer verdiği"* şeydi. Herkes şair, yazar, bilim adamı olmak istiyordu. Kimi doğubilimcilerin, *"tüm Müslümanlar'ın dünya görüşünü etkileyen tarihçi"* olarak kabul ettiği **Mahmud Mirhand** (1433-1498) ve batılı doğubilimciler tarafından çok beğenilen ünlü tarihçi **Kandemir** (1475-1536) bu dönemin düşünürleriydi. Varlığı kısa sürmesine karşın, Timur İmparatorluğu'nun ve bu İmparatorluğun etkisinde kalan ülkelerden; *"seksenden fazla yazar, en az oniki özgün şair ve binlerce eser çıkmıştı."*[98]

14.yüzyılla, 16.yüzyıl arasında Türk dünyasında yetişen ve Doğu Türkçesi'yle yazan yazar ve düşünürleri, bunların ürettiği yapıtları incelemek, bu kitabın konusu ve yapabileceği bir iş değildir; burada, çok azının, o da yalnızca adlarının belirtilmesiyle yetinilecektir. **Rabguzi**'nin *"Peygamber Tarihi" (Kısas-ı Enbiya)* (1311), *İslam*'ın *"Yardımcı Buyruklar" ı (Muin iil-Mürid)* (1313), halk diliyle yazılan **Kerderli Ali**'nin *"Cennetin Yolu" (Nehc ül Feradis)* (1358), ağırlıklı olarak dini konuları işleyen yapıtlardır ve Harizm Türkçesi ile yazılmıştır. **Kutb**'un *Hüsrev ve Şirin (Hüsrev ü Şirin)*'i (1341), Memluk Kıpçakçası'yla; **Melik Bahsi**'nin *Miraçname*'si (1436), Uygur alfabesiyle yazılmıştır. **Ali Şir Nevai**'nin *Divan*'ı ve yine **Ali Şir Nevai**'nin Türkçe'nin

Farsça'ya üstünlüğünü kanıtlamak için yazdığı *Dillerin Karşılaştırılması (Muhakemet-ül-Lügateyn)*; son Çağatay Hükümdarı **Hüseyin Baykara**'nın (1438-1507) din dışı konuları işleyen, *Divan*'ı; **Mevlana Lütfü**'nün (15.yüzyıl) *Gülün Yenigünü (Gül-ü Nevruz)*; Türk-Hint İmparatorluğu'nu kuran **Babür**'ün (1483-1530) anı kitabı *"Olaylar" (Vakayi)* Çağatay Türkçesi'yle yazılmış yapıtlardır. Özbek Hanı **Şeybani**'nin (1451-1510) *şiirleri*, Hive Hanı **Ebülgazi Bahadır**'ın (1603-1663) *Türklerin Soyu (Secere-i Türki)*, **Sofi Allah Yar**'ın (17.yüzyıl) *Çaresizlerin Direnci (Sebat ül-Acizin)* ise Özbek Türkçesi'yle yazılmıştır.[99]

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, edebiyatta belirli bir durgunluk olsa da bilimsel ve edebi yapıt üretimi sürer. Çok geniş bir alana yayılmış olan imparatorluğun değişik yörelerinde, devletin coğrafya ve tarihini yazan büyük yazarlar, yazılı ve sözlü edebiyat ustaları ortaya çıkar. Çizdiği neredeyse kusursuz dünya haritasıyla ünlü **Nurettin Piri** (Piri Reis)'nin (1470-1554) yazdığı *Kitab-ı Bahriye*, çağının en ileri coğrafya kitaplarından biridir.[100] **Katip Çelebi**'nin (1609-1657) ünlü ansiklopedik eseri *Cihannüma* ve bilimsel sözlük *Keşfüzzünun*, Tarihçi **İbrahim Peçevi**'nin (1577-1650) *Tarih*'i, ünlü gezgin **Evliya Çelebi**'nin (1611-1679) 10 ciltlik *Seyahatname*'si döneminin dikkat çekici bilim yapıtlarıdır.[101]

Türk edebiyatçı ve düşünürleri Doğu'da *Doğu Türkçesi* ile eserler verirken, Batı'da, düzey ve nitelik olarak onlardan geri kalmayan ve *Batı Türkçesi* ile yazılan çok sayıda yapıt üretildi. Siyasi egemenliğe bağlı olarak, yönetilen ülkelerin ve toplumsal gönencin artması, tüm sanat alanlarında olduğu gibi yazın alanındaki gelişmenin de itici gücü oluyordu. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarının geniş toprakları içinde; Horasan, Konya ve İstanbul başta olmak üzere hemen her kent ve yörede, *Azeri Türk-*

çesi ve *Türkiye Türkçesi*'yle *düz yazı* ve *koşuklu (şiir)* yapıtlar üretildi.

Leyla ile Mecnun gibi Türk edebiyatının başyapıtlarından birini yazan, Türkçe, Arapça ve Farsça'nın tüm inceliklerini kullanan **Fuzuli**, *Azeri Türkçesi*'yle yapıt veren yazarların başında gelir. **Fuzuli**'nin; *Saadete Ermişlerin Bahçesi (Hadikatü's Süeda), Türkçe Divan, Gönül Dostluğu (Enis-ül-Kalb), Arapça Divan* ve *Hadislerin Kırkıncı Tercümesi (Tercüme-i Hadis-i Erbain)* çok ünlüdür. Kendinden sonrasını etkileyen **Kadı Burhanettin**'in (1344-1399) *Divan*'ı; *Orta Asya*'dan Anadolu'ya dek, geniş bir alanda halk üzerinde büyük etki yapan usta tasavvufçu **Nesimî**'nin *Divan*'ı; Safevi Devleti'nin kurucusu **Şah İsmail**'in *Hatâyî Divanı, Dehname*'si ve *Nasihatname*'si; Rusya Türkleri arasında *Yenileşme Hareketi'ni (Cedidcilik)* başlatan **Gaspıralı İsmail**'in (1851-1914) *Mirat-ı Cedid'i Azeri Türkçesi*'yle yazılan yapıtlardır.[102]

Türkiye Türkçesi'yle yazılan yapıtlarının ilk ürünleri Selçuklular döneminde verildi. Anadolu'ya yerleşen Oğuz Türkleri halk edebiyatı geleneğini yaşattılar. Anadolu fethinde gösterilen kahramanlıklar ve **Danişment Gazi**'nin yiğitliği, halk arasında **Battal Gazi, Danişment Gazi** öykülerinin yayılmasına neden oldu. *Ozan* adı verilen Oğuz halk şairleri, ellerinde *kopuzları (telli saz)*'yla halk toplantılarında, ordu birliklerinde ya da köy meydanlarında kahramanlık öykülerini türkü halinde söylediler. Türk halkı içinde tasavvuf akımları güçlendikten sonra *dervişşairler*, halk şiirleri biçiminde ilahiler ve sofist halk şiirleri yazdılar. İslam geleneklerinin etkisi altında **Hamza, Ali, Ebumüslim** gibi kahramanlara ve Peygamberler'in yaşamına ait *olağanüstü öyküler (menkıbeler)*, düzyazı biçiminde destanlar yazıldı. 13. ve 14.yüzyılda **Hoca Dehhani, Kırşehirli Şeyh Gülşehri, Aşık Paşa, Hoca Mes'ut, Şeyhoğlu Nesimi** gibi çok değerli şairler yetişti. Yapıtları, ne Arap, ne Fars, ne de bir başka kültür içinde eridi; özgünlüğünü korudu ve dilden dile yaşatılarak günümüze dek geldi.

Anadolu'da yetişen Türk şair ve yazarlarının bir bölümü, Arap ve Fars kültürünün etkilerini taşıyan yapıtlar ürettiler. Arapça ve Farsça'yı yoğun kullanıyor, daha önce işlenmiş konuları yeniden ele alıyorlardı. Ancak taklitçi değildiler, kendilerinden birçok şey katıp eserlere yeni biçim ve duygu zenginliği veriyorlardı. Özellikle Osmanlı döneminde gelişen ve her üç dilden sözcüklerin kullanıldığı bu yapıtlar özgün hale geliyor ve yeni bir edebiyat türünü oluşturuyordu. Aydın çevreler ve yönetici sınıf arasında yayılan bu edebiyat, uzun süre etkisini korudu ve geliştirdi. Ancak 18.yüzyıldan başlamak üzere, Batı etkisinin artmasıyla giderek silikleşti ve bozulmaya uğradı. Ancak gerçek bozulma, son elli yılda yozlaşmaya dönüşerek yaşandı ve bin yıl kendini yaşatmış olan her iki edebiyat türü de, büyük bir hızla ortadan kalktı; ya da kalkma noktasına geldi.

Türkiye Türkçesi'yle yazılan yapıtların dil olarak en eski biçimleri, Anadolu *halk edebiyatı* ve bir ölçüde de *tekke edebiyatı* içinde bulunanlardır. *Dörtlü koşma*'lar biçimindeki *(aşık edebiyatı)*, halkın ilgisini çeken öyküler ve *yaratıcısı bilinmeyen (anonim)* türlerden oluşan *halk edebiyatı*; halkın konuştuğu dille yazılıyor ve yaygın olarak izleniyordu. Hoşluğuyla okunan *ilahiler, nefesler* ve tarikat büyüklerini öven *menkıbeler*'e dayanan *tekke edebiyatı* da, halkın anladığı dil kullanılarak yazıldı. Bu edebiyat; saray, medrese ya da aydın topluluklarının arasında gelişen ve Arap-İran ölçülerine bağlı *divan edebiyatı*'ndan çok farklı bir edebiyat türüydü. Halk, Arapça ve Farsça'nın bolca kullanıldığı karma bir dille yazılan *divan edebiyatı*'nı anlamıyor, ona ilgi göstermiyordu.

Halk, tekke ve doğaldır ki *divan* edebiyatı, geçmişten gelen kültürel birikimle; duygu ve düşünce inceliğine sahip, nitelikli ve çok sayıda olgun eser üretmiştir. Herbiri edebiyatçı olduğu kadar bir dil ve felsefe ustası da olan

yazar ve şairlerin, Türkçe'nin anlatım gücünü ve sadeliğini kullanarak yarattıkları yapıtlar; Türkçe'yi bilenler için, hiçbir çeviri eserin veremeyeceği kadar yüksek bir tada sahipti. Hiçbir ülke bu kadar çok ve nitelikli ozan yetiştirememişti. Hemen her köy ve mezrada, doğanın ve yaşamın gizemini çözümlemiş töre sahibi bir halk ozanı vardı.

Anadolu'da, Selçuklular'dan günümüze dek, yaklaşık bin yılı kapsayan dönem içinde yer alan edebiyatçıları, yalnızca ad olarak ele almak bile çok uzun sürer. Selçuklu döneminde yaşayan şair ve yazarların bazıları şunlardır: Farsça'yı Türkçe'den daha çok kullanan, *Mesnevi*'siyle ünlü **Mevlana Celaleddin-i Rumi** (1207-1273) ve oğlu **Sultan Veled** (1266-1312), Anadolu Türkçesi'nin en eski şairi olarak bilinen ve *Çarhname* adlı kasidesiyle ünlü **Ahmet Fakih** (13.yüzyıl), *Yusuf ve Zeliha* adlı yapıtıyla bu konuyu yeniden yorumlayan **Şeyyat Hamza** (13.yüzyıl), divan edebiyatında dinî olmayan konuları ilk kez işleyen ve 20 bin beyitlik *Şahname*'yi yazan *Dehhani* (13.yüzyıl), tasavvuf konularını *coşkulu bir anlatım (lirizm)* ve derin bir insan sevgisiyle işleyen **Yunus Emre** (1238-1320). Bunlar evrensel değeri olan ozan ve yazarlardır.[103]

Selçuklular'ın son yılları ile Anadolu beylikleri döneminde, Arapça ve Farsça'dan geniş bir çeviri hareketi başladı. Türk edebiyatına yeni bir boyut kazandıran bu girişim, Arapça ve Farsça yapıtları, artık yalnızca bu dilleri bilenlerin değil, edebiyatla ilgilenen herkesin okumasını sağladı. Böylelikle, hem kültürel bir zenginlik yaratılmış, hem de Türkçe korunmuş oldu. Bu birikim üzerinde gelişecek olan Osmanlı Divan edebiyatı, Selçuklular'da olduğu gibi, yalnızca Arapça ve Farsça'yla değil, bu dillere ait sözcükleri içine alan bir Türkçe'yle (Osmanlıca) yazıldı. Uzun ünlü harfi olmamasına, bu nedenle *aruz ölçüleri*'ne uydurulması zor olmasına karşın Türkçe, Divan edebiyatında da kullanıldı; özellikle ilk dönemlerde Türkçe sözcükler, deyimler ya da atasözleri şiirlerde geniş biçimde yer aldı.

Anadolu beylikleri ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Halk ya da Divan edebiyatı türlerinde yapıt veren kimi ozan ve yazarlar ile eserleri şunlardır: **Kırşehirli Aşık Paşa** (14.yüzyıl)-*Garipname (mesnevi-1330)*, **Hoca Mesud** (14.yüzyıl)-*Süheyl ve Nevbahar (mesnevi-1350)*, **Fahri** (14.yüzyıl)-*Hüsrev ü Şirin (mesnevi-1367)*, **Şeyhoğlu Mustafa** (14.yüzyıl)-*Hurşitname (mesnevi-1387)*, **Hamzavi** (14. yüzyıl)-*Hamzaname (düz yazı)*, **Sadrettin** (15.yüzyıl)-*Destan-ı Geyik (düz yazı, öykü-masal)*, **Beypazarlı Mazaoğlu Hasan** (15.yüzyıl)-*Cenadil Kalesi Cengi (düzyazı-öykü)*. Bunlardan başka, herbiri *divan* sahibi olan şairler; **Hayali** (16. yüzyıl), **Necati** (15.yüzyıl), **Ahmet Paşa** (15.yüzyıl), **Baki** (1526-1600), **Nabi** (1642-1712), **Nedim** (1681-1730), **Neşati** (17.yüzyıl), **Şeyh Galip** (1757-1799) ile yalın bir Türkçeyle ürün veren halk ozanları; **Aşık Kerem** (16. yüzyıl), **Pir Sultan Abdal** (16.yüzyıl), **Ercişli Emrah** (17. yüzyıl), **Aşık Garip** (17.yüzyıl), **Şeyh Bedrettin** (14.yüzyıl), **Karacaoğlan** (17.yüzyıl), **Aşık Ömer** (17.yüzyıl), **Kayıkçı Kul Mustafa** (17.yüzyıl), **Kul Nesimi** (17.yüzyıl), **Dadaloğlu** (18.yüzyıl), **Erzurumlu Emrah** (19.yüzyıl), **Bayburtlu Zihni** (19.yüzyıl) Osmanlı dönemi Türk edebiyatçılarından bazılarıdır.[104]

Mimarlık ve Güzel Sanatlar

Batılı ve Arap tarihçilerinin büyük bölümü; tarih boyunca kurulmuş olan Türk devletlerinde gelişen bilim ve kültürü, Türk uygarlığının ürünleri olarak görmek istemezler. Kanıtlanmış tarihsel gerçekler ortada durmasına karşın, yaratılan kültürel değerlerin, *"Türkler'in boyunduruk altına aldığı yerel halklar"* tarafından gerçekleştirildiğini ileri sürerler. Onlara göre Anadolu Türk Sanatı Bizans uygarlığının; Maveraünnehir, Horasan ya da Mezopotamya sanatı, tümüyle Arap-İran kültürünün; Türk-Hint İmparatorluğu'nun yarattığı eserler ise Hint uygarlığının eserleridir. Suriye'deki Şam *Süleymaniye Külliyesi*, Kahire'deki *Mehmet Ali Camisi*, Hindistan'daki *Tac Mahal* ve *İnci Camisi*

Türk eserleri değildir; bunlar Türk mimar ve ustalarınca yapılmamıştır, Türkler böyle şeyler yapamazlar... Söylenenler bunlardır.

Türkler kadar, dünya tarih ve uygarlığına katkı koyan, ancak bu katkıyı sahiplenemeyen, eserleri başkalarınca yağmalanan, uygarlık tarihinden silinmek istenen bir başka millet herhalde yoktur. Batı'nın *"bilimi öğrendiği"* 9.-13. yüzyıl *Doğu aydınlanması,* hem batılılar hem de Araplar için, yalnızca Araplar'a ve İranlılar'a ait bir eylemdir; Türkler'e bu uygarlık içinde yer verilmez. Arapça ya da Farsça yazan tüm Türk bilim adamları *"Arap ya da İranlı"* dır. Türklerin kurup geliştirdiği ve yaşadığı kentler, bu kentlerde yaratılan değerler, Arap uygarlığının getirdiği yeniliklerdir.

Arap milliyetçiliği, tekeline almak istediği İslamiyeti örtü olarak kullanıp, Türkler başta olmak üzere diğer milliyetleri ve onların yarattığı tarihsel değerleri sahiplenir. Oysa artık açıkça ortaya çıkmıştır ki Türk uygarlığı, yalnızca Doğu aydınlanması değil, dünya uygarlık tarihi içinde, üstelik yazılı tarihin ilk dönemlerinden beri etkili bir yere sahiptir. **Jean Paul Roux,** Türk kültürüne yapılan *"haksızlık"* ve eserlerinin *"çalınması"* konusunda şunları söylüyor: *"Büyük babalarımızın bu toprakları* (Orta Asya y.n.) *barbar topraklar olarak değerlendirdiğini düşününce, tüm bu gerçekler karşısında şaşkınlıktan donakalmamız gerekiyor. Bugün, İslam kültürünün doğuşunda, Orta Asya'ya hak ettiği değer hala verilemiyorsa, bunun nedeni* (o dönemde y.n.) *İslam'ın kültürel başkenti Bağdat'ın Orta Asya'nın en iyi çocuklarını kendine çekmesi, bir biçimde çalması ve onların kazandıkları başarıları sahiplenmesidir."*[105]

Dünyanın birçok yerine yayılmış olan Türk mimarlık yapıtları, malzeme ve işçilik bakımından yörenin koşullarından kaynaklanan kimi farklılıklar gösterse de; *mekan kullanma, mimari biçim, güzelduyu (estetik), ölçülerdeki*

denge ve *insana yakınlık* bakımından yüksek niteliğini ve özgünlüğünü her zaman korumuştur.

Binlerce yıllık yapı geleneğinin birikimlerine dayanan ve sürekli gelişerek Anadolu'da en ileri ürünlerini veren Türk mimarlığı, *Orta Asya*'dan Osmanlı İmparatorluğu'na uzanan bir bütünlük ve sürekliliğe sahiptir. Yapıtlardaki olgunluk, incelik ve hayranlık verici dengeye; emeğe ve eğitime dayanan bu uzun süreç içinde ulaşılmıştır. Kuşaktan kuşağa geçen ustalıklar, geliştirilen yapım teknikleri ve kazanılan güzelduyu anlayışıyla Türk mimarlığı; sağlam bir tarihsel mirasa ve yayıldığı geniş coğrafyada yerel uygarlıklardan yararlanma yeteneğine dayanır. Kimliğini korumayı ve yerel değerleri bir üst niteliğe ulaştırarak içinde eritmeyi başarmıştır. "Sonsuz" bir tarih ve neredeyse sınırsız bir kültürel zenginlik ortamında olgunlaşan Türk mimarisi, içine kapanmayıp dünyaya açılan ve gittiği her yeri etkileyen bir üstünlükle, 17.yüzyıla dek kendini sürekli yeniledi ve geliştirdi.

Antik mezarlar (kurgan), taş yazıtlar (kitabe), ve yitik kentlerle başlayan, **Sinan**'la doruk noktasına ulaşan Türk mimarlığı, *yeni kent kurma* başta olmak üzere hemen her yapı türünde özgün ürünler vermiştir. Ancak *dinsel yapılar, türbeler, saraylar, köşkler, kültürel merkezler (külliye), kaleler* ve *surlar, kapalı çarşılar, hanlar, kervansaraylar*; türlerinin en yetkin örneklerini Türk mimarisinde bulmuştur. *Orta Asyalı* mimarlar, iyi yetişmiş ustaları ve çağının en ileri malzeme türleriyle, bu alanlardaki yapıtlarını Çin'den Suriye'ye, Hindistan'dan Anadolu'ya dek yaydılar; kusursuz yapıtlar ürettiler.

Övgüye değer *Orta Asya* yapıtları içinde, *Harizm* bölgesinde bulunan *Hive* kentindeki *Hive Camisi* özel önemi sahiptir. Bu camide çatı, kemersiz olarak, doğrudan sütunlar üzerinde yükselir. Kemersiz çatı-kolon birleşiminin benzeri, İran'da bina içlerindeki salon örtülerinde gö-

rülmüştü, ancak bu biçim Arap mimarisinde hiç görülmemişti; bu nedenle özgündü. Kimi Arap kaynaklarının, bu biçimin var olduğunu ileri sürdüğü *Küfe Camisi*, hem bulunamamış hem de daha sonra bir başka örneği yapılmamıştır. Ancak *Hive Camisi*'nin gelişkin örnekleri 12.yüzyılda Anadolu Selçuklu topraklarında yeniden doğmuştur. *Ankara Arslanhane Camisi, Beyşehir Camisi* bu biçimlerdeki camilerdir. Açıktır ki, Türk mimar ve ustaları, Batı'ya göçerken bu mimariyi *Orta Asya*'dan almışlar ve Anadolu'ya taşımışlardı.[106]

Hindistan'ın *Agra* kentinde Türk-Hint İmparatoru **Şah Cihan**'ın karısı için yaptırdığı *Şah Cihan Türbesi (Tac Mahal)*, çağını aşan, görkemli bir yapıttır. Yapımına 1632'de başlanan yapının planları, değişik yörelerden getirilen Türk mimarlar tarafından çizilmiş ve Orta Asyalı ustalar; *duvarcılar, kakmacılar (gümüş ve sedef işleyicileri), mermerciler, taş ustaları, hattatlar* tarafından 22 yılda bitirilmiştir. Ana yapı 305 x 580 metre ölçülerinde, çevresi kırmızı kumtaşından yüksek bir duvarla çevrili, dikdörtgen bir avlu içinde yer alıyor, köşelerinde sekizgen planlı kuleler bulunuyordu. Avlunun güney ucunda, yine kumtaşından yapılmış, anıtsal bir giriş kapısı, bunun iki yanında da hizmet binaları vardı. Avlu merkezinde havuz, dört ana yöne uzanan birer kanalla büyütülmüştü.

Taç Mahal, avlunun güney ucunda, 7 metre yüksekliğinde bir terasın üzerine yapılan, köşeleri pahlı (köşe sivriliği giderilmiş) ve kare beyaz mermerden yapılmış büyük bir yapıdır. Dört cephenin her birinde, yüksekliği 33 metreyi bulan, basık sivri kemerli birer *taçkapı* vardır. Türbe'nin dört köşesindeki birer küçük kubbe, 75 metre yüksekliğindeki, görkemli *soğan kubbe*'yi çevreler. Terasın dört köşesinde, şerefeleri tepesinde olan ve üzerleri küçük bir kubbecikle örtülü birer minare yer alır. Orta mekan adı verilen ve **Ercümend Banu** ve **Şah Cihan**'ın mezarlarının bulunduğu yerde, iki metre yüksekliğinde mermer bir koruyucu set vardır. Burada duvarlar, mermer kaplamalar ve sandukalar; oymalarla, yarı değerli taşlarla yapılmış

kakmalarla çok ince ve zengin bir biçimde bezenmiştir.[107] *Taç Mahal*, Türk mimarlığının yarattığı, benzeri olmayan yapıtlardan biridir.

Türkmenistan'ın Baktra kentindeki 9.yüzyıla ait *Baktra Camisi*, aynı *Hive Camisi* gibi, ilk kez *Orta Asya*'da ortaya çıkan mimari *biçem* (üslup)'lerden birinin en eski örneğidir. Bu özgün biçem, daha sonra Anadolu'da da görülecektir; o nedenle önemlidir. Kare bir plan üzerine oturtulan cami; kubbelerle örtülü, eşit büyüklükte dokuz kareden oluşan bir alanda yapılmıştır. Her bölüm dört kemer ayağıyla sınırlandırılmıştır. Bu ayaklar üzerine oturan kemerler dört yöne uzanır ve yapı içinde önemli alanlara, yani *kıble*'nin ve *mihrap* oyuğunun bulunduğu arka duvara yönelmez. Daha önce hiçbir yerde görülmeyen bu plana yalnızca Anadolu'da rastlanır. Bursa'daki *Ulu Cami* (1399) ve Edirne'deki *Eski Cami* (1403) bu biçemin örnekleridir. **Jean Paul Roux**, *Baktra Camisi*'nin taşıdığı önem konusunda şunları söylemektedir: " *Muhteşem güzellikteki kabartmalar Samerra* (Irak'ın güneyinde bir kent y.n.) *tarzındadır. Burada yine karşımıza Samerra sanatının kökeninin neresi olduğu sorusu çıkıyor. Eskiden bu sanatın, en parlak dönemini yaşadığı Mezopotamya'da doğduğu kabul edilmişti. Bugün, bu sanatın, Baktra'da şekillendiği ve taşranın* (Orta Asya y.n.), *alışılmış olanın aksine, başkenti* (Bağdat y.n.) *etkilediği söylenebilir.*"[108]

Orta Asya Türk mimarlığı, yeni biçim ve anlamlar kazandırılarak, Selçuklular ve Anadolu beylikleri aracılığıyla Osmanlılar'a aktarılmıştır. Tasarım düzeyi ve *işlev (fonksiyon)*'i sürekli gelişip yenilenen yapılar, beş yüz yıllık bu süreç sonunda Osmanlılar döneminde, özellikle 15. ve 16.yüzyılda doruk noktasına ulaştı; yapım teknikleri ve malzeme çeşitliliği açısından benzersiz yapıtlar üretildi. Taş, alçı, çini, maden, ahşap gibi malzemelerin yapılarda dengeli ve yararlı kullanımı; hiçbir aşırılığa kaçmayan, sa-

deliğe dayanan ve duygu güzelliğiyle bütünleşen bir ustalıkla gerçekleştirildi.

Selçuklular, *Karahanlı* ve *Gazneli* mimarlığının geleneklerini alıp geliştirdiler ve bu geleneği Osmanlılara aktardılar. *İsfahan Mescid-i Cuması* başta olmak üzere, birçok büyük ve önemli cami yaptılar. Cami yapılarına verilen önem, din duygusuna gösterilen saygının bir ifadesi olarak; iyi düşünülmüş, teknik düzeyi yüksek, işlevsel ve inceliği olan yapılardı. Camiler gerektiği kadar yapılıyor ve yapımına çok özen gösteriliyordu. Hiçbir hükümdar salt gösteriş için gerekli olmayan bir yere cami yapmıyordu. Büyük camilere gereksinim duyulmayan, Suriye ve Kuzey Irak gibi bölgelerde, eski camiler ustalıkla onarılıyor ve küçük camilerle yetiniliyordu. Eğitim ve ticarete önem verdikleri için bu alanlardaki yapılara da özen gösteriyorlar; *medreseler*, *külliyeler*, *çarşılar* ve Selçuklular'ın adeta simgesi haline gelen görkemli *kervansaraylar* yapıyorlardı.

Gazneliler'den sonra ünlü Selçuklu Veziri **Nizamülmülk**'ün kurup geliştirdiği ve eğitimle ilgili ilk devlet kurumları olan medreseler, kuruluş amaçları ve kurumsal işlevleri kadar, mimari biçemleri bakımından da önemlidirler. Eğitim alanında geliştirdikleri yenilikler gibi, mimarlık olarak da kendilerinden sonrasını etkileyen özgünlüklere sahiptirler.

Selçuklu medreselerinde, *üç yanı kapalı mekanlar, açık yanlarıyla iç avluya bakan bir plana (eyvan)* dayanıyor ve bu plan, aynı yapı içinde *dört kez yineleniyordu (dörtlü eyvan)*. Selçukluların 11.yüzyılda geliştirdikleri ve 12.yüzyılda Irak ve Suriye'ye yaydıkları bu *"gösterişsiz ama işlevsel"* biçim, en belirgin örnekleriyle önce Anadolu'da daha sonra Kuzey Afrika'da ortaya çıktı.[109]

Anadolu medreseleri, *dört eyvanlı* sisteme bağlı kalmakla birlikte, yerel malzeme ve yapı geleneklerinin eklenmesiyle, Anadolu'ya özgü incelikleri olan yapılar ortaya çıkmıştır. Ana yapıdan ileriye ve yukarıya taşan bir niş halinde düzenlenen, çevresi çok zengin taş oyma ve kabartma işçiliğiyle bezenmiş taçkapı, Anadolu medresele-

rinin en dikkat çekici öğesidir. Erzurum ve Sivas *Çifte Minareli* medreselerde, *taşkapı*'nın üzerinde bir çift minare vardır. Çifte Minareli medreseler, bir başka örneği olmayan özgün yapıtlardır.

Selçuklular'ın yine *Karahanlılar* ve *Gazneliler*'den alarak, içeriğini olduğu kadar, mimarisini de geliştirerek Osmanlılar'a aktardığı kervansaraylar, Türkler'e özgü bir başka yapı türüdür. Ana ticaret yolları üzerindeki bu yapılar, yerel malzeme ve işçiliklerle zenginleştirilerek, işlevine uygun düşen yüksek bir niteliğe ulaştırılmıştır. Açık ve kapalı avlular ya da her iki biçimi de içine alan ve tek bir yapı kitlesinden oluşan kervansaraylar, dıştan kale gibi anıtsal görünümleri, içten işlevsel mekan düzenlemeleriyle, benzersiz yapılardır. Özenli bir işçilikle görkemli bir inceliğe ulaştırılan *taçkapılar*, başlıbaşına birer sanatsal anıt gibidir. Büyük Selçuklular'ın, *Orta Asya*'nın Batısı ve Kuzey İran'da yaptıkları *Şirvan Kervansaray*'ı *(Ribat-ı Anuşirvan)*, *Zafarani Kervansarayı (Ribat-ı Zafarani)* ve *Kutsal Kervansaray (Ribat-ı Şerif)*; Anadolu Selçuklularına *ait Karatay Kervansarayı* (Kayseri), *Alara Kervansarayı* (Alanya), *Mama Hatun Kervansarayı* (Erzincan) *Sultan Kervansarayı* (Kayseri) dönemin örnekleri olarak sayılabilir.

Osmanlı dönemi mimarlığı, başlıbaşına incelenmesi gereken geniş kapsamlı bir konudur. Selçuklu'dan alınan miras, İmparatorluğun yükselme, gerileme ve çöküş dönemlerine uygun düşen bir çizgi izleyerek 20.yüzyıla dek gelmiştir. 16. ve bir ölçüde 17.yüzyıl, Osmanlı mimarlığının en olgun ürünlerinin verildiği *Soyyapıt (klasik)* dönemidir. Bu döneme değin, sadeliği ve işlevselliği öne çıkan, ama görüntüyü gözardı etmeyen yapılar görülür. 17. yüzyıldan sonra, başta barok olmak üzere Avrupa biçemlerinin (üslup) etkisi altına girildi. 19.yüzyılda, Müslüman olmayan Osmanlı ve Avrupalı mimarların elinde, *değişik biçemlerin gelişigüzel birleştirildiği (eklektik)* bir niteliğe bü-

ründü. Özgün Osmanlı mimarlığı, ekonomik çöküşle birlikte tümüyle ortadan kalktı.

Çevre uyumu, mekansal planlama, sadelik, işlevsellik ve yapı ustalığı olarak benzersiz yapıtlar üretilen Osmanlı mimarlığında, öne çıkan bazı yapılar şunlardır: İznik *Özbek Camisi* (1334), Bilecik *Orhan Gazi Camisi* (1387), Bursa *Emir Hanı* (1360), İznik *Süleyman Paşa Medresesi* (14. yüzyıl), Amasya *Beyazıd II Külliyesi* (1486), Bursa *Ulu Camisi* (1400), Edirne *Üç Şerefeli Cami* (1447), İstanbul *Fatih Külliyesi* (1470), Bursa *Yeşil Külliyesi* (1424), İstanbul *Kapalı Çarşı* (1461), İstanbul *Çinili Köşk* (1473), Uzunköprü *2.Murat Köprüsü* (1444), Çanakkale *Kale-i Sultaniye* ve *Kilitbahir Kalesi* (15.yüzyıl), *Topkapı Sarayı* (1468), Bursa *Fidan Hanı* (1471), İstanbul *Rumeli Hisarı* (1452), *Yedikule Hisarı* (15. yüzyıl), Edirne Selimiye Camisi (1575), İstanbul Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi (1572), İstanbul *Süleymaniye Külliyesi* (1567), İstanbul *Mağlova Kemeri* (1564), *Çekmece Köprüsü, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi, Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi* (1661), *Bosna-Hersek Mostar Köprüsü* (1567) ve *Drina Köprüsü* (16.yüzyıl), *Eğri Kemer, Sultan Ahmet Camisi* (1617)...[110]

Osmanlı mimarlığının doruk noktası, **Kanuni** dönemi ve bu dönemde gerçekleştirilen yapıtlardır. "*Mimarlığın altın çağı*" olarak adlandırılan[111] bu dönemde yetişen **Mimar Sinan,** üçyüzü aşan yapıtıyla, evrenselliğe ulaşan bir mimarlık dehasıdır. Mimarlığın her alanında sıradışı bir yetkinliğe ulaşmıştır, ancak *kubbe yapımı* ve *etkili iç mekan yaratma*'nın erişilmez ustasıdır. Camiler, mescidler, kervansaraylar, köprüler, medreseler yapmıştır; bunlar içinde 71 metre yüksekliğindeki kubbesiyle *Süleymaniye Camisi* ile Edirne'deki *Selimiye Camisi* "*muhteşem*" eserlerdir. Tarihçi **G.Gurlitt, Mimar Sinan** ve yapıtları için şunları söyleyecektir: "*Sinan'ın eserlerinin tümünde ve her yerde, Türk ruhu kendini gösterir. O her alanda örnek olan mükemmel*

yapıtlar yaratmıştır. Bunlarda Bizans, İran ya da Arap taklidi aramak, sonu olmayan boş çabalardır. Hepsi tümüyle Türk eserleridir Doğu'nun bu Michel Angelo'su, 90 yaşına dek yaşadı. Uzun ömrünün 75 yılı boyunca, Bosna'dan Mekke'ye kadar her yerde eser bıraktı ve öğrenciler yetiştirdi. Onun öğrencileri arasında Hindistan'daki Delhi, Agra ve Lahor'daki anıt eserleri yapan mimarlar da vardır."[112]

Türk mimarlığı doruğa 16.yüzyılda ulaştı, ancak tarihin her döneminde, dünya mimarlığını zenginleştiren, yüksek nitelikli yapıtlar üretti. Mimarlık tarihinin Batı için en kısır dönemlerinden biri olan ikinci bin yılın ilk yarısında yaratılan eserler, ekonomik varsıllığa olduğu kadar ve elbette ondan daha çok geçmişten gelen gelişkin bir kültüre dayanıyordu; özgündü, ancak evrensel bir değere sahipti. Tarihçi **J.Straygovski**, o dönem Türk mimarlığı için şunları söyleyecektir: *"Öncelikle şu gerçeği anımsatmamız yerinde olacaktır: Eski bir Hıristiyan anıtı olan Ayasofya'nın iç hacim mucizesini daha sonra* (onu yapan y.n.) *Bizanslılar değil,* (yaptıkları camilerle y.n.) *Türkler yaşattı ve olağanüstü bir yetenekle geliştirdiler. Ayrıca Selçuklular, dış etkinin yarattığı görkem bakımından öyle anıtlar yaptılar ki, bunları aşmak hemen hemen olanaksızdır. Türk soyundan Tuluniler'in, Kahire'de 9.yüzyılda bıraktığı yapıtlar, Firavunlardan günümüze dek Nil vadisinde yapılanlar içinde; en çok dikkate değer olanlardır."*[113]

Heykel, Resim, Seramik

Türkler'in İslamiyeti kabul edene dek resim ve heykelle uğraştığı, ancak İslam'ın kabul edilmesiyle birlikte *"canlı tasvirinden"* vazgeçtikleri; bu nedenle, tümüyle soyut sanata yöneldikleri konusunda yaygın bir kanı vardır. Resim ve heykel sanatının, inançsal dışlanmışlık nedeniyle diğer sanatlar kadar gelişemediği bir gerçektir, ancak Türkler'in İslamiyeti kabul ettikten sonra da resim ve heykelle uğraştıkları da bir başka gerçektir. *Gazneli* heykelleri ve *Leşgeri Bazar* adı verilen Gazneli saraylarındaki resimler, Kafkasya (Kubaça) ve Anadolu Selçuklu heykel-

leri bu uğraşıyı gösteren örneklerdir.[114] Mağara resimleri ve taş kabartmalarla başlayan *"canlı tasviri"* Türklerin binlerce yıldır yaptıkları bir eylemdi ve bu eylemi, Müslüman olduktan sonra da sürdürmüşlerdir.

Gazne'de yapılan çok sayıdaki mezar taşı kabartmalarında; *askerler, av sahneleri, dans eden insanlar, vahşi hayvanlar, filler* ve *canavar görünüşlü yaratıklar* canlandırılmıştır. *Leşgeri Bazar* saraylarının görkemli salonlarında, *yalancı mermer*'le kaplanmış çok sayıda kabartma heykel vardır. Batılı tarihçiler bu heykellerde, **Gazneli Mahmud**'un Hindistan'a yaptığı seferler nedeniyle, Hint ya da egemenliği altına aldığı İran etkisi aramışlardır. Ancak, bunlar tümüyle özgün yapıtlardır ve Türklerin sahip olduğu *Orta Asya* resim geleneğinin uzantısından başka bir şey değildir. Bu resimler, *Orta Asya ve Anadolu Selçuklu Seramikleri*'nde görülen resimlerin ortak özelliklerini bünyesinde topluyor ve başka hiçbir yerde görülmüyordu. Hint ve İran resmi, *Orta Asya*'nın Müslüman Türk sanatçıları üzerinde değil, Türk sanatçılar bunlar üzerinde etkili olmuştur.[115]

15.yüzyıl *Orta Asya* resim sanatının benzersiz örnekleri, canlı renklerle boyanan *resimler* ve *resimleştirilen el yazmaları*'yla günümüze dek gelmiştir. *El yazmaları*, türünün en ileri örnekleridir. *İlhanlılar*'ın ünlü sanat okullarından gelen *Herat okulu*, çok değişik kaynaklara dayanarak kendini sürekli yenilemiş, tekniğini ve duygu inceliğini sürekli geliştirerek olağanüstü bir renk zenginliğine ulaşmıştır. *Minyatür* sanatının eşsiz örnekleri önceleri, ünü tüm Asya'ya yayılan *Herat*'taki *Şahruh Akademisi*'nde üretiliyordu. Daha sonra **Uluğ Bey**'in Semerkant'ta yaptırdığı sanat akademisi bu sanatı devam ettirdi.[116]

İslam dünyasının en büyük ressamı olan **Kemalettin Behzad**'ın (1455-1536) ortaya çıkışıyla İslam resim sanatının en ileri ve zengin dönemi, belki de tek dönemi 15. yüzyılda *Herat*'ta yaşandı. **Gıyaseddin**'in, *Humay ve Humayun'un Çin'de Bir Bahçede Karşılaşması* adlı ünlü tablosu, bugün Paris Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunmaktadır.

Yapıtlarında, sıradan insanlara ve toplumun değişik kesimlerine yer veren **Behzad**'ın, *Kvaranak Sarayının İnşaatı* adlı tablosu onun en güzel eseridir. Genelde soğuk renklerle yaratılan doku, birden sıcak renk vuruşlarıyla, açık turuncu başta olmak üzere değişik renk tonlarıyla işlenmekte ve ortaya teknik ve incelik olarak çağını aşan resimler çıkmaktadır.[117]

Orta Asya resimlerinde, hakanın tahta çıkışını canlandıran ve *"Türk tarzı oturuşu"* adı verilen anlatım biçimi; *Bağdat*'da, *Akdamar Kalesi*'nde (Van-10.yüzyıl), *Sicilya*'da (Palermo Palatine Şapeli'nin tavanında) ve İspanya'da görülmüştür. Benzerlerine hemen her yerde rastlanan bu anlatım biçiminde, tören giysisi giymiş prens Türk tarzında oturmuştur; sağ elinde bir kupa ya da maşrapa tutmaktadır; sol dizine yasladığı sol elinde bir mendil ya da bir peçete vardır. Bu sahne kesin tarihi bilinmemekle birlikte, Türk resminde 6.yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Ruslar, aynı biçimde oturan Türk prens heykellerine *kameniye baby* adını vermişlerdir. Büyük Türk kitabelerindeki taş kabartmalarda, prens oturur haldedir ya da ayaktadır (tahta çıkmayan prensler); sağ elinde göğsüne dayadığı bir kupa tutmaktadır. Kuzey Orta Asya'da bulunan *Küdirgen* kaya yontusunda aynı görüntü vardır bu görüntüde hakan, daha sonra Müslüman hükümdarlarda görülen üç köşeli bir taç takmaktadır; en ünlüsü **Bilge Kağan** heykelidir.[118]

Türk sanatçıların yaptığı ve *hayvan dövüşleri*'ni canlandıran resim sanatı, başka ülkelerde de görülür. Ancak bu resimler, *Orta Asya* Türk resim sanatına o denli benzerler ki bunları, öykünme (taklit) sanatı olarak kabul etmek, verilmesi zor bir karar değildir. O dönemdeki Türk resim sanatı, etkisini geniş bir alana yaymış ve örnek alınan bir biçem yaratmıştı.

Hayvan dövüşleri'ni tasvir eden sanatçılar, yaptıkları resimlerde doğayı, toplumsal ilişkileri ve yaşamı yorumlayan düşüncelerle anlatıyordu. *İyiyle kötü, yararla zarar, bereketle kıtlık gibi karşıtlıklar; yıldız takımları ve burçlar, cinsellik, hırs, sevgi, kahramanlık* gibi evrensel boyutlu kav-

ramlar işlenen konulardı. *Bozkurtla kahverengi dişi geyik,* Moğol; *kurtla ceylan,* Kırgız; *arslanla deve,* Karahanlılar'ın grafik sanatında sıkça işlediği destan konularıdır. Resimle anlatımı oldukça zor olan konular başarıyla işlenmiştir. Örneğin; *"avını yiyen avcı, avına büyük bir aşkla bağlıdır; evlilik 'fethedenin zaferini kutladığı bir şölen' mutlu bir avdır; ergenliğe ulaşan erkek çocuk hayvanlarla dövüşerek güçlenir; evlenme hakkı hayvanı yenmekle kazanılır..."* **Dede Korkut Destanı**'nda bu tür konuların pek çoğu vardır ve bunların büyük bölümleri resimlere yansıtılmıştır.[119]

Maden işletmeciliğine dayanan sanatların, *Orta Asya* kökenli olup olmadığı çok tartışılmış bir konudur, hala da tartışılmaktadır. Ancak, en azından 11.yüzyıla kadar, Horasan atölyelerinin bu konuda kesin olan üstünlüğünden artık kimsenin kuşkusu yoktur. O dönemde *"Suriye ve Mısır'da üretilen az sayıdaki parça, Horasan ürünlerinin taklidinden başka bir şey değildi."*[120] Aynı üstünlük *"İpekçilik, pamuk, yün ya da kenevir tarımı tarafından desteklenen dokuma atölyeleri"* için de geçerlidir, ancak bu konudaki üstünlük, maden sanatındakinden daha az belirgindir. 961'de Horasanlı Türk savaşçı **Buh Tegin** için üretilen ve bugün Louvre Müzesi'nde korunan keten dokuma, ünlü *Saint-Josse keteni* kadar tanınan bir parçadır. Birbiriyle dövüşen iki fil ve iki Baktra devesi'nin resmedildiği bu dokuma, sanatında doruk oluşturan benzersiz bir eserdir.[121]

Müzik

Orta Asya bilginleri **Farabi** ve **İbn Sina**'nın, teknik kurallarını geliştirerek çağdaş anlamda temelini attığı müzik, Türkler için, çok eskiden beri yaşamın ayrılmaz bir parçası, belki de yaşamın kendisi gibidir; müziğe bu denli önem verirler. Bu iki düşünüre gelene dek, toplumda zengin bir müzik birikimi vardır ve bu birikim onlardan sonra

da etkisini sürdürmüştür. Anadolu insanı bugün bile, eski Oğuz geleneğini sürdürür, varsılı ya da yoksulu hiçbir zaman ve hiçbir koşulda müziksiz kalmaz; üstelik yalnızca dinleyici olmakla yetinmez, *telli saz* başta olmak üzere çalmayı da öğrenmek ister. Türkmenler çocuklarının saz öğrenmesine özel önem verirler, genellikle birer halk ozanı olan *öğreticiler*'e büyük saygı gösterirler.

Türk toplumunda binlerce yıla dayanan müzik tutkunluğu ve bu tutkunluğun sosyal bir alışkanlık halinde kuşaktan kuşağa geçmesi, çok eski ezgilerin bile yitmemesine ve günümüze dek gelmesine neden olmuştur. Bu şaşırtıcı bir durumdur; hemen hiçbir toplum, eski ezgileri Türkler kadar koruyup güncele taşıyamamıştır. Örneğin eski Yunan ve Roma'dan günümüze hiçbir ezgi gelememiştir. Hiçbir kayıt cihazının olmadığı bir ortamda, şarkı ve türkülerin *sazdan saza, sözden söze* bugüne aktarılması, elbette gelişkin ve yaygın bir müzik kültürünü gerekli kılar. Doğa'ya ve yaşama dair her şeyin yansıtıldığı ve bilgelikle yorumlandığı halk türküleri, bunun canlı kanıtlarıdır. Hatta bu denli yaygın olması, müziğin etkili bir eğitim aracı olarak kullanıldığının göstergesi sayılmalıdır.

Eski Türkler'de en az *"bir müzik aleti çalamamak açıkça aşağılanan"* bir gerilikti. *"Müzik aletlerini tanımamak"*, ezgileri bilmemek *"düpedüz kusur sayılır"*, müzikle ilgilenmeyen birine, *"hiç eğitim almamış kişi muamelesi"* yapılırdı. Müzik aletleri, sürekli olarak geliştirilir, *"kusursuzluk arayışı"* hiç bitmez, yeni çalgılar bulunur ya da eski çalgılardan *"yeni sesler elde etme çabası"* hiç eksilmezdi. *Saz, harp* ve *flüt* en tutulan müzik aletleriydi, ama vurmalı çalgılar da orkestralarda büyük yer kaplar; *tamburlar, ziller, büyük davullarla* dizem (ritm) tutturulurdu. Beste sahipleri çabuk ünlenir ve toplumda saygı görürlerdi. Müziğe ve müzik kültürüne verilen önem o denli yüksekti ki; birçok *besteci, flütçü, davulcu, udi* ya da saz ustasının adları günümüze dek gelmiştir. Timurlular döneminde, *"kulağı çok hassas olduğu için ilk notadan eserin bestecisinin kim olduğunu anlayan"* insanların bulunduğundan söz ediliyordu.[122]

Türk müziği, sürekli geliştirdiği yeni çalgılar ve usullerle, yalnızca Arap ya da İran müziğini değil, bugün *klasik* olarak adlandırılan Batı müziğini de, üstelik güçlü bir biçimde etkiledi. Osmanlılar'ın geliştirdiği *vurmalı çalgılar (perküson)*'ın orkestrada kullanımı, 18.yüzyıl başından 19.yüzyıl ortalarına dek Avrupa saraylarında tartışılan en önemli müzik konularından biriydi. Soyluların koruması altındaki Avrupalı müzikçiler, bu *çalgıların* seslerini yapıtlarında kullanmak için, *"birbirleriyle yarışıyor"*[123]; *zil, kös, nekkare, davul, üçgen, def* ve *çevgan zillerini* öğrenerek bu çalgılara yapıtlarında yer veriyorlardı. Lehistan Kralı **II. Augustus** (1697-1736) *mehter* müziğini o denli beğenmişti ki, **III. Ahmet** (1673-1736) kendisine armağan olarak 15 müzikçiden oluşan bir *mehter takımı* göndermişt. Rus Çariçesi, Prusya Kralı, Avusturya İmpararotu, müzikçilerinin tümünün İstanbul'dan getirtildiği birer *mehter takımı* edinmişlerdi. [124] Tempo tutmak için *mehterbaşı* tarafından taşınan topuz uçlu asa, Avrupa'da zamanla tören aracı haline geldi. Günümüzde, bandoların ya da trampet takımlarının önünde yürüyen öncülerin havaya attıkları *baton*'lar, Batı'ya Türkler'den geçen uygulamalardı.[125]

Mehter müziği, orkestra sınırlarını aşarak klasik Batı müziğinin içine girdi. **Baethoven**'in *Dokuzuncu Senfonisi*'nin son bölümünde yeniçerilerin yürüyüşünü çağrıştıran bir pasaj vardır. **Brahms**'ın *Dördüncü Senfoni*'sinde, **Haydın**'ın *Askeri Senfoni*'sinde, **Rossini**'nin *Guillaume Tell* uvertüründe ve **Wagner**'in *Tannhövser* Operasının marş bölümünde de *"Türk müziğini"* duymak mümkündür. **Mozart**'ın *La Majör Piyano Sonatı*'nda işlediği ünlü *rondo alla turca* tema'sı, daha sonra **Dave Brubeck** ve **Ahmet Jamal** gibi müzisyenlerce Amerikan *caz müziğine* de taşınmıştır.[126]

Eğitim ve Korunan Kimlik

Bilgiye ve ona ulaşmanın aracı olarak eğitime, her toplum önem verir. Ayakta kalmak için doğanın yaptığı "eğitmenlik" bir yana bırakılacak olursa, önceden planlanan ve bu amaca yönelmiş olan eğitim ve öğretim, elbette bir uygarlık sorunudur ve yaşamı güzel kılan herşeyin başlangıç noktasıdır. Eğitim, insanı insan yapan üretim eyleminin doğal bir sonucudur ve zorunlu olarak yaşamın belirlediği koşullar altında gelişerek ve içinde geliştiği koşulları değiştirmeye yönelir. Bu, tüm toplumlarda böyledir.

Türkler'in eğitime verdiği önem, genel yaklaşımın dışında değildir, ancak yaşam biçimlerinden kaynaklanan ilgi çekici özelliklere sahiptir. Başka toplumlarda pek görülmeyen ve Türkler'e özgü olan eğitimle ilgili özelliklerin kaynağını yine *Orta Asya*'da, *büyük göçler*'de ve *göç koşullarının yarattığı gereksinimlerde* aramak gerekecektir.

Sürekli değişim ve uyuma dayanan *göç* koşullarının, yeniliğe açık, devingen ve direngen bir yaşam biçimini gerekli kılması, eski Türkler'i bu koşullara uygun insanlar haline getirmişti. Bu insanlar, giriştikleri eylemin gereği; günlük yaşamlarından gelecek kaygılarına dek sorunlarına çözüm bulmak, toplumsal yaşamın her alanını düşünmek ve düzenlemek zorundaydılar. Örgütlenme ve dayanışma duygularını geliştiren bu zorunluluk, aynı zamanda ve elbette bilgili olmayı, bunun için de öğrenmeyi gerekli kılıyordu.

Yeni koşullara uyup sürekli yenileşmek, üstelik bunu kimliğini koruyarak yapmak, zor iştir; özel çaba ve yetenek ister. Bu ise ancak eğitimle sağlanabilir. Türkler, çetin doğa koşullarına ve *göçlerin* zorluklarına dayanmak için güçlü ve örgütlü olmak zorundaydılar. Bu zorunluluk, bilgili ve bilinçli olmayı gerektiriyordu. Bilgi ve bilgiye ulaşmanın aracı olarak eğitime Türkler'in, *neredeyse bir yaşam sorunu* gibi önem vermelerinin temelinde yatan neden budur. Türkler çocuklarına, her zaman ve her koşul

altında, ailede ya da okulda, yüzeysel ya da kapsamlı, hangi biçim ve nitelikte olursa olsun; yaşam biçimlerini, geleneklerini ve ahlakını öğretmeyi bilmişlerdir.

Bilgi edinmenin en basit, belki de en sağlam yolu yaşayarak öğrenmektir. İnsanlar, bilgiye önce böyle ulaşmıştır. Bu süreç, öncesiz ve sonrasızdır. Ancak, *bilgiyi yaşayarak öğrenmek*, artık bir *ilkellik* göstergesidir. İnsan, kendisinden öncekilerden edindiği bilgiyi, sonrakilere aktararak ve aktarma araçlarını bularak gelişmiştir. Sözle aktarım ve yaşayarak öğrenme, sınırları daralsa da hala sürmektedir ve her zaman sürecektir. Ancak, bilgi aktarma aracı olarak yazı ve yazının sağladığı bilimsel gelişme; önceden planlanan eğitimin yaygınlaşmasını ve eğitimin doğa ve toplumun gelişimine yön veren bir güç haline gelmesini sağlamıştır. Eğitim artık, bugünün ve geleceğin planlanmasını sağlayan uygarlığın temel ölçütüdür. Açıktır ki, en uygar toplumlar, en iyi eğitilmiş toplumlardır.

Eski Türkler'de eğitim, tüm toplumlarda olduğu ve hala sürdüğü gibi ailede başlıyordu. Çocuk, aile ortamı içinde, hem doğrudan hem de gördükleri ve yaşadıklarıyla dolaylı olarak eğitiliyordu. Çocukların aile içi bakımı annenin göreviydi, ama onların geleceğine yön verecek olan eğitimlerinden *"kız-erkek ayırımı yapmadan"*[127] anne ve baba birlikte sorumluydular. Çocuğa kimlik kazandırılması ve onun toplumsal varlığa duyarlı bir kişilikte eğitilmesi, Türkler'in yaşamsal düzeyde önem verdiği konulardan biriydi. Bu nedenle, çocuğa ve çocuk eğitimine çok değer verilirdi. Çocuk, yalnızca kendisinin ve ailesinin çıkarlarını korumak için değil, geliştirilip güçlenmesinde sorumluluklar yükleneceği toplum için eğitilirdi. *Boy*'un ya da *budun*'un varlığını geleceğe taşıması, çocuğa ve onun eğitimine bağlıydı.

Türkler'de çocuk eğitimine verilen önem, ortak bir duygu olarak topluma yerleşmiş ve günümüze dek sür-

müştür. Türk ailesi, dün olduğu gibi bugün de, çocuğunun eğitimi için her türlü zorluğa katlanır, onları *okutmak* için elinden gelen herşeyi yapar. Bu konuda gösterdiği özveri, tarihsel bir gelenek haline gelmiştir. Rus tarihçi **Vasili Barthold**, *"Moğol İstilasına Kadar Türkistan"* adlı yapıtında, 10.yüzyılda Türk ailelerin çocuklarını eğitmek için yaptıklarına değinir ve *"yoksul bir köylü kadının, okutmak için Semerkant'a gönderdiği çocuklarına, yün dokuyarak baktığı"* ndan söz eder. [128]

Çocuğun *bakımı ve ilk eğitimi* doğal olarak anneye aittir. Aile ve akraba *töre*'si, komşularla başlayan toplumsal ilişkiler, gelenekler ve inanç biçimleri, önemli oranda anne tarafından öğretilirdi. Babanın aile içi eğitimde tamamlayıcı bir işlevi vardı. O, kişilik kazandırmanın yanı sıra, erkek çocukların av ve savaşkanlık yeteneklerini geliştirmeyi üstlenirdi ve bu eğitim çok küçük yaşta başlardı. Bu aşamada, anneyle baba arasında bir iş bölümü ortaya çıkar ve *"kızı anne, oğulu baba"* yetiştirirdi; Kırgızlar'da *"babasız oğul, anasız kız bakımsız (eğitimsiz y.n.)"* sayılırdı.[129]

Eski Çin belgeleri, başlangıçta ana-babanın yükümlendiği, daha sonra kurumsallaştırarak devletin ele aldığı, *"Türk çocuklarının eğitimi"* konusunda çeşitli bilgiler içerir. Askeri eğitimin, nitelik ve biçim olarak ele alındığı bu belgelerden birinde şunlar söylenmektedir: *"Küçük çocuklar, koyunlara binip kuşlara, gelinciklere ve farelere ok atarlardı.. Erkek çocuklar, savaş için eğitim yapardı.. Ava giderler ve ok atma eğitimi alırlardı.Küçüklü büyüklü tüm erkekler, son derece iyi okçudur. İki-üç yaşında çocuklar bile ata biner, onunla gezer ve atı dört nala sürebilirdi. Bu çocuklara kendi boylarında yay verip, yay germek öğretilirdi. Hepsi çok çevik ve cesurdular."* [130]

Aral Gölü'nden *Orta Asya*'nın içlerine dek uzanan bölgede yaşayan *Maveraünnehir* Türkleri, ticari eğitime, genel eğitim içinde özel önem verirler ve çocuklarını küçük yaştan bilgili ve bilinçli girişimciler olarak yetiştirirlerdi. Çin kaynaklarına göre, *Semerkant* ve *Buhara*'da; Türkler *"çocuk doğunca, büyüdüğünde tatlı dilli olsun diye o-*

na şeker verirler" "beş yaşına gelen her çocuğa okuma-yazma öğretirler" daha sonra *"ticaret eğitiminden geçirerek,* (görgüsünü arttırsın diye y.n.) *komşu ülkelere gönderirler"* di. Çinliler'e göre bu bölgenin insanları, *"şarabı, müziği ve kâr etmeyi severler, yolda şarkı söylerler"; "ticarette üstün, kâr etmede ustadırlar "* [131]

Türkler, ölümler nedeniyle ailelerin dağılmasına, *"çocukların eğitimsiz kalmasına"* ya da *"sahipsiz kalıp başlarını alıp gitmesine"* izin vermezlerdi. Hiçbir aile reisi *"ben ölürsem çocuklarım ve eşim ne olur"* diye kaygı duymaz, kendisinden sonra çocuklarına kimlerin, nasıl bakacağını bilirdi. Bunlar, *töre*'lerle belirlenen ve aksamadan uygulanan konulardı. Baba öldüğünde çocukların sorumluluğu anneyle birlikte kardeşlere geçer, onlar *yeğen*'lerinin bakım ve eğitimini kendi çocuklarından ayırt etmeden yüklenirdi. [132]

Eğitim, yalnızca eski Türkler'de değil, varsıllığa ya da yoksulluğa bakılmaksızın Türk tarihinin her döneminde önem verilen konuların başında yer almıştır. Eğitim ve öğretim, yalnızca bilgi edinmenin bir aracı olarak değil, bununla birlikte ve esas olarak, milli kimliğin korunması amacıyla ele alınmış ve bu amaç için ileri eğitim yöntemleri geliştirip eğitim konusunda uzmanlaşmışlardı.

Eğitim, yazı üzerinde yoğunlaştırılarak, ilk kez Ön-Türk yazı okullarında sistemleştirilmiştir. *Tamgalı Say* okulu dünyanın en eski *"ders verilen yeri"*dir, *"yazı burada doğmuş"* tur. *Sülyet, Mañğıstav, Isub-Öğ* ve *Uw-On* okulları değişik alfabelere kökenlik etmişlerdir.[133] M.Ö. 5.yüzyılda, Pers hükümdarları çocuklarını eğitmek ve yönetime hazırlamak için İskitli öğretmen ve eğitmen getirtirken [134], M.S. 10.-11. yüzyıllarda Türk bilim adamları hemen tüm İslam ülkelerinde dersler veriyordu. Selçuklu medreseleri, döneminde eşi olmayan eğitim kurumlarıydı.

Rus tarihçi **Vasilyev Dimitri**, ekibiyle birlikte, *Yenisey Havzası, Sayan* ve *Altay Dağları*'ndan Sibirya'nın içlerine dek uzanan araştırmalarında, 300 kadar Göktürk yazısıyla yazılmış mezar ve kaya yazıtı bulmuştur. Yazıtlardan Türk tarihine yönelik yeni bilgiler aktaran **Prof. Dimitri**, *"Göktürk yazısının Türk dillerine en uygun yazı"* olduğunu belirtmiş ve bulduğu yazıtların *"Türkler'de geniş halk kitlelerinin okuma yazma bildiğini göstermesi bakımından son derece önemli"* olduğunu söylemiştir. [135]

Türk toplumunda, tüm toplumlarda olduğu gibi, devletin güçlü, gönencin yüksek olduğu dönemlerde eğitime verilen kamusal destek artmış, eğitim yaygınlaştırılmıştır. Güçsüzlük dönemlerinde ise, doğal olarak bunun tersi olmuştur. Devletin eğitime yaptığı katkının azalması önemli bir olumsuzluk yaratmış, ancak Türk insanı eğitim eylemini kesintiye uğratmayarak, başka yöntem ve araçlarla sürdürmüştür. Anadolu'nun yoksul ama bilge kişileri; *dervişler, aşıklar, abdallar,* yüksek düzeyli *doğal öğretmenler* olarak her yaştan halka ulaşmışlar; *tarikat, tekke* ve *zaviyeler,* halkı, hiç durmamacasına eğitmişlerdir.

Türk halkı kendini eğitme ve değerlerini koruma konusunda, her dönem ve koşulda geçerli olan, son derece zengin yöntemler geliştirmesini bilmiştir. Günümüzde, dünyanın hemen her ülkesine yayılarak buralarda çalışmak zorunda kalan insanlarımız, sayısı ve biçimi ne olursa olsun hemen bir *topluluk (koloni)* oluşturup kültürünü korumaya çalışır, yabancılaşmaya karşı önlem alır. İnancını, etnik kimliğini, yaşam biçimini, giyim kuşamını, kimseye aldırmıyor görünerek yaşatır ve sıradışı bir dayanışma göstererek *kimliğini korur. Kimlik koruma*'da çok duyarlıdır ve bu konuda gösterdiği direnç eskiden gelen kendini eğitme geleneğinin ona kazandırdığı bir yetenektir. Roper ASW adlı bir Amerikan araştırma kuruluşunun, 2003 yılında, dünyanın değişik ülkelerinde yaptırdığı bir araştırma, *"kendi kültürüne bağlılık eğiliminin, Türkler'de yüzde yetmiş sekiz"* olduğunu ortaya koymuş,[136] bu denli yüksek bir oran, araştırma yapanları bile şaşırtmıştı.

Türkler'in kimliklerini korumada gösterdikleri duyarlılık, onları dünyanın hemen her yerine yayan *göçlerin* yarattığı, kalıcı ve güçlü bir duygudur. Gidilen yerlerde, karşılaşılan uygarlıklar içinde *yitip gitmemek* için kimliğini korumak, bunun için de eğitimli olmak gerekiyordu. Birçok Türk boyu özellikle Çin'de, Çinlileşerek erimiş ve yok olmuştu. *"Ey Türk, kendine gel Ötüken'e geri dön"* söylemi, maddi bir yer değiştirmeyi değil, *töre*'ye bağlı geleneklerin korunmasını isteyen bir anlayışın dile getirilmesidir. Göktürkler'in deyimiyle, *"Türk adını bırakıp Çin'e bağlanan beyler"*, devletin yıkımına neden olmuş ve tutsaklığın acısını çeken halk, duygularını, *"Devletli bir millet idim, devletim hani? Kağanlı bir millet idim, Kağanım hani?"* [137] diyerek dile getirmişti.

Orhun Kitabeleri'nde, Türk kimliğinin korunması konusuna özel önem verilmiş, gelecek kuşaklar yabancılaşmaya karşı ısrarla uyarılmıştır. Kitabe'de şunlar söylenmektedir: *"Ey Türk halkı, Çin halkının tatlı sözlerine, yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp çok sayıda öldün. Ey Türk halkı, öleceksin. Güneyde Çuğay Dağları'na, Töğültün ovasına gidecek olursan öleceksin.. Ötüken topraklarında oturup buradan Çin'e ve diğer ülkelere kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz. Ötüken dağlarında kalırsan sonsuza dek devlet sahibi olup hükmedeceksin. Ey Türk halkı sen tok gözlüsün. Açlığı tokluğu düşünmezsin. Doyduğunda açlığı düşünmezsin. Böyle olduğun için, seni besleyip doyurmuş olan hakanının sözlerini dinlemeden, onayını almadan her yere gittin. Oralarda mahvoldun, tükendin.."* [138]

Türkler Müslüman olduktan sonra, *yeni koşullara uyma* ile *kimliğini koruma* eğilimini yanyana sürdürdüler ve kabul ettikleri bu yeni dinin, bütünlüğü olan kurallarını güçlü bir biçimde etkilediler. 10.yüzyıldan sonra, *Müslümanlığı yayma görevini* Araplar'ın *elinden alarak*, İslam dünyasının en büyük gücü haline geldiler İslamiyetten hem

etkilenmişler hem de onu etkilemişlerdir. Ünlü Arap tarihçi **Cahiz**'e göre, Türkler, *"geleneklerine ve soylarına bağlılıkları"* nedeniyle, başlangıçta, *"İslamiyet'i yaymak isteyen Araplar için"* büyük bir *"sorun"* du. Hiçbir *"baskı ve zorlama"* onları etkilemiyordu. [139] Tarihçi **Roux**, Türkler'e *"zorla bir şey kabul ettirme"* konusunda **Cahiz** gibi düşünür ve düşüncesini ondan daha açık biçimde açıklar: *"Türkler'e; Mazdeistler'e, Hıristiyanlar'a ya da Budistler'e davrandığınız gibi davranamazsınız. Eğer gücünüz varsa zorlayın bakalım. Ancak, kimi konularda uzlaşma sağlanabilir. Araplar'ın resimle tasvir düşmanlığı,Türkler'in minyatür tasvir geleneğine ses çıkarmayabilir. Arap, ölülerini zaman yitirmeden törensiz, çölde toplu olarak gömer. Ancak Türkler farklıdır, cenaze törenleri düzenlemeyi severler; mezarları, gösterişli bir biçimde düzenler, yazıtlar yazar ve anıtlar dikerler. Bu tür çatışmalar kimi zaman Türkler'den, kimi zaman da Araplar'dan yana çözümlenir."*[140]

Türkler'in *kimlik koruma* konusundaki duyarlılığı, elbette Araplar'a gösterilen dirençle sınırlı değildir. Aynı direnci, zaman içinde içlerinde eriseler bile, ilişkiye geçtikleri her topluma karşı göstermişlerdir. Bu davranış Türkler'de, doğal bir dürtü ve neredeyse kalıtımsal bir güdü haline gelmiştir. 10.yüzyılda Çin'de bir devlet kuran Batı Türkleri'nden *Şato*'lar *Budizm*'i kabul etmişlerdi. Ancak *"Türkler'in Budizmi"*, Budizm'e pek benzemiyordu. *Honan*'daki ünlü Budist mağaralarına gidip dua ediyorlar, ama aynı zamanda, başkentin dışına çıkıp, *Gök Tanrı*'ya kurban veriyorlardı. Budist tanrısı **Vaisramana**, son derece barışseverdi, ancak *Şato*'lar onu savaşçı bir tanrı olarak düşünürlerdi. Sonuçta, *Şato*'ların *Budizm*'i, eski Türk diniyle bağdaşmış bir din olup çıkmıştı. Çin ve Türk tarihi konusundaki araştırmalarıyla ünlü Alman Sosyolog **Wolfram Eberhard** bu duruma; *"Ortaya çıkan Hint ya da Çin Budizmi değil, Budizmin Türk biçimidir"* diyecektir. [141]

Eğitim, 10.yüzyıldan sonra *Orta Asya* Türk toplumlarında, daha kuramsal hale geldi ve çeşitlenip yayıldı. Aile eğitimi yanında, devletin ya da vakıfların açtığı okullar, dinsel ya da mesleki eğitim veren kurumlar oluştu; yüksek öğrenim kavramı gelişti; *sübyan mektepleri, lonca* ve

tarikat okulları, medrese'ler kuruldu. Bilim ve felsefe alanlarında, o dönemde dünyanın en ileri bölgesi olan Batı Asya'da, çok parlak bir eğitim düzeni gelişti.

Bin yıl boyunca sayısız bilim adamı yetiştiren *medreseler, Karahanlılar* ve *Gazneliler* döneminde ortaya çıktı. *Büyük Selçuklular* bu okulları geliştirdiler. *Anadolu Selçukluları* ve *Osmanlılar* ise tüm İslam dünyasına yaydılar. Medresenin kurucusu kabul edilen **Nizamülmülk**, ilahiyat bölümlerine ağırlık verip, buraları *Şii*'liğe karşı *Sunni*'liğin kuramsal merkezleri haline getirmişti. Ancak bu okullarda, özellikle Anadolu'dakilerde, hemen her bilim dalında öğretim yapılıyordu. Hukuk, dil, edebiyat, tıp, gökbilim, tarih, matematik ve özellikle devlet adamı yetiştiren siyaset bilimi alanlarında eğitim veren bölümler vardı.

Ülkenin birçok kentinde kurulan *medreseler*'de, eğitim programları devlet merkezinde hazırlanır, tek tip eğitim yapılır ve dönemin bilginleri dönüşümlü olarak ders verirdi. *Nizamülmülk medreseleri*; zengin kütüphaneleri, herşeyi düşünülmüş ücretsiz yurtları ve gerçekleştirdiği eğitim düzeyiyle, *"dünyanın ilk üniversiteleri"*, benzeri olmayan eğitim kurumlarıydı.[142] Kadrolu eğitim görevlilerinden ayrı olarak, islam dünyasının ünlü bilginleri konuk olarak çağrılırdı.Kütüphanenin zenginleştirilmesi için, yanına para verilen *kitap toplayıcılar*, düzenli olarak çevre ülkeleri dolaşır kitap satın alırdı. *Medreseler*'in giderlerinin karşılanması için *vakıflar*, yardım kuruluşları (imarethane) kurulurdu.

Büyük Selçuklu Veziri **Nizamülmülk** (1018-1092), *Nizamiye Medresesi* adı verilen ilk *medrese*'yi, dönemin ünlü bilginlerinin oluşturduğu öğretim kadrosuyla 1067'de Bağdat'ta kurdu. Girişimden başarılı sonuçlar alınınca *İsfahan, Nişabur, Belh, Herat, Basra, Merv* ve *Amul*'da yenileri açıldı. İsfahan'daki *Mescid-i Cuma* medresesi, yalnızca eğitimiyle değil, mimari yapısıyla da bir ilkti. Yapı, *Sunni*

mezhebine bağlı öğrencilerin kalabileceği dört ayrı bölümden *(eyvan)* oluşuyor ve ibadetle eğitim işlevini birlikte yerine getiriyordu. Medrese biçiminde bir cami ya da camisi de olan bir okuldu. *Mescid-i Cuma*, Osmanlı İmparatorluğu döneminde görkemli bir olgunluğa varan yapılar *topluluğu (külliye)*'nun da ilk örneğiydi.

Selçuklular'da gençler, *medrese*'ye gelinceye dek bir dizi eğitimden geçerdi. Küçük yaşta olanlar yörelerindeki cami ya da mescid yanındaki okullarda, okuma yazma öğrenirler[143]; başarılı olanlar bir üst guruba alınarak *medrese*'de okumaya hazırlanırlardı. *Medrese* eğitimi ücretsizdi. Giderler, devlet ya da bu iş için kurulmuş vakıflarca karşılanır, öğrencilere karşılıksız *burs* verilirdi. Kısa bir süre önce bulunan ve 1060 yılına ait olan bir vakıf sözleşmesinde; ders veren bir *öğretim üyesi (müderris)* 300, bir hizmetli 60 *dirhem* maaş alırken; bir öğrenciye 30 *dirhem* burs verildiği yazılıdır.[144]

Karahan, Gazne ve *Selçuklu* dönemi; Türk kültürünün olduğu kadar, İslam kültürünün de en ileri dönemidir. Bu dönemde, Çin Türkistanı'ndan Anadolu'ya dek; kütüphaneleri, okulları, *medrese*'leri olmayan kent yoktur. *Merv*'de, *"hiçbir İslam ülkesinde bulunmayan zenginlikte"* on tane büyük genel kütüphane vardır. Hastaneler, *medrese*'ler ve *camiler* de, ayrıca kendi kütüphanelerine sahiptir.[145] Kazak kenti *Otrar*'ın kütüphanesi, dünyanın en büyük kütüphanelerinden biridir.[146] Eğitim ve bilimin geliştirilmesi için vakıflar kurulmakta, devlet bütçesinden eğitime büyük paylar ayrılmaktadır. Büyük Selçuklular, eğitim için her yıl 600 bin dinar harcama yapmaktadır, bu büyük bir paradır.[147] El yazısıyla kitap çoğaltan binlerce kişi *(istinsah)* vardır. Saygı gösterilen bir mesleğin sahipleri olarak *istinsah*'lar, devlet ya da vakıfların güvencesi altındadır. Kitap satıcılığı, *"iyi kâr getiren"* bir uğraştır. Öğrenciler, bilim peşinde hocadan hocaya, kentten kente giderler. Toplu okuma ve tartışma toplantıları düzenlenir; aydınlar ve bilginler, bu toplantılarda kıyasıya tartışırlar. Düşünce üzerinde baskı yoktur, dönemine göre *"olağan-*

üstü özgür bir hava" yaşanmaktadır. Fransız tarihçi **Claude Cohen** bu dönem için; *"Orta Çağ'da, hiçbir yerde ve daha sonraki İslam toplumlarının hiçbirinde, böyle bir ambiyans* (ortam y.n.) *bulunmaz"* diyecektir.[148]

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişme döneminde, medreseler daha da gelişti ve külliye durumuna geldi. Külliyeler, genellikle bir caminin çevresinde yapılan ve *medrese, kütüphane, sübyan mektebi* gibi eğitim kurumlarının tümünü içeren bir yapılar topluluğudur. Burada, doğrudan eğitim yapan bu kurumlardan başka; *sağlık ve deliler yurdu (darüşşifa), hastahane (bimarhane)* gibi dolaylı eğitim yapan kurumlar ile *aş evleri (aşhane), hamam, sebil, çeşme* gibi sosyal yapılar; at ve arabalar için *park yerleri (arasta); han, kervansaray* gibi ticaret yapıları yer alır. Ancak bunların tümünün her *külliye*'de bulunması gibi bir kural yoktur. 16.yüzyılda **Mimar Sinan**'ın, İstanbul'da yaptığı *Süleymaniye Külliyesi*, Osmanlı İmparatorluğu'nun en görkemli yapılarından biridir.

15.yüzyıldan sonra, içinde cami ya da ticaretle ilgili birimlerin bulunmadığı, buna karşın bugünün ilköğretim okullarına denk düşen, *sübyan mektepleri*'nin bulunduğu *külliye*'ler yapılmaya başlandı. 16.yüzyıl Osmanlı toplumunda, kentlerdeki *külliye*'lerden başlayarak *cami* ve *mescid*'lerle tüm ülkeye yayılan bir ilköğretim ağı yaratılmıştı. Prof.**Ömer Lütfi Barkan**'a göre, 16.yüzyılda, yalnızca Anadolu'da; 110 medrese, 342 *cami*, 1055 *mescid* ve 626 *zaviye (küçük tekke)* ve *hankâh (dergah)* vardı,[149] her *cami* ya da *mescit* aynı zamanda bir *sübyan mektebi*'ydi. Bu okullarda okuma yazma başta olmak üzere, Kuran okuma, din pratiği, davranış biçimleri, gelenekler ve yazı alışkanlığı (meşk) öğretilirdi. 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek çocukların birlikte okuduğu bu okullar, dinsel ağırlıklı olmak üzere, çocuklara toplumsal bir kimlik kazandırıyordu. [150]

Gerileme dönemiyle hızlanan ekonomik ve sosyal çöküş, olumsuz sonuçlarıyla, her alanı olduğu gibi Osmanlı eğitim sistemini de etkiledi. Bilim, hemen tümüyle eğitimden çıkarıldı; yeniliğe kapalı, bağnaz ve tutucu bir eylem haline geldi. Matbaa uzun süre yasaklandı. *Medreseler*'de doğa bilimleri, felsefe, fen dersleri ya okutulmadı ya da yetersiz okutuldu. Eğitim, tutuculuğun ve *akçeli işlerin* aracı oldu. Gelişme dönemlerinde, devletin güçlü kılınmasında önemli yeri olan *Yeniçeri Ocağı*, devlete sorun yaratan, gelişme karşıtı bir kurum haline geldi; disiplin ve eğitim gelenekleri bozuldu; *"Yeniçeri esnaf, esnaf ise yeniçeri olarak"* birbiri içine girdi. 18.yüzyıl sonlarında, 60 bin olan Selanik nüfusunun 28 bini *yeniçeriler* ve ailelerinden oluşuyordu.[151] Kimi tarihçiler, ilk matbaayı kuran **İbrahim Müteferrika**'ya direncin, İstanbul'da sayıları 90 bini bulan *yazı kopyalayıcılar (istinsah)* ve *güzel yazı ustalarının (hattat)* gösterdiği kanısındadır.[152]

Bir zamanlar dünyanın en gelişkin yüksek eğitim kurumları olan *medreseler*, ekonomik ve siyasi çözülmeyle birlikte devlete sürekli sorun yaratan, gelişme karşıtı geri kurumlar haline geldi. Yetersiz eğitim gören, iş bulamayan ve sayıları artarak *töre* tanımaz bir kitle haline gelen *medrese öğrencileri (suhteler)*, sürekli ayaklandılar. *Suhte ayaklanmaları* ya da *softalar kıyamı* olarak tarihe geçen ayaklanmalar o denli sık ve uzun süreliydi ki, *çete kurup soygun yapmak* neredeyse bir *sahte mesleği* haline gelmişti. [153]

Eğitimdeki bozulma, *medreseler*'le sınırlı kalmadı. Daha sonra *mahalle mektepleri* de denilen *sübyan okulları*, öğretmen yeterliliğinde olmayan eğitimsiz *hocalar* tarafından yönetilmeye başlandı. İlk öğretim okulları; bilimselliği ve dini değeri olmayan, ezbere dayalı, programsız, ilgi gösterilmeyen ve son derece bakımsız yerler haline geldi.[154] 19.yüzyıla gelindiğinde, eğitim tümüyle çökmüş ve okullar neredeyse *hiçbir şey öğretmeyen*, yöneticilerin *devlete yük* olarak gördüğü bir çürümüşlük içindeydi. *Mahalle mektebi*'ni bitiren en *başarılı öğrenci*, ancak Kuran'ı ezbere biliyor, Türkçe'yi doğru dürüst yazıp okuyamıyordu.

Medreseler; doktor, mühendis, matematikçi değil, yalnızca bol sayıda yetersiz ilahiyatçı çıkarıyordu. Eğitimde bin yıl öncesinin gerisine düşülmüştü; bu durum çok şaşırtıcıydı, ama gerçekti.

Misyoner okulları bu aşamada ortaya çıktı. Avrupalı ülkelerin hemen tümü, İmparatorluğun değişik yörelerinde çok sayıda okul açtılar. Bu okullarda verilen eğitimle, Ermeni ve Rum uyruklulardan olduğu kadar Türk unsurlar içinden de, kendilerine uygun insan yetiştirmeye başladılar. Türk okullarında nitelikli eğitim bulamayan, özellikle varlıklı Türkler, çocuklarını istekle *misyoner okulları*'na verdiler. Türk insanının eğitime verdiği önem, aynı bugünkü yabancı dilde eğitim veren okullara gösterilen ilgide olduğu gibi, ters işlemiş ve eğitime gösterilen özen, kimliksizleşmeyle sonuçlanmıştı. Bu okullarda okuyan insanların büyük bir bölümü, ülkesine ve kendisine yabancılaşmış ve batılı devletler için, *iyi eğitim görmüş* işbirlikçi bir taban oluşturmuştur. 19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, 465 Amerikan, 83 İngiliz, 72 Fransız, 44 Rus, 24 İtalyan, 7 Alman, 7 Avusturyalı ve 3 Yunan olmak üzere, toplam 705 misyoner okulu açılmıştı.[155]

Eğitim düzeni, Cumhuriyetle birlikte, köklü bir biçimde ele alındı ve ilk öğretimden yüksek öğretime dek tüm eğitim kurumları, bilimsel niteliği olan bir bütünlüğe kavuşturuldu. *Eğitimin birliği* ilkesi ile ulusal eğitim yerleştirildi. Türkçe'ye ve halk eğitimine olağanüstü önem verildi. Yeni ve çağdaş eğitim kurumları açıldı, mahalle mektepleri, misyoner okulları kapatıldı; kapatılmayan az sayıdaki yabancı okul, denetim altına alındı. Ancak **Atatürk**'ün ölümünden sonra, her alanda başlayan geri dönüş, yıkıcı sonuçlarını kaçınılmaz olarak, herhalde en başta eğitim alanında gösterdi. Halk eğitimine yönelik çalışmalar durduruldu, köy enstitüleri kapatıldı ve *eğitimde birlik* anlayışı ortadan kaldırıldı. Hemen hepsi aynı yere hizmet eden bir anlayışla, Kuran kursları, imam hatip okulları, yüksek İslam enstitüleri, yabancı dilde eğitim veren "kolej" ler, misyoner okulları, vakıf üniversiteleri ve

karmaşa içine sokulan bakımsız devlet okullarıyla 19.yüzyıla adeta geri dönüldü. Eğitimde yeniden, Türkçe'nin yerini, Avrupa dilleri ve Arapça aldı.

Yabancılaşmanın Kökleri : Enderun Devşirmeleri

Günümüz Türkiyesi'nde, politikacılar başta olmak üzere kimi üst düzey kamu yöneticileri, iş adamları, gazeteciler, akademisyenler ve "aydınlar" arasında, yoğun bir *yozlaşma* ve *yabancılaşma* yaşanmaktadır. Ülkenin ve ulusun çıkarları yönünde değil de, ilişki içinde oldukları küresel güç merkezlerinin istekleri yönünde hareket eden, *sayıları az etkileri çok* bu insanlar; ele geçirmiş oldukları siyasi ve mali güçle, ülke ve ulus karşıtı davranışlar içine girmektedirler. Eski milletvekili **Kamran İnan**, bu olgu için olacak; *"Türkiye'de 200 bin hain var"* diyebilmiştir.[156]

Kamran İnan'ın bu sayıyı nasıl saptadığı bilinmez ama Türkiye'de *hain*'liğin ve bu yolu açan *yabancılaşma*'nın çok yoğun olduğu, herkesin gördüğü açık bir gerçektir. Tarihinde, ülke ve devlete bağlılığa özel önem verilen bir ülkede, bu denli yoğun bir *yabancılaşma* yaşanmasının elbette bir nedeni olmalıdır. Birbiriyle uzlaşması olanaksız olan bu iki eğilim, yani *ülkeye ve devlete bağlılıkla dışa hizmet*, nasıl oluyor da, Türkiye gibi bir ülkede bu denli yaygın ve birlikte olabiliyor? Bağımsızlığına ve değerlerine bu denli düşkün bir ulus, içinde bu kadar çok *hain*'i nasıl barındırabiliyor? Toplumun *öz yapısı (seciye)* ve tarihiyle çelişen bu kaba gerçek, neyle açıklanabilir?

Tarihin yalın gerçeği; toplumsal gelişmenin, ekonomik ilişkilere ve bu ilişkilerin yarattığı gereksinimlere dayanıyor olmasıdır. İnsanların yaşamlarını sürdürmek için, *isteseler de istemeseler de* yapmak zorunda oldukları üretim eylemi, kendi içinden çıkan ve birbirini etkileyerek gelişen sonsuz bir ilişkiler ağı oluşturur. Toplumsal ilişkilerde, her *sonuç*'un bir *neden*'i, her *neden*'in de bir başka *sonuç*'u vardır. Birbirini doğuran süreçler halinde günümüze dek gelen bu sonsuz etkileşim, aynı zamanda tarihin

kendisidir. Bu nedenle aranan her yanıt, ekonomik nedenlere bağlı olarak tarihin içinde vardır

Savaş tutsakları ile kölelerin, ekonomik ya da askeri amaçla kullanılması, değişik yöntem ve oranlarda hemen tüm toplum biçimlerinde görülür. Antik Çağ Grek devletleri ve Roma İmparatorluğu, *köleciliği* bir üretim biçimi haline getirirken, bu anlamda *köleciliğe* yönelmeyen Osmanlı İmparatorluğu bir başka yöntem geliştirdi. *Atina* ya da *Roma*'da köleler satılabilir, bağışlanabilir hatta öldürülebilir *nesne*'ler olarak görülüp *toplum dışında tutulurken*, Osmanlı İmparatorluğu'nda insan gereksinimi çok başka biçimde karşılandı. Fethedilen yerlerden toplanan seçilmiş genç insanlar, *Osmanlı nizamı*'na uygun olarak yetiştirilerek *toplumun iç unsuru* haline getirildiler. Osmanlılar bunlara *devşirme* adını verdiler. Bu yöntem, *Atina* ve *Roma*'nın köleciliğine göre daha "insancıl" dı ama bu "insancıllık", Osmanlı Devleti'ne ve onun Türk uyruklularına büyük zarar verecekti.

Osmanlılar, 14.yüzyıldan sonra Türk yönetim geleneklerinden ayrılmaya başlayarak, *katılımcı yönetim biçiminden mutlak hanedan egemenliğine* geçtiler. Ülke artık *budun*'un *yurt*'u değil, padişahın kişisel *mülkü*'ydü. Sıradışı bir hızla gerçekleştirilen büyüme, kendisiyle birlikte karşılanması gereken yeni gereksinimler yaratıyor ve yeni sorunlar ortaya çıkarıyordu. Ele geçirilen geniş alanlarda; çok farklı din ve etnik yapıya sahip toplumların, merkezi bir yönetim altına alınarak yeni bir düzenin kurulması, bu yapılırken *fetih*'lerin sürdürülmesi çok zor bir *iş*'ti; sürekli güçlü olmayı, iyi örgütlenmeyi ve bu *iş*'in yükünü çekecek bir halka sahip olmayı gerektiriyordu.

Tüm imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, yükü çekecek ana unsur *fethedilen* yeni toplumlar değil, doğal olarak Türk halkı olacaktı. Çalışacak, savaşa gidecek, vergi ödeyecek ve bu ağır yüke ses

çıkarmaması için baskı altına alınacak olan onlardı. Bu durum, İmparatorluk kuran toplumların, asal unsurunun özellikle büyüme dönemlerinde ödemesi gereken bir bedeldi. Bu bedeli *fethedilen* hiçbir halk ödemez, ödemediği gibi imparatorluk yönetimini kabullenmesi için kimi ayrıcalıklar isterdi. Türk halkı, Osmanlı yönetimi altında o denli ağır baskı görmüştür ki, tarihçi **Muhittin Birgen** (1885-1951) bu baskıyı, *"Türk için, Osmanlı tarihi demek altı yüzyıllık bir zulüm tarihi demektir"* diye tanımlayacaktır.[157]

Katılımcı bir yönetim geleneğine sahip Türk unsurun, taşıdığı *yük*'e ve bu *yük*'e neden olan baskıcı hanedan yönetimine tepki göstermemesi olanaksızdı. Bunu bilen ve Anadolu ayaklanmalarıyla yaşayarak gören Osmanlı padişahları, iktidarlarını güvence altına almak için; Türk halkı üzerinde baskıyı sürdürecek ve devlet işlerini kendisi adına yürütecek yeni bir yönetici sınıfa gereksinim duydular. Bu sınıf, konumları gereği, para ve iktidar hırsından başka bir değer tanımayan, Hıristiyan kökenli *devşirmeler*'di.

Ailelerinden, çevrelerinden ve soylarından koparılarak; kimliksiz ve kişiliksiz çıkarcılar haline getirilen bu insanlar, "eğitilerek", *kapıkulları* diye tanımlanıp devlete yönetici yapıldılar. Padişahlar, bilinçli olarak Müslüman olmayan, *soyu-sopu* belirsiz kadınlarla evlendiler. Kardeş öldürmeyi yasallaştırdılar; böylece hanedan içinde, kardeş bile olsa padişah dışında bir soy oluşmasına izin vermediler. Osmanlı sarayları ve hanedanlık, Türk kimliğinden uzaklaşmanın, geçmişine yabancılaşmanın merkezleri haline geldi.

Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde, savaş tutsaklarının beşte biri, orduda kullanılmak üzere padişaha yani devlete ayrılıyor ve bu işleyişe *pençik* vergilendirilmesi deniliyordu. Önceki İslam devletlerinde; *gulam, kul* ya da *memluk* sözcükleriyle tanımlanan bu uygulama, Anadolu Türk beylikleri döneminde geliştirilmiş, Osmanlı

Padişahı **I.Murat** döneminde (1360-1389) kurumsallaştırılarak daha kapsamlı hale getirilmiştir. *Devşirme sistemi* bu sürecin ürünüdür.

14.yüzyılın sonlarında, Doğu'da Sivas'a, Batı'da Kosova'ya dek genişleyen Osmanlı Devleti'ne, *timarlı sipahiler* artık yetmez hale gelmişti. Bu güç korunarak, denetim ve yönetimi doğrudan ve sürekli olarak padişaha bağlı, ayrı bir *ordu*'ya gereksinim duyuldu. *Devşirme* yöntemi, bu gereksinime bağlı olarak geliştirildi. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde *pençik* yöntemiyle, yabancılardan oluşan, padişaha dolaysız bağlı küçük bir ordu kurulmuştu. **I.Murat**, bu yöntemi belirli ilkelere bağladı ve devletin en üstünde görev alacak biçimde *devşirme* işleyişini geliştirdi. **I.Beyazıt (Yıldırım)** (1389-1403) bu uygulamayı daha yaygın hale getirdi. Ancak **I.Mehmet** (1413-1420) döneminde, Türk soylularının, *devlet yönetiminde bozulma yaratacağı* gerekçesiyle gösterdikleri tepki nedeniyle *devşirme uygulaması* donduruldu. **II.Mehmet (Fatih)**'in, Türkler'in devletteki son temsilcisi **Sadrazam Çandarlı Halil Paşa**'yı öldürmesinden sonra bu uygulama olağanüstü yaygınlaştırıldı.

Padişah *buyruğu (ferman)*'na dayanan *toplama (devşirme) kurulları* birkaç yıl arayla Balkanlar'da değişik bölgeleri dolaşır, kent ya da köylerde, *hane sayısının kırkta biri* oranında genç toplardı. Genellikle 14-18 yaş gurubu içinde kalan, *sağlam vücutlu, akıllı* Hıristiyan çocuklar seçilir ve *eğitilmek üzere* İstanbul'a götürülürdü. *Kurul* üyeleri, köy ya da semt papazının eşliğinde, kilise vaftiz defterinden gençlerin özelliklerini saptar ve *aile başına bir kişiyi geçmemek* koşuluyla seçim yapardı. *Devşirilenler*'in özellikleri bir deftere yazılır ve halktan, *devşirilen* her genç için, *yol ve giyim masraflarını karşılamak* amacıyla 600 *akçe* para toplanırdı. Bu paraya *kul akçesi* denirdi. *Devşirilenler* 100-200

kişilik guruplar halinde, *sürücü* adı verilen yetkililere teslim edilerek yola çıkılırdı. [158]

Batılılar bu yöntemin, Hıristiyan aileleri, özellikle ana ve babaları *perişan* ettiğini, çocuğu zorla elinden alınan kimi anaların, *delirmiş gibi* oğullarının peşinden İstanbul'a gittiklerini söylerler. Batı edebiyatında bu konuyu işleyen sayısız *"acıklı"* öykü yazılmıştır. Oysa, bu tür öykülerin gerçekle bir ilişkisi yoktur ve bunlar Türk karşıtlığının aracı olarak kullanılan propagandadan başka bir şey değildir.

Gerçekte ise, Hıristiyan aileler *toplama kurulları*'na devşirme listesi sunan papazlara, *kendi çocuklarını listeye alması için* baskı yaparlar, *"armağanlar"* verirlerdi. *Devşirme* olarak seçilen her çocuk, ailesi için *başa konan bir talih kuşu*, bir umut kaynağıdır. *"Beslenmesi gereken bir boğazın eksilmesi"*[159] bir yana, asıl önemli olan bu *"boğaz"* ın dünyanın en büyük devletinin askeri ya da idari kademelerinde yükselerek kendilerine ilerde *"nimetler sunma"* olasılığıdır. Devşirme seçilmek, günümüzde herkesin büyük bir istekle peşinden koştuğu, ABD vatandaşı olmaktan çok daha önemli bir şeydi. Nitekim, büyük askeri seferler sırasında, sınır boylarına doğru harekete geçen *devşirme* kökenli başkomutanların ya da başvezirlerin; doğdukları köye uğrayarak anne-babalarının *"gönlünü yüceltmek"*, onlara *"bağışta bulunmak"* için ordunun yolunu değiştirdiği çok görülmüştür.[160]

İstanbul'a gelen *devşirmeler*, burada *Yeniçeri ağası* ve *hekimler* tarafından gözden geçirilerek sünnet ettirilir ve *Kelime-i Şahadet* getirtilerek Müslüman yapılırlardı. İçlerinde *yakışıklı, zeki* ve *becerikli* olanlar, padişaha, *yönetimde ve özel işlerinde* hizmet vermek üzere seçilirlerdi. Bunlara *içoğlanı* denir ve özel olarak yetiştirilirlerdi. *İçoğlanlar* altı yıl süren eğitimleri süresince; *okuma-yazma ve güzel konuşma, din ve görgü kuralları, askeri eğitim, binicilik, ok yapımı, hizmet subaylığı (odabaşı), diplomasi, müzik, giyim-kuşam, katiplik, kahyalık, berberlik* gibi hemen her konuda eğitilirlerdi. Vücutça güçlü olanlar, saray çevresiyle iskelelerin

güvenliğinde görevlendirilmek için eğitilmek üzere *Bostancı Ocağı*'na gönderilir, burada askeri eğitim yanında bahçecilik, bağcılık ve bostancılık gibi konularda da öğrenim görürlerdi. Geri kalan devşirmeler; dil, gelenek ve görgü kurallarını öğrenmeleri için Anadolu ve Rumeli'ndeki seçilmiş Türk ailelerinin yanına verilirdi. [161]

Osmanlı padişahları, başlangıçta, iktidarlarını korumak için gereksinim duydukları insan kaynağının önemli bir bölümünü *devşirmeler*'le karşıladı. Kısa dönemde gereksinim karşılanmış gibi göründü. *Asker ya da sivil görevliler (kapıkulları)*, mutlak bağlılık ilişkisiyle padişaha, paralı asker disipliniyle bağlanmış; dil, din, ırk gibi yerel bağlardan koparılıp, bilerek köksüzleştirilmişti. *Devamlı ordunun (Yeniçeri)* ve *yönetici sınıfın (rical-i devlet)* tümünü kapsayan bir yaygınlığa ulaşmışlar; yönetim, bunlar aracılığıyla padişahın mutlak egemenliği üzerine oturtulmuştu; sistemin tümü bir tek kişinin (padişahın) yararına işliyordu. Ancak, sistemin gerçek işleyişinin ne olduğu, neye hizmet ettiği biraz *karışık*'tı. Padişahlar, hizmetine aldığı *devşirme* unsurunu o denli büyütüp geliştirmişlerdi ki, sistemin gerçekten padişahtan yana mı, yoksa *"emri altındaki" devşirmelerden* yana mı işlediği, giderek belirsizleşmeye başlamıştı. Örneğin, başlangıçta *"sarayın uysal bir aleti"* olan *yeniçeriler*, kısa bir süre içinde, saray üzerinde güçlü bir baskı kurmuşlardı. 15.yüzyıl bitmeden, yani kuruluşlarından henüz yüz yıl bile geçmeden; *"Sadrazam öldürüyor, saltanat kavgalarına karışıyor, taht alıp taht veriyorlardı."*[162] İmparatorluğun en güçlü olduğu 16.yüzyıl başında, devlet yönetimi üzerinde o denli etkili olmuşlardı ki, *"kulun (yeniçerilerin y.n.) kılıcı altından geçmeyen, padişah olmaz"* özdeyişini, yerleşik bir kural haline getirmişlerdi.[163]

Görünüşte devlete *yüksek hizmetler* veriyorlardı; padişahın sadık *kulları*'ydılar; onun her isteğini yerine getiriyorlardı... Ancak 14-18 yaşında zorla Müslüman yapılan bu insanların, geçmişlerini unutmaları, ondan tümüyle kopmaları olanaksızdı. Ne tam Müslüman oldular, ne de Hıristiyan kaldılar; ne etnik kökenlerini unuttular, ne de

yeni kimliklerini tam kabullendiler. Ne olduğunu bilmeyen ya da ne olmadığını bilen, kişiliksiz ve güvenilmez bir insan türü olarak, devlet politikalarına yön verdiler ve İmparatorluğu çöküşe götüren nedenlerden biri haline geldiler. Hiçbir erdeme sahip değildiler, ancak ilke haline getirdikleri bir tutumları vardı: Türkler'e ve Türklüğe karşı nefret duyuyor ve devlet politikalarıyla örtüşen bu nefreti, genel bir tutum haline getiriyorlardı.

Yeniçeriler ve tüm *devşirmeler*'in, geçmişlerinden tam kopmadıklarını, ana-baba ve ailelerini unutmadıklarını gösteren birçok belge vardır. Osmanlı devlet kurumlarının işleyişiyle ilgili araştırmalarıyla tanınan, tarihçi **İsmail Hakkı Uzunçarşılı** (1888-1977), *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları* adlı yapıtında; bu konuda çok sayıda bilgi ve belge açıklamıştır. Bu belgelerden, padişah ağzıyla yazılmış olan birinde şunlar yazılıdır: *"Yeniçeri kulum Hasan kapıma gelerek, 'ben eskiden Tepedelen kazası Toskoş köyünde oturan ve kafirce adım Logalık olan bir yeniçeriyim. Acemi oğlanı olarak alındığımda, haraç defterinde üzerimde kayıtlı olan, otuz akçelik haraç vergisi defterden düşülmediğinden, bu vergi şu anda akrabalarımdan istenmektedir; bu haksızlıktır' diye bildirdi."*[164]

Bu belge, *devşirmeler*'in doğum yerlerini, akrabalarını ve Hıristiyan olduğu zamanki adlarını bilmekle kalmayıp; köyleriyle ilişkilerini sürdürdüklerini ve gerektiğinde bu ilişkileri padişahın önünde bile söylemekten çekinmediklerini açıkça göstermektedir. Belgede dile getirilen başvuru, padişah tarafından kabul edilmiş ve yeniçeri Hasan'ın isteği yerine getirilmiştir.

Devşirmeler'le yaratılan örgütlü güç, başlangıçta devlet yararına, birçok alanda kullanıldı. Devletin ve ordunun sürekli geliştiği ilk dönemlerinde, ilerde sorun yaratabileceği düşünülmemiş, aksine sorunları giderecek bir güç olarak görülmüştü. Toplumsal kimliği korumaya da-

yanan, binlerce yıllık devlet geleneklerinden vazgeçilmiş, Türk unsurların karşı çıkmasına karşın devletin merkezi; Rum, Sırp, Hırvat ya da Ermeni Hıristiyanlara, üstelik yoğun biçimde açılmıştı. Osmanlı *devşirmeciliği*, köleleri *yabancı unsur* olarak yönetim dışı işlerde kullanan Roma köleciliğinden farklı olarak, *devşirmeleri* yani yabancı insanlar topluluğunu, köksüzleştirdiğini sanarak *içsel bir güç* haline getirmişti. *Köksüzleştirirken köksüzleşen* bu düzen, aslında kendini yıkacak bir güç yaratıyordu. Nitekim, yeniçeriler başta olmak üzere tüm devşirmeler, devletin başına, çok uzun süren ve çok zararlı olan gerçek bir *bela* haline geldiler. *Yeniçeri Ocağı* 1826'da kapatıldığında, büyük bir *utku (zafer)* kazanılmış gibi kutlamalar yapıldı ve bu girişime *Kutlu Olay (Vaka-i Hayriyye)* adı verildi.

Avusturyalı tarihçi **Hammer**, *devşirmeler*'in, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk unsurlara karşı, *"dengeyi sağlayan bir güç"* olarak kullanıldığını söyler.[165] İçine sokuldukları koşullardan kurtulma olasılığı bulunmayan bu insanlar, durumlarının gereği olarak, gücü elinde bulundurduğu sürece padişaha *içtenlikle bağlı (sadakat)* görünmüşler; gücü ele geçirdiklerinde, ona karşı çıkarak ayaklanmışlardır. Kökü silinmek istenen *türedi* bir nesildi. Görünüşte; ailesini, soyunu sopunu yadsımış, belleği ve kimliği yok edilmişti. Yalnızca *"Osmanlıydı"* O bir ailenin bireyi değil, padişahın "kuluydu"; bir insan değil, adeta bir makineydi. [166]

Bilinçli programlarla kişiliksizleştirilen *devşirmeler*, bu niteliklerine karşın; yüksek yönetim yetkileri, dolgun ücret, siyasi ve idari ayrıcalıklarla donatılmışlar ve devleti yöneten yerlere getirilmişlerdi. Ancak, can ve mal güvenliğinden yoksun biçimde yaşıyorlardı. Padişah, her an ve hiçbir gerekçe göstermeden öldürülmelerini emredebilirdi (siyaseten katl).[167] Çoğunluğu *devşirme* olan sadrazamlar, sarayda padişah bölümüne her girişte *"son dualarını yaparlar"*, çıkışta *"ölümden kurtulmuş"* bir insanın sevinciyle *"ona buna sadaka dağıtırlardı"*.[168] Bu konumlarıyla üst düzey

devşirmeler de, aynı sadrazam gibi, sürekli ölüm korkusu içinde yaşayan ruh hastaları durumundaydılar

Devşirmeler, gerçek görüşlerini hiçbir zaman açıklamazlardı; yalancı ve ikiyüzlüydüler. Peşinde koştukları tek değer, para ve iktidar gücüydü. Osmanlı Devletine gizliliği, ihanet ve entrikayı bunlar yerleştirmiş; *rüşvet, vurgunculuk (ihtikâr), karaborsa, yasadışı gelir (ihtilas),* ve *adam kayırma (iltimas)*'yı neredeyse *yasal (meşru)* hale bunlar getirmişti. Yeniliğe ve devlete karşı ayaklanmayı, *hak* olarak görürlerdi. 1550'den sonra, *yeniçeriler*'in evlenmesine izin verilince, çocukları *Acemi Ocağı*'na öncelikli olarak alınmış, *devşirmecilik* babadan oğula geçen ayrıcalıklı bir meslek haline gelmişti.

Devşirmeler, saray içi ve *saray dışı devşirmeleri* olarak iki guruba ayrılırdı ve bunlar birbirleriyle *bitmez tükenmez* bir çekişme, bir çatışma içindeydiler. *İç devşirmeler*'den, deri renklerine göre *karaağalar* ve *akağalar* olarak adlandırılan iğdiş edilmiş *hadımlar*, padişahın özel dairesine girebildikleri için ona çok yakındılar. *Akağalar*'ın başı olan *Kapı Ağası*, saray içi yönetimin en tepesindeydi ve vezir rütbesiyle Mısır valisi olabilecek bir konuma sahipti. Diğer iç ağalar, *sancakbeyi* ve *beylerbeyi* olabilirdi. Siyasi ve askeri mevkilerin en yüksek yerleri bunlara açıktı. Osmanlı Devleti'nde Türk yönetim geleneklerinin son temsilcisi **Çandarlı Halil Paşa**'nın 1453'de *başının vurulması*'ndan, 1566 da **Kanuni'nin** ölümüne dek geçen 113 yıl içinde, *Sadrazam* (başbakan) yapılan 23 kişiden 3'ü *ulema*, 20'si *devşirme*'ydi; bu 20 kişinin 18'i *içoğlan devşirmesi*'ydi. [169]

Hangi kesimden gelirse gelsin, *devşirmeler*'in tümünün ortak özelliği, *boğazlarına dek* rüşvet ve entrikaya batmış olmaları ve Türk uyruklara duydukları düşmanlıktı. Rüşvet ve vurgunculuk yoluyla o denli büyük bir servet ediniyorlardı ki; halk *"simyanın* (her madeni altına çeviren gizil güç y.n.) *sırrına erdiklerini"* söyleyerek bunlarla alay ediyor, tepki gösteriyordu.[170] **Fuzuli** ünlü *Şikayetname*'sinde *"Selam verdim rüşvet değildir diye almadılar; hüküm*

gösterdim, yararsız diye ilgilenmediler; elimdeki ferman için, bir hilesi bulunur, dediler" dizeleriyle onları anlatıyordu.[171]

Devşirmelerin rüşvetçiliği, zaman içinde, halkın ya da şairlerin tepkisinin ötesinde, tehlikeli bir boyuta ulaşmış ve ülke çıkarlarını yabancılara satma noktasına varmıştı. Yönetimde elde ettikleri yüksek yetkiler, onlara bu tür girişimler için geniş bir alan yaratıyordu. **Muhittin Birgen**'e göre, *"kapıkulu tarihi baştan başa, bir yağma, çapul ve servetlere el koyma tarihidir"*[172] *Devşirmeler,* nitelikleri gereği tüketici bir topluluktu. Roma soyluları gibi, üretimle uğraşmayı *"ayak takımının"* yaptığı *"onursuz"* bir iş olarak görürdü. *"Kılıç"* ve *"kahramanlık"* söylemleriyle *"yağma"*, bu olmadığında *"entrika"* ve *"yalan dolan"*a dayalı *"vurgunculukla"* geçinirlerdi. *"İş bilenin kılıç kullananın"* özdeyişi, Türkçe'ye bunların yerleştirdiği bir sözdü.[173]

Üç padişaha (I.Süleyman, II.Selim, III.Murat) "hizmet veren" ve Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği en değerli sadrazam olarak tanıtılan Bosnalı devşirmelerden Sokollu Mehmet Paşa (1505-1579), rüşvet yoluyla *"hadsiz hesapsız"* bir servet edinmişti. Alman tarihçi **Ludwig Von Gerlach, Sokollu**'nun edindiği servet hakkında; *"Mehmet Paşa altından ve değerli taşlardan oluşan akıl almaz bir servete sahipti. Kim yüksek bir mevkiye gelmek istese, ona yüzlerce, binlerce duka altınlık armağan sunmak zorundaydı"* diyecektir.[174] **I.Süleyman (Kanuni)**'nin Rus asıllı eşi **Hürrem Sultan**'ın *"cinayetlerine ortak olan"* damadı Sadrazam **Hırvat Rüstem Paşa,** *"beylerbeyliği atamalarını, büyüklüğüne göre tarifeye bağladığı fiyatlarla satıyor; padişaha ait has arazilerinin aşar'ını, yüksek bedeller karşılığı, tefeci yahudilere toptan devrediyordu."*[175]

Devşirme rüşvetçiliği, yönetici atamalarıyla sınırlı kalmayacak, savaşlar dahil, devletin güvenlik konularını da içine alacaktır. Osmanlı tarihi araştırmacılarından Fransız **F.Braudel, Sokullu** döneminde, *"bir kadırganın* (savaş

gemisi y.n.) *bir yıllık 'masrafının' o kadırganın değerine ulaştığını, yani 1560'larda 6 bin duka altını bulduğunu"* söyler ve gösterişli törenlerle çıkılan Akdeniz seferlerinden, *"İspanyollar'dan ya da Cenovalılar'dan alınan büyük rüşvetler sonucu seferler yarıda kesilerek İstanbul'a dönüldüğünü"* yazar.[176]

Devşirme rüşvetçiliğini ortaya koyan çok sayıda belgeden bir başkası, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi **De Germigny**'nin, 1580 yılında Paris'e gönderdiği rapordur. Bu raporda şunlar yazılmaktadır: *"Mümkünse şöyle hareket edilmelidir: Kral, Yeniçeri Ağası İbrahim Paşa'ya ve Padişah'ın donanma komutanı Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa'ya, Paris kumaş ticaretinden pay ayırmayı ihmal etmemelerini, krallık meclisi üyelerine ve hazine bakanına buyurmalıdır. Unutulmamalıdır ki, benden önceki İspanya elçisinin, İspanya Kralının işlerini kolaylaştırması için önerdiği 50 bin duka altın liralık armağan karşısında, Sokullu Mehmet Paşa yelkenleri suya indirmişti..."*[177]

Osmanlı yönetimindeki Türk karşıtlığı, devletin İmparatorluğa dönüşmeye başladığı 14.yüzyıl sonlarında ortaya çıkar. O güne dek, devlette söz sahibi olan Türk soylularını rahatsız eden ve **Hammer**'in *"Türk unsurlara karşı dengeyi sağlayan güç"* olarak gördüğü *devşirme* uygulaması bu dönemde başlar. Osmanlı Devleti'nin İmparatorluğa doğru giderken karşılaştığı sorunlar ve kendisini var eden asal etnik unsura, yani Türkler'e yönelttiği davranış biçimi, bu konuda tüm imparatorluklarda görülen genel yaklaşımlardan farklı değildir.

İbn Haldun (1332-1406), Osmanlı Devleti'nin İmparatorluğa yöneldiği dönemde yaşadı. Bu tür yönelmeleri ve yarattığı sonuçları inceleyerek bugün bile geçerli olan genel sonuçlar ortaya koyan **İbn Haldun**, olasıdır ki çağında gelişen Osmanlı büyümesinden etkilenmiş ya da yararlanmıştır. Ünlü **Mukaddime**'sinde şu saptamaları yapar: *"Büyük bir imparatorluk kuran hükümdar, despotça niyetlerini saklamaz; kendi kabilesinden kişilerin, daha önce sahip ol-*

duğu yetkileri kaldırır. Onlar bu yetkileri yeniden ele geçirmek istediğinde, buna şiddetle karşı çıkar Bu davranış biçimiyle, kendi öz yurttaşlarını can düşmanları haline getirdiğinden, dostlarını başka yerlerde aramak zorunda kalır. O zaman kendi savunmasını ve devletini emanet ettiği kişiler, yabancılar olur. Bir zaman sonra bu kişiler bağışlara boğulurlar; çünkü bunlar hükümdarı, iktidarı yeniden ele geçirmek için fırsat kollayan kendi soyundan kişilere karşı korurlar. İşlerin buraya gelmesi, milleti birlik anlayışından yoksun bırakan ağır hastalığın yaklaştığının bir işaretidir " [178]

Osmanlı Devleti'nde sıradışı bir hızla gerçekleşen büyüme, kişi egemenliğini mutlaklaştıran bir yönetim anlayışıyla birleşince **İbn Haldun**'un deyişiyle, *"milleti birlik anlayışından yoksun bırakan ağır hastalığa"* yakalanılmaması olanaksızdı. Devletin kendi halkına yabancılaşması ve yabancılaşmayı *"yabancılar"* aracılığıyla yapması, yani *devşirmeler*'in devlete yerleştirilmesi, yakalanan *"ağır hastalığın"* doğal sonucuydu.

Türk halkı, özellikle Anadolu'daki Türk halkı, İmparatorluk sürecinin kendisi için yarattığı olumsuzluklardan, sonuçları günümüze dek gelen acılar çekti, ağır baskı gördü. *Katılımcılığa* dayanan eski yönetim geleneklerinden kopan padişahlar, Türk halkına olduğu kadar devlete, hatta çoğu kez kendilerine bile karşı çıkan, yabancı bir güç, elit bir yönetici "sınıf" yarattı. Devleti yağmalayan, halkı ezen ve yabancılarla kolayca uzlaşan bu "sınıf"ın üyeleri, paradan başka hiçbir değer tanımamalarına karşın, ideolojik olarak uzun süre din adına *Arapçılığı*, ilerleme adına *Batıcılığı* kullandılar. Bunların günümüzdeki uzantıları, her iki anlayışı birbirine katarak aynı tutumu sürdürmektedir.

Anadolu'daki Türk halkına uygulanan baskı, somut olarak 14.yüzyıl sonlarında başladı. **I. Beyazıt** (1389-1403) ve **II.Murat** (1421-1451) dönemlerinde, halkın ken-

dini ifade etme olanağı bulduğu ve değerlerini yaşatmaya çalıştığı *tasavvuf akımları*, denetim altına alınmaya, bunun için de dergahlara, tekkelere ve müritlere baskı yapılmaya başlandı. O zamanlar bu örgütler, Türk gelenekleriyle İslamı bağdaştıran ve özgürlükçü yanları ağır basan kurumlardı. *Tasavvuf* karşıtı ilahiyatçılar, desteklenip güçlendirildi, devlette ve eğitim kurumlarında etkili hale getirildi; *medreseler* bu akımlardan arındırıldı, Medreseler *Arapçılar*'ın denetimi altına girdi. **II. Murat**, *tasavvuf akımları*'nı denetim altına almak için, *Şeyhülislamlık* kurumunu kurdu ve devletin en etkin birimlerinden biri haline getirdi.[179] Oysa, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde *tekkeler*'le *medreseler* arasında dengeli ve herhangi bir koşula bağlı olmayan ilişkiler kurulmuş, düşünceye saygı gösterilen bir ortam yaratılmıştı. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğuna adını veren **I.Osman**'ın (1299-1326), İznik'te kurduğu ilk Osmanlı *medresesi*'ne atadığı ilk müderris olan *Davud-i Kayseri*, tasavvuf üzerine yazdığı eserlerle tanınan bir tarikat *şeyh*'iydi.[180]

Türk unsurların devlet yönetiminden uzaklaştırılmasına yönelen en etkili uygulama, **II.Mehmet (Fatih)**'in **Çandarlı Halil Paşa**'yı öldürtmesidir. Anadolu *ahi* şeyhlerinden **Çandarlı Ali**'nin kurduğu bu aile, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan **Fatih** dönemine dek, çok etkin görevlerde bulunmuş ve eski Türk geleneklerinin devletteki simgesi haline gelmişti. **Halil Paşa**, 1429'dan 1453'e dek, aralıksız 24 yıl sadrazamlık yapmıştı.

II. Murat'tan sonra güçlenmeye başlayan *devşirmeler*, **Halil Paşa**'nın kişiliğinde devletin kilit mevkilerini elinde bulunduran eski Türk soylularına karşı, şehzadeliği döneminden beri **Fatih**'i etkilemişler ve **Çandarlı**'yı kendilerine özgü entrika yöntemleriyle idam ettirmişlerdi. Bu idam, yalnızca **Çandarlı Ailesi**'nin değil, Türk devlet geleneklerinin de Osmanlı yönetim sisteminden uzaklaştırılmasıyla sonuçlanmıştır.

Devşirmeler ve devlet yönetimine yerleşen *devşirme anlayışı*, sistemli bir politika halinde ve etkisini arttırarak, İmparatorluğun yıkılışına dek sürmüştür **Fatih** döneminde başlatılan devlet yönetimini Türkler'den *arıtma (tasfiye)* eylemi, **I.Selim (Yavuz)** (1512-1520) döneminde halk üzerinde şiddetli bir baskıya dönüşerek bir *felaket* halini aldı. İmparatorluğun yükünü çeken, sorunlarıyla ilgilenilmeyen, bu nedenle isyan eden ve toplu olarak öldürülmekten çekinilmeyen Anadolu Türkmenleri, o denli baskı altındaydılar ki kaçacak, sığınacak yer arar hale geldiler. Şii inancını Osmanlı Devleti'ne karşı, ideolojik propaganda aracı olarak başarıyla kullanan ve kendisi de Türk olan Safevi Hükümdarı **Şah İsmail**'in (1487-1524) çağrısına uyarak, kitleler halinde İran'a göç ettiler.

Öldürmeler ve yoğun göçler nedeniyle Anadolu'daki Türk nüfus tehlikeli biçimde azaldı; Anadoluda kalan Türkmenler, yollardan uzak dağlık bölgelere çekildiler. Bunların bir bölümü kendilerini, devletin ayrıcalık verdiği Kürt gibi gösterdiler ve Kürtçe öğrendiler. Esas olarak Türkmenler'e yönelen baskı onlarla da sınırlı kalmadı ve Anadolu'daki *Sunni* Türkleri de içine aldı. Kimi zaman sipahilerin de katıldığı *Celali İsyanları*'na her inanç ve eğilimden Türk unsur katıldı. Öldürdüğü isyancıları kazdırttığı kuyulara attırdığı için *kuyucu* adını alan, rüşvetçiliğiyle ünlü Hırvat devşirmesi **Murat Paşa**; *"sistemli bir biçimde kullandığı kırını yöntemiyle"* yalnızca ayaklanan halkı değil *"ayaklanma olasılığı olan herkesi acımasızca katletti."*[181] **Naima** tarihinde, *"cellatların, yeniçerilerin ve içoğlanların bile öldürmeyi reddettikleri küçük bir Türkmen çocuğunu"*, **Kuyucu Murat Paşa**'nın *"kendi elleriyle boğarak nasıl kuyuya attığını"* anlatır. [182]

Yürütülen sistemli şiddet ve baskıyla, öldürülen ya da göç ettirilen bu Oğuz halkı, **Prof. Fuat Köprülü**'nün tanımıyla *"Anadolu Türklüğü'nün en temiz, en canlı unsurunu oluşturuyordu."*[183] Yerlerinden yurtlarından edilen bu halk, gözden uzak yerlerde yoksulluk içinde yaşadı. Çok zorda

kaldığında, çalışıp para kazanmak için İstanbul'a çalışmaya gittiğinde, orada kendisini bekleyen hor görülme ve aşağılamaydı. En şanslıları, saraylarda ya da varsıl evlerde *aşçılık, çöpçülük* gibi işlerde çalışırdı. Çalıştığı yerde, *"Türklüğünü söylemeye cesaret edemez"*, kapıkulu yalılarında *"Türk aile ve tarihine düşmanlıkta uzmanlaşmış"* davranışlarla karşılaşırdı.[184]

Devşirmeler üzerine yaptığı incelemeleriyle tanınan **Muhittin Birgen**'in, İstanbul'a çalışmaya giden Türklerin karşılaştığı davranışlar konusundaki aktarımları son derece ilginçtir. **Birgen**, *"Kapıkulu, İstanbul, Anadolu"* adını taşıyan bir makalesinde şunları söylemektedir: *"Asırlarca ezilen Anadolu Türkü, çok müthiş zulümlere uğramış, soyulmuş harap olmuştur. Memleketinde yaşayamaz hale geldiğinde, genellikle İstanbul'a çalışmaya giderdi. Kapıkulu, Türklerin İstanbul'da yoğunlaşmasından her zaman kuşku duymuş, onların İstanbul'a gelişini, yerleşmesini ya da dönüşünü sıkı biçimde denetim altına almıştır. Bu denetim, zavallı Anadolu Türkünü İstanbul'da yaşayamaz hale getirirdi. Bir çift öküz parası kazanıp köyüne dönmek için İstanbul'a geldiğinde, Çekmece ya da Bostancı köprüsünde ihtisap memurlarının* (bir çeşit güvenlik görevlisi-hesap soran y.n.) *karşılarına dikildiğini görürdü. Bu memurlar, İstanbul'a giriş için birçok belge ister; belge yoksa ya da eksikse onları geldikleri yere gitmek üzere geri çevirirlerdi. Anadolu Türkü'nün İstanbul'a gelip beş on para kazanması, kapıkulunun daima gözüne batardı."* [185]

Türkler'e karşı olumsuz bakış, *devşirme* sisteminin daha ilk döneminde, çok açık biçimde ortaya konmuştu. **II. Murat** döneminde başlatılan, *Fatih Kanunnamesi* ile yasalaştırılan uygulamalarla Türkler, kendi ülkelerinde Hıristiyan ya da Musevi azınlıklar kadar bile hakkı olmayan, ikinci sınıf uyruk haline getirilmişti. Yönetim organlarında görev alıp yükselmek bir yana, etkili devlet kurumlarına ve bu kurumlara yönetici yetiştiren okullara giremiyordu. Sadrazamı, padişahtan sonra devleti temsil edecek en yet-

kili kişi (naip) haline getiren *Fatih Kanunnamesi*, devlete asker ve sivil yönetici yetiştiren ve yüksek nitelikli eğitim veren devşirme okullarına alınmayacak olanları şöyle sıralıyordu: *"Yahudiler, Müslümanlar, çobanlar, sığırtmaçlar, doğuştan sünnetli olanlar, çok uzun ya da kısa boylu olanlar, Türkçe bilenler, köseler, keller, Gürcüler, Çingeneler, Kürtler ve Türkler"*.[186]

Fatih Kanunnamesi'nden sonraki 70 yıl içinde *naib* yetkisiyle devlete *sadrazam (başbakan)* olan 48 kişiden yalnızca 5'i Türk kökenlidir; bunlar da devşirme anlayışıyla yetişmiş *aslını inkar eden* insanlardır. Geri kalan 43 sadrazamdan; 11'i *Slav*, 11'i *Arnavut*, 7'si *Rum*, 5'i *Ermeni*, 4'ü *Çerkez*, 3'ü *Gürcü*, 1'i *İtalyan*'dır.[187]

Devşirmelerin başını çektiği *kapıkulu* anlayışı, Türk unsurları devlet örgütlerinden atmakla kalmadı, onları toplumsal yaşamın her alanında hor görülerek aşağılanan, alay edilen bir konuma getirdi. Yalnızca Alevi Türkmenlik değil; Türklüğü simgeleyen, belli eden ya da açıklayan her nitelik; gizlenmesi gereken bir eksiklik, bir kusur haline geldi ve bu tutum 20.yüzyıla dek sürdü. Etnik kimlik, dinsel inanç yani Müslümanlık içinde eritildi. Eski Türkler'in *budun* dedikleri *millet* kavramı, artık *ümmet*'i ifade ediyordu; Türk sözcüğü, hor görmenin, hakaretin aracı olmuştu.

Osmanlı "aydını" için Türklük, kabul edilmesi olanaksız, utanç duyulacak bir *"alt kültür"* dür; asla benimsenemez. O, Türk değil Osmanlıdır. Osmanlılık *medeniyet*, Türklük ise *yabanlık* demektir. Başlangıçta, Araplar'dan başka dünyanın tümünü küçük görür, İmparatorluğun gerileme döneminde ise artık tam bir batıcıdır; Araplar, *temiz soylu (kavm-i necip)*, batılılar ise *uygardırlar.* Vatanseverliğin simgesi olan **Namık Kemal** bile, *"Araplar yüce soylu (kavm-i necip) bir millet"*, Türkler ise *"akılsız, anlayış yeteneği olmayan (etrak-i biidrak)"* bir kavimdir, der.[188]

Osmanlı yönetimi, uyruğu olan Arapları *kavm-i necip millet* olarak yönetirken, Türkleri sürekli aşağılamış, bu tutumu 16.yüzyıldan sonra yerleşik devlet politikası haline getirmiştir. Türkleri hor gören davranış; iş yaşa-

mından yönetim işleyişine, tarımdan ticarete, eğitimden askerliğe dek, toplumsal yaşamın her alanında yaygındır. Okulda, çarşı pazarda, kışlada; her türlü yükü çeken, ancak yine de itilip kakılan hep Türkler'dir. **Mustafa Kemal** bu gerçeği, genç bir kurmay subayken başından geçen bir olayla söyle anlatır: *"Kurmaylık stajını için verildiğim süvari alayı Hayfa'da bulunuyordu. Alayın erleri, yöreden askere alınmış Arap gençlerinden, eğiticileri deneyimli kıta çavuşları olan Anadolu Türk delikanlılarından oluşuyordu. Bölük yüzbaşısı Makedonya Türklerinden yaşlı bir subaydı. Türk çavuşlara karşı sert, Arap erlere ise fazla şevkatliydi.. Bir gün, yanlış hareket eden erleri azarlayan bir çavuşu, birlikte oturduğumuz bölük komutanlığı odasına çağırdı. Yüzbaşıyı saygıyla ve askerce selamlayan çavuş 25 yaşlarında dinç ve yakışıklı, ince bıyıklı, elmacık kemikleri kabarık uyanık bir Türk genciydi. Yüzbaşı, onu milli onurunu ağır biçimde yaralayan 'Türk' sözüyle azarlamaya başladı. 'Sen nasıl olur da kavm-i necip Arab'a mensup, Peygamberimiz soyundan olan bu çocuklara sert davranır, onların kalbini kırarsın. Kendini bil, sen onun ayağına su bile dökmeye layık değilsin..' gibi gittikçe anlamsızlaşan sözlerle hakaret ediyordu. Ben dikkatle çavuşun yüz ifadesini izliyordum. Başlangıçtaki saygılı çizgiler sertleşmeye, içten gelen haklı bir isyanın ateşi gözlerinde okunmaya başlamıştı. Ancak, itaatın gerçek simgesi olan her Türk askeri gibi o da iç duygularını gizlemeyi bildi. Sessizce göz pınarlarından dökülmeye başlayan yaş damlaları, yanaklarında birbirini kovalıyarak bıyıkları üstünde toplanıyordu.."*[189]

Devşirmeler, Türk karşıtı her olay ve düşüncede hemen bir araya gelirdi. "Bir araya" gelişin, sosyal ve ekonomik dayanakları vardı ve bu dayanaklar; eskiden gelen, bugün de süren çıkar ilişkileriydi. Yasa dışı yollarla edinilen servetin korunması ve yenilerinin edinilmesi için, ülke içindeki güç yeterli olmazsa niteliğine bakılmaksızın dış destek arayışı içine girilirdi. Bu nedenle ülke çıkarlarını dışarıya devretme eğilimi, bu arayışa bağlı olarak *devşir-*

melerde her zaman vardı. İmparatorluğun gerileme dönemlerinde kimi padişahlar; gelir sağlamak için, servetlere el koyuyor, bunun için mülk ve para sahibi *devşirmeleri* öldürtüyordu. Haksız servet sahipleri, gereksinim duydukları *mal ve can güvenliğine* kavuşmak için, yabancılarla bütünleşmekten çekinmediler ve ülke kaynaklarını yağmalamaya gelen Avrupalı büyük devletlerin *işbirlikçileri* oldular. Batı'ya bağlanmanın aracı olan *işbirlikçilik*, değişik biçimlerle, devlet başta olmak üzere, toplumun hemen her kesiminde yaygın bir anlayış haline geldi. *Tanzimatçılık, mandacılık* ya da günümüzdeki *Avrupacılık*; işbirlikçi anlayışın değişik biçimleridir.

Rüşvet ve yolsuzlukla servet elde edenlerin, elde ettiklerini geliştirerek korumak için, yabancılara vermeyecekleri kamusal ya da ulusal, hiçbir değer yoktur. 19.yüzyılda *Tanzimat*'la meşrulaştırılan bu eğilim, bugün AB ya da IMF politikalarıyla meşrulaştırılmaktadır. Bunu yapanların konumları, özlem ve yönelişleri, içinde bulundukları maddi koşulların ve bu koşulları yaratan uzun bir geçmişin ürünüdür. Yönetime egemen olan *kapıkulu devşirme* anlayışının dayandığı ekonomik nedenleri, Prof.**İdris Küçükömer** şu biçimde açıklamaktadır: *"Sivrilmiş bürokratlar* (kapıkulu devşirmeleri y.n.) *bir sınıf olmadıkları ve güçlerini üretim araçlarıyla onlara bağlı kurumlardan almadıkları için, her zaman kendisini savunma ihtiyacı içinde olmuştur. Bu amaçla yenilikten yana olan padişahları, yenilik diye kapitalizmin zorlaması altında, Batı'nın üst kurumlarını almak üzere ikna etmeye çalışmaları doğaldı. Bu nedenle, 19.yüzyıl başında* (Tanzimat y.n.) *Batı'dakine benzer mülkiyet v.b. kurumların alınmasında bürokrat ile ayan* (ileri gelenler y.n.) *beraberlik içinde olacaktı.."*[190]

Günümüzde Arapçılığı sürdüren *"siyasi İslamcılar"*, Batı'yla bütünleşen *"Müslüman demokratlar"* ve uygarlığı batıcılık sayan *"şekilsiz aydınlar"*; Türklüğü ezen onu yok sayan Osmanlı tutumunun, özellikle de *devşirme anlayışının*, günümüze taşınan sonuçlarıdır. Yalnızca on beş yıllık **Atatürk** döneminde bastırılmış olan kimliksizleşme eği-

limleri yani devşirme geleneği, günümüzde olanca hızıyla ve çok etkili yöntemlerle sürdürülmektedir. **Atatürk**'ün, Türk kimliği ve tarihi için ne anlam ifade ettiğini açıkça ortaya koyan bugünkü olumsuz gidiş, nedenleri tarihte kayıtlı bir süreçler toplamı ve bu toplamın günümüzdeki sonuçlarıdır. Türkiye'de bugün yaşanmakta olan; rüşvet, yolsuzluk, dışa bağlanma ve ihanet davranışlarının politik işleyiş haline gelebilmesi, yalnızca bugün ortaya çıkan, yeni bir olgu değildir. Dışa boyun eğmenin ya da *ihanetin* yaygınlığına yanıt arayan her çaba, ister istemez, *Osmanlı devşirmeciliğine* ve onun yarattığı *kapıkulu* anlayışına gidecektir. **Kamran İnan**'ın 200 bin, başkalarının ise daha çok olduğunu söylediği *"hain fazlalığının"* nedeni herhalde, yarım bin yıl egemen olan bu anlayışta aranmalıdır.

Yozlaşma ve *yabancılaşma*'nın merkezi, dün olduğu gibi bugün de "İstanbul" dur. Dün *Saray*'ın sürdürdüğü politikalar bugün, üstelik **Atatürk**'ün kurduğu Ankara'yı da yedeğine alarak, yabancılarla bütünleşmiş para ve güç sahipleri tarafından yürütülmektedir. "İstanbul" yine; Anadolu'nun varsıllığını sömüren, bunu hor gördüğü halkı kullanarak yapan ve elde ettiği sınırsız serveti yabancılarla paylaşıp dışarı taşıyan bir *dükalık*'tır. Ekonomiyi, siyaseti, eğitimi o belirler; elinde, bunu yapabilecek olanaklar her zaman vardır; doğruyu yanlış, yanlışı doğru göstermede çok ustadır. *"İstanbul'un surları kafalarında hala çok güçlüdür"* ve *"kapıları Türk kimliğine kapalıdır"*.[191] Dili, dini, kültürü, ahlak anlayışı ve beğenileri tümüyle dış etkiye açıktır. Çıkar söz konusu olduğunda, her yöne dönebilir. *Duruma uyma, kendini gizleme* yeteneği son derece gelişkindir. İlişkiler düzeyi, belki de dünyanın hiçbir yerinde görülmeyecek denli yoz ve ilkeldir.

Atatürk "İstanbul" un tarihten gelen karmaşık yapısını bilir ve kurduğu yeni devletin başkentini tüm olanaksızlıklara karşın, Anadolu'nun ortasına Ankara'ya alır.

Bu bir kaçış değil, kendi deyimiyle *"İstanbul'u bir ibret dersi manzarası olarak karşısına alıp, uzakta, ona hakim bir noktada durmak"* tır. 26 Temmuz 1924'te, İstanbul'da geçerli olan ilişkiler ağından *"pislik"* diye söz eder ve **Yakup Kadri'**ye **(Karaosmanoğlu)** şunları yazar: *"İstanbul, karışık yapısını adeta kaçınılmaz bir yargı gibi her zaman korumuştur. Değişen; yalnızca devirler, zaman ve biçimdir. Onun için yeni zamanlarda İstanbul'un gerçek yüzü, içinde yaşayanlara ümitsizlik veren bir karmaşa olmuştur Ümitsizlik onun içindedir ve bu doğaldır.. İstanbul'u bir ibret dersi manzarası olarak karşısına alıp, uzakta, ona hakim bir noktada duranlar ve onu incelemeyi sürdürenler için ümitsizlik var olamaz... Bir takım hizipler, ufukları aydınlık,* (bugün için y.n.) *karanlıklar içindeki bir çevrede, sinsi çıkarlar peşinde dolaşır. Satılmışların elindeki basın, durmadan kötülükler saçmaktadır. Bizans'ın gereği budur, 'Bizans' budur.*

Güzel kalpli kardeşim Yakup Kadri Bey! içinde bulunduğun 'Bizans' havasını zorlukla soluduğunu söylüyorsun. Bu çok doğaldır. O havanın, üzerinde bulunduğu yerin coğrafya ve topografyası nedeniyle en temiz, en saf, en ferah olması gerekirdi; ancak bunun tam tersi, senin solumada zahmet çektiğin bir yapıdadır. O hava, gerçek maddesi oksijen ve hidrojen ile kalmış olsaydı, soluyanlara acı değil, güç verirdi. Yazık ki, o havaya asırların her türlü pisliği karışmıştır. Henüz yaşına basmayan Cumhuriyeti; kaç yüz, siz söyleyin kaç bin yıllık yönetim pisliğinin merkezi olan ve yüzeyde kalmayıp kaç bin yıllık derinliğe sinen pisliklerle iç içe yaşayan, bu yaşamı doğal hale getiren Bizans'la yönetmek (mümkün müdür? y.n.). *Bizans'ın niteliğini değiştirmek için yapmaya mecbur olduğumuz işin önemi, büyüklük ve güçlüğünü düşünmek; herhangi bir sorun için herhangi bir karar vermeye harcadığımız emek, zaman ve çaba kadar değerli* (değil y.n.) *midir? Aziz Kardeş! Cumhuriyet Bizans'ı adam edecektir. Cumhuriyet; pisliği, yalancılığı ve ahlaksızlığı huy edinmiş olması nedeniyle doğallığını, gerçek rengini ve paha biçilmez değerini yitiren Bizans'ı kesinlikle adam edecektir; doğallığına ve temiz haline döndürecektir. Bunu yapmak için uygulanacak yöntem, pisliklerle dolmuş toprakları derinden kazıyarak havaya uçurmak ve sularının temizlemesi için Kara-*

deniz'i bütün dalgalarıyla birlikte Boğaziçi'ne akıtıp taşırmaktır."[192]

Osmanlı *belgelikleri (arşiv)*'nde "İstanbul"'un Anadolu'ya nasıl baktığını, bu bakışa uygun ne tür uygulamalar yapıldığını gösteren, bir bölümü yayımlanmış, pek çok belge vardır. **Osman Nuri**'nin *Mecelle-i Umur-ı Belediye* adlı kitabında yer alan bir padişah fermanı, çok ilginçtir ve "İstanbul-Anadolu" ilişkisini açık biçimde ortaya koymaktadır. Anadolu'yu adeta tehdid eden ve valilere gönderilen vergi fermanında şunlar söylenmektedir: *"İslamiyetin başkenti olarak korunan İstanbul'da (makarr-ı hilafet-i İslamiye olan mahmiye-i İstanbul) yaşayanların, sıkıntı çekmemesi, rahat ve bolluk içinde yaşaması (taayyüşleriyle rahat ve refahiyetleri mezahime-i nastan himayet) gerekir. Taşra vilayetlerinin bayındır ve şenlikli (mamur ve abadan) olması dahi buna bağlıdır. Gönderilen evrakta yer alan buyruklarımızın yerine getirilmesi (evamir-i aliyyemle varide olan teklifatın edası), herkes için ba-rış ve bolluk (herkeste suhulet ve vüs'at) fırsatı olacaktır."*[193] **Muhittin Birgen**, *"Anadolu'nun sömürülmesini"* hiçbir şeyin bu ferman kadar ortaya koyamayacağını belirterek şunları söyler: *"Anadolu'nun görevi çalışıp çabalayarak vergi vermek, İstanbullu'nun görevi de bunları afiyetle yemektir; genelge bunun çok açık bir belgesidir."*[194]

Kapıkulu-Devşirme anlayışı, **Atatürk** döneminde, *duruma ayak uyduran bir biçime* girmekte geç kalmadı. Hırsını ve tepkisini içinde saklayarak hemen *Atatürkçü ve Cumhuriyetçi oldu!* İşgal döneminde, Ankara'nın başarısız olması için elinden geleni yapmış, geleneksel davranışını göstererek yabancılarla bütünleşmişti. Bunlar, **Atatürk** ölene dek, karşıtlıklarını sessizce yürüttüler ve bir şey yapamadılar. Bir bölümü yurt dışına kaçmış ya da kaçırılmıştı. Yüzyıllardan beri, Anadolu'ya karşı ilk kez bu denli açık bir yenilgiye uğruyorlardı. **Atatürk**'ten, özellikle de 1945'ten sonra, yabancı etkisinin Türkiye'de artmasıyla birlikte yeniden ortaya çıktılar. Savaş süresince, karaborsa ticare-

tiyle önemli servetler edinmişler, *"harp zenginleri"* haline gelmişlerdi. Uluslararası sermayeyle bütünleştiler ve elli yıllık süreç sonunda, Anadolu'nun etkisini yani Cumhuriyet düzenini ortadan kaldırdılar, yeniden ülkenin "gerçek egemenleri" haline geldiler. Bugün, ulusal varlık üzerindeki en büyük tehdit durumundadırlar.

Atatürk, ulusal varlığın korunması için, dış tehdidi yerelleştiren *devşirme anlayışına* karşı koyarak, *"iç cepheyi güçlendirecek"* güçlü bir ulusal bilinç ve örgütün var olması gerektiğini söyler ve söylediğini yapar. Bunu yaparken, halka ve ulusa güvenin, cesaret ve atılganlığın şart olduğunu bıkmadan anlatır. Kurtuluş Savaşı'nda *devşirme kültürü*'nün etkisinden kurtulamayarak *mandacılığı* öneren insanlar için şunları söyler: *"Maddi ve özellikle manevi düşüş; korkuyla, beceriksizlikle başlar. Beceriksiz ve korkak insanlar, herhangi bir felaket karşısında.. beceriksizlik ve kararsızlıkta o kadar ileri giderler ki, adeta kendi kendilerini aşağılarlar. Derler ki, biz adam değiliz ve olmayız! Kendi kendimize adam olmamıza imkan yoktur. Biz kayıtsız ve şartsız, varlığımızı bir yabancıya bırakalım. Türkiye'yi, onu böyle yanlış yollarda dağılma ve yıkılma vadisine sürükleyenlerin elinden kurtarmak gerekir. Bunun için bulunmuş bir gerçek vardır, ona uyacağız. O gerçek şudur: Türkiye'nin düşünen kafalarını tümüyle yeni bir inançla donatmak... Bütün millete, taze bir maneviyat vermek... Düşmanla mücadele için asıl olan iç cephedir. Bu cephe bütün ülkenin, bütün milletin meydana getirdiği cephedir.* (Diğer cephe y.n.) *Görünen cephe, doğrudan doğruya ordunun düşman karşısındaki silahlı cephesidir. Bu cephe sarsılıp, değişebilir; yenilebilir. Ancak bu durum hiçbir zaman, ülkeyi ve milleti mahvetmez. Önemli olan, ülkeyi temelinden yıkan, milleti esir ettiren iç cephenin düşmesidir. Bu gerçeği, bizden daha iyi bilen düşmanlar; iç cephemizi yıkmak için asırlarca çalışmışlar ve çalışmaktadırlar. Bugüne kadar başarılı da olmuşlardır. Gerçekten, 'kaleyi içinden almak', dışardan zorlamaktan çok daha kolaydır."*[195]

ON BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK TOPLUMLARINDA EKONOMİK EVRİM

Orta Asya Ekonomisi

Toplumsal gelişimde itici gücün ekonomi olduğunu, artık herkes biliyor. Yükselme, gerileme ya da çöküş süreçleri, tümüyle ekonomiye bağlı, onun belirlediği toplumsal gelişmelerdir. Günümüzde olduğu kadar, tarihin her döneminde görülen açık gerçek, ekonomik gücü elinde bulunduranların sonuçta ve kaçınılmaz olarak; siyasi, askeri ve kültürel alanlar üzerinde egemenlik kurmuş olmasıdır.

Tarihin ilk dönemlerinden başlayarak, M.S. 15.yüzyıla dek süren Orta Asya göçlerinin yaygınlığı, süresi ve etki gücü göz önüne getirildiğinde; bu büyük eylemin, ancak ekonomik gelişkinliğe dayanan toplumsal bir güçle gerçekleştirilebileceği herhalde kabul edilecektir. Üstelik tarihçiler, bu kabulün zorunluluğunu yeterli bulgularla ortaya koymuşlardır. Açıklamaların somut sonucu; Türkler'in, dünyanın geniş bölümlerine yayılmış olmaları, ilişki kurdukları toplulukları etkilemeleri ve uygarlığın gelişimine yön vermeleridir. Başka toplumlar üzerinde bu düzeyde etkili olabilmenin tek yolu, ekonominin ve ona bağlı olarak kültürün, yapılan eylemin gereklerine uygun düşecek biçimde gelişkin olmasıdır. Tarihin bize öğrettiği yalın gerçek, ekonomik gücü olmayanların olanların etkisi altına girmesi ve ekonomik güce kavuşamadıkları sürece yok olmaktan kurtulamamalarıdır.

Dünyanın birçok yerinde insanlar, henüz *toplayıcılık* ve *avcılık* döneminde olup mağaralarda yaşarken, *Orta Asya*'da hayvancılık, kerestecilik, maden ve tarım tekniklerinin geliştirildiği artık biliniyor. İnsanın insanlaşma süreci, yani hayvanları ehlileştirme ilk kez burada başlamış, doğaya insan iradesine boyun eğdirmenin ilk durağı sayılabilecek çiftçilik burada başlamıştır. Arpa, buğday, çav-

dar gibi taneli bitkilerin; koyun, keçi, at, deve gibi hayvanların kökeni burasıdır. Dağlarda bunların aslı olan yabani türler, bugün bile varlığını sürdürmektedir.[1]

Orta Asya uzmanı bazı tarihçiler, *Yontmataş* döneminin *Orta Asya*'da, Avrupa'dan 5 bin yıl önce, M.Ö. 12. binlerde başladığını ve daha gelişkin *Cilalıtaş* aletlerinin ilk kez burada görüldüğünü belirtmektedirler. Onlara göre, *hayvanların ehlileştirilmesi, tarımın bulunması* ve özellikle *buğday tarımının geliştirilmesi* de bu bölgede ortaya çıktı. *Keten tarımı,* buna bağlı olarak keten liflerine dayalı *dokumacılık* ve *kumaştan giysi yapımı* da burada bulunup geliştirildi. *Koyun, sığır* ve *geyik* sürüleri yetiştirenler *at* ve *köpeği* ehlileştirenler, bu yörenin insanlarıdır. *Altın, bakır, kalay, demir madenciliği*; alaşım teknikleriyle elde edilen yeni *metaller* (özellikle bakır ve kalaydan oluşturulan tunç) ve bu madenlerin hem üretimde hem de silah teknolojisinde kullanılması ilk kez burada gerçekleşti.[2]

M.Ö. 5000'lerde *Orta Asya*'dan gelerek Fırat-Dicle vadisine yerleşen Ural-Altay ırk gurubundan *Sümerler*; maden işletmeciliğini, tarım ve hayvancılık tekniklerini *Mezopotamya*'ya getirdiler. Gelişkin bir ekonomiye, alfabeye ve köklü bir Turani dile sahiptiler. *Çiviyazısı*'nı bulmuşlar[3], mükemmel biçimde kullanıyorlardı. Fransız Dil bilimci **Stephan Ronart,** bulduğu 200 ortak sözcüğü kanıt göstererek, *"Sümer dilinin açık özellikleri, binlerce yıl sonra, bugünkü Türkçe'de yaşamaktadır"* demiştir.[4]

Sümerler, sahip oldukları üretim tekniklerini, Ortadoğu'da daha da geliştirdiler. Kurdukları uygarlık, ekonomi başta olmak üzere, o denli ileriydi ki, *Orta Asya* kültürünü bilmeyenler, bu gelişkinliği anlamada zorlanmaktadırlar. Anlayanlar ise, Sümer uygarlığını *Orta Asya*'ya, özellikle de Türkler'e bir türlü yakıştıramamakta, *Sümerler*'in *Orta Asyalı* olmadığını göstermek için her kılığa girmektedirler.

M.Ö. 2800 yıllarına tarihlenen kral mezarlarındaki; altın, gümüş ve bakırdan yapılmış süs eşyaları, demirin savaş sanayinde kullanılması, bakır, kalay, kurşun ve

bronz işleyen atölyeler, *Orta Asya* teknikleriyle büyük bir örtüşme içindedir. Bilimi ve gerçekleri önde tutan hemen her tarihçi, *Mezopotamya*'da bulunmayan *taş* ve *madenin* çok eski dönemlerden beri işleniyor olmasını, *Sümerler*'in *maden* ve *taşı* bol, işçiliği gelişkin *Orta Asya*'dan gelmelerinin kanıtı saymışlardır.[5]

Orta Asya'da olduğu gibi *Sümer*'de de, ileri bir ağaç sanayisi vardı. *Abanoz, köknar, sedir, ılgın* ve *çınar* ağacından eşyalar yapılıyor, bunlar ticari mal olarak alınıp satılıyordu. Oysa bu ağaçların hiçbiri, aynı madenler gibi, *Mezopotamya*'da bulunmuyordu. *Sümer*'de, tarım ve hayvancılık da son derece gelişkindi. *Dericilik* ve *dokumacılık*, üretim teknikleri olarak, dönemine göre çok ileriydi. Deri, bir tür yağla esnek ve su geçirmez hale getiriliyor; deriden *giysi, pabuç, sandal, koşum takımı* ve *eyer* gibi pazara sürülen mallar üretiliyordu. Yumuşatılmış deri, bir lastik gibi arabaların tekerleklerinin kaplanmasında kullanılıyordu.[6]

Sümer'den 2000 yıl sonra, M.Ö. 3000'lerde Anadolu'ya gelen *Hititler*, Fransız araştırmacı **Jacques Benoit-Méchin**'e göre, "*Anadolu'da toprağı işleyen ilk Türkler*" di.[7] Kızılırmak'ın büyük kıvrımı içinde kurdukları *Hatuşaş*'ı başkent yaptılar ve Anadolu'nun tümünü kapsayan ileri bir uygarlık kurdular. Kullanıp geliştirdikleri üretim teknikleri *Sümer* ve *Elam* uygarlıklarındakilerin hemen aynısıydı ve doğal olarak *Orta Asya*'ya dayanıyordu. **Méchin**, *Hitit uygarlığı* için şu saptamayı yapar: "*Sınırlarını Malatya'dan İzmir'e, Arap çöllerine kadar genişleten Hititler, Asur ve Mısır'la her alanda boy ölçüşmüş, uygarlıkları Anadolu'dan Girit'e kadar bütün Ege adalarına ışık saçmıştı. Hitit ayinleri, Truva prenslerince benimsenmiş, Miken (Mycénes) kralları saraylarının görülmemiş büyüklükteki kapılarını anıtsal Hitit aslanları ile süslemişlerdi.. Hitit tanrılarının soy ağacı, Grek mitolojisine yansımış, dinsel fikirleri Sami ırkları arasında etkili olmuştu.*"[8]

Doğal zorunluluklar nedeniyle ortaya çıkan *büyük göçlerin*, hem gidilen yerler hem de *Orta Asya*'da kalanlar üzerinde önemli etkileri oldu. İklim koşullarının bozulması, tarım ve hayvancılıkta olduğu kadar, belki de ondan daha çok, üretim ve üretim araçlarının gelişimi ile yerleşik yaşam üzerinde olumsuz etki yaptı. O güne dek sağlanmış olan uygarlık birikimi, göçlerle başka yörelere taşındı ve orada daha gelişkin uygarlıklar kuruldu. Ancak *Orta Asya* yerleşik yaşamı, her göçle bir parçasını yitirdi ve önemli ölçüde zarar gördü.

İşlenebilir toprakların büyük bölümü çöl ya da step haline geldi, toprak mevsime göre yer değiştirilen hayvancılıktan başka bir şey yapılamayan kurak arazilere dönüştü. Kentler, kır tarafından beslenemez duruma geldi ve terk edilmeye başlandı. Yerleşim yerleri, sürekli genişleyen çöl kumlarının altında kaldı; *"çöllerin dipleri, kent yıkıntılarıyla dolu bölgeler"* haline geldi. Koskoca *Orta Asya*'da nüfus ve yaşam, *"birkaç ırmak, çay ya da göl kenarına sığınmış"*, gittikçe küçülen *"birkaç kentle sınırlı kaldı."*[9]

Yitik *Orta Asya* kentlerinin büyük bölümünü tarih hala saptayabilmiş değildir. *Otrar, Cent, Yangıkent, Sağnak, İdikut* kalıntıları bulunmuş kentlerdir. *Atlak, Atbaş, Almalık, Balasagun, Talas, Kulan, Suyap, Barzhan, Nüzket, Sütken, İlibalık, Şelçi*; tarihin saptadığı, ancak yerleri henüz bulunamayan Türk kentleridir. 20.yüzyılın yalnızca ilk 30 yılında, Çin Türkeli'nde kum altında elliden fazla kent kalıntısı bulunmuştur.[10]

Bu kalıntılar içinde *İdikut* (Haço) kenti kalıntısı, en büyüklerinden olduğu için önemlidir. Burada yirmi metre derinlikte muazzam surlar, birçok eski yapı, tapınaklar, hükümdarlara ve Budist rahiplere ait muazzam duvar resimleri, Türkçe alfabelerle yazılmış birçok yazma eser, alçı süsler, tahta oymalar ve zarif ipek kumaşlar bulunmuştur. Buluntuların, taşınabilir olanlarının büyük bir bölümü, bugün Avrupa müzelerindedir.[11]

Olumsuz doğa koşulları ve göçlerin yoğunluğuna karşın, *Orta Asya*'da yerleşik yaşam, tümüyle ortadan

kalkmadı, ancak gelişim hızını ve olanaklarını önemli oranda yitirdi. Kalanlar açısından *göçebelik*, hayvanlarının ve kendilerinin yaşayabilmesi için bir zorunluluk haline geldi; *Orta Asya* insanı, varlığını sürdürebilmek için, yeni koşulların zorluklarına dayanmak zorunda kaldı.[12]

Göçebe ekonomisi, sanıldığından daha karmaşıktır.[13] *Hayvancılık*, az da olsa *avcılık* varlığını sürdürürken; ekonomik ilişkilerde tarım, madencilik ve ticaret önemli bir yere sahiptir. Ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraşan bozkır insanı, kendi *yerleşikler*'ine ya da komşu ülkelere; *at, kürk, deri, kesimlik hayvan, maden* ve *madenden yapılan silahı satar*; karşılığında *iş araçları, kumaş, ipek, çay* v.b. alırdı. İç ticaretten ayrı olarak; Çin, Hindistan, Ortadoğu ve Avrupa ulaşımının kavşak noktası olan İç Asya'nın hemen tüm ticaret yolları denetim altında tutulur ve uluslararası ticaretin gelişmesi desteklenirdi. Ünlü *İpek Yolu* ve bağlantı yolları, hemen her dönemde *Orta Asya* insanının elindeydi. Yolların güvenliği sağlanır, buna karşılık ticaretten vergi alınırdı. Eğer, toplumsal gönenç sağlayan bu düzen çeşitli nedenlerle bozulursa; hemen *Bozkır*'a geri çekilinir, *hayvancılık* ağırlıklı geleneksel yaşam biçimine dönülür ve yeniden güçlenene dek, *kendi kendine yeter* hale gelinirdi.[14] Koşullara uyma ve değişkenlik yeteneği, başka toplumlarda görülmeyecek kadar yüksek, şaşırtıcı bir düzeye ulaşmıştı.

Uluslararası ticaret yollarının ele geçirilip denetim altına alınması; Hunlar'la başlayan, Göktürkler'le gelişen, Selçuklu ve Osmanlılar'da üst düzeye çıkan, eski bir süreçtir. Bu uzun süreç içinde, Türkler'in Müslüman olmasının önemi fazladır ve *yerleşik* yaşamı geliştiren bu olay, doğal olarak ticaretin de gelişimine ve varsıllığın artmasına neden olmuştur. Gelişimin ve varsıllığın artmasının en belirgin göstergesi, eskiye dayanan *yolcu ağırlama* geleneğinin, Selçuklular'da sistemleştirilerek ticaretin temel

unsurlarından biri haline gelmesi ve *Selçuklu Kervansarayları*'nın ortaya çıkmasıydı.

Selçuklu kervansarayları, yerli-yabancı ayırımı yapmadan tüm tüccarlara açıktı. Duvarlar ve demir kapılarla güvenlik altına alınan bu yapılarda, tüccarlar eşkiya baskınlarına karşı korunur ve onlara değişik nitelikte ücretsiz hizmet sunulurdu. Örneğin Kayseri-Elbistan yolu üzerindeki *Karatay Kervansarayı*'nda, yolculara parasız yemek verilir; *müslüman kâfir, özgür* ya da *köle* her yolcuya eşit olarak *"bir okka et"* ve *"bir çanak yemek"* sağlanırdı. Akşamları herkese *"bal helvası"* dağıtılırdı. Ayakkabılar tamir edilir, ayakkabısızlara yeni ayakkabı verilir, hayvanlar nallanır, arpa-saman dağıtılır ve kervansarayda bir *"baytar" (veteriner)* bulundurulur; hasta yolculara ilaç verilir, hamam sürekli olarak yakılı tutulurdu.[15]

Türkler'de en çok emek verilen, en kalıcı uğraş, ekonomik-askeri değeri yüksek olan ve büyük bir "sanayi" haline gelen *at yetiştiriciliği*'ydi. Diğer hayvan türlerinin yetiştirilmesi ve bunların ürünlerine dayanan üretim teknikleri de gelişmişti, ancak *at*'ın Türk toplumunda olağanüstü önemli bir yeri vardı. Binlerce yıla dayalı deneyim sonucu elde edilmiş olan; azla yetinen, dayanıklı, sağlam yapılı Türk atları, *"her durumda" "herşeyle beslenebilen"*, kendine özgü harika hayvanlardı. Kar altında bile yiyecek ot bulabilir, daha kolay tırmanır ve gerektiğinde günde 100 kilometre gidebilirdi.[16]

Türkler *at*'larını büyük bir içtenlikle sever, çocuklar -kız ya da oğlan- daha yürümeyi öğrenmeden, *"atın üzerine konulurlardı"* Öyle ki, daha ergenliğe varmadan; görenler, onları at sırtında doğmuş, yaradılıştan binici, usta süvariler sanırdı.[17] Tarihte *at*'ı ilk ehlileştirenler ve onu yaşamlarının ayrılmaz parçası haline getirenler Türkler'di. Alman etnolog **Wilhelm Koppers** (1886-1961) bu konuda şunları söylemiştir; *"Atın ilk evcilleştirilmesini (ehlileştiril-*

mesini) ve bununla ilgili özgün atlı çoban kültürünün yaşatılmasını kesin olarak İç Asya'da yaşayan eski Türkler'e dek uzatmak gerekir. Başlıbaşına tarihi önemi olan bu başarı, diğer kavim ve kültürlerin gelişiminde önemli sonuçlar, özel durumlar yaratmıştır. İndogermenler, atı ve genel olarak çoban kültürünün ana unsurlarını öğrenmeyi, eski Türkler'e borçludur."[18]

At sürüleri gönenç (refah) dönemlerinde olağanüstü çoğalırdı. Çin belgeleri M.Ö. 46 yılında, yalnızca Kuzey Doğu Asya'da 12 milyon *at* bulunduğunu söylemektedir. Bu sayıları aktaran ve *at*'ın o dönemdeki ekonomik ve askeri önemine büyük önem veren **J.P. Roux**, konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: *"Orta Asya atı'nın dayanıklılığı ve sayısı, göçebelerin yüzyıllarca kazandıkları olağanüstü başarıları açıklar. At'ın önemini kavramadan, Avrasya'nın iki bin yıllık tarihini anlayamayız. Dünyanın hiçbir yerinde, bozkır adamlarının karşısına çıkarmak için bu kadar çok sayıda at yetiştirilemezdi. Ayrıca sık sık dünyayı fethetmeye yönelen bu adamların; binicilik, at eğitimi, soy ıslahı, melez yaratma tekniklerini sürekli mükemmelleştirdiklerini ve dizginleri, gemleri, eyerleri, üzengileri, koşum takımlarını sürekli olarak geliştirdiklerini unutmamalıyız."*[19]

Tarım ve zanaatçılığın giderek öne çıkması, müslümanlaşmayla birleşince, yerleşik yaşama geçiş hızlandı, ancak *hayvancılık* Türk toplumunda önemini hiçbir dönemde yitirmedi. *Yerleşikliğe* uygun bir din olan Müslümanlığı, doğal olarak önce kentli Türkler kabul etti ve bunlar genellikle *Sunni Hanefi* mezhebini seçtiler. *Göçebe* ve *yarı-göçebeler* ise, yeni dini kendi düşünce gelenekleri ve yaşam koşullarıyla birleştirerek, *gizemciliğe* (tasavvuf) yöneldiler ve *yerleşikler*'in *Sunni* mezhebine karşı *Şii* mezhebini seçtiler; ona da *Alevilik* olarak Türklere özgü bir biçim verdiler. Müslümanlığı bu biçimde kabul eden Türkler'e *Türkmen* denildi. *Türkmenler*, hayvancılık ve giderek artan biçimde tarım; *yerleşik* Türkler ise, tarıma bağlı eko-

nomi, zanaat ve ticaretle uğraştılar. Her iki kesim, iş ve inanç ayrılıklarını koruyarak varlıklarını günümüze dek sürdürdüler.

Müslümanlık'tan sonra yerleşik yaşama geçişte, belirgin bir yoğunlaşma yaşandı; ancak, *göçebeliğin* ortadan kalkması çok uzun sürdü. Türk toplumu, bu uzun süre içinde *yerleşik, göçebe* ve *yarı-göçebe* yaşam biçimlerini birlikte yaşadı. Ticaretin gelişmesi ve yeni tekniklerin ortaya çıkması, üretimin ve meslek dallarının çeşitlenmesine yol açtı. Kent yaşamı, hem nicelik hem de nitelik olarak gelişti. Mal ve para hareketleri hızlandı; banka işlevi gören aracı kurumlar oluştu, sınıfsal farklılaşmalar ortaya çıktı. Bu gelişmeler, üretime yönelen sermaye birikimini yoğunlaştırdı; piyasa ekonomisinin oluşumuna ve toplumsal ilerlemeye ivme kazandırdı. Batı'nın, daha sonra yönelip geliştireceği bu uygulamalar, son derece özgündü ve uzun bir geçmişi olan ekonomik birikimlerin ürünüydü. Örneğin, *Sümerler*, kökleri *Orta Asya*'ya giden Ortadoğu ekonomisinin ilk temsilcilerinden biriydi.

Sümer'de tarım, ticaret ve özellikle toplu üretimde sağlanan gelişmeler, çağının çok ilerisindeydi. Devlet, iç ve dış ticaret başta olmak üzere, tüm ekonomik etkinlikleri, destekleyip düzenleyen belirleyici güçtü. Üretim fazlasının satılması, ülkede olmayan ham maddelerin getirilmesi, devlet denetimindeydi. Piyasalarda, limanlarda alım satım kuralları ve para işleri devlet tarafından yönetiliyordu. Daha geç dönemlerde özel girişimcilerin de devreye girdiği *Sümer* ticareti, bin yıl boyunca büyük bir canlılık göstermiştir. Bugünkü *tüccar* sözcüğü, Sümerce'deki *damkar*, Akadça'daki *damkarudan*'dan gelmiştir.[20] Dışarıya; *tahıl, susamyağı, hurma, kurutulmuş balık, canlı hayvan, yün, kumaş, deri, hazır elbise, çanak çömlek, parfüm, krem, süs boyası* ve *süs eşyası* gönderiliyor, dışardan; *sedir* başta olmak üzere *dayanıklı ağaç kütükleri, değişik maden cevherleri, şimşir, abanoz, laciverttaşı, dağ kristali, sert taşlar, reçine, ilaçlık otlar* v.b. getirtiliyordu.[21]

Üretim birimlerinde toplu olarak çalıştırılan işçiler, çalışma koşulları yasalarla belirlenen yarı bağımlı kimselerdi. Bağımlılıkları, onları besleyen ve hastalıktan koruyan saraya ya da *tanrıevi*'ne karşıydı. Bunlar daha çok; tarım, tarımla ilgili sanayi, maden işletmelerinde çalışıyor ve özgür *Sümerliler*'le aynı haklara sahip oluyorlardı. *Tanrıevi*'ne ait kimi atölyelerde, çalışan sayısı 1500'e dek çıkabiliyordu. Onluk ve yüzlük birimlere ayrılan işçi grupları, işe bir yıl süreli ve *sözleşme* yapılarak alınıyor, başlarındaki *onbaşı*, *yüzbaşı* adı verilen yetkililerce yönetilip eğitiliyordu. İşçinin alacağı ücretin miktarı, ayda en az üç gün izinli sayılacağı, yararlanacağı gıda yardımının biçim ve tutarı, yapılan sözleşmelerle önceden belirleniyordu.[22]

Kadın işçilere, erkeklerin yarı ücreti verilirdi. M.Ö. 2400'lerde **Kral Urukagina** bu uygulamayı değiştirmiş ve kadın-erkek ayırımı yapmadan tüm işçilere aynı ücretin ödenmesini yasalaştırmıştı. *Hammurabi Yasaları*'nda, hem işçinin hem de işverenin hakları güvence altına alınmış, çalışma koşulları ve ücret saptamanın kuralları belirlenmişti.. İşverenlerin kurallara uyması sağlanırken, işçilerin işverene zarar vermesi önleniyor, işveren hakları korunuyordu.[23]

Tüccar sınıfının üretime kaynak ayıracak kadar güçlenmesi ve sermaye birikiminin teknik birikimle buluşması, Batı Avrupa'da *manüfaktür* üretim döneminde yaşanan gelişmelere benziyordu ve her anlamda onun ön uygulamaları gibiydi. Müslüman toplumlarda, seri üretime Batı'dan önce geçilmişti. Avrupa'da paranın çok az kullanıldığı 10.yüzyılda; Güney Batı Asya ve Ortadoğu'da, gelişkin bir mal ve para ekonomisi vardı. Pazar için üretim artıyor ve üretimin niteliği, malın tümünü üreten zanaatçılıktan malın parçalarını üreten uzmanlaşmaya dönüşüyordu. Örneğin bir dokumacı esnafı, eskiden bir tekstil ürününün tümünü tek başına yaparken, artık *iplikçiler*, *dokuyucular*, *çırpıcılar*, *boyacılar* ve *terziler* aynı *mal (meta)* için ayrı ayrı üretim yapıyordu.[24]

Orta Asya'da (Maveraünnehir), en ileri uygarlıklardan birini kuran *Karahanlılar* (840-1211), dönemlerinde, *meta* ekonomisini son derece geliştirmiş ve yüksek bir gönenç düzeyine ulaşmışlardı. **Yusuf Has Hacip**, *Kutadgu Bilig*'de (1069), üretilen ve ithal edilen malların listesini yazmış, ticari ilişkilerin geliştirilmesi üzerine görüşler ileri sürmüştü. Burada yazılanlardan, *Karahanlılar*'ın, tarım ve hayvancılığın yanı sıra; *demircilik, ayakkabıcılık, dericilik, cilacılık, boyacılık, döşemecilik, ok* ve *yay imalatçılığı* gibi sanayi dallarında seri üretim yaptıklarını öğreniyoruz. Kitapta, *ücret* ve *ücretli çalışma* konularının ele alınması, toplu çalışmaya bağlı *manifaktür* üretimin, Türkler'de 11.yüzyılda gelişkin bir dönem yaşadığını göstermektedir. *Karahanlılar ücret*'e *ter*, ücretle adam çalıştırana ise *terci* diyordu; devletin en önemli görevi, üretim ve ticaret için istikrarlı bir pazar düzeni sağlamaktı. *Budun (halk)*'un *iliğ (hakan)*'den ekonomi için beklediği üç temel istek; *"gümüşün ayarını düşürmemek, doğru yasalar çıkarmak ve kervan yollarını güven altına almaktı."*[25]

10. ve 11.yüzyıllarda, ticaret yoluyla varsıllaşan *toptancı kumaş tüccarları (bezazlar)*, dışsatım (ihracat) için üretim yapılan kentlerde, tekstil zanaatçılarını örgütlüyor ve onlara parça üretim yaptırıyordu. *Bezazlar* bu eylemleriyle, hem üretim hem de ticaret yapan, *tüccar sanayiciler* haline gelmişti. Şeker üreticileri, şeker kamışı tarımı yapan arazi sahiplerini, pazar için ürün yetiştiren bir tür seri üretim ilişkilerine yöneltiyordu. Bu yöneliş, tarım teknikleri ve ürün miktarlarının gelişmesine, bağlı olarak da hem tarımcıların hem de imalatçıların varsıllaşmasına yol açıyordu. Varsıllaşan tarımcılar zamanla, ya kendileri yeni imalathaneler açıyor ya da açılmış olanlara ortak olarak, *tarımcı sanayiciler* haline geliyordu. Benzer girişimler; *kağıt sanayii, inci avcılığı, silah sanayii* ve *ipek böcekçiliği* gibi alanlarda da yaşanıyordu. Kağıt sanayiinde tekel durumunda olan *Semerkant*'ta, 10-20 arası işçi çalıştıran çok sayıda imalathane bulunuyordu.[26]

Doğu-Batı ticaret yollarını denetim altında tutan Türkler, bu denetimi bir ayrıcalık haline getirmişler ve ticaret kadar sanayii de geliştirmişlerdi. Doğu Türkistan'da önemli bir il olan *Tarancılar*'da tarım, Batı Türkistan'daki *Sartlar*'da ticaret çok gelişmişti. *Tarancılar*'ın sözcük anlamı *çiftçiler, Sartlar*'ın sözcük anlamı ise *tüccarlar*'dı. *Kankılılar, Ağaçeriler, Tahtacılar, Mandallar, Menteşeler, Sürgücüler* v.b., adını o yörede gelişmiş olan üretim dallarından alan yerleşim merkezleriydi.[27]

Ekonomi bu merkezlerde, düzen ve sürekliliğini devletin sağladığı ve gerçekten serbest olan bir piyasa içinde gelişip güçlendi. Güçlenme; üretimi, uzmanlaşmayı ve üründe çeşitliliği arttırdı ve kentten kente değişen uzmanlık bölgeleri ortaya çıktı. Ünlü coğrafyacılar **Maksudi** ve **Narşahi**, yapıtlarında, kentlerin ve bölgelerin uzmanlık alanları ve düzeyi konusunda ayrıntılı bilgi vermiştir. *Buhara*; yumuşak kumaşlar, seccadeler, duvar halıları, perdeler üretir ve satar. *Semerkant*; gümüşlü kumaşlar, büyük bakır kaplar, kumaşlar, estetik vazolar ve kağıtçılığıyla ünlüdür. *Nişapur*'da tekstil, metal eşya, demir, çini, firuze taşçılığı; *Merv*'de ipekli dokuma, ağaç işleri, cilalı tabak seramik; *Harizm*'de yoğun bir transit ticaretin yanında, deri, kılıç, kilit, zırh ve gemi üretimi gelişmiştir.[28]

İngiliz yazar ve tarihçisi **Herbert George Wells** (1866-1946), ünlü *Tarihin Ana Çizgileri (The Out-line History)* kitabında, Çin kaynaklarına dayanarak M.S. 45'de bir Budist gezginin izlenimlerini aktarır. Ekonomik gelişmenin göstergesi olarak, Türk kentlerini ve bu kentlerdeki kültürel gelişkinliği dile getiren bu izlenimlerde; *"yalnızca Türkistan olarak bilinen yerlerdeki Türkler"* değil, *"Kuzey yolu olarak anılan bölgelerdeki Türkler"* de tanıtılır ve *"buralardaki kentler çok bakımlıdır; Semerkant büyük bir refah içinde bir kenttir; halkı çok uygardır"* denir. **H.G. Wells** bu bilgileri aktardıktan sonra şu yorumu yapar: *"Şunu anımsatmalıyım ki,*

o dönemde böylesi uygarlaşmış kentlere, Anglo-Sakson İngiltere'sinde rastlamak mümkün değildi."[29]

İslam ülkelerinin tümünü dolaşmış olan ünlü Arap gezgini **İbn Batuda** (1304-1369), hemen tüm Batı dillerine çevrilmiş olan *Seyâhatnâme*'sinde; *Orta Asya* Türk kentlerinin gönenç ve güzelliğini anlatır ve bu kentlerdeki ticari-sosyal canlılığı kendine özgü uslubuyla dile getirir. Aral Gölü'nün güneyindeki *Harzem* kentinin üzerinde özellikle durur ve bu kenti şöyle tanıtır: *"Güzel yapısıyla burası, Türkler'in en güzel kentidir. Kentte oturanların sayısı adeta belirsizdir; sokaklarında her zaman büyük bir kalabalık vardır; gelip geçenlerin adımları sanki yeri titretir. Bu insan seli uzaktan adeta köpüren, dalgalanan bir denize benzer."*[30]

Sanayi işletmeleri içinde, özel girişimin yanında *devlet yapımevleri*, önemli bir paya sahipti. Silah sanayi, tersaneler, maden işletmeciliği başta olmak üzere, birçok alanda devlet yatırımı vardı. Para basımını tekelinde tutan devlet, hem piyasayı hem de kendi işletmelerini denetlerdi. Varsıl kesimlere, prenslere ya da yabancı hükümdarlara yönelik, altın ve gümüş işlemeli lüks kumaşlar *(tiraz)*, devlet atölyelerinde dokunurdu. Araplar'da klasik İslam dönemiyle sınırlı kalan "devletçilik", daha sonra Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları dönemlerinde geliştirilmiş ve yaygınlaştırılmıştı.[31]

Pazar ekonomisinin gelişimi, doğal olarak tarım ve hayvancılığı da etkiledi. Bu alanlara ait ürünlerde büyük artışlar gerçekleştirildi, ürünler çeşitlendi, dönemin en ileri toprak ve ticaret düzeni ortaya çıktı. *Orta Asya*'nın güneyi, Batı Asya ve Ortadoğu, dünya tarımının en gelişkin bölgesi haline geldi. Gıda tarımı için *Zerefşan Ovası*, ipek sanayii için Kuzey İran ve Suriye dutlukları, Batı Türkistan'da pamuk, Güney İran'da şeker kamışı tarlaları, Irak'ta hurma bahçeleri, *Harizm*'de bostancılık; tarım tekniklerinin ve üretimin geliştirildiği merkezler haline geldi. Tarım teknikleri ve ticareti, o denli gelişmişti ki, *Harizm*'de yetiştirilen kavun ve karpuzlar, karla dondurulmuş kurşun sandıklar içinde Bağdat'a ihraç ediliyordu.[32]

Üretim ilişkilerinde yaşanan yoğunlaşma, ekonomik konuları giderek daha karmaşık hale getirdi ve bu ilişkilerin bağlı olduğu nesnel bir yasanın olup olmadığı araştırılmaya başlandı. Ekonomiyi bilim haline getirecek kuramsal arayışın ilk sonuçları, bu araştırmalar sonunda ortaya çıktı ve ekonominin birçok temel kuralı, Batı'dan çok önce bulunup kuramsallaştırıldı. Bilim tarihçilerinin, *"Çağını en az dört yüzyıl aşan dahi düşünür"*[33] olarak tanımladığı ve batılı ekonomistlere uzun yıllar esin kaynağı olan **İbn Haldun**; *"Altın ve gümüşün dünyadaki bütün insanlar için sahip olunan servetin bir göstergesi"* olduğunu, bu serveti elde etmenin en sağlıklı ve kalıcı yolunun, *"arazi rantı değil, üretim ve ticaret olduğunu"* ileri sürdü. Ekonominin pek çok konusuna açıklık getiren **Haldun**, yatırım politikaları konusunda görüşler geliştirdi, somut önermelerde bulundu; konuyla ilgili olarak şunları söylüyordu: *"İstikrarsız (güvensiz) dönemlerde araziye para yatırmak felakettir. Güvenlik ve barış dönemlerinde arazi değerleri artabilir, ama asla fazla getirisi olmaz. Arazi sahibi, lüks gereksinimlerini karşılamak için aldığı ranta güvenemez.* (Güvenilir gelir y.n.), *pazar fiyatlarındaki dalgalanmalardan yararlanılarak kâr edilen mallara sahip olmaya ve bunların ticaretini yapmaya dayalı olandır."*[34]

Dönemin düşünürlerinden **El-Dimaşhi**, ekonomi konusunda yaptığı incelemelerde, tüccarlar arasında ayırımlar yapar ve ticaret dalları arasındaki incelikleri anlatır. Ona göre tüccarlar; *depo edici (hazzan), gezici-ihraç edici (rakkad)* ve *komanditer ortak (mucahız)* olarak ayrılırlar ve piyasa işleyişinin aksamadan sürmesinde önemli bir işlevi yerine getirirler. **Dimaşhi**'ye göre, ticaretle uğraşanlar, özellikle de *hazzan*'lar, *"kendiliğinden gelişen piyasa koşullarını iyi izlemeli"* (konjonktürü öngörmeli) ve *"fiyat dalgalanmalarına karşı"* önlem almalıdır. İhracatla uğraşan *rakkad* tüccarı, mal satacağı iç ve dış pazardaki *"fiyatla*

rekli izlemeli" ve *"gümrük işleyişlerini bilmelidir* Gerçek maliyetini, kârını ve taşıma giderlerini bu bilgiler ışığında belirlemelidir. *"Mal göndereceği ülkelerde güvenilir adamları ve mağazası bulunmalıdır."* Tüccarlar, müşteri kazanmak için *"fiyat kırmasını ve uygun yerlere armağanlar (rüşvet y.n.) vermesini bilmelidir "*[35]

Ticaret ve ekonomi ile ilgili yapıtlarda, kimi konulardaki dinsel yasağa karşın, serbest piyasanın gerekli kıldığı önermeler yapılacak ve öneriler yönünde uygulamalardan çekinilmeyecektir. O dönemin ekonomi araştırmacılarına göre; *"Tüccar yalnızca kendi öz kaynaklarıyla iş görmemeli, para sahiplerinin paralarını işletmesini bilmelidir. Bunun için, "kâr paylaşımı önceden belirlenen ortaklıklar kurulmalı (şirka) ve para sahibinin tüccara para vermesinin koşulları saptanmalıdır (mudaraba)."*[36]

Faizcilik dinsel yasağa karşın, gerçekte serbesttir ve güçlü bir mali piyasa oluşturmuştur. *Hanefi* mezhebi *hukuk (fıkıh)* bilginlerinden **Şeybâni**, *"zorunluluk, yasağı meşru kılar"* kuralını geliştirmiş, faiz'in ekonomideki etkisini ele aldığı incelemelerinde, *hile (hiyel)* yoluyla, faiz yasağının nasıl aşılacağını gösteren yorumlar yapmıştır. Abbasiler döneminde bir tür bankacılık ortaya çıkmış, parasını işletmek isteyen varsıllar, paralarını *mevduat* olarak *banker*'lere yatırmışlardır. *Banker*'le tüccar, giderek iç içe girmiş ve büyük tüccarlar *mevduat* kabul etme, kredi verme gibi para işlerine girerken; *banker*'ler ticaret yapmaya başlamış, *Cahbaz* ya da *sayrafî* adı verilen *sarraflar* kambiyo işlemlerine yönelmişlerdi.

Ülkeler ya da kentler arasında, *"parayı nakit olarak göndermeye gerek kalmadan ödeme yapma"* yöntemleri bu dönemde geliştirildi. Tüccar, para göndermesi gereken yere para yerine, *ödeme yapmayı üstlendiği bir belge (sakk)* gönderiyor, bu yolla doğrudan para gönderiminin taşıdığı riskten kurtuluyordu. *Sakk*'lar tarihin gördüğü ilk çeklerdir. Günümüzde *kliring* adı verilen ve tüccarlar arasında, mal ya da hizmetle karşılanan ödeme usulleri bu dönemde bu-

Günümüzden 1000 yıl önce, tüccarlar *banka*'larda

mevduat hesabı açtırıyor ve tüccarlar arasındaki ödemeler istendiğinde, *banka* tarafından ve kağıt üzerinde yapılıyordu.[37]

Üretim, ticaret ve bunlara bağlı olarak gelişen mali sermaye ilişkileri, o dönem için çok ileri olan ekonomik uygulamalardır. Batı, yalnızca bilim ve felsefede değil, bunlarla birlikte ekonominin temel yöntemleri konusunda da Doğu'dan yararlandı ve kendine uygun hale getirerek öğrendiklerini, gelişmesinin temeline yerleştirdi. Bu bilgileri daha sonra Doğu'ya karşı kullanmasını bildi; özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminden sonra da sonuçlarını topladı.

Selçuklular ve Osmanlılarda Toprak Düzeni

Eski *Orta Asya* toplumlarından gelen; *Göktürkler, Uygurlar, Gazneliler* ya da *Karahanlılar*'da gelişen ekonomik düzen, gelişimini Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleriyle sürdürdü; Osmanlı İmparatorluğu ile yüksek düzeye ulaştı. Bin yıllık dönem içinde kurulan devletler, geliştirilen üretim biçimleri ve sistemleştirilen ekonomik ilişkiler, çağına göre iyi örgütlenmiş büyük bir gücü ve bu gücü yaratan ileri bir uygarlığı temsil etti. Batı'dan başka uygarlık tanımayan kimi "tarihçiler", uygarlığa yön veren bu büyük gelişmeyi gerçek boyutuyla ya görmezden geldiler ya da bu gelişmeyi Türkler'e değil, onları etkilediğini ileri sürdükleri Bizans'a bağladılar. Oysa Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kurulup sıradışı bir gelişim yaşadığı dönemlerde Batı insanı, despot yönetimler altında, *yağma*'lar ve *çatışmalar*'la dolu üretimsiz ve yoksul bir yaşam sürüyordu.

Onbirinci yüzyılda Batı Avrupa'da yönetici sınıf, gerçek anlamda birer despot olan, *feodal soylular (aristokratlar)*'dır. Tek uğraşı yağma ve *"kılıç kullanmak"* olan bu insanların, *"ticaret ve tarımla uğraşması yasaktır"*; toprağı işleyen bir şövalye, *"soylu sınıfından atılır"*[38] Avrupalı soylular, 16.yüzyılda yaygınlaşan, *korsanlık* ve *yağmacıl*

içe olan deniz ticaretine, önemli paralar yatırırlar. İngiltere Kraliçesi **Elizabeth**, 1577-1580'de Sir **Francis Drake**'nin yönettiği 5 bin sterlin sermayeli korsanlık girişimine "yatırım yapar" ve 300 bin sterlin pay alır.[39] Oysa o dönemden çok önce, Doğu'da yöneticiler dahil, büyük-küçük sermaye sahibi geniş bir kesim, yasal ticarete katılmakta ve ekonomik yaşam içinde eylemsel olarak yer almaktaydı. Doğu'da, Batı'dan farklı olarak, sözkonusu ekonomi olduğunda yöneten-yönetilen ayırımı ortadan kalkıyor; ünvanı değil, para ve malı esas alan piyasa, insanları ünvanlarından arındırıyordu. Para yatırılan işte kârı, *zor* ya da siyasi üstünlük değil, piyasada gösterilen başarı belirliyordu. Yönetici, tüccar, üretici, ya da zanaatkar, hangi sınıftan olursa olsun insanlar, ortak oldukları bir işte, hisse paylarına bağlı olarak, "eşit" oluyorlardı.

Tarihte hiçbir toplum, kendi iç gelişmesinin ürünü olmayan bir başarıya ulaşamaz; bu yalın gerçek, her şeyden çok ekonomi için geçerlidir. Toplumsal gelişim süreçlerinin tümü, kendinden öncekilerin bir sonucu, sonrakilerin ise başlangıcıdır. İnsan unsuru ve bilinç, toplumsal ilerleme ve dönüşümleri etkileyerek bu süreçleri hızlandırır ya da yavaşlatabilir, ancak hiçbir zaman onun koşullarını yaratamaz. Değişimi sağlayan ana güç, toplumun kendi öz gücüdür. Başka uygulamalardan yararlanılabilir. Ancak, *benzeme ya da öykünme (taklitçilik)* girişimleri, başarı şansı olmayan davranışlardır.

Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarının ortaya çıkışı, gelişimi (ve çöküşü) bu genel kurala verilebilecek iyi bir örnektir. Selçuklu ve Osmanlılar'ın gerçekleştirdiği ekonomik-sosyal gelişim, dışardan aldıkları bilgilere değil, *Orta Asya*'dan getirip geliştirdikleri kendilerine ait birikime dayanır; esas olan bu birikimdir. Her iki devlet de, kimi "tarihçilerin" bilimle çelişen savlarında ileri sürdüğü gibi; Anadolu'ya *"üç-beş yüz çadırla"* gelen ve *"çok geri bir tarihsel aşamada"* olan barbarlar tarafından kurulmadı.[40] Batı'da bu tür savlar ileri sürülmüştür. Ancak, bilimden ve

gerçeklerden kopmadan, böyle bir savı ileri sürebilmek, elbette olanaklı değildir.

11. ve 13.yüzyıllarda *Orta Asya*'dan Anadolu'ya yönelen ve hemen tümünü Oğuz boyu'nun oluşturduğu iki büyük *göç* olayı yaşandı. Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kuruluşuna kaynaklık eden bu göçler son göçler'di ve Anadolu'nun Türkleşmesi gibi tarihsel önemi olan bir olayın tamamlayıcısıydı. Konuyla ilgili, bilimsel nitelikli hemen tüm araştırma ve inceleme, sonuç olarak şunu ortaya koyuyordu: Türkler; ekonomik, sosyal ve tarihsel tüm toplumsal birikimlerini koruyup geliştirmişler, kültürlerini yerel kültürlerle zenginleştirmişler ve burada yaşayan insanlara, *zor*'a baş vurmadan bu kültürü kabul ettirmişlerdir.

Osmanlı Devleti ve toplumsal yapısı üzerine yaptığı çalışmalarıyla ünlü **Prof.Fuat Köprülü**, bin yıllık Orta-Asya-Selçuklu-Osmanlı sürecini en iyi inceleyen tarihçilerden biridir. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* adlı yapıtında, Osmanlı-Bizans ilişkilerini ele almış ve *"Osmanlı Devleti'nin, kurumlarını İstanbul'un fethinden sonra Bizans'tan aldığını"* ileri süren görüşlere, kanıt ve belge göstererek karşı çıkmıştır. **Köprülü** söz konusu yapıtta; *"Osmanlı tarihinin, Anadolu beylikleri ve Selçuklular'la birlikte genel Türk tarihinin çerçevesi içinde"* ele alınması gerektiğini, bu yapıldığında, *"şimdiye kadar karanlıkta kalan birçok noktanın anlaşılması imkanının ortaya çıkacağını"* ileri sürer ve bu konuda başarılı olunması için *"Türk tarihinin en eski devirlerine kadar inilmesi gerektiğini"* söyler. Ona göre; *"İslamiyet'ten önceki ve sonraki Türk devletlerinin hemen hiç incelenmemiş olması"*, Türkler'in yaşatmakta olduğu geleneklerin *"bilim dünyasınca bilinmemesine yol açmış"*tır. Oysa, *"İslamiyet'ten önceki dönemin birçok kalıntısı Türkler arasında yaşamış"* ve bu kalıntılar, *"İslami bir cila altında eski niteliğini korumuştur."*[41]

Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi* adlı yapıtında; Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarının hangi yakla
ve anlayışla incelenmesi gerektiğini ve bu devletle

kenlerinin nereye dayandığı konusunu ele alırken benzer görüşler ileri sürer. *Orta Asya*'dan gelen birikimin Anadolu'daki gelişimle birlikte incelenmesi gerektiğini ileri süren **Avcıoğlu** şunları söyler: *"Tarihsel evrim yasaları çerçevesinde, Selçuklu ve Osmanlı toplum düzeninin biçimlenişi ve evrimini anlayabilmek için; hem İran-Arap-Bizans karışımı İslam toplumsal yapısını, hem de bu yapı üzerine oturan Orta Asya Türk-Moğol yapısını, evrimi içinde birlikte incelemek gerekir. Bu nedenle tarihimizi, Anadolu'daki köklerinden de, Orta-Asya'daki köklerinden de "koparma olanağı kanımızca yoktur."*[42]

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 8-13.yüzyıl Doğu Aydınlanması'nın geliştiği topraklar üzerinde ve 11.yüzyılın ilk yarısında kuruldu. İmparatorluğa biçim veren; yönetim yapılanması, ordu örgütlenmesi, ekonomi, hukuk ve bunların tümünü oluşturan kültür, belirgin biçimde, Orta Asya'dan gelen birikime dayanıyordu. Göktürkler ve Uygurlar'dan sonra, ilk Müslüman Türk Devletleri olan *Samanoğulları* ve *Gazneliler*, *Karahanlılar* döneminde gerçekleştirilen ekonomik-sosyal ilerleme, Selçuklular döneminde de sürdü, güçlü bir ekonomi ve buna uygun, güçlü bir devlet yapısı ortaya çıktı.

Devlet yönetiminde temel yöneliş merkeziyetçiliktir, ancak bu yöneliş, değişik büyüklükteki yönetim bölgeleri aracılığıyla gerçekleştirilir. *Hun* ve *Göktürkler*'de olduğu gibi, özellikle sınır bölgelerinde, vergi toplamaya yetkili, merkeze bağlı yönetim birimleri oluşturulmuştur. Selçuklular'da başlayan, Osmanlılar'da yüksek nitelik kazanan *ikta (hizmete karşılık belirli süreler için bırakılan kamu topraklarının kullanımı hakkı)* ve *tımar (devlet çalışanlarına görevleri karşılığı verilen gelir ya da gelir kaynağı)* sisteminin ön uygulamaları, *Hun* ve *Göktürk* dönemlerinde yapılmıştı. Fethedilen toprakların kulllanımının, mülkiyet hakkı saklı
ılmak koşuluyla *yurtluk* olarak göçebe boylara veril-
eski bir *Orta Asya* geleneğiydi.[43]

Eski Türkler'de devleti korumayı temel görev sayan ve savaşlarda yararlılık gösteren *cengaverler*'e verilen *alp* ünvanı Selçuklu ve Osmanlılar'da boyutu genişletilerek ve *gâzi* sözcüğü eklenerek kullanılmıştır. *Alp gazi*'ler, eski Türklerde olduğu gibi Osmanlılar'da da; özellikle *uç beylikler*'inde, tehlike durumunda tüm ülkede, devleti koruyan atılgan bir savaşçı zümre halinde örgütlenmişlerdir.[44] *Alp gazi*'lerden ayrı olarak, benzer amaç taşıyan, *kardeş yiğitler (ahîyetüf-fityan)* adı verilen ahî örgütleri, *Anadolu bacıları (bâcıyân-ı Rûm)* adı verilen savaşçı kadın örgütleri, *Horasan erenleri, Anadolu abdalları* v.b. kökleri hep Orta-Asya'ya giden, Selçuklu ve Osmanlı'da varlığını etkili biçimde sürdüren sosyal zümrelerdi.[45]

Ekonomik etkinliğin ağırlıklı olarak tarıma dayandığı toplumlarda, toprak sorununu çözmek, zor ve karmaşık bir iştir, deneyime dayalı gelişkinlik ve ileri bir kamusal örgütlenmeyi gerekli kılar.

Eski Türk topluluklarında toprak, boy ya da kavmin ortak malıydı. Ancak, koşulları devlet tarafından belirlenen kimi durumlarda, kişilere özel mülkiyet ya da kullanım hakları veriliyordu. Bu haklar, devletle yapılan sözleşmeler *(Bıçgas)* ya da törenle yapılan ve söz vermeye dayanan yükümlenmelerle *(ant)* güvence altına alınıyor, insanlar sahibi oldukları ya da işlettikleri topraklarda, özel girişimci olarak tarım ve madencilik yapıyordu.[46]

Selçuklular'ın *Orta Asya*'dan alıp İslam hukukuyla birleştirerek geliştirdiği ve daha sonra Osmanlılara devrettiği toprak düzeni özgündür ve sürekli gelişen bir bütünlüğe sahiptir. Bu düzen, dönem ve yöreye göre değişen yoğunluklarla dış etkiye açık olmuş, ancak özgünlüğünü hiçbir dönemde yitirmemiştir; *etkilendiğinden çok etkilemiştir*

Selçuklular geliştirdikleri toprak düzeniyle, C
Çağ toplumlarının tümünün temelini oluşturan t

rununu, çağdaşlarından çok daha ileri biçimde çözdüler, onlara örnek oldular. Kurdukları devlet ve bu devletin dayandığı *ekonomik-siyasi* düzen, *Orta Çağ* toplumları içinde en gelişkin olanıydı. **Fuat Köprülü**, bunu söyle anlatır; *"13.yüzyıl Anadolu Türk toplumu, sosyal işbölümü düzeyi ve ekonomik gelişme bakımından, aşağı Orta-Asya toplumlarının en çok ilerlemiş olanlarından biridir. Bu toplumun siyasi ifadesi olan Anadolu Selçuklu Devleti de, düzgün ve güçlü kurumları olan merkezi bir devlettir ki, 11.yüzyılda Çin Türkistanı'ndan Marmara kıyılarına ve Kafkaslar'dan Basra Körfezine kadar egemen olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi ve idari geleneklerini sürdürmüşlerdir."*[47]

Selçuklular'da *ikta*, Osmanlılar'da *dirlik* ya da *tımar*, Batı feodalizminde *fief* adını alan toprak düzeni, farklı biçim ve özelliklerle, hemen tüm *Orta Çağ* toplumlarında yaşanmıştır. Para ekonomisinin geri, ulaşım ve güvenlik işleyişinin yetersiz olduğu *feodal federatif imparatorluklarda*; vergiyi nakit olarak toplayıp merkeze aktarmak, ordu ve bürokrasiye merkezden maaş göndermek, bunların güvenliğini sağlamak güç ve riskli bir işti. Bu sorunu aşmak için, büyüklükleri değişen toprak parçaları, merkezi yönetime yakın olan ve onun emrinde çalışan asker ya da sivil görevlilere veriliyor, karşılığında hizmet ya da toplanan vergiden belirli bir pay alınıyordu; *ikta, dirlik* ya da *fief*'in özü buydu.

Genel işleyişteki benzerliklere karşın, uygulamada kullanılan yöntem ve yönelişlerde, Selçuklular'daki *ikta* ya da Osmanlılar'daki *dirlik* ile Batı *fief*'i ya da Arap-Abbasi *ikta*'sı arasında, amaç ve işleyiş bakımından önemli farklılıklar vardı. Türk sisteminde, *ikta* örgütlenmesini belirleyen Orta Asya gelenekleri korunmuş ve *ikta sahibine (mukta)* toprak ya da üzerinde yaşayan insanlar üzerinde kullanım ayrıcalığı tanınmamıştı; ayrıcalık yalnızca vergiyle sınırlı tutulmuştu.[48]

Abbasiler'de *ikta* miktarları eylemsel olarak denetmesi mümkün olmayacak kadar büyüktü.[49] Batı *fief*'in toprak, *üzerinde yaşayan insanlarla (serfler)* birlikte ve

onlar da kullanılacak mal gibi kabul edilerek veriliyor, *fief*'in özel mülkiyete dönüşmesini engelleyecek bir önlem alınmıyordu. Bu durum *fief* alan soyluların güçlendikleri oranda merkezi yönetimden uzaklaşmalarına ve giderek özerk yönetim birimleri haline gelmelerine yol açıyordu.[50] *Fief*'in yapısında var olan *serf*'e yönelik şiddet unsuru, mülkiyet hırsı ve merkezi devletten ayrılma eğilimi, Türk *ikta*'sında bulunmayan niteliklerdi.

Başlangıçta eski Türk geleneklerine bağlı kalınan sistem, zamanla değişime uğradı ve özellikle Osmanlılar'da, iktidar gücünü tümüyle ele geçiren hükümdarın çıkarlarıyla bütünleşen bir işleyişe dönüştü. Yönetim erkinde hakan artık, *mutlak egemen*'dir, devlete ait topraklar onun *kişisel mülkü*'dür. İlk dönemlerde *ikta*'da, askeri yetenek ve devlete yararlılık temel ölçütken, sonradan hanedan ailesine yakınlık ve bağlılık öne çıkmıştır.

Siyasi sistemde katılımcılığı körelten ve yönetimi aristokratik bir niteliğe büründüren bu durum; hızlı büyümenin, merkezileşmenin ve ekonomik gelişmenin doğal sonucuydu. Egemenlik altına alınan toplulukların artması, ülke yönetimini zorlaştırıyor; bu zorluk, iktidar gücünün denetlenemez biçimde, tek elde toplanmasıyla aşılmak isteniyordu. Bu ise, yönetim işleyişindeki katılımcılığı ortadan kaldırıyor; baskıyı, özellikle de İmparatorluğun asal unsuru olan Türk nüfus üzerindeki baskıyı arttırıyordu. Bu süreç, yalnızca Osmanlılar'da değil, İmparatorluk haline gelen hemen tüm devletlerde yaşanmıştı. **İbn Haldun**, her dönemde yaşanmış olan bu genel gelişim konusunda şu saptamayı yapıyor: *"Büyük bir İmparatorluk kuran hükümdar, çok güç bir görevle, bütün insanları kendine boyun eğmeye yöneltmek göreviyle karşı karşıyadır Bunu başarmak için, kendi kabilesine karşı, sanki yabancı bir halka boyun eğdiriyormuşçasına hoşgörüsüz davranmalıdır. Şiddete başvurmazsa, o güne kadar hükümdarı hem ruhanî hem dünyevi bir önder olarak görmeğe alışmamış insanları, kendine boyun eğer durumda tutamaz.."*[51] Osmanlı padişahlarının Anadolu Türkmenlerine uyguladığı şiddet ve devletten uzak tutma politika-

sı, **İbn-Haldun**'un dile getirdiği zorunlulukların kaçınılmaz sonucuydu.

Osmanlılar, Selçuklular'ın geliştirip uyguladığı *ikta* düzenine, *dirlik* adını vererek; daha kapsamlı, daha yaygın ve iyi işleyen bir uygulamaya dönüştürdüler. Osmanlılar ayakta kalabilmek için bu dönüşümü, üstelik çok sağlam biçimde yapmak zorundaydılar. Küçük bir beyliğin sıradışı bir hızla büyüyerek, Anadolu dışında her zaman azınlıkta kalan bir nüfusla varlığını sürdürmesi; kesin olarak, her yönüyle güçlü bir devlet kurmakla mümkün olabilirdi. Toprak düzeni yani *dirlik*, bu devletin bir parçası, ancak en önemli parçasıydı. Değişik kültüre sahip çok sayıda topluluğu merkezi bir devlet yapısı içinde yönetebilmek, bu yönetimin kalıcılığını sağlamak ve sürekli geliştirmek, ancak ve elbette yüksek düzeyde bir örgütlenme geleneğine sahip olunmasını gerekli kılıyordu. Bu birikim Oğuzlar'ın küçük bir boyu olan Osmanlılar'ın tarihsel geçmişinde yeterince bulunuyordu.

Osmanlılar yeni bir ülke fethettiğinde, bu ülkenin herşeyden önce; *işlenebilir toprak miktarını, ürün türlerini, getiri düzeyini, üzerinde yaşayan nüfusu* ve *aile (hane) sayısını* saptıyor, bunları kayda geçiriyordu. Daha sonra belirli bir plan içinde; *dirlik*'lerin miktar ve sahipleri belirleniyor, *iskan*'a ve *imar*'a açılacak yeni yerler saptanıyor, buralara Anadolu'dan getirilip yerleştirilecek olan Türk nüfusun sayı ve niteliğine karar veriliyordu. *Şenlendirme* adı verilen bu eylemde, getirilen nüfus göçebe Türkmen ise; onlara, tarım yapan yerleşik köylüler haline gelmeleri için ücretsiz öküz, tarım araçları ve tohumluk dağıtılıyordu.[52]

İşlenebilir durumdaki topraklar, *değeri ve büyüklüğü değişen parçalara (timar)* ayrılıp bu topraklar, askeri görev karşılığı; *eyalet süvarisi, topraklı süvari* ya da *toprak eri* gibi adlar verilen *sipahiler*'e, ömür boyu kullanmak üzere veriliyordu. *Timar*'dan daha büyük ve daha değerli olan

toprak birimleri ise *zeamet* ve *has*'lardı ve daha yüksek görevlilere dağıtılırdı. *Tımar, zeamet* ve *has*'ların oluşturduğu toprak düzeninin tümü, Osmanlı devletinin ünlü *dirlik* düzenini meydana getirirdi. Devletten *dirlik* alan görevliler, kendilerine ayrılan topraklarda yaşayan köylülerden vergi toplar; buna karşılık, *savaş (sefer)* durumunda, sayısı kullandığı toprağın büyüklüğüne göre değişen miktarda *silahlı asker (cebel)*'i, merkezin emrine gönderirdi.

Osmanlı *dirlik* düzeni, toprak sorununu ordu ile ilişkilendirerek, başka toplumlarda örneği görülmeyen bir başarıyla çözmüştür. Olgun dönemine 15-16. yüzyıllarda ulaşan bu sistem, eyaletlerin yönetimi ve ordunun büyük bölümünün örgütlenmesi bakımından Osmanlı düzeninin bel kemiğini oluşturuyordu. Yalnızca Avrupa feodalizmindeki *fief*'lerden ya da Bizans'ın asker-toprak ilişkisini düzenleyen *pronoia*'lardan değil, Araplar'ın *kat'ia*'sından, Sırplar'ın *bastina*'sından ve diğer *Orta Çağ* toplumlarındaki uygulamalardan farklıydı. Amaç, anlayış ve içerik olarak belirgin bir özgünlüğe sahipti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim sistemlerini Bizans'ın basit bir devamı gibi göstermeye çalışan anlayışlar, savlarını sözcük kökenleriyle kanıtlamaya çalışır ve *tımar*'ın Grekçe *timarion* sözcüğünden geldiğini ileri sürerler. Oysa, *timarion* sözcüğünün geçtiği Bizans belgelerinin tümü, Selçuklu ve Osmanlılar'ın Bizans topraklarında egemenlik kurduğu döneme aittir. Bu nedenle, *tımar* sözcüğünün *timarion*'dan değil, tam tersi *timarion*'un *tımar*'dan gelmesi gerekir. Sözcüğün kaynağı, Farsça'da *bakım, iyileştirme* anlamına da kullanılan *timar*'dır. Bu sözcük Farsça'da *askeri ikta* anlamında kullanılmamıştı,[53] ama Osmanlılar *tımar* diyerek böyle bir anlam yüklemişlerdi.

Osmanlı *dirlik* düzeninin Bizans ya da başka uygarlıklarla ilişkisi, diğer birçok konuda olduğu gibi, *etkileme* yanı ağır basan bir *karşılıklı etkileşim* sorunudur. Ya-

bancı bir kültürü ve onun kurumlarını alarak kimliğini koruyabilen bir toplum tarihte görülmemiştir. Toprak düzeninin, toplumun temelini oluşturduğu *Orta Çağ*'da, böyle bir sonuç asla mümkün değildi. Bunun somut sonucu, Anadolu'nun Türk kalmasıdır.

Osmanlı *tımar*'ında, *dirlik* sahiplerinin mülkiyet hakları yoktu. *Mirî* adıyla *dirlik* için ayrılan toprakların sahibi *(rakabesi)* her zaman *devlet*'ti. *Hassa çiftlikleri* dışında *dirlik* sahiplerinin, toprağı bizzat işleme hakları bulunmazdı. *Dirlik* sahipleri, toprağı vergi ödeyen *halka (reaya)* vermek ve onlar aracılığıyla işletmek zorundaydı. *Reaya*'nın, eğer birlikte yaşıyorsa çocukları ve kardeşleri, *dirlik* sahibi *sipahi beyi*'nin defterine kayıtlıydı. *Sipahi beyi*, toprağı, defterinde kayıtlı olan bu insanlar arasında paylaştırır, tarımı onlara yaptırırdı. *Reaya*'nın toprağa kavuşturulması, *reaya* açısından yasaya bağlanmış bir *hak*, *tımar* sahibi açısından ise bir *yükümlülük*'tü. *Tımar* sahipleri, denenmiş ve sınanmış, devlete bağlı, güvenilir insanlardı. Dışardan bir kişiye *tımar* verilmesi yasaktı ve bir yabancının dolaylı da olsa bu sistemin içine girebilmesi mümkün değildi.

Toprağı işleyecek olan *reaya*, *"bir çift öküzün işleyebileceği"* büyüklükte olan ve *çift* diye anılan (çiftlik sözcüğü buradan gelir) toprağı, belirli bir bedel karşılığı *tımar* sahibinden kiralardı. Kiralama işlemi, *reaya* ile *tımar* sahibinin karşılıklı hak ve sorumluluklarını belirleyen bir sözleşmeye bağlanır ve taraflar sözleşme hükümlerine titizlikle uyardı. *Reaya*, sözleşme koşullarına uymayacak olursa, *tapu resmi* adı verilen *kira bedeli* yanar ve toprak elinden alınırdı. Buna karşın, *tımarlı sipahi* de *reaya*'ya angarya koyamaz; ondan yağ, odun, kömür, arpa, ot, yem gibi kabul edilmesi yasak olan "armağanlar" alamazdı.[54]

Reaya'nın toprağı işleme hakkı, babadan oğula geçerdi ama bu hak satılamaz, hibe edilemez ya da vakfedilemezdi. *Toprağı dilediği gibi kullanmak, bakımsız bırakmak, dilediği ürünü ekmek* ya da *izinsiz terk etmek* söz konusu olamazdı. *Toprağı dinlendirmek (nadas)* gibi zorunluluklar ya da uygun özürler olmaksızın, toprağın işlenmesi uzun sü-

re ertelenemezdi; üç yıl işlenmeyen toprak *reaya*'nın elinden alınırdı. Üretici *reaya*, iki tür vergi öderdi. *Çift akçesi* adı verilen ve ürüne bağlı olmayan geleneksel sabit vergi (örfî vergi) götürü olarak ödenir, ürün azlığı ya da fazlalığı bu vergiyi değiştirmezdi. Ürün miktarına bağlı olan ve *onda bir*'le *onda beş* arasında değişen oranlarla ödenen *Öşür* ise değişken miktarlı bir vergiydi. Bu iki ana vergiden başka *tımar reaya*'sı, toplumun diğer kesimlerinin de ödediği; *evli olmayanlar vergisi (resm-i mücerret), evlenme vergisi (resm-i arus), hayvan vergisi (resm-i ağnam), otlak vergisi (resm-i otlak)* gibi vergiler öderdi.[55]

Osmanlı toplumunda hakim mülkiyet biçimi, devlete ait *mirî* toprak düzeniydi, ancak daha az olmak üzere, başka mülkiyet biçimleri de vardı. İmparatorluğun çok geniş bir alana yayılmış olması, toprak ilişkilerine bölgeler arasındaki farklılık ve özelliklere göre değişik biçimler verilmesini zorunlu kılıyordu. Fethedilen yerlerde devletin kalıcılığını sağlamada belki de en önemli sorun, toprak ilişkilerindeki çeşitlilik ve bu çeşitliliğe uygun çözümlerin bulunup uygulanmasıydı. Onlarca millet ve milliyetin yaşadığı yedi milyon kilometre karelik İmparatorlukta, tek bir uygulamanın her yerde ve aynı biçimde gerçekleştirilmesi mümkün değildi. Bu nedenle, özel koşullara uyum gösteren ve gereksinime yanıt veren değişik mülkiyet ilişkileri geliştirildi ve uygulandı.

Osmanlılar, genel bir yaklaşım olarak, toprakta özel mülkiyete yakın durmuyor; ancak, siyasi zorunluluklar nedeniyle kabullenmekten ve bu yönde uygulama yapmaktan da kaçınmıyordu. Sınır bölgelerindeki eyaletlerde, özellikle Türk nüfus yetersizliğinin ileri düzeyde olduğu Rumeli'de devlet toprakları, *özel mülkiyete çevrilebiliyordu (temlik)*. Başlangıçta, Türk yaşam biçimine ve yönetim geleneklerine tümüyle yabancı Rumeli'de kalıcı olmak için, güvenilir kişilere ve *fetih*'te emeği geçen *derviş* ve *ahi* gu-

ruplarına, geniş bağışıklıklar ve *tam mülkiyet (mülk eşkinciliği)* hakları tanındı. Devlet görevlileri bu arazilere izinsiz giremiyor ve tutulan hesapları, denetleme amacıyla isteyemiyordu. Bu tür mülk sahipleri, ne askeri ne de başka bir yükümlülüğe bağlıydılar. İmparatorluğun ilerki dönemlerinde, daha özgün biçimler geliştirilecek olan *hükümranlık hasları* bu uygulamanın uzantılarıydı.[56]

Mirî devlet mülkiyeti ile *tam mülkiyet* arasında yer alan ve yalnızca Anadolu'da görülen, ikili mülkiyet denilebilecek, karma bir mülkiyet biçimi daha vardı. Selçuklu toprakları üzerinde kurulmuş olan geçici Türkmen beylikleri döneminde özel mülkiyete dönüşen ve o dönemde onaylanan topraklar bulunuyordu. İslam hukukuna göre, mülkiyet hakkına dokunulmayacağı için, bu topraklar ellenmedi ve miktarı fazla olmayan özel mülkiyet korundu. Ancak bu toprakların, devletin *tasarrufundan* tam olarak kopuk kalmasına da izin verilmedi. Bunun için *tımar* düzeninin tam tersi bir uygulamaya gidildi ve çıplak mülkiyet kişi üzerinde bırakılırken, devlete toprağı kullanma hakkı *(intifaa hakkı)* tanındı. Bu ilginç uygulamayla, aynı toprakta iki türlü hak oluştu. Bir yanda mülk sahibinin hakları *(malikâne)*, öte yanda devletin hakları *(divanî)*, karma bir mülkiyet biçimi içinde birleştirildi. Bu topraklara *malikhane-divanî* toprakları adı verildi.[57]

Osmanlı İmparatorluğu'nun din ve etnik köken bakımından son derece karmaşık bir toplumsal yapı oluşturması, toprakta mülkiyet ilişkilerinin çeşitlenmesine yol açan dikkate değer bir başka etkendir. Devlet için önemli olan bazı dinsel ya da etnik guruplara, verilen önemin düzeyine uygun olarak, ayrıcalıklı mülkiyet ya da kullanım hakları tanındı. *Bektaşi* ve *Mevlevi* tekkeleri, bu grupların başında geliyordu. Bunlara, içindeki köyleriyle birlikte geniş topraklar ve bu toprakların gelirleri veriliyor; bu ilişkiler vakıflar aracılığıyla yürütülüyordu.[58]

Vakıf mülkiyeti, İmparatorluğun giderek zayıfladığı dönemlerde, farklı amaçlar için kullanıldı. Duraklama ve özellikle gerileme döneminde gelirleri azalan Saray,

özel mülkler başta olmak üzere servetlere el koyuyor, el koymalar çoğu kez sonu ölümle biten cezalandırmalar aracılığıyla yapılıyordu. Malını ve canını güvence altına almanın yolunu arayan servet sahipleri, bunun en güvenilir yolu olarak, mallarını dolaylı olarak denetledikleri vakıflara devretmekte bulmuşlardı. İslam hukukuna göre dokunulmazlık hakları olan vakıflar, mülk sahibine hem mülkünü koruma hem de varislerine aktarma olanağı veriyordu. Günümüzde sıkça görülen, vakıfların dolaylı yoldan farklı amaçlar için kullanılması, o günlerden kalma bir gelenek olsa gerekir.

Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu, Avrupa sınır bölgelerinde, bir başka mülkiyet türü geliştirilmişti. Girit, Sakız, Midilli gibi tümüyle Hıristiyan nüfusun yaşadığı yerler fethedildiğinde, buralardaki topraklar, Eflak ve Boğdan sınır eyaletlerinde olduğu gibi, devlet mülkiyetine alınmamıştır. Eski sahiplerinin mülkiyetinde bırakılan bu topraklara, *harici topraklar* adı verilmiştir.[59]

Girit ya da Sakız'da Hıristiyan *uyruğa (tebaa)* verilen mülkiyet ayrıcalığının hemen aynısı, Anadolu'da *Kürt Sancak Beyleri*'ne verildi. Anadolu fethedildiğinde, Kürtler'in yaşadığı bölge, *sancak* (ille ilçe arasında kalan yönetim birimi-mutasarrıflık) konumuna getirilerek özerkleştirilmişti. Kürt beyleri, bu *sancak*'taki toprakların *tam mülkiyet* haklarına sahip oluyor, buna karşılık sefer dönemlerinde merkezi yönetim emrine asker veriyordu. Her biri bir aşiretin reisi olan bu *beyler, yurtluk* ve *ocaklık* olarak gördükleri toprakları serbestçe kullanıyor ve çocuklarına miras olarak bırakıyordu. Ayrıca, bölgede *adaleti gerçekleştirme* gibi önemli bir yetkiyle donatılmışlar, yalnızca toprak değil, halk üzerinde de, devletin kabul ettiği bir egemenlik kurmuşlardı.[60]

Osmanlı toplumunda bir başka mülkiyet biçimi, devletin kullanma hakkını hiçbir aracı kişi ve kurumla paylaşmadığı ve dolaysız kendisinin işlettiği devlet işletmeleriydi. Geniş arazilere sahip bu işletmelerde; sarayın, diğer devlet kurumlarının, okul ve yardım kuruluşlarının

(imarethane) gereksinimlerini karşılayan üretim yapılırdı. Devletten maaş alan *uzman* ve *usta* kişilerce işletilen ve devlet tekeli ayrıcalıklarıyla planlı üretim yapılan bu işletmelerde, ileri teknikler uygulanır ve tarımla uğraşan kesimlere örnek oluşturacak üretim yöntemleri geliştirilirdi.[61]

Devlet işletmeleri içinde yer alan *padişah çiftlikleri*'nde, doğrudan saraya gönderilen üstün nitelikli ürün elde edilirdi. Buralarda dalında uzmanlaşmış meslek sahipleri çalıştırılır ve üretilen ürünler, yalnızca saraya ait tekel niteliğini taşırdı. Devlet işletmeleri içinde bir başka önemli birim, *yoksullara hizmet veren sosyal yardım kurumları (imarethane)*'nın; yağ, buğday, et, pirinç, odun gibi gereksinimlerini karşılayan işletmelerdi. Civar halkı bu işletmelerde, *Orta Asya*'daki *"atalarından kalan ırsî bir gelenek"*[62] olarak gönüllü çalışırlar ve bu işi sosyal dayanışmanın bir gereği sayarak *imece*'ye dönüştürürlerdi. Birçok köy; *"şap yakmaya", "güherçile hizmetlerini görmeye", "kervansaraylar çevresini şenlendirmeye", "yolları sürekli olarak onarmaya", "geçitler ve ileri karakollarda nöbet tutmaya" (derbent)* herhangi bir karşılık beklemeden katılırdı.[63]

Devlet çiftliklerinde, uzmanlaşmaya dayanan ve maaşlı devlet görevlilerince yürütülen, çok sayıda meslek türü vardı. Padişah atlarını yetiştiren *voynuklar, atçekenler; deve yetiştiren boğurcular, gezici işçi taburları, top dökücüler; su yolu, kale ve köprü yapıcı ve bakımcıları; atmaca, çakır, şahin tutucu* ve *yetiştirici bazdarlar* kendi alanlarında o dönemin en ileri tekniklerini uygulayan ve İmparatorluğun her yanına yayılan meslek guruplarıydı. Bunlardan ayrı olarak bir kısım yörükler, sürekli *çadır bezi dokur, nal döker; gemiler için zift, kereste, yelken bezi işler; ok, yay* yaparlar ve yaptıklarını *parça başına ücretlerle* devlete satarlardı.[64]

Selçuklu ve Osmanlılar'da gelişkin bir toplumsal düzen yaratan toprak mülkiyetinin temel özelliği, *Orta*

Asya kültürünün gelişkin bir uzantısı ve paylaşımcılığa dayanan kamucu yaşam biçiminin doğal ürünü olmasıdır. Prof. **Osman Turan,** Türk *mirî* toprak düzeniyle İslam hukuku ve Bizans işleyişi arasındaki farklılıklar konusunda, şu saptamayı yapmıştır: *"Eski İslam ülkelerinde, değişik kökenden gelen ve mülkiyeti devlete ait olan bir takım topraklar görülmüş ise de; bunlar, özel mülkiyete müdahale eden bir politikanın sonucu olarak meydana gelmemiş ve bu tür topraklar hiçbir zaman Türkiye'de olduğu kadar bütün ülkeyi kapsayan bir oranı bulmamıştır.. Mirî toprak düzeninin kökeni, eski Türk bozkır geleneklerine bağlıdır ve bozkırın göçebe kabile düzenine göre, topraklar kabilenin ortak mülkiyetindedir. Devletin başı olan kağan, kamusal ortak mülkiyetin de temsilcisidir. Bu Türk bozkır anlayışı, yurt seçilen Anadolu'da sürmüş ve tüm ülke sultan mülkiyetinde sayılmıştır."*[65]

Türkler'in Anadolu'ya, *Orta Asya*'dan taşıdıkları ve egemen kültür haline getirdikleri sosyal birikimin niteliği konusunda, Prof. **Doğan Kuban** ise şunları söylemektedir: *"Türkler Yakındoğu'ya kuşkusuz, boş bir kabı doldurur gibi egemen olmadılar. Coğrafi mekan değişikliği, aynı zamanda bir sosyo-kültürel ve ekonomik mekan değişikliğiydi ve yeni bir sosyal yapının örgütlenmesi gerekiyordu. Bu değişme, İslam öncesi göçebe ya da yarı-göçebe Türk tarihi ile, esas unsuru yerleşmiş toplum olan Osmanlı Türk tarihi arasında, geniş zaman ve mekan boyutları içinde uzanan, büyük bir Türk Ortaçağı'nda gerçekleşmiştir."*[66]

Osmanlı toprak düzeni, duraklama dönemiyle birlikte bozulmaya, gerileme dönemiyle birlikte de çözülmeye başladı. Ekonomik gelişimin güç yitirmesi, dışarıya tanınan ticari ayrıcalıklarla birleşince, birbirinin yaratıcısı olan bu ikili süreç, toplumsal yapının hemen her alanına yayılan, genel bir bozulmaya yol açtı. Hızlı büyüyen imparatorluk, başlangıçta, büyümeye yanıt veren ekonomik-politik örgütlenmeyi başarmıştı. Ancak *fetih* eyleminin

sürdürülmesi, başarılı olduğunda aşırı büyümeye, başarısızlıkta ise ekonomik yitiklere neden olmuş; her iki durumda da, yaratılmış olan ve iyi işleyen toplumsal yapılar zarar görmüştü. Ekonomik düzen, Batı'ya verilen ayrıcalıkla bozulmuş, üretici güçlerin gelişimine giderek yanıt veremez hale gelmiş ve üretim yetmezliğiyle karşılaşılmıştı. Bu durum, dış mallara gereksinim duyulmasına, bağlı olarak da dışa bağımlı hale gelinmesine yol açtı. Toprak düzenindeki *bozulma*, bu olumsuz sürecin hem sonucu, hem de nedeni olmuştu.

Bozulma, imparatorluğun en güçlü olduğu dönemde başladı. İstanbul'un alınarak Rumeli'ye yerleşimin önemli oranda tamamlandığı **II. Mehmet (Fatih)** dönemine dek, siyasal ve kurumsal gelişme, olanca hızıyla sürmüştü. Hızlı büyümenin ilk olumsuz sonucu bu dönemde görüldü. Devlet büyüyüp imparatorluk haline gelindikçe, eskiden gelen ve tarihsel derinliğe sahip yönetim geleneklerinden uzaklaşıldı. Toprak, artık toplum yararına kullanılan bir "mal" değil, hanedanın ve onun başı olarak padişahın mülküdür; bu "mülkü" elde etmek, barışçı bir paylaşıma değil hanedan soyu içinde şiddetli bir çatışmaya bağlıdır. Devlet başkanlığı kavramı ve millete önderlik düşüncesi bozulmaya uğramış ve karşıtı olan hanedan egemenliğine dönüşmüştür. Eski Türkler'de her boy, kendi içinden çıkan bir *bey* tarafından yönetilir ve bu *bey* merkezi devlet yönetiminde diğerleriyle birlikte eşit haklara sahip olurdu. Aralarından seçtikleri devlet başkanı, hükümdarlık yetkilerini *millet* için kullanan, *eşitler arasında birinci (primus inter pares)* konumundaki bir *görevliydi.* Oysa, 15.yüzyıl ve sonrası Osmanlı padişahlarının konum ve yetkileri artık böyle değildir. *"Eşitler arasında birinci"* lik bir yana, hanedan ailesinin bireyleri arasında bile ölümcül bir iktidar yarışı vardır. **Fatih Sultan Mehmet**, bu "yarışı", *şehzade* katliamını da içeren bir hale getirmişti.

Devlet görevlilerini yetiştiren eğitim kurumu olan *enderun*, Türk olmayan Hıristiyan ya da Musevi çocuklarıyla doldurulmuştur. Şehzadeler, *"Taht üzerinde her türlü*

hak iddiasını ve Saray'a kan bağıyla bağlı her türlü soyluluğu bertaraf edebilmek amacıyla"[67] soyu belirsiz *"gayri-Müslim"* cariyelerle evlendirilmektedir. Padişahlar, kızkardeşlerini ve kızlarını, *enderun devşirmesi* yöneticilerle evlendirip onları kendilerine bağlamaktadır. Saray iktidar entrikalarıyla doludur. **Fatih**, Türk geleneğinin son temsilcilerinden Sadrazam **Çandarlı Halil Paşa**'nın kafasını vurdurmuştur. Şehzadeler, her an ölümü bekleyen, korkularla yaşayan ruh hastaları haline gelmiştir. Sınırsız bir güç ve iktidar hırsı padişahları sarmış ve özellikle 15.yüzyıldan sonra giderek artan ve İmparatorluğu çöküşe götürecek olan bir yozlaşma başlamıştır.

Padişahın iktidar gücü görünüşte sınırsızdır. Ancak, yalnızca görünüşte böyledir. Padişah, özel kişilere ve guruplara karşı, astığı astık kestiği kestik davranabilir, ama sistemin özüne dokunamaz. Elediği unsurların yerine, genel işleyişe uyum gösteren yenilerini getirebilir, ancak bütünü içinde ele alındığında sistemle bütünleşmiş olan *devşirme* kökenli yönetici sınıf üzerinde, gerçek anlamda bir iktidara sahip değildir.[68]

Yönetim düzenini kapsayan olumsuz süreç, daha da bozularak uzun yıllar devam eder. 19.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti, artık Batılıların izin verdiği süre ve biçimde yaşayabilen, dağılmayı bekleyen bir duruma gelmiştir. Her alana yayılan çürüme, toprak düzenindeki çözülme ve bunun neden olduğu ekonomik çöküşten kaynaklanmaktadır. *Tanzimat* uygulamalarından sonra toprak; azınlıkların, yabancıların ve onlarla dolaylı ya da doğrudan işbirliği yapan *eşraf* ve *ayan* sınıfının eline geçmiştir. Topraksız kalan köylü yoksullaşmış, ülke toprakları da giderek artan bir hızla, tarım yapılmayan, boş alanlar haline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, 15 yıllık **Atatürk** dönemi uygulamaları; hemen her alanda olduğu gibi toprak konusunda da, Türk toplumunun geleneksel yapısına yabancı olmayan bir anlayış üzerine oturtulmuş ve son derece başarılı olunmuştur. Uygulamalarda esas olan toplum çıkarıdır. Ülke ve halkın gönencini amaçlayan, gereksinimlere yanıt veren, yaratıcı ve bilimsel bir yenileşme hareketi gerçekleştirilmiştir. Toprağa, onun gerçek kullanıcısı olan *"üretici köylüye"* önem verilmiş, köylüye toprak, makina donanımı ve tohumluk dağıtılmıştır. Kooperatifler ve birlikler teşvik edilmiş, ucuz kredi olanakları yaratılmış, her düzeyden tarım okulları, araştırma enstitüleri kurulmuştur. Osmanlı'daki devlet çiftliklerine benzeyen, modern tarımcılığı ve uzmanlaşmayı geliştiren *Devlet Üretme Çiftlikleri* geliştirilmiştir. **Atatürk**, 1936 ve 1937 yıllarında TBMM'ni açış konuşmasında, toprak reformu hazırlıklarının bittiğini ve *Toprak Kanunu*'nun, yakında Meclisin onayına sunulacağını belirten açıklamalar yapmıştır. **Atatürk**'ün toprak konusunda değişik yer ve zamanlarda yaptığı açıklamalar çok nettir: *"Her Türk çiftçi ailesinin, üzerinde çalışacağı ve geçimini sağlayacağı bir toprağa kesinlikle sahip olması gerektiğini"* söyler.[69] Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tarım siyaseti ve toprak düzeni konusundaki anlayışını ise şöyle özetler: *"Ülkede topraksız köylü bırakılmamalıdır. Ancak bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir neden ve biçimde bölünemez bir niteliğe kavuşturulmasıdır; büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işleyebilecekleri toprak genişliğini, toprağın bulunduğu bölgenin nüfus yoğunluğuna ve toprak verim derecesine göre sınırlamak gerekir."*[70]

Atatürk her fırsatta *"üretici köylülerin"* üretim dallarına göre örgütlenmeleri ve *"makinalı tarıma"* geçmeleri gerektiğini belirtir. 1925 yılında Kastamonu'da çiftçilerle yaptığı sohbette şunları söyler: *"Makinasız tarım olmaz. El emeği güçtür. Birleşiniz. Birlikler kurarak makinalar alınız. Yıl-*

da yüz dönüm ekeceğinize on katı, yüz katı fazla ekebilirsiniz. Ülkemiz gerçek bir çiftçi ülkesidir Henüz bunu tam olarak haketmiş değiliz. Ama tarım ülkesi olacağız; bu da makina ile olacaktır. Devletin olması gereken temel düşüncesi çiftçiliktir. Tüketici olarak yaşamak iyi değildir. Üretici olmalıyız."[71]

Toprağa bağlı üretimin, uzun dönemler boyunca sürmesi, toplumların ve onları oluşturan insanların ruhsal yapılarına yön ve biçim vermiş, kalıcı izler bırakmıştır. *İlk* ve *Orta Çağ* toplumlarında mülkiyet biçiminin yarattığı toplumsal değerler, sönüme gitse de, etkisini sürdürmektedir ve belli ki gelecekte de sürdürecektir. Üretim ilişkilerinin sosyal alışkanlıklara dönüşen sonuçları ve bunların yarattığı karmaşık birikim, toplumlar ya da bölgeler arasında farklı kültür guruplarının oluşmasına yol açmıştır. Son derece değişik olan kültürler arasında, eğer birbirine benzemeyen ya da karşıt olan iki ana kültür gurubu gösterilecekse; bu guruplar *Asya-Avrupa*, ya da çelişkisi daha belirgin olarak, *Türk-Batı* guruplaşması, seçilmiş en iyi örnek olacaktır.

Guruplar arasındaki niteliksel farklılığı, toplumların olduğu kadar insanların da özyapısını oluşturan ve uzun bir geçmişi olan, topraktaki mülkiyet biçimleri belirler. Bu biçim aynı zamanda; *sınıf çatışmalarına, toplumlar arası ilişkilere, direnme ve dayanışmaya, el koyma* ya da *paylaşımcılığa, yönetim işleyişine, toprağa sahip olma* ve onun kullanımı gibi, tarihi oluşturan tüm olaylara yön verir. Bu nedenle; toprağı, üzerindeki insanlarla birlikte kişisel mülkü sayan, köle çalıştırmada kendine bir sınır koymayan ve devleti, çok küçük bir azınlık dışındakiler için baskı aracı olarak kullanan Batı anlayışı ile; eskiden beri ortak yaşamın sorun ya da nimetlerini paylaşan, kendinden bir parça olarak gördüğü topraklar üzerinde kendisi çalışan ve yaşam biçimine uyumlu bir devlet yapısıyla bütünleşen Türk

toplumsal anlayışı arasında, birbiriyle çelişen temel bir farklılık elbette olacaktır.

Orta Asya bozkırlarındaki otlakların ortak kullanımına dayanan paylaşımcı anlayış; *Göktürkler, Selçuklular* ve *Osmanlılar*'da, gelişkin bir mülkiyet anlayışıyla evrimleşerek bugüne dek gelmiş ve benzersiz bir toplumsal dayanışma ruhu geliştirmiştir. Türkler, bireysel girişimcilikle kamusal sahiplenmeyi, özgürlükle devlete bağlılığı, halkın çıkarlarıyla yönetici önderliğe saygıyı, kendine özgü bir biçimde bütünleştirmiştir. Tarihsel bir gelenek halinde günümüze dek korunan bu özellik, bugün bile, yaşanmakta olan olumsuzlukları gidermenin ve ulusal varlığı korumanın temel dayanağı ve güç kaynağı olmayı sürdürmektedir.

Ulus-devlet yapısına ve toplumsal dayanışma ruhuna bugün yönelmiş olan iç ve dış saldırı, esas olarak bu geleneği hedef almıştır. Türk toplumu; *toprağı kamu malı sayan, tarihinde köle çalıştırmayan, baskı yapmayan* ve bunların doğal sonucu olarak insanların devlete, ulus varlığına ve insan ilişkilerine değer verdiği özelliklere sahiptir. Bu özellikleriyle, Batı'nın oluşturduğu ve kökleri *köleci* döneme dek giden günümüzdeki küresel yıkıma karşı bir seçenek ve gizil (potansiyel) bir güç oluşturmaktadır. Uğradığı yoğun ve yaygın baskının nedeni, harekete geçmemiş olsa da bu gizil güçtür.

Türkler'in sahip olduğu kamucu anlayış, bu anlayışın yarattığı dayanışma geleneği ve direnme gücüne, büyük devlet politikalarında olduğu kadar, küresel yıkıma karşı çare arayan yerli-yabancı aydınlar arasında da önem verilmektedir.Küreselleşme ile ilgili araştırmalarıyla ünlenen Amerikalı araştırmacı **David C.Korten**'in, küreselleşmenin yarattığı yıkımdan kurtulmak için gereksinim duyulan gücün; Türkler'in *"insanı esas alan", "sosyal birlikteliği hala yaşatan"* toplumsal geleneklerinde bulunduğunu ileri sürmesi ve bu geleneklerin *"küresel baskıdan kurtulmanın" "mutlu bir yolu"* olduğunu söylemesi boşuna değildir.[72]

Selçuklu ve Osmanlıda Yönetim Biçimi ve Ekonomi

Büyük Selçuklular ve onların ardılı olan Anadolu Selçukluları, *Orta Asya* geleneklerine dayanarak Yakın Doğu ve İslam kültürleriyle kaynaştırdığı birikimleri Osmanlıya aktaran büyük bir uygarlık yarattılar. *Doğu aydınlanması*'nın hem ürünü hem de önemli bir parçasıydılar. Dönemlerinin en ileri uygarlıklarını oluşturdular. Yaptıkları ve kendilerinden sonraki dönemlere yön veren niteliklerıyle, tarihte iz bırakarak önemli bir yer aldılar.

11. ve 14.yüzyıllar arasında 240 yıl hükümranlık süren Selçuklular, en yaratıcı ürünlerini, devlet örgütlenmesi ve yönetim işleyişi konularında verdiler. Bu başarıyı elbette gelişkin bir ekonomi, zengin bir iç-dış ticaret ve iyi işleyen bir mali sistem üzerine oturtmuşlardı. Yalnızca ardılları olan Osmanlılar'a değil, o dönemde geri durumdaki Avrupa'ya örnek olan uygulamalar yaptılar. Her türlü olumsuzluğa, özellikle Haçlı Seferleri'nin yıkıcılığına karşı önlem almayı ve ekonomik gelişmede yeni seçenekler yaratmayı başarıyorlardı. Bizans ve İslam kültürü üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan İngiliz sanat tarihçi ve arkeoloğu **David Talbot Rice** bu konuyla ilgili olarak şunları söyleyecektir: *"Savaşların sürüp gittiği bölgelerde,* (Haçlı Seferleri nedeniyle y.n.) *tarımı korumak ellerinde olmadığı için Selçuklular, şap üretimi gibi yerel sanayi ürünlerini geliştirme yolunu tutmuşlardı. Çünkü devleti yaşatmak için, istikrarlı ekonominin her zaman için büyük önem taşıdığını iyice kavramışlardı."*[73]

Selçuklu uygarlığının en olgun dönemi, Anadolu Selçuklularında 13.yüzyılın ilk yarısıdır. 1211-1237 arasındaki **Keykavus** ve **Keykubat** yönetimleri, hem askeri hem de üretim ve ticaret alanlarında parlak başarılar elde ettiler, büyük gelişmeler sağladılar. Haçlılar ve Bizanslılar'la

yapılan savaşların olumsuz etkisine karşın, sanayi ve tarım üretiminde önemli artış gerçekleştirdiler. Sanayi ve tarımdaki gelişmeyi, ticari canlanma izledi. *"Konya'nın zengin tüccarları, eski pazarları geliştirdiler, yeni iç pazarlar"* yarattılar.[74]

Selçuklular, iç pazarı geliştirirken dış ticarete özel önem verdiler ve dış pazara açıldılar. 12.yüzyıl sonunda İstanbul'da önemli sayıda *"Konyalı tüccar"* vardı. İran-İstanbul yönündeki ticaretin gelişmesi için; güvenlik, konaklama ve iletişim hizmetlerini karşılayacak yatırımlar yapıldı, eski kaleler onarıldı, yenileri yapıldı. Yeni bir posta örgütü kuruldu. Karadeniz ve Akdeniz kıyıları ele geçirildi, Sinop ve Alanya'da liman ve tersaneler yapıldı. Bu limanlara yabancı gemiler çekilmeye çalışılırken, Türkler'in en az deneyimli olduğu deniz ticaretine girişildi. Kürk, kösele ve balmumu bakımından önemli olan, Rusya'yla İslam ülkelerini birbirine bağlayan Kuzey-Güney ticaret yolu canlandırıldı; bunun için Sinop, Rum-Pontus'un elindeki Trabzon'a rakip bir liman haline getirildi; Kırım'daki Suğdak Limanı ele geçirildi.[75]

Devlet, yapılan işlerin hemen tümünde öncü rol oynuyor ve üreticilerle tüccarları destekleyerek onların önünü açıyordu. Yeni kentler, alım gücü yüksek iç pazarlar ve ticaret merkezleri kuruluyor; ticaret yollarının güvenliği sağlandığı gibi, üretim ya da ticarete doğrudan ya da dolaylı yatırım da yapılıyordu. Ünlü *sultan hanları* ve *kervansaraylar* bu dönemde yapıldı. Bu girişimlerle; tarım, zenaat ve ticaret hızla gelişti, üretimde çeşitlilik sağlandı. *Keçi kılı, yün, kereste, tekstil, madenler, çinicilik* ve *el ürünleri* gibi yerel sanayi ürünleri ihraç edilmeye başlandı. Avrupa'da kullanılan şap'ın hemen tümünü, Anadolu karşılar hale geldi.

Dokumacılık ve dericilikte çok gelişkin ürünler üretildi. Kent ve kasabalarda dokunan perdeler ve bezler, zenginlerin zevkine yanıt verecek kadar mükemmeldi.[76] Türkmenler'in dokuduğu halı ve kilimler, Ankara'nın *sof* kumaşları dünyaca tanınmıştı. Madenle ilgili sanatlar, ileri

ürünler veriyordu. Anadolu *demir, bakır, şap üretim ve işletmeciliğinde* çok ileri bir konumdaydı. Prof.**Mustafa Akdağ** o dönem Selçuklu ekonomisi için şunları söylemiştir: *"Bir gerçektir ki, geniş halk kitlelerinin, ihtiyaçlarını karşılayan sanayi ürünleri tümüyle yurt içinde yapılıyordu. Esnaf loncalarının örgütsel mükemmelliği bunu tümüyle kanıtlar.."*[77]

Türkmen boylarında yaygın olan kilim ve halı dokumacılığında, gerek örgü niteliğinde ve gerekse desen zenginliğinde gösterilen ustalık, insanda hayranlık uyandıran bir inceliğe ulaşmıştı. Bu konuda gösterilen zerafet ve ustalık köklü bir geleneğe sahipti. **Gaston Richard** adlı İngiliz araştırmacı *"Türkmen kızlarının"* dokuduğu halıları *"harika"* olarak tanımlarken, Rus tarihçi **Mihaliof** şu değerlendirmeyi yapıyordu: *"Hiçbir modele ve teknik nitelikte hiçbir öğretim ve eğitime sahip olmayan Türkmen kızlarının, taklidi mümkün olmayan nakışlarla süslü nefis halılar dokuması, ancak yüksek bir sanat içgüdüsüne sahip oluşlarıyla açıklanabilir. Türk masallarıyla halk şiirlerinin güzelliği de, Türkler'in estetik alanında büyük bir birikim ve yeteneğe sahip olduğunu gösterir."*[78]

Üretim ve ticaretin gelişimi varsıllığı, varsıllık da toplumsal gönenci arttırdı. Kent yaşamı gelişti, kültürel düzey yükseldi. Türk ve İslam kültürü, Anadolu'nun geniş bir bölümüne yayıldı. Türkistan, Azerbeycan, İran başta olmak üzere değişik ülkelerden sanatçılar, düşünürler ve bilim adamları Konya'ya geldiler; Selçuklu hükümdarlarının koruması altına girdiler.[79]

Selçuklular'da, yönetim düzeni içinde yer alan mali, idari ve askeri görevliler, alanlarında iyi eğitilmiş uzman kişilerdi. **Alpaslan**'ın da vezirliğini yapan **Nizamülmülk**, yürüttüğü politikalar ve *"hükümet etme"* üzerine yazdığı *Siyasetname* ile, yalnızca Büyük Selçuklular değil, daha sonraki Anadolu Selçukluları, bağlı olarak Osmanlılar üzerinde de çok etkili oldu. Tek tip eğitim veren Sel-

çuklu medreseleri, o dönemde dünyadaki en ileri yüksek öğrenim kurumlarıydı. Doğrudan devlete ait olan bu kurumlar, Pamir'den Anadolu'ya dek hemen tüm İmparatorluk kentlerine yayılmışlardı. İlahiyat bölümlerinden ayrı olarak siyaset, hukuk ve maliye konularında uzman devlet görevlileri yetiştiren bölümleri de vardı.[80]

Selçuklular'da yönetim yapısının en üstünde, yüksek yetkilerle donanmış hükümdar bulunuyordu. *İkta verme, merkeze ve eyaletlere yönetici atama, devlet kararlarının alındığı yüce divan'a başkanlık etme* ve *ordu komutanlığı* gibi görevleri vardı. Ülke toprakları, eski Türkler'den farklı olarak, hanedanlığın kendi aralarında *"paylaşabileceği ortak mülk"* gibi görülmeye başlamıştı. Bu görüş, Osmanlılar'da, *"Padişahın kişisel mülkü"* haline gelecekti.

Devlet yönetimi, değişik yetki ve sorumluluğa sahip, alanlarında uzmanlaşmış görevlilerin katıldığı *divan*'lar aracılığıyla yürütülürdü. Değişik işler için değişik *divan*'lar vardı; bunlar devlet gücünü temsil etmelerine karşın, tartışmaya açık, katılımcı kurumlardı; kararlar, serbestçe dile getirilen görüşler, bilgi ve belgeye dayanan tartışmalar sonunda alınırdı. Selçuklular'da devlet dairesi niteliğinde birden çok *divan* varken, Osmanlılar'da üst yönetimi ilgilendiren ve bir tür bakanlar kurulu niteliğinde olan *Divan-ı Hümayun* adıyla tek bir divan vardı; diğer divanlar küçük yönetim birimleri biçimindeydi.

Selçuklularda her *divan*'ın başında bir *bakan (nazır)* bulunurdu. En üst merkezi yönetim organı, başında hükümdarın *(sultanü'l azam)* bulunduğu ve hergün toplanması yasal bir zorunluluk olan *yüce divan (divan-ı alî)*'dı. *Yüce divan*'da; devlet siyaseti, adalet, diplomasi, yüksek yargı kararları görüşülür ve karara bağlanırdı. Alınan kararların yürütülmesi ve hükümdar katılmadığında *divan*'nın yönetimi *vezir*'in, yani *sahib-i azam*'ın *(Osmanlılar'da vezir-i azam)* göreviydi. *Vezir*, genel yönetimle ilgili devlet kararlarını yürütmekle kalmaz, özellikle İmparatorluğun ilk dönemlerinde, hükümdar ve ailesinin devlet işlerinde usulsüzlük ve keyfi davranışta bulunmalarını ön-

leyerek *divan*'ın yetkilerini korurdu. Selçuklu vezirleri, bunu yapabilmek için gerekli olan güç ve yetkiye yeterince sahiptiler.[81]

Selçuklular'da, yürütme yetkisi, şimdiki içişleri bakanına denk gelen ve *atabeg* adı verilen bir vezirin başkanlık ettiği, *uygulama kuruluna (divan-ı vezaret)* verilmişti; *dışişlerini (divan-ı tuğra), toprak yönetimini (divan-ı has), ordu ve savunma işlerini (divan-ı arzü'l ceyş)* yürütürdü. Adalet işleri ve mahkemeler, dinsel hukuk kurumlarını temsil eden *büyük kadı (kadıü'l kudata)*'ya ve *örfî hukuk*'u temsil eden *adalet emiri (emir-î dad)*'ne bağlıydı. Bunlara ek olarak bazı özel durumlarda, haksızlıkları gidermekle görevli olan ve günümüzdeki *danıştay*'a denk gelebilecek bir *yüksek hukuk kurumu (mezalim)* daha vardı. İmparatorluk içinde iletişim, yaygın ve düzenli bir işleyişe sahip *posta örgütü (berid)* tarafından sağlanıyordu.[82]

Osmanlı Devleti'nin evrimi, yalnızca askeri örgütlenme ve devlet yönetimi konularında değil, bununla birlikte eğitim, hukuk, maliye, ticaret ve üretim alanlarında da kendinden önceki toplumsal ve tarihsel birikim üzerinde gelişti. *Orta Asya* kültürünün tarihsel birikimi esas alınıp, yeni koşulların yarattığı gereksinimler doğrultusunda, diğer kültürlerden de yararlanılarak, güçlü ve iyi işleyen bir toplumsal düzen kuruldu. Selçuklular'ın işleyip geliştirdiği Sasani, Abbasi ve Bizans kültürü, binlerce yıllık Anadolu uygarlığıyla karıştı ve tümü Türk kültürü içinde *eriyerek*, ileri bir uygarlık gelişimi yaşandı. Anadolu, bu gelişime bağlı olarak, tümüyle *Türkleşti*.

Fetihlerle ele geçirilen yerlerde, halkın yaşam biçimi ve dinsel inançlarına karışılmaması, daha önce saldırılara açık, güvensiz bir ortam içinde, üstelik Bizans feo-

dalizminin şiddetli baskısı altındaki Hıristiyan ve Musevi halkın çoğu kez gönüllü olarak Osmanlı uyruğuna geçmesine yol açıyordu. Osmanlı; yerel halka şiddet uygulamıyor, askere almıyor, üstelik onları dış saldırılara karşı koruyordu. Çok uzun dönemler boyu yaratılan barışçı ortam ve sağlanan istikrar, bu insanların sanat ve ticarette gelişmelerine, Türk nüfusun bile ulaşamadığı gönenç ve varsıllığa kavuşmasına yol açıyordu. Müslüman olmayanlardan alınan *haraç* ve *cizye* gibi vergiler, varsıllıkları nedeniyle yük olmuyor, bu vergileri severek ve kolayca ödüyorlardı. Bunların önemli bir bölümü, herhangi bir zorlama olmamasına karşın, daha iyi yaşam koşullarına kavuşmak ve bu koşullar içinde daha yüksek bir konum ve siyasi güç elde etmek için, gönüllü olarak din değiştiriyor ve Müslüman oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayanlara tanınan yönetsel, dinsel ya da ticari ayrıcalıklar, iç hukuk güvenceleriyle sınırlı tutulmamış ve uzun dönem içinde kendisini yıkıma götürecek olan *kapitülasyonlar* halinde, uluslararası anlaşmalara taşınmıştır. **Fatih Sultan Mehmet** İstanbul'u aldığında, Hıristiyanların ve diğer Müslüman olmayan toplulukların sahip olduğu *idarî* ve *adlî* haklarını aynısıyla korumuştu; Bunlara *Greko-Romen yasaları* ve *Jüstinyen Hukuku*'na bağlı dini ve kurumsal özerklikler vermiş ve İstanbul'daki *patrik*'i *"Rum'ların tüm sivil ve dini işlerindeki en yüksek yetkili"* olarak atamıştı. Aynı hakları *Ermeniler*'e de verdi.[83] Ayrıca, İmparatorluğun her yerinde geçerli olmak koşuluyla, *"yabancı büyük ticaret şirketlerinin tümüne imtiyazlar"* bağışladı.[84] Dini ve yönetsel ayrıcalıklar konusunda o denli ileri gitti ki, Ortodoks papazlarını İstanbul'a topladı ve onların kendilerine bir *ekümenik patrik* seçmelerini sağladı.[85]

Fethedilen yerlerde, yerel halkın *inancına ve yaşam biçimine karışmama*, onlara bu yönde *baskı uygulamama* davranışı, eski bir Türk geleneğidir. Fatih'in biraz da fazla geniş olarak uyguladığı bu gelenek; girilen ülkeyi, baskıya başvurulmadığı için hemen Türkleştirmiyordu ama bu işi,

gönüllü isteğe bıraktığı için çok daha kalıcı biçimde yapıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tutumu, hızlı Türkleştirme için bir engel oluştursa da çöküş dönemi dahil, her zaman sürdürmüştür. 22 millet, 36 boy ve kavim ve binden çok etnik ya da dinsel yapılanma; tarihlerinin en çatışmasız ve gönençli dönemlerini Osmanlı yönetimi altında yaşadılar. Türkleşmeyenler, devletin güçlü, sistemin iyi işlediği dönemlerde, ses çıkarmayıp bu yönetimi istekle kabullendiler; ancak, çözülme döneminde, özellikle de 19. yüzyıl sonlarında, kendilerini güçlü kılan ayrıcalıklara ve dış kışkırtmaya dayanarak devlete karşı ayaklandılar; *iç unsur* olmaktan çıkarak, *yabancı* ve *düşman unsur* haline geldiler. Bu durum, Hıristiyan milletler için olduğu kadar, Müslüman Araplar için de geçerliydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun din ya da etnik köken ayırımı yapmadan Türk nüfustan esirgediği ayrıcalıkları diğer milletlere tanıması, Türkler dışında hemen tüm azınlıkların, ekonomik olarak gelişip güçlenmesine yol açtı.

17.yüzyılda Yahudiler; mali işlemlerde güçlenip uzmanlaşmışlar, sarraflık yoluyla piyasaya ve devlete borç verir duruma gelmişlerdi. Bu yolla, sessiz ama etkili bir siyasi bir güç haline geliyorlardı.[86] Ermeniler, uluslararası ticareti ele geçiriyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm dış ticareti; İzmir'de, Halep'te ya da İstanbul'da onlar aracılığıyla yapılıyordu. Osmanlı uyruğuna girmeden önce, Kuzeydoğu Anadolu'da yalnızca tarım ve hayvancılıkla uğraşan bu insanlar; kısa bir süre içinde, Batı Asya'nın Avrupa'yla yaptığı ticaretin tümünü elinde bulunduran *aracılar (simsarlar)* haline geliyor ve büyük bir servetin sahibi oluyorlardı. [87]

Osmanlı Devleti'nin yerel unsurlara tanıdığı ekonomik özgürlük ve ayrıcalıklar, yalnızca Yahudi, Rum ya da Ermeniler'i değil, İmparatorluk topraklarında Türkler dışında tüm etnik grupları kapsıyordu. Hicaz, Mısır ya da Cezayir'de durum aynıydı. Buralarda yaşayan Araplar, *üstün soy (kavm-i necip)* diye nitelenerek vergi vermeme dahil, daha da özel ayrıcalıklarla donatılıyordu. Araplar

da en gönençli dönemlerini Osmanlı yönetimi altında yaşadılar. Fransız araştırmacı **François Georgeon**, *Kemalizm ve İslam Dünyası* adlı kitabında, Cezayir'deki Türk ve Fransız dönemlerini kıyaslarken şunları söyleyecektir: *"Cezayir'deki Türk dönemi, Cezayirliler için bir altın çağdır, Fransız sömürgeciliği bu altın çağın daha iyi görülebilmesini sağlamıştır."*[88]

Bir başka Fransız, gezgin **Belon du Mans**, (16.yüzyıl) gezi notlarını topladığı kitabında, Ege adalarından *Limni*'de, adalı bir Rum'la yaptığı söyleyişi aktarır. **Mans**, Limni'li Rum'un kendisine, *"Limni, Türk yönetimine dek, hiçbir zaman bu kadar zengin, ekonomik açıdan bu kadar gönençli olmadı"* dediğini yazar ve şu yorumu yapar: *"Daha önceleri sürekli taciz edilip eziyet gören bu insanlara, yaşadıkları gönenci sağlayan gücün; uzun süren barış ve güven ortamını geliştiren Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi olduğunu eklemek gerekir."*[89]

Tarihsel gerçekler, somut veriler halinde ortadayken batılılar, Türkler'in egemenliği altına aldığı halklara, özellikle de Hıristiyanlara, *"kan"* ve *"göz yaşından"* başka bir şey *"vermediğini"* ileri sürerler. Bunu neden yaptıklarını bilmek ve açıklamak gerekir. Açıklanması zor olmayan bu neden, ekonomiktir ve açık bir biçimde çıkar kaygılarına bağlıdır. Türkler'in Anadolu ve Avrupa'da ilerlemeleri, bu bölgede doğrudan çıkarı olan Batı için önemli yitiklere neden olmuş, kabul edilmesi zor bir durum yaratmıştır.

Türkler'in Rumeli'ye yerleşerek Boğazların iki yanını ele geçirmesi, askeri olduğu kadar, herhalde ondan daha çok ekonomik bir başarıydı. Bu girişim, Bizans ticaretini büyük oranda Osmanlı Devleti'nin denetimine soktu ve İstanbul'un alınmasının koşullarını hazırladı. İstanbul'un alınmasıyla, Marmara ve Ege'den başlayarak hemen tüm Akdeniz'e yayılan Osmanlı egemenliği, bura-

kırdaki ekonomik etkinliklere bambaşka bir yön verdi ve bu etkinlikleri Batı Avrupa'nın etkisinden çıkardı.

Anadolu ve Rumeli'yle başlayıp İstanbul'un alınmasıyla devam eden süreç, ekonomik olarak gerçek zararı Bizans üzerinden Batı'ya vermişti. İtalyan tüccarlar aracılığıyla Bizans'ı, Bizans aracılığıyla da Anadolu pazarını kullanan ve Uzakdoğu'ya kolayca uzanan Avrupalılar, Anadolu'yla birlikte büyük bir gelir kaynağını yitirmişlerdi. Yitiğin neden olduğu ve Hunlar'dan beri süren gerilim, Osmanlı döneminde en üst düzeye çıkmıştı. Avrupa'da yaygın olan Türk karşıtlığı'nın ana nedeni buydu. Türkler'in yaptığını, Hıristiyan bir toplum yapsa, aynı karşıtlığı, ona karşı da göstereceklerdi. Yüzlerce yıl dillerden düşürülmeyen *"barbar Türkler"* edebiyatının temelinde; Rum, Ermeni ya da Sırp halkını düşünmek değil, yitirilmiş olan ekonomik çıkar yatıyordu.

Anadolu'daki Hıristiyan halkın Türk egemenliği ile herhangi bir sorunu yoktu, sorun olmadığı gibi kendilerini geliştirebilecekleri özgür bir ortama sahiplerdi; huzurlu bir yaşam sürüyorlardı. 1142 yılında *Uluborlu*'yu kuşatan Türkler'e karşı ordu gönderen Bizans İmparatoru, yörede yaşayan Hıristiyan halktan destek bir yana, tersine karşı koyuşla karşılaşmıştı. Beyşehir gölü dolaylarındaki Hıristiyan halk, Bizanslılar'a karşı Selçuklular'ı desteklemişti.[90]

Beyşehirli Hıristiyanların davranışı nedensiz değildi. Türkler, yönetimi altına aldığı bu insanlara Bizans'tan çok daha iyi davranıyordu. Örneğin, Selçuklu Hakanı **Keyhüsrev,** 1196 yılındaki Aydın seferinde, daha önce Bizanslılar tarafından sürülmüş olan Akşehir Hıristiyanlarını özgür kılmış, beşer bin kişilik kafileler halinde memleketlerine geri göndermişti. Onlara; toprak, ev, tarım aracı, tohumluk vermiş ve beş yıl vergi almamıştı. Bu bilgileri veren Bizanslı yazar **Niketos** şu açıklamayı yapacaktır: *"Birçok yerlerin halkı, savaş olmadan Sultan'ın ülkesine göçtü. Bu kadar iyi davranışlar Rumlara, alıştıkları yerleri unutturdu. Halk, barbarların ülkesine giderek orada yaşadı. Zalimlerin* (Bi-

zanslı despotların y.n.) *zulmüne uğrayan halkın, efendilerine saygı duymayıp kendi istekleriyle oturdukları yeri terk etmelerinde şaşılacak bir yan yoktur."*[91]

Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi adlı ünlü yapıtıyla Osmanlı ekonomisini inceleyen Prof. **Mustafa Akdağ**, Türk yönetiminin Anadolu halkına etkisini genişçe incelemiş ve vardığı sonuçları kanıtlarıyla ortaya koymuştu. **Akdağ**, söz konusu kitapta konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: *"Türk egemenliğinin, Bizansın siyasi yaşamına son vermesinin, Batılıların ileri sürdüğü gibi, Yakındoğu ve Balkan Hıristiyanlarının zararına değil, yararına olduğu açıkça görülür. Çünkü, yeni Türk rejiminin Müslüman ve Hıristiyan herkes hakkında uyguladığı, imtiyazsız hukuk sistemi, özellikle ekonomik-sosyal alanda sağladığı serbestlik; daha önce Batılı tüccarlar tarafından sömürülen Bizans'ın Hıristiyan halkını, bu sömürüden kurtararak daha gönençli ve güvenilir bir iş yaşamına sokuyordu. Rum çiftçiyi ikide bir köleliğe zorlayan Bizans toprak aristokrasisi ortadan kalktığı gibi, İtalyan ticaret kolonileri tezgahlarını söküp gidiyordu ve yerlerini Türk-Osmanlı reayası olan yerli tüccarlara bırakıyorlardı."*[92]

Avrupalıların, *"demokrasi ve uygarlığın beşiği"* söylemiyle sürdürdüğü Yunan yandaşlığı, gösterildiği gibi yalnızca kültürel sahiplenme değil, doğrudan ekonomik çıkarla ilgili bir sorundur. Bizans'ın düşmesiyle uluslararası ticaret yollarının Türklerin denetimine geçmesi, gelişmekte olan Avrupa ticaretini iki yeni uygulamaya yöneltti. Bir yandan okyanus aşırı deniz ticaret yolları aranırken, öte yandan Türkler'den ticari imtiyaz elde edilmeye çalışıldı. İmtiyaz elde edildikçe Avrupa yararına ticaret gelişti ve bu gelişmeye bağlı olarak yerli işbirlikçi gereksinimi ortaya çıktı.

Osmanlı uyruğundaki Müslüman olmayan halk, bu halk içinde de Mora, Ege adaları, Kıbrıs ve Girit'de yoğun olarak yaşayan Grekler, işbirlikçi gereksinimini karşı-

lama açısından önemliydi. Rumlar başta olmak üzere, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Hıristiyanlara bu nedenle sahip çıkıldı ve Osmanlı Devleti güç yitirdikçe bu sahiplenme, ayrılıkçı desteğe dönüştürüldü. Bugün Kürt kültüründen söz edip petrol çıkarı için Kürtler'e yönelen Batı politikası, o dönemde ticari çıkar için Rumlar'a yöneltilmişti. 19.yüzyıl başlarında Türkiye üzerine araştırmalar yapan ve önerileri İngiliz hükümetlerince hemen hiç değiştirilmeden uygulanan **D. Urqhard**, İngiltere'nin yürütmesi gereken Yunan politikasını ve bu politikanın amaçlarını, ekonomik dayanaklarını ortaya koyarak şöyle açıklar: *"Osmanlı Devleti'ne yönelik politikamızın bugünkü amacı, tüccarlarımızın tek tek çıkarı değil, ticaretimizin genel gelişimidir. Bu işin aracıları; ülkeyi tanıyan, dil bilen, ticari bağlantıları ve görgüsü olan, büyük pazarları bir bir gezip görmüş, elveriyorsa ilişkilerini doğrudan İngiltere'yle sürdüren insanlar olmalıdır. İngiliz tüccarlar için küçük limanlarda gemilerine yüklenecek mal aramaya gitmek ya da bu limanları tek tek dolaşıp yük indirmek kârlı olmayabilir. Bu nedenle, kıyı ya da kervan ticareti denen şey, tümüyle Rumların işi olmalıdır. Küçük boydaki Rum gemileri bizim ürettiğimiz malları ya da sömürge ürünlerimizi, ülkedeki çeşitli ürünlerle değiştirebilirler; mallarımızı ambarlarında depo edebilirler. Rumlar, beceriklilikleri, çalışkanlıkları ve kendi aralarında girişecekleri rekabet nedeniyle bize ucuza gelir, ticaretimiz destek görüp rahatlık kazanır. Türkiye'yle ticaretimizin bütün geleceği fiilen şu iki nokta üzerine dayanacaktır. Bunların birincisi, ticari rekabetin İngiliz şirketleri önüne çıkaracağı engellerden, ikincisi ise Yunanistan'ın Türk egemenliğinden kurtarılmasıdır."*[93]

Osmanlılar ele geçirdikleri Bizans topraklarında, feodallerin büyük çiftliklerini devlet adına kamulaştırıyor, ancak Hıristiyan köylülerin topraklarını kendilerine bırakıyordu. Toprak işlerinde, halkı gözeten uygulamalar yapıldığı için, Rum köylüler Bizans yönetimine göre daha iyi bir yaşam sürüyordu. Feodal baskı altındaki köylüler, *"Türk yönetiminin sağladığı adaletin, yoksulları soyluların baskı ve zulmünden kurtardığını"* söylüyor[94] ve kendi istekle-

riyle Osmanlı uyruğuna geçiyordu. Almanya'da bile *"Türk yönetiminin adaleti"* konuşuluyor ve Almanlar, *"Türkler'in Almanya'ya gelip ülkelerinde süregelen haksızlık ve adaletsizliğe engel olacağı"* yönünde umut taşıyordu.[95] **Fatih**, Bizans Ortodoks Kilisesi'ne o denli geniş haklar tanımıştı ki, *"İstanbul üzerinde Latin* ***tiyarı*** (papanın başlığı) *egemen olacağına Türk sancağı egemen olsun"* diyen ortodokslar, fetihten sonra **Fatih**'i, Doğu Roma'nın yalnızca yönetimsel değil, hukuksal hükümdarı ve İmparatoru saymışlardı.[96]

Ünlü Fransız tarihçi **Claude Cohen**, *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler* adlı yapıtında, Türkler'in *"tüm yaşamları boyunca ve gittikleri her yerde"* egemenliği altına aldığı *"hiçbir topluluğun tarihini sona erdirmediğini"* ve *"onlarla kaynaştığını"* söylemiştir.[97] Türkler, hayranlık verici uyum yetenekleriyle, **Cohen**'e göre, *"yaratıcı olamadıkları zamanlarda bile, kendilerinin henüz yaratamadıklarını başkalarının yaratmasına her zaman olanak vermiştir"*[98] **Cohen,** Anadolu'daki Selçuklu egemenliğinin niteliği konusunda, bir *Monofizist* (Araplaşmış Hıristiyanlar) patrik olan Suriyeli tarihçi **Mihael**'den şu aktarmayı yapar: *"Rum'daki* (Anadolu'daki y.n.) *Sultan Mesud'un* (Selçuklu Hükümdarı I. Mesut y.n.) *uyruklarının büyük bölümü Rumlar'dır. Dürüstlüğü ve yönetiminin düzenliliği nedeniyle onun yönetimi altında yaşamayı yeğ tutuyorlar... Türkler kutsal gizlere önem vermediklerinden.. bir kimsenin nasıl ibadet ettiğini araştırmak ve bu nedenle bir kimseyi cezalandırmak, onlara çok ters gelen birşeydir. Bu nedenle hain ve yobaz kimseler olan Grekler'in tam tersidirler."*[99]

Türkler'in, egemenlik altına aldığı topluluklara hoşgörülü davranması, Osmanlılarla sınırlı kalmayan çok eski bir gelenek ve bir devlet politikasıdır. Özgürlükçü gelenek; Etiler'den (Hititler) Selçuklular'a, Göktürkler'den Gazneliler'e, Babürler'den Osmanlılar'a dek binlerce yıl sürerek günümüze kadar gelmiştir. Araştırıcıları şaşırtacak kadar ileri bir uygarlık kuran Etiler'in, *"herşeyi öğrenmeye açık tutumları"*, *"kendilerine akılcı gelen herşeyi benimseyip kendi kültürleriyle bütünleştirme yetenekleri"* ve *"fetihler-*

den sonra etnik grupların dil ve dinlerine gösterdikleri say-
gı"[100] Türkler'in daha sonra da sürdürmüş oldukları gele-
neksel bir davranış biçimidir. *Göktürk*'ler, egemenliği altı-
na aldıkları ülkelerin halkına *"geniş bir serbestlik tanıyor"*,
onların *"kendi iradelerine göre"* ve *"eski geleneklerine bağlı ka-*
larak yaşamalarına" izin veriyorlardı. Kentlerin başına bir
Türk prens atanıyor ve merkezin *"herkese eşitlik sağlayan"*
yönetimi, bu prensin sağladığı eşgüdüm (koordinasyon) a-
racılığıyla yerel birimlerle birlikte sağlanıyordu.[101]

Osmanlı Devleti kurulduğunda Anadolu'da, yo-
ğun bir ticaret ve çeşitlenerek hızla artan bir üretim etkin-
liği vardı. Yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zenginliği bir
yana, o dönemin dünya ticaretinde yaşamsal öneme sahip
iki ana ticaret yolu, Anadolu topraklarından geçiyordu.
Başlı başına bir varsıllık oluşturan bu durum, Anadolu'yu
her zaman önemi olan bir yer haline getiriyordu. Uzak-
doğu'dan gelerek Hazar'ın kuzeyinden Karadeniz'e varan
karayolu, buradan deniz yoluyla İstanbul'a geliyor, bo-
ğazları geçerek Akdeniz ve Avrupa'ya ulaşıyordu. Aynı
yol, Rusya'yı, Kırım-Trabzon-Sivas ya da Kırım-Sinop-
Konya yoluyla Mezopotamya ve Mısır'a bağlıyordu; bu
birinci yoldu.

İkinci ana ticaret yolu ise, Uzakdoğu'dan gelerek
İran'dan geçiyor, Sivas ve Ankara üzerinden İstanbul'a,
buradan yine deniz yoluyla Akdeniz'e ve Batı'ya uzanı-
yordu. *Büyük göçler*'in binlerce yıl izlediği ve Anadolu'yu
bir *"kavimler kapısı"* haline getiren göç yolları, birinci bin
yıldan sonra dünya ticaretinin büyük bölümünün yapıldı-
ğı ticaret yolları haline gelmişti.

Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ulaşımının kavşak
noktasında bulunması, Anadolu'yu tarihin her döneminde
değerli kılmış ve dünyaya açılma yeteneğine kavuşan bü-
yük göçlerin tümünün ilgisini çekmiştir. Geçmişte öncelik,
uluslararası ticaret kaygılarıyken; bugünün önceliği, he-

men aynı yolları izleyen enerji aktarımıdır ve Anadolu bu aktarımın kavşak noktasındadır. Eskiden Batı'nın *"dünya ulaşım yollarını denetleme"* ya da Rusya'nın *"sıcak denizlere inme"* olarak ifade ettiği tarihsel politika ile günümüzdeki Amerika Birleşik Devletleri'nin *"Büyük Ortadoğu Projesi"* adıyla Avrasya'ya yönelen politikası arasında; amaç, anlayış ve Anadolu'yu ilgilendiren girişimler bakımından önemli bir fark bulunmamaktadır. Anadolu her zaman, onu elinde bulunduranların *başına dert açacak kadar değerli* bir yerdir.

Türkler, ticaret yolları üzerindeki topraklara sahip olmaları nedeniyle, dünya ticareti üzerinde uzun süre etkili oldular; önce denetlediler daha sonra bu ticarete katıldılar. Hunlar'dan Osmanlılar'a dek uzanan iki bin yıl boyunca, Doğu'yla Batı'yı birbirine bağlayan karayolu ticareti, büyük oranda Türkler'in egemen olduğu bölgeler üzerinden yapılmıştı. Türkler, başlangıçta ticaret yollarını elinde bulundurma ve buralarda güvenliği sağlama nedeniyle vergi almayla yetinirken daha sonra ve giderek artan oranda bu ticareti, katılarak ele geçirdiler. Katılım, İslamiyet kabul edildikten sonra yoğunlaşarak, Selçuklular'la onların ardılı Osmanlılar döneminde üst düzeye çıktı; ticaret yollarının kavşak noktasındaki Anadolu'da kendine özgü canlı bir ekonomik yaşam oluştu. **Mustafa Akdağ**, bu yaşamı şöyle anlatmaktadır: *"Türkiye'de, kent yaşamı çok gelişmiş olduğu için, doğaldır ki; sanayi yanında, geniş bir ticari etkinlik de olacaktı. Selçukî Türkiyesi ticarî alış verişi; ülke içi ticaret, dış ticaret ve kervancılık olarak üç biçimde yapılıyordu. Ülke içi ticaret önemli ölçüde, büyük kent meydan pazarlarında, ticaret hanlarında ve dükkanlarda toplanmıştı. Sonradan, Osmanlılar döneminde çok gelişmiş olarak görülen, kentlere özgü kapalı çarşılar, yani han içi ticaret, Selçukî devrinde de vardı. Pirinççiler hanı, pamuk hanı, meyva hanı gibi her tür hammadde ya da gıda maddesi için ayrı bir han inşa edilmişti..."*[102]

Selçuklular döneminde Alanya, Antalya ve Sinop'un alınması, Türkiye'nin dış ticaretini geliştirerek,

İstanbul ve birçok Bizans kentinde, daha o dönemde ticaretle uğraşan Türk azınlıkların oluşmasına yol açtı. Bu oluşum, ilerde Türkleri tüm Bizans'a egemen duruma getiren tarihi koşulları yarattı. Papa'nın Haçlı Seferleri nedeniyle Türkler'e karşı uygulatmaya çalıştığı ticari ambargo, Türkiye'nin yararına oldu, üretim ve ticaretin daha da gelişmesine yol açtı. Ankara sofları (ham ipekten astarlık kumaş), şap, halı, kilim, yün, deri, ipek dokuma ve bazı kurutulmuş meyvalar Kıbrıs aracılığıyla Avrupa'ya ihraç edildi; Selçuklular'ın ünlü kervan ticareti, iç ve dış ticaretin en önemli öğesi haline geldi. **Akdağ**, kervan ticareti konusunda şunları söyler: *"Selçukî Türkiyesi'nin uluslararası ticaretten en çok gelir elde ettiği iş sahasının, Doğu-Batı ve Güney-Kuzey ticaret yollarındaki alış verişi sağlayan, Anadolu yollarındaki kervan ulaşımı olduğundan, hiç kuşku yoktur..."*[103]

Benzer saptamaları Türk tarihiyle ilgili araştırmalarıyla ünlü **Claude Cohen** ve **David Talbot Rice** de yapar. Onlara göre; *"Anadolu, Selçuklu döneminde ticari faaliyetin doruğundadır"*; büyük kentler *"her türden insanın ve malın karşılaşma merkezleri"* haline gelmiştir; *"Sivas, tüccarlar için büyük bir buluşma"* yeridir.[104] *"Baharat yolu, Arap ve Hint tüccarları"* büyük kentlere çekmekte, Selçuklular bu tüccarlardan aldığı malları Avrupalılara satmaktadır; ayrıca devlet olarak ticari işlemler denetim altında tutulmakta ve *"her malın, bir elden diğer bir ele aktarılışı üzerinden"* vergi alınmaktadır.[105]

11.yüzyıl göçleriyle Anadolu'ya son gelen Türkler; Erzurum'dan Ege sahillerine, Marmara'dan Suriye'ye dek ekonomik olarak perişan bir ülke bulmuşlardı.[106] Bizans feodalizminin aşırı baskısından kaynaklanan yoksullaşma, kısa süre içinde aşıldı ve hukuksal bütünlüğü olan, iyi işleyen, güçlü bir merkezi yönetim kuruldu; geniş ve canlı bir pazar yaratıldı. Yeni devlet, önce toplum yaşamını düzene soktu ve sağlanan istikrar ortamıyla, ekonomiyi can-

landırıp güçlendirdi. Yaylalara yerleşen Türkmenler, Anadolu yaşamına yeni bir ekonomik unsur olarak girdiler. *Orta Asya*'dan getirilen uygarlığın gelişkinliği canlanmayı hızlandırdı; göçebeler kasaba ve kentlerde yaşamaya çabuk alıştılar. Haçlı yıkımı, bu toparlanmaya önemli zararlar verdi, ancak ekonomik gelişme, kısa bir aradan sonra sürdürüldü, nüfus hızla arttı. Uygarlıkların kavşak noktası olan Anadolu üzerinde, yepyeni bir toplum ve yaşam kuruldu. Bu gelişme, Anadolu için gerçek bir ekonomik-sosyal devrimdi.[107]

Selçuklular gibi Oğuz boylarından gelen Osmanlılar, ardılı oldukları Selçuklular'dan aldıkları toplumsal birikimi, o birikimin hem taşıyıcı hem de asal unsuru olarak daha da geliştirdiler ve altıyüz yıllık büyük bir imparatorluğun sahibi oldular. Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışını, yaygınca kabul gördüğü gibi *"yeni bir devletin kuruluşu"* olarak değil, belki de ondan daha çok; tarihsel köken, sosyal yapı ve kültürel birikim olarak aynı geçmişe sahip bir *millet*'in, kendi içinde yaşadığı iç süreçler olarak görmek gerekir. Bu görüşü, Osmanlılar'ın kendileri de ileri sürmüş ve İmparatorluğa adını veren **I. Osman**'ı, Selçuklu Hakanı **III. Alâaddin**'in *ardılı (halefi)* olarak kabul etmişlerdi.[108]

Osmanlılar, Selçuklulardan devraldıkları toplumsal sistemi; ekonomiden yönetim biçimine, askeri yapılanmadan toprak ve vergi düzenine dek tüm alanlarda daha da geliştirdiler ve çağının sorunlarına yanıt veren güçlü bir devlet kurdular. Kurumsal yapıdaki gelişme, örgütlenme yeteneği ve yönetim birikimleriyle birleşince, dünyanın büyük bölümünü etkisi altına alan bir İmparatorluk haline geldiler. Güçlenmeye temel oluşturan toplumsal düzen, Selçuklular'ın devlet biçimine çok benzeyen bir yapı üzerine oturtulmuştu. Dönemler arası farklılıkların gerekli kıldığı yenileşmeler yapılmıştı, ama devleti oluşturan kurumların temel niteliği değişmemişti. Selçuklular'ın geliştirdiği *Türk tımar sistemi sürdürülmüş, ırsi askeri tımar işleyişi devam etmiş, denizcilik ve donanma hizmeti tımarları*

ile *askeri yapılanma ve ordu işleyişi korunmuş; yönetim sistemi, hukuk, eğitim* ve *vergi düzenleri* geliştirilerek sürdürülmüştür.[109]

Osmanlı İmparatorluğu, 16.yüzyılda gücünün doruğuna ulaştı. Üç kıtaya yayılan sınırlar, Avrupa'nın içine dek girmiş ve Akdeniz bir *Türk gölü* haline gelmişti. Devlet hazinesi o denli dolmuştu ki, Topkapı Sarayı'nda bulunan *dış hazine*'de yer kalmadığı için, *Kanuni Sultan Süleyman* Yedikule'de yeni bir *hazine* daha yaptırmıştı. Mali gücün ana kaynağını, fetih gelirleri değil, İmparatorluğun tümünü içine alan ve sağlam bir temele oturtulan ekonomik işleyiş sağlıyordu. Güçlü ve büyük orduyu, sıkça söylendiği gibi yeterli olma olasılığı bulunmayan *savaş yağma*'sı değil, ekonomik düzen besliyordu. Osmanlılar kendi kendine yeten, o denli güçlü bir devlet kurmuşlardı ki, başta Avrupa olmak üzere dünyanın tümünü etkileri altına almışlardı. Her ülke ve devlet girişeceği herhangi bir eylemde, İstanbul'un düşünce ve davranışını hesaba katmak zorundaydı.

Kapitülasyonlar ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı

Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze yönelik yararlanılabilir siyasi sonuçlar çıkarmak için, bu büyük oluşumu tüm kurumlarıyla incelemek gerekir. Bu *zor* işi başarmak, incelemeyi *kuruluş*'tan başlatarak, *gelişme dönemine*, *duraklama* ve *çöküş*'e dek yaymayı gerektirir. Gerilemeyi ve çöküşü yaratan nedenler, Avrupa'nın yükselişi, bu yükselişin Osmanlı Devleti'ne ve dünyaya yaptığı etki, etkinin sonuçları ortaya konmalı ve akılda tutulmalıdır. Osmanlı toplum düzeni insanlara ileri bir yaşam düzeyi sağlamışken, her çeşit halk tarafından destekleniyorken, çok iyi örgütlenmişken ve Avrupa üzerinde gözle görülür bir baskı kurmuşken; bu büyük devlet nasıl oluyor da, elli yıl içinde *yükseliş*'ten *duraklama*'ya, yüzyıl içinde *çöküş* sürecine girebiliyor? *"Tarih, 16.yüzyıl sonuyla 17.yüzyıl içinde Osmanlılar için neden sanki geriye doğru işledi?"*[110] Avrupa

geriden gelip nasıl bu denli gelişti ve yalnızca Osmanlı değil, diğer tüm devletler üzerinde etkili bir baskı kurabildi? Bunlara kısa da olsa yanıt verilmesi gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu, ne denli güçlü olursa olsun, bir gün, diğer tüm imparatorluklar gibi yaşam süresini dolduracak ve ortadan kalkacaktı. Doğal ömrünü tamamlamış İmparatorluklar için, tarih bize, *bir başka devlete ya da devletlere dönüşme*'yle *tümden yok olma* biçiminde iki tür sonuç gösteriyor. Beş yüz yıl yaşayan Roma İmparatorluğu yıkıldığında, ondan türeyen Doğu Roma İmparatorluğu, bin yıl daha yaşadı. Büyük Britanya İmparatorluğu dağıldı, ama İngiltere, Birleşik Krallık adıyla varlığını sürdürdü. Tarihteki her olay ve olgu kendine özgüdür, ancak olaylar arasındaki benzerlikleri değerlendirmek zorundayız. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ve doğurduğu sonuçlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmuş olmasına karşın farklıdır. Doğal olarak birçok sosyal alışkanlık bıraktı ama, devamı sayılabilecek bir devlet bırakmadı. Türkiye Cumhuriyeti bir devam devleti değil; yönetim biçiminden ekonomik yapılanmaya, hukuktan sanata, eğitimden yazıya dek toplumsal yaşamın hemen tüm alanlarında onun yadsınması üzerine kurulmuştu.

16.yüzyıl ortalarında dünyanın en güçlü devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, 17.yüzyıl başında *duraklama*, sonunda da *gerileme* dönemine girdi. 19.yüzyıla gelindiğinde varlığını sürdürebilmesi, Avrupalı büyük devletlerin paylaşım çelişkilerine bağlı hale gelmişti; yani, gerçekte ortadan kalkmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşe götüren nedenler, tarihin her döneminde ve her toplumda olduğu gibi ekonomiktir. Toplumun gönencini sağlayan gelir kaynaklarının azalması ve kimi alanlarda ortadan kalkması, birbirine bağlı ve birbirinin yaratıcısı olan toplumsal sorunların ortaya çıkmasına neden oldu. Ekonomik gerileme yönetim

işleyişinin, yönetim işleyişi de sosyal ilişkilerin çözülmesine yol açtı. Zengin bir tarihsel birikimle beslenen ve ekonomik gelişkinliğe dayanarak ileri bir devlet yaratan yönetim bilinci; ekonomik çözülmeye bağlı olarak bozulmaya uğradı. Siyasal düzenin işlerliğini sağlayan ekonomik işleyişin bozulması ve buna bağlı olarak gelir kaynaklarının yitirilmesiyle, Osmanlı Devleti çöküş sürecine girdi.

Ekonomik çözülme, çöküşün temel nedenidir, ama çöküşe yol açan ve sonuçta ekonomiye ulaşan, başka nedenler de vardır. Olumsuz sonuçlarla birbiri içinden çıkan, başka olumsuz sonuçlar yaratarak, çözümü zor ve karmaşık bir bütün oluşturan *gerileme* döneminde; *nesnel* olduğu kadar *öznel*, *içsel* olduğu kadar *dışsal* birçok etken rol oynamıştır. Çözümleme ve değerlendirmeler, bu nedenlerin tümünü ele alarak yapılmalıdır.

İmparatorluğu çöküşe götüren nedenler, gerçekte en güçlü olunan dönemde, 16.yüzyılda ortaya çıkmaya başladı. Sınırlar, **Fatih**'ten sonraki yüz yıl içinde, Basra'dan Viyana'ya, Kırım'dan Yemen'e, Kafkasya'dan Fas'a dek uzanmıştı. Büyüme, iyi örgütlenmiş bir devlet ve ordu gücüne olduğu kadar, dünyayı ve tarihi kavrayan, bilinçli bir stratejiye dayanıyordu. Büyük bir başarı örneğiydi, ancak çok hızlı gerçekleşmiş ve kendini yıkma eğilimini de birlikte getirmişti. Bu eğilimler, büyümeyi sağlayan güçlü devleti, kısa bir süre içinde, büyümenin yarattığı sorunlara güç yetiremez hale getirmiş; bu açmaz, yapısal bozulmalara yol açmıştı.

Büyümenin esas yükü, toplumun asal unsuru olan Türk nüfus üzerindeydi. Savaşa giden, vergi veren, devlet yönetiminden uzak tutulan ve sürekli güç yitiren onlardı. Ödeme gücü çok daha düşük olmasına karşın, *gayri Müslim* uyrukla birlikte vergi veriyor, ancak onlar askere gitmeyip ticaretle uğraşırken o, cephelerde canını veriyor, sakat kalıyordu. Bu garip durum doğal olarak, *gayri Müslim*

uyruğu varsıllaştırıp güçlendirirken; Türk nüfusu sanat ve ticaretten yoksun, eğitimsiz ve yoksul bir duruma getiriyordu!

Atatürk, Türkler'in Osmanlı yönetimi altında düştüğü durumu, İzmir İktisat Kongre'sinde şöyle dile getirecektir: *"Milletin asal öğeleri* (Türkler y.n.) *ellerinde kılıçla yeni fetihler yaparken, işgal altına alınan ülke halkı, kazandıkları imtiyazlar ve özerkliklerle 'sabanlarına' yapışıyor, topraklar işliyordu. Efendiler, kılıçla fetih yapanlar, 'sabanla fetih' yapanlara yenilmeye ve sonunda yerlerini onlara terk etmeye mahkumdurlar.. Milletin başına gelen bu üzücü durum ve bundan doğan yoksulluğun nedenlerini arayacak olursak, bunu doğrudan doğruya, o zamanki devlet anlayışında buluruz.. Osmanlı ülkesi, yabancıların sömürgesinden başka birşey değildi. Türk milleti* (kendi ülkesinde y.n.) *esir duruma düşürülmüştü.."*[111]

Türk yönetim anlayışından kopuşu ifade eden bu durum, **I. Selim**'le **(Yavuz)** başlayan, sonrasında süren ve Türk unsura olduğu kadar, devlete de büyük zarar veren, devlet-halk gerilimine, bu gerilim de uzun ve kanlı çatışmalara yol açıyordu. *Bitmez tükenmez* gibi görünen *Celali İsyanları*, devletin halka yabancılaşmasının, bağlı olarak Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının bozulmasının en çarpıcı örneğidir. 16.yüzyılda başlayıp 18.yüzyıla dek süren bu isyanlar, dönem dönem *tımarlı sipahi-yeniçeri, Türkmen-ordu* ya da *medrese öğrencisi (suhte)-devlet* çatışmalarıyla, Osmanlı toplumunun belkemiği olan toprak düzenini bozuyor, *tımarlı sipahiler*'i büyük ölçüde eritiyordu. *İsyanlara karşı silahlandırılan birçok köylü (il eri)* sonradan ortaya çıkan *varsıl sınıfın (ayan)* paralı askerleri haline geliyordu.[112]

Eski Türkler'de *millet (budun)*'in ortak malı sayılan *ülke toprakları (yurt)* nın, **Fatih**'ten sonra, üstelik mutlak olarak, hanedanın malı haline getirilmesi, aslında sonun başlangıcıydı. Selçuklular'da ortaya çıkan bu anlayış, **Fatih** döneminde gelişmiş, **Kanuni**'ye dek tam olarak yerleşmişti. Devletin güçlü olduğu o dönemde önemi pek anlaşılamayan bu tutum, mali yetmezlik içine düşülen gerileme dönemlerinde, yıkıcı sonuçlarıyla kendini gösterecek-

tir. Toprak düzeninin bozulmasıyla yönetim işleyişinin hemen tümü; mali kurumlar, sanat ve kültür, eğitim, zenaat ve ticaret de bozulacaktır.

Ülke topraklarının hanedanın mülkü haline gelmesi, yeni başlayan ve başlangıçta hanedan içinde çok fazla ayırıma yol açmayan bir uygulamaydı. Toprak, tüm ailenin malı sayılıyordu. Ancak zamanla mülkiyet tümüyle kişiselleşti ve yalnızca padişaha ait bir hak haline geldi. Bu anlayışa göre; toprak her şeyden önce Tanrı'nındı. İdari önder olduğu kadar dini önder (halife) olan padişah, bu sıfatıyla toprağı korumalı, bunun için de sahiplenmeliydi, devlet yönetimini ve onu kimseyle paylaşmamalıydı. Devlete yerleştirilen anlayış buydu.

İktidarı ve onun sağladığı gücü paylaşmak istemeyen anlayışın, inanç sistemlerini kullanması kaçınılmazdır. **I. Selim (Yavuz)**, hilafetin peşine bu nedenle düştü ve Türk yönetim sistemine büyük zarar veren *hilafet*'i bu nedenle İstanbul'a getirdi. Ancak, devlet yönetimini kimseyle paylaşmama uygulamasını, üstelik çok katı biçimde, dedesi **II. Mehmet (Fatih)** kurumsallaştırmıştı. **Fatih**, *devletin devamlılığı ve bütünlüğünü koruma* gerekçesiyle taht için *kardeş öldürmeyi* de yasallaştırmıştı; hanedan ailesinden, iktidara ortak olabilecek hiçbir rakip istemiyordu. *Kardeş öldürmeyi* yasallaştırmıştı ama, tahta çıkmanın kurallarını belirlememişti. **II. Selim**'den sonra (1574), büyük erkek evladın tahta çıkması kararlaştırıldı. **I. Ahmet** döneminde (1617) buna, gerektiğinde hanedanın en yaşlı üyesinin de tahta çıkabileceği eklendi.[113]

Fatih Yasası nedeniyle, geleceğin padişahları genç *şehzadeler* (padişahın erkek çocukları), her an öldürülmenin ağır baskısı altında, kendisine güveni olmayan ve nerdeyse tutsak yaşamı süren ruh hastaları haline geldi. Oysa daha önce, *şehzadelere* bir hükümdar adayı olarak son derece iyi bir eğitim verilir; dönemin en ünlü bilim adamlarınca eğitilirdi. Belli bir yaşa gelince, deneyimli bir devlet adamının *(lala)* danışmanlığında, bir *sancağı* yönetmekle görevlendirilir, böylece *iyi bir yönetici olmak* için kuramsal

eğitim yanında uygulama eğitimi de almış olurlardı. Ancak daha sonra, güçlü, bilgili ve kişilikli padişah istemeyen ve devlet yönetimini neredeyse ele geçirmiş olan *enderun devşirmeler* ve onların etkilediği *kapı kulları* (devletten maaş alan padişah askerleri)'nın çabasıyla bu yöntemden vazgeçildi. *Şehzadeler*, Topkapı Sarayı'nın *şimşirlik* adı verilen dairelerinde sıkı bir gözetim altında yaşatıldılar; eğitimlerine gereken özen gösterilmedi; içlerinden biri padişah olacak olan *şehzadeler*, okur yazar durumdaki cariyelerden okuma yazma öğrenen, kişiliksiz cahiller haline geldiler.[114]

Yönetim sisteminde en üstten başlayan *yozlaşma*, bir dizi *bozulmayı* birlikte getirdi ve hemen her alana yayıldı. *Bozulma*, en etkili sonuçlarını doğal olarak, sosyo-ekonomik yapının temelini oluşturan *ekonomik düzen* ve *mali işleyiş* üzerinde yarattı. Yüksek bilinç ve emek ürünü olan düzen, yönetimsizlik ya da kötü yönetim nedeniyle, *bozulmaya* ve hızla *çözülmeye* başladı.

İmparatorluk fetih dönemlerinde yayılıp büyürken, *has, zeamet, tımar* gelirleri ile *cizye* ve *haraç* vergileri yüksek askeri harcamaları karşılamada önemli katkı sağladı. Fetihlerin sona ermesi, bu gelirleri ortadan kaldırdı, ancak askeri harcama, üstelik artarak sürdü. Bu kez, ülkeyi savunmak için savaşılıyor, masraf ediliyor, buna karşın gelir elde edilemediği gibi, toprak ve o toprağa bağlı gelir yitiriliyordu.

Saray, gelir arttırmak için, önce *has, zeamet* ve *tımar* sahiplerine ve onlar aracılığıyla üretici *reaya*'ya yöneldi; *tımar*'lar *has*'a dönüştürüldü, *has*'lar da yaşam boyu kullanılmak üzere yörenin ileri gelenlerine satılmaya başlandı; *ayan* denilen paralı mülk sahipleri böyle ortaya çıktı. Ellerinde sermaye biriken *ayan sınıfı*, Batı'da olduğu gibi üretime değil, vergi toplayıcılığına ve tefeciliğe yöneldi. Devlet gelirlerinin belirli bir pay karşılığı toplanıp işletilmesi olan

ve kamu işleyişinin önemli bir parçasını oluşturan sistem *(mukataa)* bozulmaya başladı. Padişahtan *emanet* aldığı kaynakların gelirini, belirli bir ücret karşılığı hazineye aktaran memurlar *(emin)* rüşvet almaya; vergi toplayarak ondan pay alan görevliler *(mültezim)* ise, yasa dışı ilişkilere yönelmeye ve yükümlülüklerini yerine getirmemeye, devlet gelirlerine el koymaya başladılar.

Buna karşılık *Saray* da kendi koymuş olduğu yasalara ve geleneklere aykırı davranmaya başladı. Gelir elde etmek için, *mukataa* hakları iptal edilip yeniden satışa çıkarıldı (1694); daha sonra satışlar tekrar geri alındı ve bir kez daha satış yapıldı. Eskiden olağanüstü durumlarda alınan özel vergi *(avarız)*, ordunun gereksinimlerini karşılama gerekçesiyle *(imdadiye-i seferiye)* sürekli hale getirildi. (Bu uygulama günümüzde deprem, özel tüketim, savaş gerekçeleriyle çıkarılan ve daha sonra sürekli hale getirilen vergilerin hemen aynısıydı). Varsıllaşan kişilerin mallarına el koymak gelenek haline geldi ve çoğu kez öldürme yoluyla gerçekleştirilen *el koyma (müsadere)*, devlet hazinesi için düzenli bir gelir kaynağı olarak görülmeye başlandı. Zengin olmanın doğurduğu "tehlikeli durum", elinde para ve servet biriken insanları, birikimlerini ticaret ya da üretime yatırmak yerine, gizlemeye yöneltti. Üretici güçlerin gelişimine katkı sağlayacak önemli bir mali kaynak, *rüşvet* ve *el koyma* ilişkisi içinde, kişilerle devlet arasında gidip geliyor ancak yatırıma dönüşmüyordu. Yasadışı yolla elde edilen servetler, "mal güvenliği" ve "can güvenliği" elde etmek için vakıflara aktarılıyor, şer'î hukuka göre dokunulmaz olan vakıf mülkiyetine sığınılarak güvence sağlanmaya çalışılıyordu. Sermaye birikimini gizleyip hareketsizleştiren bu garip ilişki, eskiden gelen ve kendi içinde bütünlüğü olan geleneksel ekonomik düzeni bozduğu gibi; sanayileşme için gerekli olan ve piyasaya çıkması gereken ilk sermaye birikimini önlüyor, üretici güçlerin gelişimi önünde büyük bir engel durumuna geliyordu.[115]

15.ve 16.yüzyıldaki büyüme ve yayılmanın yönü ve niteliği konusunda, bugün daha iyi görülebilen bir eksiklik vardı. Selçuklular, devlet kurdukları toprakların yeri ve anlayışları gereği, diğer Türk boylarıyla ilişkilerini sürdürürken; Osmanlılar, İmparatorluk dışında kalan Türkler'le hemen hiç ilgilenmemişler, onlara uzak durmuşlardır. Ticari, askeri ve siyasi alanlarda önemli bir güç oluşturabilecek birlikteliklerin, olası kazanımlarından yararlanmamışlardır. Günümüzdeki Türk dünyasına ve Doğu'ya gösterilen ilgisizliğin bir benzeri olan bu tutum hakkında, *Tarih-i Cevdet* adlı 12 ciltlik Osmanlı tarihini yazan **Cevdet Paşa**, yapıtında şu görüşleri ileri sürecektir: *"Macaristan ve Hırvatistan fetihleriyle uğraşmaktansa Kazan ve Ejderhan (Astarhan) eyaletlerinin ele geçirilip korunması, Osmanlı Devleti'nce daha yararlıydı. Kafkasya, Ejderhan ve Kazan halkının, din ve etnik yapı olarak bir bütünlük halinde Devlet'e katılması, giderek Kırım'ı da diğer devlet eyaletleri durumuna getirecek ve o zaman Orta Asya ve Türkeli'ni içine alan, çok büyük bir Osmanlı Devlet'i ortaya çıkacaktı."*[116] **Cevdet Paşa**'nın dile getirdiği biçimdeki bir büyüme, hem Osmanlı Devleti nüfusunu daha bağdaşık (homojen) hale getirecek, hem de çok büyük bir iç pazar oluşturacaktı.

16.yüzyılda, Avrupa sömürgeciliği büyük bir ivme kazandı ve denizaşırı keşiflerle, Amerika'dan Hindistan ve Çin'e dek yayıldı. Eskiden Osmanlı İmparatorluğu üzerinden kara ulaşımıyla yapılan Batı-Doğu ticareti giderek deniz yoluna kaydı. Devletleri'nce desteklenen Avrupalı tüccarlar, altın ve gümüş başta olmak üzere, sömürgelerde elde ettikleri ürünleri ülkelerine taşıdılar ve büyük servet elde ettiler. Bu yeni süreç, karayolu ticaretinden vergi alarak gelir sağlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun zararına işledi. Hem vergi geliri yitirildi hem de daha önemlisi, ka-

kayıtlı ticaretinin gerilemesi nedeniyle üretim ekonomisi zarar gördü.

Olumsuz gidişe çare arayışına girildi, çözümler düşünüldü, ancak işe yarıyan somut bir uygulamaya gidilemedi. Deniz ticareti, ikiyüz yıldır özellikle İtalyan gemicilerin tekeline bırakılmış ve deniz ticaretine gereken önem bir türlü verilememişti. **Kanuni** döneminde, Basra-Hindistan deniz ticaret yollarını denetim altına almak üzere olan ünlü denizci **Piri Reis** (1470-1554), saray entrikaları sonucu *"Araplar'a kötü muamele ettiği"* gerekçesiyle 84 yaşında idam edildi. Oysa **Piri Reis**, Portekizlilerle işbirliği yaparak Osmanlı Devleti aleyhine çalışan Arapları cezalandırmıştı. Bu idamla, Hindistan deniz ticaret yolu tümüyle Portekizliler'e terk edilmiş oldu. Macaristan 1526 da fethedildi, ancak Karadeniz-Tuna-Baltık-Beyazdeniz bağlantılı ticaretin önemi kavranamadı. Daha sonra *Volga* ve *Don* nehirlerini birbirine bağlayacak bir kanal yapımı düşünüldü, ama gerçekleştirilemedi. **I. Selim (Yavuz)**, bugünkü Süveyş Kanalının yerine, Kızıldeniz'le Akdeniz'i bağlayacak bir kanal düşünmüştü, ancak bunun önemini sonraki padişahlar kavrayamamıştı.[117] Kişisel iradeye (padişah) dayandığı için, *devlet politikalarında süreklilik*, aynı bugünkü hükümet değişimlerinde olduğu gibi, sağlanamıyordu.

Uluslararası ticarette, yalnızca ulaşım yollarında değil, onunla birlikte, malların niteliğinde de önemli değişiklikler ortaya çıktı. En çok taşınan ve satılan mallar, artık ağırlıklı olarak; *tütün, kakao, vanilya, şeker kamışı, kahve, pamuk* gibi sömürge ürünleri, *altın* ve *köle*'ydi. Alım gücü yükselen Avrupa pazarında yüksek gelir getiren bu ürünlerin ticareti, hükümetlerce geniş bir biçimde destekleniyordu. *Korumacılığa* yönelen devlet desteği bununla sınırlı kalmıyor, Batı Avrupalı devletler, anavatanlarında üretilen ürünlerin üretimine *"kendi sömürgelerinde bile izin vermiyordu."*[118] Tekel oluşumuna yönelen bu tutum, onu yapanlara güçlenme yönünde önemli ayrıcalıklar sağladı. Denizaşırı ticarete açılarak dünya üretim ve ticaretine yön

veren ülkeler; ekonomik, bağlı olarak da siyasi ve askeri güçlerini sürekli arttırdılar.

Sömürgeciliğin sert yöntemlerine dayanan yeni dünya ticaretine, yeterli gücü olmasına karşın yalnızca Osmanlı İmparatorluğu katılmadı. Katılmayan ya da katılamayan başka ülkeler gibi ekonomik olarak büyük zarar gördü. Örneğin, bir zamanların ilkeli ve varsıl tüccarları Venedik ve Cenevizliler, Osmanlılar gibi Okyanus aşırı ticarete katılmayıp/katılamayıp Akdeniz'e sıkıştıkları için, güç ve etkilerini hızla yitirdiler.

Osmanlılar'ın sömürgeciliğe yönelmemesinin nedenleri içinde, öngörüsüzlük ya da yönetimdeki iç bozulma yanında, sahip oldukları fetih anlayışının da etkisi vardır. Fetih eylemini geçici sömürgen duygularla değil, *yerleşmek üzere yurt elde etme* amacıyla yapmak, Türkler'in gelenek haline getirdikleri tarihsel tutumudur. Ele geçirilen ülkelerde, insanların yaşam biçimine, ekonomisine karışılmaz, karışılmadığı gibi onlara kendilerini geliştirebilecekleri bir ortam sunulur. Avrupalılar ise, ekonomik yarar sağlamak için giriştikleri sömürge fetihlerinde, kendilerine hiçbir sınır koymaz ve gelir elde etmekten başka hiçbir değer tanımaz. Avrupalı sömürgecilerin sömürge edinme anlayışıyla, Osmanlılar'ın *fetih* anlayışı, birbirinden çok farklı şeylerdi. Osmanlılar'ın dünya görüşü ve bu görüşe dayanan eylemleri, Avrupalılar'ın sömürge yöntemlerinden daha *"insancıl"*dı ama, *"insancıl"* lık, ticari rekabetin *zor* ve *şiddet*'le sürdürüldüğü bir dünyada zayıflık haline geliyordu.

Osmanlı toplumunda 15.yüzyıldan sonra başlayan ticari ve idari bozulma, doğrudan üretim etkinliğinin zarar görmesine yol açtı. Piyasaya mal üreten üreticiler, *"mallarının değeri, yaptığı masraf ve vergileri karşılayamaz"* hale geldiği için, işlerini bırakıp kentlere göçmeye başladılar. Yerli üretime büyük zarar veren bu gelişme, uzun sü-

recek önemli bir olumsuzluğu beraberinde getirdi. Mal gereksinimini karşılayamaz ve kent nüfusunu besleyemez hale gelen yönetim, değişik ayrıcalıklar tanıyarak dışardan, özellikle de Avrupa'dan mal getirmeye başladı. Kendi üretimini köreltirken Avrupa sanayisinin gelişimine katkı koyan bu girişim, birbiri içinden çıkan ikili sonucuyla, Osmanlıyı gerilemeye, Avrupa'yı gelişmeye yöneltti. Ekonomide üretim yetmezliği o denli yıkıcı oldu ki, bu yetmezliğin neden olduğu yokluk ve kıtlık dönemlerinde, *dışarıya mal ihraç etmek yasaklandı."*[119]

İmparatorluğu çöküşe götürecek *ekonomik ve siyasi ayrıcalıklar (kapitülasyon)* bu dönemde sistemleştirildi. Selçuklular döneminde, Venedik ya da Cenevizliler'e, *kapitülasyon* niteliğini taşıyan bazı ticari ayrıcalıklar tanınmıştı, ancak bu ayrıcalıklar Osmanlılar'da yerleşip yayılan *kapitülasyon* uygulamalarından farklıydı. Bu kez yapılan, Osmanlı ülkesini açık pazara çeviren ve Avrupalılarca bilinçli bir politika haline getirilen, çok daha yıkıcı ve kalıcı bir uygulamaydı. Gümrüklere artık, yerli sanayi ve ticaretin korunması için başvurulan bir uygulama değil, yalnızca, sanayin hiç bitmeyen para gereksinimini karşılamak için kullanılan bir yer olarak bakılıyordu.

Yabancılara ticari ayrıcalık ve işletme imtiyazı tanıyan ve Selçuklu döneminde başlayan ilk girişimler; zorunlulukla öngörüsüzlüğün iç içe girdiği ve ekonomik bağımsızlığa yeterince özen gösterilmeyen uygulamalardı. *kapitülasyonlar, verildikçe bağlanılan, bağlandıkça verilen* ekonomik-siyasi ödünler olarak yüzyıllarca sürdü ve Selçuklular'dan sonra Osmanlı Devleti'nin de yıkılmasını sağlayan süreci başlattı. Bu olumsuz süreç o denli yoğun ve sürekliydi ki, Türk tarihinin son dört yüz yıllık dönemi içinde, *kapitülasyon* uygulamalarına karşı bilinçli olarak, yalnızca 1923-1938 yılları arasındaki 15 yıllık **Atatürk** döneminde karşı çıkıldı ve önleyici uygulamalar geliştirildi.

Kapitülasyonlar'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü üzerindeki etkisini anlayabilmek için, konuyu Selçukluları da kapsayacak biçimde ele almak gerekir. Bu yapıldığında, hem geçmiş kavranacak hem de günümüz sorunları daha iyi anlaşılacaktır. Sorunlara çözüm bularak geleceğe yön vermenin, yani bilinçli olmanın başka bir yolu yoktur. *Kapitülasyonlar*, dün Selçuklu ve Osmanlıyı, bugün Türkiye Cumhuriyetini *çökerten* uygulamalardır.

Haçlı Seferleri ve sürekli savaşlarla 12.yüzyıl Anadolusu'nda da üretim ve ticaret büyük zarar görmüştü. Selçuklu yönetimi, devraldığı bu "yıkıntı" üzerinde güçlü, istikrarlı, uluslararası ticarete açık, üretken ve canlı bir ekonomik düzen kurdu. Tarımsal ağırlıklı üretimi arttırmak, ticareti geliştirmek ve iç pazarı canlandırmak, öncelikli olarak gerçekleştirmek zorunda oldukları işlerdi. Ancak bunlar, söylemesi ya da istemesi kolay, altından kalkılması "zor" sorunlardı. Bu "zor" sorunlara, günün koşullarına uygun çözümler buldular, geliştirdiler ve uygulanabilir politikalar haline getirdiler. Tarımı ve köyleri olduğu kadar kent yaşamını da geliştirdiler, buraları; idari, kültürel ve ekonomik merkezler haline getirdiler.

Selçuklular, ülke içinde bölgesel farklılıklar yaratmamak için ekonomik ve sosyal gelişmenin belirli merkezlerde yoğunlaşmasını önlemeğe çalıştılar. Devlet görevlilerinden ayrı olarak; ekonomi, bilim ve kültür alanlarında etkili, ileri gelen kişiler, Anadolu'nun değişik kentlerinde yaşıyor ve Bizans'tan farklı olarak, ülke gelirlerinin İstanbul gibi tek bir merkezde, örneğin Konya'da toplanmasını önlemeye çalışıyorlardı. Bu davranış, kent yaşamını geliştirip yaydığı gibi, *iç göç* olayına da yol açmıyordu. Kentliler ve onlarla ilişki içindeki köylüler ya da yarı-göçebeler, kazançlarını bölgelerindeki kent merkezlerinde harcıyor, böylece iç Pazar, bölgelere yayılmış olan kentler çevresinde gelişiyordu.

Doğan Avcıoğlu *Türklerin Tarihi* adlı kitabında, Anadolu'yu hızla kalkındırmayı amaçlayan Selçuklu tutumuyla, 20.yüzyıl'da aynı amaçla Ankara'yı başkent ya-

yan ve devlet sanayi yatırımlarını Anadolu'nun değişik kentlerine yayan **Atatürk** politikaları arasında, anlayış olarak örtüşme olduğunu ileri sürer. **Avcıoğlu**, adı geçen yapıtında şunları söyler: " *Atatürk'ün İstanbul'u bırakıp Anadolu'nun ortasında bir başkent seçmesinin, Anadolu'nun kalkınması açısından* (Selçuklular'dakine benzer y.n.) *böyle bir anlamı vardır. Atatürk döneminin planlı kalkınma anlayışından vazgeçilmeseydi, Anadolu kalkınması bu seçimin doğruluğunu kanıtlayacaktı.*"[120]

Selçuklular, Anadolu'da ekonomiyi canlandırma ve kalkınma yönünde başarılı oldular. Ancak *kapitülasyon* konusuna, yeterli önemi vermediler ya da veremediler. Bu durum, sözcük anlamı *"kale içinde kuşatılmış olanların, kuşatanlara herşeyini sunması"* olan[121] *Kapitülasyonlar*'ı, önce Selçuklu, daha sonra Osmanlılar'ın güç yitirip yıkılmasının en önemli nedeni haline getirdi.

Osmanlı tarihini ve kapitülasyonlar sürecini, kapsamlı bir biçimde inceleyen ve bu sürecin Türk toplumuna verdiği zararları ortaya çıkaran **Mustafa Kemal**, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde şunları söyleyecektir: " *Türk tarihi incelenecek olursa, gerileme ve yıkılma nedenlerinin, ekonomik sorunlardan başka birşey olmadığı derhal anlaşılır.. Taç salıbi sultanlar, milletin asal unsurunu* (Türkler'i y.n.) *diyar diyar dolaştırmakla kalmadılar; fethettikleri ülke halkını yani yabancıları memnun etmek için, büyük bir gurur ve benlik duygusu içinde, milletin haklarından ve ülkenin ekonomik kaynaklarından pekçok şeyi onlara armağan ederek, imtiyazlar tanıdılar. Fatih devrinde Cenevizliler'e tanınan imtiyazlar buna örnektir. Bu imtiyazlarla açılan yol, sonraki yıllarda daha da geliştirildi. Ayrıcalıklar ve imtiyazlar, devletin en güçlü olduğu dönemde, padişah armağanı (ihsanı-ı şahane) olarak veriliyordu... Yenilgilerle geri dönüş başladıktan sonra, felaketlerin gerçek büyüklüğü ortaya çıktı. Yabancı ülkelere tanınan haklar ve ülke içinde Müslüman olmayan azınlığa tanınan herşey, sanki onların doğal haklarıymış gibi kabul olundu. Yabancı devletler,*

verilenlerle yetinmediler; her fırsatta (aldıkları y.n.) *hakları genişletmek ve geliştirmek için yollar aradılar ve buldular* "[122]

Saptama, *kapitülasyon* işleyişini ve bu işleyişin neden olduğu geri kalmışlığı özlü bir biçimde ortaya koymaktadır. **Atatürk,** konuyu gerçek boyutuyla bilince çıkaran ve önlem alıp uygulayan son yedi yüz yıllık tarih içindeki tek Türk yöneticisidir. O'nun geçmişte olduğu gibi, bugün de örneği yoktur. Ülke yönetme konumuna gelen insanlar, *kapitülasyon* işleyişinin ne anlama geldiğini bilmemekte ya da bilmez görünmektedirler. Oysa Avrupalılar, bugün olduğu gibi geçmişte de, *kapitülasyonlar*'ın kendileri için ne anlam ifade ettiğini ve ne işe yaradığını çok iyi bilmektedirler. Bu "bilgiyi", devlet politikalarının temeline yerleştirmişler ve uluslararası ilişkilerin vazgeçilmez unsuru haline getirmişlerdir. Avrupa'dan yapılan saptama ve açıklamalar, Türklere yönelen ticari politikanın niteliğini gösteren ilginç belgelerle doludur. Örneğin *Marsilya Ticaret Odası,* 1782'de yayınladığı bildiride şunları söylüyordu: *"Osmanlı İmparatorluğu'nun, Fransız sanayisini beslediğini ve bu sanayinin güçlenmesinin tüm yükünü çektiğini söylersek, yanlış yapmış olmayız. Yalnızca hammaddeleri alınan bu ülke, krallığın* (Fransa'nın y.n.) *ürettiği mallar satılarak sömürülmektedir"* diyordu.[123]

Aynı dönemde, Doğu'daki pazar ilişkileri konusunda rapor hazırlayan bir akademisyen, Osmanlı İmparatorluğu'nu, denizaşırı bir sömürgeye benzetip, *"Ben, Osmanlı topraklarını bir ölçüde Amerika, bir ölçüde de Hindistan'daki sömürgelerimiz gibi görüyorum"*[124] derken, bir büyükelçi raporunda şunları yazıyordu: *"Türkler en geçimsiz müttefiklerimiz olsa da, onlarla iyi geçinmeli ve onların ülkesinin, Fransa'nın en zengin sömürgelerinden biri olduğunu unutmamalıyız."*[125]

Selçuklular ilk ticari ayrıcalıkları, 1213 ve 1216 anlaşmalarıyla, *Venedikliler*'e ve *Kıbrıs Latin Krallığı*'na ver-

dıler. 1213 anlaşmasıyla, *"Kıbrıs Krallığı'nın tüm tüccar uyruklarına, ülkeye serbestçe girip çıkma hakkı"* tanındı ve bu tüccarlardan, *"bir kereye mahsus olmak üzere"* alınacak olan gümrük vergisinden başka birşey istenmeyeceğini kabul etti. Uluslararası ticaretin o dönemde geçerli olan, *"batan bir geminin mallarının, geminin battığı denize sahip ülkeye ait olacağı"* ilkesine karşın, bu haktan vazgeçildi.[126] Benzer ayrıcalıklar, Antalya'yı alan **Keykubat** döneminde *Venediklilerr*'e de verildi. **Keykubat** 1221 yılında; Venedik mallarından alınan ve *"yüzde 10 olan gümrük vergisini, yüzde 2'ye indirdi"*; *"değerli madenler, süs taşları, inciler ve tahıldan gümrük vergisi alınmaması"* kabul edildi; Venedikli tüccarlara hukuksal özerklik hakları tanındı; Venedikliler'le diğer Latinler arasında anlaşmazlık çıktığında, *"hakemlik yetkisi Venedikliler'e verildi."*[127]

Selçuklular, geliştirdikleri üretim ve ticaretin gücüne güvenerek, bu gücün dışa karşı *korunması* konusuna gereken önemi vermemişlerdir. Dış ticaretteki artışları, tek yanlı işlese de, ekonomik canlılığı arttıran bir gelişme olarak görmüşlerdi. Bunu, gümrük vergilerinin kaldırıldığı ya da düşürüldüğü *mal*'ların niteliğinden anlıyoruz. *Tahıl* ve diğer gıda ürünleri *dışalımı (ithalat)*'ndaki serbestleşme, halkın beslenmesi zorunluluğuyla açıklansa bile; *altın, gümüş, süs taşları, inci* gibi lüks *mal*'ların da aynı listede yer alması, Selçuklular'ın o dönemde *korumacılık* gibi bir kaygılarının bulunmadığını gösteriyor. Ayrıca, Selçuklu tarihinde **Keykubat** döneminde, halkın tümünü etkileyen bir beslenme sorunu yaşandığını görmüyoruz.

Selçuklular'ın Venedik tüccarlarına serbest ticaret hakları verdiği dönemde, benzer hakları *İznik Rum Krallığı* da vermişti. İznik Kralı; *ithal çuha, kadife* ve *bezlerin* iç pazarı istila etmesi üzerine, durumun önemini çabuk kavramış ve yalnızca Venedik değil, tüm yabancı kumaşların alım satımını uyruklarına yasaklamıştı. Ancak Selçuklular, bu yönde herhangi bir girişimde bulunmayacaktır. Tek yanlı *serbestleşme (liberasyon)* ile, tekstil ürünleri ve lüks *mal*'ların dışalımı olağanüstü artacaktır. Üstelik bununla

da yetinilmeyecek, 1255 yılında bir anlaşmayla, tekstil boyacılığının ana maddesi olan ve yalnızca Anadolu'da bulunan *şap*'ın, işletme ve satış hakları tekeli de Venedikliler'e verilecektir. *Şap tekeli*'ni ele geçiren İtalyanlar, daha önce *15 altına (besant)* satılan şapın fiyatını 50 altına çıkarmışlardı.[128]

Osmanlılar, Selçuklular ve Anadolu beylikleri döneminden gelen ve neredeyse doğal bir kuralmış gibi algılanan serbest ticaret anlayışını sürdürdüler; üstelik, yeni haklar tanıyarak geliştirdiler. Geniş kapsamlı ilk *imtiyazlar*, **Fatih Sultan Mehmet** döneminde yine *Venedikliler*'e verildi. **Fatih,** 1451'de tahta çıktığında, önceki ayrıcalıkları arttıran yeni bir serbest ticaret anlaşması imzalandı.[129] İstanbul alındıktan sonra, 1454'de anlaşma yenilendi. *Venedik Cumhuriyeti*'ne, İstanbul'daki yurttaşlarını idare edecek ve kendi hukukunu uygulayacak, *diplomatik bir yetkili (balyos)* atamasına izin verildi. Venedikliler, İstanbul'da ya da İmparatorluğun herhangi bir yerinde yerleşebilecekler, köle edinebilecekler ve öldüklerinde bırakacakları *vasiyet* yerine getirilecekti.[130]

Fatih, yabancıların yanı sıra, Osmanlı uyruğundan Hıristiyan'lara, özellikle de *Patrikhane*'ye geniş idari ve hukuki haklar tanıdı. *İstanbul Patriği*'ne büyük saygı gösterdi, kilisenin örgütsel işleyişine karışmadı. *Patrikhane*'nin, adeta devlet içinde ayrı bir devlet gibi, belki de Bizans döneminden daha özgür bir statüyle yeniden yapılanmasına izin verdi. *Patrik*'i devlet protokolünde, Osmanlı vezirleriyle aynı konuma getirdi, emrine yeniçerilerden bir muhafız birliği verdi.[131]

Fener Rum Patrikhanesi **Fatih** döneminde, yalnızca dinsel konularda değil, kendisine bağlı Hıristiyan nüfusa yönelik olarak, hukuk ve ceza konularında da karar verebiliyor ve verdiği kararı uygulayabiliyordu. *Patrik*'in başkanı olduğu bir *meclis*'i vardı. Ülkenin hemen her yerine

dağılmış olan *piskoposları*, devletin kaymakamlarıyla aynı haklara sahipti. Kilise ve adamları, her türlü vergiden bağımsızdı.[132] Daha önce İstanbul'da olmayan ve **Fatih**'in kurdurduğu, *Yahudi Hahambaşılığı* ve *Ermeni Patrikliği* de benzer haklara sahipti.[133]

Dinsel ve yönetsel ayrıcalıklar, ekonomik ayrıcalıklarla birleşince; Hıristiyan ve Yahudi uyruklar, özellikle ticari ve mali alanlarda güçlendiler. Bunlar, iç pazarda giderek etkili olan yabancı tüccarlarla işbirliği yaparak güçlerini sürekli arttırdılar. Rumlar'a, Ermeniler'e ya da Yahudiler'e tanınan kurumsal haklar o denli genişti ki; bu haklar, günümüzde Vatikan'ın sahip olduğu haklarla kıyaslanabilecek düzeydeydi. Verildiği dönemde önemi görülmeyen ayrıcalıklar, *gerileme*, özellikle de *çöküş* dönemlerinde, dış karışmalara maddi temel oluşturacak bir sosyal yapının oluşup güçlenmesine yol açacaktı.

Fatih'in en önemli amaçlarından biri, uluslararası ticaret yollarının denetim altına alınması ve bu ticarete konulacak vergilerle gelir sağlanmasıydı. Padişah olduğu 31 yıl içinde, amacını önemli oranda gerçekleştirdi. Öldüğünde Doğu-Batı ticaretinin hemen tüm kilit noktaları, Osmanlı Devleti'nin eline geçmişti. Ancak, kendisini *ticari vergilendirmeyle* sınırlamış olacak ki, iktidarı dönemince yabancılara *ticari imtiyaz* vermeyi sürdürdü. 1479'da yapılan bir anlaşmayla, savaşlarda yenilerek birçok limanı kaybetmiş olmalarına karşın, Venedikliler'e yeni ticari ve hukuki haklar verdi; daha önce verilmiş olanların sınırlarını genişletti.

Fatih, savaş yengisine karşın *imtiyaz* verme tutumunu, Osmanlı siyasetine sokmakla; hem 16.yüzyıl *kapitülasyonları*'nın alt yapısını, hem de gelenek haline gelecek olan politikayı, devletin temellerine yerleştirmiş oldu. 1479 *imtiyazları*'na göre, Venedikli tüccarların tüm malları, araç-gereçleri ve gemilerinin güvenliği Osmanlı Devleti tarafından sağlanacak ve güvenlik nedeniyle oluşabilecek zarar-ziyan karşılanacaktı. Herhangi bir Venedikli tüccar, ticari yükümlülüklerini yerine getirmez, borcunu ödemez

ya da başka bir şeyle suçlanırsa, bu suçlamalardan diğer hiçbir Venedikli zarar görmeyecekti. Bir Venedikli, Osmanlı ülkesinde *vasiyet bırakmadan* ölürse onun malları ve ticari işleri *Venedik balyosu*'nun emrine verilecek, eğer o yerde *balyos* yoksa mallar yöredeki Venedikliler'e teslim edilecekti.[134]

1479 Anlaşması'nın bir başka önemli maddesi, Venedik gemilerinin Osmanlı donanmasının bulunduğu tüm denizlerde, koruma altına alınmasıydı. Osmanlı donanmasının saldırısına uğrayan herhangi bir gemi, Venedik bayrağı çektiğinde koruma altına alınacaktı. Bu madde ile Venedikliler, diğer ülkere karşı Osmanlı karasularında büyük bir üstünlük sağlıyor ve o dönemde uluslararası ticarete yön veren etkili unsur haline geliyordu. [135]

Anlaşma'nın son maddesi, verilen ayrıcalıkların nedenini olduğu kadar, **Fatih**'in amacını da açıklar nitelikteydi. Doğu-Batı ticaretinin geçiş noktaları ele geçirilmiş, buna karşın yalnızca geçiş vergileri ve bazı gümrük resimleri ile yetinilmiş, mal ticaretinin kendisi batılılara bırakılmıştı. Oysa 31 yıllık **Fatih** dönemi, bunlardan çok daha fazlasını hak eden ve ticari üstünlüğe yöneltilebilecek bir askeri başarılara dayanıyordu. *Mora* fethedilmişti. *Candaroğlu Beyliği*'ne son verilerek *Sinop*, *Pontus Devleti*'ne son verilerek *Trabzon* limanları alınmıştı. *Amastra*'daki *Cenova* etkisine son verilmişti. Boğazlar'a ve Karadeniz ticaretine tümüyle egemen olmak için; *Taşoz*, *İmroz* ve *Limmi* adaları geçici; *Midilli* ve *Kırım Hanlığı* kalıcı olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştı. Bu başarılara karşın, ekonomik olarak önemsiz bir kazanımla yetinilmişti. Yetinmeyi ifade eden koşullar, 1479 Anlaşması'nın son maddesinde şöyle dile getirilmişti: *"Haşmetli Venedik Dükalığı'nın, ailesiyle birlikte İstanbul'da bulundurduğu balyos, zikredilen bütün bu işlere karşılık, ticaretten sağladığı kâr üzerinden her yıl, 10 bin düka altını armağan olarak padişahlık hazinesine sunsun.."*[136]

Uluslararası ticaret merkezlerinin ele geçirilmiş olmasına karşın, *geçiş vergileri* ve bazı *gümrük resimleri*'yle yetinilmesi ve ticaretin yabancılara bırakılması; Osmanlı

ekonomisinin yetersizliğine ilişkin yorumların yapılmasına neden olmuştur. Türklerin *üretim ve ticaretten anlamadığını ya da savaşmaktan başka bir şey bilmediğini* ileri süren geleneksel Batı tutumu, konuyu hep bu biçimde işlemiştir. Bu tür "yorumlar" gerçeği yansıtmamaktadır. *"Savaş meydanlarında yenilen batılıların, ekonomik baskıyı her zaman için korumayı becermeleri"* nin [137] nedenleri, *hızlı büyüme* ve büyümenin yarattığı *bozulmalar* ele alınırken yeterince incelenmiştir. Açık bir gerçektir ki, ekonomiyi bilmeyen ve güçlü bir ekonomiye sahip olmayanlar; askeri başarılar, üstelik dünyayı etkileyecek kadar, büyük askeri başarılar kazanamazlar. Tarihin her döneminde şaşmaz bir biçimde geçerli olan bu kural, elbette Osmanlılar için de geçerliydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle Anadolu'da; artı ürün veren, toplu üretime dayanan ve pazar için üretim yapan bir ekonomik düzen, Selçuklular'dan beri varlığını sürdürüyordu. Üretim çeşitliliği oldukça geniş bir alana yayılmıştı. Eskiden gelen ve yabancı *mal*'lara karşı üstünlüğü olan, kimileri *tekel* durumuna yükselmiş *mal* ve *ürün* üretimi yapılmaktaydı. Ekonomide bağımsızlığın önemi biliniyor ve önlem de alınıyordu. İmparatorluğun çok geniş bir alana yayılması, başlangıçta alınabilen ve etkili olan önlemleri yetersiz hale getirdi ve yönetim düzeninden başlayarak ekonomiye dek uzanan, yaygın bir bozulmaya neden oldu. Gıda başta olmak üzere, kimi dönemlerde sıkıntısı çekilen ürünlerin yarattığı baskı, dışalım (ithalat) gereksinimini arttırdı ve bu gereksinim, yerli üretimi korumaya yönelik önlemlerin gevşemesine yol açtı. Nitelik ve nicelik olarak gelişen Avrupa *mal*'ları, iç pazarda yayılmaya, yayıldıkça da yerli üretimi köreltmeye başladı; ticari ayrıcalıklar, bu sürecin doğal sonuçlarıydı.

Geldikçe yerleşen, yerleştikçe güçlenen ve yerel yandaşlar bulan yabancı *mal* ve *sermaye, kurtulunması zor somut* bir gerçek haline gelince; devlet, bu eylemden *gelir sağlamak için alınan vergileri arttırmaya* yöneldi. *Transit geçiş* ya da *gümrük vergileri* bu yükselişin sonucuydu. Askeri üstünlüğe sahip bir ülke için ticaretten vergi almak, hazır bir

kaynağa kolayca ulaşmak demekti. Bu "kolaylığa"; devletin açık veren bütçesi, *Saray*'ın "bir türlü bitmeyen" gereksinimleri ve yönetim bozulmaları da eklenince; *dışalım*, gelir elde etmek için adeta *teşvik edilen* bir ilişki haline geldi. *Dışalım* arttıkça dış istekler de arttı ve *kapitülasyonlar*'da ifadesini bulan bu istekler, İmparatorluğu çöküşe götürdü.

Birbiri içine giren ve birbirinin hem nedeni hem sonucu olan *kapitülasyon* süreci, ekonomik yaşama yön verenlere, devletin güçlü olduğu dönemlerde bile, devlet üzerinde baskı oluşturma olanağı veriyordu. Bunlar savaşta yenilseler de, ekonomik üstünlüğün verdiği güçle, siyasi yapı üzerinde baskı kurabiliyor, değişik yöntemlerle isteklerini kabul ettiriyorlardı. Sonuç olarak ticareti denetleyenlerin değil, yapanların sözü geçiyordu. Osmanlı Devleti'ni çöküşe götüren nedenler, *"Türkler'in ekonomi ve ticaretten anlamamaları"*nda değil, her İmparatorluğun değişik biçimlerde yaşadığı nesnel koşullar ve bu koşulların oluşturduğu süreçler bütününde aranmalıydı.

Fatih'ten sonra tahta çıkan **II. Beyazıt** döneminde, Venedikliler'den ayrı olarak *Floransalılar*'a da ticari ayrıcalıklar tanındı. Bu iki İtalyan dükalığı, 16.yüzyılda birbiriyle sert bir rekabet mücadelesine girişen ticari düşmanlar, bu mücadelenin sahnelendiği yer ise İstanbul'dur. O dönem İstanbulu'nda, özellikle Saray'da; siyasi entrika, rüşvet, yaranma ve her türlü ikiyüzlülük kol gezmektedir. Venedikliler Floransalılar'ı, Floransalılar da Venedikliler'i, üst düzey devlet yetkililerine kötülemekte ve ayrıcalık elde etmek için her yolu denemektedir. Bu çekişmeyi sonuçta Floransa kazanır ve Osmanlı İmparatorluğu, *çatışma içinde olduğu Memluklular'a mal sattığı* gerekçesiyle, Venedik'e savaş ilan eder. Venedikliler'e tanınmış olan kimi ayrıcalıklar iptal edilir. Tümüyle Osmanlı ülkesine yönelmiş

olan Venedik ticareti, neredeyse durma noktasına gelir ve yerini *Floransa* alır.[138]

II. Beyazıt, Floransalılar'a Venedik *imtiyazları*'nı da aşan haklar tanıdı, üstelik bunu, özel davetle yaptı. 1483 yılında *Floransa*'ya bir elçi gönderdi ve İstanbul'la yapılan ticaretin geliştirilmesini istedi. Bu daveti bekleyen Floransalı yetkililer, hazırlamış oldukları anlaşma metnini ortaya koydu ve metin hiç değiştirilmeden aynısıyla imzalandı. Yalnızca Venedikliler'e ait olanları değil, o güne dek yapılmış olanların tümünü "aşan" anlaşma maddeleri, Osmanlı Devleti'nin zararına işleyen, *çok özel* ayrıcalıklar içeriyordu. Anlaşmaya göre, Floransa kumaşının ülkeye *gümrüksüz olarak* sokulması kabul ediliyor, üstelik yılda *elli bin parça* kumaşın, satılmasa da alınması yükümleniliyordu.[139] Bu yükümlenme, günümüzdeki, *"alınmasa da parası ödenen"* doğal gaz anlaşmalarına benziyordu.

Floransa'yla anlaşma yapılması, *Venedik imtiyazları*'nı tümüyle ortadan kaldırmadı. Üç yıl süren savaş sonunda, Venedikliler'in yenilmesine karşın; geçmişte tanınmış olan *ayrıcalıklar*, yenileriyle birlikte yürürlüğe sokuldu. Yeni ayrıcalıkların en dikkat çekeni, *Osmanlı akçesi*'nin *Venedik duka altını* karşısında değerinin düşürülmesiydi.

Bir duka altınının değeri, 50 akçeden 54 akçeye yükseltildi. 1469'da, ülkede 50 Floransalı işletme varken bu sayı, 16.yüzyıl başında 70'e çıktı. Bu işletmelerin yıllık ciroları, 1507 yılında 32 milyon *akçe*'ye ulaşmıştı. Bu rakam, aynı yıllarda devletin Anadolu'dan topladığı tüm *tımar* gelirlerine eşitti.[140]

Parasının değer yitirmesinin kaçınılmaz sonucu; dış alımın yoğunlaşması, ticaret açıklarının artması ve borçlanma eğiliminin ortaya çıkmasıydı. Bu doğal sürece, 16.yüzyıl başındaki kıtlık ve salgın hastalık da eklenince, dış ticaret açıklarında adeta bir patlama yaşandı. Fiyatlar, sıradışı bir hızla yükseldi. 1494 ile 1503 arasındaki 9 yılda, ekmeğin fiyatı oniki kat arttı. 1488'de sekiz yüz *dirhem*'i (bir dirhem, yaklaşık üç gram) bir akçe olan ekmeğin;

1503'de, altmış dirhemi bir *akçe* oldu.[141] 1508 yılında, acele olarak bu kez, Fransa'ya ticari *imtiyaz* veren ferman imzalandı.[142] Böylece İtalyan dükalıklarından sonra ilk kez, ileride büyük güç haline gelecek olan kıta devletlerine de, *kapitülasyon* hakları verilmiş oldu. "Kentlerin beslenmesi" *"gereksinim duyulan malların karşılanması"* ya da *"devlete gelir sağlanması"* gibi gerekçelere dayandırılan *Beyazıt kapitülasyonları*'nın önem ve anlamı; ayrıcalık sınırlarının genişletilmesi ve Avrupa *mal*'larına bağımlılıkta sıçrama yaratmasıydı.

Kanuni Sultan Süleyman, II. Beyazıt'ın tutumunu sürdürdü ve *Fransa*'ya, geniş *imtiyaz* hakları verdi. *1535 Kapitülasyonu* olarak adlandırılan bu *imtiyazlar*'da ayrıcalık sınırı ticari alanı aşıyor, idari ve dini konuları da içine alıyordu. Fransız gemilerine *Osmanlı limanlarının tümünde* serbestçe ticaret yapma hakkı veren *ferman*, başka devletlere ait gemilerin, *"Osmanlı deniz ve limanlarında" ancak Fransız bayrağı altında ticaret yapabileceğini* kabul ediyordu.[143] *Ferman* ayrıca, Fransız uyruklu Katolikler'e *ibadet yeri açma özgürlüğü* sağlıyor, *Kudüs* ve *Beytüllahim* (İsa'nın doğduğu kabul edilen yer) kiliselerinin koruma hakkını Fransızlar'a veriyordu. Fransız konsoloslar artık, Osmanlı ülkesinde yaşayan uyruklarını, hem ticari hem de cezai olarak yargılayabilecekti.[144] *Bu ayrıcalıklar*, ileride daha geniş olarak yorumlanacak ve Fransızlar, Doğu Akdeniz ticaretini tekellerine alacaktır. Ancak, "genişletilen yorumun" daha çarpıcı sonucu; Fransızlar'ın kendilerini, Osmanlı ülkesinde yaşayan yalnızca Fransızların değil, tüm Katolikler'in *hamisi* olarak görmeye başlaması olacaktır.

1535 *Kapitülasyonu* daha sonra, diğer yabancı ülkelere de tanındı. Osmanlı Devleti, iç-dış ticaret üzerindeki karar verme inisiyatifini, mal ve kişiler üzerindeki hukuksal yaptırım yetkisini giderek kullanamaz hale geldi. Siyasi bağımsızlığı doğrudan ilgilendiren yönetim hakları,

önce zedelendi, daha sonra ortadan kalktı. Yabancılar, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışır hale geldiler ve siyasi bağımsızlık, zamana yayılmış bir uygulama süreci içinde, yavaş yavaş yitirildi.

Kanuni kapitülasyonları, devletin askeri ve mali olarak en güçlü olduğu dönemde verilmişti. 1527 yılında devletin geliri 277,2 milyon, gideri 200,1 milyon *akçe*'ydi ve 77,1 milyon *akçe* fazla veriyordu.[145] 1564'e gelindiğinde, gelir 183,1 milyon, gider 189,7 milyon *akçe*'ye düşmüş ve 6,6 milyon *akçe* açık verilmişti.[146] 1584'de Osmanlı parasının *değeri düşürülmüş (devalüasyon)* ve 1 florin, 60 *akçe*'den 120 *akçe*'ye yükselmişti. 1594'de, *hazine*'nin açığı 70 milyon *akçe*'ye çıkmış ve açığı kapatmak için Osmanlı tarihinde ilk kez, *iç hazine*'den (padişah hazinesi) *dış hazine*'ye (devlet hazinesi) aktarma yapılmıştı.[147]

Hazineler arası aktarıma karşın *akçe*'nin değer yitimi durdurulamaz. *Florin*'in değeri, 1598 yılında 220 *akçe*'ye dek yükselir ve aynı yıl, iç ve dış her iki *hazine* de tükenme noktasına gelir; çare olarak Saray'ın gümüş takımları *darphane*'ye gönderilir, ancak doğal olarak bu tür girişimlerle soruna bir çözüm getirilemez.[148]

Akçe'nin değer yitirmesi, her yerde ve her zaman olduğu gibi, üreticiyi zor duruma düşürür. Mali gücü yüksek Avrupalı tüccar, bu güce dayanarak, enflasyon nedeniyle değer yitiren pamuk, deri, mum gibi ürünleri düşük fiyatlarla kapatır; daha sonra yüksek fiyatla piyasaya sürer. Yabancılar artık, her biri kendi alanında tekel oluşturan ve piyasayı belirleyen bir güçtür. Üreticiler, yerli tüccar, hatta devlet, ayrıcalıklar tanıyarak kendi yarattığı bu güçle baş edemez. Yerli tüccar, fiyat belirleme ve piyasa oluşturmada devreden çıkar, yabancılarla çalışan edilgen taşaronlar haline gelir; üreticiyle birlikte yoksullaşır. 1567'de devlet, yerli üreticileri desteklemek için, Ege bölgesi dokumacılarına 150 bin parça yelken bezi ısmarladığında, Egeli dokumacılar; *"Avrupalı tüccarların ipliği toptan satın almış olmaları"* nedeniyle, bu miktar malı yapma-

larının olanaksız olduğunu bildirmişler ve siparişi geri çevirmişlerdi. [149]

Fransa'ya tanınan *imtiyazlar*'ın benzeri, daha sonra İngiltere ve Hollanda'ya da verildi; 1580'de yapılan 35 maddelik *kapitülasyon* anlaşmasıyla İngiltere, kendi bayrağı altında ve kendi uyrukları için serbest ticaret hakları elde etti; aynı haklar 1598'de Hollanda'ya da tanındı.[150]

17 ve 18.yüzyıllarda devam eden bu haklar, Osmanlı üretim ve ticaretine verdiği zararı sürdürdü. Buna karşın, yerli üretimi korumaya yönelik bir gümrük politikası izlenemedi. Padişahların hemen tümü, gümrük vergilerini yerli üretimi korumanın bir aracı olarak görmüyor; bu vergilere yalnızca, saray giderlerini karşılamanın *en emin ve kolay yolu* olarak bakıyordu. Bu nedenle, *dış alımı* arttıracak her dış istek, gümrük gelirini arttıracağı için, sonucu ne olursa olsun hemen kabul ediliyordu. O dönemde, *dış alımı* arttırıp ülke pazarını yabancılara açmak, *devlete hizmet* anlamına geliyordu.

Enderun yetiştirmesi üst düzey yöneticilerin, devlet politikası haline getirerek padişaha kabul ettirdikleri ve yerli üretimi yok eden bu politika; gerçekte devlete önemli bir gelir de sağlamıyordu. Devlet'in *dışalım*'da aldığı vergi, yitirdiği ekonomik değerlerle kıyaslanmayacak kadar düşüktü. Bu işlerden "kârlı" çıkanlar, her *imtiyaz*'dan rüşvet alan devlet yetkilileri ile elbette ticarete egemen yabancılardı. 17 yüzyıl ortalarında devlet, gümrük vergilerinden yılda 5 milyon *akçe* vergi geliri sağlarken; aynı dönemde ve yalnızca İngiltere, Osmanlı pazarından yılda 15 milyon altın lira kâr ediyordu.[151]

Osmanlılar; Avrupa devletleriyle, 15.yüzyıldan siyasi varlığını yitirene dek, pek çok *kapitülasyon* anlaşması yaptı ve sonuçta bu anlaşmaların yarattığı ekonomik bağımlılık nedeniyle dağıldı. 17.yüzyıla gelindiğinde, *kapitülasyon* anlaşmalarının yapılıp yapılmaması değil, hangi

devletler ya da şirketlerle yapılacağı tartışılıyordu. Devleti yönetenler artık, *Levat Company* ile anlaşmanın, *"yüksek kârla çalışmayı alışkanlık haline getirmiş olan" East India Company*'den daha yararlı olduğu türünden konuşmalar yapıyordu.[152] *İmtiyazlar*'da aracılık, kişisel çıkar sağlanan ve yüksek getirisi olan bir meslek haline gelmişti. "Armağan" ya da "ödül" alarak *imtiyaz* verme, artık neredeyse "bürokratik bir gelenek" gibiydi. 1685-1689 yılları arasında İstanbul'da büyükelçilik yapan Fransız **Girardin**, anılarında şunları yazıyordu: *"Osmanlı Sarayı, her yeni Fransız elçisinden, eski imtiyazlar adına özel bir armağan koparmasın; böyle bir şey hiçbir zaman olmamıştır. Senyör Bonnac, Saray'ın şimdiye kadar kimseye bahşetmediği ve Fransayı diğer ülkelerden üstün hale getirecek olan gümrük vergisinin, hiç olmazsa yüzde yarım indirilmesini sağlamak için, elinden geleni esirgemeyecektir."*[153]

Batılı devletler; Osmanlı İmparatorluğu ile yaptıkları ticareti, mali dengelerini ve bütçe açıklarını kapatmanın en etkili aracı haline getirmişlerdi. Yüksek kâr oranlarıyla çalışıyor, bağımlı hale getirdikleri Saray'a hemen herşeyi kabul ettiriyorlardı. *Kapitülasyonlar* döneminin uzunluğu düşünüldüğünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu koşullarda bu denli uzun süre ayakta kalabilmesi gerçekten şaşırtıcıdır. Herhalde, devletin temelleri o denli sağlam atılmış ve özellikle devlet-ordu geleneği o denli güçlü bir temele dayandırılmıştı ki; İmparatorluk her şeye karşın varlığını uzun bir süre sürdürmeyi başarıyor ve ayakta kalabiliyordu.

17.yüzyıla girerken Fransızlarla, *"dışarı çıkarılması yasak olan malların çıkışını serbest bırakan"* bir anlaşma yapılmıştı. 1604 ve 1673'de genişletilen bu anlaşmada, her zaman yapıldığı gibi, serbestlik hakları genişletilmiş ve gümrük vergileri düşürülmüştü.[154] Ancak anlaşmaların, Fransızlar açısından büyük bir başarıyı içeren, özel bir yanı vardı. İlerde neredeyse bir yağmaya dönüştürülecek olan doğal ya da tarihsel değerlerin dışarı kaçırılması, bu anlaşmalarla yasal bir dayanak kazanmıştı.

1740'da yine Fransızlar'la yapılan *kapitülasyon yenileme anlaşması*, ticaretin sınırlarını aşarak bu kez bir "siyasi şantaj" anlaşmasına dönüştürülmüştü. Rusya'yla savaşmakta olan Osmanlı Devleti, Fransa'dan siyasi destek istediğinde, yeni *kapitülasyon* istekleriyle karşılaşmış ve günümüzdeki IMF ve AB yasalarının çıkarılmasında olduğu gibi, istekler hemen yerine getirilmişti. 28 Mayıs 1740'da anlaşma imzalandığında, her zaman olduğu gibi *"saray erkânına armağan vermede"* cömert davranılmış ve 47 775 kuruş dağıtılmıştı. Bu paranın üçte birini İstanbul'daki Fransız kolonisi, geri kalanını Marsilya Ticaret Odası karşılamıştı.[155]

1740 Kapitülasyonu'nun öncekilerden bir başka farkı, *Fransız mallarının değerinde oluşacak artışların gözardı edilerek gümrük vergilerinin sabitlenmesi*'ydi. Fiyatlar ne denli yükselirse yükselsin, gümrük vergisi aynı kalacaktı. Anlaşmanın 8.maddesinde yer alan bu karar, enflasyonun sürekli hale geldiği bir ortamda, gümrük vergisinin zamanla sönüme gitmesi demekti.[156] Sürekli değer yitirirken gümrük vergisini *akçe* üzerinden sabitlemek, gümrükleri dolaylı olarak kaldırmaktan başka bir anlam taşımıyordu.

19.yüzyıl kapitülasyonları, Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkelerine verilen ticari ayrıcalıkların en yüksek aşamasıdır. *1838 Ticaret Anlaşması*, *1839 Tanzimat Fermanı* ve *1856 Islahat Fermanı*; idari çözülmenin, boyun eğmenin, ekonomik ve siyasi bağımlılığın son belgeleridir. 1838'de, İstanbul *Baltalimanı*'nda yapılan ticaret anlaşmasıyla; devlet, bağımsız dış ticaret yapamaz hale geldi. Osmanlı hükümetleri, kendi iradesiyle ekonomik politikalar üretemiyordu; devlet, kendi gümrük vergisini, Avrupa devletleriyle birlikte belirlemeyi kabul etmişti. Ülkenin tümü, Avrupa'nın açık pazarı durumundaydı. Türk tüccarlar, Avrupalı tüccarlar karşısında eşit olmayan koşullarla çalışıyordu. Ticari ilişkilerde yabancılar, Türkiye'de Türkler'e

göre daha ayrıcalıklı bir durumdaydılar. Yurt içi ticarette, Türk tüccar % 12 vergi öderken, yabancı tüccar % 5 vergi ödüyordu.[157]

19.yüzyıl kapitülasyonları ile günümüzde çok yoğun ve denetimsiz biçimde sürdürülmekte olan Avrupa Birliği ve ABD politikaları arasında, niteliksel bir bütünlük ve Türkiye açısından daha fazla olumsuzluk içeren benzerlikler vardır. *Gümrük Birliği Protokolü, 1838 Serbest Ticaret Anlaşması*'nın; *AB Katılım Ortaklığı Belgeleri, Islahat Fermanı*'nın; *IMF Niyet Mektupları*'ı ise *Tanzimat Fermanı*'nın hemen aynısıdır. 19.yüzyıl kapitülasyonları Osmanlı İmparatorluğu'nu çökertirken, 20.yüzyıl kapitülasyonları olan AB-ABD ilişkileri Türkiye Cumhuriyeti'ni çökertmektir. Tarihin her döneminde yaşandığı ve görüldüğü gibi, eğer önlem alınmazsa, ekonomik ve siyasi olarak *beli kırılmış* olan Anadolu'daki Türk egemenliği, bugünkü konum ve sınırlarıyla varlığını sürdüremeyecektir. *Tarihin bize öğrettiği somut gerçek, ekonomik bağımsızlığını yitirenlerin kaçınılmaz olarak, siyasi ve askeri bağımsızlığını da yitirmesi ve başka kültürler içinde eriyip yok olmasıdır.* Türkiye'nin bağımsız gibi görünen bugünkü yapısı, gerçekte ne bağımsız ne de kalıcıdır; varlığını ve bütünlüğünü sürdürmesi, Osmanlı'nın son dönemi gibi, yabancıların karar ve iznine bağlı hale gelmiştir.

Kapitülasyonlar'ın yol açtığı ekonomik *çöküş, çöküşün* neden olduğu siyasal-sosyal *çözülme*, yaşanmış sonuçlarıyla bizlere doğruyla yanlışı görme olanağını vermektedir. Ekonomik bağımsızlığın önemi konusunda bugün var olan bilincin (ne kadarsa) yaratılmasında **Mustafa Kemal Atatürk**'ün ayrıcalıklı bir yeri vardır. **Atatürk** bu bilinci, yalnızca kuramsal olarak değil, yerleşik bir devlet politikası halinde uygulayarak ortaya koydu. Başlangıçta önemsiz gibi görünen ya da hiç görülemeyen yabancılara ticari imtiyaz verme davranışı, sonuçta ekonomik tutsak-

lığın aracı haline gelerek, Anadolu'daki Türk tarihinin son dört yüz yılına damgasını vurmuştu. Bu uzun geçmiş içinde, 1923-1938 arasındaki Türkiye Cumhuriyeti dönemi, çok ayrı bir öneme ve yere sahiptir.

On beş yıllık bu kısa dönem, kapitülasyon karşıtı bilincin üst düzeyde geliştirildiği ve bu bilincin devlet politikası haline getirildiği tek dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına dek süren ve 1938'den bugüne yenilenerek sürdürülmekte olan uygulamalar göz önüne getirildiğinde, **Atatürk**'ün gerçekleştirdiği eylemin boyut ve değeri daha iyi anlaşılacaktır. 1923-1938 arası, öncesi ve sonrasından çok farklı olarak; bilinçli bir kararlılıkla ekonomik bağımsızlığa yönelinen, bu yönde başarılı uygulamaların gerçekleştirildiği ve kapitülasyon karşıtlığının ilke haline getirildiği "bambaşka" bir dönemdir. Bu dönemin niteliğini, **Mustafa Kemal**'in 25 Aralık 1922'de, Le Journal Gazetesi muhabirine söylediği şu sözlerde buluyoruz: "*Kapitülasyonların, Konferans'ta* (Lozan Konferan'sı y.n.) *pek çok oturumu işgal etmesinin nedenini anlayamıyoruz. Bu konunun görüşülmesi bile ulusal onurumuza hakarettir. Kapitilasyonlar'ın, Türk ulusu için ne derece tiksinti verici bir şey olduğunu size anlatmaya gücüm yetmiyor. Bunları bize, başka ad ve biçimlerde kabul ettirebileceklerini düşünenler çok aldanıyorlar. Çünkü Türkler, kapitülasyonların sürmesinin kendilerini kısa bir sürede ölüme götüreceğini çok iyi anlamışlardır. Türkiye, tutsak olarak yok olmaktansa, son nefesine kadar mücadele etmeye ve savaşmaya azmetmiştir. Bizimle barış yapmak istediklerini açıklayanlar, umarım görüşlerinde direnmeyecekler, bu konuda Türk ulusunun azim ve iradesine karşı yürümenin olanaksızlığını anladıklarını yakında göstereceklerdir.*"[158]

Ekonomik bağımsızlık konusunda gösterilen bu direnç, batılıların hiç ummadıkları bir bilinç ve kararlı bir ulusal duruşu yansıtıyor ve Batı'yla olan dört yüz yıllık sömürgen geçmişi açıktan yadsıyordu. Kendi kendine yeterli olmak, kendi kaynaklarına dayanmak ve eşitliğe dayalı ilişkiler geliştirmek için, hiç kimseye ve hiçbir koşulda ayrıcalık tanınmıyordu. *Kapitülasyonlar* artık yoktu ve olma-

yacaktı. Kurulan yeni Türk devleti, kaynaklarına sahip çıkacak, kendini sömürtmeyecekti. **Atatürk** bunları çok açık bir biçimde söylüyor ve söylediklerini yapıyordu.

Bugün gelinen yer, elbette **Atatürk**'ün söylediği yer değildir. Türkiye, Cumhuriyet'in ilk döneminde, kendisini dışa karşı korumada büyük başarı sağlamış, ancak **Atatürk**'ten sonra, uzun bir *karşı-devrim* süreci yaşayarak 20.yüzyılın sonunda, eskiye adeta geri dönmüştür. Ulusal pazarına sahip değildir; yabancılar, dilediği malı dilediği koşulla getirmekte, zaten cılız olan milli sermayeyi ezmektedir. Bankacılık başta olmak üzere tüm mali sistem dışa bağlıdır. Ulusal sanayi dağılmakta, tarım çökmektedir. Bilinçsiz ve örgütsüz bir ortam yaratan kültürel yozlaşma, insanları kendi haklarını göremez hale getirmektedir. Türkiye yabancı malların satıldığı bir açık pazar haline gelmiştir. Batı'nın bütün büyük devletlerinin, yüzlerce yıl Türkiye üzerinde yürüttüğü ekonomik-siyasi politika, bugün, üstelik daha kapsamlı olarak sürmektedir. 19.yüzyılda Fransa'da yayımlanan, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Günümüzde Hüküm Süren Bunalım Üzerine"* adlı rapor, sanki bugünkü anlayışları anlatmaktadır. 1821'de yayınlanan bu raporda şunlar söyleniyordu: *"Türkler; acaip ve toplum hayatına* (kapitalist topluma y.n.) *hayli aykırı adetleri, uygarlıklarının geri hali ve aşırı kanaatkarlıkları nedeniyle, Avrupa sanayi ve tarımının ürünü olan malların küçük bir bölümünü tüketmektedirler. Avrupa Türkiyesi'ni oluşturan eyaletler Hıristiyanların eline geçerse, buralara yapacağımız dışsatım, bugünkünü aşacak ve daha çok kâr getirecektir. Şu, açık bir gerçektir ki, bir ulus ne kadar az uygarlaşmışsa o kadar az tüketir."*[159]

Batı'nın "uygarlık" anlayışının ne olduğunu sergileyen bu değerlendirmeden sonra, aynı raporda; *"Osmanlılar'ın sanayileşmesi durumunda Avrupa'nın uğrayacağı zararlar"* sıralanır ve bugün ülkemizde uygulanmakta olan politik anlayışın hemen aynısı ileri sürülür: *"Verimli olan bu ülkede imalathane ve fabrika kurulmasına imkan sağlanması, bu zengin ülkenin sanayileşmesine yol açacaktır. Bugün bizim ondan alıp Fransa'da işledikten sonra on katı fiyatla gene ona*

sattığımız tüketim mallarını, kendi imal edeceği için bizden almayacaktır. Bu durum, hem bu ülkeye mal ihraç edip, hem de ondan hammadde ithal ederek yaptığımız ticaretten bizi mahrum etmeyecek midir?"[160]

Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, kitabında, bu tür Batı yorum ve uygulamaları için şunları yazacaktır; *"Batı emperyalizminin gerçek çıkarlarının açığa vurulduğu bu yorumlar, genellikle Helen* (Yunan y.n.) *ruhunun Türk barbarlığı karşısında dirilişini işleyen ciltler dolusu bir edebi külliyat* (yapıtlar bütünü y.n.) *içinde eritilir. En basit polemik yazarından tutun da Victor Hugo ve Lord Byron'dan başlayarak, romantizmin birçok ağababası bu külliyatın içindedir. Son tahlilde, Yunanistan gibi diğer balkan ülkelerinin de, ekonomik bağımsızlığını Batılı büyük güçlerin ipoteği altına sokarak, siyasal bağımsızlığını kabul eder. Bu durum, sözü edilen ülkelerin günümüze kadar uzanan evrimine köklü biçimde damgasını vurur."*[161]

ON İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK – ARAP VE TÜRK – KÜRT İLİŞKİLERİ

Emeviler ve Orta Asya

Türk-Arap ilişkileri Türkler açısından, özellikle günümüzde, bilinmeyen ya da yeterince bilinmeyen konulardan biridir. Bin yılı aşkın geçmişi olan ve etkisi hala süren bu ilişki, çoğunlukla gerçeği yansıtmayan ve nesnelliğe dayanmayan bir yaklaşımla ele alınmış, genellikle inançsal ya da siyasal öncelikler öne çıkarılarak değerlendirilmiştir; bu nedenle bilimsel içerikten yoksun bir konu olarak kalmıştır. Türkiye'de Türk-Arap ilişkilerini, gerçek boyutuyla ve nesnel bir tutumla ele alanlar, din öğesinin konunun içine girmiş olması nedeniyle, kendilerini her zaman baskı altında hissetmişlerdir.

Türk-Arap ilişkilerini Batılı ya da Arap tarihçilerin çoğunluğu, geleneksel hale getirdikleri Türk karşıtlığına dayandırarak ele almışlar, yaklaşım biçimlerinin doğal soucu olarak, tarihsel gerçeklerden tümüyle uzaklaşmışlardır. Politik amaçlı bu tutumun, *Batılılar* ve *Araplar* için anlaşılabilir nedenleri vardır. Bu iki gurup arasında, son iki yüz yılda ayaklanmalara dönüştürülerek geliştirilen siyasi birliktelik, Türk karşıtlığını yaygınlaştıran bir olgudur ve çok eskiye giden tarihsel bir geleneğe dayanmaktadır. İşin ilginç yanı, Arap etkisiyle yetişmiş kimi Türk aydın ve tarihçinin, konuya dinsel boyut vererek, belki de herkesten çok *Arap yanlısı davranması*; açık ya da örtülü olarak Türk karşıtlığı yapabilmesidir. Geniş bir araştırmacı gurubu, konu *Türk-Arap ilişkileri* olduğunda, tarih ve din arasında sıkışıp kalmıştır.

İleri sürülen gerçek dışı savlar ya da *bilerek açıklanmayan* gerçeklerle, Türk tarihine yapılan "haksızlıkların" en önemlilerinden biri, *Türk-Arap ilişkileri* konusunda olmuştur. Batılılarla Arapların uzlaşıp anlaştıkları belki de tek ortak konu *Türk karşıtlığıdır*. Üstelik bu karşıtlığa, Türkiye'nin içinden de yoğun katılım vardır. Bir ülkenin tarihinin kendi tarihçilerince bu denli yadsınması, örneği olmayan bir durumdur. Arap milliyetçiliğinin doğuşunu inceleyen çalışmalarıyla, konusunda yetkin bir uzman kabul

edilen Beyrut Amerikan Üniversitesi öğretim üyelerinden **Prof. Zeine N.Zeine**, Türk-Arap ilişkileri konusunda şu saptamayı yapmıştır: *"Bu ilişkileri, ya da Batı'ya karşı Arap tutumunu anlamak için, Arabistan'daki Türk egemenliği hatırlanmalı ve göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak ne yazık ki, çoğu çağdaş Arap tarihçisi bu konuya, ya bilgisizlikle ya da siyasi milliyetçiliğin renkli gözlükleriyle bakıyor; bilerek gerçekleri görmezlikten geliyor.. Fakat aynı zamanda Batılı tarihçiler için de, Türk-Arap ilişkileri hakkındaki uzun süre besledikleri yanlış kanıları gidermenin zamanı gelmiştir. Bu tarihçiler incelemelerinde, Türk yönetimindeki yozlaşmanın en üst düzeye çıktığı ve batılı güçlerin siyasi dolapları yüzünden iyice gerildiği bir dönem olan 19.yüzyıl sonu ile 20.yüzyıl başlarını başlama noktası yaptılar ve buradan çıkardıkları sonuçları daha önceki 400 yıllık Türk yönetimine yaydılar; Türklerin kötü yönetiminin, dört yüzyıl boyunca Arapları baskı altında tuttuğu ve onlara 'ızdırap çektirdiği' sonucuna vardılar. Gerçeğe bu iddiadan daha uzak bir şey yoktur."*[1]

Türk-Arap ilişkileri, toplumsal gelişim içinde yer alan tüm olgularda olduğu gibi; inançla, duyguyla ya da özlemle açıklanabilecek türden konular değildir. Din ya da ona bağlı alt inanç sistemlerinin, toplumsal ilişkilerde yeri ve önemi vardır. Bunlar, toplumsal ilerlemeyi hızlandırır ya da yavaşlatır, engeller ya da geliştirir, ancak hiçbir zaman *etkileme* konumundan öteye gitmez, belirleyici olamaz. Toplumsal düzenin niteliğini, değişim ve gelişim koşullarını her zaman ekonomik ilişkiler ve bu ilişkilerin yön verdiği sosyal ve siyasal sistem belirler.

İslamiyeti 9.yüzyıldan sonra kabul etmeye başlayan Türkler, büyük bir çoğunlukla, bin yılı aşkın bir süredir, bu dine bağlı olarak yaşamaktadır. Çatışmalarla dolu, uzun bir süreçten geçerek benimsedikleri bu dinin sıradan inananları olmamış, Müslüman olan diğer milletlerden farklı olarak, bu dini çok geniş bir coğrafyaya yayarak kurumsallaştırmış ve korumuşlardır. Peygamber'in söz ve davranışlarından oluşan *"Hadis'lerin toparlanmasını"* Türkler sağlamış, *"Sınni mezhebinin oluşumunu"* Türkler ger-

çekleştirmiştir.[2] *"İslam dünyasının en büyük ve en seçkin"* bilim adamları, *"en parlak iki düşünürü" "İlk Müslüman matematikçi" Orta Asyalı*'dır.[3] Haçlı seferlerine karşı koyanlar, İstanbul'u alanlar, İslamiyet'i Avrupa'nın ortasına dek götürenler Türkler'dir. Bu dinden çok şey alıp ona çok şey verdiler; onunla bütünleşip "gerçek temsilcileri" haline geldiler. Konumları ve temsil ettikleri güç nedeniyle, *Türk-Arap ilişkilerinde* din açısından üzerlerinde baskı oluşturacak hiçbir "eksiklikleri" yoktu. Bu konuda yapılacak incelemeler, varılacak yargılar, din değil bir tarih sorunuydu; tarih ise inanca değil, bilime bağlı olarak ele alınmalıydı. Ancak, ne ilginçtir ki, Türkiye'de böyle yapılmadı, tarih çoğunlukla dine bağlı olarak yorumlandı. Bu yaklaşım biçimiyle, Türk tarihinin bozulmaya uğraması kaçınılmazdı, öyle de oldu.

Türkler Müslüman olmadan önce, *büyük göçler*'le dünyanın değişik yörelerine ulaşmışlar, çok sayıda toplulukla karşılaşmışlar; ancak *Araplar*'la önemli sayılacak bir ilişki kurmamışlardı. Arap Yarımadası, kıraç toprakları ve *Orta Asya*'ya benzer nitelikteki iklim koşullarıyla Türkler'in ilgisini çekmemiş olacak, Arabistan *göç*'lerin yöneldiği toprakların dışında kalmıştı.

Türk-Arap ilişkileri, İslamiyet'ten sonra 8.yüzyılda, *Emeviler*'in Türk bölgelerine saldırısıyla başladı ve hemen tüm Türk boyları, kendilerini yoğun bir şiddet içinde buldular. Saldırılarda kullanılan ideolojik gerekçe *İslam'ın yayılması*, gizlenen gerçek amaç ise, varsıl Türk ve Acem bölgelerinin *yağma edilmesiydi*. Emeviler, Ortadoğu'yu *yağmalamak* için Hıristiyanlığı kullanan *Haçlılar* gibi, yöneldikleri eylemin *din için savaş (cihat)* olduğunu söylüyor, saldırganlığı bu söylem üzerinden meşrulaştırıyordu. *Horasan*'a vali atanan ve büyük katliamlar gerçekleştiren Arap Komutan **Kuteybe bin Müslim** (670-715), *Merv* kentine saldırırken askerlerine; *"Allah kendi dininin aziz olması için size bu toprakları helal kıldı"* diyor[4] ve her türlü yağmanın ser-

best olduğunu söylüyordu. Aynı **Kuteybe**, birçok kenti ele geçirdikten sonra, birlikte savaştığı insanlara kazandırdıklarını şu sözlerle dile getiriyordu. *"Sizi buraya getirdiğimde örtüleriniz çul ve kilim, yemekleriniz yavandı. Ben size güzel yemekler yedirdim, nazik giysiler giydirdim. Bilmediğiniz şeyler öğrettim ve sizi dünyada yüce kıldım."*[5]

Hemen tüm dinler maddi çıkarla din duygusunun kutsallığının birbirine karıştırılmasını, bunlar arasında herhangi bir ilişki kurulmasını açık biçimde yadsır ve bu yadsımayı inanç sisteminin temeline oturtur. İnancın, maddi çıkarın aracı olarak kullanılmaması, her din için ana ilkedir. Tek tanrılı dinler başta olmak üzere tüm dinler; yasasızlığı, servete nedensiz el koymayı ya da kuralsız *yağma*'yı ve bu tür girişimler için kullanılan şiddeti meşru görmez. Bu nedenle, *Emeviler*'in *Orta Asya* ve *İran Yaylası*'nda yaptıklarını görmezlikten gelmek, üstelik bunu inanç adına yapmak; tarihe olduğu kadar, herhalde ondan daha çok, dine karşı saygısızlık olacaktır.

Emeviler'in İslam içindeki konumları, tutum ve davranışları hayli tartışmalıdır. *"Arap ve İslam geleneğine aykırı olarak, Halifeliği babadan oğula geçen bir hanedanlık"*[6] haline getiren, *"tam olarak inanmadıkları İslamiyet'i, çoğu kez hor gören"* [7] halifeler çıkaran, *"din dışı görünüm veren bir devlet"*[8] kuran, *"Halifelik için Mekke'ye saldırıp Kabe'yi yıkan"*[9] Emevilerin, İslamiyet'ten çok kendi çıkarlarını düşünmeleri ve bunun için *yağma*'ya girişmeleri beklenmeyen bir sonuç değildir.

Emevi siyaseti, İslamiyet'in temel ilkelerine aykırı olarak, Araplar'ın başka kavim ve topluluklara üstün olduğu düşüncesine dayanıyordu. Bu ırkçı siyasete göre; *"Arap hükmetmek, geri kalan herkes ona hizmet etmek için yaratılmıştır"*, bu nedenle *"Araplar yalnızca yönetim ve siyaset işleriyle uğraşmalıdır"*[10]; *"köleleri, küfürden imana çıkaran"* onlardır, bu nedenle Türk, İranlı ya da diğer Müslüman kavimler, kendilerini bu duruma yükselttiği için *"Araplar'a sonsuz bir minnet* (borçluluk duygusu y.n.) *duymalıdırlar"* çünkü *"kölenin görevi efendisine mutlak itaattır* (bo-

yun eğme y.n.)".[11] Arap olmayan Müslümanlar *"künye* (soy adı y.n.) *alamazlar, künye almak yalnızca Araplar'ın hakkıdır."*[12] (Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına dek soyadı almamışlar, soyadı ilk kez 1934 yılında çıkarılan 2525 sayılı yasayla alınmıştır.)

Emeviler; Arap olmayanlar (mevali)'ın arkasında namaz kılmaz, birlikte dolaşmaz, onlara ikinci sınıf insan ya da köle gözüyle bakar; *"Türkler'in mal ve canlarını kendilerine helal"* sayardı.[13] Ele geçirilen yerlerde, *servete el koyma, Arapça'yı zorunlu kılma* ve *zora dayalı eritme (asimilasyon)* Emevi politikasının değişmez ilkeleriydi. Arap olmayan anneden doğan prensler tahta çıkamaz, kadı (hakim) olamazdı. Kitabe, mezar, anıt, dinsel yapı ve heykel gibi sanat yapıtlarını, *put* diyerek yok ederlerdi.[14]

Emeviler, Arap olmayan halklara o denli kötü davranmışlardı ki, değişik milletten Arap karşıtları, siyasi örgütler kurdular ve İslam tarihinde *şuubiye* adı verilen bu örgütler aracılığıyla, *Emeviler*'e karşı mücadele ettiler.[15] *Şuubiye* mücadelesi ve bu mücadeleye neden olan *Emevi* tutumu, daha sonra ortadan kalktı, ancak olumsuz etkileri belki de bugüne dek gelen, tarihsel bir birikim yarattı. **Zeine,** Araplar'ın diğer Müslüman halklara bakışı konusunda şunları söylemektedir: *"İslam; Farslılar, Hintliler (ve Türkler y.n.) gibi Arap olmayan ulusların da dini haline gelince, Araplar hala Arapçılıkları konusunda bilinçli olmayı sürdürdüler ve kendilerini 'müşteki' uluslardan üstün gördüler. Arap Müslümanların 'yabancı' Müslümanlar'a, onları 'inançsızlıktan kurtararak' büyük bir lütufta bulunduklarına inanıyorlardı."*[16]

Emeviler, Türk bölgelerine saldırmakta kendi açılarından haklıydılar. *Orta Asya*'nın Güneybatısı'nda yer alan *Toharistan* ve *Maveraünnehir* bölgeleri, o dönemde yüksek bir uygarlık ve gönenç dönemi yaşıyordu. Çin, Hint, İran ve Bizans arasındaki ticaret, tümüyle bu bölgenin elindeydi. Yalnızca *Buhara Hanlığı*'nda 40 büyük kent, değişik bü-

yüklükte 1000'den çok köy vardı.[17] *Semerkant, Baykent, Herat, Belh* gibi kentler göz kamaştıran bir varsıllık içindeydi. *Buhara*'da kağıt fabrikaları, ipekli kumaş ve halı tezgahları, değerli taşlar ve maden işleyen atölyeler, *"durmadan çalışıyor"* ve yalnızca kendi bölgesine değil, çok uzak yerlere de mal gönderiyordu. Çin belgelerine göre, *Buhara* ve *Kusaniye*'deki Türk varsıllarının evleri birer *"sanat şaheseri"*ydi, *Tusi* tapınağındaki altın ve gümüş heykeller, pırlanta, zümrüt ve yakutla işlenen süs eşyaları, *"benzersiz"* ve *"hayret verici"*ydi.[18] *Maveraünnehir*'de eğitim o denli gelişmişti ki, *Suğdak*'ların her köyünde bir okul vardı. Bilim, felsefe ve kültür alanlarında, yalnızca çevre ülkeleri değil, Mısır ve Anadolu'ya dek, çok geniş bir bölgeyi etkileyen ve örnek alınan yapıtlar veriliyordu. 730 yılında diplomatik bir kurulla *Tohoristan*'dan Çin'e gönderilen **Nanto** adlı Türk bilim adamının beraberinde götürdüğü tıbbi malzeme ve ilaçları, Çin hekimleri o güne dek hiç görmemişlerdi.[19]

8.yüzyılın ortalarına dek süren yetmiş yıllık Emevi saldırıları, Türkler için şiddet ve acıyla dolu, kanlı bir dönemdir. Kent ve köyler yakılıp yıkılmış, servetler yağmalanmış, onbinlerce insan öldürülmüş, bir o kadarı da esir pazarlarında satılmıştı. Okullar dağıtılmış, bilim adamları ya ölmüş ya da başka yerlere gitmişti. Arapça öğrenmek ve yazmak zorunlu kılınmış, bu zorunluluk ödünsüz bir biçimde uygulanmıştı. (O dönemden sonra yapıtlarını Arapça yazmak zorunda kalan ünlü Türk bilim adamı ve düşünürler, bu nedenle hep Arap sayılmıştır.)Döneminde dünyanın en ileri bölgelerinden olan *Horasan* ve *Maveraünnehir* yıkıntı haline gelmişti. Kentler öyle yağmalanmıştı ki ünlü İranlı tarihçi ve din bilgini **Ta**beri'nin (838-923) aktarımına göre, *"Baykent'ten elde edilen 'hadsiz hesapsız' ganimet o denli çoktu ki; Katipler bunları saya saya bitiremi-*

yordu."[20] Türk bölgelerinin eski varsıl durumuna erişebilmesi için, uzunca bir süre gerekecektir.

Emevi Sultanı **Abdülmelik bin Mervan**'ın halifeliği döneminde (685-705) Irak valisi yaptığı **Haccac bin Yusuf** ve Horasan valisi yaptığı **Kuteybe bin Müslim**, Türk toplumuna büyük zarar vermiştir. Halk arasında *zalim* olarak anılan ve tarihe bu tanımla geçen **Haccac,** Müslüman olmayan Türk kadar, Müslüman Arap da öldürmüş bir kişidir. 692'de *Mekke*'yi kuşattığında, yedi ay süren kuşatma boyunca ölçüsüz şiddet kullanmış ve binlerce Müslüman Arap öldürmüştü. Kenti savunan ve *Hicret*'ten sonra doğan ilk Müslüman çocuğu olduğu için, **Hz. Muhammed**'in çok sevdiği **Abdullah bin Zübeyr**'i, 70 yaşında olmasına karşın öldürtmüştü.[21] Irak valiliği sırasında, ilk İslam mezhebi olan *Hariciliğin* 120 bin taraftarını kılıçtan geçirmişti.[22]

Tarihçi **J.Welhausen**'in *"başarılarını vicdansızlığına borçlu olduğunu"* söylediği [23] **Kuteybe, Haccac'ın** uyguladığı şiddet yöntemlerini daha da geliştirerek, tümüyle Türkler üzerinde uyguladı. Bölgenin en *"güzel"* yerleşim yeri olan *Baykent*'e, *"kentin zarar görmemesi için"* direnilmemesine ve bu konuda *"anlaşma yapılmasına"* karşın; serbestçe girdiği kenti yağmalayarak yakıp yıkmış, *"eli silah tutan erkeklerin tümünü"* öldürtmüş, kadın ve çocukları esir pazarlarına yollatmıştı.[24]

Kuteybe, *Buhara*'da 50 bin, *Semerkant*'ta 30 bin genç insanı tutsak etti, bunları satılmak üzere Irak ve Mısır'a yolladı.[25] Türk köleler Arap ülkelerinde çok tutuluyor ve yüksek bedellerle satılıyorlardı; sağlıklı herhangi bir kölenin fiyatı 300 *dinar*'ken Türk köle 600 *dinar*'a satılıyordu.[26] 10.yüzyıl Arap coğrafyacısı **İbn Havkal** ünlü *seyahatnamesinde,* Türk kölelerin *"güzelliğinden"* ve *"pahalılığından"* söz eder ve şunları söyler: *"En değerli köleler, Türk topraklarından gelenlerdir. Dünyadaki bütün köleler içinde Türkler'in bir eşi daha yoktur. Çok değerlidirler ve güzellikte üzerlerine yoktur. Horasan'da bir Türk çocuğunun 3 bin dinara satıldığını gördüm. Türk köle kızlarının fiyatı hep 3 bin dinardır."*[27]

Kuteybe'nin kural tanımayan katliamları, bir başka varsıl Türk kenti *Talkan*'da sürdü. *Talkan Kağanı* **Şehrek**'in kenti terk etmesi nedeniyle savaşmadan teslim olan Türk halkı, *"ibret olsun"* diye ayırımsız kılıçtan geçirildi, kalanlar da kent girişindeki yolun iki yanına asıldılar; asılanların oluşturduğu yolun uzunluğu 4 *fersah* (24 kilometre) tutuyordu.[28] Aynı **Kuteybe**, *Buhara*'yı ele geçirdikten sonra Araplaşmayı sağlamak için, halkın günlük yaşamı üzeinde ağır bir baskı kurdu; koyulan kurallara uyulup uyulmadığını denetlemek ve durumu yönetime bildirmek için, her eve bir Arap yerleştirdi.[29]

Türk halkı, *Emevi* yıkımının ağır sonuçlarına karşın, toplumsal geleneklerini ve kimliklerini korumayı sürdürdüler. Zora boyun eğmeyen yapıları nedeniyle Müslümanlığı kabul etmeleri, Emevi baskısıyla değil, daha sonra kendi istek ve bilinçli seçimleriyle oldu. Orta Asyalı *sufi* dervişlerin felsefi olgunluğa sahip barışçı çağrıları, İslam'ın eşitliği öne çıkaran ilkeleri ve Abbasi döneminde oluşan olumlu ortam, bu süreci hızlandırdı. İslam'ın; *"toprağı Tanrı'nın mülkü sayan"*, onu *"eşit paylaştıran"*, savaş gelirlerinin beşte birini *"savaşa katılamayan bakıma muhtaç insanlara ayıran"* v.b. ilkeleri, kamucu bir geleneğe sahip Türkler'e uygun geliyor ve *Emevi* baskısı dışındaki gerçek İslam'ı öğrendikçe ona katılıyorlardı. **Hikmet Kıvılcımlı** (1902-1971) konuyla ilgili şu saptamayı yapmaktadır: *"İlk fütühatçı* (zafer kazanan y.n.) *gazi Müslüman ululardan hangisi dünya malına mülküne metelik verdi? Cennetle müjdelenmiş ilk İslam halifelerinden hangisi, zengin ganimetlerden, halife hakkıdır diye herkese düşen paydan başka bir leblebi tanesi fazlasını aldı? Hangisi kişi özel mülkü diyerek kamunun ortak malına el uzattı. Bizim atalarımızın gönül verdikleri İslamlık buydu. Bugün Türkiye'nin dağdaki, çöldeki yalın ayak köylüleri, İslamlığa bunun için hala canla başla bağlıdırlar. Atalarımıza karşı duyulan sevgi ve saygı da bu kaynaktan fışkırır.."*[30]

Türkler, giderek artan biçimde Arap toplumunun içine girdiler ve her yerde olduğu gibi Araplar içinde de etkili bir unsur haline geldiler. Kabul edip sahiplendikleri

Müslümanlığı yaymakla kalmadılar, ilahiyat ve hukuk başta olmak üzere, ona düşünsel katkıda bulundular. *"Kuran'dan sonra gelen ve en sağlam hadis kitabı olan" Sahihi Buhari*'yi Buharalı bir Türk bilgini olan **Mehmet İsmail** yazdı. Türk bilim adamı ve düşünürleri; felsefe, bilim, din, hukuk alanlarında önemli yapıtlar ürettiler, usul kitapları yazdılar. Günümüze dek elden ele dolaşan *Hidaye*'yi *Merginanlı* bir Türk yazdı. Hint bilim ve felsefesini, İslam dünyasına ve Avrupa'ya tanıtan **Ebu Reyhani Biruni** Harzemli bir Türktü. *"Türkler'in Müslüman olduktan sonra İslamiyet'e katkıları, Araplar'dan çok oldu".*[31]

Abbasiler ve Yükselen Türk Etkisi

Emevi Devleti 750'de yıkıldı. **Haşimi** soyundan **Ebu'l Abbas, II.Mervan**'ı yenerek Emevi egemenliğine son verdi; bilim ve düşüncede gelişmeye açık, yeni bir dönem başlattı. *Abbasi Devleti*'ni kurdu. Abbasi döneminde Türk-Arap ilişkileri, birbirini tamamlayan bir bütünlüğe ulaşarak yeni bir döneme girdi. Türkler, İslam tarihinin en parlak dönemini yaratan *Abbasi Devleti*'nin hem kuruluşunda hem de sürdürülmesinde, belirleyici güç olarak yer aldılar. Tarihte 8.yüzyıldan 13.yüzyıla dek 500 yıl yaşamış görünen, ancak *"gerçek yaşam süresi yalnızca 83 yıl olan" Abbasi Devleti*, geri kalan dönemde *"Türkler'in eline geçti ve Araplar devletteki yönetim erkini yitirdiler".*[32]

Halifeliği *Emeviler*'den alarak *Abbasiler*'e veren ve halk öykülerinde destansı anlatımlarla bir efsane kahramanı haline gelen **Ebu Müslim Horasani** (719-755) bir Türk komutanıydı. Devletin yaşatılması ve Halifeliğin 500 yıl *Abbasi* sultanlarının elinde kalabilmesi, Türkler'in *"koruyucu siyasetiyle"* mümkün olabilmişti. Bizans sınırına yerleşen Türk boyları, *Abbasi Devleti* için en büyük güvenceydi. Halifenin *Hassa Ordusu* (hükümdarı korumakla görevli özel ordu), *Horasan* ve *Samarra garnizonları*, tümüyle Türk askerlerden oluşuyordu.[33]

754'de Başvezir olan ve *Abbasi Devleti*'nin mimarı kabul edilen **Halit İbn Bermek** *Belh*'li bir Türk'tü.[34] **Bermek**, kısa bir süre içinde devletin işleyişini örgütledi, yeni bir mali sistem geliştirdi, orduyu yeniden yapılandırdı ve iç ayaklanmaları bastırdı. Kendinden sonra oğlu **Yahya İbn Bermek** uygulamaları sürdürmüş ve İstanbul'u almak için, İslam ordularının başında Üsküdar'a dek gelen, ünlü **Harun Reşit**'i (766-809) yetiştirmişti. Halife **Mutasım** dönemine gelindiğinde, *Hassa Ordusu*'ndan ayrı olarak devletin hemen tüm üst düzey siyasi ve idari kadroları Türkler'in elinde bulunuyordu. **Mutasım**, Bağdat'ın yakınında yalnızca Türkler'in kalabileceği *Samra* kentini kurmuş, kendini güvende hissettiği için yaşamını, ölene dek bu kentin ortasında sürdürmüştü. Türklere o denli güveniyor ve Türk kültürüne öyle önem veriyordu ki, askerlerin *Orta Asya* geleneklerinden kaynaklanan *"milli özellik ve sağlamlıklarını yitirmemeleri için"* özel kurallar koymuştu. Bu kurallara göre, *Hassa* askerleri ancak Türk kızlarıyla evlenecek ve onları hiçbir nedenle boşayamayacaktı. Askerlerle evlenen kızlar, yaşamları boyunca devlet hazinesinden maaş alacak, buna karşılık *"ailelerinden aldıkları terbiyeyi"* evlerinde sürdüreceklerdi.[35]

"Arapların Herodot'u" olarak tanımlanan ünlü tarihçi **Hüseyin El-Mesudi** (9.yüzyıl), Abbasi *Hassa Ordusu*'ndan şöyle söz etmektedir: *"Bu ordu genç, dinç, güzel ve levent askerlerden oluşuyordu. Ordu erleri; ipekli elbiseleri, sırmalı kumaşları, sırmalı kılıç askılarıyla herkesin beğenisini ve saygısını kazanıyordu. Bu Türkler sayesindedir ki, Abbasi Devleti'nin etkisi kökleşti, İslam şevketi* (büyüklüğü y.n.) *yükseldi."*[36]

Türkler'in, İspanya'dan *Horasan*'a dek yayılmış olan Abbasi İmparatorluğu'nda, *yönetici sınıf* haline gelerek İslam toplumuyla kaynaşması, *Orta Asya*'da geniş bir ilgi uyandırdı. Türkler artık, *Emevi* döneminde olduğu gibi *kö-*

le kabul edilmiyor, İslam toplumunun saygın üyeleri oluyordu. Bu nedenle *Fergana, Sağdiyan, Üsrusana* ya da *Tohoristan*'daki Türk boyları Abbasi halifeliğinin uyruğu olmakta artık *"alçaltıcı"* bir durum görmüyorlardı. Çünkü bu İmparatorlukta *gerçek egemenler* Araplar değil, Türklerdi. Bu egemenlik o denli gerçekti ki; örneğin, 862'yle 872 arasındaki on yılda tam dört halife, Türkler tarafından tahttan indirilmiş ve onların yerine başkaları çıkarılmıştı. Bu dönemde Türk kumandanlar, Bağdat halifelerini hemen tümüyle kendilerine bağlamışlar onları yönetir hale gelmişlerdi.[37] *Yedisu* bölgesiyle *Seyhun*'un doğu ve kuzeyindeki *Karluklar*, Seyhun'un aşağılarına dek gelen *Oğuzlar*, Batı'daki bu gelişmelere kayıtsız kalmadılar, *"Seyhun boylarından Irak'a doğru"* bir *"Türk akını"* başladı. İslam tarihinin düşünce ve inanç özgürlüğü bakımından en parlak dönemi olan **Halife Vasık** devrinde, bu *"akın"* üst düzeye çıktı; *Memun*'un Doğu eyaletlerini yönetirken uyguladığı barışçı siyaset, Müslümanlığın Türkler arasında yayılmasını hızlandırdı.[38]

Abbasi dönemiyle birlikte *Emevi* yıkımını atlatmaya çalışan Türkler, *Türk-Arap ilişkilerinin* yönünü belki bilmeden değiştirdiler ve kısa bir süre içinde yönetim sistemini ele geçirdiler. Kültürel gelişkinlik, siyasi-askeri örgütlenme yeteneği ve eğitim düzeyleri; bu olanağı veriyordu. 10. yüzyılda değişik biçimlerde belirginleşen bu üstünlük, 20. yüzyıla dek sürdü. Bu süre içinde kurulan çok sayıda devlette her zaman Türkler *yöneten* ,Araplar ise *yönetilen* konumda oldular.

Arapların yaşadığı topraklarda kurulan ilk Türk devleti, Mısır'da kurulan *Tolunoğulları*'ydı (868-905). Daha sonra yine Mısır'da *Akşit* (935-969) ve *Memluk* (1250-1517) devletleri kuruldu. *Samanoğulları* (874-999), *Karahanlılar* (932-1212), *Gazneliler* (962-1183), *Gorlulular* (1148-1215); *İran Yaylası* ile *Orta Asya*'da kurulan ve Araplarla ilişki geliştiren diğer Müslüman Türk devletleriydi. *Büyük Selçuklular*, Mısır dışındaki Abbasi topraklarının tümünü egemenlikleri altına aldılar, egemenliklerini daha sonra Ana-

dolu'ya dek genişlettiler. Osmanlı İmparatorluğu döneminde; Arabistan, Mısır, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'yu, yani Araplar'ın yaşadığı toprakların tümünü ele geçirdiler. Müslümanlığı, Hindistan'dan Avrupa'nın içlerine dek, çok geniş bir alana yaydılar. İranlı tarihçi **Yahya Armajani**, 1970 yılında İngilizce olarak yayımladığı *Middle Eeast, Past and Present* adlı yapıtında, bin yıllık Türk egemenlik döneminin Araplar ve İslamiyet için taşıdığı önemi şöyle dile getirecektir: *"İslam, Türkler'e çok şey borçludur Eğer Türkler tarih sahnesinde görülmemiş olsalardı, Müslümanlığın başına neler geleceğini görmek zor değildir. Selçuklu Türkleri; Abbasi yönetimini, bir yandan Şii Fatımilere, diğer yandan Haçlılar'a karşı korumuşlardır Anadolu'ya İslam'ı yerleştirenler onlardır; İslam bayrağını Viyana kapılarına dek götürenler, yine onlardır."*[39]

Abbasiler'den 20.yüzyıla dek Türk yönetimi altında yaşayan Araplar, bu uzun süre içinde tarihlerinin en çatışmasız ve huzurlu dönemini geçirdiler. Egemenlik altına aldığı her topluma gelişmeye dayanan yasal haklar tanıyan Türk yönetimi, Araplar'a herkesten daha çok, hatta kendi halkına bile tanımadığı ayrıcalıklar verdi. Osmanlı yönetimi, dörtyüz yıl boyunca onları dış saldırılardan korudu; Arap vilayetlerine kimseye vermediği özerklik hakları tanıdı [40]; Arap unsurunu "incitmemek" için her şeyi yaptı. **Prof. Zeine**, Türklerin egemenliği altına aldığı toplumlara ve Araplar'a karşı tutumu için şunları söyleyecektir: *"Türkler İmparatorluklarındaki Türk olmayan unsurları sindirmek için hiçbir girişimde bulunmamışlardır. Araplar, bu unsurların arasında en büyük olanıydı. Öyle ki, Arap vilayetlerinde Türkler 'yabancı' gibi kalıyorlardı."*[41]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Araplar, Müslüman oldukları için *haraç* ve *cizye* vergileri ödemiyor, askere gitmiyor, *angarya*'da çalıştırılmıyorlardı. *Kavm-i necip* (soyu temiz kavim) denilerek yüksek saygı görüyorlar, *"korun-*

maya layık halk" 'ların en başında yer alıyorlar ve dünyanın hiçbir devleti tarafından rahatsız edilemiyorlardı. *"Kutsal yerlerin bakımı için"* Mekke emirine düzenli ve yüksek para yardımı yapılıyordu. Araplar'a o dönemde tanınan bu ayrıcalıklar, günümüzde Amerikalılar'ın Irak'ta, İsrailliler'in Filistin'de yaptıkları ile karşılaştırıldığında Türk yönetiminin niteliği daha iyi anlaşılacaktır. Arap dünyasının bugünkü parçalanmışlığı gözönüne getirilirse, bu karşılaştırma daha da önem kazanacak ve Türk yönetiminin Araplar için ne anlama geldiği daha iyi görülecektir.

Batı'nın Arap Politikası ve Arap Ayaklanmaları

Araplar, Osmanlı İmparatorluğu'nun *çözülüş*'ten *çöküş*'e evrildiği 19.yüzyılda, Batı'nın kışkırtma ve desteğiyle ve kendilerini nasıl bir *son*'un beklediğini anlamadan, Osmanlı yönetimine karşı mücadele etmeğe başladılar. Mücadelenin öncüleri, başlangıçta özgürlük ve eşitlik sözleri ediyorlardı. Ancak, Türk devletinde, Türk unsurlardan bile daha "özgür" oldukları için, bu tür söylemler önceleri Arap halkı içinde fazla etkili olmuyordu. Girişimler 19. yüzyıl boyunca, genellikle siyasi propaganda düzeyini aşamamıştır. Ancak emperyalist çatışmanın yoğunlaştığı ve petrolün önem kazandığı 20.yüzyılla birlikte mücadele, ayaklanmalar haline geldi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin içinde oluşan bir ihanet hareketine dönüştü. Ayaklanmalarda uygulanan yöntemler, *Emevi* uygulamalarını aratmayacak denli vahşi, insanlık suçu oluşturacak denli şiddet içeriyordu. Batılılarla işbirliğine dayanan Arap ayaklanmaları nedeniyle, Arabistan çölleri onbinlerce Anadolu gencine mezar olacaktır.

Osmanlı yönetimine karşı ilk karşı çıkışlar, 19.yüzyıl başlarında *Vahabiler* tarafından başlatıldı; **Emir Muhammed Suud**, Osmanlı birliklerinin hiç ummadığı bir anda Mekke'ye saldırdı ve 1806 yılında *"muzaffer bir kumandan görüntüsüyle"* kente girdi. **I.Selim (Yavuz)**'in halifeliği İstanbul'a aldığı 1517'den beri Osmanlı padişahları adına

okunan Mekke Hutbesi, **III.Selim** değil, **Muhammed Suud** adına okundu. *Suudlar*; **III. Selim**'in giriştiği yenileşme çabalarına karşı çıkıyor, Osmanlı Hükümeti'nin ve Padişah'ın bizzat kendisinin, *"Frenk kafirlerinin kirli amaçlarına doğru Allah'ın buyruklarına aykırı eğilim"* içinde olduğunu ileri sürüyor ve *"reform adına dini gevşeklik ve çürümeye"* neden olduğunu söylüyordu.[42]

Muhammed Suud, o güne dek hiçbir Arap ileri geleninin düşünmediği, düşünse de göze alamadığı böylesi bir girişimin cesaretini, İngiltere ve Fransa'nın bölgeye yönelik politikalarından alıyordu. Bu iki devlet, o dönemde sömürgeler için sert bir rekabete girişmiş; bu rekabete yön veren politikalar, bölgedeki siyasi dengeyi bozma hedefine yönelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hicaz bölgesindeki etkisini kırmak için; İngilizler Basra kıyılarına, Fransızlar ise Sina'ya girmeye başlamışlardı. Fransa'nın Bağdat Büyükelçisi **Jean Raymond**, o günlerde Paris'e gönderdiği gizli raporda şunları yazıyordu: *"Fetih ruhu Araplar arasında yayılmaktadır. Geçmişteki Arap gücünün hatırası ve kavmin kendi prenslerince yönetilme ümidi, en zayıf kalplerde bile yeniden diriliyor. Vahabiler, bir Arabı tekrar hilafet makamında göreceğimiz gün yaklaşıyor; çok uzun zamandır, bir zorbanın (Osmanlı padişahının y.n.) boyunduruğu altında acı çektik diyorlar."*[43]

Muhammed Suud ayaklanması, kapsadığı alan ve halkın katılımı bakımından değil, niteliği nedeniyle önemlidir. Araplar, Osmanlı yönetimine karşı ilk kez, siyasi içerikli silahlı mücadeleye girişmişler ve *Mekke*'yi ele geçirecek kadar başarılı olmuşlardı. Buna ek olarak, Avrupalı büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu içinde, *"dinsel kışkırtmayı siyasal amaçla"* ilk kez kullanıyor ve bunda da son derece başarılı oluyordu. Hıristiyan olmalarına karşın, paranın gücüne ve işbirlikçilere dayanarak *"Müslümanı Müslümana kırdırıyor"*, üstelik bunu çok ustalıklı bir biçimde yapıyorlardı.

Günümüzde de süren bu politika, son ikiyüz yıl boyunca hem Türkler'in hem Araplar'ın bağımsızlıktan

yana tüm yenileşme girişimlerinin karşısına çıkarılmıştır. İngilizler, Fransızlar ya da Almanların (şimdi Amerikalıların) Doğu politikaları tümüyle, dinin politik araç olarak kullanılması üzerine kuruludur. Suud ayaklanması ve halifelik sorunu, bunun dolaylı örneklerinden biridir. 1806'da, yeniden elde etmek için uğrunda ayaklanılan *halifelik*, yüzyıl sonra 1922'de Türkiye'den çıkarıldığında; hemen tümü batılılarca kurulmuş olan hiçbir Arap devleti tarafından sahiplenilmemiş ve ortada kalmıştı. Dinin siyasi amaçlı kullanımı bugün, artık büyük yatırım yapılan bir "sanayi" ve değer verilen bir siyasi uzmanlık alanı haline gelmiştir. Büyük devletlerin tümünün, Müslüman ülkelere karşı uyguladığı politikaların temeli, bu politika üzerine oturtulmuştur. 1806 ayaklanması, *Türk-Arap ilişkilerinde* bu sürecin başladığı tarihtir; tarihsel önemi buradan gelir.

1810 ve 1817'de Mısır Valisi **Mehmet Ali Paşa** tarafından iki kez yenilgiye uğratılıp *Medine*'den çıkarılan *Vahabi*'ler, Türk yönetimine olan karşıtlıklarını değişik yoğunluklarla sürdürdüler. Osmanlılar'dan sonra Mekke Emiri olan, bir başka Arap **Şerif Hüseyin**'i, 1924 yılında yenilgiye uğratıp Mekke'yi ele geçirdiler. Yüzyıllık bu süre içinde Türk karşıtlığında "yalnız kalmadılar"; 1806 yılında **III.Selim**'i, *"kafirlerle"* işbirliği yapıyor diye eleştiren **Vahabi Suudlar**, 1924'den bugüne dek önce İngilizlerle, daha sonra Amerikalılarla *"işbirliği"* içinde oldular.

Türk karşıtlığı, Arap Yarımadası'yla sınırlı kalmadı. Özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra, o dönemde birer Osmanlı eyaleti olan Mısır, Suriye ya da Irak'ta birçok Arap örgütü ortaya çıktı. Kendilerine *Arap milliyetçisi* diyen, ancak büyük çoğunlukla Batılı devletlerle ilişkili olan insanlar; dernek, parti, vakıf ya da tarikatlar içinde örgütleniyor ve buralarda Türk yönetimine karşı siyasi mücadele yürütüyorlardı. Osmanlı Devleti'ne karşı çıkmak, son derece kârlı bir "iş" ve geçerli bir "meslek"

haline gelmişti. Hemen her örgüt, hem İngiliz ve Fransızlar'dan, hem de *"Arap muhalefetini kazanmaya çalışan"* padişahtan para alıyor, ancak hemen tümü, Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele yürütüyordu. İşin ilginç yanı, İngiliz ya da Fransızlar ödedikleri paranın karşılığını alırken; Osmanlı Devleti, kendini yıkmaya çalışan düşmanına yardım eder konuma düşüyordu. *"Para", "pahalı armağanlar", "aşırı cömert ağırlamalar", "yüksek görevlere atanmak", "Boğaz'da değerli yalılar edinmek"*,[44] sonucu pek değiştirmiyordu.

Suriye'de, *"Türkler'in kötü yönetimine karşı"*, belgesi saptanabilen ilk karşı çıkış, 1858 tarihlidir. İngiltere'nin Halep Konsolosu **J.H.Skene** tarafından, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğine gönderilen bir belgede; Arapların yürüttüğü yönetim karşıtlığına *"1826'da kapatılan ve sayıları 25 bini bulan yeniçeri kalıntılarının da"* katıldığı ileri sürülmekte ve şunlar söylenmektedir: *"Kuzey Suriye limanlarındaki Müslüman nüfus içinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı ve Mekke Şerifleri'nin hükümdarlığında yeni bir Arap devletinin kurulmasını ümit eden düşünceler ortaya çıkmaktadır. Arapların duyduğu nefret, genellikle yozlaşmış Müslümanlar olarak gördükleri Türk askerlerine ve memurlarına yönelmiştir."*[45]

19.yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu, Batı Trakya dışındaki (onu da 1912'de yitirecektir) tüm Avrupa topraklarını yitirmiş; Kıbrıs, Girit, Sisam, Ege Adaları, Tunus, Cezayir, Mısır ve Aden üzerindeki egemenlik haklarını başkalarına kaptırmıştı. Bu gelişmeler, Batı'nın desteğini alan Ermeniler'i, kimi Kürt aşiretlerini ve özellikle Arap ayrılıkçılarını cesaretlendirmiş, onları daha atak bir mücadele içine sokmuştu. *Arap Milli Komitesi* adlı örgüt, yayımladığı bildirilerde, sürekli ve yoğun bir Türk düşmanlığı işliyor, Osmanlı Devleti yönetimindeki başka milliyetlere bu yönde çağrılar yapıyordu. Bu bildirilerden birinde şunlar söyleniyordu: *"Araplar olarak biz, bir kez Türkler'den kurtulacak olursak, baskı altında tuttukları diğer milletler de, yani Ermeniler, Kürtler ve Arnavutlar da*

bağımsızlıklarına kavuşacaklardır. Çünkü Türkler; Arnavutlara egemen olmak için Araplar'ı, Bulgarlar'ı ezmek için Arnavutlar'ı, Kürtler'e baskı yapmak için Arapları ve Ermeniler'i ezmek için de Kürtler'i kullanmışlardır."[46]

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Arapların yaşadığı Osmanlı toprakları, gizli-açık haber alma örgütlerinin "cirit attığı", tam bir "cadı kazanıdır" Ortadoğu ve Anadolu'yla ilgilenmeyen ve bölgede aktif siyaset yürütmeyen büyük devlet kalmamış gibidir. Herkes, bölgedeki Türk egemenliğine karşı kitlesel bir taban oluşturabilmek için; Arapların, Kürtlerin, Rum ve Ermenilerin peşindedir. Diplomatlar, yerli-yabancı ajanlar ve misyonerler yoğun bir çalışma içindedir. Amaç, Türkler'in Anadolu'nun ortasına sıkıştırılarak sınırların yeniden çizilmesi ve bu geniş alanın paylaşılmasıdır. Bu amaç için, *maddi-manevi* her yol kullanılarak; Araplar başta olmak üzere tüm milliyetlerle, Türk karşıtı *ortak ve birleşik bir cephe* oluşturulacaktır. Müslüman ve Hıristiyan Araplar'ın ortak paydası *Arapçılık (ıurûbe)* duyguları işlenerek oluşturulacak bu cephe, silah dahil her yöntemi kullanacaktır. Gerçekten de dinsel inançlar, etnik duygular, akçeli ilişkiler, hatta *masonluk* işin içine girecek; Müslüman ya da Hıristiyan Araplar'ın *"seçkin genç temsilcileri"* Beyrut, Şam ya da Kahire *Mason Localarına* kaydedilecekti.[47]

İngiliz Dışişleri Bakanı **Sir Edward Grey**, Şubat 1915'de Fransa Büyükelçisi **M.Cambon**'a şunları söyler: *"Osmanlı egemenliği, İstanbul ve boğazlarda ortadan kalkınca, bir başka yerde, İslami kurallara dayanan, bağımsız bir Müslüman siyasi birimin oluşturulması gerektiğini, eskiden beri söylüyorum. Bu birimin merkezi doğal olarak, Müslümanların kutsal mekanları olacak ve tüm Arabistan'ı içerecektir. Buraya Mezopotamya'nın (Irak y.n ya da başka bir yerin dahil edilip edilmeyeceğine karar vermeliyiz."*[48]

İngiltere, Mezopotamya'nın nereye ve nasıl katılacağına çabuk karar verdi. İngiliz Hükümeti, Hindistan Dairesi Askeri Sekreteri **Sir Edmund Barron**'un hazırladığı raporu ve bu raporda yapılan önerileri aynısıyla kabul etti. Petrolce zengin Mezopotamya ile Süveyş Kanalı için önemli olan Mısır'ı kendisine ayırarak Arap Yarımadası'nda, Suud egemenliğinde yeni bir "dini merkez" oluşturmaya yöneldi. Bu işler için, alt yapısını yıllarca önce kurmuş olduğu *Arap işbirlikçiliği*'ni yoğun biçimde kullandı. **Sir Edmund Barron**, 26 Eylül 1914 tarihli raporunda bu kullanımın yöntemleri için şunları öneriyordu: *"Şu anda girişeceğimiz beklenmedik bir darbenin, çok şaşırtıcı sonuçları olacaktır. Bu darbe, Türk entrikalarını alt edecek ve gücümüzü gösterecektir. Araplar'ı bizi destekleme konusunda teşvik edecek, Muhanımara ve Kuveyt şeyhlerini* (Türk karşıtı y.n.) *ittifaklarında güçlendirecektir. Mısır'ı güvenlik altına alacak ve Arap desteğinden yoksun kalan Türkler'in askeri başarısı imkansız hale gelecektir. Abadan'daki petrol tesislerini, etkili biçimde koruyacaktır."*[49]

İngiliz gizli belgelerinde işlenen konular, hemen aynısıyla ve kendi çıkarlarına uygun olarak Fransız ve Alman belgelerinde de işlenir. Bugün olduğu gibi, o dönemde de tüm büyük devletler, bu toprakları paylaşma ya da kullanmanın peşindedir. Fransızlar, Arap desteğiyle Lübnan ve Suriye'nin; Almanlar, ittihatçı desteğiyle tüm Ortadoğu'nun peşindedir. Her ikisinin de üzerinde durduğu ortak konu, Araplar'la kurulacak ilişkinin niteliğidir. Fransa Başbakanı **Reymond Poincaré,** 1912'de Senato'da şunları söyler: *"Lübnan ve Suriye'de,* (herkesçe y.n.) *saygı duyulduğunu görmemiz gereken özel ve uzun vadeli çıkarlarımız vardır. İngiliz Hükümeti, en dostane davranışla, bu bölgeler için herhangi bir siyasi emelinin olmadığını bildirmiştir."*[50]

1913 tarihli belgeler; Almanya'nın Osmanlı topraklarının tümünün peşinde olduğunu, bunu gerçekleştirmek için "savaşın kazanılmasının" beklendiğini ortaya koyar. O dönemde dile getirilen görüşler içinde, Almanya'nın Londra Büyükelçisi **G.Goschen**'in, İngiltere Dışişleri Ba-

kanı **Sir Edward Grey**'e söyledikleri, Araplar'ın davranışını ortaya koyması bakımından ilginçtir. Bu sözler, kimi Arap örgüt yöneticilerinin para ve altın için nasıl "her şeye açık" olduğunu gösterir. Bu örgütler; İngiliz, Fransız ve Osmanlılardan sonra Almanlar'dan da, siyasi destek karşılığı para istemektedir. **Sir Grey**, henüz savaş çıkmamışken, 27 Haziran 1913 tarihli belgede, önce Türkiye hakkında görüşler ileri sürer, daha sonra Almanya'nın Londra Büyükelçisinin kendisine söylediği sözleri aktarır: *" Diğer bir tutumumuz, Asyalı Türkiye'nin topraklarını çıkar alanlarına bölmektir. Bu bölünme Türk İmparatorluğu'nun tümüyle ortadan kalkmasına yol açacaktır... Alman Büyükelçi bana 'Araplar epeyce huzursuz görünüyorlar. Necidli bir Arap lider, bize Türk egemenliğinin bozulduğu varsayımıyla bazı tekliflerde bulundu bile. Biz onun tekliflerini değerlendirmeyi reddettik' dedi."*[51]

İngilizler, elli yıllık *Arap politikasının meyvelerini* Birinci Dünya Savaşında topladılar ve Araplar'ı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yoğun bir biçimde kullandılar. Araplar içinde yapılan ve oldukça uzun süren çalışmalar, yaratılan işbirlikçiler aracılığıyla İngilizleri, İmparatorluk içinde içsel bir siyasi güç haline getirmişti; savaş çıktığında, geniş bir Türk karşıtı cephe hazırdı.

30 Ekim 1914'te *Greenwich* saatiyle 17:05'te, Londra'dan, İngiliz donanmasının tüm birimlerine şu telgraf çekildi: *"Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan tüm gemilere: Türkiye'ye karşı derhal çarpışmalara başlayın. Haberi aldığınızı bildirin."*[52] On üç sözcüklük bu telgraf, Osmanlı İmparatorluğu'nun eylemsel olarak dağıtılmasının ve Ortadoğu'da bugünkü Arap devletlerinin ortaya çıkışının başlangıcı oldu. İngiliz basını, önceden kurgulanmış bir oyunu tamamlayan açıklamalar yaptı. 3 Kasım 1914'de *The Times*; *"Türkiye müttefik güçlere karşı ahlaksız bir savaşa girerek İslam'ın çıkarlarına ihanet etmiş, bu davranışıyla kendi ölüm fermanını imzalamıştır"* derken, *Daily Mail 23 Kasım'da; "Avrupa'ya kılıçla gelen Osmanlı, şimdi kılıçla yok oluyor; bundan hiç kuşkumuz yok."*[53]

Birinci Dünya Savaşı'nda Araplar

Türk Ordusu, 1914'de başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda, Çanakkale'den Hicaz'a (Arabistan'ın batısı), Kafkasya'dan Basra'ya dek geniş bir coğrafyada çok ağır bir savaşa girdi. Yetersiz bütçe ve donanımla girilen ve yükünü, Anadolu'daki 12 milyonluk Türk nüfusun yüklendiği bu savaşta, dünyanın en büyük askeri güçleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya'yla savaşıldı. Teknolojiden çok insan gücüne, inanca, direnme gücüne ve savaşkanlığa dayanılarak sürdürülen bu büyük savaşta, kimsenin ummadığı bir direnç ve başarı gösterildi, genel bir yenilgiye uğranılmadı. Tam tersi, Çanakkale'de İngilizler ve bağdaşıkları (müttefikleri) yenildi, Bağdat'ı almaya kalkan İngiliz Ordusu *Kutü'l-Amare*'de teslim alındı.

Dört yıllık ağır ve kanlı savaş süresince Türk Ordusu, emperyalist kışkırtmaya dayalı iki ihanet hareketiyle arkadan vuruldu; Ermeni ve Arap örgütleri, düşmanla anlaşarak Türkler'e karşı silahlı mücadele yürüttüler ve ciddi düzeyde can ve mal yitiklerine neden oldular. Yüzlerce yıl Türk yönetimi altında özel ayrıcalıklarla yaşayan insanların, özellikle de aynı dine sahip Araplar'ın girişimleri, tarihsel olduğu kadar insan ilişkileri açısından da kabul edilemez nitelikteydi.

Arap örgütlerinin çalışmaları; *Arapçılığı işleyen ideolojik propaganda, İngiliz ve Fransızlara hizmet eden haber edinme (istihbarat), Türk Ordusu içinde dinsel kışkırtma* ve *doğrudan çatışmaya katılma*'ya dayanıyordu. Oldukça iyi örgütlenmişlerdi ve donanımlıydılar. Örgütlenme ve donanımı sağlayan, geliştiren ve destekleyen İngiliz ve Fransızlar'dı. Bu gerçeği ortaya koyan ve artık yayınlanmış olan çok sayıda bilgi ve belge bulunmaktadır. Belli merkezlerde hazırlanan ve İngiliz desteğiyle dağıtılan bildirilerde, *"İngiltere ve müttefiklerinin savaşa, Araplara karşı değil, onları Türk despotların baskısından kurtarmak için girdiği"* yazılıyor ve Arap halk *"müttefik güçleri desteklemeye çağrılıyordu."*[54]

Cemiyet es-Suriye el Arabiye adlı örgüt, Mısır'lı **Aziz Ali** tarafından kurulan bir örgüttü. **Aziz Ali** *"orduyu isyana teşvik"* suçlamasıyla tutuklanıp İstanbul'da yargılanan ve idama mahkum edilen, ancak İngilizler'in istemi üzerine; **Enver Paşa**'nın önerisi, Padişah **V.Mehmet**'in kararıyla serbest bırakılan İngiliz yanlısı bir Mısırlı'ydı.[55] Bu örgüt, Birinci Dünya Savaşı'ndan yalnızca 1,5 ay önce, 11 Haziran 1914'de yayımladığı bildiride şunları söylüyordu: *"Türk düşmanlığının anlamını şimdi daha iyi anlamaya başlıyoruz. Bunu geçmişte anlamış olan bir Arap şairi 'ağaran saçlarımda, Türk düşmanlığı ile Ebu Cesel kini yer tuttu' demişti. Evet, Türk devletinin bize olan düşmanlığı, 'Ebu Cesel' hayvanının yavrusuna beslediği düşmanlık gibidir. 'Ebu Cesel yavrularını nasıl yerse Türk Devleti de çocuklarını öyle yer.. Ey! Damarlarında yurdunu seven gençlik kanı akanlar, biz her ilde birbiri ardınca üç Türk valisi öldürsek, ülkemize atanacak valiler, artık her zaman isteklerimizi yerine getirecektir.. Ey ahali, güçlü çeteler oluşturunuz, zalim Türk Devleti'nin adamlarından, ülkemizde kimi bulursanız öldürünüz."*[56]

Arap İhtilali Cemiyeti adlı bir başka örgüt, savaş sürerken 1916'da dağıttığı bildirilerle, Arap halkını Türk Ordusuna karşı ayaklanmaya çağırıyor ve Ermeniler'in yaptığı katliamları savunarak, onların yaptıklarının örnek alınmasını istiyordu. Bildiri şöyleydi; *"Ey kahtan* (ezilen y.n.) *çocukları! Uykuda mısınız ve ne vakte kadar uyuyacaksınız, çevrenizdeki ümmetlerin* (milletlerin y.n.) *sesleri kulakları sağır ederken, siz derin uykunuza nasıl devam ediyorsunuz? Kendi ülkenizde, insafsız zalimlere* (Türkler'e y.n.) *köle oldunuz. Arap öldürmeyi ve Arap'ın malını gasp etmeyi din kabul edenlerin elinde oyuncak olduğunuzu hala anlamıyorsunuz. Siz onların gözünde 'yünü alınır sütü içilir, eti yenir' bir sürüsünüz, ülkenizi babalarından kalan miras gibi görürler. Size göre sayıları çok az olduğu halde, Ermeniler bağımsız bir yönetime kavuştular, artık özgürler... Bilmiyor musunuz ki, ceset kana boyanmadıkça şeref ezadan kurtulmaz. Bu sözün doğruluğunu, Türkler'in, artık önlerinde saygıyla eğildikleri Ermeniler'de görürsünüz... Ey Araplar kalkınız, kılıçlarınızı kınından çıkarınız.*

Kendinize, ırkınıza, dilinize düşmanlık gösterenleri, sizi aşağılayanları ülkenizden temizleyiniz. Ey Müslüman Araplar, eğer bu zalim hükümeti (Osmanlı Hükümeti y.n.) *İslam hükümeti zannediyorsanız çok aldanıyorsunuz. Tarihteki şerefinizi yeniden kazanmak için, Arap hukukunun silinmesine neden olan kurnaz tilkilerin* (Türkler'in y.n.) *merkezi yönetiminden kurtulmak ve merkez dışı Arap devletleri kurmak gerekir "*[57]

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordusunun karşılaştığı ihanet, *"sinir bozucu"* bir acıyı içerir. Bir yandan ileri teknoloji ile donatılmış İngiliz Ordusuyla savaşılırken, diğer yandan bu orduyla bağlantılı Arap çetelerinin sınır tanımaz saldırılarıyla uğraşıldı. Olanaksızlıklar ve karşılaşılan vahşet, her türlü öngörünün çok üzerindeydi; yüzyıllarca birlikte yaşayan insanlar, açıklanması zor bir acımasızlıkla Türk Ordusunun *"din kardeşi"* subay ve erlerine saldırıyor ve ele geçirdiklerinin tümünü öldürüyorlardı. **Şevket Süreyya Aydemir**'in tanımıyla; *"Arap çölleri Anadolu gençliğinin mezarı"* haline gelmişti.[58]

1916 yılında Suriye, Sina-Filistin ve Hicaz'da görev yapan *Osmanlı Seyyar Ordusu'nun (Kuvva-i Seferiye)*, 700 bin askeri ve 368 bin tüfeği vardı. Yoğun çarpışmaların olduğu Suriye (173 bin kişi) ve Filistin-Sina (100 bin kişi) cephelerinden ayrı olarak 35 bin kişi 2000 kilometrelik Mekke demir yolunu korumak için ayrılmış, *Medine*'yi koruyan 8 bin askerlik gücün *"savunmayı kendi olanaklarıyla yapmasına"* karar verilmişti. 1917'de demir yolunu savunan birliklerin büyük bölümü ve Medine savunmasına katılan Türk askerlerinin tümü yok olmuştu. **Cemal Paşa,** kendi karargahının koruması dahil olmak üzere, güçleri bir araya toplamaya çalıştığında, tüm Lübnan'da elinde yalnızca bir piyade taburu kalmıştı, o da 800 kişiydi.[59]

Kızıldeniz kenarındaki *Elvecih*'i, Arap isyancılarının silah ve parayla beslendiği bir üs haline getiren İngilizler; **Lawrence** adlı ajanlarının örgütlediği çeteleri, de-

miryolu boyunca dağılmış olan Türk birliklerine saldırttılar. Demiryolunun tahrip edilmesi ya da kum fırtınalarıyla örtülmesi nedeniyle ulaşım sürekli kesiliyor, çok geniş bir alana yayılmış olan Türk birlikleri yardım alamadığı için; açlık, hastalık ya da çatışmalar içinde yok olup gidiyordu. *Medine*'yi savunan Türk birliği hiçbir yardım almadan, bu kutsal kenti tam iki yıl savunmuş, burada eşine az rastlanır bir insanlık dramı yaşanmıştır. Tek ulaşım aracı olan develer kesilip yenmiş, o da tükenince çöl çekirgeleriyle beslenilmeye çalışılmıştı.[60]

Savaştan sonra, *Medine-Medayin Salih* arasındaki demiryolunda görev yapan **J.E.Dayton** adlı bir İngiliz mühendisi, anılarında şunları yazacaktır: *"Sıcaklık gün ortasında 65 dereceyi buluyor ve ortalıkta büyük akrep ve örümcekler dolaşıyor.. Yol boyunca Türk müstahkem mevkileri vardı. Çoğunda çok sayıda mezar ve açıkta kalmış iskeletler bulunuyordu. Bunlar, öyle anlaşılıyor ki ikmal yüklü Şam treninin bu karakollara ulaşamaması nedeniyle açlıktan ölmüşlerdi."*[61]

Mekke Şerifi Hüseyin, 10 Haziran 1916'da ayaklandı ve İngiliz desteğiyle *Mekke*'nin bağımsızlığını ilan etti; **Lawrence**'in yol göstericiliğinde Hicaz ve Güney Suriye'deki Osmanlı birliklerine baskınlar düzenledi. *Mekke*'yi ele geçirdiğinde, hastanedeki yaralı ve hastalara dek tüm Türk askerlerini öldürttü. *Medine*'de **Fahri Paşa** komutasındaki küçük kuvvet, direnişini Peygamber'in kabrini korumak için, mütarekeden sonra da sürdürdü. Bu direniş, yalnızca Birinci Dünya Savaşı'nın değil, belki de tüm zamanların en acılı savunmasıydı. **Fahri Paşa** karşılaştığı vahşet ve ihanetten o denli etkilenir ki, bir gün subaylarını yanına alır ve **Hz.Muhammet**'in kabrine gider. Türk bayrağına sarınır, namazını kılar, dualarını okur ve sonra şöyle haykırır: *"Kalk, kalk yâ Muhammet!.. Allah'ın Resûlü kalk ve sana inanan, senin için burada savaşanlara görün! Allah'ın yardımını onlara ulaştır "*[62]

Fahri Paşa'yı bu denli etkileyen olayları yaratan **Mekke Şerifi Hüseyin**, Peygamber sülalesinden geldiğine inanılan bir soya sahipti. Bunlar Osmanlı Devleti'ne vergi vermez, askere gitmezlerdi. İstanbul, her yıl bunlara önemli miktarda altın gönderir; bu altınlar, değerli padişah armağanlarıyla birlikte, en şerefli görev sayılarak *Surra Alayı* tarafından, gösterişli törenlerle *Şerifler*'e ulaştırılırdı. *Şerifler*, aldıklarının karşılığı olarak, *Surra emini* aracılığıyla padişaha *"hayır dualarını"* gönderirlerdi. *Şerif* ailesinden birçok kişi, İstanbul'da *Ayan* üyesi olarak, ama *Ayan*'a uğramadan maaşlarını alırlardı. Hepsinin Boğaziçi'nde muhteşem yalıları, köşkleri vardı. İngilizler'le anlaşıp Türkler'e bu denli ölçüsüz şiddet uygulayan **Şerif Hüseyin**, Osmanlı katında böyle bir ayrıcalığa sahipti.[63]

Arabistan'a altın gönderme işi, tüm yoksunluğa karşın savaş sırasında da aksamadan sürdürüldü. *"Enver Paşa ile Cemal Paşa arasında en sıkıntılı yazışmalar"* altın yetiştirme üzerine oluyordu.[64] Almanya'dan alınan altınlar Şerif'e aktarılıyor, Almanlar da bu altınları Osmanlı Devletine borç yazıyordu. Üstelik **Şerif Hüseyin** İngilizler'den de altın alıyordu. Açıklanan İngiliz belgeleri, *"Arap ayaklanmasında"* ne kadar altın kullanıldığını açıklamaktadır. Bu tür işlerle görevli **Sir Ronald Storrs**, *"Arap isyanının İngiliz vergi mükelleflerine maliyetinin toplam 11 milyon sterlin"* olduğunu belirterek şunları söyler: *"Benim verdiğim ilk miktardan ayrı olarak, Şerif Hüseyin 8 Ağustos'tan sonra, her ay 125 bin sterlin aldı. Bunun toplamı 1 milyon sterlinden biraz daha azdı. Geriye kalan 10 milyonluk miktar, askeri harekatlar ve İngiltere'den getirilen malzemelerin sonucudur."*[65]

Şerif Hüseyin'in, Türkler ve İngilizler'den ayrı olarak Fransızlar'dan da altın aldığı, Fransız belgelerinde görülmektedir. Yarbay **Edouard Bremond**, yanına Cezayir, Tunus, Fransız Batı Afrikası'ndan getirttiği *"seçkin bir Müslüman heyeti"* alarak 20 Eylül 1916'da *Cidde*'ye gitmiş ve burada *Şerif Hüseyin*'e, 1 milyon 250 bin altın frank vermişti. Bunu, kısa bir süre sonra küçük bir Fransız kuvveti,

makinalı silahlar, sahra topları ve tüfekler'in getirilmesi izledi.[66]

Türkler'in dağıttığı altın miktarı konusunda, **Enver Paşa**'nın 10 Ekim 1916'da tuttuğu şu kayıt bir fikir vermektedir: *"Halil Paşa, Güney'deki aşiretler için 50 bin altın istiyor, 2. ve 6. Ordu'nun ihtiyacı için bana ayda 200 bin altın gerekiyor. Ancak maliyeye verilmekte olan 250 bin altından Maliye Nazırı bana bir şey vermiyor. Çünkü o da, gerek Mekke Şerifi'nin, gerek diğer emirler ile elde tutulması kesinlikle şart olan diğer Arap şeyhleri için altın para ödemeye mecburdur. Rica ederim, Hindenburg Cenaplarına yazınız. Savaşın sürdürülmesine bizce çok etkisi olacak bir miktar altın parayı mutlaka temin buyursunlar."*[67]

Arabistan'a bu denli yoğun altın akışı varken, Kafkasya Cephesini tutan 3.Ordu'ya bütün savaş boyunca bir tek altın lira bile gönderilmemiş[68], koskoca ordu açlık ve donanımsızlık nedeniyle onbinlerce ölü vermişti.[69] 1917 yılında *Mekke Şerifi*'ne altın ve armağan götüren *kurulun başkanı (surra emini)* olan Yüksek Yargıç **Hüseyin Kamil Ertur**, anılarında şunları yazacaktır: *"Osmanlı Devleti her yıl Araplar'a binlerce altın gönderiyordu. Hazinesi tamtakır olduğu, kendi askerine savaş alanlarında bir lokma yiyecek veremediği, düşmana atacak kurşun sağlayamadığı ve çıplak ayaklarına giydirecek bir çift çarık bulamadığı günlerde bile, Galata bankerlerinden borç alarak Araplar'a altın gönderiliyordu. Din kardeşliği ya da Hilafet kurumuyla kendimize bağlı tutamadığımız Araplar'ı, altın ve parayla besleyerek kazanmaya çalışıyorduk. Ne var ki, Arap'ın gözü doymuyordu; bizim verebildiğimizden daha çoğunu 'Müslüman düşmanı' İngilizler verebiliyordu. Hem bizden hem onlardan para almanın daha kârlı olduğunu görüyor ve ona göre davranıyordu."*[70]

Mekke Emiri **Şerif Hüseyin**'e sürekli altın gönderilirken, *surra emini* olarak Arabistan'a altın götüren **Hüseyin Kamil**'in de belirttiği gibi, Türk askeri çoğu çöl olan cephelerde sıradışı yoksunluklar, açlık, donanımsızlık ve ağır bir Arap ihaneti altında savaşıyordu. **Doğan Koloğlu**'nun aktarımına göre bir Türk subayı cephe koşullarını

şöyle anlatıyordu: *"Erlerin giysileri, yamanamayacak durumda, yırtık pırtık paçavralar haline gelmiştir Ayağa giyilen çizme, potin ve yemeniler parça parçadır ve askerin tümünde bunlar da yoktur. Çıplak ayaklara mahmuz* (çizme ve potinin arkasına takılan ve atları dürtüp hızlandıran demir parça y.n.) *takıyoruz... Geçen gün Araplar tarafından soyularak tümüyle çıplak hale getirilen altı subayla dörtyüz kadar er geldi. Tümen, bunların hiç olmazsa avret yerlerinin* (insanın görülmesi ayıp olan yerleri y.n.) *örtülmesi için çaba harcadı... Elimizdeki bitkin erat ve atla herhalde mağlup olacağız, sonuçta hepimiz, Araplar tarafından çırılçıplak soyulup rezil olacağız..."*[71]

Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Araplar üzerinde uygulanan, para ve işbirlikçiliğe dayalı siyaset; araçları değişen, içeriği aynı kalan yeni yöntemlerle, günümüzde de geçerlidir. Bugün, dünyanın birçok ülkesinde mali, siyasi ya da askeri güçle işbirlikçiler yaratılmakta ve bunlar aracılığıyla ülkeler yönetilmektedir. Halkı temsil etmeyen ayrılıkçı örgütler, dinsel görünümlü siyasi topluluklar, *işveren* örgütleri ya da iletişim olanaklarıyla yaratılan karışık ortam; küresel güçlerin azgelişmiş ülkeleri denetim altında tutmasını sağlayan, yaşam alanlarıdır. Bugün dünyanın her yerini sarmış olan, uluslararası ilişkiler ağının temelleri, sömürgeciliğe dek gider. Ancak bu konudaki gerçek birikim, 20. yüzyılda Osmanlı topraklarında geliştirilmiştir. İşbirlikçiliğin emperyalist devletler açısından değeri, tüm boyutlarıyla bu dönemde görülmüş ve *yarı-sömürgecilik, yarı-bağımlılık* ya da *küresel entegrasyon* adı verilen hegemonya biçimi, bu dönemin derslerine dayanılarak geliştirilmiştir.

Aynı ilişkiler, üstelik daha yoğun biçimde, bugün de sürdürülmektedir. Din ya da etnik görünümlü işbirlikçi siyaset, her yönden desteklenmekte ve devletin kilit noktalarına bu tür insanlar getirilmektedir. Ekonomi ve ile-

tişim başta olmak üzere, toplumun hemen her alanına etkili biçimde yerleştirilmiş işbirlikçiler aracılığıyla, emperyalizm *içsel bir olgu* haline gelmiştir. Durumun açık tanımı *ekonomik ve siyasi işgaldir* ***Dün, Osmanlı Devleti'ni din dışı sayarak ona karşı harekete geçirilen işbirlikçi siyaset, bugün Cumhuriyet'i din dışı sayıyor ve ona saldırıyor.*** Üstelik bu kez, işbirlikçiliğin güç ve etkisi; siyasi erkten ekonomiye, iletişimden eğitime, mali kaynaklardan kültüre dek yayılmıştır. Türk-Arap ilişkilerinin önemi, benzer nitelikteki olayların, farklı biçimlerle bugün de yaşanıyor olmasıdır. Tarihten bugüne yönelik ders çıkarmak ve olumsuz gidişe karşı önlem almak için, bu olayların bilinmesi ve unutulmaması gerekir.

Ayrılıkçı Arap örgütlerinin, Türkler'e yönelttiği düşman davranışı ve gerçekleştirdiği kabul edilmez saldırı, Arap halkının sorumluluğunun olmadığı bir azınlık hareketidir; emperyalizmin kışkırttığı bir eylemdir. Tüm halklar gibi Arap halkı da, her zaman dostluğa dayalı barışa eğilimli olmuştur. Köklü bir tarihe sahiptir. Aynı dini paylaştığı ve bin yıl birlikte yaşadığı Türk halkıyla ve Türk yönetimiyle bir sorunu olmamıştır. **Atatürk**'ün anti-emperyalist mücadelesini en coşkulu biçimde karşılayan ve bu yolda yürüyen Arap halkıdır. Cezayir, Tunus, Mısır bu yoldan giderek, büyük başarılar sağlamıştır. 20. yüzyıl başında emperyalist kışkırtma ile gerçekleştirilen insanlık dışı saldırıların yıkıcı sonuçları, Türkler'e olduğu kadar Arap halkına da acı çektirmiştir. Türkler, Cumhuriyet'le kendilerini kurtarıp yaralarını sarmayı başardı ama, Araplar bu acıyı hala çekiyorlar.

Arap Kültüründe Türk İmgesi

Batı aydınlanmasında Türkler'e yöneltilen olumsuz bakış ve değerlendirmenin benzeri, üstelik yoğun olarak, Arap kültüründe de vardır. Türkler'in İslam öncesi yaşantılarına olduğu kadar sonraki dönemlerini de içine alan

olumsuz bakış ve değerlendirmeler, çok eskiden başlar ve günümüze dek sürer. Bu tutumun günümüzü ilgilendiren yanı, Türk toplumu içinde *Türk olmasına karşın Türklüğü yadsıyan*, ümmetçi bir anlayışın varlığı ve bu anlayışın siyasi güç haline getirilerek, yönetime taşınmış olmasıdır. Arap kültüründeki Türk karşıtlığının incelenmesi, yalnızca tarihsel değil, bugünü de ilgilendiren siyasal bir sorundur. Dinsel öğelerle beslenen ulus karşıtı hareketleri ve bunların yürüttüğü politikaları anlamak, dayandığı ideolojik temelleri bilince çıkarmak için, bu incelemenin yapılması gereklidir.

Ulusçuluğu yadsıyan *ümmetçilik* ya da *ulusçuluğu ümmetçilikle* kaynaştırmağa çalışan siyasi hareketler, günümüzde batıcılıkla kolayca uyuşmaktadır. Uyuşmanın temelinde, *milliyetçiliği ümmetçilik* içinde eritmeyi amaçlayan ve azgelişmiş ülkelere yönelen küresel politikalar vardır. *Milliyetçilik* konusunda yaşanmakta olan yozlaşma ve bu yozlaşmanın devlet politikalarına yerleştirilmesi, küresel bir girişimdir; ama bu girişimi hazırlayan ideolojik temel, yüzlerce yıl işlenen Türk karşıtlığının yarattığı, düşünsel bozulmada yatmaktadır. Batı düşününde Türk imgesi ne ise, Arap düşününde de Türk imgesi hemen aynısıyla odur. Bugün kimliğini yitirmiş *batıcı* "aydın" tipi ile, Türk kimliğini açıktan yadsıyan *ümmetçi*'nin kolayca bir araya gelebilmesinin nedeni budur. Bu iki gurubu, AB ya da ABD politikalarında birbiriyle bütünleştiren ortak payda, *Avrupa aydınlanması*'yla *Arap Kültürü*'nde yoğun olarak işlenmiş olan Türk karşıtlığı ve bu karşıtlığın günümüzdeki somut ifadesi olan ulus-devlet düşmanlığıdır.

İlk dönem Arap düşünürlerinin Türkler hakkındaki değerlendirmeleri, Batı'dakiler gibi bilim ve gerçeklerle ilgisi olmayan, öznel yargılardır. Fetih için Doğuya yönelen Araplar, Türkler'le yoğun biçimde çatıştıkları için, Türk karşıtlığını yanlışlara dayanan bir propaganda

haline getirmişlerdi. Başkalarını aşağılayarak kendine yukarılarda bir yer edinebilme yöntemini, Araplaştırmayı sağlamak için kullanıyorlardı. Bu nedenle ilk dönemlerdeki Türk değerlendirmeleri, değerlendirmeden çok, düzeysiz bir karalamaydı.

Batı dillerine de çevrilen *al-Durrat al-Yatimâ* adlı yapıtıyla ünlü, 8.yüzyıl Arap düşünürlerinden **İbn al-Mukaffâ** bu yapıtında, değişik ulusları kendi değer ölçülerine göre değerlendirir ve ilginç yargılarda bulunur. **Mukaffâ**'ya göre; *"İranlılar büyük bilim adamları yetiştirmiştir, ama onları milletlerin en ilerisi saymak yanlıştır, çünkü yaratıcı değil taklitçidirler. Bizanslılar mimarlık ve geometri alanlarında başarılı olmuşlar, ancak ortaya bundan başka bir şey koymamışlardır. Çinliler sanatkar, ancak düşünce alanında yetersiz, araştırma yeteneğinden yoksundurlar. Hintliler kurnazdır ve hayal ürünü işlerle uğraşırlar."* **Mukaffâ** milliyetlerle ilgili bu değerlendirmelerin sonunda, Araplar'ın bunların *"tümünden daha yüksek"* bir kavim olduğunu ileri sürer ve bu ilk grup içine bile sokmadığı Türkler için şunları söyler: *"Türkler, başkalarına saldırmak için yaratılmış yırtıcı ve vahşi hayvanlardır. Bu özellikleriyle Afrikalı zencilere benzerler, ancak onlar kadar tembel ve miskin değillerdir."*[72]

Avrupalılar'ın Türkler için ortak yargı haline getirerek bugün de kullandıkları; *"vahşi"*, *"barbar"* ya da *"ilkel"* gibi tanımlar, Arap düşünürlerce de ortaya atılmış ve yaygınca kullanılmıştır. Yapıtları günümüze dek ulaşabilen ve Farsça'dan Arapça'ya yaptığı çevirilerle tanınan ünlü Arap tarihçisi **Cabir el-Belazurî** (9. yüzyıl), **Fütuhü'l Büldan** adlı yapıtında; Türkler'in *"iyi savaştıklarını"* kabul eder, ancak onların *"ilkel"* ve *"barbar"* olduğunu ileri sürerek; *"Bu barbarlar, manevra gücü olarak bizden ne kadar üstünler"* diyerek hayıflanır.[73]

İbn Fadlan, Arap kültüründe önemli bir yeri olan, 10.yüzyıl düşünürlerinden biridir; din bilgini, diplomat ve

gezgin olarak tanınmıştır. Abbasi Halifesi'nin, Müslüman olmak istemeyen Türk boylarına gönderdiği kurula başkanlık yapmış ve yolculuğu sırasında yaptığı gözlemlerini bir kitapta toplamıştır. *Risale* adlı bu kitapta, *Oğuz boyları* ile ilgili verdiği bilgiler, inandırıcılığı olmayan ayrıntılar ve karalama amaçlı aktarımlarla doludur. **Fadlan** olasıdır ki, düşüncesindeki Türk imgesini, Volga boylarına yaptığı diplomatik yolculuk sırasında (M.S. 921) karşılaştığı bir olaya indirgeyerek şöyle aktarmaktadır: *"Geçen gün bir Türk'e rastladık. Sefil ve acılı görünüşlü, pis ve çirkin biriydi. Durun, kimse geçmeyecek, diye bağırdı. Üçbin at ve beşbin adamdan oluşan kervan, onun komutuna uyarak durdu. 'Biz hakanın dostlarıyız ona gidiyoruz' dedik, gülmeye başladı ve hakan da kim oluyor? Sakalına tüküreyim hakanın, bana ekmek verin dedi. Ona ekmek verdik. Ekmeği alıp bize döndü ve hadi geçin bakalım size acıdım, dedi."*[74]

Abbasi vezirlerinden **İbn Sa'dan al Arid,** (vezirlik süresi 982-985) dönemin bilim adamlarına; *"hangi millet daha üstündür", "Araplar'ın diğer milletlere üstün olan yanları nelerdir"* konularını içeren bir araştırma yaptırır. "Araştırmaların" sonucu beklendiği gibi çıkar ve hemen tüm bilim adamları, **al-Mukaffa**'nın yüzelli yıl önceki görüşleri üzerinde birleşirler. Aralarındaki tek fark, içeriğe değil, biçime yöneliktir; saptamalara daha "bilimsel" bir görünüm verilmiş, diğer milletlerin olumlu yönleri biraz daha öne çıkarılmıştır. "Araştırmacılar"dan biri olan **Hayyam al-Tevhidi,** diğer milletlerin özelliklerini sıraladıktan sonra *"Arapların diğer milletlerden her bakımdan üstün olduğu"* sonucuna varır. **Tevhidî**'ye göre; *"milletleri oluşturan ve onlara özgü olan erdemler, her milletin tüm bireylerinde mutlaka varsayılmaz"; "Acemler siyasette ustadır"* ama *"içlerinde siyaset bilincinden yoksun birçok insan da vardır" "Türkler cesur ve yiğit insanlar olarak tanınır"* ama birçok *"korkak Türk de vardır"; "Her milletin yükselme ve alçalma dönemleri olur Daha önce geri olan bir millet, yükselme döneminde ileri hale gelebilir"* ancak, *"emsalsiz bir dile sahip olan Araplar"* diğer

milletlerden farklı olarak, gerileme dönemlerinde bile *"asil, uygar ve cömert bir millettir."*[75]

İbn al-Arid'in yaptırdığı "araştırmaya" katılan bir başka bilim adamı olan **Abû Süleyman al-Sıgıstanî**'nin görüşleri, özellikle de Türkler üzerine olanları, **al-Mukaffa**'nın yargılarının hemen aynısıdır. **Abû Süleymân**'a göre: *"Zenciler aşağı sınıf yaratıklardır"*, onları *"zavallı hayvanlara benzetmemek gerekir"* Türkler'e gelince, onlar da *"aynı zenciler gibi, aşağı sınıf yaratıklardır"* Ancak, onlardan farklı bir yanları vardır; *"zenciler zayıf ve zavallı yaratıklar kategorisine sokulurken, Türkler güçlü ve vahşi hayvanlara benzetilmelidir".*[76]

Arap düşünürleri, benzer görüşleri 10. yüzyıldan sonra da ileri sürdüler ve Türk karşıtlığına dayanan değerlendirme ve yorumları, Arap milliyetçiliğiyle örtüşen tarihsel bir gelenek haline getirdiler. Bin yılı aşkın uzun bir dönem içinde, eğitim kurumlarının tümünde konuyu bu biçimde ele aldılar. Yönetimi altında yaşadıkları 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu döneminde bile bu tutum değişmedi, değişmek bir yana karşıtlık "din eğitimi" adı altında Türk toplumunun içine taşındı. **Falih Rıfkı Atay**, *Zeytindağı* adlı yapıtında, Arap düşünündeki Türk imgesi ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar: *("Arap sorunu denilen şey, Türk düşmanlığı hissiydi. Bu hissi ortadan kaldırınız, Arabistan sorunu arapsaçına döner "*[77]

11.yüzyıl düşünürlerinden tarihçi **Al-Utbî B. Muhammed**, 12. yüzyıl düşünürlerinden coğrafyacı **Abû Abd B. İdrisi**, fıkıhcı **Yakut Al Hamavî** ve ilahiyatçı filozof **Abu Muhammed al-Gazali** kendilerinden önceki Arap düşünürlerine benzer görüşler ileri sürerler. **Al-Utbî**, Türkleri; *"geniş ve yayvan suratlı, küçük gözlü, yassı burunlu, seyrek sakallı ve seyrek saçlı, siyah giysiler giyen, keskin kılıç kullanan"*[78]; **İdrisi**, *"belirleyici özelliği hunharlık ve gaddarlık olan, ateşe tapan putperestler"*[79]; **Yakut al Hamavi**, *"Kana su-*

samış yağmacılar, karşılaştıkları her insanı yaş ve cinsiyet farkı gözetmeden öldüren yaratıklar"[80] olarak tanımlar.

Gazali, *Sunni* Arap kültürünü temsil eden düşünürlerden biridir. Yapıtlarında, yaşadığı çağı aşan bilimsel yaklaşımlarla, bilim dışı varsayımlar iç içedir. Öylesine önemli ve ünlüdür ki, ona en büyük bilginlerin alabildiği **Hüccetü'l İslam** ünvanı verilmiştir. Horasan'lı olmasına karşın, Türk karşıtlığının önde gelen isimlerinden biridir. *İhyâ-u Ulûmi'd-din* adlı yapıtında, *"zeka ve düşüncede yeteneksiz olan"* Türler'in *"sapıklık ve sapkınlık"* içinde bulunduklarını, bu nedenle *"Tanrı ve Peygamber sözlerine uygun olarak cehenneme gideceklerini"* söyler; Türkler'in *"Arap bedevisinden ve Kürtlerden farksız olduğunu"*, onlar gibi *"hayvana benzediğini"* ileri sürer yargısını şöyle sürdürür; *"...Vahşi hayvanlara benzeyen tüm yönlerine karşın Türkler, Kürtler ve bedeviler gibi, doğal bir içgüdüyle yaşlılara saygı gösterirler. Çünkü tecrübeye dayalı olarak yaşlıların, keskinleşen zekaları nedeniyle üstün olduklarına inanırlar".*[81]

Arap kültüründe, Türk imgesini bilime ve gerçeğe uygun olarak ele alan, bu konuyu nesnel bir yansızlıkla inceleyen düşünürler de, elbette vardır. *"Yalnızca Arap düşüncesinin değil, genel düşünce tarihinin de en önemli ve aydın düşünürlerinden"*[82] sayılan **İbn Haldun** ünlü yapıtı *Mukaddime*'de; Türk toplumunun özelliklerini, devlet yapısını, yerleşik-göçebe ilişkilerini, o dönem için inanılması güç düzeyde bilimsel bir tutumla inceler. O'na göre; *"yerleşik, tarımcı yaşam biçimiyle barışçı; göçebe ise savaşçıdır"*; göçebelerde *"dayanışma gücü yüksektir"*, bu nedenle onlar *"devlet kurmaya çok yatkındırlar"*; *"devlet kurmak için gerekli olan güç"*, bu dayanışma sayesinde göçebelerde her zaman vardır[83]; *"devlet kurmaya yatkın Türkler, savaş tekniklerinde, sanatta, bilimde ve bilime değer vermede övgüye değer yeteneklere sahiptirler".*[84]

İbn Haldun, *Mukaddime*'de Araplar'ın toplumsal alışkanlıkları ve özellikleri konusunda son derece sert yargılarda bulunur. O'na göre Araplar, *"hırsız ve yağma ruhlu" "ayağını bastığı yeri harabeye çeviren", "kanun ve hukuk duygusundan yoksun", "toplum düzeni duygusuna yabancı"* ve *"uygarlık düşmanı"* insanlardır; bu nedenle *"yasalarla değil, korkutucu ruhani emirlerle ancak idare edilebilirler."*[85]

Ebu Osman El-Cahiz, (776-868), halifeliğe bağlı her çeşit etnik öğenin, barış ve anlayış içinde bir arada bulunmalarına çalışan, ünlü bir Arap ilahiyatçı, bilgin ve edebiyatçıdır. Bilimsel yapıtlarıyla olduğu kadar, zekası ve yazılarında kullandığı ince nüktelerle, herkesin saygı ve sevgisini kazanmış olan bu düşünür, Arap olmayan Müslüman unsurların (mavâlî), Araplar kadar önemli olduğu düşüncesini işlemiş ve geliştirmiştir.

El-Cahiz, *Feza'il el Etrak (Türkler'in erdemleri)* adlı yapıtında, Türkler'le ilgili görüşlerini açıklamış, ayrıca değişik Arap düşünürlerinin Türkler hakkında yaptığı olumlu değerlendirmeleri bir araya getirmiştir. Abbasi ordusunda Türk gücünün artarak Türkler'in bir *iç unsur* haline gelmeye başlaması, Müslümanlar arasındaki ayırımların kaldırılmasını savunan **Cahiz'i, bu** kitabı yazmaya itmiştir. **Feza'il el Etrak**, Arap Devleti içindeki Türk yükselişinin somut bir ifadesidir.

Câhiz'in derlemesinde, Türk imgesini olumlayan yargılara yer verilmeye özen gösterilmiştir, ancak gerçeklerle çelişen öznel değerlendirmelerden de tümüyle uzak kalınamamıştır. Türk karşıtlığının yaygın olduğu o dönemde, Arap düşünürlerinin bu eğilimden tümüyle kurtulmaları, herhalde pek olanaklı değildi. Örneğin **Câhiz**'in kitabına görüşlerini aldığı **Yazid B. Mazyad**, Türkler'in *"hayalciliğe kapılmayan gerçekçi insanlar"* olduğunu, *"sonuç çıkmayacak işlerle"* uğraşmadığını *"bilmediği işlerle"* ilgilenmediğini ama *"bildiği işleri tam ve sağlam yaptığını", "içi ve dışının bir"* olduğunu söyler; ancak, görüşlerinin sonuna, söylediklerivle çelişen şu eklemeyi yapmaktan çekinmez: *"Türk yağma ve gasp ile karnını doyurmayı, kolayca egemen ol-*

mayı tercih eder. Av ve ganimetten başka bir şeyden hoşlanmaz".[86]

Cahiz Fezâ'il el-Etrak'ta, Türkler'e ağır baskı ve şiddet uygulayan ve Arap tarihinde *Türkistan fatihi* olarak anılan **Kuteybe bin Müslim**'in de görüşlerine yer verir. **Kuteybe**'nin görüşlerine göre Türkler; *"felsefede Yunanlılar, sanatta Çinliler, devlet yönetimi ve siyasette Sasaniler'in eriştiği"* düzeye, askerlik sanatı ve savaşkanlıkta erişmişlerdir. **Kuteybe,** Türkler'le savaşmış bir insan olarak, herhalde kendini yüceltmek için, onların geliştirdiği ve kendisinin yok ettiği uygarlığı çok iyi bilmesine karşın, yalnızca savaşkanlıklarını öne çıkarır. Türk kent ve köylerinde gördüğü sanat yapıtlarını sanki başkaları yapmış gibi davranır. Türkler'in bu tür işlerden anlamadığını ileri sürer; *"kahramanlarla savaşmayı"* sevdiklerini söylemeyi de unutmaz: *"Türkler; sanat, ticaret, tarım, kanal açmak, bina yapmak ve mal edinmekle uğraşmadılar. Yaradılışlarında olan ata binmek, avlanmak,* ***kahramanlarla savaşmak*** *ve ganimet elde etmek gibi işlerle uğraştılar; bu işleri iyice sağlamlaştırdılar".*[87]

Kaşgarlı Mahmut, ünlü kitabı *Divan-ü Lugat-it Türk*'te **Hz. Muhammed**'in, Türkler'le ilgili görüşlerini içeren iki hadis'ini aktarır. Birinci hadis'te, *"kıyamet belgelerinden"*, bunların *"ahir zaman karşılıklarından"* ve *"Oğuz Türkler'inin ortaya çıkacağından"* söz edilir ve şöyle söylenir: *"Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek bir egemenlik vardır".*[88] Türkler'in İslam'ı dünyaya yayacağını belirten ikinci hadis ise şöyledir: *"Yüce Tanrı,* ***'benim bir ordum vardır, bu orduya Türk adını verdim, onları Doğu'ya yerleştirdim, bir millete kızarsam, Türkleri onların üzerine musallat kılarım'*** *diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi, kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerine, havası en temiz ülkelerine yerleştirmiştir ve onlara 'kendi ordum' demiştir".*[89]

Türk – Kürt İlişkileri

Türk-Kürt ilişkileri; çok uzun süre birlikte yaşamanın, iç içe geçerek zor'a dayanmayan benzeşmenin (asimilasyon), gönüllü bütünleşmenin ve ortak değerlere sahip olmanın tarihi gibidir. Halklar arasındaki her ilişki özgündür, fakat her özgünlüğün, aynı zamanda başkalarıyla benzerlikleri de vardır. Ancak, *Türk-Kürt birlikteliği* kadar benzeri olmayan bir özgünlüğe, dünya halkları arasında herhalde rastlanamayacaktır. Bilinmezliklerle dolu, binlerce yıllık ortak geçmişe sahip Türkler ve Kürtler, çok uzun dönemler boyunca, barışçı bir ortam içinde birlikte yaşayarak birbirleriyle kaynaşmışlardır. Türkleşen Kürtler, Kürtleşen Türkler vardır, pek çok konuda yaşam ve duygu birliği içindedirler. Çatışmasız geçen Osmanlı döneminden sonra, bugün aynı devletin (cumhuriyetin) eşit haklara sahip yurttaşlarıdırlar.

Türk-Kürt ilişkilerinde halka inen bir çatışma ve gerilim hiçbir dönemde olmamıştır. 12.yüzyıldaki birkaç çatışma sayılmazsa, 19.yüzyıla dek, yani dış kışkırtmanın başlatılmasına dek, guruplar ya da örgütler arasında da bir çatışma olmamıştır. Bugün, hala tam olarak çözülememiş olan ve çok eskiye giden, etnik köken birliktelikleri ya da ayrılıkları ne olursa olsun, bu iki halk son bin yılı birlikte yaşamış ve aynı devletin yönetimi altında bütünleşmiştir. Anadolu'da yaşayan Türkler ve Kürtler, *birlikte yaşamak zorunda kalan iki yabancı unsur* değil, *aynı ulusu oluşturan iki iç unsur haline gelmişlerdir*. Tarihin ve günümüzün yaşanan gerçeği budur. *Türk-Kürt ilişkilerini*; ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan inceleyip, bu ilişkileri tarihsel boyutuyla ortaya koymak, konunun uzmanlarınca yapılması gereken ve herhalde yapılacak olan bir iştir. Konu, yüzeysel de olsa, yönetim işleyişi açısından ele alınırsa, karşılaşılacak olan ilk gerçek; son bin yıl içinde, *Türkler'in yöneten, Kürtler'in ise yönetilen* konumda olmalarıdır. Genel olan bu durum, Osmanlı yönetiminin tanıdığı *özerklik (otonomi)* haklarına bağlı olarak, Kürtler'i iç yönetimle-

rinde daha serbest hale getiren bir biçime dönüşmüş; Cumhuriyet döneminde ise yönetimin tümü, herhangi bir sınır olmaksızın, diğer tüm etnik kökenliler gibi her iki unsura da açılmıştır.

Bin Yıllık Birliktelik

Kürtler günümüzde, Türkiye, Irak, İran ve daha az olmak üzere Suriye ve eski Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan bir halktır. Etnik kökenleri aynı olmasına karşın ekonomik ve kültürel olarak en gelişkin olanları, Cumhuriyet yönetiminin sağladığı olanaklar nedeniyle, Türkiye'de yaşayanlardır. Tarihleriyle ilgili görüş birliği yoktur. M.Ö. 1000 yıllarında Türklerle birlikte *Orta Asya*'dan geldikleri, Hint-Avrupa dil gurubuna bağlı oldukları ya da yaşadıkları bölgenin *yerleşik halkı (otokton)* olduklarını ileri süren görüşler bulunmaktadır.

Yöreden yöreye hatta köyden köye ayrılıklar gösteren dilleri; Arapça, Farsça, Türkçe ve Latin kökenli dillerin etkisi altında kalmıştır. Karmaşık bir dağılım içindedirler. Kuzey lehçesi *Kırmançi*, İran ve Doğu Irak'ta konuşulan *Sorani*, bir İran ağzı olan *Zazaca*, Iraklı Kakaylar'ın *Goranisi*, *Türkmenistan* ve *Azerbeycan Kürtçesi*, Irak'ın *Süleymanisi*, *Mikrisi*, Kuzey Irak'ın *Badinan*'ı değişik ve çoğu kez birbirini anlamayan Kürt lehçeleridir. Çoğunluğunu Türkiye'de yaşayanların oluşturduğu bir kısım Kürt, fonetik *Latin alfabesini* kabul ederken, Irak ve İran Kürtleri *Arap harflerini*, eski Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler de *Kiril alfabesini* benimsemişlerdir.

Kürt dilindeki çeşitliliğin nedeni, toplumsal düzenin uzun dönemler boyunca, milli duygunun gelişmediği aşiret ilişkilerine dayanması ve Kürt yaşam biçiminin bu ilişkiler tarafından belirlenmiş olmasıdır. Dil birliğinin sağlanamaması, Kürt topluluklarının bir araya gelmesini ve Kürtler'in *milletleşmesini* önlemiştir. Alman toplumbilimci **Prof.Max Weber** (1864-1920), Kürtçe'nin kökenbilim (etimoloji) açısından; *"birliği olmayan"*, *"daha çok Farsî ku-*

rallara yatkın", "sözcük karışımı" bir dil olduğunu söyler. **Prof. Fritz Neumark** ise, Kürtçe'de fiilin ve fiil çekimlerinin bile oluşmadığını ileri sürer. Ona göre Kürtçe'de fiiller, daha çok isim olarak kullanılmıştır.[90] **Max Weber**, *Kürtler* adlı yapıtında, Kürtçe için, *"Kürt dili, bir diller karışımı değil, belki bir sözcükler karışımıdır Bir millet dili olmaktan çok, göçlerin ve istilaların etkisi altında zaman içinde oluşmuş bir dildir"*der.[91] Petersburg Akademisi'nin 20. yüzyıl başında yayımladığı ve Ortadoğu dillerini içeren sözcükle derlenen 8307 sözcükten; 3080'i kök olarak Türkçe, 2000'i yeni Arapça, 1030'u yeni Farsça, 1240'ı eski Farsça (Zend), 370'i Pehlevi, 220'si Ermeni ve 108'i Keldani iken, yalnızca 30'u asıl ve eski Kürtçe'dir. [92]

Kürtler'in etnik kökenleri konusunda, tarihçiler arasında görüş birliği yoktur. Kürt adı Sümer yazıtlarındaki *"kar-da-ka"*, Asur tarihindeki (M.Ö. 1000) *"Kur-ti-e"* gibi aşiret adlarıyla ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Antik Ege uygarlığındaki *"Korduene"*, Roma dönemindeki *"Gordoya"* gibi bölge adlarıyla bağlantılama çabaları da vardır. Kimi tarihçiler, Kürtler'in *Karduklular*'dan geldiğini söylemektedir. Doğu bilimci **Minorski,** Kürtlerin İran asıllı olduklarını ve *Urmiye Gölü* çevresinden güneye göç ettiklerini ileri sürmüş, bir başka Doğu bilimci **N.J.Marr**, Kürtler'in kökenini Gürcü'lere bağlamıştır. Diğer bir gurup tarihçi ise, Kürtler'in *Orta Asya*'dan Batı'ya göç etmiş bir Türk boyu olduğu görüşündedir.[93]

Kökenleriyle ilgili farklı görüşlere koşut olarak, Kürtler'in tarihlerinin başlangıcına ilişkin çok az bilgi vardır. Son zamanlarda, emperyalist merkezlerin destek ve denetimi altında bulunan kimi "Kürt milliyetçileri", Kürt tarihi konusunda abartılı ve dayanıksız görüşler ileri sürmektedirler. Çok sayıda "basılıp" halka ulaştırılan kitap ya da broşürlerde, *"Kürtlerin acılı tarihi"* Sümerler'e dek götürülmekte, *Hurriler, Lulubiler, Urartular, Mitanniler* hatta *Med*'ler bile, Kürtler'in ataları sayılmaktadır.[94]

Kürtler'e ait bilgiler, Araplar'ın bölgeyi ele geçirdikleri 10.yüzyılda belirginleşmektedir. **Mesudi, İstahri**

gibi yazarlar, Kürt aşiretleri, bunların yaşadıkları yerler ve yaşam biçimlerine ilişkin bilgi vermişlerdir. 7.-10.yüzyıllar arasında genellikle karıştıkları olaylar nedeniyle adlarını duyuran Kürtler, o dönemde *Mervaniler, Hasanveyhiler* gibi derebeylikler oluşturmuşlardı. 11.yüzyıl göçleri sırasında Türkler, bu beylikleri ortadan kaldırdılar; onların yerini Türk hanedanlar aldı. *Karakoyunlu* ve *Akkoyunlu* Türkmen devletlerinden sonra bölgede, kısa bir süre Safeviler **(Şah İsmail)** ve arkasından Osmanlılar **(I. Selim-Yavuz)** egemen oldular.[95]

Kürtler, Çaldıran Savaşı'ndan sonra (1514) ve kendi istekleriyle, Türklerle birlikte yaşamayı kabul ettiler. Ünlü Türk tarihçisi **İdris Bitlisi**'nin (?-1520) girişimleri sonucu bir araya gelen 25 büyük aşiret reisi, Osmanlı buyruğu altına girmeye karar verdi. Bu karara karşılık Padişah, yönetimi altına giren aşiretlere, iç işlerinde, oldukça geniş haklar içeren özerklik tanıdı. Türk-Kürt ilişkileri, bu olaydan sonra yaklaşık 500 yıl süren, çatışmasız bir döneme girdi.

Türkler'le Kürtler arasındaki, uzun geçmişli ilişkiler süreci, 11.yüzyıldan sonra yoğunlaşmaya başladı. 12. yüzyılda, yeni bir göç dalgasıyla Anadolu'ya yönelen *Türkmenler*, büyük guruplar halinde *Musul, Rakka* ve *Urfa*'ya yerleşmeye başladılar. Önlenemeyen göç ve yerleşimler, Anadolu Selçukluları'nı olduğu kadar, yörede yaşayan Kürtleri de rahatsız eder. **C. Cohen**'in *"genişleme içinde bunalım"*[96] adını verdiği bu gelişme nedeniyle, *Türkmen-Selçuklu* çatışması yanında, oldukça şiddetli bir *Türkmen-Kürt çatışması* ortaya çıkar. **Prof. Faruk Sümer**'in, *"kartallarla leyleklerin savaşı"* na[97] benzettiği çatışma (1185), kısa bir süre içinde, Musul ve Cizre'den Suriye, Malatya, hatta Azarbeycan'a dek yayılır ve Kürtler'in yenilgisiyle sonuçlanır. Adlarını önderlerinin adından alan *Rüstem*

Türkmenleri ile Kürtler arasındaki bu çatışma, ilk ve o boyuttaki tek büyük Türk-Kürt çatışmasıdır.

Türk-Kürt ilişkilerinin kökeni, Abbasi Devleti'nin bölgede egemen olmasına dek gider. Bu devletin yönetiminde, özellikle ordusunda belirleyici güç haline gelen Türkler, **Doğan Avcıoğlu**'na göre, *"Türkler gibi savaşkanlıklarıyla tanınan"*[98] Kürtler'le, çok önceden tanışmışlar ve onlara *"iyi askerler"* olarak *"İslam ordularında"* görev vermişlerdi. **Gazneli Mahmut** (988-1030) ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu **Tuğrul Bey** (990-1063), ordularında *"Kürt askerler kullanmışlardı"* **Alparslan** (1029-1072), Anadolu'nun fethinde büyük önem taşıyan Malazgirt Savaşında *"Kürtler'den önemli destek görmüştü."* **Alparslan**'dan sonra başa geçen **Melik Şah** (1055-1092), amcası **Kavurd**'la giriştiği iktidar mücadelesinde, Kürt askerlerin desteğini alarak başarıya ulaşmıştı. Selçuklu hükümdarlarının hizmetinde paralı askerlik yapan bir Kürt aileden gelen **Selahaddin Eyyübi** (1137-1193)'nin ordusu, Türkler'den oluşuyordu, ama bu orduda, önemli sayıda Kürt askeri de vardı.[99]

Büyük Selçuklular ve *Karakoyunlular* döneminde, yöredeki Kürt aşiretleri, bu iki Türk Devleti'yle uyumlu birliktelikler oluşturdular. Selçuklu ordusunda paralı asker olan ve Suriye'ye vali atanan Kürt kökenli **Eyyüp bin Şadi** (12.yüzyıl) (Selahaddin Eyyübi'nin babası), 3. Haçlı Seferinin başlamasıyla *Haçlılar*'a karşı Suriye'nin birliğini sağladı ve *Eyyübi* Devleti'ni kurdu. **Eyyüp bin Şadi**, Selçuklu hükümdarlarının hizmetinde bulunmayı gelenek haline getiren bir Kürt ailedendi ve kurduğu devletin asker ve bürokrasisinin hemen tümü, Türkler'den oluşuyordu. *Karakoyunlular; Câkirlu, Ayinlu, Süleymanî, Zırkî* ve *Mahmudî* gibi Kürt aşiretlerini, toplumun asal unsuru saymış, devlet kadrolarını onlara açık tutmuştu. Aynı tutumu, Anadolu Selçukluları, Osmanlılar ve ardından Türkiye Cumhuriyeti Devleti de sürdürmüş; *Türk-Kürt kaynaşmasını* pekiştiren bu uygulama, sekiz yüz yıl süren bir gelenek halinde, yönetim sistemimize yerleşmişti.

Türk-Kürt birlikteliği, devlet görevlerinde yer almayla sınırlı kalmayan ve toplum düzeninin her alanına yayılmış kalıcı bir *kaynaşma*'ya ulaşmıştır. Bu iki halkın insanları, etnik kökenine bakılmaksızın; tarımdan hayvancılığa, zanaatçılıktan ticarete, kent yaşamından göçerliğe dek yaşamın her alanında, eşit biçimde yer aldılar; benzer değer yargıları, ortak yönelişler, ve aynı dinsel alışkanlıklar içinde, çok uzun süre birlikte yaşadılar. Geçmişte, birçok Türk beyi, Kürtler'in çoğunlukta olduğu bölgelerde beylikler kurarak yöreyi Türkleştirdi. İlerki dönemlerde kimi Türkmen boyları Osmanlı baskısından kurtulmak için, Kürtçe öğrenip kendilerini Kürt gösterdiler. 11. ve 12.yüzyıllarda başlayan karşılıklı etkileşim, Anadolu'nun Türkleşme sürecine zarar vermedi, Kürtler'in rahatsız olacağı bir sonuç yaratmadı. Bugüne dek gelen uzun süreç içinde, Türkler'le Kürtler, bin yıllık beraberliğin yarattığı kaynaşma ile iç içe geçerek, barışçı bir ortam içinde yaşadılar.

Türk-Kürt kaynaşmasını gösteren çok sayıda örnek vardır. Üzerinde yeterince çalışılmamış olan bu konu, tarihçilerin ilgisini bekleyen bakir bir alan durumundadır. *Türk-Kürt kaynaşmasına* örnek olabilecek gelişmeler, yalnızca başlık halinde yazılsa bile, karşımıza uzun bir liste çıkar. Burada, okuyucuya konuyla ilgili genel bir yaklaşım sağlayacak birkaç örnek vermekle yetinilecektir.

Revadi Kürtleri'nden Tebriz egemeni **Ahmedil**, Selçuklu emiridir. Ölünce yerine özgürlüğünü geri verdiği (azatlığı)Türk kölesi **Aksungur** geçmiş ve oğullarıyla birlikte onun hanedanlığını sürdürmüştür.[100] Türkmen boylarından *Saluroğulları*, *Kıfcakoğulları*, *Berçemoğulları* ve *Avşar Şumlaoğulları* Kürtler'in yaşadığı bölgelerde beylik kuran Türk boylarıdır. Türkmen Sungurluların *Atabeyler* Devleti, Kürtler ve Kürtler'e yakın *Lur*, *Şul*, *Şabankare* topluluklarıyla iç içedir. Erbil'de, Türk *Beğ-tigin* boyu, ünlü *Gökbö-*

rü'nün hükümdarlığında güçlü bir beylik kurar. Bu beylik yerel halkla o denli bütünleşir ki, kimi Kürt tarihçileri, kesinlikle Türk olan *Beğ-tigin* beyliğini, aynı *Berçemoğulları* gibi Kürt sayarlar. Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da başka Türk beylikleri de kurulur. Mardin'de *Hınıs-ı keyfa*, Silvan'da *Artukoğulları*, Diyarbakır'da *İnaloğulları*, Harput ve Muş'ta *Çubukoğulları*, Bitlis'te *Togan-Arslanoğulları* ve Erzurum'da *Saltukoğulları*, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da o dönemde kurulmuş Türk beylikleridir.[101]

Kürt tarihi *Şerefname*'ye göre (Şerefname'yi, Osmanlı Devleti'nin Bitlis emiri yaptığı, annesi Türk olan ve Safevi sarayında yetiştirilen **Şeref Han** (1543-1604) yazmıştır),[102] *Melkışî* adı verilen *Çemişkezek* Kürt beyleri, Türk olan Erzurum *Saltuklular*'ın soyundandır. Bölgedeki Türk-Kürt kaynaşmasıyla ilgili çok sayıda örnek verilen *Şerefname*'de, *Çemişkezek* konusunda şunlar yazılıdır. *"Çemişkezek beylerinin adları, onların Türkler'in çocuklarından ve torunlarından olduklarının bir başka kanıtıdır. Çünkü bu adların hiçbirinin Kürt ya da Arap adıyla bir ilgisi yoktur."*[103] Yine *Şerefname*'ye göre, *Buldukanî* diye anılan *Eğil* Kürt beyleri, Türk *Emir Bulduk* soyundan gelir. *Palu* ve *Çermuk* Kürt beyleri de Türk'tür. *Gelbağı* beyleri, bir Kürt reisine *"damat olup onun yerine geçen"*, *Ustaçlu* Türkleri'nden **Abbas Aka**'nın soyundan gelir.[104]

Türk kökenli Kürt beylikleri konusunda araştırmalar yapan Rus tarihçi **B.Nikitin** *"Kürtler"* adlı yapıtında; *"Kürt yıllıkları karıştırıldığında, kullanılmış olan Türk ad ve ünvanlarının sayısının fazlalığı hayretle görülür"* der.[105] *"Kürtlerin yurdu"* ya da *"kürdistan"* olarak anılan bir bölge adı, Selçuklu Sultanı **Sancar**'a dek, hiçbir kaynakta geçmez. **Sancar**, yeğeni **Süleyman Şah** için *Hamedan* bölgesinde bir eyalet oluşturur ve buraya *"kürdistan"* adını verir; ilk kez **Sancar**'ın getirdiği bu tanım, o günden sonra kullanılmaya başlanır.[106]

Arap tarihçiler; *Kürtler* için *Ekrâd*, Türkler için ise *Etrâk* sözcüklerini kullanırlar. Her iki sözcüğün de Araplar için anlamı, etnik köken anlatımından daha çok, göçebe-

liğe dayanan yaşam biçiminin tanımlanmasıdır. Sözcükler arasındaki benzerlik, aynı zamanda, etnik ayrılığı örten bir yakınlığı ifade eder. Arap düşününde Türk-Kürt ilişkisi konu edildiğinde, bu ilişki, sözcük benzerliğinin ötesine geçer.

Toplumlar arası ilişkilerde karşılıklı etkileşim, tarihin her döneminde olduğu gibi günümüzde de süren ve yalnızca göçebe ilişkilerinde değil, tümüyle yerleşik hale gelen toplumlarda da görülen, yadsınmaz bir gerçekliktir. İlişki içindeki toplumlar arasında ilişkinin niteliğine uygun olarak, *karışmalar*, *kaynaşmalar* ve birbiri içinde *erimeler*'in oluşması kaçınılmazdır. İlişkiler süreci içinde daha az gelişkin olan ya da sayısal yetersizlik içinde bulunan topluluklar, gelişkin olanın içinde *erimeye* başlar. Bu *eriyiş*, aynı zamanda bir *eritiş* sürecidir. Bu karmaşık süreç içinde, bir topluluk eski kimliğini tümüyle yitirse bile, eridiği topluma birçok yeni öğe katar. Kendiliğinden oluşan bu kaynaşma, bir doğal benzeşme (asimilasyon) olgusudur; zora dayanmadığı sürece, uygarlığın gelişim göstergesidir. Toplumlar bu gelişime bağlı olarak ve sürekli bir değişkenlik içinde, yenileşip olgunlaşırlar. Toplumsal birliğin çağdaş ifadesi olan uluslaşma, tarihsel dayanaklarını, ruh ve anlayış birliktelikleri oluşturan bu olgunlaşma içinde bulur. Ulusa adını vererek üst kimliği, toplumsal kaynaşma içinde daha gelişkin ve güçlü olan unsur verir. Ancak bu biçimde oluşan ulus birliği; kan, ırk ya da din birliğinin öne çıktığı bir toplum biçimi değil; dil, toprak, kültür ve ekonomik çıkar birlikteliğine dayanan demokratik bir yapıdır.

Kürt-Türk birliği, günümüzde, somut karşılığını ulus-devlet örgütlenmesinde bulan, ileri bir düzeye ulaşmıştır. Ulus oluşumunda üst kimliği, doğal ve zorunlu olarak Türkler oluşturmuştur ama bu oluşum, belki de başka hiçbir toplumda görülemeyecek kadar, uzun geç-

mişli gönüllü birlikteliklere dayalıdır. Beraber yaşamanın yarattığı ortak duygu ve çıkar birliktelikleri, toplumsal alışkanlıklar, kalıcı bağdaşıklıklar, oluşan akrabalık ilişkileri, giderek artan kan bağlarıyla *Türk* ve *Kürt* unsurlar, bugün o denli iç içe girmiştir ki; Batı'nın büyük para ve çaba harcayarak sürdürdüğü yüz elli yıllık olumsuz girişim, bu birlikteliği hala çözebilmiş değildir.

Mustafa Kemal Atatürk, *Türk-Kürt kaynaşması* konusunda, değişik konuşma ve yazışmalarında görüşlerini açıklamıştır. Bu açıklamaların birinde, 16 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te halka yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: *"Bilindiği gibi, milli sınırlarımız içinde yaşayan Kürt unsurlar, o biçimde yerleşmişlerdir ki, pek az yerde çoğunluktadırlar. Çoğunluklarını yitire yitire ve Türk unsurunun içine gire gire öyle bir sınır oluşmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istesek, Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Sözgelimi, Erzurum'a kadar giden, Erzincan'a, Sivas'a kadar giden, Harput (Elazığ y.n.)'a kadar giden bir sınır aramak gerekir... Türkiye'nin halkı konu edilirken onları (Kürtleri y.n.) da ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman, bundan kendilerine sorun yaratmaları daima mümkündür. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem Kürtler'in hem de Türkler'in yetki sahibi milletvekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur bütün çıkarlarını ve kaderlerini birleştirmiştir..."*[107]

Selçuklular döneminde, Türk-Kürt *karışması* yoğunlaştı ve Kürtler arasında hızlı bir Türkleşme yaşandı. Selçuklular'ın bölgeye getirdiği ekonomik ve siyasi istikrar, uzun süredir Ermeni ve Arap baskısıyla uğraşmak zorunda kalan Kürtler için, istekle katılacakları, kendileri için uygun bir yönetim düzeni yaratmıştı. Ekonomik canlanma, *katılım* ve *karışmayı*, *karışma* da Türkleşme'yi hızlandırıyordu. Kafkas dilleri üzerine yaptığı araştırmalarıyla tanınan ünlü dilbilimci, arkeolog ve etnograf **Prof. Nikolay Marr** (1865-1934), 12.yüzyıl *karışması* için, *"Türk*

ve Kürt kanının Selçuklular döneminde kitlesel bir karışıma uğradığını" ileri sürer ve şunları söyler: *"Anadolu Türkleri'nin, etnik ve kültürel yapılarının gelişiminde, toplumsal bakımdan onlara en yakın olan Kürtler'den etki almaları doğaldır "*[108]

12.yüzyıl *Türk-Kürt karışması*'na önem veren bir başka tarihçi **Claude Cohen**'dir. **Cohen**, Malatya bölgesinden Batı'ya göçen *Germiyanoğulları*'nın, bir *"Türk-Kürt topluluğu"* olduğunu, *"topluluktaki Kürtler'in zamanla Türkleştiğini"* ve Türkmen topluluklarıyla birlikte Azarbeycan'a giden Kürt oymakların *"hayli kısa bir süre içinde"* Türkleştiğini ileri sürer.[109] Azerbaycan, Türkler'in yoğun olduğu bir bölgedir. *Karakoyunlular, Akkayunlular* daha sonra *Safevi* devletleri, Anadolu'daki *Türkmenleri* ülkesine çağırır ve bu çağrıya uyup kitle halinde göç eden Türkmenler yanında, bir kısım Kürt oymağı da gider; bunların tümü orada Türkleşir.

Türkler'in kurduğu *Karakoyunlu Devleti*, Kürtleri hiçbir ayırım gözetmeden eşit haklara sahip uyruğu sayar. Kimi tarihçiler, *Karakoyunlu Devleti*'ni, *"Türkmen çoğunluğa karşın Türk-Kürt aşiretleri konfederasyonu"*[110] sayar. Önemli sayıda Kürt, *Karakoyunlu Devleti* içinde Türkleşir. *Erdebil*'den *Mugan*'a dek uzanan geniş bölgeyi yurt tutmuş, Kürt kökenli *Cakırlu* topluluğu, 15.yüzyılda tümüyle Türkleşir.[111] Safevi döneminde *Karabağ*'da yaşayan ve Kürt tarihi *Şerefname*'nin Kürt kökenli kabul ettiği, *İgirmidört (Yirmidört)* aşireti tümüyle Türkleşir.[112]

Doğan Avcıoğlu'na göre Anadolu'yu Selçuklular ve Osmanlılar, Türkleştirip İslamlaştırdılar. Ancak İslamlaşma'da İranlılar ve Kürtler'in de katkısı vardır. **Avcıoğlu**, *Türklerin Tarihi* adlı yapıtında şunları söyler: *"Hıristiyan Anadolu'da Selçuklular, daha sonra Osmanlılar, birer İslam devleti kurarak yeni bir toplum biçimi oluştururlar. Bu oluşumda İslam Kürt ögesinin katkısını belirtmek gerekir. Diyarbakır, Silvan, Ahlat vb. Selçuklu döneminin parlak İslam uygarlık merkezleridir. Selçuklular, bu kentlerin Kürt kökenli İslam bilginlerini hizmetlerine alırlar. Böylece Selçuklu hizmetinde yalnızca Kürt emirler ve savaşçılar değil, din bilginleri ve sivil yö-*

neticiler de vardır. Anadolu'nun İslamlaşmasına Türkler'in yanı sıra, İranlılar gibi Kürtler de katkıda bulunmuşlardır."[113]

"Kürt Alevisi" Olur mu?

Selçuklu döneminde, Kürtler arasında yaygın ve hızlı bir Türkleşme yaşanırken, Osmanlı döneminde, özellikle de **I.Selim (Yavuz)**'den sonra *zor*'a dayanan, ilginç bir ters süreç yaşanır. Büyümenin ağır yükünü çeken *Türkmenler* arasında hoşnutsuzluklar artar. Bu hoşnutsuzluğu *Osmanlı Devleti*'ne karşı kullanan *Safeviler*, Anadolu Türkmenlerini ülkelerine çağırırlar. Kendisi de Türk olan ve Türkçe'yi mükemmel biçimde kullanan **Şah İsmail**'in çağrısı, mezhep yakınlığıyla birleşince, Azarbaycan'a yoğun bir *Türkmen* göçü başlar ve Anadolu'da Türkmen nüfus, tehlikeli biçimde azalır. Özellikle Güneydoğu Anadolu'da, sayıları son derece azalan bazı *Türkmenler*, Kürtleşirler. **Prof. Faruk Sümer**'e göre, *"Güneydoğu Anadolu eğer Safevilerin elinde kalsaydı"* ,Türkçe, orada *"Rakipsiz bir dil haline gelecek ve bölge tümüyle Türkleşecekti."*[114]

Osmanlılar, Safeviler'in tam tersini yaptı. **Şah İsmail**'in peşinde koştuğu *Alevi Türkmenler*'e karşı *Sunni Türkler*'i ve *Şafi Kürt aşiretlerini* destekledi; onları Alevilere karşı kullandı. Bu tutum, devlet politikası haline getirilerek Osmanlı Devleti yıkılana dek sürdürüldü. Osmanlılar, *"Kürdistan"* adını verdikleri geniş bir bölgede, devletin temel dayanağı olan *tımar sistemi*'ni Kürtler'e uygulamadılar. Bölgenin yönetimini, babadan oğula geçecek biçimde aşiretlere bırakıp bu aşiretlere, yalnızca Avrupa'daki sınır boylarında yaşayan kimi topluluklara verilen özel haklar tanıdılar. Kürtler Müslüman olduğu için *haraç* ve *cizye* ödemiyor, *tımar* dışında bırakıldıkları için de *aşar* vermiyorlardı; çevreleri koruma altında olduğu için, hiçbir dış tehdit altında değildiler. Bu koşullar, Kürtler'in tarihlerinin hiçbir döneminde ulaşamadıkları ayrıcalıklardı.

Anadolu Türklüğü, bu uygulamalardan büyük zarar gördü. Gördükleri baskı sürekli artarak toplu öldür-

melere varan *Türkmenler*, ya İran'a göçüyor ya da Kürtler'e tanınan haklardan yararlanmak ve gerçek kimliğini gizleyebilmek için dağlara çekilip, Kürtçe öğreniyor ve kendilerini Kürt olarak gösteriyordu. Kürt aşiretleri, özellikle dağlık bölgelerde olanlar, *özerk yönetimleriyle*, Türkmenler için katliamlardan korunabilecekleri *sığınak yerleri* olmuştu. Günümüzde *Kürt* olarak bilinen, *Kürtçe* ile *Türkçe*'yi birlikte kullanan Türkmen boyları, bu dönemin ürünleridir.[115]

I. Selim (Yavuz) *Safevi* seferine çıktığında, Sivas'a doğru gelirken, yolda 60 bin *Türkmen*'i öldürtmüştü. Bunu duyan yöredeki *Aleviler Dersim (Tunceli)* ve *Malatya Akçadağ* başta olmak üzere dağlara kaçmışlar ya da Tokat, Aydın, Isparta yörelerine göçmüşlerdi. Dağlarda gizlenmek, yabancı bir ortamda yaşamak zorunda kalan bu insanlar, toplumsal geleneklerini kendi içlerinde yaşatmışlar; ancak, dilleri ve milli duyguları, bu zorlama karşısında büyük zarar görmüştür. İlişkiye geçtikleri *Kormanço, Zaza* gibi aşiretlerin dillerini öğrenmişler, bu dilleri ana dilleri Türkçe'yle karıştırarak kullanmışlardır. Yaşadıkları baskının şiddetini hiçbir zaman unutmamışlardır. Türk kimliğini, *bilinçli bir unutkanlık içine sokarak* kendilerini ne Türk, ne Kürt, ne Arap ve ne de bir başka etnik guruptan saymışlar, yalnızca *Alevi* olduklarını söylemişlerdir.[116]

Akçadağ, Maraş, Zara, Gürün ve *Dersim*'e yerleşip *Kırmançi* ya da *Zazaca*'yı kullanmaya başlayan *Türkmenler*, bu dilleri diğer Kürt boylarının anlayamayacağı hale getirmişlerdi. Bunların kullanmakta oldukları *Zazaca*'nın yüzde yetmiş beşi Türkçe'den oluşmaktadır.[117] *Zazaca* ya da *Kırmançi*'ye çok sayıda Türkçe sözcük yerleşmiştir ama, koşulların zorunlu kıldığı bu olay, *dağlara çekilen* ve Oğuz Türkçesi konuşan *Türkmenlerin* dillerine, büyük zarar vermiştir. Çocuklarına iki dil birden öğrettiler ve çok ilginç bir durum olarak bu iki dili *anadil* konumunda yaşattılar.

Orta Asya'dan getirdikleri tarihsel ve sosyal geleneklerini sürdürdüler. Günlük yaşamda *Zazaca* ya da *Kırmançi* karışımı dil kullanıyorlar, ancak dinsel törenlerini Türkçe yapıyorlardı. Örneğin, *Bektaşiler*'in temel özelliği *Gülbank* ve *Gülbank törenleri, deyiş, nefes* ve *Cem ayinleri, edep-erkan usulleri* her zaman Türkçe olarak yapılıyordu.[118]

Sultan IV. Murat (1612-1640), Türk kimliğini öne çıkararak *Aleviler*'e yakınlık gösterdi. 1628'de Erzincan'a geldiğinde, *Dersim*'deki Türk aşiret reislerini huzuruna kabul ederek, aşiretlerini *dağdan indirip*, Doğu Anadolu yaylarının geniş ovalarına yerleşmelerini önerdi. Bu öneri üzerine Tunceli (Dersim)'den ayrılan yirmi kadar Alevi Aşireti; *Hınıs, Varto, Tercan, Kiği, Bayburt, Erzincan, Erzurum, Sivas*'ın ova ve dağ eteklerine yerleştiler. *Kürtçe* ve *Zazaca* öğrendikleri halde Kürtlüğü hiç düşünmediler; 17. yüzyıldan 19. yüzyıla dek göreceli olarak çatışmasız bir ortam içinde yaşadılar.

Çatışmasız ortam, **II.Abdulhamit** döneminde (1876 -1909) sona erdi. **Abdulhamit**, Ermeni ayaklanmalarına karşı bir önlem olarak Sunni Kürtler'den oluşan *Hamidiye Alayları*'nı kurdurdu. *Alaylar*'a asker verip katılan aşiret reislerine paşalık, kaymakamlık gibi resmi ünvanlar dağıttı. Okuma yazma bile bilmeyen bu *paşa* lardan, daha sonra devlet, büyük zararlar gördü, ancak gerçek "zararı", **IV. Murat**'ın önerisiyle ovalara inen *Alevi Türkmenler* gördü. **Abdulhamit**, *Hamidiye Alayları*'nı Ermeniler'e olduğu kadar *"din dışı"* saydığı *"Alevi kızılbaşlara"* karşı da kullandı. Köylere, kasabalara saldırıldı ve aralıksız sürdürülen bu saldırılarda çok sayıda *Türkmen* öldürüldü, malları yağmalandı. Saldırıya uğrayan bu insanlar bir kez daha etnik kimliklerini gizlediler ve bir kısım Alevi aşiretleri *"biz de Kürtüz"* demek zorunda kaldılar.[119] Bugün, Batı'nın desteğiyle ayrılıkçılığa yönelmiş olan kimi örgütlerin, yayınlarında bolca kullandıkları ve bilimsel bir dayanağı olmayan *"Kürt Alevisi"* gibi garip bir tanım böyle ortaya çıktı. *"Alevi Kürt"* en az *"Alevi Fransız"* kadar bozuk ve yanlış bir tanımlamadır. *Alevilik*, Türklüğe özgü olan ve onun iç

inanç sistemlerinden birini oluşturan bir *Orta Asya* kavramıdır. *Alevi* olmak için Türk olmak yada Türkleşmiş olmak gerekir.

16. yüzyıl başlarında Osmanlı baskısından kaçarak *Safeviler*'e sığınan Anadolu Türkmenleri, **Şah İsmail**'in **Yavuz**'a yenilmesiyle, orada da zor duruma düştüler. Koruyucularını yitirmişler ve *"ortada kalmışlar"* dı. Değişik yörelere dağıldılar ve gittikleri yerlerde dil ve kültürlerini korumaya çalıştılar. Anadolu'ya dönenler, kendilerini daha da çok gizlemek zorunda kalmışlardı. Bu kez dillerini de kullanmaktan çekiniyorlardı. Yaşananlar, Doğu ve özellikle Güneydoğu Anadolu'da etnik yapılanmayı, çözümü zor bir bilmece haline getirmişti. Türk, Kürt ve Arap unsurlar öylesine iç içe girmişti ki, bazı yerlerde kimin hangi etnik kökenden geldiği artık bilinemiyordu.

16. yüzyılda Urfa bölgesinde yaşayan büyük aşiretlerden biri olan ve *Oğuzlar*'ın 24 boyundan gelen *Döğerlü* aşireti, etnik kimliğini gizleyen Türk boylarından biridir. 13.yüzyılda Anadolu'ya gelmişler, Urfa ve Halep bölgesinde yerleşmiş, Halep'te, Arap *Beni Kilap* kabilelerini Türkleştirmişlerdi. 14. yüzyılda, etkili oldukları alanlarda Türkçe konuşuluyor, *Orta Asya* Türkleri gibi *"igdiş ata biniyorlardı"*, oysa bu yörede, iğdiş ata binilmezdi.[120] **Prof. Faruk Sümer**'in *"Kürtleşmiş bir Türkmen topluluğu olduğundan kuşku yoktur"* dediği[121] *Döğerlü* aşireti, kimi tarihçi tarafından hala Kürt sanılır. Ancak aşiret üyeleri; *Durmuş, Budak, Yağmur, Gündoğmuş, Kaya, Tanrıverdi, Satılmış* gibi Türk adları taşırlar.[122]

Ünlü Türk toplumbilimcisi Kürt kökenli **Ziya Gökalp** (1876-1924), Diyarbakır'da Kürtler'le ilgili araştırmalarında, Kürt aşiretleri arasında çok sayıda Türk boyu saptar. **Gökalp'e** göre, Viranşehirdeki *Karakeçililer*, Batı Anadolu'daki *Karakeçililer*'in *"Türkçe'yi unutmuş bir parçası"* dır. *Türkan* aşireti Türktür ve bu aşiretin üyeleri Türk ol-

duklarını genellikle bilirler. Mardin'deki *Kiki, Dekuri, Milikebir* aşiretlerinin Türk olma olasılığı yüksektir.[123] **Dr. Mahmut Rişvanoğlu**'na göre, kendisinin de bağlı olduğu ve Kahramanmaraş-Gaziantep yöresinde yaşayan *Rişvan* aşireti, *"birçok Türk oymağını içine alan bir tür konfederasyon"*dur.[124] Güneydoğu Anadolu bölgesinde toplumbilim araştırmaları yapan **Prof. Dr. M. Ersöz**, *Rişvanlar*'dan *"Pazarcık Kırmançları'nın, kendilerinin Türkmen kökenli olduklarını bildiklerini ve komşu aşiretlerin bu bilgiyi doğruladıklarını"* söyler.[125] *Rişvanlar* içinde yer alan *Çepniler*, **Avcıoğlu**'na göre *"hayli Kürtleşmiş Türkmenlerdir."*[126]

Mardin Sancağı'nın 16. yüzyılını inceleyen **N.Göğüş**, Osmanlı sayım defterlerine *"Kürt cemaatleri"* diyerek kaydedilen topluluklar içinde birçok Türkmen beyliği saptar.[127] **F. Kirzioğlu**, 1518 yılı Diyarbakır Sancağı Tahrir Defteri'ndeki *Kurmançlar* arasında bir hayli Türkçe; köy, aşiret ve erkek adı bulur.[128] Tunceli *Zazaları* içinde Türk kökenli olduklarını bilen aşiretler vardır. *Hermek, Çarıklı* ve *Lolan* aşiretleri bunu açıkça belirtmektedirler.[129] *Varto Tarihi*'ni yazan **Şerif Fırat**'a göre, *Hermek* yaşlıları *Orta Asya* Türk devleti *Harizmşahlar*'dan indiklerini söylerler.[130] *Zazaca* konuşan Tunceli Alevileri, cem törenlerinde *"Türkçe söyleşirler", "Türkçe şiir, nefes, mersiye, koşma ve deyiş okurlar "*[131]

Emperyalist Kışkırtma ve Kürtler

Türk-Kürt birlikteliği, yüzlerce yıllık ortak yaşamın getirdiği çok yönlü bir *kaynaşma* üzerine kuruludur. *Kaynaşma*'nın niteliğini görmek, gerçek boyutlarıyla kavramak ve buna göre davranmak; ulusal birliği koruyup geliştirmek ve özellikle Kürt kökenli yurttaşlar üzerinde yoğunlaşan etnik kışkırtmayı etkisiz kılmak için şarttır. Böyle bir eylem, her şeyden önce, bilgili ve bilinçli olmayı, içinde yaşanılan toplumu tanımayı gerektirir. Ulus-devlet varlığının korunmasını dolaysız ilgilendiren bu eylem, yalnızca Türk ve Kürt kökenlileri ya da yalnızca devlet yetkilile-

riyle onlara karşı mücadele edenleri değil, Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan herkesi yaşamsal olarak ilgilendiren bir konudur. Anadolu'da Türk-Kürt ayrılığının olabilirliğini düşünmek, gerçekleşme olasılığı bulunmayan sanal hedefler peşinde koşmak demektir. Bu iki halk, bin yıllık ortak geçmiş içinde o denli kaynaşmış, o denli iç içe girmiştir ki, bunları birbirinden ayırmaya çalışmak, üstelik bunu emperyalist destekli çatışma yoluyla yapmak, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkler'e olduğu kadar ve herhalde onlardan daha çok, Kürtler'e büyük zarar veren/verecek olan bir girişimdir. Bu tür girişimler, sonu felaket olan çıkmaz sokaklardır.

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki *Kürtler*, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *Ermeni* ya da *Rumlar* değildir. 20.yüzyıl başında, emperyalizmin oyununa gelen bu iki halk, yaşadıkları yerleri bırakıp gitmek zorunda kaldılar ve Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir olumsuzluk yaratmadılar. Ancak bugün, ne Kürtler bir yere gidebilir ne Türkiye etnik ağırlıklı parçalara bölünebilir; ne gidilecek bir yer ne de belirlenebilecek bir sınır vardır. Anadolu'da Türk ve Kürt *etle tırnak* gibidir; her ikisi de Türk ulusunun asal unsurlarıdır; sosyal ve kültürel kaynaşmayla iç içe geçerek *Türkiye'nin her yerinde* beraber yaşamaktadırlar. Ekonomiden siyasete toplumun her alanında ve her düzeyinde yer alan Kürt kökenli yurttaşlarımızdan, İstanbul'da iki, Ankara ve İzmir'de birer milyon insanımız yaşamaktadır; ortak yaşam, hemen her kent ve hatta kasaba için geçerlidir. Bu insanları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Doğu ya da Güneydoğu'da, biçimi ve adı ne olursa olsun, oluşacak ayrı bir yönetim birimi, Kürt kökenli insanlarımız için daha geri bir konuma düşme, *hak kaybına* uğramaktan başka bir şey değildir.

ABD ve AB yönlendirmesindeki ayrılıkçı örgütler, para ve siyasi desteğin itici gücüyle, bugün *henüz halka inmemiş olan*, Türkiye karşıtı bir propağanda yürütüyor. Bunlar, sonu gelmeyen çatışmalarla dolu bir karmaşa ortamı yaratarak, bölgeye yönelik emperyalist politikaların

uygulayıcılığını yapmaktadırlar. Mücadeleleri içinde bolca kullandıkları eşitlik, özgürlük gibi söylemlerin elbette hiç değeri yoktur. Anadolu'da bin yılda oluşmuş dengeleri bozma peşindedirler. Halk, sürekli artan yoksulluğa, ağırlaşan yaşam koşullarına ve kötü yönetilmesine karşın, bu örgütlere hala önemli bir destek vermiyor. Onlar, Türk-Kürt ayrımcılığı için çaba harcamanın, sonu acılarla dolu bir macera olduğunu anlıyor; büyük devlet destekleriyle oluşabilecek yapay siyasi oluşumların kalıcı olamayacağını ve *dert*'ten başka bir şey getirmeyeceğini görüyor. Uzun bir geçmiş içinde oluşan, akrabalıklarla dolu birlikteliğin kök sağlamlığını ve bu sağlamlığın yarattığı tarihsel zenginliği biliyor. Acılar ve sevinçlerle sınanmış dostlukların, kültürel yakınlaşmanın ve bunların yarattığı olgunluğun değerini anlıyor ve ona hala sahip çıkıyor. Türkiye, halkın nesnelliğe dayanan sahiplenmesi nedeniyle, Sovyetler Birliği ya da Yugoslavya gibi olmuyor; Batılılar bunu bir türlü başaramıyor.

Osmanlı döneminde, merkezî yönetime asker verilmesi karşılığında tanınmış olan özerklik hakları, Kürt aşiretleri tarafından uzun süre serbestçe kullanıldı ve Kürtler, Araplar'dan sonra İmparatorluğun en ayrıcalıklı uyruğu olarak yaşadılar. O dönemde Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki Türk uyruklara, özellikle de Türkmenler'e uyguladığı ağır baskı nedeniyle, Kürtler Türkler'den bile daha ayrıcalıklı bir konuma gelmişti. Baskıdan kurtulmak isteyen kimi *Türkmen* guruplarının dağlara çekilip Kürtçe öğrenmeleri ve kendilerini *Kürt* göstermeleri, bu dönemin olgusuydu. Bugün, emperyalist devletlerle uzlaşan kimi Kürt guruplarının sürekli yineledikleri, *"Kürtler Türkler tarafından yüzyıllardır ezilip sömürülüyor, etnik kimlikleri tanınmıyor"* türündeki propagandaların gerçekle bir ilgisi yoktur. Osmanlı döneminde *ezilmekten* ya da *baskı altına alın-*

maktan söz edilecekse, bunu herhalde *Kürtlerin* değil, *Türkmenler*'in dile getirmesi gerekir.

Gerileme dönemiyle başlayan yönetim bozulması, 19.yüzyılda yoğunlaşan dış karışmayla birleşince, toplumun her kesimini etkileyen sorunlar ortaya çıktı. Bu sorunlardan doğal olarak Kürt unsurlar da etkilendiler. Büyük devletlerin, gizli-açık kışkırtma ve desteğinin etkisinde kalan, az sayıdaki Kürt aşireti, merkezî yönetime karşı, bu dönemde harekete geçti/geçirildi. Aynı dönemde, yine dış kışkırtmaya bağlı olarak Ermeniler de ayaklanmışlardı.

Cumhuriyet döneminde, uluslaşmanın zorunlu koşulu olarak etnik (ve dinsel) ayrılık ve ayrıcalıkların ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu yöndeki girişimler, yüzyıllarca denetimsiz bir özerklik içinde yaşayan kimi aşiretleri, alışkanlıklarının değişecek olması nedeniyle rahatsız etti. Tutuculuğu temsil eden bu rahatsızlık, batılılar tarafından ustaca kullanıldı ve ayrılıkçılık desteklendi. Kürt nüfusun küçük bir azınlığını içine çekebilen, anti-ulusçu karşı çıkış ve ayaklanmalar bu dönemde gelişti.

Batı Avrupa sömürgeciliğinin kabuk değiştirdiği 19.yüzyıla dek, önemli bir Kürt-devlet çatışması yaşanmadı. Sanayi devriminin yol açtığı üretim patlaması, serbest pazar gereksinimlerini arttırıyor, Avrupalılar'ı yeni pazarlar için sert bir mücadele içine sokuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin ve geniş toprakları, bu mücadelenin dışında elbette kalamazdı. Bu topraklar, yeraltı-yerüstü zenginlikleriyle, yalnızca değerli bir pazar değil, onunla birlikte, Doğu-Batı ticaret yollarının kavşak noktaları ve enerji kaynaklarının merkeziydi.

Uzakdoğu'da sömürgesi olan İngiliz ve Fransızlar, pazar edinme peşindeki Almanlar ve Amerikalılar, *sıcak denizlere inme* peşindeki Ruslar, Osmanlı topraklarıyla *yakından ilgileniyordu*. Yürütülen politikaların yöneldiği ana amaç; Osmanlı Devleti'nin politikalarına yön vermek, bunun için işbirlikçi edinmek, misyoner okullarını, mali bağımlılıkları, etnik ve dinsel yapıları kullanmak ve daha

sonra bu büyük ülkeyi paylaşmaktı. Gerileme döneminin *çöküşe* dönüşmesi, amaç sahiplerine bu olanağı veriyordu.

"Doğu sorunu" adı verilerek yürürlüğe sokulan, Batı politikasının merkezinde; ekonomik bağımlılığı sağlamak, din ve etnik köken farklılıkları, ayrılıkçı amaçlar için kullanmak vardır. Para ve siyasi destekle yürütülen kışkırtma, sistemli ve sürekli bir dış karışma politikası haline getirilir. Bu politika, yoksullaşan halkın sorunlarına yanıt veremeyen kötü yönetimlerle birleşince, iç gerilimler ve ayrışmalar için uygun bir ortam oluşur; etnik ya da dinsel birlikteliklerin niteliğine bağlı olarak, ayrılıkçı hareketler ve çatışmalar ortaya çıkar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan olaylar, bu politikanın acılı sonuçlarıdır. 19.yüzyılın ikinci yarısında ve 20.yüzyıl başlarında; İngilizler Arap, Kürt ve Rumlar'la; Fransız ve Amerikalılar Ermeniler'le; Ruslar Ermeni ve Kürtler'le "ilgilendiler" ve bu "ilgi" nin sonucu, Ortadoğu kan gölüne döndü. Ermeniler ve Rumlar, yüzlerce yıl "Türkler'le birlikte barış içinde yaşadıkları toprakları terk edip başka yerlere gittiler. Ancak tüm kışkırtmalara karşın Kürtler Türkler'le, halkı kapsayan bir çatışma içine girmediler. Ajanların, misyonerlerin, "arkeolog" ve "antropologlar" ın yoğun çalışma yaptıkları, para ve ihanetin kol gezdiği bir ortamda ve tüm olumsuz koşullara karşın, *Türk-Kürt birlikteliği*, zorluklara göğüs gerdi ve bugünlere geldi.

Etnik ya da dinsel, yerel farklılıklara dayanan, kışkırtmaya yönelik Batı politikası, Türkiye'de, azalan-artan yoğunluklarla iki yüz yıldır sürmektedir. 20.yüzyıl başlarında ve günümüzde, en yoğun dönemini yaşayan uygulamaların, bize gösterdiği açık sonuç; harcanan onca para ve çabaya karşın, Kürtler'le Türkler'in *düşmanlaştırılmasının* tam olarak hala başarılamamış olmasıdır. Yüzyıl başında Ermeni ve Rumlar üzerinde uygulanan, dün Yugoslav-

ya'da kolayca sağlanan, halkları birbirine çatıştırma politikası; yüz yıllık uğraşıya karşın, Türkiye'de, şimdiye dek pek yürümedi. Türk ve Kürt kökenli insanlar, aynı devletin eşit konumlu yurttaşları olarak, bin yıllık beraberliğin yarattığı kaynaşma ve olgunlukla; yalnızca dış kışkırtmaya karşı değil, içteki kötü yönetime karşı da direniyorlar. Halk, ağır yoksulluk koşullarına karşın, içten ya da dıştan yapılan vaat ve kışkırtmalara kanmıyor ve kana bulanan toplu bir çatışma içine çekilemiyor. Batı'nın kimi devlet yetkililerini ya da istihbarat görevlilerini şaşırtan bir sağduyuyla, yaşanan tüm olumsuzluklara karşın, halk hala oyuna gelmiyor; çıkar ve gelecek özlemlerinin, kurulmuş olan birlikten geçtiğini biliyor.

Yaşamda hiçbir olay ve olgu, sonsuza dek kalıcı değildir. Toplumsal ilişkilerde yaşayan değerler, ne denli köklü olursa olsun, eğer üzerinde durulup önemle korunmuyorsa varlıklarını sürdüremezler. Kişilerin eğitimi yoluyla toplumun eğitilmesi ve sahip olunan değerlerin yaşatılıp geliştirilmesi için, devletin bu işe öncülük etmesi ve kesin olarak toplumsal gönenci sağlaması gerekir. Bu yapılmadığında, toplumsal birliğin ve içindeki değerlerin yaşatılması elbette olanaklı değildir. Türkiye, içine sokulduğu bağımlılık ve ona bağlı yoksulluk kıskacından kurtulamadığı sürece, yalnızca Türkler'le Kürtler arasında değil, Türkler'le Türkler ve Kürtler'le Kürtler arasında da ayrılıklar oluşacaktır. Yaratılacak ayrılıklar, üstelik etnik düzeyde kalmayacak, siyasal görünüm verilerek inanç alanlarını da kapsayacaktır. Bu konuda oldukça yol alınmış ve Türkiye, varlığını tehdit eden bir ayrılıklar sürecine şimdiden sokulmuştur. Geçmişte yaratılan birlikteliklerin, küreselleşme adına sahipsiz bırakılarak, dış karışmaya açık hale getirilmesi, birlikteliği yitirmekten başka bir sonuç doğuramaz. Ekonomik gönencin olmadığı toplumlarda, her türlü çözülme ve dağılmanın kaçınılmaz olduğu unutulmamalıdır. Tarih bunun örnekleriyle doludur.

İngilizler, 19.yüzyıla girildiği yıllarda, Osmanlı topraklarında yaşayan Kürtler'le ilgilenmeye başladılar ve on yıllık bir ön çalışmadan sonra, sömürgecilikte uzmanlaşmış, ünlü *Doğu Hint Şirketi*'nin bir şubesini, Bağdat'ta açtılar. Şirketin görünen amacı; bölgede *"serbest ticareti"* geliştirmek, yerel üreticinin ürünlerini *"dünya pazarına açmak"* ve *"refahı arttırmak"* tı. Oysa, yasal güvenceye bağlanmış olan şirket faaliyetleri; diplomat, misyoner, arkeolog ve antropolog görünümlü casuslarla iç içe geçmiş, geniş bir alanı kapsayan, sistemli bir propaganda eylemiydi. İngiliz diplomatlarıyla doğrudan ilişki içinde olan şirket "yetkilileri", İngiltere'nin Ortadoğu'daki etkisini arttırmak için, Arap ve Kürt aşiretleri içinde propaganda yapıyor, para dağıtıyor ve *"insan satınalıyor"* du. Şirket temsilcisi **James Richard**, yanına yardımcısını alarak ilerlemiş yaşına karşın, Kürt aşiretlerini dolaşıyor, satın alınacakları saptıyor; bu arada, Babil kalıntılarından ele geçirdiği antik yapıtları, *Britisch Museum*'a yollamayı da ihmal etmiyordu.

Paranın gücü ve emrindeki Hintli askerlerle, o denli güçlü ve özgür hale gelmişti ki, vali dahil, herkese emir veren bir derebeyi gibi davranıyordu.[132]

James Richard 1820'de öldüğünde, bölgedeki İngiliz siyaseti sağlam bir temele oturmuştu. Sonra gelenler, çalışmalarını onun bıraktığı yerden sürdürdüler; üstelik İran'ı da içine alacak biçimde genişlettiler. İngiltere ve Hindistan'dan gelen İngiliz subayları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Kürtler'le Ermeniler'in yaşadığı bölgeleri dolaşıyor, Irak ve İran'daki Kürt aşiretleriyle "görüşmeler" yapıyordu. Propaganda ve örgütlemenin ana hedefi, Osmanlı yönetimiydi; ancak, bölgede çalışma başlatan Ruslar da artık hedef alınıyordu.

1820'den sonra Londra'ya gönderilen raporlarda, niteliksel bir değişim göze çarpar. İngiltere'nin bugüne dek süren *Kürt politikası*, şekillenmeye başlamıştır. Raporlarda; Kürt ve Ermeniler'in *"Osmanlı yönetimine karşı"* na-

sıl kullanılması gerektiği, *"bölgeye yönelen Rus tehdidine karşı"* ne gibi önlemler alınabileceği ve yönetime karşı silahlı mücadelenin her an başlatılabileceği gibi konular yazılmaktadır. 1829 yılında, harcamalarını *Doğu Hint Şirketi*'nin karşıladığı iki İngiliz subayı, Kuzey Irak'ta Kürtlere askeri eğitim veriyor ve Londra'ya gönderdikleri raporlarda: *"Kürtler artık her an için, Britanya İmparatorluğu'nun politikaları uğruna istenilen hedefe yöneltilebilecek duruma getirilmiştir"* diyorlardı.[133] Elli üç yıl sonra 1882 yılında, **Fraizer** imzasını taşıyan raporda da hemen aynı şeyler söyleniyordu: *"Eğer kuvvetli bir destek verilirse, Kürtler yaka silktikleri bu yönetim* (Osmanlı yönetimi y.n.) *aleyhine, eyleme geçmeye hazır durumdadırlar."*[134]

Osmanlı yönetimine karşı ilk Kürt ayaklanması, İngilizlerin bölgeye geldikleri yıllarda, 1806'da ortaya çıktı. Kuzey Irak'ta, Süleymaniye çevresinde yaşayan, *Babanlar* aşireti reisi **Babanzade Abdurrahman**, İngilizler'in Bağdat'ta "şirket" açtığı yılın sonlarında ayaklandı. Ayaklanmanın nedenini kimi araştırmacılar, *"Süleymaniye'ye yeni vali atanmasına tepki"*, kimileri de *"Kürt bağımsızlığını sağlama girişimi"* olarak açıkladılar.[135] Gerekçesi ne olursa olsun, *Babanzade Abdurrahman Ayaklanması*'nın önemi; Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen, ilk ciddi Kürt ayaklanması ve İngilizlerin bugün de sürmekte olan ikiyüz yıllık Kürt politikasının bu ayaklanmayla yürürlüğe sokulmuş olmasıydı.

1835-1837'deki *Revanduz Ayaklanması*'na da, *"ilk Kürt bağımsızlık hareketi"* hatta *"Revanduz İhtilali"* diyenler olmuştur. Oysa bu ayaklanmanın, bir öncekinden ve doğal ki sonrakilerden önemli bir farkı yoktur. Bölgedeki çalışmalarını genişleterek, Kürt politikasında yetkinleşen İngilizler, olayların hem başlatıcısı hem yönlendiricisiydiler. Bu yönlendirmeye bağlı olarak, *"Selahattin Eyyübi'nin soyundan geldiğini"* ileri süren *Revanduz* aşiretinin reisi **Şeyh**

Mehmet, *Zaho* ve *Amadiye* aşiretlerinin desteğini alarak ayaklandı. Ayaklanmanın farklı yanı, bağımsızlık isteminin açıkça dile getirilmesiydi. **Şeyh Mehmet**, Osmanlı Devleti'ne kafa tutan ve İngilizler'in gözyummasıyla Mısır'ı ele geçiren **Kavalalı Mehmet Ali Paşa**'ya özenmiş ve İngiliz desteğiyle benzer bir yönetim birimi oluşturmak istemişti. *Revanduz* ayaklanması ve onu örnek alarak, 1842'de ortaya çıkan *Bedirhan* ayaklanması, kısa sürede bastırılmıştır.

Rusya, Kürt ve Ermenilerle 19. yüzyıl başlarında "ilgilenmeye" başladı. "İlgi", 1820'den sonra yoğunlaştı ve Ruslar yaklaşmakta olan 1827-1829 Rus-Osmanlı savaşına *"bir hazırlık olmak üzere"* Kürt aşiretleri üzerindeki çalışmalarına hız verdiler. Savaşta kimi aşiretleri yanlarına çekmeye, kimilerini de yansızlaştırmaya çalışıyorlardı. *Afriyanof* adlı bir Rus subayı, yanındaki gurupla birlikte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta dolaşarak altın dağıtıyor, siyasi vaadlerde bulunuyordu *Afriyanof*, Moskova'ya gönderdiği raporlarda, Kürt aşiretlere yaptığı önerileri şöyle açıklıyordu: *"Kürt reisleri, aşiretleri üzerindeki* (Osmanlı Devleti'nin tanıdığı y.n.) *bütün hak ve imtiyazları koruyarak, kendilerine bağlı olanlarla birlikte, Rus vatandaşlığına geçmeyip göçebe gezmek isteyen aşiretlere hiçbir kısıtlama getirmeyecektir."*[136]

Daha çok Batı'da gerçekleşen 1827-1829 savaşları, yalnızca Ruslar'la yapılmadı ve Osmanlı İmparatorluğu'na büyük zarar verdi. Batı desteğiyle başlayan Yunan ayaklanması bastırılmak üzereyken; Rusya, İngiltere ve Fransa, Osmanlı donanmasını *Navarin*'de yok etti. 1829'da, Edirne'de yapılan anlaşmada, Yunanistan'a önce özerklik (1829), bir yıl sonra da bağımsızlık (1830) verildi. Aynı yıl, Fransızlar Cezayir'e girdi, Sırbistan özerk oldu. Doğu Güneydoğu Anadolu 'dan bir Kürt aşireti Rus vatandaşlığına geçti.[137]

Rus vatandaşlığına geçen Kürtler, *Dağlık Karabağ* bölgesine yerleştirildi. *Botan, Revanduz, Badinan* ve *Hakkari* aşiretleri Osmanlı uyruğu olmalarına ve *"devlete asker vermekle yükümlü"* bulunmalarına karşın, asker vermediler ve *"yansız"* kaldılar. Böylesi bir tutum, geleneksel Osmanlı-Kürt ilişkilerinde ilk kez yaşanıyordu. Aynı dönemde, **Hasan** Ağa yönetimindeki *Yezidi Kürtler*, Rus saflarında Osmanlı Devleti'ne karşı savaştılar. Bu tutum da bir başka *ilk*'di.[138]

1855 yılında, **Yezdan İzzettin Şer** Bitlis'te ayaklandı; *Nasturi* ve *Mesihi*'lerin desteğiyle Van'ı aldı ve ayaklanmayı, Bağdat'a dek geniş bir alana yaydı.[139] Tüm gücünü *Kırım Savaşı*'na (1853-1856) ayıran Osmanlı Devleti, ayaklanmayı zor da olsa, 1855'te bastırdı. Ayaklanmanın hazırlığında ve yürütülmesinde önemli payı olan Rus binbaşısı **Lihotini**, ayaklanmadan bir yıl önce (1854) Moskova'ya gönderdiği raporda şunları yazıyordu: *"Osmanlı Hükümeti çeşitli unvan ve armağanlar ile bazı Kürt aşiret reislerini safına çekmeyi başardı. Ancak ağır vergi yükü ve adaletsizlikler altında ezilen yoksul halkı kendisine tam olarak bağlayamadı. Bu nedenle biz, halk kesimini kendimize çekebiliriz. Osmanlıların aldığı vergilerden Kürtleri muaf tutacağımıza ve adaletli davranacağımıza onları inandırırsak bu yoksul ve mazlum halk derhal bize dönecektir."*[140]

Rus binbaşının tanımıyla *"yoksul Kürt halkı"* ne o dönemde, ne de daha sonra Ruslar'dan yana *"dönmedi"* Ancak Ruslar, sayıları az da olsa kimi aşiret reislerini, para ve kandırmayla *"yokluk ve yoksulluk içinde"* savaşan Türk askerine karşı kullanmayı başardı. Nakşibendi tarikatından **Şeyh Ubeydullah** bunlardan biriydi. **Ubeydullah,** çevresindeki aşiretlerle anlaşarak, 1878'de, Rusya'yla savaşan ve ciddi gıda sıkıntısı çeken Türk Ordusu'na erzak sattırmadı. Osmanlı Devleti, ulaşım yollarının yetersizliği nedeniyle ordusuna, kendi ülkesinde yiyecek bulamaz duruma düşmüş ve halkın *"Doksanüç Harbi"* adını verdiği 1878 savaşında Türk Ordusu *"Rusla'a değil, açlığa ve tifüse"* yenilmişti.[141]

Türk askerinin savaşta yaşadıkları, yöresel ihaneti olduğu kadar, İstanbul'un aymazlığını da ortaya koyan ve ders alınması gereken acılı olaylardır. Ordu, kendi kaderiyle başbaşa bırakılmıştı; her türlü *"hastalık"* ve *"sefalet"* askerler arasında kol geziyordu. Diyarbakır'daki Rus Konsolosu, 1878'de şunları yazıyordu: *"Türk askerleri üç yıldır maaş alamıyor. Elbiseleri paçavraya dönmüş, başlarında birer keçe külah var ve çoğu yalınayak durumda. Bu nedenle savaş yeteneğini yitirmişler. Ordunun ileri gelen subaylarından birisinin, valinin karşısında ağlayarak, askerin birikmiş kırk aylık maaşlarına karşılık, hiç olmazsa ekmek ve tütün parası olarak beşer kuruş verilmesi için yalvarmasına tanık oldum".*[142]

Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlanan savaştan hemen sonra, 1880'de, **Şeyh Ubeydullah** 220 aşiret reisini *Şemdinan*'da topladı ve başlatacağı ayaklanma için destek istedi. Ardından; *Ermeniler*'i, *Keldaniler*'i ve *Nasturiler*'i yanına çekmeye çalıştı. Rus Çarı, Mısır Hidivi ve Mekke Emiri'yle bağlantı kurarak onların da desteğini istedi.[143] İngilizler'le iki yıldır, zaten ilişki içindeydi. Şeyhin etkili olduğu yerler İngiliz ajanlarının yoğun çalışma yaptıkları yerlerdi. Bir İngiliz ajanı, *Başkale*'de **Ubeydullah**'ın yardımcısıyla görüştü, konsolos vekili 1879'da, Şeyhi Hakkari'de ziyaret etti. Bu görüşmelerden sonra, kafileler halinde savaş malzemesi ve silah Şeyh'e gönderilmeye başladı. İngiliz yetkililer İstanbul'a, *"kıtlık bölgesine yiyecek gönderdiklerini"* söylüyorlardı.[144]

1880'de başlayan ayaklanma; Osmanlı, Rus ve İran sınırları arasında, geniş bir Kürt devleti kurulmasını hedeflemişti. İngilizler'in ilgi ve desteği bu nedenle yoğundur. **Ubeydullah**, *"Kürt milleti için mücadeleye girdiğini"* ileri sürüyor ve amacının *"kendi topraklarında bağımsız bir Kürt devleti kurmak olduğunu"* açıklıyordu.[145] Ayaklanma, 1880'de İran ve Rusya'nın dolaylı desteğini alan Osmanlı Ordusu tarafından bastırıldığında, kimi Kürt araştırmacıların *"ilk milli Kürt Hareketi"* adını verdiği, 19.yüzyılın son Kürt ayaklanması bastırılmış oluyordu.

Abdülhamit, 27 Ekim 1890'da çıkardığı bir yasayla, başlarında Kürt aşiret reislerinin bulunduğu, *Hamidiye Alayları* adı verilen değişik bir örgütlenmeye gitti. Doğu'da gelişmeye başlayan Ermeni hareketine karşı kullanılmak amacıyla kurulan *Hamidiye Alayları*, en az 512, en çok 1152 kişiden oluşuyor ve bu birliklerin komutanlığını *kaymakam, binbaşı, paşa* hatta *vezir* gibi ünvanlar verilen, *"okuma yazma bilmeyen"* aşiret reisleri yapıyordu. Askerleri, *"sadık"* ve *"itaatkar" Sunni* aşiretlerden seçilen ve yasal yetkilerle donatılıp *"askeri birlik"* haline getirilen bu *"alay"* lar, *Ermeniler*'den çok, Sunni olmayan *Aleviler* üzerinde baskı kuruyordu.

"Hamidiye Alayları" girişimi, devlete herhangi bir yarar sağlamadığı gibi, gelecekteki Kürt ayaklanmalarına kadro hazırlayan bir işlevi yerine getirdi. *Çözüm* diye getirilen bu uygulama, *çözüm* değil, yeni sorunlar yarattı ve kalıcı bozulmalara yol açtı. Cumhuriyet dönemi askeri tarihçilerinden Albay **Reşat Hallı,** *"Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar"* (1924-1938) adlı yapıtında, bu konuyu şöyle değerlendirmiştir: *"II.Abdulhamit döneminde, Kürt aşiretleri ve bunların reisleri çok şımartılmış ve bazı reisler, vezirlik ve paşalık rütbelerine yükseltilmişti. Babıâli tarafından tutulan ve yükseltilen birçok Kürt ileri gelenlerinin çocukları, iyi eğitim görmüşler ve Batı'daki milliyetçi akımlarla ilişkiye geçmişlerdi. Denilebilir ki, Abdulhamit Devri ve bu padişahın 'ayır ve hükmet' siyaseti, Kürt bağımsızlık hareketinin başlangıcını oluşturur."*[146]

20.yüzyıl Kürt ayaklanmaları ve bunların büyük devletlerle ilişkileri ayrı ve geniş bir konudur. Burada ayaklanmaların yalnızca ad ve tarihlerinin verilmesiyle yetinilecektir.

20. yüzyıldaki ilk Kürt ayaklanması, 22 Haziran 1906'da Bitlis'te ortaya çıktı ve 1937'ye dek büyük çoğunluğu dış bağlantılı, büyüklü küçüklü 23 ayaklanma ve ayaklanma girişimi oldu. Çoğunluğu Cumhuriyet'in ilk 7 yılında ortaya çıkan ayaklanmalar ve bastırma harekatlarının yalnızca tarih, ad ve yöreleri şöyledir: *1908 Diyarba-*

kır Ayaklanması ve telgrafhane işgali; 1913 *Molla Selim Ayaklanması* (Siirt-Bitlis); 11 Mayıs-19 Ağustos 1919 *Ali Batı Ayaklanması* (Mardin-Savur-Cizre-Nusaybin); 14 Şubat-17 Haziran 1921 *Koçgiri Ayaklanması*, (Zara-Refahiye-Kemah-Divriği); 12-28 Eylül 1924 *Nasturi Ayaklanması* (Hakkari); 13 Şubat-31 Mayıs 1925 *Şeyh Sait Ayaklanması* (Bitlis, Elazığ, Diyarbakır, Urfa); 9-12 Ağustos 1925 *Rackotan ve Raman Tedip* (yola getirme) *Harekatı* (Garzan-Silvan-Beşiri-Sason); 10-27 Ağustos 1926 *Yakup Ağa ve Oğulları Ayaklanması* (Eruh-Zilan-Adıyaman); Kasım 1926-Şubat 1927 *Ertuş, Güyan, Jirki, Şerefhan Ayaklanması* (Çömelek-Beytuşşebap-Nordüz); 1925-1937 *Sason Ayaklanması* (Sason-Batman dağlık bölgesi); 16 Mayıs-17 Haziran 1926 *1.Ağrı Ayaklanması* (Muson-Demirkapı-Doğubeyazıt); 7 Ekim-30 Kasım 1926 *Koçuşağı Ayaklanması (Ovacık-Çemişkezek-Beylan)*; 26 Mayıs-25 Ağustos 1927 *Mutki Ayaklanması (Bitlis Mutki-Selas ve Kalmas Dağı-Zorikli-İnler)*; 13-20 Eylül 1927 *2. Ağrı Ayaklanması (Ağrı Dağı)*; 7 Ekim-17 Kasım 1927, *Biçar Tedip ve Tenkil (Yola getirme-Tepeleme) Harekatı (Urfa-Cizre-Cibir-Lis)*; 22 Mayıs-3 Ağustos 1929 *Asi Resul Ayaklanması (Eruh-Midyat-Tanzi)*; 14-27 Eylül 1929 *Tendürük Tenkil Harekatı* (Ağrı Dağı-Karaköse); 26 Mayıs-9 Haziran 1930 *Savur Tenkil Harekatı, (Savur-Midyat-Cizre)*; 20 Haziran-7 Eylül 1930 *Zeylan Ayaklanması (Erciş-Muradiye-Patnos-Diyadin)*; 16 Temmuz-10 Ekim 1930 *Oromar Ayaklanması (Oromar-Şemdiyan)*; 7-14 Eylül 1930 *3.Ağrı Harekatı (Ağrı Dağı)*; 8 Ekim-14 Kasım 1930 *Pülümür Harekatı (Erzincan-Aşkirik-Dağbey-Haryi)*; 1937-1938 *Tunceli (Dersim) Tedip Harekatı (Tunceli-Pertek-Hozat).*[147]

Tunceli Ayaklanmasından PKK'nın harekete geçtiği 1983 yılına dek, 46 yıl boyunca herhangi bir Kürt ayaklanması ortaya çıkmadı. 1980'den sonra başlayan ve aldığı dış destekle uluslararası bir örgüt haline gelen PKK (KADEK) hareketi, etkisini hala sürdürmektedir. 200 yıl

süren ve büyük çoğunluğu emperyalist kışkırtma ve desteğe dayanan ayaklanmalar, Türkiye'ye ve Kürt halkına büyük zararlar vermiştir. Ancak bu ayaklanmalar, bazı aşiret yönetimleriyle sınırlı kalmış ve kitlesel bir çatışmaya dönüşerek *Türk-Kürt birlikteliğini* bozacak bir sonuca henüz ulaşmamıştır.

Türkiye bugün, örneği pek görülmeyen tehlikeli ve ilginç bir süreçten geçmektedir. Varlığı dış desteğe bağlı çok sayıda bölücü örgüt, varlığı yine dış desteğe bağlı politikacıların dolaylı-dolaysız desteğiyle, ayrılıkçı eylemlerini alabildiğine özgür biçimde yürütmekte, halk bu yıkıcı gidişe, doğal ve tarihsel birikimleriyle, kendiliğinden direnmektedir. Bu, Türkiye'ye özgü ve gerçekten *çok ilginç* bir durumdur. Eğer önlem alınmazsa, halkın kendiliğinden sürdürdüğü *birlik duygusu* ve bu duygunun oluşturduğu ortak *direnç*, sonsuza dek devam edemez. Siyasi ve idari aymazlığa son verilerek yoksulluğun giderilmesi, zaman yitirmeden bu yönde adım atılması gerekir. Bu yapılmadığında, emperyalist kışkırtma, sonunda başarılı olacak ve etnik köken farklılıkları giderek *yerleşik çatışmalara* dönüştürülecektir. Bu ise, Türkiye'nin *mahvolması* anlamına gelecektir.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. MEŞRUTİYET'TEN I. MECLİS'E (1876 – 1920)

Evrensellik ve Özgünlük

Her toplum, kendisini oluşturan bireyler gibi, geçmişten gelen alışkanlıklara, geleneklere ve ortak değerlere sahiptir. Tarihsel birikime dayanan ve sosyal yapıya biçim veren ortak yaşam, toplumun özgünlüğünü belirleyen ana unsurdur. Temel olan, toplumun kendisidir, ama hiçbir toplum, dünyada tek başına yaşamamaktadır. Dönemin özelliklerine ve toplumlararası ilişkilerin yoğunluğuna bağlı olarak, istese de istemese de diğer toplumlarla yakın ya da uzak ilişki içindedir. Hiçbir toplum, kendi içine kapanarak yaşayamaz. Başkaları tarafından *etkilenirler* ve başkalarını *etkilerler*. İnsanlık tarihi bir anlamda, çoğu çatışmaya dayanan bu etkileşimin tarihi gibidir. Her toplum, karşılıklı ilişkilerde kendisini korumak için, doğal bir dürtünün kendiliğinden harekete geçirdiği bir iç güdüyle özsavunma içine girer. *Korunma* ya da *etkileme* eğilimi, toplumlararası ilişkilerde geliştirici bir çelişki halinde varlığını sürdürür. Bu süreç gerçekte bir uygarlık gelişimidir. Toplumlararası yakınlaşma uygarlaşmanın bir ölçütüdür, ama özellikle emperyalizm çağı olan günümüzde uygarlık, herhalde ondan daha çok, toplumsal kimliği korumayla sağlanacak bir ilerlemedir.

Toplumlararası farklılıklar; yaşam biçiminden kültüre, inanç sistemlerinden üretim etkinliklerine dek her alanda varlığını sürdüren özelliklerdir. Toplumsal düzenin kurallarını belirleyen ya da kuralları toplumsal düzen tarafından belirlenen siyasal sistemin, *farklılıklar* dışında kalamayacağı açıktır. Her toplum, bugün yaşanan ancak geçmişle ilişkili olan sosyal ve ekonomik koşulların belirlediği, kendine özgü bir yönetim biçimiyle yönetilir. Bu durum, temelinde nesnellik bulunan bir zorunluluktur. Başkasına *özenme* ya da *benzeme* davranışı, başarı şansı olmayan girişimler, bozulmaya yönelik sonuçsuz çabalardır. Her toplum, içinde bulunduğu koşullara uygun olarak ge-

lişimini sürdürecektir. *Yenileşme*'yle *özenme* ya da *benzeme* uzlaşmaz kavramlardır.

Toplumsal gelişime yön veren ana etkenin, toplumun kendi iç gücün olması; dıştaki örneklerden *sonuç çıkarma, deneyimlerden yararlanma* ya da *uygun olanı kullanma* girişimlerini elbette önlemeyecektir. Ekonominin olduğu kadar her siyasi sistemin, ne denli özgün olursa olsun, herkesin yararlanabileceği evrensel bir yanı vardır. Önemli olan, taklitçiliğe düşmeden bu yanın değerlendirilmesi ve gelişim yönünde kullanılabilmesidir. Ne denli karşıt görünse de, evrensellikle özgünlük birbirini tamamlayan niteliklerdir. Toplumsal olaylarla ilgilenenler, özellikle de siyasetle uğraşanların düşebileceği en önemli yanılgı, *evrensellik* adına *özgünlüğün*, *özgünlük* adına *evrenselliğin* göz ardı edilmesidir.

Toplumlar, ticaretin gelişmesiyle birbirlerine yakınlaşmaya başladılar. Bir yandan savaşıp çatışırken, bir başka yandan ticari ilişkiler geliştirip, ekonomiye dayalı coğrafi birliktelikler ve kültürel yakınlaşmalar gerçekleştirdiler. Barışla savaşın iç içe girdiği, yok oluşların ya da yeniden ortaya çıkışların yaşandığı, güç dengelerinin sürekli değiştiği uzun tarihsel süreçlerden geçilerek bugünlere gelindi. İnsanlık herhalde en yoğun, en karmaşık ve belki de en kuralsız kaynaşma dönemini günümüzde yaşıyor. İnsan davranışları birbirine benziyor ama bütünleşmiyor, ticaret'in küresel işleyişi insanları birbirine bağlıyor, ama yakınlaştırmıyor. Dünya, *yakınlaşmayla ayrışmanın, birleşmeyle parçalanmanın* birlikte yaşandığı karışık ve karmaşık bir dönemden geçiyor. Uluslararası örgütler, bölgesel birlikler kuruluyor, ama insanlık tarihinde görmediği bir yabancılaşma yaşıyor. Güçlüler daha güçlü, yoksullar daha yoksul oluyor. Dünya, insanlığın tümünü kapsayan, sömürü ve çatışma içermeyen bir düzenden

hala çok uzak. Ülkelerin belli bölgelerde bir araya gelmeleri ve kural belirleyen anlaşmalarla birbirlerine bağlanmaları; uygarlık gelişiminin doğal sonuçları değil. Anlaşmalar, büyük güçlerin çıkarlarına hizmet eden düzenlemelerin ötesine geçemiyor.

Doğu-Batı başta olmak üzere, *Kuzey-Güney* ya da *varsıl yoksul* farklılıkları, ağır sonuçlarıyla sürüyor. Tarihsel, sosyal ve ekonomik gelişkinliğin belirlediği siyasal düzen farklılıkları, uzlaşmaz çelişkiler halinde varlığını sürdürüyor. *Batı*'yla *Doğu*'nun, *Kuzey*'le *Güney*'in ya da varsılla yoksulun, benzer sistemlere sahip olması elbette olası değildir. *Evrensellikle özgünlüğün* kesinlikle karıştırılmaması gerektiği bir dönem yaşanıyor. Gelişmiş ülkelerde geçerli olan yönetim biçimiyle, azgelişmiş ülkelerdeki siyasi düzen işleyişi, birbirlerinden çok farklı bir yol izliyor. Aynı şey elbette partiler için de geçerli. Farklılıkları yaratan nedenler, geçmişten gelen toplumsal özelliklere dayanıyor. Batı ve Doğu toplumları incelendiğinde, her toplumun kendine uygun yönetim biçimleriyle yönetilmeleri gerektiği açıkça görülüyor. Yenileşmeye dönük değişim gücü, *başkasına benzeme* ya da *başkasının istediği gibi olma*'da değil, her toplumun kendi özgün yapısında bulunuyor.

Türk toplumunun tarihsel gerçekleri, günümüze taşınan sosyal alışkanlıkları ve geleceğe yönelik gelişme istekleri, bugün benzemeye çalışılan Batı toplumlarından çok farklı önceliklere ve özelliklere sahiptir. Uygarlık gelişimini yükseltmek ve toplumsal gönenci sağlamak, her toplumda olduğu gibi, başkalarına benzemeyi değil, yaratılmış olan toplumsal değerlerin yenileştirilerek korunmasını gerektiriyor. Geçmişten gelen birikimin, geleceğe yön veren gelişimci uygulamalara dönüşebilmesi, buna bağlı. Bu işi başarmak için herşeyden önce, *Batılılaşma* adına geliştirilen yozlaşma ve yabancılaşmadan kurtulmak, bilgi

sahibi olmak ve bilgiyi bilince ulaştırarak maddi bir güç haline getirmek gerekiyor.

Türkiye, varlığını tehdit eden küresel politikanın yıkıcı sonuçlarını önlemek zorundadır. Üstelik bu politika, artık dış olgu olmaktan çıkmış, siyaset başta olmak üzere toplumun her kesiminde yaşanan bir iç sorun haline gelmiştir. *Avrupalılaşma* adına kullanılan *Batıcılık*, *İslamlaşma* adına kullanılan *Arapçılık* ve *demokrasi* adına kullanılan *Kürtçülük*, bütünlüklü bir siyasetin parçaları olarak, ulusal varlığa yönelen emperyalist politikanın araçları haline getirilmiştir. *Demokrasi gereği* ve *ülke içi siyaset* olarak gösterilen ve emperyalizme hizmet eden bu tür yapay oluşumların, ulus-devlet yapısına daha fazla zarar vermemesi için, herşeyden önce ve zaman yitirmeden, siyaset dışına çıkarılması gerekir. Ulusal varlığın korunmasının ilk ve yaşamsal gereksinimi, her düzeydeki işbirlikçinin etkisizleştirilmesi ve bu unsurların, devlet başta olmak üzere siyasi, ekonomik ve sosyal tüm alanlardan yalıtılmasıdır. Böylesi bir girişim, ancak yönetim gücünün elde edilmesiyle başarıya ulaşabilir. Bu nedenle, Türk ulusunun varlığını korumak isteyenler, ulusal örgütlenmenin yaratılması konusunu gündeme getirmek ve halkın katılımını sağlamak koşuluyla, hangi yöntemle olursa olsun iktidarı elde etmek zorundadırlar.

1919 örgütlenmelerinin yeniden güncellik kazanması, Türkiye'nin benzer koşulları yaşamakta olmasındandır. Ulusal mücadelenin partisiz, ya da daha doğru bir söylemle parti ayırımı yapmadan örgütlenmesi, ilkeleri belli, kolay anlaşılır ve yaşamsal bir gereksinimdir. Emperyalizmin dolaylı ya da doğrudan işbirlikçileri, vatan satıcıları ve gizli-açık hainler dışında herkes, bir araya gelmelidir. Bu, Türk ulusunun yabancısı olmadığı, örneğin seksen yıl önce başarıyla uyguladığı bir örgütlenme biçi-

midir. *Müdafaa-i Hukuk* ve *Redd-i İlhak* dernekleri, yerel kongreler, meclisler, bunların öncesi ve sonrası bugün yeniden ilgi çekiyorsa, Türk halkında ulusal kaygılar oluşuyor ve bir savunma iç güdüsü gelişiyor demektir. Duyguların bilince çıkarılması gerekir. Bunu yapacak olanlar ise ulusu temsil etmeye yönelen aydınlardır. Siyasi tarihimizin yakın dönemi dikkatlice incelenmeli ve bugüne yönelik yararlanılabilir sonuçlar çıkarılmalıdır. Bilgi ve bilinç olmadan, örgütlenme ve sonuç getirecek bir mücadelenin de olamayacağı bilinmelidir.

Türkiye'nin sorunlarına yanıt arayan, farklı programlara ve amaçlara sahip, farklı örgütlermiş gibi sunulan günümüz partilerinin ne oldukları, neyi temsil ettikleri ve ne yaptıkları ortaya konmalı, üstelik bu çok açık biçimde yapılmalıdır. Bu partiler, adları ya da binaları gibi, gerçekten değişik partiler midir? Türk halkının sırayla iktidara getirdiği bu örgütler, birbirinden farklı olan hangi politikayı uygulamıştır? Ulusal bağımsızlık ve toplumsal gönenç yönünde, hangisi ne yapmış ve Türkiye'yi daha iyiye götürmüştür? Bugün iktidarda olan ve gelecekte iktidar olacak partiler, siyasi sistemin bugünkü yapısını değiştirmeden, halkın ve ulusun sorunlarını çözecek ulusal politikalar uygulayabilirler mi?

Siyasi parti kavramı, Türkiye'nin gündemine bugünkü anlamıyla, Cumhuriyet dönemiyle birlikte girdi. 19. yüzyıl sonlarındaki örgütlenmeler parti değil, kendine özgü nitelikler taşıyan bir tür derneklerdi. 1908'den sonra *fırka* adıyla kurulanlar ise, fırka adıyla kurulmalarına ve seçimlere katılmalarına karşın, partiden çok derneğe benzeyen, genellikle öncekilerin devamı olan örgütlerdi. Ortak özellikleri, Türk toplumunun ekonomik sosyal yapısı-

nın doğal ürünleri olarak değil, Batı partilerine özenerek, onları taklid ederek ortaya çıkmalarıydı. Kurulan örgütler ve yürütülen mücadele, toplumsal gereksinimlerle, gözle görülür bir uyumsuzluk içindeydi. Örgütlere *fırka* adı verilmişti, ama ne düzenli bir parti işleyişi, ne temsil edilecek sınıflar, ne de ulusal mücadelenin önem ve yöntemi biliniyordu. Halka ulaşılamamış, kitle tabanı yaratılamamıştı. *İmparatorluğun kurtarılarak güçlendirilmesi için*, İmparatorluğu yıkmakta olan Batı'yla bütünleşmeye çalışılıyordu. Batı'daki siyasi sisteme ve partilere özeniliyor, ancak bu sistemin dayandığı, ekonomik-tarihsel yapı bilinmiyordu. Toplumsal düzen değişikliğinin isteğe bağlı bir tercih sorunu olduğu sanılıyor, *yasalar* ve *kararnamelerle*, *"Avrupa gibi olmaya"* çalışılıyordu. Batı'daki sistemin, kendini yaratıp yaşatan nesnel koşulların ürünü ve toplumun gelişme gereksinimlerine yanıt veren doğal bir toplumsal evrimin sonucu olduğu kavranamıyordu. Koşullara sahip olmadan, koşulların yarattığı sonuçlara sahip olmak isteniyordu. Anlamsız isteğin kaçınılmaz sonucu, elbette siyasi-kültürel bozulmadan başka bir şey olmayacaktı.

Ekonomik etkinliğin sonuçları olan siyasi kurum ve gelenekler, tarihsel-kültürel gelişimin zorunlu sonuçları, topluma yabancılaşmayan gelişim unsurlarıdır. Her ülke, görecelik içeren geri kalma ya da ilerleme sorunlarını, kendi özgün yapısına ve kendi gücüne dayanarak çözmek zorundadır. Özgünlüğün gözardı edilmesi ya da "geriliğin" nedeni sayılması, üstelik bir de bundan kurtulmak için başkasına benzemeğe çalışılması, *geriliğin* ve *gericiliğin* tam olarak kendisidir. Toplumsal yapıyı ve bu yapıyı geliştirecek yöntemleri saptayarak geleceğe yön vermek için, tarihin ve onun doğal sonucu olan bugünün birlikte ele alınması, buna göre davranılması gerekir. Toplumsal gelişim; geçmişle bağlantılı, sürekli yenilenen ve değişimlerle

bugüne gelen kesintisiz bir süreçtir. Bu sürecin doğru kavranması, gelecek için girişilecek politik mücadelenin başarı koşuludur.

Ülkemizde siyasi parti çalışması yapanlar ya da yapacak olanlar, bu kitapta uzun bölümler halinde tartışmaya sunulan tarihsel, sosyal ve ekonomik konuları değerlendirip eleştirel bir yaklaşımla irdelemelidirler. Bunu yapıp halkla ilişkiye geçtiklerinde, şimdiye dek kendilerine söylenen ya da gösterilenden çok başka bir dünyayla karşılaşacaklardır. İçinde yaşanan toplumu, tarihi kökleriyle birlikte tanımak, gelişim koşullarını ve niteliğini kavramak, onu geliştirip değiştirmenin ön koşuludur. Böylesi bir çaba harcanmadan girişilecek politik eylem, istek ve amaç olarak ne denli *"ileri"*, *"çağdaş"* ya da *"inanç"* la dolu olursa olsun, başarılı olamayacaktır.

I. Meşrutiyet

1876 yılında, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devleti'ne başkaldırmış, Balkanlar'ın değişik yerlerinde milliyetçi ayaklanmalar başlamıştı. Rus Generali **Çernayef**'in komuta ettiği Sırp ordusu, **Gazi Osman Paşa** tarafından yenilgiye uğratılmış, **Osman Paşa**'nın ordusu Belgrad'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Rusya bu aşamada İstanbul'a bir ültimatom gönderiyor, hareketin durdurulmasını, aksi halde savaş ilan edeceğini bildiriyordu. İstanbul Hükümeti, Rus notasına uyarak **Osman Paşa**'yı durdurmakla kalmıyor, konuyu görüşmek üzere 23 Aralık 1876'da İstanbul'da, *Tersane Konferansı* adı verilen ve Rusya başta olmak üzere İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın katıldığı uluslararası bir toplantı düzenliyordu. Kimilerinin, *"Türk tarihindeki ilk demokrasi girişimi"* olarak kabul ettiği *I.Meşrutiyet*, Konferans sırasında (26 Aralık 1876), hükümetin kutlamalarla halka duyurduğu, *Anayasa (Kanuni Esasi)* adı verilen bir metnin kabul edilmesiydi.

I. Meşrutiyet olarak tanımlanan girişim, demokrasi ya da bir anayasal düzen istemi değil; İstanbul'da toplanan yabancıları etkilemeye yönelik, içi boş, taktik bir düzenlemeydi. Bu girişimle yeni hükümetin *Batı'ya ve reformlara yatkınlığı gösterilecek* ve Avrupalılar'dan *"Bulgaristan ve Bosna-Hersek'te, Hıristiyanlar yararına yapılmak istenilen sınır değişikliklerinden"* vazgeçmeleri istenecekti.[1] Bu boş inancı hükümetin aklına, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi **Sir Henry Elliot** sokmuştu. Toprak dahil, her türlü ödünü vermeyi, *günü geçirmenin aracı* haline getiren üst yönetim, **Elliot**'un önerisiyle İngiliz yanlısı **Mithat Paşa**'yı[2] hükümete alıyor ve ilk kez karşılaştıkları *meşrutiyet* isteğini yerine getirmek için harekete geçiyordu. Anayasa tasarısını bizzat **Elliot**'un kaleme aldığı da söyleniyordu.[3] O güne dek, özellikle İngilizler, anayasa, meclis, meşrutiyet gibi bir istekte bulunmamıştı. İşlerini padişahlarla yürütmek onlara kolay geliyordu. Ancak bu kez, biraz da rastlantılar sonucu padişah olan **Abdülhamit**'i yeterince tanımıyorlar, üstelik ondan kuşkulanıyorlardı. *I. Meşrutiyet*, yeni padişahı gerektiğinde baskı altına almanın aracı olarak gündeme getirilmişti. Nitekim **Sir Henry Elliot** 23 yıl sonra, 1897' de yazdığı anılarında; *"Avrupa devletlerinin 1876 Anayasa girişimine karşı yakın ilgi"* gösterdiğini söylüyor ve *"anayasal"* rejimin *"Avrupa'nın himayesine alınması halinde"* **Abdülhamit**'i *"baskı altında tutma"*olanağına sahip olunacağını ileri sürmüştü.[4]

Avrupalılar Türkler'in gösterişli *Meşrutiyet* kutlamalarından etkilenmediler ve *Tersane Konferansı*'nda aldıkları kararları, uygulanmak üzere Osmanlı hükümetinin önüne koydular. Onların sorunu, meşrutiyet ya da anayasal düzen değil, İmparatorluk'tan pay almayı bekleyen herkesin, üzerinde anlaşabileceği bir yöntemin bulunması ve bunun Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmesiydi. Bu istek, üstelik yalnızca *Tersane Konferansı*'nın değil, elli yıllık *"hasta adam"* politikasının temel amacıydı. Daha bir yıl önce İngiltere, *"Bab-ı Alî'nin ricasına karşın"* Avusturya'nın

hazırladığı bir notayı kabul ederek, *"Türkiye'nin vakar ve bağımsızlığının ciddiye alınabileceği günler artık geride kaldı. Osmanlı Padişahı eğer borçlarını ödeyemiyor ve düzeni koruyamıyorsa, bunun sonuçlarına da katlanmak zorundadır"* diyordu.[5]

I. Meşrutiyet, ülke gerçeklerine değil, *yabancının istemine göre politika belirlemenin* ve bunu halka başarıymış gibi sunmanın örneklerinden biridir. Sırbistan, Bulgaristan ve Batı Trakya'nın elden çıkmasına neden olacak bir süreci başlatan *Tersane Konferansı*'na, büyük devletler olağanüstü elçilerle katılmıştı. İngiltere, sanki toplantının niteliğini gösterircesine, Sömürgeler Bakanı **Salisbury**'i göndermişti. Kendi hükümetine olduğu kadar, yabancı büyükelçilere de muhalefet yapmak zorunda kalan **Abdülaziz**, 1876'da bir saray darbesiyle devrilmiş, yerine *Meşrutiyet* sözü veren mason padişah **V.Murat** geçirilmişti. *İngiltere'nin zaferi* olarak kabul edilen bu değişim, o güne dek Osmanlı tarihinde görülmemiş garip bir törenle kutlanmıştı. **V. Murat**, padişah olarak halkın önüne çıktığında, Osmanlı Devlet marşıyla birlikte *"God Save the Queen"* (Tanrı Kraliçeyi Korusun) marşı da çalınmıştı.[6]

Ruh sağlığı bozulduğu söylenen **V. Murat** birkaç ay sonra tahttan indirildi, yerine, aynı yıl içinde (1876) tahta çıkarılan üçüncü padişah olan, **II. Abdülhamit** geçti. **Abdülhamit**, 1876 yılı sona ermeden, *Sırbistan olaylarına çözüm bulmak için* İstanbul'da bir konferans düzenledi ve Avrupalı devletler sanki olumlu etkileneceklermiş gibi, aynı günlerde, göstermelik *I.Meşrutiyet* ilan edildi.

Konferans'ın 26 Aralık'taki ikinci oturumunda, delegelerin konuşmalarıyla, top sesleri birbirine karışıyor, dışarda coşkulu bayram kutlamaları yapılıyordu. Oysa ortada kutlanacak bir şey olmadığı gibi, Osmanlı Devleti yeni toprak yitikleriyle karşı karşıyaydı. Nitelim o günlerde, 1.Doğu Rumeli Valiliği Bulgarlar'a bırakılmış, *"2. Doğu Rumeli eyaletinde halkın gönenç ve güvenliğini sağlamak için"* Bulgar prensliğine yasa çıkarma yetkisi verilmişti.[7]

Ulusal haklar yitirilirken halkın karşısına törenlerle çıkma tutumu, daha sonra da görülecektir. Örneğin, 1995'te Türkiye'yi ekonomik çöküşe götüren *Gümrük Birliği Protokolü* imzalandığında, çok başarılı bir iş gerçekleştirilmiş gibi, devlet törenleri düzenlenmişti.

Abdülhamit, bir ay süren Konferans'ın bitiminden 15 gün sonra, 5 Şubat 1876'da, Anayasa ve *Meşrutiyet*'in hazırlayıcılarından **Mithat Paşa**'yı, üstelik onun hazırladığı Anayasa'ya dayanarak (113.madde) sadrazamlıktan aldı ve sürgüne yolladı. **Mithat Paşa**'nın savaşa olan eğilimi, *"millet askeri"* adlı bağımsız bir ordu kurma yönündeki çabaları ve İngiliz yanlılığı, **Abdülhamit**'i rahatsız etmişti. **Mithat Paşa**, *Taif*'e sürüldü ve 1884'de burada boğularak öldürüldü.

I. Meşrutiyet'in kısa ve etkisiz ömrü, yalnızca on bir ay sürdü. Anayasa gereği "seçimler" yapılmış, *"Meclis-i Mebusan"* 19 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nda, gösterişli bir törenle açılmıştı. Meclis adı verilen bu ilginç kurulda, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan hemen tüm azınlıklar yer alıyordu. Türkler azınlıktaydı, üstelik *I. Meşrutiyet Meclisi*, halkın seçtiği temsili bir kurum da değildi. Milletvekilleri (mebuslar), daha önce seçilmiş olan il genel meclisleri tarafından belirlenmişti.[8] 130 üyesi olan[9] *I. Meşrutiyet* Meclisi'nin I. Döneminde, isimleri bugün bilinen milletvekillerinin, 47'si Müslüman 56'sı ise Hıristiyan ağırlıklı olmak üzere diğer dinlerdendi. Müslüman milletvekillerinin 15'i Arap, 32'si ise Anadolu Müslümanıydı. Bu sayılar 13 Aralık 1877'de başlayan İkinci Dönemde; 54 Hıristiyan'a karşılık, 12 Arap ve 25 Anadolu Müslümanı olmuştu.[10]

I. Meşrutiyet Meclisi bir padişah fermanıyla ve herhalde yerinde bir kararla kapatıldı. Meclis'te çoğunluğu oluşturan azınlıklar, bu çoğunluğu arttırmak ve İmparatorluğun azınlıkların çoğunlukta olduğu önemli bölgelerinde tümüyle etkili olmak için, nüfus esasına göre seçim istiyorlardı. Batı ve Doğu Trakya'dan, İstanbul'dan ya da Er-

meni bölgelerinden gelen milletvekilleri, bu düşünceyi ısrarla savunuyordu. Meclis'te yapılan görüşmelerde; *"Müslim-gayri müslim tabirinin kaldırılması"* (Vilayet Yasasına göre seçim bölgelerinde bu iki kesim yüzde ellişer milletvekili çıkarıyordu),[11] Türkçe yanında azınlık dillerinin de *"resmi dil yapılması"*, *"yönetim düzeninin yerelleştirilerek yeniden yapılandırılması"*, *"basın özgürlüğü"*, *"bölgesel vergi sistemi"*, *"Batı'ya daha çok bağlanma"*[12] gibi konularda İmparatorluğun çözülmesine yol açacak istek ve tartışmalar yapılıyordu.

I. Meşrutiyet Meclisi Türk siyasi tarihinde olumlu bir sonuç ve iz bırakmadan, yok olup gitti. Kapatılmasına, meclis içinden ya da dışından bir tepki gelmedi. Türk halkı, kuruluşunda olduğu gibi kapatılışında da, içinde olmadığı bu olayı yalnızca dışardan izledi. Batılılar ve Türkiye'deki *Batıcılar*, özellikle azınlıklar, *iyileşme (Islahat)*'den, *yeniden düzenleme (tanzimat)*'den sürekli söz ediyordu ama, onların düşündüğü *iyileştirme; "Anayasa'ya dayalı meclis düzeni"* kurup devleti güçlendirmek değil, *meşrutiyet* adı altında yönetim zayıflığına yol açacak bir azınlıklar koalisyonu yaratmaktı.

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Aralık 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada, *I.Meşrutiyet* ve getirdiği Anayasa konusundaki görüşlerini açıklar. Milletvekillerine elindeki 1876 Anayasasını gösterir ve *"bu kitap"* diye söz ettiği *I. Meşrutiyet* Anayasası için şunları söyler: *"Efendiler, bir paşanın başkanlığında üçü Hıristiyan olmak üzere on altı memur, on ulema ve iki askerden oluşan bir heyet Babıâli'de toplandı ve bu kitabı yazdı. Bu kitap, milleti memnun etmek için, milletin arzu ve gerçek emellerini yerine getirmek için yazılmadı. Efendiler, bu kitap, düşmanlarımızı geçici bir süre de olsa memnun etmek amacıyla yazılmıştır. Kitabın; millet ile, egemenlik ile, millet iradesi ile hiçbir ilgisi yoktur. Bu kitap, üstündeki* (Anayasa y.n.) *ünvanı ile milleti yıllarca aldatan ve aldattıkça, dağılıp çökmeye sevk eden bir kitaptan başka bir şey değildir. Bir paçavradır efendiler."*[13]

II. Meşrutiyet

II. Meşrutiyet, 23 Temmuz 1908'de ilan edildi. Bu hareket, birincisiyle kıyaslanamayacak kadar etkili oldu, ama siyasi düzen işleyişinde, o da niteliksel bir dönüşüm sağlayamadı. Tersine, tüm iyi niyetlere karşın İmparatorluğun dağılmasıyla sonuçlanacak süreci başlattı. *II. Meşrutiyet*'le başarılı bir sonuca ulaşılamadı ama, siyasi mücadeleye gözle görülür bir devingenlik kazandırıldı ve yeniliklere zemin oluşturacak girişimlerde bulunuldu, Türk toplumunda kalıcı izler bırakan ve ülkenin işgaliyle sonuçlanan Dünya Savaşı'na katılındı. Devleti kurtarmak için yola çıkılmıştı, ama sonuçta, İmparatorluk parçalanmaya götürüldü. Otuz üç yıllık *Jön Türk* mücadelesinin, farklı bir niteliğe ulaşan son aşamasında yer alan *Meşrutiyet* hareketine, son üç yılda subaylar da katıldılar ve *II. Meşrutiyet* esas olarak onlar tarafından gerçekleştirildi. Subayların katılması harekete güç ve düzen verdi. Olumlu sayılabilecek yenileşme girişiminin hemen tümü, onlar tarafından gerçekleştirildi. Subayların varlığı, birincisinden farklı olarak Meşrutiyet'in bu kez *ses getiren* bir eyleme dönüşmesine yol açtı. *II. Meşrutiyet*, padişahın yetkilerini kısıtlayacak kadar etkili oldu.

Anayasa'yı yürürlükten kaldırdıktan sonra tüm iktidarı elinde toplayan **Abdülhamit'e** karşı, 1899'dan sonra muhalefet artmaya başlamıştı. Muhalefetin öncülüğünü yapan *Jön Türkler*, Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konmasını ve seçimlerle bir meclis oluşturulmasını istiyordu. 1908'e gelindiğinde muhalefet, özellikle Makedonya'da 3. Ordu subayları arasında etkisini arttırmış ve her an eyleme geçebilecek bir örgütsel düzeye ulaşmıştı. Eylemin gerekçesi gecikmedi. İngiltere Kralı **VII. Edward** ile Rus Çarı **II. Nikolay**, Haziran 1908'de *Ravel*'de buluşarak *"Make-*

donya sorununa ve burada yapılacak reformlara" değinen bir bildiri yayınladılar. Bu tür bildirilerin ne anlama geldiğini artık anlamış olan subaylar ve aydınlar bundan tedirgin oldular, özellikle Batı Trakya halkı benzer duygularla tedirginliğe katıldı. Gelişmeyi, *"Rumeli'nin parçalanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılacağı ve Padişah'ın buna seyirci kalacağı"*[14] biçiminde yorumlayan 3.Ordu subayları harekete geçtiler.

4.Temmuz 1908'de Kolağası (yüzbaşı-binbaşı arasında bir rütbe) **Niyazi Bey (Resneli Niyazi)** dağa çıktı. Onu, diğer küçük rütbeli subaylar izledi. Padişahça yüksek yetkiler verilerek **Niyazi Bey**'i yakalamakla görevlendirilen **Şemsi Paşa**, *Manastır*'da vuruldu. *İttihat ve Terakki Cemiyeti (Birlik ve İlerleme Derneği y.n.), Meşrutiyet* için açık siyasi çalışmaya geçti. Ayaklanmayı bastırmak için Anadolu'dan gönderilen birlikler *İttihat ve Terakki* propagandacıları tarafından etkisizleştirildi. 20 Temmuz'da *Manastır*'ın Müslüman halkı *Meşrutiyet* isteğiyle ayaklandı ve askeri depoları ele geçirdi. Arnavutlar *Firzovik*'te toplanarak meşrutiyet için and içtiler ve Padişah'a bir telgraf çekerek, *"Meşrutiyet hemen ilan edilmediği takdirde İstanbul'a yürüyeceklerini"* bildirdiler. Rumeli'nin değişik kentlerinden İstanbul'a, bu tür telgraflar yağmaya başladı. 22 Temmuz gecesi, **Niyazi Bey** ve **Eyüp Sabri Bey, Şemsi Paşa**'nın yerine Manastır Olağanüstü Komutanlığına atanan Tatar **Osman Paşa**'yı tutuklayıp "dağa kaldırdılar", 23 Temmuz'da *Manastır*'da *Meşrutiyet* ilan edildi ve bir gün sonra 24 Temmuz'da **II. Abdülhamit** Anayasa'yı yeniden yürürlüğe koydu, *Meşrutiyet*'i kabul etti.

II. Meşrutiyet, "hürriyet ilanı" olarak adlandırılıp *Rumeli*'de yoğun olmak üzere ülkede çoşkuyla karşılandı. *İttihat ve Terakki Cemiyeti* artık, İmparatorluğun en etkili örgütü haline gelmişti. 1908 yılında yapılan seçimlerde, *Cemiyet* ezici bir çoğunluk sağladı. 13 Nisan 1909'da İstanbul'da ortaya çıkan Meşrutiyet karşıtı ayaklanma (31 Mart Olayı) Selanik'ten gelen *Hareket Ordusu* Komutanı **Mahmut Şevket Paşa** tarafından bastırıldı. 27 Nisan

1909'da **II.Abdülhamit** tahttan indirildi, yerine kardeşi **V.Mehmet** padişah yapıldı.

"Resmen ve hukuken iktidarda olmayan, ancak eylemsel olarak iktidarı elinde tutan"[15] *İttihat ve Terakki*'ye karşı muhalefet oluşması gecikmedi. 1911'de *Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Özgürlük ve Anlaşma Partisi)* kuruldu. Ancak bu parti, 1912 seçimlerinde başarılı olamadı ve yabancı devletlerin de desteğiyle, meclis dışı muhalefet yapmaya başladı. *Hürriyet ve İtilaf*'la ilişkili, *Halaskâr Zabitan (Kurtarıcı Subaylar)* adlı bir örgüt, *İttihat ve Terakki*'nin hükümetten çekilmesini ve İttihatçılar'ın çoğunlukta olduğu Meclis'in feshedilmesini sağladı. *II. Meşrutiyet* böylece, kan da dökülen çatışmalarla dolu yeni bir sürece girdi. İttihatçılar, 23 Ocak 1913'te *Babıâli* (Osmanlı Hükümeti)'yi basarak yeniden iktidara geldiler. Hürriyet ve İtilafcılar buna, Sadrazam **Mahmut Şevket Paşa**'yı 11 Haziran'da öldürerek yanıt verdiler. Bunun üzerine *İttihat ve Terakki*, "çok partililiğe" son verdi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası kapatıldı. Yöneticilerinden bir bölümü yargılanıp idam edildi, bir bölümü ise tutuklanıp Sinop Cezaevine konuldu.

II. Meşrutiyet hareketi, halka ulaşarak köklü toplumsal dönüşümler sağlayamasa da, Türk siyasi yaşamına, milliyetçi duygularla biçimlenen yurtsever bir canlılık getirmiştir. Yenilikçi arayışlar içine girilerek, o güne dek söylenmeyenler söylenmiş, yapılmayanlar yapılmıştır. *Meşrutiyet*'in yarattığı göreceli özgürlük ve sansürün kalkmasıyla, uzun süre baskı altında tutulmuş düşünceler açıklanmaya, tartışmalar, eleştiriler yapılmaya başlandı. Çok sayıda gazete ve dergi yayımlandı ve Türkiye'nin o güne dek bilmediği, canlı bir düşünce ortamı oluştu. Anayasa'da yapılan değişikliklerle, kamusal alanda padişahın yetkilerini sınırlayan karma bir yönetim biçimi geliştirildi. 1908, 1912 ve 1914'de yapılan seçimleri *İttihat ve Terakki* kazandı. Seçimler, tartışmalar ve örgütlenmelerle yaratılan yurtsever birikim, Kurtuluş Savaşı'na önemli katkı sağladı. Mütareke (ateşkes) ortamında yapılan 1919 seçimlerini

kazanan ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin desteklediği adaylar, önemli oranda Kurtuluş Savaşına katıldılar ya da bulundukları yerlerden Savaş'ı desteklediler.

Jön Türkler

19.yüzyılın son çeyreğinde bir gurup Osmanlı aydını, o güne dek pek görülmeyen biçimde padişaha karşı örgütlü bir muhalefet başlattılar. 1876'da başlayan, 1895'ten sonra canlanan ve 1908'e dek süren bu muhalefete katılanlar, Türkiye ve dünyada *Jön Türkler* adıyla tanımlandılar. Sayıları az ve etkisizdiler; bilinç düzeyleri giriştikleri eylem için yeterli değildi; halkla ilişki kurmuyor, ona güvenmiyor ve bir seçkinler kadrosu oluşturmaya çalışıyorlardı. Hemen tümü yurt dışına kaçmış, orada *siyasi sürgün* olarak yaşıyordu. Batı'yı tam olarak tanımıyor, toplumsal ilişkilerini bilmiyor, ama gördüklerinden etkilenerek ona öykünüyorlardı (taklit ediyorlardı). Kuramsal yetersizlikleri nedeniyle olay ve ilişkileri kavrayamıyor, edindikleri yetersiz bilgileri sürekli yineleyerek, bunları Türkiye için geçerli görüşler olarak öneriyorlardı. Dar bir sürgün gurubu olarak kaldılar ve Türkiye'de siyasi bir güç haline gelemediler. Mücadeleleri ve politik etkileriyle değil, aldıkları adla tanındılar. İkinci sınıf *liberal meşrutiyetçi* görüşler ileri sürdüler ve her etnik kökenden insanı içlerinde barındırdılar, ama her nedense *Jön Türkler* olarak tanımlandılar.[16] Kendilerine özgü sağlam bir dünya görüşleri yoktu ve güçlü bir siyasi akım haline gelemediler ama, adları dünya siyaset sözlüğüne girdi. *Jön Türkler* sözcüğü ilginç bir biçimde, çeşitli dillerde kullanılan evrensel bir tanım haline geldi. Değişik ülkelerde, rejim karşıtı siyasi sürgünlere onlardan sonra, *Jön Türkler* denmeye başlandı; *Meksika Jön Türkleri, İran Jön Türkleri* gibi.[17]

Jön Türkler, görüşleri netleşmiş, ilkeli birliktelikler sahip, bağdaşık (homojen) bir siyasi örgüt ya da gurup değildi. En temel konularda bile farklı düşünüyor,

düşünceleri içinde uzlaşmaz karşıtlıklar varlığını sürdürebiliyordu. Sıradan üyeler bir yana, örgütün tepesinde yer alan önder konumdaki insanlar bile, birbirinden çok farklı görüşler ileri sürebiliyor, dengesiz davranışlarda bulunabiliyordu. Türkiye'nin o dönemdeki düşünsel düzeyi için, ileri ve olumlu sayı-labilecek görüşlerle, bilimsel bir değeri olmayan öznel savlar iç içe girmişti. Uzun süren *hareketsizlik* ve *eylemsizlik* dönemlerinden sonra, bireysel teröre dayanan bir eylem yapıyor, ardından yeniden sessizliğe gömülüyordu.

Kimi tarihçiler *Jön Türk* hareketinin, I. Meşrutiyet'in ilanı olan 1876'dan, *İttihat ve Terakki*'nin kendisini feshettiği, 1918'e dek geçen dönemi kapsadığını kabul eder. Bu kabul, *II. Meşrutiyet*'in ilanı olan 1908'den hemen önce başlayan, *İttihatçılar*'ın etkin olduğu son on yılın farklı olduğunu kabullenmek koşuluyla, geçerli olabilir. Örneğin, Askeri Tıbbıye öğrencilerinin 1889'da kurduğu *İttihadı Osmani* örgütü, *İttihat ve Terakki*'nin başlangıcı sayılır. Ancak, 1876-1908 ile 1908-1918 arasındaki dönemler, siyasi içerikler ve somut hedefler açısından farklı özelliklere ve farklı yönelişlere sahiptir. Bu nedenle, *Jön Türk* hareketinin tümünü tek bir süreç gibi ele almak yanılgılara yol açabilir.

İttihadı Osmani'nin kuruluşu, uzunca bir süre durgunluk içindeki *Jön Türk* hareketine göreceli bir devingenlik kazandırmıştır. Önceleri yalnızca yüksek okul öğrencilerini kapsayan bu örgüt, daha sonra değişik kesimden insanları içine almaya başladı ve 1895'teki Ermeni olaylarından sonra çeşitli eylemler gerçekleştirdi. Paris'te bulunan ve *Jön Türkler*'in önderi konumundaki **Ahmet Rıza Bey**'le (1859-1930) ilişki kuruldu; Paris'te bir merkez, İsviçre ve Mısır'da şubeler oluşturuldu. *Meşveret* adlı örgüt gazetesi Paris'te, *Osmanlı* ve *Mizan* gazeteleri Cenevre'de,

Kanunisani ve *Halk* gazeteleri ise Kahire'de yayımlanmaya başlandı.[18]

Genç Türkler'in değişik yönlere dağıldıkları 1877 ile 1889 yılları arasında, örgütsel eylem sayılabilecek tek bir olaya rastlanır. Bu, *"Genç Türkler'in ideal padişahı"* **V. Murad**'ı yeniden tahta geçirmek amacıyla eyleme geçen **Ali Suavi** olayıdır.[19] O dönemin aydınlarından biri olan **Ali Suavi**'nin (1839-1878), 1878 yılında gerçekleştirdiği ve tarihe *Çırağan Vakası* olarak geçen darbe girişimi, dengesiz *Jön Türk* eylemlerinin en belirgin örneklerinden biridir. **Suavi, Abdülhamit**'in *Meşrutiyet'e son vermesine* ve *Rus yenilgisine* tepki olarak kişisel olanaklarıyla sıradışı bir eyleme girişti. *"V.Murat'ı yeniden tahta geçirmek"* ve *"galip Rus kuvvetlerine karşı Balkanlar'da bir direniş başlatmak üzere"*,[20] silahlandırdığı Filibe göçmenleriyle Çırağan Sarayı'nı bastı. Sonuç, "eylemin" kendisi kadar sıradışıydı; **Yedisekiz Hasan Paşa, Ali Suavi**'nin başına bir sopayla vurup onu öldürmüş ve toplumda sayıları zaten az olan bir aydın daha yok olup gitmişti. **Ali Suavi**,, Yıldız Sarayı yakınında belirsiz bir yere gömülmüştü.

Ali Suavi oldukça iyi yetişmiş bir aydındı. Hem çağdaş hem dini eğitim almıştı. Medreselerde ders verdiği gibi, Galatasaray Sultanisi'nde müdürlük ve dış ilişkilerle ilgili olarak Avrupa yayınlarının çevrildiği, Devlet Çeviri Kurulu Başkanlığı yapmıştı. Camilerde, görüşlerini halka açıklayan etkili vaazlar veriyor, vaazlarında ve gazetesinde *(Basiret)*, tutarlı bir muhalefet yürütüyordu. Düşünce ve önerileri, kendisinden önceki düşünürlerde pek görülmeyen özgünlüklere sahipti. Ona göre; Osmanlı kurumları, Batı'daki gelişmeler göz önüne alınarak düzeltilmeli ve düzeltme girişimlerinde kesin olarak, daha önce yaratılmış olan İslâm uygarlığından yararlanılmalıydı. Din ve devlet işleri birbirinden ayrılmalı; din, siyasete alet edilmemeliydi. Türk tarihiyle yakından ilgilenilmeli, dünya tarihi üzerindeki etkisi açığa çıkarılmalıydı. Türkçe, Arapça ve Farsça'dan temizlenmeli, bu yapılırken Batı'dan sözcük alınması önlenmeliydi. Arap alfabesini kullanmak

bir din sorunu değil, dünya işleriyle ilgili bir sorun olduğu için, gerekiyorsa değiştirilmelidir. Kuran'ı her millet kendi dilinden okumalı, Türkiye'de cami hutbeleri Türkçe olmalıydı.[21]

Jön Türk hareketinde, *Ahmet Rıza Bey, Murat Bey (Mizancı Murat), Prens Sabahattin* ilgi çeken ve önder konumunda olan kişilerdir. *Jön Türkler*'in genel özelliklerini taşırlar ya da bir başka deyişle bu özelliklerin oluşmasında birinci derecede etkilidirler. Bilinç düzeylerine ve sürgün yaşamının zorlu koşullarına bağlı olarak, karmaşık duygu ve davranışlar içindedirler. Yaşam biçimlerinden kaynaklanan çelişkiler, düşüncelerine de yansımış ve *Jön Türk* hareketini temsil eden bu görüşler, değişik zamanlarda birbiriyle çelişen düşünceleri içinde barındırılabilmiştir. *Jön Türk* önderlerinin hemen tümü, değişik düzeylerde devletle ilişkisi olan üst sınıftan insanlardı. **Ahmet Rıza**, Bursa *Maarif Müdürü* ve Osmanlı Devleti'nin Fransız Devrimi'nin 100. yılı nedeniyle Paris'e gönderdiği kurulun üyesiydi. **Mizancı Murat** (1854-1917), *Hariciye Matbuat Kalemi* görevlisiydi ve *Mülkiye*'de, öğretmen okullarında öğretmenlik yapmıştı. **Prens Sabahattin** (1878-1948) **Abdülhamit**'in kızkardeşinin oğluydu.

Ahmet Rıza, Fransız düşünürü **Auguste Comte**'un etkisi altındadır. Kimi görüşleri, etkiden de öte Türkçe'ye çevrilmiş yinelemeler durumundadır; *"Toplumların, doğa yasaları gibi kurallara bağlı"* olduğunu, bu nedenle yönetimde görev alacak insanların, *"doğa yasalarını öğrenip kavramış"* olması, yani *"eğitilmesi"* gerektiğini söyler. Toplumu yönetenler ona göre, *"iyi eğitim almış bir uzmanlar zümresi"* olmalıdır.[22] *"Emeğini alnının teriyle kazanan, çıkarını kilisenin zararında aramayan adam, kimseden, hiçbir hükümetten korkmaz.. Millette böyle duygular ancak eğitim ile uyanır"* der.[23] Bu görüşler, **Auguste Comte**'un sözlerinin

hemen aynısıdır.

Auguste Comte *olguluculuğu (pozitivizm)*'nun *otoriter yanı*, Osmanlı toplumu için görüş geliştirmeğe çalışan **Ahmet Rıza** ve *Meşveret* yazarlarını, ister istemez halktan uzaklaştırır ve onları *seçkinciliğe* götürür. *Meşveret*'teki yazılarda, *"kitlelere güven duyulamayacağı için başlarına yönetici bir 'elit' in geçmesi gerektiği"*, *"iktidarda bulunma"* ve *"yönetme"* nin *"elit"* için, başta gelen doğal bir hak olduğu ileri sürülür.[24] 1 Aralık 1902 tarihli yayında şunlar yazılıdır: *"Elit, yetenekleri sıradan olanların kendisine egemen olmasına izin verirse, işte o zaman acınacak duruma düşer.. Sıradanlık, 'elit'i az bir zaman içinde yok edecek ve ondaki büyük ışığı karartacaktır. Varolabilmek için 'elit'in istila edici ve fethedici olması şarttır."*[25]

Ahmet Rıza'nın temel amacı, diğer tüm *Jön Türkler*, gibi, *"Türkiye'yi batılılaştırarak devletin dağılmasını"* önlemektir. *Milliyetçiliğe* değil, *Osmanlıcılık* düşüncesine dayanan bir "vatanseverlik" kavramını sıkça işler. **Ahmet Rıza**, Osmanlıcılığı savunurken, Türk milliyetçisi değil, İmparatorluğun Türkler dışındaki tüm etnik unsurlarını, *ayrılıkçılığa ve çatışmaya yönelten bir milliyetçilik* içindedir. *Milliyetçilik*, yalnızca azınlıklar içinde değil, örnek aldıkları Avrupa'da da en yüksek dönemini yaşamaktadır. Bu nedenle, **Ahmet Rıza**'nın (ve **Namık Kemal** dahil o dönem aydınlarının tümünün) *"vatanı kurtarma"* olarak dile getirdiği ve sürekli yinelediği istek, iyi niyetli bir dilekten öteye geçmemektedir.

Milliyetçiliği dışlayan *Osmanlıcılık* anlayışı, yalnızca o dönemde değil, daha sonra da, aydınlar arasında bir amaç kargaşası yaratmıştır. 1908 sonrası *Jön Türk* hareketinin önderlerinden **Enver Paşa** bile, 2. *Meşrutiyet*'in ilanı üzerine coşkuyla, *"Halkların kardeşliğini sağladık, hasta adamı iyi ettik. Bundan böyle artık Bulgarlar, Rumlar, Eflaklar, Yahudiler ve Müslümanlar yok. Hepimiz Osmanlı olmaktan, aynı derecede gurur duyan kardeşleriz"* diyordu.[26]

Jön Türkler, Osmanlılığı "gurur duyulan bir kardeşlik" olarak görüyor ya da öyle söylüyorlardı, ama bu görüş

gerçeklerle hiç uyuşmuyordu. Üstelik azınlıklarla uyuşmazlık, yalnızca o günlerin değil, son otuz yılın kan bulaşmış, özellikle Türkler için acılı bir sorunuydu. *I. Meşrutiyeti*'n hemen ertesinde, 1878'de Ruslar'dan destek alan Sırp ve Bulgarlar, binlerce Türk'ü öldürmüş, yüzbinlercesini göç ettirmişti. 1876'da Tuna Vilayeti'nde (Bulgaristan), Fransız kaynaklarına göre 1 milyon 233 bin Bulgar'a karşılık 1 milyon 130 bin Türk yaşıyordu.[27] Ruslar'ın *"nüfus devrimi"* adını taktığı öldürme ve göç ettirmelerle Bulgaristan'daki Türk nüfus birkaç yıl içinde %70 azalmıştı. Rus Prensi **Çerkaşki**, Türk katliamları için, *"bu bir ırk yok etme savaşıdır"* diyordu.[28]

Rumeli Türkleri'ni perişan eden *"yok etme"* savaşı, artan eksilen şiddetiyle yıllar boyu sürdü ve *"Osmanlı kardeşliği"*! Türkler'e çok ağır bir bedel ödetti. *II. Meşrutiyet*'e gelindiğinde, Girit Yunanistan'a bağlanmış (1908), Osmanlı Devleti *yüz milyon mark* karşılığında Doğu Rumeli'nin tümünden çekilmiş[29], Bulgaristan'ın bağımsızlığı tanınmış (1908), Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i kendine bağlamış (1908)[30], Suriye, Yemen, Arabistan ve Arnavutluk'da ayaklanmalar çıkmıştı.[31] Yitikler, bunlarla da sınırlı kalmıyordu. Üç yıl içinde Trablusgarp (Libya) ve Ege Onikiadalar elden çıkıyor[32]; Selanik, Kavala ve Makedonya ile kıyı şeridinin tümü Yunanistan'a gidiyor, İmparatorluk Meriç'e dek çekiliyordu. *"Osmanlı kardeşliği"* Osmanlılığı parçalıyor, devleti yöneten *"Türkler"* ise hala Osmanlı olmaktan *"gurur duyduğunu"* söylüyordu. **Enver Paşa**'nın sağladıklarını söylediği *"halkların kardeşliği"*, Rumeli'deki 550 yıllık Türk egemenliğini birkaç yıl içinde yok ediyordu.

Şevket Süreyya Aydemir, *"Osmanlı Kardeşliği"* konusunda şunları söyler: *"23 Temmuz ihtilali* (II.Meşrutiyet y.n.) *bir devrim değildi. Ne saltanat rejimine, ne devletin iç yapısına, ne din ve dünya kurumlarına dokunuyordu. Milli ilke ve söylemi yoktu. Osmanlılık gene esastı ve bütün Osmanlılar kardeşti. El ele ve kardeşçe çalışılacak, ilerlenecekti. Oysa*

ki, İmparatorluğu oluşturan Türk olmayan halkların önderlerinin ve aydınlarının ruhlarına milliyetçilik işlemişti. Bunlar kendi topluluklarını peşlerinden sürükleyebiliyorlardı. İmparatorluk'ta milliyet duygusundan yoksun olanlar, yalnız Türkler'di. Kendilerini Osmanlı sayıp, Osmanlı birliği ve vatanı için kan dökenler, yalnızca onlardı."[33]

Ahmet Rıza, pek çok günümüz "aydın" ı gibi, *"Türkiye'nin, Avrupalı devletlerle eşit olduğunu, bunu onlara kabul ettirerek, Batı akımına girmesi"* gerektiğini söylemiş ve bu anlayışı mücadelesinin temeline yerleştirmiştir. Ancak, Batı'nın ne olduğunu, ya da ne olmadığını önce hiç kavrayamamış, daha sonra Avrupa'da yaşadığı süre içinde, bazı gerçekleri görebilmiştir. 1906'da, bir yazısında şunları söylemiştir: *"Batı milletlerinin psikoloji ve adabını yeterince incelememe yanılgısına düştüm.. Bilim alanında bu kadar titiz davranan bilginlerin, ilkelerini bu kadar ucuza sattıklarını hayal bile edemezdim. Din etkisinden kurtulmanın doruğuna eriştiğini sandığım kimselerin, hala Hıristiyanlar'ın damgasını taşıyan ruhani, etnik ve ihtilal ilkelerinin esiri olduklarını gördüm.."*[34]

Çıkardığı gazetenin adı nedeniyle *Mizancı* olarak anılan **Murat Bey**, **Ahmet Rıza Bey**'in hem örgütsel rakibi, hem de *Jön Türk* hareketinin bir başka kuramcısıydı. Düşünce yapısı, nitelik olarak farklı değildi, ama davranış biçimi olarak kendine özgü ve oldukça sıradışı özellikleri vardı. *Jön Türkler*'in hemen tümü gibi, Batı kültürüyle kaynaşılması gerektiğine inanıyordu. Devlet işlerinin düzeltilmesini savunuyor ve Türklük konusunu ortaya atarak milli kültürün korunması gerektiğini ileri sürüyordu. Ancak, *İslam birliğini (panislamist)* de savunabiliyordu.[35] *"Araplar'ın her türlü gelenek ve göreneğini değerlendirelim, fakat Türk olduğumuzu unutmayalım"*[36] diyor, ardından Türk tarihini küçülten onunla alay eden yazılar yazıyordu. 31 Mart gerici ayaklanmasında, ayaklanmayı destekleyen *Serbesti, Sabah, Volkan* gibi gazetelere bu yönde çelişkili ya-

zılar yazıyordu.[37] Kimi zaman, Türk tarihini karalayan öyle görüşler ileri sürüyordu ki, tarihçiler ona *"kendi milletini kötüleyen yazar"* adını takmıştı.[38]

Mizancı Murat Türkiye'de bulunurken kapitülasyonlara karşı çıkmış[39], Avrupalı devletlere verilen ayrıcalıkları eleştirmiş[40], yabancıların *"mülkiye memurlarının görevlerine"* karışmasını yadsımış[41] ve *"Osmanlıları sömüren yabancı tüccarlar"* aleyhine yazılar yazmıştı. Ancak, Avrupa'ya kaçtıktan sonra bu tür görüşleri pek ileri sürmedi. Tam tersi, Batı'nın Osmanlı Devleti'ne yardım etmesi gerektiği yönünde görüşler geliştirdi. Avrupa'dan yapılacak yardımın, Osmanlı Devleti'nin *"ıslahı"* için şart olduğunu söylemeye başladı.[42] *"Türkler'in devlete bağlılığı"*, şikayet ettiği konuların başında geliyordu. Bu bağlılığı, *"yönetime muhalefet eden aydınların, düşündüklerini gerçekleştirmesi önündeki en büyük engel"* olduğunu söylüyor, *"devlete itaati adeta dini bir emir gibi gören"* Türk halkının, yönetimi eleştiren aydınları desteklemediğini ileri sürüyordu. *"Kendisi için her türlü fedakarlığı göze alan ve sıkıntı çeken"* aydınları izlemediği için, halka "kızmaya" ve onu suçlayan yazılar yazmaya başlamıştı. *"Alçaklığın bu derecesine miskin miskin bakan halka lanet olsun, başka bir şey diyemeyiz"* diyordu.[43]

Mizancı'nın etkilendiği Batılı düşünür, **Rousseau**'dur. **Ahmet Rıza**'nın **Comte**'un görüşleri için yaptıklarını, o **Rousseau**'nun *"sosyal sözleşme"* anlayışı için yapar. Diğer *Jön-Türk* aydınları arasında da etkisi olan bu anlayışı, Türk toplumuna uygulamaya çalışır. Bu davranış, Türk devlet geleneğinin gerçek boyutunu kavrayamamaktan kaynaklanan, doğruyla yanlışın iç içe girdiği bir yabancılaşma eğilimi haline gelir. 10 Zilkade (Arap aylarının onbirincisi) 1882 tarihli *Mizan*'da "ilginç" bir devlet tanımı yapar. *Jön-Türkler*, o güne dek *"sosyal sözleşme"*yi, *"İslami ortam içindeki egemenlik kurumu"*[44] olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ne göre değerlendirmişlerdi. **Mizancı** bu yaklaşımdan farklı olarak, Osmanlı Devleti'nin başlangıcı

olan *Kayı* boyuna dek gider ve **Rousseau**'nun görüşlerini bu boy için kullanmak ister. Yaptığı değerlendirme şöyledir: *"Devlet bir şirkettir. Taşınan kurallar* (kavaid-i nakliye) *ve akıl yöntemleri* (usûl-i akliye), *bu konuda birleşmiştir. Devlet şirket olunca, bir takım karşılıklı görevler ve birbirine bağlı bireylerden oluşan bir durum ortaya çıkıyor demektir Söğüt dolayına 'konan' dört yüz çadırlık halk içinde,* (devlete y.n.) *bağlılık ve uyrukluk yöntemi bulunmuyordu.* (Devlet orada y.n.) *isteğe bağlı bir şirketti. Orhan Gazi döneminde yeni oluşan kurul, Süleyman Şah'ın oğluna bıraktığı bir mülk değildi. Toplumun genelini temsil eden, tüm bireylerin yarar ve zararını birlikte ilgilendiren bir şirketti (şirketi Osmaniye)."*[45]

Mizancı'nın yönetim biçimi ile ilgili düşünceleri, **Ahmet Rıza**'nın elitçi anlayışının hemen aynısıdır. **Ahmet Rıza** görüşlerini **Auguste Comte**'dan alırken, **Mizancı,** daha çok İtalyan sosyalbilimci **Gaetano Mosca** (1858-1941) dan etkilenmiştir. Görüşleri, *"siyasette seçkinler sınıfının üstünlüğü"*[46] anlayışı üzerine kuruludur. Ona göre, *Elit* yöneticiler yetiştirilmeli, toplum, sayıları çok olmayan bu insanlar tarafından yönetilmeli, halk yönetim işlerine karıştırılmamalıdır. *"Devleti yönetmek için, halkın oy vererek oluşturacağı geniş katılımlı meclisler yerine", "az çok devlet umuruna aşina* (devlet işlerinde deneyimli) *adamlardan oluşan sınırlı sayıda bir danışma meclisi* (meclis-meşveret) *daha ziyade iş görebilir."*[47] *"Parlamentoculuğun Avrupa'da bile bir geleceği yoktur."*[48] Halkın isteklerine göre iş görmek, *"hükümetin varlığına ters* (hikmet-i hükümete münafi)" bir iştir. [49]

Yönetim biçiminde katılımcılığı yadsıyan seçkinci görüşler, **Mizancı**'nın *"despotik"* bularak yürüttüğü **Abdülhamit** karşıtı mücadeleyle tam bir çelişki içindedir. Yönetimde yenilik olarak önerdiği biçim gerçekte, tek bir seçkin yerine bir *seçkinler* gurubunun getirilmesidir. Bu anlayış, bir başka çelişik önermenin ortaya çıkmasına yol açar. Yönetimin merkezine *elitçiliği* yerleştiren **Mizancı**, devlet yönetiminde merkeziyetçiliğe karşı çıkar. Israrla savunduğu *dar kadro yönetimiyle, merkeziyet* karşıtlığının çeliştiğini hesaba katmaz. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş nedeni-

ni incelerken, daha önce dağılmış olan İslam devletlerine dek gider ve çöküşe yol açan ortak olumsuzluğun, sanki devlet başka bir yolla yükselmiş gibi, *"merkeziyetçiliğin ifrata vardırılmış* (aşırı gidilmiş)" olmasına bağlar. İlk halifelerin uygarlık alanında açtıkları *"parlak devrin"* bu nedenle durduğunu ileri sürer ve şunları söyler: *"Doğu'nun hastalığı merkeziyetçiliğin sonucudur. Herşey 'resmi' bir kılığa büründü; bilim, edebiyat, sanat; hatta hürriyet aşkı ve entelektüel serbestlik bile bir resmi damgaya tabi tutuldu..."*[50] **Mizancı**'nın bunları söylediği dönemde, benzemeğe çalışılan Batılı devletler, *merkeziyetçiliği* geçerli tek yönetim düzeni haline getirmişler ve bu düzenin yarattığı ulus-devletlerle yüksek bir güce ulaşmışlardı.

Jön-Türk hareketi içinde yer alan üçüncü kuramcı, ülkemizde ve dışarda üzerinde en çok durulmuş olan **Prens Sabahattin**'dir. **Sabahattin**'in yüz yılı aşkın bir süre önce ileri sürdüğü görüşler, Türkiye'de dış etkinin artmaya başladığı İkinci Dünya Savaşı sonrası politikalarıyla örtüşünce kendisine gösterilen ilgi artmış, düşüncelerinin ayrıntılı olarak incelenmesine büyük destek verilmiştir.[51] Gösterilen ilginin temelinde, **Prens Sabahattin**'in düşünceleriyle, 1945'ten sonra uygulamaya konulan *Yeni Dünya Düzeni* ideolojisi arasındaki örtüşme yatmaktadır. Kurtuluş Savaşı'ndan ve on beş yıllık bağımsızlık döneminden sonra, Türkiye'ye verilmek istenen ve verilmekte olan "yeni" biçimle, emperyalist istekleri temsil eden **Prens**'in düşünceleri arasındaki uyum, **Sabahattin**'in güncelleştirilmesinin ana nedenidir. Yeni bir gelişmeymiş gibi ileri sürülen küreselleşme savları, yüz yıldır azgelişmiş ülkelere yönelik Batı politikasının temelini oluşturmuş ve **Sabahattin** bu savları Türkiye'de savunan öncülerden biri olmuştur.

Prens Sabahattin'in görüşleri, diğer *Jön Türk* ön-

derlerinde olduğu gibi; yüzeysel araştırmalara, bilimsel değeri olmayan incelemelere ve entelektüel olgunluktan yoksun savlara dayanır. O dönemde Türkiye'de pek bilinmeyen ve Batı'da azgelişmiş ülkeler için geliştirilen *sömürge liberalizmine* yönelik yapay önermeler, hiç değiştirilmeden yinelenmiştir. Kuramsal tez gibi ileri sürülen görüşlerde, ne Türk toplumu ne de tam olarak Batı toplumları ele alınıp incelenmiştir. Veriye dayanmayan ve söylem düzeyinde kalan dayanaksız savlar, son derece sert ve kimi zaman Türk toplumunu aşağılar niteliktedir. İleri sürülen yargılar ve kullanılan uslüp o denli rahatsız edicidir ki, ileri sürülen görüşlere katılan ya da katılmayan birçok tarihçi, söylenenleri yumuşatma gereği duymuştur. **Sabahattin**'in temsil ettiği anlayışa yakın bir akademisyen olan **Prof. Şerif Mardin**'in şu sözleri, bize bu konuda bir fikir vermektedir: *"Prens Sabahattin'in görüşlerinin gerçekten yaşantımızın en derin köklerine dokunmuş olması ve bu bakımdan kendi kendini eleştirmeyi ancak yüzeysel bir anlamda anlayanları rahatsız etmiş (tir). Gerçek şudur ki, Prens Sabahattin, bazılarınca toplum 'tabu'larımıza dokunduğu için beğenilmemiştir."*[52]

Prens Sabahattin, Türkiye'ye uygulamak istediği ve toplama görüşlerden oluşan *seçmeci (eklektik)* düşüncelerini, koyu bir Katolik olan **Frederic Le Play**'ın Paris'te kurduğu *"Science Sociale"* okulunda, **Edmond Demolins**'den öğrendi. Toplum ve siyaset hakkında burada öğrendiklerini, hemen hiçbir yorum katmadan yinelemekten başka bir şey yapmadı. Batı Avrupa ve Amerika'da *aşırı* gelişen sanayinin gereksinimlerine yanıt vermek amacıyla, azgelişmiş ülkelere önerilen aşırı *liberalizm* ve teşvik edilen *devletsizleştirme, Le Play* okulunun ele alıp geliştirmeye çalıştığı ana konulardan biriydi. **Frederic Le Play,** işçi-işveren ilişkilerinin *"bir aile yaşamı gibi karşılıklı saygı ve sevgiye"*[53] dayanması gerektiğini söyleyerek sözde emek

sömürüsünü yadsıyan *paternalizmin* kuramcısıydı. **Prens Sabahattin**'in *"teşebbüsi şahsi"* (özel girişimcilik) ve *"ademi merkeziyetçilik"* (yerinden yönetim) gibi Türkçe tanımlarla ileri sürdüğü görüşler, bu "okul" un öğrencilerine öğrettiği temel konulardı. Bu konuların Türkiye için ne anlama geldiğinin, Osmanlı toplumunda bilinmemesi, basit bir *"aktarıcı"* olan Prensi *"kuramcı"* haline getirmişti.

Prens Sabahattin'in Osmanlı toplumunun ilerleyebilmesi için önerdiği *"teşebbüsi şahsi"* ve *"ademi merkeziyetçilik"* anlayışı; bireyciliği her şeyin önüne koyan, Türk toplumuna uyumsuz, yabancı görüşlerdi. **Sabahattin**, toplumsal yapının bireyci görüşler doğrultusunda değiştirilmediği sürece, "reform" girişimlerinin başarılı olamayacağını ve Osmanlı insanının girişimci olarak yetişemeyeceğini söylüyordu. Avrupa gibi kalkınmak için, eğitim sistemi bireyciliği temel alacak biçimde değiştirilmeli, çocuklar Batı'da olduğu gibi aileden başlamak üzere meslek edinene dek, kişisel haklarının bilincinde özel girişimciler olarak yetiştirilmeliydi. Batı yanlılığını o denli ileri götürüyordu ki, 1902'de Paris'te yapılan Birinci *Jön Türk* Kongresi'nde, *"İngilizler'in yardımlarıyla Abdülhamit'e karşı askeri darbe düzenlenmesi"* ni[54] ısrarla savundu, Kongre'nin bu yönde karar alması için yoğun çaba harcadı ve Kongre'ye Rum, Ermeni, Arap azınlıklar adına katılan delegelerin desteğini alarak bu kararı çıkardı.[55]

Batı'nın yüz yıl önce **Prens Sabahattin** aracılığıyla gündeme getirdiği *"ademi merkeziyetçilik"* günümüzde, *"kamu reformu"* adıyla yine gündemdedir. Ulusal bağımsızlık döneminin önlediği bu girişim, dün de bugün de aynı amaca yöneliktir. **Sabahattin**; *yönetim yetkisinin merkezden alınarak yerel yönetimlere devredilmesini, bunun için etnik kökenine bakılmaksızın tüm yurttaşları kapsayan belediye ve il genel meclislerinin oluşturulmasını ve bu meclislerde, azınlık guruplarının nüfusu oranında yer almasını istiyordu. Ona göre, merkezi yönetim yalnızca vali, kaymakam (mutasarrıf), defterdar ve mahkeme başkanını atayabilmeli, bunlar dışındaki eğitim, sağlık, kültür alanlarında görev alacak kişiler yerel un-*

surlardan oluşmalı, merkezi hükümet bunların çalışma ve atamalarına karışmamalıydı. Yerel yönetimler kendi denetimlerini kendileri yapmalı, Osmanlı uyruklular arasında ayrıcalıklı etnik gurup (Türkler kastediliyor) bulunmamalı, jandarma örgütünde her azınlık gurubu yer almalıydı.[56]

Prens Sabahattin, büyük ülke yetkililerince olduğu kadar, belki de ondan daha çok Katolik Kilisesi tarafından desteklendi. Kendisi de o çevrelere çok yakındı. Bir Katolik papazı 1906'da yazdığı *Constantinople aux Derniers Jours d'Abdul Hamid* adlı kitapta, **Abdülhamit**'i yeriyor, **Sabahattin**'i ise yüceltiyordu.[57] **Prens**, 2 Eylül 1908'de İstanbul'a geldiğinde, Hıristiyan topluluklar tarafından coşkuyla karşılanmıştı. *"Özellikle Rumlar onu bir kahraman olarak kabul ediyor ve desteğini kaybetmemek için büyük çaba harcıyordu."*[58] 4 Eylül'de, yani ülkeye dönüşünden yalnızca iki gün sonra, Fener Rum Patrikhanesi'nin iki temsilcisi onu ziyaret etmiş ve ona **Patrik Joachim Efendi**'nin iyi dileklerini iletmişti.[59] 7 Eylül'de Patrik'le yapılan *"siyasi görüşmeler sonunda"* **Prens Sabahattin**, Türkiye'deki Rumlar'ın, siyasal ve toplumsal yaşamdaki önemlerini vurguluyor, *ademi merkeziyet programının* onlara sağlayacağı ayrıcalıkları anlatıyordu.[60] İstanbul'daki Rum basını bu görüşmeye büyük önem vermişti. **Prens**'in görüşmede yaptığı açıklamalarda, *"yeni rejim altında* (Prens Sabahattin İktidarında y.n.) *Patrikhane'nin ayrıcalıklarını korumakla kalmayıp daha da genişletileceği yönünde söz verdiği"* ni yazıyordu.[61]

Prens Sabahattin'in *Batıcılık*'taki aşırılığı ve Hıristiyanlara yakınlığı, Türk yazarlarınca olduğu kadar Avrupalı yazarlarca da ele alınıp işlenmiş bir konudur. **Ernest Ramsauer**, Prens'in Kilise tarafından kullanıldığını ileri sürer.[62] Türk yazar **Bahattin Şakir Bey**, yaptığı eleştiride, **Sabahattin**'in Hıristiyan azınlıklara verdiği aşırı değeri konu eder ve şunları söyler: *"Sabahattin Bey, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan unsurları o kadar dev aynasında görüyor ki, yazdıklarını okurken insan Tatavla'yı Paris, Kumkapı'yı Londra sanıyor* (Tatavla ve Kumkapı, o dönemde Hı-

ristiyanlar'ın yoğun olarak yaşadığı İstanbul semtleri y. n.)."[63]

Devlet'e ve devlet yöneticilerine karşı sert eleştirilerde bulunmak, *Jön Türkler*'in ortak özelliğidir. Ancak **Prens Sabahattin**'in bu konudaki yargıları, eleştiriden çok hakaret niteliğindedir. **Ahmet Rıza Bey**, *"devlet işlerinin, tembel Osmanlı görevlilerinden alınarak uzmanlara verilmesini"* istemişti. **Mizancı Murat**, *"asalak saray bürokrasisinden"* söz ederek[64], devletin bunlardan arındırılmasını istemişti. **Prens** ise şunları söylüyordu: *"Yönetim gücünü elinde bulunduran o arsızlar kafilesi, kişinin ortaya çıkardığı her yüce değere hayvanca saldırıyor, ta ki despotluğun zulmü altında hiçbir baş kalmasın, milletin bütün fertleri aynı düzeyde olsun."*[65]

Prens Sabahattinciler, Kürt ve Arap bölgeleri başta olmak üzere örgütlenebildikleri yerlerde çalışmalar yaptılar ve halkı ayaklanmaya çağırdılar. 1906'da Kastamonu'da gösteriler düzenlediler, Trabzon ve çevresinde İngiliz hayranlığını yaydılar. Buradaki çalışmaları Kurtuluş Savaşı sonuna dek sürdürdüler. *Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti*, Erzurum Kongresi'ne katılan Trabzon, Sürmene , Giresun ve Tirebolu delegeleri aracılığıyla 22 maddelik bir rapor sundu. Bu raporda; *"Türk ırkının, yaradılış olarak en kolay kabul edeceği uygarlığın Anglo-Sakson uygarlığı"* olduğu söyleniyor ve *"Doğu Anadolu illerinde, bu uygarlığı temsil eden milletlerin yol göstericiliği ve yardımı"* isteniyordu.[66]

1906-1908 döneminde, özellikle Doğu Anadolu'da ortaya çıkan ayaklanmaları **Sabahattinciler**'in düzenlediğine yönelik savlar vardır. **E.Ramsauer**, 1907 Erzurum ayaklanmasıyla *"Sabahattinci örgütlerin ilişkisi olduğunu"* ileri sürer.[67] *Teşebbüsi Şahsi Ademi Merkeziyet Cemiyeti*'nin Erzurum Şubesi'ni açan **Hüseyin Tosun Bey**, *"söylemden eyleme* (nazariyattan fiiliyata) *geçmek için"*, **Prens**

Sabahattin'in onayını alarak, Kafkasya üzerinden Erzurum'a gelmiş ve *"hayvan vergisini gerekçe yaparak"* karışıklıklar çıkarmış, silahlı eylemlerde bulunmuştu.[68]

Prens Sabahattinciler'in Erzurum'da ayaklanma çıkarabilecek güce ulaşması nedensiz değildir. Merkezi yönetim işleyişini yadsıyarak *yerel yönetimcilik*'i savunan bu gurup, azınlıklar içinde en büyük desteği Ermeniler'den alıyordu ve yöre Ermeni nüfusun bol olduğu bir bölgeydi. *"Anadolu'da Ermeni guruplarla birlikte propaganda hareketine girişen topluluk, propagandasında, cemiyetin 1907 kongresinde karara bağlanan programına dayanıyor ve yörede gittikçe artan bir başarı..* sağlıyordu.[69] Avrupa'da yayın yapan bazı *Jön Türk* gazeteleri, 1907 yılında Erzurum ve Van yöresinde silahlanan Ermeniler'in hükümetçe tutuklanması üzerine olaya tepki gösteriyor ve *"silahlanmanın tutuklamalar için bahane"* olduğunu, tutuklamaların yörede *"yerel ve temsili rejim isteyen Türk ve Ermenilere"* yöneldiğini ileri sürüyordu.[70]

Yerel yönetimcilik yönündeki propaganda, yalnızca *Sabahattinciler* tarafından yapılmadı. **Prensi** destekleyen yabancı diplomatlar, arkeolog görünümlü ajanlar ya da "tüccarlar", Anadolu'ya yayılarak her yerde, özellikle de Ermeni ve Kürt bölgelerinde, yerel yönetimin halka getireceği özgürlüklerden ve demokrasiden söz ettiler. Halka şunlar söyleniyordu: *"Ademi merkeziyet idaresi, kendi kendinizi yönetmeyi kolay hale getirecek ve yapacağımız mali yardımlar size daha kolay ulaşacaktır. Mali yardımlarla kendinize yeni imkanlar yaratabileceksiniz.* (Osmanlı yönetiminden daha kolay ayrılabilirsiniz diye okuyabilirsiniz y.n.)."[71]

Sabahattinciler, rakip olarak gördükleri *İttihatçılar*'ın kitlesel gücüne erişemedikleri için, ayaklanma ve çatışmaya dönük çalışma yöntemlerine yöneldiler. Batı'da alınan kararlar, maddi yardımlarla birlikte *Teşebbüsi Şahsi Ademi Merkeziyet Cemiyeti*'ne iletiliyor ve bu kararlar *İs-*

tanbul basının başını çektiği yaygın bir propaganda ile topluma ileri ve gelişimci girişimlermiş gibi gösteriliyordu. Politik çalışmalarda, şiddet dahil her yöntem kullanılıyor, cinayetler, adam vurmalar ve ayaklanmalar düzenleniyordu.

Kendilerine *Kurtarıcı Subaylar* adını veren bir gurup, 1912 Haziran'ında bir bildiri yayınladı ve *Halaskâr Zabitan Gurubu* adlı bir örgüt kurduklarını açıkladı. Örgüt amacını; *"İttihat ve Terakki istibdadına son vermek", "Hükümet ve Meclis'i ortadan kaldırmak", "Meclisi yasal (!) yoldan yeniden kurmak", "Avrupa'nın güvenini kazanacak namuslu, girişimci, güçlü kişilerden yeni bir hükümet kurmak"* olarak açıklıyordu. *"Kurtarıcı Subaylar"*, bunca politik işi yapacağını söyledikten sonra, *"politikaya hiçbir biçimde karışmayacaklarını"* ve kısa bir süre içinde *"asli görevlerine döneceklerini"* bildiriyordu.[72] Örgüt üyeleri, Sadrazam **Mahmut Şevket Paşa**'nın öldürülmesi dahil birçok şiddet eyleminde yer aldı, hükümetler ve sadrazamlar değiştirdi.. Ancak, **Mahmut Şevket Paşa**'nın öldürülmesinden sonra, *İttihatçılar*'ca kapsamlı bir kavuşturmaya uğradılar. Bir bölümü yurt dışına kaçtı, bir bölümü yakalanıp çeşitli cezalara çarptırıldı.

Halaskâr Zabitan Gurubu başlangıçta sivil kişilerin örgüte alınmamasını ilke edinmişti. Ancak **Dr. Rıza Nur, Prens Sabahattin, Satvet Lütfü (Tozan)** ve İstanbul Melâmî Tarikatı Şeyhi **Terlikci Salih**, el altından örgütle ilişki kurmuş ve örgütü yönlendirmişti. İngiliz gizli servisleriyle ilişkisi olduğunu gizlemeyen **Satvet Lütfü, Prens Sabahattin**'in sekreteriydi ve *Zabitan Gurubu*'na kaynağı belirsiz paralar aktarıyordu. **Ş.S. Aydemir** bu yardımın, bir yıl içinde beş bin altın olduğunu söylemektedir.[73]

Sabahattincilerin, 31 Mart 1909 gerici ayaklanmasıyla da ilişkileri vardır. **Ş.S.Aydemir**, *"İngiliz yanlısı Prens Sabahattin'in ayaklanmadan, önceden haberi olduğu"* nu[74], **Ecvet Güresin**, İngilizler'in *Derviş Vahdeti* ve *Volkan* gazetesine yardım ettiğini söyler.[75] *İttihatçılar*'ın en ünlü üç is-

minden biri olan **Cemal Paşa**, *"Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi ve İttihat ve Terakki'ye komplolar hazırlanmasında"*, *"İlgiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği baş çevirmeni Fritz Maurice ve Ateşe Tyrell'in parmakları olduğunu"* bunun hükümet soruşturmaları sırasında açığa çıktığını açıklar.[76]

Jön Türkler, dağılma sürecine girmiş olan İmparatorluğun *"varlığını ve bütünlüğünü sürdürmek amacıyla"*[77] ortaya çıkan insanlardı.Amaçlarına, anayasaya dayalı meclislerle ve batılılaşarak ulaşacaklarına inanıyor ve inançlarının doğal sonucu, **Abdülhamit** yönetimine karşı çıkıyorlardı. **Abdülhamit**'e karşıtlık, onların varlık nedeni haline gelmişti. Giriştikleri mücadelenin kapsamına uygun bilgi ve bilinçle donanmadıkları için, giriştikleri mücadelede amaçlarıyla kimi zaman tam anlamıyla çelişen durumlara düştüler. Devleti kurtaralım derken devlete daha çok zarar verdiler. **Abdülhamit**'e *her koşulda karşıtlık* onları, devlete karşıtlıkla bütünleşen ve ister istemez büyük devlet politikalarının dümen suyuna götüren acıklı bir duruma düşürdü; en azından bir bölümünü, nesnel ya da öznel olarak, büyük devletlerin işbirlikçisi haline getirdi.

1890'lı yıllarda gerçekleştirilen yeni örgütlenme atılımında, **Abdülhamit** karşıtlığı çok şiddetli bir düzeye gelmişti. O günlerde, sürgündeki farklı guruplardan bir araya gelen *Jön Türk* muhalefetinin yöneticileri içinde, Türk kökenli bir kimse yoktu. *"Kurucular arasında bir Arnavut, bir Çerkez ve iki Kürt bulunuyordu."*[78] Ayrıca *"Hıristiyanların katılımıyla"* muhalefet güçleniyor ve komitelerde, gazete ve dergilerde *"Abdülhamid'e karşı propaganda başarıyla arttırılıyor"*[79] du. Muhalefetin güçlenmesi, büyük devletlerin *"günden güne artan baskısı"*yla birleşince, *"Abdülhamid'in direnci kırılıyor ve bu durum Jön Türkler'in ekmeğine yağ sürüyordu"*.[80] Her türlü muhalefet, başarıyla yaratılıyor ve sürdürülüyordu. Örneğin **Ahmet Rıza**'nın *Meşveret*'i,

Prens Sabahattin'in federal Osmanlıcılığına karşı *"Türk milliyetçiliğinden söz eden"* ve *"yabancı müdahalesini reddeden"* yayınlar yapıyordu ama, bu yayınlar Türkiye'de *"Avrupa devletlerinin diplomatik temsilcilerinin postaları kanalıyla dağıtılıyor"*du.[81] 1907'de Paris'te yapılan *İkinci Jön Türk Kongresi*'ne Ermeni *Taşnak* Partisi de katılıyor[82] ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kendine rakip gören Mısır hidivleri, *"çıkarlarına uygun düştüğü sürece" Jön Türkler*'le ilişki kuruyor, onlara yardım ediyordu.[83]

Jön Türk yayınlarında, *durumdan hoşnutsuzluk* ve sürekli *"şikayet"* hemen göze çarpan özelliklerdir. Türk toplumu ve gelişimi, yeterince bilinmemektedir. Bilgisizlik, topluma verilecek yön konusunda, uygulanabilir, özgün bir yöntemin bulunamamasına yol açar. Özgüvensizlik yaratan bilinçsizlik, insanları ister istemez "güçlü" olan Batı'ya bağlanmaya götürür. Batı'ya bağlanmanın ise, ülke için hiçbir olumlu getirisi olmaz. Her gelen gün, gideni aratır. Ülke, herkesin gözü önünde parçalanmaya doğru gitmektedir. *Jön-Türk* yayınlarının "ağlama duvarı" na dönüşmesi, bu gidişin doğal sonucudur. *Halktan kopukluk* ve *eylemsizlik*, kendine güveni yok eden genel bir hastalık halinde, direnme gücünü ve gelecek umutlarını bitirmektedir. *"Devleti kurtarmak"* için yola çıkan, bir zamanların *kararlı düzen karşıtları*, giderek kaderlerine razı, etkisiz varlıklara dönüşecektir. Yabancı devlet etkisine girmeyerek kendilerini koruyabilenler ise ülke için gerçekten kaygı duyarak, *Jön Türk* gazetelerine *"inleme"* dolu yazılar yazarlar. 1902'de yayımlanan *Şuray-ı Ümmet* Gazetesinde şunlar söyleniyordu: *"Ölüyoruz. Ölüme doğru yuvarlanıyoruz. Bunun nedenini araştırmadık. Yalnız ağıtlarla zaman geçirdik. Ülkeyi kurtarma ve vatanın özgürlüğü için acıklı sözler söyledik. Ancak bunların hepsi bir zorbanın zulmüyle vatanın battığını anlatmakla sınırlı kaldı."*[84]

Yakınma edebiyatı, öncekilerden farklı nitelikte olmalarına ve eyleme girişmekten çekinmemelerine karşın, *İttihat Terakki Jön Türkleri*'nde de varlığını sürdürür. İşin ilginç yanı, *İttihatçılar* iktidarı ele geçirmiş, devleti yönetir duruma gelmişlerdi. Örgütlenme yetenekleri, ülkeye bağlılıkları ve atılganlıkları yüksek olan bu insanlar, bilgi ve bilinç eksikliği nedeniyle iktidar gücünün nasıl kullanılacağını bilmiyorlar, onu dolaylı olarak elde tutuyorlar, ama yine de *şikayet* edebiliyorlardı.

Atatürk'ün *İttihatçılardan* belirgin farklılığı; *amaç belirleme, mücadeleye hazırlanma* ve *kararlılık* konusunda da ortaya çıkar. O'nun Türkiye'nin kurtuluş mücadelesine getirdiği en büyük yenilik, *bilgi ve bilince dayanarak geleceği planlamak* ve bu planı *örgütlü bir halk hareketine dönüştürmekte* gösterdiği beceridir. **Atatürk**, bilinçli ve kararlı devrimci anlayışıyla girişilen örgütlü halk hareketlerinde *şikayet* ve *yakınmanın* yeri olmadığını ortaya koymuştur. Giriştiği eylemde; halka güvenmiş, çaresiz yakınmaya hiçbir aşamada, asla izin vermemiştir. *Jön Türk* hareketi içinde yer alanların çoğunluğu, ülke yararı için mücadele ettiğine inanan aydınlardı. Özellikle başlangıçta tek kaygıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını önlemek ve devletin varlığını sürdürmekti. Ancak bunu başarmanın gerçekçi yolunu bilmiyorlardı. İstekleri ve bilinçleri arasındaki çelişki, Batı'nın niteliğini bir türlü çözemedikleri gücü ile birleşince, yılgınlığa sürükleniyorlar ve Batı'yla bütünleşmekten, ona bağlanmaktan başka çarelerinin olmadığına inanıyorlardı. Devletin, Batı gibi büyük bir "dev" in hemen yanında ve ona rağmen ayakta kalamayacağını söylüyorlar, bu yaklaşım onları, koşulsuz teslimiyetçiliğe götürüyordu. *"Biz adam olmayız", "çok geriyiz", "Batı'ya dayanmadan yaşayamayız"* anlayışı, aydınlarda yerleşik düşünce biçimi haline geliyor ve oradan toplumun değişik kesimlerine yayılıyordu.

Jön Türkler, özellikle 20. yüzyıl başlarında, bilinç yoluyla göremedikleri kimi gerçekleri, yaşayarak öğrendiler. El yordamıyla da olsa İmparatorluğun, bütünleşmek

istenilen Batı tarafından yıkılmakta olduğunu artık görmeye başlamışlardı. Batı karşıtı söylemler ve Türk milliyetçiliği, acılı olaylar ve toprak yitikleri yaşanan, bu dönemde ortaya çıktı. Ancak, yine bilinç eksikliğinin yol açtığı, bir başka yanlışa düşüldü. Bir bütün halinde ve soyut bir kavram olarak *Batı'dan yana olmak* yerine bu kez, emperyalist bir çatışmaya hazırlanan büyük devletler arasında seçim arayışına gidilerek, bu devletlerden birine yanaşılması gerektiği söylendi. *"Avrupalı devlerin"* neyi paylaşamadıklarını ve çatışmalarının ana nedeninin ne olduğunu bilmiyorlardı. Sömürgecilik ve kapitalist emperyalizm, ekonomik ve tarihsel dayanaklarıyla incelenmemiş, uluslararası ilişkilerin yaşanmakta olan düzeyi kavranamamıştı.

İttihat Ve Terakki Cemiyeti / Fırkası

İstanbul Askeri Tıbbiye öğrencilerinden beş kişi (Ohrili **İbrahim Temo**, Arapkirli **Abdullah Cevdet**, Diyarbakırlı **İshak Sukuti**, Kafkasyalı **Mehmet Reşit**, Bakülü **Hüseyinzade Ali**) 1889'da bir araya gelerek *İttihadı Osmani* (Osmanlı Birliği) adlı bir örgüt kurdular. İmparatorluğun dağılmasına engel olma amacıyla kimseyi beklemeden kendi aralarında örgütleniyorlardı. Bu işin başını çekenler *Askeri Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye* öğrencileri ve *Kurmay Okulu*'nun genç subaylarıydı. Bunlar, milliyetçi arayışların ve gizli örgütlenmenin tüm risklerini göze alıyor ve sert bir mücadeleye hazırlanıyorlardı. *İttihadı Osmanî*, o dönemdeki örgütlenme girişimlerinden yalnızca biriydi. Ancak bu örgüt, birçok değişim süreçlerinden geçerek büyüyüp kalıcılaşacak ve *İttihat ve Terakki* adını alarak Türkiye'nin kaderine yön veren bir örgüt haline gelecektir.

İttihadı Osmani'yi kuranlar, aynı yıl, Paris'teki *Jön Türkler*'in önderi **Ahmet Rıza** ile ilişkiye geçtiler ve örgütün adını *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti* olarak değiştirdiler. İmparatorluğun kurtarılması için, *"istibdatın kaldı-*

rılması" ve *"hala her derde deva görülen"*[85] 1876 Anayasası'yla Meclis'e işlerlik kazandırılması gerektiğine inanıyorlardı. İstanbul'da ortaya çıkan yeni muhalefet dalgası, yurt içinde **Abdülhamit** karşıtlığını yaygınlaştırırken, yurt dışında küçük bir sürgün gurubu olarak kalan ve yok olma sürecine giren *Jön Türk* hareketini de canlandırmıştı. Sonraki birkaç yıl içinde örgüt, başka girişimleri içine almaya ve büyümeye başladı. Başka okullarda da gizli hücreler kuruldu, değişik kesimlerden üye alındı. 20.yüzyıl başından, Birinci Dünya Savaşı sonuna dek Türkiye'nin en etkin örgütü olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti/Partisi*, bu örgütün devamı olarak ve böyle bir süreç sonunda oluştu.

İttihadı Osmani İstanbul'da kuruldu, ancak başlangıçta daha çok yurt dışında örgütlendi. Bir merkez gibi çalışan Paris'teki şubeden başka Cenevre, Kahire, Rumeli ve Kafkasya şubeleri açıldı. Kuruluş aşamasının heyecanı, yerini kısa bir süre sonra gizli örgütlenmenin ve ağır sürgün koşullarının sert gerçeklerine bıraktı. Gücünü halktan almayan örgüt, ilk beş yıl büyümek bir yana, başlangıçtaki gücünü bile koruyamadı ve az sayıdaki üyesini de yitirmeye başladı. Ancak 1894'den sonra, o günlerde yayılan Ermeni eylemlerine tepki olarak, örgüt büyümeye, giderek daha çok asker ve memur üye olmaya başladı. **Kazım Karabekir**'in verdiği bilgilere göre, Paris'te *"Ahmet Rıza ve birkaç gençle yalnız kalan"* örgütün üye sayısı İstanbul'daki katılımlarla 1893'te 900'e, 1896'da ise 18 bine ulaşmıştı.[86]

Yönetimi ele geçirmek için yeterince güçlendiğine inanan örgüt, 1896'da bir hükümet darbesi yapmaya karar verdi. Ancak, darbe yapılacağı günden bir gün önce **Abdülhamit**'e ihbar edildi.[87] Darbecilerin çoğu tutuklandı ve sürgüne gönderildi. 1896 yılındaki yargılamalar, cezalar ve sürgünler, bu denli sert bir mücadeleye hazır olmayan örgütü önemli oranda dağıttı. 1897'de getirilen ve ceza alanlarla birlikte kaçanları da kapsayan af, örgütün ülke içindeki birimlerini tümüyle çökerttiği gibi, yurt dışındaki yapılanmaları da neredeyse yok olma noktasına getirdi. **Abdülhamit, Tüfekçibaşı Ahmet Celalettin Paşa**'yı Pa-

ris'e göndererek *"mücadeleyi bırakan örgüt üyelerine para ve devlet görevleri"* önerdi. Bu öneriye, örgüt önderi **Mizancı Murat** başta olmak üzere çok sayıda üye olumlu yanıt verdi ve mücadeleyi bırakarak İstanbul'a geri döndü.[88]

Örgütü canlandırmak üzere 1902 yılında Paris'te bir kongre düzenlendi. *Birinci Osmanlı Liberaller Kongresi* adı verilen bu kongre, Fransız Hükümeti yetkilisi **Lefevre Pontalis**'in evinde toplanan ve **Prens Sabahattin, Ali Haydar Mithat,** Kaymakam **İsmail,** Rum temsilcisi **Mozuros,** Ermeni temsilci **Sisliyan**'dan oluşan bir girişimci kurul tarafından düzenledi. Kongre'de *"Abdülhamit'i devirmek"*, bunun için *"ordunun harekete katılmasını sağlamak"* ve *"yabancı devletlerin müdahalesini kabul etmek"*[89] gibi kararlar alındı. *"Yabancı devlet müdahalesi"* ni kabul eden karar, örgütsel canlanmayı değil, yeni bir ayrışmayı gündeme getirdi. **Ahmet Rıza** başta olmak üzere örgütün ilk kurucuları, bu kararı kongreye kabul ettiren *Prens Sabahattinciler*'den ayrıldılar. *"Yabancı müdahalesi"* ni kabul edenler *Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti*'ni, kabul etmeyenler *Terakki ve İttihat Cemiyeti*'ni kurarak yollarını birbirlerinden ayırdılar.

1906 yılında Selanik'te *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* adında yeni bir örgüt kuruldu. Bu örgüt; mücadele anlayışı, örgütlenme biçimi ve göze aldığı eylemlerin niteliği bakımından öncekilere hiç benzemiyordu. Çünkü kurucular ve üyeler artık öğrenciler değil, büyük bir çoğunlukla ordudaki subaylardı. Selanik Askeri Rüştiyesi Müdürü **Yarbay Tahir, Binbaşı Nakiyettin (Yücekök), Kurmay Yüzbaşı Edip Servet (Tör), Yüzbaşı Kâzım Nami (Duru), Yüzbaşı Ömer Naci, Yüzbaşı İsmail Canpolat, Yüzbaşı Hakkı Baha,** Selanik Posta İdaresi Başkatibi **Meh-met Talat (Paşa), Rahmi (Aslan), Mithat Şükrü (Bleda)** örgütün kurucularıydı.[90]

Paris'teki *Terakki ve İttihat Cemiyeti*, yeni örgütle hemen ilişkiye geçerek **Dr.Nazım Bey**'i gizlice Selanik'e gönderdi. Görüşmeler olumlu sonuç verdi ve iki örgüt *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti* adı altında birleşti. Bu, örgütün ilk birleşme girişimi ve ilk isim değişikliğiydi. 1908'de *II.Meşrutiyet*'in ilanından sonra, bu kez *Sabahattinci Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti* ile birleşmeye gidildi ve *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adı alındı. Son birleşme kalıcı olmadı, ama alınan ad bir daha değiştirilmedi.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'yle başlayan yeni girişim, gizliliğe önem veren ve katı kuralları olan savaşkan bir örgüt ortaya çıkardı. Gizliliğe o denli önem veriliyordu ki, kurucuların adları *Meşrutiyet* ilan edilip iktidara gelindikten sonra bile açıklanmadı. Üye seçiminde çok dikkatli davranılıyor, kurallara bağlanmış törenlerle kabul edilen üyeler, yeminlerine ve sorumluluklarına sonuna dek sadık kalıyordu. Güvenilir *"rehber"* üyelerce önerilen üye adayları, *Yemin Kurulu (Tahlif Heyeti)* önünde örgüt yemini ederdi. Kurul başkanı, önce örgütün amaçlarını, üyelik yükümlülüklerini anlatır, daha sonra Genel Merkez (Merkezi Umumi)'nin hazırlamış olduğu tek tip yemini okurdu. Aday üye, *inandığı dinin kutsal kitabı, hançer* ve *tabanca* üzerine el basarak yemini yinelerdi.

Yeminde; Osmanlı ülkesinin birliği ve ilerlemesi için çalışılacağı, örgütün belirlediği her türlü yöntem ve kurala uyulacağı, örgüt sırlarının hiçbir koşulda, hiç kimseye açıklanmayacağı belirtiliyor, *"namus sözü"* veriliyordu. Gizliliğe ve örgüte bağlılığa verilen önem, yeminde şu sözlerle dile getiriliyordu: *"Hükümet yetkililerinin pençei zulmüne düşüp tutuklansam, etlerimi kemiklerimden ayıran bir işkenceye uğrasam bile, örgütün sırlarını ve üyelerinin adlarını açıklamayacağıma yemin ederim. Örgüt üyelerinden biri herhangi bir felakete uğrarsa, kendisine ve ailesine, elimden geldiği kadar, para dahil, her biçimde yardımda kusur etmeyeceğim.. Eğer, namus sözü vererek yükümlendiğim yeminime ihanet edecek olursam, ihanet edenleri takip için örgütün görevlendir-*

diği yetkililerin uygulayacağı ölüm cezasına karşı, kanımı şimdiden helal ederim.."[91]

Örgüt, özellikle askeri amaçlı özel görevleri yerine getirmek için *"fedai"* adını verdiği birimler oluşturmuştu. En güvenilir ve inanmış üyelerden oluşan bu birimler, silahlı şiddet dahil, her türlü yöntemi içeren eylemler gerçekleştirmişlerdir. *Fedailer* eylem sırasında ölürse, yeminde verilen söz yerine getirilir ve ailelerinin bakımı üstlenilirdi. Örgütün emir ve amaçlarına aykırı davranan üyeler için, Merkez Kurulları yargılama yapar ve suçlu bulunması durumunda, üye cezalandırılırdı. Örgütte o denli güçlü bir *sıkıdüzen (disiplin)* sağlanmıştı ki, **Abdülhamit**'in çok iyi çalışan gizli polis (hafiye) örgütüyle, bu sıkıdüzen aracılığıyla baş edilebilmişti.

İttihat ve Terakki'nin öne çıkan bir başka özelliği, *Masonculuk*'la olan ilişkileridir. İmparatorluğun Batı'ya bağlanmasıyla orantılı olarak artan *masonculuk Jön Türkler*, özellikle de *İttihatçılar* arasında oldukça yaygındı. İngiliz, Fransız ve Almanların kurduğu *Mason* örgütleri, mali ya da siyasi gücü yüksek Osmanlı uyruklarına yönelmiş, kurduğu ilişkiler ağıyla geniş bir işbirlikçiler kitlesi yaratmayı başarmıştı. *Masonlar*, devletin dağılmaması için bir şeyler yapmaya çalışan **Abdülhamit'e** her zaman karşı çıkarak, *Genç Türk* hareketini desteklemişlerdir. I. Meşrutiyet'in mimarı **Mithat Paşa** ve mason Padişah **V. Mehmet**'i tahta geçirmek için darbe yapmaya kalkan **Ali Suavi** *mason*'du.

İttihat ve Terakki, ağırlıklı olarak, İmparatorluğun en gelişkin yöresi olan Selanik çevresinde örgütlenmişti. Aynı yörede *masonlar* da çok iyi örgütlenmişlerdi. *İttihat ve Terakki* yöneticileri, *masonlar*'la geliştirecekleri işbirliği aracılığıyla, onların gizli örgütlenme yöntemlerinden yararlanacaklarına ve bu yolla kendilerini **Abdülhamit'e** karşı

koruyabileceklerine inanıyorlardı. **Celal Bayar**, bu yaklaşımı anılarında, *"Abdülhamit'in hafiyelerinin nüfuz edemediği mason locaları, ihtilalciler için nisbeten daha emin bir yer sayılırdı. Ayrıca onlar bu yolla, Avrupa'daki arkadaşları Jön Türkler'le haberleşme imkanını da elde ederdi"* diye açıklar.[92]

İttihat ve Terakki yöneticilerinden, **Talat Paşa, Kazım Paşa, Mithat Şükrü (Bleda)**, Binbaşı **Naki Bey (Yücekök)**, **Manyaszade Tevfik**, Drama Jandarma Komutanı **Hüseyin Muhittin** *Makedonya Locası*'nın; **Cemal Paşa, Faik Süleyman Paşa, İsmail Canbolat, Mustafa Doğan**, Kolağası **Dr. Faik Mustafa** ise *Veritas Locası*'nın üyeleriydiler. Selanik Milletvekili Musevi **Emanuel Karasu** bu locanın *büyük üstad*'ıydı.[93]

20.yüzyıl başlarında, Araplarla *İttihat ve Terakki*'nin ilişkilerini inceleyen Büyük Britanya Dış İlişkiler Dairesi, Arap liderlerin ittihatçılara iki nedenle güvenmediğini ileri sürer. İngiliz belgelerine göre bu iki neden, *"İttihat ve Terakki liderlerinin tümünün ayırımsız farmason"* olması ve *"Selanik dönmelerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle bütünleşmesi"*ydi.[94]

R.W.Seton-Watson adlı araştırmacılar, *İttihat ve Terakki* yöneticilerinin yalnızca *masonculuk*'la olan ilişkileri değil, etnik kökenleri konusunda da görüşler ileri sürerek şu saptamayı yaparlar: *"İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ilişkin başlıca gerçek, onun Türk ve Müslüman olmayan karakteridir En başından beri gerçek liderleri arasında safkan Türk zor bulunur. Enver ateist* (tanrı tanımaz y.n.) *bir Polonyalı'nın oğludur. Cavit dönmedir ve Museviler'e bağlıdır. Talat, Müslüman olmuş bir Bulgar çingenedir. Gurubun geçici lider figürlerinden biri olan Ahmed Rıza yarı Çerkez, yarı Macar'dır."*[95] **Seton-Watson** aynı konudaki görüşlerini şöyle sürdürürler: *"İttihatçı hareketin gerçek beyinleri Musevi ya da Sabataycı'ydı* (müslüman görünen Musevi ya da dönme y.n.). *Mali yardımlar; varsıl dönmelerden, Selanik Musevileri'nden ve Viyana, Budapeşte, Berlin ve belki de Paris ve Londra'nın kapitalistlerinden geliyordu.."*[96]

Mustafa Kemal, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ne üye olmasına karşın [97] *İttihatçı* liderlerle hemen hiçbir konuda anlaşamadı, onlarla sürekli bir anlaşmazlık ve gerilim içinde oldu. 1908'de Selanik'te öldürülmek istendi[98]. Ancak, karşıt görüşlerini açıklamaktan vazgeçmedi. Trablusgarp delegesi olarak katıldığı 1909 Kongresi'nde yaptığı öneriler, kendisine yönelen tepkiyi daha da arttırdı. *İttihatçı* liderleri rahatsız eden önerilerinde; *"Cemiyet'in parti haline getirilmesi, ordunun politikaya karıştırılmaması, Cemiyet'in masonlukla ilişkisinin kesilmesi, örgüt üyeleri arasında eşitliğin sağlanması, hükümet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması"*[99] yer alıyordu. Öneriler üzerine Merkez Yönetim'i *"Mustafa Kemal'den kurtulma"* kararı aldı.[100] Bu başarılamayınca orduda yükselmesi önlenmeğe çalışıldı, terfileriyle oynandı. 1926'da İzmir'de suikaste uğradı. **Abdülhamit**'in bile kapatamadığı mason örgütlerini kapatması, uğradığı suikastler ve *İstanbul'un devşirme direnci*, bir bütün halinde ele alındığında, olaylar daha anlamlı hale gelecek, daha anlaşılır olacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Temmuz 1908'de giriştiği eylemlerle **Abdülhamit**'e, *"Kanunisaniyi kabul etmesi ve meclisin açılmasına izin vermesi için"* üç gün süre tanıdı. **Abdülhamid**, sürenin ilk günü, yani 23 Temmuz'da, istekleri kabul etti ve *II. Meşrutiyet* ilan edildi. *Meşrutiyet*'le bütünleşen örgüt, başlangıçta Rumeli halkından ve basından destek gördü. İktidara gelecek bir güce ulaştığı görülünce; *İkdam*, *Sabah* gibi eski gazetelerin yanında, İslamcı yayınlarıyla tanınan *Sıratel Müstakim* gibi gazeteler bile cemiyet yanlısı yayınlar yaptı. Selanik'te çıkan *İttihat ve Terakki*, *Hürriyet*, *Rumeli* ve İstanbul'da yayın yapan *Şurayı Ümmet* ve *Tanin* gibi örgüte bağlı gazeteler de eklenince, örgüt oldukça geniş bir basın gücüne ulaşmış oldu.

İttihat ve Terakki, toplumda uyandırdığı saygınlığa

ve yaygın etkisine karşın, ilginç bir biçimde, hükümet kurmaya yanaşmadı. Oysa iktidara yürüyen bir hareket olarak, toplumun hemen her kesiminde ya içtenlikli ya da çıkar amaçlı ilgi görüyor, basın tarafından destekleniyordu. Kendisinden daha güçlü bir siyasi örgüt yoktu. Aralık 1908'de yapılan seçimler, büyük bir çoğunlukla kazanılmıştı. Devlet kurumları, birlikte çalışmaya hazırdı. Buna karşın, *İttihat ve Terakki*, örneği herhalde olmayan bir tutumla, yönetime gelmedi. Bilinçli bir seçimle, hükümetleri dışardan yönlendirme gibi garip bir tutum izledi. **Talat Paşa**, *"Bizim şimdiden bir kabine oluşturmamızın sakıncaları vardır. Devirmeye çalıştığımız Abdülhamit ile işbirliği içine girme gibi bir durum ortaya çıkacaktır. Böyle bir durum bizi zayıf düşürür. Hükümet işlerini çevirecek arkadaşlarımız vardır.. Şimdi gücümüzü dışardan gösterelim. Önce İttihat Terakki'nin güçlenmesi gerekir."*[101]

İktidar sorumluluğundan kaçınmanın temelinde, bilgisizliğin yol açtığı bilinçsizlik, kendine ve halka güvenmeme eğilimi yatıyordu. Dünya ve ülke sorunları gerçek boyutuyla kavranamamış, kurtuluşa dönük uygulanabilir programlar yaratılamamıştır. *Abdülhamit'i devirme ve hürriyeti sağlama* ile sınırlı kalan ve *Jön Türkler*'in Batıcı görüşlerinden etkilenen *İttihat ve Terakki* önderleri, iktidara gelmekten korkuyorlardı. İmparatorluğun karşı karşıya olduğu tehlikeyi, bu tehlikenin iktidara yüklediği sorumluluğu ve kendi niteliklerini biliyorlar; yetersizlikleri onları, en azından başlangıçta, *iktidarı dolaylı olarak elde bulundurma* davranışına yöneltiyordu. **Mustafa Kemal**, düşülen bu acıklı durumu göz önünde tutacak ve ilerde girişeceği kurtuluş eylemine, düşünce ve program bakımından çok iyi hazırlanmış olarak girişecektir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan ilk hükümet olan **Sait Paşa** Hükümeti'ne *İttihat ve Terakki* hiç ba-

kan vermedi. Daha sonraki **Kamil Paşa** Hükümeti'nde ise, yalnızca Adalet Bakanı (Adliye Nazırı) **Manyaszade Tevfik**, örgüt üyesiydi. Hükümete girilmemesine karşın, aynı yıl içinde halka, kimin nasıl yapacağı belli olmayan sözler verildi. Program olarak açıklanan bildirgelerde; köklü ve ivedi siyasi yenilikler yapılacağı, dinine ve etnik kökenine bakılmaksızın halkın tümünün özgürlüklerden eşit olarak yararlanacağı, ulusal birliğin kurulacağı, ekonomik kalkınmanın gerçekleştirileceği ve adil bir vergi sistemi getirileceği söyleniyordu.[102]

"*Meşrutiyet Devrimi*" ni gerçekleştiren, hükümeti denetleyen ve topluma yenilikler için açık sözler veren *İttihat ve Terakki*, ilk legal (yasal) kongresini, gizli olarak yaptı. Bu tutum, örgütün örneği olmayan bir başka ilginç girişimiydi. Otuz beş yıl süren siyasi baskının sonucu olacak, devleti denetleyen ve iktidara gelme gücüne ulaşan bir parti, kongresini gizli yapıyordu. 1908 Kasımı'nda toplanan bu kongrede, Cemiyet (dernek)'in fırka (parti)'ya dönüştürülmesi kararlaştırıldı. Ancak, cemiyet-fırka ilişkilerine örgütün fesh edildiği 1918'e dek tam bir açıklık getirilemedi. *İttihat-Terakki* gerçekte, ne bir *dernek* ne de bir *parti* oldu. Ancak, çoğu kez hem *dernek* hem *parti* gibi çalıştı. İlk seçimlere *dernek* olarak girdi, oluşan mecliste parti gibi davrandı.

Aralık 1908 seçimlerinde, Türk milletvekillerinin büyük çoğunluğunu *İttihat ve Terakki* adayları kazandı. Ancak gerek *İttihat ve Terakki* listesinden gerekse diğer partilerden seçilen milletvekilleri; siyasi öncelikler, etnik kimlik ve kültürel yapılanma bakımından, birbiriyle uyumsuz, son derece karmaşık bir meclis yapısı oluşturmuştu. Meclis'te 175 Türk milletvekiline karşı, 60 Arap, 33 Arnavut, 25 Rum, 12 Ermeni, 6 Kürt, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 4 Yahudi milletvekili vardı.[103] **Şevket Süreyya Aydemir**'in, *II. Meşrutiyet* için yaptığı sayısal saptama biraz daha farklıdır. **Enver Paşa** adlı yapıtında şu rakamları verir: 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi,

4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah. [104] Meclis'in bir tür azınlıklar meclisi haline gelmesi, buradaki Türk olmayan milletvekillerine, neredeyse sınırsız bir özgür ortam yaratmıştı. Batılı devletlerce o denli şımartılmışlardı ki, İmparatorluğun merkezindeki Meclis'te, Osmanlı Devleti'yle alay eden konuşmalar yapıyor, önergeler veriyorlardı. **Başo Efendi** Meclis'te yaptığı bir konuşmada, *"Benim Osmanlılığım, Osmanlı Bankası'nın Osmanlı olması kadardır"* diyordu.[105]

Seçimleri *İttihat ve Terakki* adayları kazanmıştı, ama aday gösterilen kişilerin birçoğu İttihatçı sayılamayacak nitelikte kişilerdi. Dar kadroyla gizlilik koşullarında çalışan örgüt, birdenbire ortaya çıkan *açık (legal)* ve kitlesel açılımı gerektiren yeni koşullara yanıt verecek kadro genişliğine sahip değildi. İktidar gücüne ulaşması nedeniyle her tür insan örgüte akın etmişti. Görünüşte, çok sayıda milletvekiline sahipti ama, bunlar Meclis'te etkili olamıyordu. Örgütün önergeleri kimi zaman kendi milletvekilleri tarafından engelleniyordu. Örneğin, 31 Mart ayaklanmasının bastırılmasından hemen sonra, yani örgütün en güçlü olduğu günlerde, *"müsteşarlığa atanacak görevlilerin, İttihat ve Terakki üyesi olması"* önerisi, karşıt partilerin değil, örgüte bağlı milletvekillerinin karşı çıkması nedeniyle geri çekilmişti.[106]

İttihatçılar, yıpranmamak amacıyla hükümette yer almadılar, ancak bu tutum nedeniyle daha çabuk yıprandılar. İmparatorluğu ayakta tutacak yeniliklerden söz ediyorlar, ancak yenileşmeyi sağlayacak tek araç olan iktidarı, tam olarak ellerine almıyorlardı. Bu garip ve ürkek tutum, siyasi sonuçlarını vermekte gecikmeyecekti. Ülkenin, ivedi çözüm bekleyen sorunları, çok ağır ve karmaşıktı. Sürekli toprak yitiriliyor, yaklaşan savaş, ülkeyi varlığıyla ilgili, karanlık bir geleceğe doğru sürüklüyordu. Buna karşın, *İttihat ve Terakki* yöneticileri, devleti "aracılar" la yönetmeye çalışıyordu.

Koşulların zorlaması sonucu, üst yöneticilerden önce **Cavit Bey** (Maliye), sonra **Talat Bey** (İç İçleri), 1909'da hükümete girdi. Aynı yıl yapılan Anayasa değı-

şikliğiyle, Padişah'ın yetkileri sınırlandı; hükümet yetkileri arttırıldı, sansür yasaklandı. Kabinede iki kişiyle temsil edilme ve yapılan değişiklikler, yıpranmayı önleyemedi. 1910'da bir gurup milletvekili, örgütten ayrılıp *Ahali Fırkası*'nı kurdu. Merkezi Paris'te olan *Osmanlı Islahatı Esasiye Fırkası*, başarısız bir darbe girişiminde bulundu. *İttihat ve Terakki* içinde **Miralay Sadık** ve **Abdülaziz Mecdi** önderliğinde, *Hizbi Cedit* adıyla tutucu bir kanat ortaya çıktı. Bu guruba karşı *Hizbi Terakki* adlı bir başka hizip oluştu. *Meşrutiyet*'in ikinci yılı nedeniyle 1910'da yayınlanan *"Millete Beyanname"* adlı bildiride, *"ülkede birlik ve bütünlüğün sağlanamadığı"* itiraf ediliyor, *"ekonomi ve eğitime ağırlık verilerek"* birliğin kısa bir sürede sağlanacağı açıklanıyordu.[107]

İttihat ve Terakki 1912'de, *Halaskâr Zabitan* örgütünün yaptığı baskı sonucu hükümetten uzaklaştırıldı, Meclis feshedildi. Ancak, 23 Ocak 1913'deki ünlü Babıâli Baskını'yla 31 Mart Ayaklanması'nı bastıran **Mahmut Şevket Paşa** sadrazam yapıldı ve beş ay sonra yeniden hükümete adam sokuldu. *Halaskâr Zabitan*, buna **Mahmut Şevket Paşa'yı** öldürerek yanıt verdi. Bu olay, *İttihat ve Terakki*'nin iktidara dolaysız biçimde ağırlığını koymasına neden oldu. Örgüt, *denetleyen* konumdan *yöneten* konuma geldi. **Said Halim Paşa** başkanlığında, tüm üyeleri *ittihatçılardan* oluşan, bir hükümet kuruldu. 12 Haziran 1913'de toplanan Kongre, *Cemiyet*'in kesin olarak *fırka*'ya dönüştürülmesine karar verdi. Ancak, bu karara karşın, Genel Merkez üyelerinin tümünün hükümette yer almasına izin verilmedi. **Mithat Şükrü (Bleda)**, **Bahattin Şakir** gibi önemli isimler kabineye girmedi.

İttihat ve Terakki, kendisinin olduğu kadar İmparatorluğun da sonunu getirecek kararı, Almanya'yla geliştirilen ilişkiler konusunda aldı. İngiltere ve Fransa'ya ya-

pılan göstermelik ittifak önerisi reddedilince, ordunun *"modernizasyonu"* adına Almanya'ya yanaşıldı. Almanya'dan yoğun biçimde askeri uzman getirildi, çok sayıda subay Almanya'ya gönderildi. Askeri anlaşma, kısa bir süre içinde siyasi *yakınlaşmaya* dönüştürüldü ve bu *yakınlaşma* 2 Ağustos 1914'de imzalanan gizli bir ittifak antlaşmasıyla sonuçlandırıldı.

Türk-Alman ilişkilerine, Almanya hayranlığıyla tanınan ve örgütün en etkili yöneticilerinden biri haline gelen **Enver Paşa** yön verdi. Sözde satın alınan ve subaylarına Türk üniforması giydirilen iki Alman gemisi (Goeben ve Breslav)'nin, Rus limanlarını bombalaması sonucu bir *oldu bitti*'yle, Dünya Savaşına girildi. Dört yıl süren ve Anadolu halkını perişan eden savaş sonunda, Almanya'nın yenilmesi nedeniyle yenik sayılan Osmanlı İmparatorluğu, galiplerce işgal edildi. *İttihat ve Terakki*, 14 Kasım 1918'de yaptığı bir kongreyle kendini feshetti. Yerine, ne anlama geldiği pek de belli olmayan, *Teceddüt (yenilik)* adlı bir parti kurulduğu açıklandı.

İttihat ve Terakki yöneticilerinin sonları İmparatorluk gibi acılı oldu. **Talat** ve **Cemal Paşaları** Ermeniler öldürdü; **Enver Paşa**, *"Turan devleti kurmak için"* gittiği *Orta Asya*'da vuruldu; **Cavit Bey**, Yüzbaşı **İsmail Canbolat, Doktor Nazım, Atatürk'e** suikast girişimi nedeniyle idam edildiler; **Kara Kemal** intihar etti.

Örgütün sıradan üyeleri çoğunlukla Kurtuluş Savaşı'nı desteklediler; *Müdafaa-i Hukuk Dernekleri*'ni örgütleyerek savaşa ve daha sonra kurulacak olan Cumhuriyet Halk Fırkası'na katıldılar; bazıları, Cumhuriyet'in kuruluşunda ve geliştirilmesinde etkin görevlerde bulundular.

İttihat ve Terakki, diğer *Jön Türk* örgütleri gibi Batıcı'ydı. Başlangıçta, Türkiye'de geleneksel hale gelen İngiliz-Fransız etkisine girdi. Daha sonra Almanya'ya yöneldi. Diğer *Jön Türk* guruplarından farklı olarak, özellikle

1913'ten sonra, *milliyetçi* eğilimlere sahipti. *Milliyetçilikleri* bilgi ve bilince değil, daha çok duyguya dayanıyordu. Bu nedenle, bir başka Batılı ülke Almanya'ya yanaşmada bir sakınca görmediler, üstelik bunu *milliyetçilik* adına yaptıklarını söylediler.

Batı Avrupa modelinde bir ulusal devlet oluşturmak istiyorlar, ancak bunun, yalnızca kapsamlı bir ulusal bağımsızlık mücadelesi ile gerçekleşebileceğini göremiyorlardı. İngiliz-Fransız üstünlüğüne karşı, Almanlar'a dayanarak amaçları yönünde bir güç oluşturacaklarını sanıyorlardı.

Osmanlı Ordusu'nun geleceği olan genç subayları, Almanya'da ve Türkiye'de Alman "uzmanlar"a eğittirdiler. Oysa, "dost ve müttefik" saydıkları Almanya, Osmanlı topraklarını sömürgeleştirme peşindeki emperyalist bir ülkeydi. Eğitim, siyasi yakınlaşmayı, siyasi yakınlaşma ise *üstün güce* karşı duyulan bağımlılık duygularını geliştiriyordu. Sanayi ve teknolojik üstünlük mutlaklaştırılıyor, kendine güvene dayalı ulusal direnme gücü zayıflıyordu. Subaylar arasında, Almanya'ya olan bağımlılık, *teknolojik geriliğin gerekli kıldığı bir zorunluluk* gibi görülüyor ve olağanlaşıyordu.

İttihat ve Terakki önderlerinden **Enver Paşa**, 1908 den sonra Berlin'e askeri ateşe olarak gönderilmişti. Aynı yıl, Türkiye'ye yüzlerce Alman *askeri eğitmen* gelmiş, Almanya'ya birçok Türk subay gönderilmişti.[108] NATO aracılığıyla bugün ABD ile yaşananlar, o dönemde, *İngiliz-Fransız gücüne karşı milli güç yaratma* adına, Almanya'yla yaşanıyordu.

Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi **Wangenheim**, Şansölye **Bethmann Hollweg**'e 1912'de şunları yazıyordu: *"Türkiye'de ordu önder rolünü oynadığı sürece, Almanya rekabette olduğu ülkelere karşı avantajlı bir pozisyonda olacaktır. Zira Türk anlayışına göre, Alman ve Türk orduları arasında silah arkadaşlığı bulunmaktadır."*[109]

İttihatçılar, kendilerinin yarattığı koşullar nede-

niyle,İmparatorlukla birlikte yok oldular. Almanya'yla kurulan ilişkiler, yarattığı bağımlılıkla, ülkeyi emperyalist devletler arasındaki büyük savaşa sürükledi. Konumuna ve gereksinimlerine hiç de uygun düşmeyen bu savaş; ülkenin parçalanmasına, katılma sorumluluğunu taşıyanların da ortadan kalkmasına yol açtı. *İttihatçılar*'ın gidişleri de gelişleri gibi sıra dışı ve acılı oldu. Otuz yaşından genç olan bu insanlar, on yıl içinde yönetime geldiler, ülkenin geleceğine yön verdiler ve İmparatorlukla birlikte tarih oldular. Oysa, canları pahasına, birlikte battıkları İmparatorluğu kurtarmak istiyorlardı. Cesur ve ataktılar. Giriştikleri mücadele için gerekli bilinçten yoksundular, ama yurt sevgisine dayanan inançları ve yüksek amaçları vardı.

Taylan Sorgun İttihatçılar için şunları söylemektedir: *"Destanlarla büyümüş gencecik bir nesil, avuçlarının içinden bir imparatorluğun kayıp gitmeye başlamasını yaşarken, öfkelerinin ve kaderlerinin üzerindeki "Yıldız kabusu" içinde bunalıyorlardı. Onlar kendilerini çok geçmeden, bir büyük devlet kavgası içinde bulacaklardır. Ve o devlet kavgasının ideallerle dolu, inatçı, vuruşkan havası içinde; hapishaneler, sehpalar, tutuklanmalar ve prangalar, köşebaşlarındaki pusular, jurnaller, koca bir imparatorluğun çöküşünü yaşayışları ve yoksul Anadolu yaylası insanlarının cephelerde tükenişleri, sanki doğdukları zaman vazgeçilmez kaderleri olmuştu."*[110]

Mustafa Kemal, hemen hiçbir konuda anlaşamamasına karşın, *İttihat ve Terakki*'nin *"vatansever bir örgüt"* olduğunu kabul eder ve bu örgütün yurtseverliğinin her türlü *"tartışmanın üzerinde"* olduğunu söyler. Üstelik bunu, ittihatçıların bir sürek avı gibi arandıkları işgal altındaki İstanbul'da, Fransız Büyükelçiliğinde görevli **Rahip Frew**'e karşı yapar. Kendisiyle görüşme isteminde bulunan **Frew**'in, *İttihat ve Terakki* hakkında ileri geri konuşması üzerine şunları söyler: *"İttihat ve Terakki'nin temsilcisi değilim, fakat izninizle söylemeliyim ki, İttihat ve Terakki vatansever bir cemiyettir. Başlangıcından çok zaman sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum. Cemiyet, hiçbir zaman sizin aşağılamalarınızı hak edecek bir nitelik almamıştır. Birçok*

kusuru ve yanlışı olabilir Ama yurtseverliği tartışmaların üstündedir."[111]

İttihatçılar, başlangıçta tam anlamıyla *Osmanlıcı*'ydılar. 1908'de Avrupalılar'a, *"Osmanlılar, mezhep ve cins farkı olmaksızın kardeştir. Ülkenin yüksek ve ortak yararları karşısında ne Hıristiyan ne Müslüman vardır. Osmanlılıktan başka bir şey yoktur. Hepsinin çıkarları, gelecek umutları ve kaderleri aynıdır"* diyorlardı.[112] İki yıl içinde Libya, tüm Batı Trakya ve Girit'i, on yıl içinde de, Suriye, Irak ve Arabistan'ın tümünü yitirdiler. **Enver Paşa**, Osmanlıcılığın yükselmesi için değil, Anadolu Türklüğünü kurtarmak için giriştiği *Turancılık* mücadelesinde öldü. **Talat** ve **Cemal Paşalar**, dost bildikleri Alman kentlerinde ve sahipsizlik içinde, Ermeni kurşunlarıyla can verdiler. *"Kardeş"* gördükleri Osmanlı azınlıkları, hem İmparatorluğu hem de onları yok etti. Oysa; **Tunalı Hilmi** 1908'de Avrupalılar'a, *"Osmanlılık Türklük değildir, mezhep ve cins farkı olmaksızın kardeşliktir"* derken, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının siyasi merkezi gibi çalışan Fener Rum Patrikhanesi, *"Osmanlı milleti diye bir tanım kullanılıyorsa da gerçekte böyle bir millet yoktur"* diyordu.[113]

İttihatçıların *Osmanlıcılık* olarak tanımladıkları düşünsel karmaşadan kendilerini kurtarmaları, gerçekleri ortaya koyan araştırmalarla değil, yaşanan acılı olaylar ve el yordamıyla oldu. *Milliyetçiliğe* ulaştıklarında, artık geç kalmışlardı. Üstelik *Türk milliyetçiliğinin* kuramını oluşturacak ne yeterli bilgileri, ne de zamanları vardı. Yine de, 1913'ten sonra başlayan milliyetçi yönelme, birçok yeniliğe ortam hazırladı. Eğitimde çağdaşlaşma, üniversite (dârülfünun) özerkliği, Batı takvimi, ulusal ekonomi, özel girişimcilik, kooperatifçilik gibi konularda araştırmalar ve uygulamalar yapıldı. Eğitime karışmayacak, yalnız din işleriyle uğraşacak *Darülhikmetül İslamiye* örgütü geliştirildi, siyasetle ilişkisi olmayan kültür ve spor dernekleri kurul-

du, Türk Ocağı desteklendi. Ulusal Savunma (Müdafaa-i Milli), Donanma, Çocuk Esirgeme (Himaye-i Eftal), Kızılay (Hilal-i Ahmer) gibi örgütler denetim altına alınıp geliştirildi. Haber alma ve eylem örgütü olarak *Teşkilatı Mahsusa* kuruldu. Benimsenen *milliyetçilik* ilkesine uygun olarak, ulusal ekonomi siyaseti izlendi, yerli malı kullanma, kooperatifçilik ve özel girişimcilik teşvik edildi. *İtibari Milli Bankası* açıldı, mahkemeler Adliye Nezareti'ne bağlandı, yargıda yeniliklere gidildi.[114]

Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Gazeteci **Tahir Hayrettin Bey**, *II. Meşrutiyet*'ten sonra kurulmuş olan *Mutedil Hürriyetperveran* ve *Ahrar* fırkalarını bir araya getirerek 21 Kasım 1911'de *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nı kurdu. Fırka'nın temel amacı, belki de tek amacı *İttihat ve Terakki*'ye karşı olmak ve Batı'yla tam olarak bütünleşmekti. Siyasi anlayışını **Prens Sabahattin**'in görüşlerinden alıyor, programında *Osmanlıcılık, ademimerkeziyetçilik, teşebbüsi şahsi, meşrutiyetçilik* ve *liberalcilik*'ten yana olunduğu yazıyordu. Farklı kesimlerden insanlar, milliyetçi bir çizgiye yönelen *"ittihatçıları durdurmak"* ve *"iktidarlarına son vermek"* için, dış destekle bir araya geliyor, güçlerini bu amaç için birleştiriyordu. Rum, Ermeni, Arnavut, Arap, Bulgar kökenli ayrılıkçı unsurlar, Batıcı aydınlar (münevveran), **Prens Sabahattin** yandaşları, bazı medrese hocaları (ilmiye mensupları), sosyalistler[115] *Hürriyet ve İtilaf* çatısı altında toplanıyordu.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları arasında **İsmail Hakkı Paşa**, Arap milliyetçisi **Abdülhamit Zehravi** (ayrılıkçı eylemleri nedeniyle 1916'da idam edildi), Şeyhülislam **Mustafa Sabri, Deli Fuat Paşa**, Ermeni **Dr. Dagavaryan, Dr. Rıza Nur**, Miralay **Sadık Bey** ve **Damat Ferit Paşa** gibi kişiler vardır. **Damat Ferit**, partinin ilk genel başkanı oldu, sağlık nedeniyle ayrılınca yerine **Fuat Paşa** geçti.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programı, günümüzde *global liberalizm* adıyla yürütülmekte olan politikaların hemen aynısıdır. *Milliyetçiliği* yadsıyan *Osmanlıcılık, ademimerkeziyetçilik* diye tanımlanan *yerel yönetimcilik,* etnik temelli *federasyonculuk, dış ticaret serbestisi, işbirlikçi özel girişimcilik;* yüzyıl önce yazılan ve bugün yoğun olarak uygulanan ekonomik-siyasi belgeler gibidir. İngilizler'in destek ve denetimiyle kurulan Fırka, kendisini var eden ve 1902 den beri faaliyet gösteren *Teşebbüsi Şahsi Ademi Merkeziyetçilik Cemiyeti* ile birlikte, etnik sorun yaşayan Osmanlı topraklarında örgütlenmeye çalıştı ve Ermeniler başta olmak üzere çeşitli azınlık guruplarından destek de buldu. **Prens Sabahattin**'e göre asıl sorun, *"Abdülhamit'in devrilmesi değil"* toplum yapısının tümden değiştirilerek Avrupa gibi olunması, *"Doğu'nun kamucu toplum biçiminden* (iştiraki toplum), *Batılı bireyci* (infiradi) *topluma"* geçilmesiydi. Bu yapılmadığı sürece, *"Doğulu toplumlar ilerleyemez"* ve *"baskı altında yaşamayı"* hak ederlerdi.[116]

1912'de, seçimlerde hile yapıldığı gerekçesiyle, Meclis içinde ve dışında eylemlere giriştiler. Önce Meclis'teki anayasa görüşmelerini engellediler. Başkan Yardımcısı **Miralay Sadık Bey** aracılığıyla, *alaylı* (harp okulu mezunu olmayan) subaylarla ilişkiye geçerek İttihatçı milletvekillerini tehdit ettiler. Daha sonra, Bab-ı Ali'yi basarak **Nazım Paşa**'yı sadrazam yapmak istediler. İttihatçılar önce davrandı ve baskını onlar gerçekleştirdi. Bunun üzerine, 13 Haziran 1913'de, İttihatçıların desteklediği, ancak yansız bir politika izleyen **Mahmut Şevket Paşa**'yı öldürdüler. Suikastta yer alan fırka üyelerinden bir bölümü idam edildi ya da ünlü Sinop Cezaevine konuldu, diğerleri yurt dışına kaçtı, fırka dağıldı.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra *İttihat ve Terakki* kapanınca yeniden ortaya çıktı ve

14 Ocak 1919'da örgütlenmeye başladı. Yeni kuruluş içinde; **Nuri Paşa, Seyit Abdülkadir, Mustafa Sabri** (Şeyhülislam), **Ali Kemal** (Kurtuluş Savaşı sonunda halk tarafından linç edildi), Gazeteci **Refik Halit Karay** (Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, 150'liklerle yurt dışına sürüldü) ve **Rıza Tevfik Bölükbaşı** (Osmanlı Devleti adına Sevr'i imzalayanlardan biri, 150'liklerle yurt dışına sürüldü, 1938'de çıkarılan afla geri döndü) gibi isimler yer aldı.

Fırka'nın kuruluşu 22 Ocak 1919'da yayımlanan bir bildiriyle duyuruldu. Bildiri'de; *"Hürriyet ve İtilaf'ın yeniden doğduğu", "ülkenin en güçlü partisi olduğu"* söyleniyor ve fırkanın *"ittihatçılar dışında, tüm siyasi guruplara"* özgür bir çalışma ortamı sağlayacağı açıklanıyordu. Bu açıklamaya karşın *İtilafçılar*'ın ilk işi, *"ittihatçı işi"* saydıkları , *Müdafaa-i Hukuk* hareketini önlemek için girişimlerde bulunmak oldu. Ülke yenilmiş, siyasi yapılar dağılmıştı. Bu nedenle kendilerini rakipsiz sayıyor, galip devletlere, özellikle de İngilizlerle olan ilişkilerine güveniyorlardı. *Müdafaa-i Hukuk* örgütlenmesini önlemek için, büyük paralar harcayarak, Anadolu'da çalışmalar yaptılar ve milli mücadeleye karşı ayaklanmalar düzenlediler.

Hürriyet ve İtilaf'ı destekleyen yayın zinciri; *Teşkilat, Takdirat, Tamirat, Merih, Hemrah, Islahat, Şehrah, İfham* gazeteleriyle gelişiyor; *İkdam, Yeni İkdam, İktiham, Alemdar* ve *Peyami Sabah*'la tamamlanıyordu. Bu gazetelerde, **Ali Kemal, Mustafa Sabri, Refii Cevat** (Ulunay), **Refik Halit** (Karay) gibi çok sayıda işbirlikçi gazeteci, **Mustafa Kemal** başta olmak üzere; Kurtuluş Savaşı önderleri için hakaret içeren sert yazılar yazıyorlardı. *"Hainler", "ahlaksızlar", "zalimler", "alçaklar", "kabadayılar", "eşkiyalar"* sıkça kullanılan[117] sözcüklerdi. Onlara göre, ulusal bağımsızlık savaşı verenler, *"yeni Celalîler"* di, o nedenle ulusal kurtuluşçulara *"Kemalîler"* diyerek alay ediyorlardı.[118]

Refik Halit, 9 Ocak 1920 tarihli *Alemdar*'da *Mîsakı Milli* düşüncesine karşı çıkıyor ve Kurtuluş Savaşı'nı aşağılayıcı sözcüklerle yeriyordu. *Mîsakı Millî*'nin ne denli *"gayri milli", "çirkin"* ve *"telaffuzu zor"* bir *"kelime"* olduğu-

nu yazıyor ve şunları söylüyordu:. *"Bizim için tutulacak tek yol, tek kurtuluş yolu Mütareke'den hemen sonra İngiltere ile beraber yürümek için siyasi girişimde bulunmaktı. Bereketi bol olsun, başımıza bir 'milli' daha çıktı* (Ankara'yı kast ediyor y.n.). *Geceler ortaya bir 'milli'! yavru daha attı: Mîsak-ı Milli. Aman Allahım, telaffuzu ne güç, ne çirkin, ne gayri milli bir kelime."*[119]

Refii Cevat'ın yazdıkları, tarihte örneği az görülen açık ihanet belgeleri konumundadır. Yunan Ordusu'nun genel bir saldırıya geçtiği günlerde şunları yazıyordu: *"Yunanlılar, silah omuzda bütün Anadolu'yu baştan başa kat edecekler.. Bu serseriler* (Türk Ordusu y.n.), *karşılarında muntazam bir kuvvet gördüklerinde çil yavrusu gibi dağıldılar.. Görüyoruz ki Yunanistan kısa bir süre içinde çapulcuları* (Kurtuluş Savaşçılarını y.n.) *tamamen ortadan kaldıracaktır."*[120] Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, *150'lilikler*'le birlikte Türkiye'den çıkarılan **Refii Cevat,** daha sonra çıkarılan afla Türkiye'ye gelecek ve Milliyet gazetesinde uzun yıllar köşe yazıları yazacaktır.

Hürriyet ve İtilaf, ilk genel başkanları **Damat Ferit**'in Kurtuluş Savaşı süresince İstanbul'da kurduğu beş hükümete de, bakan (nazır) verdi. İngilizler'in ve padişahın desteğini arkasına alarak, *işgalci devletlerin isteklerini yerine getiren* bir politika yürüttü. Mütareke döneminin işbirlikçi iktidar partisiydi. *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk* hareketi güçlendikçe, halka dayanmadığı için zaten zayıf olan etkisini, tümüyle yitirdi. Etkisizleşme, yürüttüğü teslimiyet politikasını önlemedi, tersine işbirlikçiliği daha da yoğunlaştırdı. *Sevr* Antlaşması'nın görüşüldüğü *Saltanat Şurası*'nın hemen tüm üyeleri *İtilafçı*'ydı. *Sevr*'in kabul edilmesine, bu *Şura*'da karar verildi ve *Beşinci Damat Ferit Hükümeti,* anlaşmayı onayladı. Maarif Nazırı **Bağdatlı Hadi Paşa, Rıza Tevfik** (Bölükbaşı) ve Bern Büyükelçisi **Reşat Halis,** anlaşmayı Paris'te imzalayan *İtilafçılar*'dı.Bağımsızlık Savaşı'nın gelişmesiyle **Rıza Nur, Ahmet Ferit (Tek)** gibi az sayıda *İtilafçı* Ankara'ya gelerek

TBMM'ne katıldı. Savaşın kazanılması üzerine çok sayıda parti üyesi yurt dışına kaçtı. Kalanlardan bir bölümü de 150'liliklerle birlikte Türk vatandaşlığından çıkarılıp yurt dışına sürüldü. **Miralay Sadık Bey**, **Damat Ferit**, Şeyhülislamlar **Mustafa Sabri Hoca** ve **Dürrizade Abdullah Efendi**, Nakşibendi Şeyhi **Konyalı Zeynelabidin**, **Dr.Rıza Tevfik**, Gümilcineli **İsmail Bey**, **Çerkes Arslan Bey**, Dahiliye Nazırı **Mehmet Ali Bey** gibi kimi fırka yönetici ve yandaşları İngilizler'in yardımıyla Romanya, Mısır ya da Avrupa'ya kaçtılar.[121]

1938'de çıkarılan bir af yasasıyla itilafçı sürgünler geri döndü. **Refi Cevat**, **Ulunay**, **Refik Halit** ise **Karay** soyadlarını alarak gazetelerde yazı yazmayı sürdürdüler. 'Batı'ya teslimiyete dayanan işbirlikçi *Hürriyet ve İtilaf* siyaseti ve anlayışı, işgal günlerinde açıktan, **Atatürk** döneminde örtülü biçimde savunuldu. **Atatürk**'ün ölümünden sonra giderek artan bir yoğunlukla yeniden açık hale geldi. Günümüzde ise ulusal bağımsızlığa cepheden saldıran işbirlikçi bir siyasete dönüştürüldü. *Hürriyet ve İtilaf anlayışı* bugün, aynı işgal döneminde olduğu gibi, "rakipsiz" bir siyasi işleyiş haline gelmiştir. Siyasi partilerin hemen tümü, bu anlayışı temsil eden bir çizgi izlemektedir. *Hürriyet ve İtilaf*, artık tek bir parti değil, bütün partilerdir.

Müdafaa-i Hukuk Örgütleri

Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın teslim olmasıyla birlikte yenik sayıldı ve Birinci Dünya Savaşının galip devletleri tarafından, önceden yapılan paylaşım anlaşmasına uygun olarak ülkeyi işgal etmeye başladılar. Boğazlar ve İstanbul başta olmak üzere hemen tüm sahil kesimlerine girildi, silahlara el konuldu, ordular dağıtıldı. Balkan Savaşı'ndan beri aralıksız 6 yıl savaşan ve 2 milyon genç insanını yitiren Türk halkı, sıradışı bir yoksulluk içine düşmüş, yönetim sistemi çökmüş, il ve ilçeler arasında ilişkiler kopmuştu. İmparatorluk parçalanıyordu. **Mustafa Kemal Atatürk**, *Nutuk*'a o günün koşullarını açıklamakla

başlar ve şunları söyler: *"1919 yılı Mayısının 19. günü Samsun'a çıktım. Genel durum ve görünüş: Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu gurup, Genel Savaş'ta yenilmiş, Osmanlı Ordusu her yanda zedelenmiş ve koşulları ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış. Büyük Savaş'ın uzun yılları boyunca, ulus, yorgun ve yoksul bir duruma düşmüş. Ulusu ve ülkeyi Savaş'a sürükleyenler, kendi yaşamlarının kaygısına düşerek yurttan kaçmışlar. Padişah ve Halife, soysuzlaşmış, kendisini ve yalnız tahtını koruyabileceğini umduğu alçakça önlemler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki hükümet; güçsüz, onursuz, korkak, yalnız padişahın isteklerine uymuş, onunla birlikte kendilerini koruyabilecek herhangi bir duruma boyun eğmiş. Ordunun elinden silahları alınmış ve alınmakta.*

İtilaf Devletleri, ateşkes anlaşması hükümlerine uymayı gerekli görmüyorlar. Birer uydurma nedenle, itilaf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana ili Fransızlar; Urfa, Maraş, Antep İngilizlerce işgal edilmiş Antalya ile Konya'da İtalyan birlikleri, Merzifon'la Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her yanda yabancı devletlerin subay ve görevlileri ve özel adamları çalışmakta. Daha sonra, sözümüze başlangıç olarak aldığımız tarihten dört gün önce, 15 Mayıs 1919'da İtilaf devletlerinin onayıyla Yunan ordusu İzmir'e çıkarılıyor.

Bundan başka, yurdun dört bucağında Hıristiyan azınlıklar; gizli ya da açık olarak özel isteklerini elde etmeye, devletin bir an önce çökmesine çaba harcıyorlar. İstanbul Rum Patrikliği'nde kurulan ***Mavri Mira Kurulu****, illerde çeteler kurup yönetiyor, mitingler ve propagandalar yaptırmakla uğraşıyor.* ***Yunan Kızılhaç'ı****,* ***Resmi Göçmenler Komisyonu****,* ***Mavri Mira'nın*** *çalışmalarını kolaylaştırmak için yardım ediyor.* ***Mavri Mira Kurulu****'nca yönetilen Rum okullarının izci örgütleri, yirmi yaşını aşmış diğer gençleri de içine alarak her yerde geliştiriliyor.* ***Ermeni Patriği Zaven Efendi*** *de,* ***Mavri Mira Kurulu*** *ile düşünce birliği içinde çalışıyor. Ermeni hazırlığı da Rum hazırlığı gibi ilerliyor. Trabzon, Samsun ve bütün Karadeniz kıyılarında kurulan ve İstanbul'daki merkeze bağlı* ***Pontus Cemiyeti*** *kolaylıkla ve başarıyla çalışıyor.*

Durumun korkunçluğu ve ağırlığı karşısında, her yerde

her bölgede bazı kişilerce, kurtuluş yolları düşünülmeye başlanmıştı. Bu düşünceyle girişilen çalışmalar, bir takım örgütler doğurdu. Örneğin; Edirne ve çevresinde ***Trakya-Paşaeli*** *adlı bir cemiyet vardı. Doğu'da, Erzurum'da ve Elazığ'da genel merkezi İstanbul'da olmak üzere* ***Vilayatı Şarkiye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti*** *kurulmuştu. Trabzon'da* ***Muhafa-zai Hukuk*** *adlı bir cemiyet bulunduğu gibi, İstanbul'da da,* ***Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti*** *vardı. Bu dernek merkezinin gönderdiği delegeler, Of ilçesi ve Lazistan Livası'nda şubeler açmıştı.*

Yunanlıların İzmir'e gireceğinin açık belirtilerini Mayıs'ın on üçünden beri gören İzmir'deki bazı genç yurtseverler, 14/15 gecesi bu acı durumu aralarında görüşmüşler; bir olup bittiye getirildiği kuşku götürmeyen Yunan işgalinin ilhakla sonuçlanmasını önlemek düşüncesinde birleşmişler ve ***Reddi İlhak*** *ilkesini ortaya koymuşlar...*

Kurulmaya başlayan bu örgütlerden başka, ülke içinde başka bir takım girişimler ve kuruluşlar da ortaya çıkmıştı. Özellikle Diyarbakır, Bitlis, Elazığ illerinde, İstanbul'dan yönetilen ***Kürt Teali Cemiyeti*** *vardı. Bu cemiyetin amacı, yabancı devletlerin koruyuculuğu altında bir Kürt devleti kurmaktı. Konya ve dolaylarında İstanbul'dan yönetilen* ***Tealii İslam Cemiyeti*** *kurulmasına çalışılıyordu. Ülkenin hemen her yanında* ***Hürriyet ve İtilaf***, ***Sulh ve Selamet*** *cemiyetleri de vardı. İstanbul'da çeşitli amaçlarla gizli ve açık olmak üzere, bir takım fırka ve cemiyet adı altında örgütler de vardı... İstanbul'daki kadın-erkek bir takım ileri gelen kişiler ise, gerçek kurtuluşu* ***Amerikan mandasını*** *istemek ve sağlamakta görüyorlardı. Bu kanıda olanlar, düşüncelerinde çok direndiler. Doğru olanın, kesinlikle kendi görüşlerinin desteklenmesi olduğunu kanıtlamak için çok çalıştılar*

Bu açıklamalardan sonra genel durumu daha dar bir çerçeve içine alarak çabuk ve kolayca hep birlikte gözden geçirelim: Düşman devletler, Osmanlı Devleti'ne ve ülkesine maddi ve manevi olarak saldırmışlar; yok etmeğe ve paylaşmaya karar vermişler. Padişah ve Halife olan kişi, hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor; hükümeti de aynı durumda. Farkında olmadığı halde, başsız kalan ulus, karanlık

ve belirsizlik içinde, olup bitenleri bekliyor. Felaketin korkunçluğunu ve ağırlığını anlamaya başlayanlar, bulundukları çevreye ve sezebildikleri etkilere göre kurtuluş çaresi saydıkları yollara başvuruyorlar. Ordu, adı var kendi yok durumda. Komutanlar ve subaylar, Genel Savaş'ın onca sıkıntı ve güçlükleriyle yorgun, yurdun parçalanmakta olduğunu görerek yürekleri kan ağlıyor; gözleri önünde derinleşen karanlık içinde ve felaket uçurumunun kıyısında; çıkar bir yol, bir kurtuluş yolu arıyorlar.[122]

Mustafa Kemal, durumu bu biçimde saptar.Sonra, ulusal kurtuluş için yapılması gereken öncelikli girişimleri belirler ve kendiliğinden oluşmaya başlayan halk direnişinin örgütlenmesi üzerinde durur. Bu örgütlenmenin biçim ve içeriğini, yöneleceği ana amacı ve bu yönde yapılacak çalışmaları belirler. 29 Mayıs 1919'da, yani Samsun'a çıkışından on gün sonra Havza'dan **Kazım Karabekir**'e şu telgrafı çeker: *"Sivil yönetimin güvenilir kişileriyle el ele vererek, bağımsızlığımızın savunulması uğrunda gerekli olan örgütü, doğaldır ki gizli olarak ve dışa karşı sezdirmeyecek biçimde kurmayı zorunlu sayıyorum. Bu husus (örgütlenme y.n.), bilgisi nedeniyle biz askerlerin vatanseverliğine düşmektedir."*[123]

Yirmi gün sonra, 18 Haziran'da Edirne Birinci Kolordu Komutanı **Cafer Tayyar Bey**'e gönderdiği şifreli telgraf, o aşamadaki örgütlenme yönelişinin ana hatlarını belirler. *Nutuk*'a aldığı bu telgrafta şu açıklamaları yapar: *"Ulusal bağımsızlığımızı boğan ve yurdun bölünmesi tehlikesini hazırlayan İtilaf devletlerinin yaptıklarını ve İstanbul hükümetinin tutsak ve güçsüz durumunu biliyorsunuz. Ulusun kaderini böyle bir hükümetin emrine bırakmak, çöküşe boyun eğmektir. Anadolu ve Trakya'daki ulusal örgütleri birleştirmeye ve ulusun sesini bütün gürlüğüyle dünyaya duyuracak güvenilir bir yer olan Sivas'ta, birleşik ve güçlü bir kurul toplamaya karar verilmiştir. Ben İstanbul'dayken Trakya-Paşaeli Cemiyeti üyelerinden bazılarıyla görüşmüştüm. Şimdi zamanı geldi. Gerekenlerle gizlice görüşerek hemen örgütler kurunuz ve benim yanıma da delege olarak bir iki kişi gönderiniz. Bağımsızlığa ulaşıncaya kadar, ulusun tümüyle birlikte, özveriyle çalışacağı-*

ma kutsal inançlarım adına ant içtim. Artık benim için Anadolu'dan ayrılmak söz konusu olamaz... Anadolu halkı baştan aşağı bölünmez bir bütün haline getirildi. Kararlar, ayırımsız tüm komutanlar ve arkadaşlarımızla birlikte alınıyor. Vali ve mutasarrıfların hemen hepsi bizden yanadır.Anadolu'daki ulusal örgütler ilçe ve bucaklara dek genişledi.İngiliz himayesi altında bir bağımsız Kürdistan kurulması ile ilgili propagandalar ve bu amacı güdenler saf dışı edildi. Kürtler'le Türkler birleşti."[124]

Mustafa Kemal, ulusal güçlerin birliğini sağlayacak girişimleri yoğunlaştırıp temsil yetkisi yüksek merkezi bir örgütlenmeye yönelirken, zaman yitirmeden bu örgütün ve yürüteceği mücadelenin temel ilkelerini belirler. 22 Haziran 1919'da Amasya'da, tarihimize bu kentin adıyla giren ve *"Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ilanı niteliğinde olan"*[125] ünlü genelgeyi hazırlar ve gizlilik kaydıyla tüm vali, mutasarrıf ve kolordu komutanlarına gönderir. **Atatürk** *Amasya Genelgesi*'ni ortaya çıkaran kısa süreci *Nutuk*'ta şöyle açıklar: *"Anadolu'ya geleli bir ay olmuştu. Bu süre içinde bütün orduların birlikleriyle ilişki ve bağlantı sağlanmış ve ulus elden geldiğince aydınlatılarak uyarılmış, ulusal örgütlenme düşüncesi yayılmaya başlamıştı. Durumu, artık bir komutan kimliğiyle yürütüp yönetmeye olanak kalmamıştı.* (İstanbuldan y.n.) *yapılan çağrıya uymayarak gitmememe karşın, ulusal örgütleri ve eylemi yönetmeyi sürdürdüğüme göre, asi durumuna girdiğim kuşku götürmezdi. Bundan başka ve özellikle uygulamaya karar verdiğim girişim ve eylemlerin köklü ve sert olacağını görmek güç değildi. Bu nedenle, girişim ve eylemlerin bir an önce, kişisellikten çıkarılarak bütün ulusun birlik ve dayanışmasını sağlayacak ve temsil edecek bir kurul adına yapılması şarttı. 18 Haziran 1919 tarihinde Trakya'ya verdiğim yönergede işaret ettiğim bir noktanın uygulanması zamanı gelmiş bulunuyordu. Anadolu ve Rumeli milli örgütlerini birleştirecek, bunları bir merkezden yönetmek ve temsil etmek üzere Sivas'ta genel bir milli kurultay toplamak gerekiyordu. Bu amaçla, emir subayım Cevat Abbas Bey'e, 21/22 Haziran 1919 gecesi Amasya'da yazdırdığım genelgenin başlıca maddeleri şunlardı:*

1. *Yurdun bütünlüğü, ulusun bağımsızlığı tehlikededir*
2. *İstanbul'daki hükümet, üzerine aldığı sorumluluğun gereklerini yerine getirmemektedir*
3. *Ulusun bağımsızlığını, yine ulusun azim ve kararı kurtaracaktır.*
4. *Ulusun durumunu ve davranışını göz önünde tutmak ve haklarını dile getirip tüm dünyaya duyurmak için, her türlü etkiden ve denetimden kurtulmuş, ulusal bir kurulun varlığı çok gereklidir.*
5. *Anadolu'nun, her yönden en güvenli yeri olan Sivas'ta ulusal bir kongrenin hemen toplanması kararlaştırılmıştır..*
6. *Bunun için bütün illerin her sancağından, halkın güvenini kazanmış üç delegenin, olabildiğince çabuk yetişmek üzere, hemen yola çıkarılması gerekmektedir.*
7. *Her olasılığa karşı bu iş, ulusal bir sır gibi tutulmalı ve delegeler gereken yerlere kimliklerini gizleyerek gelmelidirler.*
8. *Doğu illeri adına 10 Temmuz'da, Erzurum'da bir kurultay toplanacaktır. O güne değin öteki il delegeleri de Sivas'a ulaşabilirlerse Erzurum kongresinin üyeleri de Sivas'ta yapılacak genel toplantıya katılmak üzere yola çıkacaklardır."*[126]

Mustafa Kemal, genelgeyi yayınladığı Amasya'ya geldiği gün (12 Haziran 1919), Belediye binasının balkonundan halka bir konuşma yaptı. Kararlılığın, özverinin ve ulusal direncin göstergesi olan bu konuşma, *Amasya Genelgesi*'nin devrimci ruhunu ortaya koyan inanç yüklü bir bildirimdir. *"Amasyalılar! Düşmanlarımızın Samsun'dan yapacağı herhangi bir çıkartma hareketine karşı, ayaklarımıza çarıklarımızı giyeceğiz; dağlara çekilerek vatanımızı en son taşına kadar müdafaa edeceğiz... Amasyalılar! Hep birlikte yemin edelim ki..."*[127]

Amasya konuşması, **Mustafa Kemal**'in İstanbul'dan çıktıktan sonra kitle önünde yaptığı ilk konuşmadır ve halk bu konuşmada kendi kaderine sahip çıkmak için ayaklanmaya çağrılmıştır. Çağrı yankısını bulur ve Amasya'da hava birden değişir. Halkı temsil eden 22 saygın kişi, İstanbul'a bir telgraf çekerek padişaha, *"hürriyet ve istiklal için"* birleştiklerini, *"Mustafa Kemal'in çevresinde el-*

birlik olup" çalışacaklarını bildirirler. Amasya'nın ünlü din bilginlerinden **Abdürrahman Kamil Efendi**, Sultan Beyazit Camiinde şu konuşmayı yapar: *"Milletin istiklali tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak için vatanın son ferdine kadar ölmeyi göze almak gerekir. Artık Padişah olsun, ünvanı ne olursa olsun, onun bir hikmeti kalmamıştır. Tek kurtuluş çaresi, halkın egemenliği doğrudan doğruya ele almasıdır."*[128]

Mustafa Kemal, Amasya'da dile getirdiği direnme çağrısını, Kurtuluş Savaşı bitene dek yineler. Çağrıdaki anlayışı, örgütlü bir halk eylemine dönüştürecek başarıya ulaşır. Hiçbir dönemde, hiçbir biçimde, söylediklerinden geri adım atmaz, bağımsızlıktan ödün vermez. Bilinçle donanmış bir atılganlığa, direnme gücü yüksek bir kararlılığa sahiptir. Halkı, özgürlük ve ulusal onur için giriştiği mücadeleye çağırırken, olumlu yanıt alacağından emindir. Türk ulusunun, tutsaklığa ve onursuzluğa duyduğu nefreti bilmektedir. 12 Temmuz ve 2 Ağustos 1920 tarihli *Hakimiyeti Milliye* gazetesinde şunları yazar: *"Bursa'yı boşaltmaya mecbur kaldık. Bu öyle bir olaydır ki, bütün Türkler'in başları üzerinde bir dünya parçalansa bu kadar dayanılmaz olamazdı. Sultan Osman'ın türbesi Yunan atlılarının kişnemelerini duysun! Bu hiçbir zaman aklımızdan geçmezdi. Fakat bu bir gerçektir; acı, elim, yakıcı ve vahşi bir gerçek.. Dün Peygamberimiz'in kabrini, bugün de birinci Türk Sultanının türbesini bıraktık; birine İngiliz girmişti, buna Yunan girdi. Ne Olduk? Dün hilafet kapılarını, dünyanın gözlerini kamaştırarak müdafaa eden Türkler'e ne oldu? Evet, bize ne oldu Bursa'yı olsun koruyamadık... Ne duruyoruz? Milyonlarca Türküz. Hepimiz savaşçıyız, hepimiz namus nedir, millet nedir biliyoruz. Bir hamlede Yunanistan'ı denize dökmek bizim için su içmek gibiyken ne duruyor, neyi ve kimi, neden ve niçin bekliyoruz?"*[129]

Müdafaa-i Hukuk örgütleri, **Mustafa Kemal**'in dile getirdiği 1919 koşulları içinde ortaya çıktı;kısa bir sürede birçok il ve ilçeye yayıldı, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nden geçerek TBMM'nin kurulmasını sağladı. Ulusal

varlığın tehlikede olduğunu gören yurtsever aydınlar harekete geçmişler, **Mustafa Kemal**'in önderliğinde bir araya gelerek halkla bütünleşip mücadeleye girişmişlerdi. Kendiliğinden kurulup gelişen yerel örgütler, bu örgütlerin yarattığı meclis ve halkın dolaysız katıldığı ulusal mücadele; Türk toplumuna özgü, benzeri olmayan bir halk hareketiydi. İnsanlar hiçbir güvence aramaksızın mücadeleye atılıyor, örgütlere katılıyor, yeni örgütler kuruyor ve ulusal dayanışmayı Kurtuluş'u gerçekleştirene dek sürdürmede kararlı bir tutum içine giriyordu. Kurtuluş Savaşı komutanlarından **Miralay Mehmet Arif Bey**, halkın bağımsızlık hareketine kendiliğinden katılımını anılarında şöyle anlatır: *"Milli mücadeleye katılma arzusu, milletin ruhundan doğan galeyanın doğal bir ürünüydü. Vicdan ve hamiyet sahibi her insan, mili savaşa maddi ve manevi olarak katılmayı namus gereği sayıyordu. Kuvvay-ı Milliye arasında çok genç çocuklar, ak sakallı dedeler de vardı. Savaşanlara cephane ve yiyecek taşıyan kadınlar çok fazlaydı. Mavzeri elinde çarpışmaya katılan Türk kadınları da az değildi."* [130]

Müdafaa-i Hukuk, işgalcilere karşı ulusal bağımsızlığı sağlamak, bu amaçla yeni bir ordu ve devlet kurarak silahlı direnişe geçmek için girişilen bir halk eylemidir. Farklı düşüncelere sahip olsalar da her kesimden insan, bir araya gelip örgütleniyor ve iç ayrılıkları bir kenara bırakarak **Mustafa Kemal**'in belirlediği ilkeler yönünde ve onun çevresinde toplanıyordu. Hemen her kent ve her kasaba bir örgüt alanı haline gelmişti. Büyüklü küçüklü o denli çoktular ki, bunların tümünü saptamak olası değildi. Belirlenmiş olan bazıları şunlardır: *İzmir Müdafaa-i Hukuku Osmanlı Cemiyeti, İzmir Reddi-İlhak Heyet-i Milliyesi, Denizli Redd-i İlhak, Denizli Harekât-ı Milliye* ve *Redd-i İlhak, Balıkesir Kongreleri, Nazilli ve Alaşehir Heyeti Milliye, Güney Anadolu Kilikyalılar Cemiyeti; Develi, Konya, Mut, Silifke, Tarsus ve Mersin Heyeti Milliye örgütleri; Urfa, Antep, Maraş, Müdafaa-i Hukuk; Kars, Ardahan, Oltu Elviye-i Selase* (üç sancaklar), *Kars İslam Şurası, Oltu Terakki Fırkası, Vilayat-ı*

Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye, Trabzon Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve *Rize, Giresun Şubeleri, Samsun-Karadeniz Türkleri Müdafaa-i Hukuk, Batı Trakya Müdafaa-i Hukuk, Edirne Kongreleri, İstanbul Karakol Cemiyeti, Mim-Mim (Müdafaa-i Milliye) Gurubu, İstanbul Müdafaa-i Hukuk, Niğde ve Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri.*[131]

Çok kısa bir süre içinde ortaya çıkan direniş örgütleri, kendi olanaklarıyla eyleme geçtiler ve yayınladıkları bildirilerle ülkesini seven herkesi *"vatan savunmasına"* çağırdılar. *Denizli Harekat-ı Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyeti*, 10 Haziran 1919'da yayınladığı bildiride şunları söylüyordu: *"Güzel İzmir'imizi işgal eden Yunan canavarları, vilayetimizin içlerine doğru ilerliyorlar. Ayak bastıkları her yerde hadsiz hesapsız vahşetler, tüyleri ürperten alçaklıklar yapıyorlar, camilerimize Yunan bayrağı asıyorlar... Biz bu hain düşmana karşı ayaklandık. Bunları önce Menderes'ten bu tarafa geçirmemeye ve sonra vilayetimizden temizlemeye karar verdik. Allah'ın büyüklüğüne güvenen namuslu mert kardeşler, silahlarıyla birer birer gelip bize el uzatıyorlar. Yarın Yunanlılar'ın pis ve murdar ayakları altında inleye inleye ölmektense, bugün ya mertçe ölmeye ya da şerefle, namusla yaşamaya azmettik. Bugünkü mücadeleyi din ve namus borcu bilen kardeşlerimiz seyirci durumda kalmamalı. Vaktin nakit olduğunu ve kaybedecek zaman olmadığını düşünerek hareket etmeliyiz. Allah yardımcımızdır."*[132]

Müdafaa-i Hukuk ve *Reddi İlhak* örgütleri arasında yerel kongrelerle başlayan birleşmeler süreci, Sivas Kongresi'yle en üst aşamaya ulaşacak ve gerçek birleşme burada gerçekleştirilecektir. O güne dek birbirinden bağımsız olarak çalışan tüm örgütler, *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* adı altında bir araya getirildiler ve onun birer şubesi oldular. **Prof. Tarık Zafer Tunaya** bu gelişmeyi, *"yer yer ortaya çıkan Müdafaa-i Hukuk ırmaklarının TBMM'ne akıtılması"* olarak tanımlar ve TBMM'nin *"genişletilmiş bir Sivas Kongresi"* olduğu söyler.[133]

Sivas'ta gerçekleştirilen birlik, İstanbul hükümetinden ayrı bir yönetimin ilk aşaması olan *Birinci Meclis*'i

yarattı. Bu Meclis, çok farklı özelliklere sahip, olağanüstü direngen ve katılımcı bir halk örgütüydü. Ulusal dayanışma ruhuyla, halk tarafından yaratılmıştı. Türk toplumuna özgü, örneği olmayan milli bir güçtü. 3 Nisan 1920'den Ağustos 1923'e dek yaklaşık 3,5 yıl görev yaparak Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştiren, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ilk dönemi, *Birinci Meclis* ya da *İlk Meclis* adıyla anılmıştır. Bu gücün kitle tabanını, Sivas'ta kurulan *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* oluşturuyordu. Bu Cemiyet aynı zamanda **Atatürk**'ün ölene dek başkanlığını yapacağı *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin de temelini oluşturacaktı.

Müdafaa-i Hukuk dernekleri, Türk ulusunun uğradığı askeri işgale karşı gösterdiği doğal tepki ve korunma güdüsünün harekete geçmesidir. Yerel örgütler, biri ötekini görerek birbirinden etkilenen ve başarı olasılığı belirdikten sonra yayılan oluşumlar değil, aynı anda ve kendiliğinden harekete geçen doğal savunma hareketleridir. **Mustafa Kemal**, bu örgütlerin ortaya çıkışı ve yayılması için, *"bir elektrik şebekesi gibi"* devreye giren, *"tarihin emri"* tanımını kullanır.[134]

Mustafa Kemal Palaoğlu, *Müdafaa-i Hukuk* anlayış ve örgütlenmesini özünden kavrayan ve bu kavrayışı en açık biçimde ifade eden aydınların başında gelir. *Müdafaa-i Hukuk Saati* adlı yapıtındaki saptamalar, bu hareketin gerçek niteliğini ortaya koyan belirlemelerdir. **Palaoğlu**, *Müdafaa-i Hukuk*'u şöyle tanımlar: *"Müdafaa-i Hukuk, devlet kuran, hatta kendisi bizatihi devlet olan bir milli mücadele hareketidir. Siyasi bir harekettir. İstanbul'daki fırkaların ve o anlamda particiliğin dışında ve üstünde, kendisi başlı başına siyasi bir harekettir. İçinden iki meclis (Osmanlı Meclisi ve TBMM), bir meclis gurubu ve bir siyasi parti (Halk Fırkası) çıkarmıştır... Müdafaa-i Hukuk bir* ***ideolojidir****, onun dinamik niteliği de budur; bir dünya görüşü, bir yaşam biçimidir Müdafaa-i Hukuk*

bir kamu vicdanı hareketi, bir namus hareketidir: buna ***Müdafaa-i Hukuk ruhu*** *diyoruz. Atatürk bu ruhu* ***'milli vicdan'*** *ve onun oluşturduğu cepheye* ***'namus cephesi'*** *diyor... Müdafaa-i Hukuk bir hareket, bir* ***eylem****.O ruh, yerel ya da bölgesel hareketleri başlatıyor... Müdafaa-i Hukuk bir* ***örgüttür****. Dağınık, birbirinden bağımsız eylemler, dernekler, kongreler ve 'yerel iktidarlar'; Sivas Kongre'sinde ulusal bütünlüğe ulaştırılmışlardır. Sivas Kongresi ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti; aritmetik bir örgütsel toplam demek değildir, geometrik ve ideolojik bir sıçramadır... Müdafaa-i Hukuk* ***demokratik*** *bir kuruluştur. Atatürk'ün diliyle meşru, medeni ve siyasi bir örgüttür... Cemiyet'in tarihi misyonu; bağımsız, tekil, ulusal,yeni bir Türk devleti kurmaktır... Müdafaa-i Hukuk, tam bağımsız, kayıtsız-koşulsuz ulus egemenliğidir, Türkiye Cumhuriyeti ve* ***Kemalizmin*** *özüdür... Bu nedenle tüm zamanların siyasal iktidarları için en doğru ve en yalın* ***meşruiyet ölçütüdür****. Tüm seçimlerden de, seçim sandıklarından da, güvenoylarından da, daha* ***geniş*** *ve daha* ***gerçek*** *meşruiyet ölçütüdür. Müdafaa-i Hukuk ideolojisinden sapmak,* ***tarih önünde de, millet önünde de*** *meşruiyeti yitirmek demektir."*[135]

Mustafa Kemal, Erzurum ve Sivas Kongreleri'ni yaparak, 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geldi. Sivas'ta, tüm yerel örgütler bir çatı altında toplanmış ve *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* kurulmuştur. Sivas Kongresi, olağanüstü yetkilerle yönetim kurulu gibi işlev gören *Heyeti Temsiliye*'yi seçmiş ve **Mustafa Kemal**'i bu kurulun başkanı yapmıştır. Ülke dışında ve ülkenin her yerinde, dost-düşman herkes gözünü onun söz ve davranışları üzerine çevirmiş, *"Anafartalar kahramanı bu genç generalin"* ne yapacağını bekliyordu. Türk halkı, kurtuluş umudunu, gizemli (mistik) bir saygıyla bağlı olduğu *"Kemal Paşa"* ya bağlamış, *"onunla birlikte yürümeye"* karar vermişti. Ankara halkının ona gösterdiği sevgi ve coşkulu karşılama, bunun en açık göstergesiydi.

Ulusal Kurtuluş hareketini başlatan **Mustafa Kemal**, bu işe, sıradışı yokluklar ve yoksunluklar içinde girişmişti. Ordu dağıtılmış, ülke işgal edilmişti. Aralıksız sekiz yıl süren savaşlar sonunda iki milyon genç insanını yitiren Türk halkı, hastalık ve yoksullukla boğuşarak hayatta kalmaya çalışıyordu. Anadolu, bir *"yetimler ve dullar ülkesi"* haline gelmişti. Buna karşın, **İsmet İnönü**'nün söylemiyle, *"dünyanın bütün ateşleri başına yağarken"*, Anadolu insanı, *"yalınayak ve sopayla istilacılara karşı koymaya"*[136] çağrılıyordu. Elde; ne ordu, ne silah ne de para vardır. Türk toplumu için önemli olan *paşa* üniformasını çıkarmış, halktan biri haline gelmişti. Maddi yoksunluklara aldırmıyor, giriştiği eylemin doğruluğuna ve *"sopayla istilacılara karşı koymaya"* çağırdığı Türk halkına güveniyordu. 8 Temmuz 1919'da askerlikten istifa etmesi nedeniyle, ulusa ve orduya yayınladığı bildirisinde, *"resmi unvan ve yetkilerden arınmış olarak, yalnızca milletin sevgi ve mertliğine güvenerek, onun bitmez tükenmez vericiliğinden ve güç kaynağından ilham ve kuvvet alarak, vicdanî görevimi sürdüreceğim; milletin bağrında sıradan bir savaşçı* olarak (ferd-i mücahit y.n.) *çalışacağım"* diyordu.[137]

Mustafa Kemal, beraberindeki *Temsil Heyeti* üyeleriyle birlikte 18 Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya doğru yola çıktığında, gerçekleştirilmek istenen eylemle maddi olanaklar arasındaki karşıtlık tam bir acıklı durum (trajedi) oluşturuyordu. Para yoktur, ama **Mustafa Kemal** buna hiç aldırmamakta, Sivaslıların kilometrelerce süren coşkulu uğurlamasına önem vererek, *"para bulunur"* demektedir. Hava çok soğuktur ve çamurlu patikalardan yola koyulan üç otomobilin de üzeri açıktır. İki aracın tekerlekleri dolma, biri normal lastiktir. Benzin ve lastikler, *"haysiyet kaygılarıyla karışık duygular içinde"* bir Amerikan okulundan sağlanmıştır. Bitlis eski valisi **Mazhar Müfit Kansu**, ayrılış günü için notlarına şunları yazar: *"Yarın hareket ediyoruz. Bildiklerimizle vedalaştık. Bütün paramız, yol için ancak 20 yumurta, bir okka peynir ve 10 ekmeğe yettiğinden yalnızca*

bunları alabildik.."[138]

Eldeki paranın son kalıntıları azık için harcanmıştır. **Mazhar Müfit**, valiliği zamanında tanıdığı Osmanlı Bankası müdürünün peşine düşmüş, bankadan kredi almaya çalışmaktadır. Ancak, müdür gönülsüzdür ve *"evinde hastadır"* Ricalarla getirilir ve *"muameleyi başlatmaya ikna edilir"* **Mazhar Müfit** borçlanır, karargahtan **Yüzbaşı Bedri Bey**, tüccar sıfatıyla ve kefil olarak imza atar, 1000 lira borç alınır. *"Bu muameleler, hareketten ancak beş dakika önce tamamlanmıştır."*[139] Bu günler, **Mustafa Kemal**'in *"hiç unutmadığı ya da hiç hatırlamak istemediği günlerdir."*[140]

Mustafa Kemal, 28 Aralık 1919'da Ankaralılar'a, dünyanın ve ülkenin içinde bulunduğu koşulları açıklayan bir konuşma yaptı. Ziraat Okulu'nda yaptığı ve tarihi değeri olan bu konuşmada; halkın örgütlenmesine verdiği önemi, örgütlenme biçimini ve kurtuluştan yana kendini bekleyen sorumlulukları dile getirdi. Özellikle günümüzde, herkesin ders alması gereken şu saptamaları yaptı. *"Efendiler! Bir millet varlığı ve hakları için, bütün gücüyle, bütün fikri ve maddi gücüyle ilgilenmezse; bir millet kendi gücüne dayanarak varlığını ve bağımsızlığını sağlamazsa, şunun bunun oyuncağı olmaktan kurtulamaz. Milli yaşantımız, tarihimiz ve son dönemdeki yönetim biçimimiz bunun bir göstergesidir. Bu nedenle, örgütümüzde* (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti y.n), *Kuvvayi Milliye'nin etken ve milli iradenin hakim olması kabul edilmiştir. Örgütümüzün ayrıntılarına bakacak olursak, işe köyden, mahalleden ve mahalle halkından, yani bireyden başlıyoruz. Bireyler fikir sahibi olmadıkça, haklarının bilincine varmadıkça; kitleler, herkes tarafından istenilen yöne, iyi ya da kötü yöne götürülebilirler. Kendini kurtarabilmek için her bireyin geleceğiyle bizzat ilgilenmesi gerekir. Aşağıdan yukarıya, temelden çatıya doğru yükselen böyle bir örgüt elbette sağlam olur. Ancak kuşku yok ki, işin başlangıcında, aşağıdan yukarıya değil, daha çok yukarıdan aşağıya doğru örgütlenme zorunluluğu vardır Biz ülkemiz içindeki gezilerimizde, milli örgütlenmenin birinci tarzda başlayarak bireye kadar indiğini ve oradan tekrar yukarıya doğru gerçek şekillenmesine baş-*

ladığını büyük bir şükranla gördük. Bununla beraber olgunluk derecesine ulaştığını iddia edemeyiz. Bu nedenle, aşağıdan yukarı doğru bir şekillenmenin ortaya çıkarılması amacıyla özel olarak çalışma yapmamız, milli ve vatani bir görev kabul edilmelidir."[141]

Mustafa Kemal, denetimini elinde tuttuğu telgraf ağını, halkın örgütlenmesi yönünde yoğun biçimde kullanmış ve bu kullanımı Bağımsızlık Savaşı sonuna dek aralıksız sürdürmüştür. Kurtuluş Savaşı'na, ek bir tanım olarak *"telgraf savaşı"* denmesinin nedeni budur. **Atatürk**, 3,5 yıl boyunca, gününün önemli bölümünü iletişim işleriyle uğraşarak geçirmiş, *Müdafaa-i Hukuk* derneklerini bir anlamda telgrafla örgütlemiştir. Daha sonra yayımlanan ve ciltler tutan Kurtuluş Savaşı telgrafları incelenirse, yapılan işin kapsamı, önemi ve yoğunluğu açıkça görülecektir.

Tarihin her döneminde önemli olan *iletişim*, çok sınırlı olanaklarla yürütülen Kurtuluş Savaşı'nda *herşeyden çok* önemlidir. Siyasal ve askeri yapılanmayı ilgilendiren hemen her konu, yönergeler, buyruklar, örgütlenme ve uygulama programlarına dönüştürülmüş; istihbarattan kitle gösterilerine, asker ve malzeme gönderiminden dış ilişkilere dek hemen her eylem, telgraf bildirimleriyle gerçekleştirilmiştir. Yazılmalarına özel önem ve emek verilen telgraflardan, *örgütlenmeye yönelik* olanlarından bazıları şöyledir: 9 Haziran 1919, Eşme'de 17 Kolordu Komutanı Albay **Bekir Sami Bey**'e: *"Durumunuzu bildiren şifreniz beni çok üzdü. Gaflet ve örgütsüzlüğün, acıklı ve yürek parçalayıcı sonuçlar doğurduğu anlaşılmakta ise de, umutsuzluğa düşecek zamanda* (değiliz y.n.) *durumun düzeltilmesi için ortaklaşa çözümler yaratmak zorundayız. Yakın gelecekte karşılaşacağımız pek kesin olan genel durumda kuvvetli ve güçlü bulunmak için, ülkenin düzenli bir örgüt altına alınmasına çalışmalıyız..."*[142]

14. Haziran 1919, Bitlis Valisi **Mazhar Müfit Bey**'e: *"Doğu İlleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin il merkezleri ve sancaklarında ve bağlantılarında örgütleri var mıdır? Belli başlı kurucuları kimlerdir? Çevre illerdeki örgütle ilişkiye geçip görüşmekte midir? Araştırılarak bildirilmesine yardımlarınızı rica ederim."*[143]

15 Haziran 1919, Diyarbakır Valiliğine: *"İzmir'in Yunanlılar'a işgal ettirilmesi sonucu ülkenin her yerinde oluşan büyük uyanış, her türlü siyasi hırstan ve çıkarcı amaçlardan arınmış olarak Müdafaa-i Hukuku Milliye ve Reddi İlhak derneklerini doğurmuştur. Bu örgütlere hangi siyasi görüşe bağlı olursa olsun, her Türk, her Müslüman katılmış ve milli vicdanın eylemli olarak gösterilmesi bütün dünyaya bu yolla duyurulmuştur. Bu nedenle, Diyarbakır ve yöresinde Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak derneklerinin kurulması ve geliştirilmesine yardımda bulunulmasını önemle salık veririm. Ve özellikle Kürt Kulubü'nün üyeleri ile bugünkü telgrafın kapsamında görüşülerek uzlaşmak uygundur."*[144]

26 Haziran 1919, Konya'da İkinci Ordu Müfettişliğine: *"Tokat ve çevresinin İslam nüfusunun yüzde sekseni, Amasya çevresinin de önemli bir bölümü Alevi mezhebindendir ve Kırşehir'deki Baba Efendi hazretlerine çok bağlıdırlar. Baba efendi, ülkenin ve ulusal bağımsızlığın bugünkü güçlüklerini görmede ve yargılamada gerçekten yeteneklidir. Bu nedenle, güvenilir kimseleri kendisiyle görüştürerek Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak derneklerini destekleyecek, uygun gördüğü, yörede etkili Alevilerin Sivas'a gönderilmesini çok yararlı görüyorum. Bu konuda içten yardımlarınızı dilerim."*[145]

4 Ekim 1919, İzmit Merkezi aracılığı ile Kuşçalı Telgraf Merkezi'nde **Yahya Efendi**'ye: *"Bulunduğunuz bölgede güçlü bir örgüt kurunuz. Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey aracılığı ile bizimle bağlantı sağlayınız. Şimdilik hazır vaziyette bulununuz."*[146]

9 Mart 1920, *Sivas Anadolu Kadınları Milli Müdafa Cemiyeti*'ne: *"Saygıdeğer hemşirelerimiz, yeni bir yurtseverlik yardımından söz eden yazınızı büyük bir saygı ile aldık. Anadolu kadınlarının ülke hizmetinde görev isteklerini görmekle,*

pek duygulandık. Övgülerimizi ve özel şükranlarımızı iletir, değerli çalışmalarınızda başarılı olmanıza dualar ederek saygılarımızı sunarız efendim..."[147]

16 Mart 1920, bütün Valiliklere, bütün Komutanlara, bütün *Müdafaa-i Hukuk Dernekleri*'ne: *"İngilizler, İstanbul'daki resmi daireleri işgal ederek ve telgraf makinelerine el koyarak, Anadolu ile Başkent'in görüşmelerini kesmişlerdir. Bu durum karşısında milletle birlikte Temsilciler Kurulu (Heyeti Temsiliye), yapılacak bütün çalışmalarda şimdiye dek yurtseverliğini her yönden kanıtlamış olan büyük-küçük bütün telgraf memurlarının yardımını bekler. İngilizler'in milletimizi aldatmak için verecekleri telgraflara herkesin dikkatini çekerim."*[148]

16 Mart 1920, Albay **Refet Bey**'e: *"Son olaylar (İngilizler'in İstanbul'u işgali y.n.) nedeniyle, her yerde yapılacak mitingler sonunda çekilecek protesto telgraflarının birer örneğinin, Müttefik Devletler'in parlamento başkanlarına ve bloksuz devletlerin dışişleri bakanlıklarına gönderilmesini yararlı buluyoruz. Antalya'daki İtalyan temsilcisinin de bu işe yardımının sağlanmasını rica ederiz..."*[149]

Mustafa Kemal, yoğun çabalar sonucu, *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk* örgütlerini bir araya toplar ve ulusun tümünü temsil eden bir halk hareketi yaratarak emperyalist işgali sona erdirir. Yüksek bir anti-emperyalist bilince sahiptir. Bu bilinç, her konuşmasına, her davranışına yansır. Türk insanını, giriştiği eylemin kapsamı ve niteliği konusunda sürekli uyarır. Bağımsızlık Savaşı'nın, yalnızca Türkler'in değil, tüm dünya uluslarının kurtuluşuna hizmet eden, evrensel bir mücadele olduğunu söyler. 15 Temmuz 1920'de yaptığı açıklama, görüş bildirmekten çok, Türk Devrimi'nin ne olduğunu ortaya koyan, devrimci bir bildirimdir: *"İstiyoruz ki, bütün uluslar gibi, biz de bağımsız olalım. İstiyoruz ki; kendi evimizin sahibi, kendi cebimizin hâkimi, kendi yaşantımızın, kendi namusumuzun sorumlusu biz olalım. İstiyoruz ki, yeryüzünde zulüm kalmasın. Uluslar arasında düşmanlıklar kalksın. Dünyaya hakim olan kapitalizm illeti, bir daha kalkmamak üzere uyusun.. İşte, bugün içinde bulunduğumuz mücadelenin, bizce tek anlamı. Biz bu amaçla ha-*

rekete geçtik. Bağımsızlığımız ve varlığımız için, emperyalizme karşı dünya ve hayat devrimi uğrunda, zulümden kurtulmuş yeni bir devre doğru yürüyoruz. Giriştiğimiz iş; büyük, ağır ve o oranda şerefli ve şanlıdır. Görüyoruz ki, kendimizi kurtarmak için uğraşmak demek, bütün dünya uluslarının kurtuluşunun milyonlarca cephesi arasında çalışmak demektir. Yapılacak iş, henüz başlanmış olan iş, o kadar büyüktür ki, bunun karşısında ruhların yüksek bir heyecanla titrememesi mümkün değildir. Çünkü, bizim kurtuluşumuz dünyanın kurtuluşu demektir. Ve bütün dünya şu uğursuz emperyalizm zulmünden kurtulmadıkça, bizim için hayat ve rahat ihtimali tasavvur edilemez."[150]

Birinci Meclis

Amasya Genelgesi'nin belirlediği ilkeler yönünde Erzurum ve Sivas Kongreleri'nden geçerek; halkı temsil eden, meşruiyeti temsil eden ve **Atatürk**'ün *"selahiyeti fevkaledeyi haiz* (olağanüstü yetkili) *bir meclis"*[151] dediği TBMM, 23 Nisan 1920'de açıldı. *Misakı Milli*'yi ilan etmekten başka bir iş yapamayan ve İngiliz işgal güçlerinin baskınıyla dağılan İstanbul Meclisi'nin kimi üyelerinin, illerden seçilmiş milletvekillerinin katılımıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi oluşturuldu; **Mustafa Kemal** başkanlığa seçildi. Kongreler sürecinden geçerek meşrulaşan ulusal direniş hareketi, Birinci Meclis'le, hem kendini yönetecek organı, hem de *"ulusun gerçek ve tek temsil gücünü"* yaratmış oldu.

Meclisi oluşturacak milletvekillerinin seçimlerinde; ulusun tüm kesimlerini kapsayan, ulusal bilince sahip, mücadele azmi yüksek, kararlı ve direngen halk temsilcilerinin seçilmesine özel dikkat ve önem verildi. **Mustafa Kemal**'in, 19 Mart 1920'de tüm valiliklere, sancaklara ve kolordu kamutanlıklarına çektiği telgrafta; ulusal bağımsızlık mücadelesini *"yürütmek ve denetlemek için"* Ankara'da *"olağanüstü yetkili bir meclisin"* toplanacağı, bunun için yapılacak seçimlerde *"her sancak bölgesinin bir seçim bölgesi"* olacağı, *"her sancaktan beş temsilci"* seçileceği ve se-

çim sürecinde *"yasal koşullara uyulacağı"* söyleniyordu. Seçimlere her yerde en yüksek sivil yöneticinin başkanlık edeceği, başkanın seçimin *"doğru ve yasaya uygun yapılmasından"* sorumlu olacağı açıklanıyor; meclis üyeliğine *"her parti, dernek ve toplulukça aday gösterilebileceği"* ve *"bu kutsal savaşa eylemli olarak katılmak için bağımsız adayların istediği yerden"* aday olabileceği belirtiliyordu. Seçimin biçim ve güvenliği için ise şunlar söyleniyordu: *"Sancaklarda; ilçelerden gelen ikinci seçmenler, sancak idare ve belediye meclisleriyle, Müdafaa-i Hukuk yönetim kurullarından, illerde; il merkez kurullarından, il yönetim kurulu ile belediye meclisinden ve merkeze bağlı ilçelerin ikinci seçmenlerinden oluşacak bir kurulca, belli günde ve oturumda yapılacaktır. Seçim gizli oy ve salt çoğunlukla yapılacak; oyları, kurulun kendi içinden seçeceği iki kişi, kurul önünde sayacaktır."*[152]

Mustafa Kemal'in genelgesinde sözü edilen *iki dereceli seçim sistemi*, yasal dayanağı *I. Meşrutiyet* döneminde hazırlanan, ancak *II. Meşrutiyet*'ten sonra yasalaşan *İntihabı Mebusan Kanunu*'ndan (Milletvekili Seçimi Yasası)'ndan alıyordu. *İki dereceli seçimi* kabul eden bu yasaya göre, kadınlar oy veremiyor ve her elli bin erkek için bir milletvekili seçiliyordu. *İl* ve *ilçe* arasında bir yönetim birimi olan *sancak*'lar birer seçim bölgesiydi. 25 yaşını bitiren her Osmanlı erkek vatandaş *birinci seçmen* olabilirdi. Ancak birinci seçmen olabilmenin; yabancı uyruk ayrıcalığına sahip olmamak, Osmanlı uyruğu niteliklerini yitirmiş ya da sınırlandırılmış olmamak, li iflas, dolandırıcılık gibi suçlardan mahkum olmamak, vergi mükellefi olmak (vergi mükellefi olma koşulu, Birinci Meclis tarafından kaldırıldı) gibi koşulları vardı. Her beş yüz *birinci seçmen*, bir *ikinci seçmen* seçer, *ikinci seçmenler* ise önceden belirlenen bir günde toplanarak milletvekillerini seçerlerdi.[153]

Birinci Meclis, karşılaştırmalı anayasa hukuku açısından benzeri olmayan, Türk toplumuna özgü, çok değ-

şik bir model oluşturmuştur. Üç buçuk yıllık Kurtuluş Savaşı'nı kapsayan bu dönem, Türkiye'nin bağımsızlığını yitirmeye başladığı 1945'e dek, anayasal ve siyasal gelişmeleri belirleme açısından son derece önemli bir başlangıç noktasıdır. Anayasa hukuku açısından dikkat çeken temel özellik, *kuvvetler ayrılığı* değil, *kuvvetler birliği* ilkesinin benimsenmesiydi. Birinci Meclis *yasama, yürütme* ve gerek gördüğünde *yargı* yetkisini (İstiklal Mahkemeleri) elinde toplamıştı. 1921'de kabul edilen *Teşkilatı Esasiye Kanunu (Anayasa)*, meclisin yalnızca bir yasama organı değil, onunla birlikte bir *kurucu organ* olduğunu ve *egemenliğinin kayıtsız şartsız* milletin olduğunu kabul ediyordu.[154]

Birinci Meclis, ulusal bağımsızlıktan ödün vermeyen, tutsaklığın her türüne karşı çıkan *Müdafaa-i Hukuk* anlayışının somut bir ifadesiydi. Ulusun kaderine yön vererek toplumun her kesimini etkiliyor, güç aldığı halkı, tam anlamıyla temsil ediyordu. Bağımsızlık savaşı yürütürken devlet kurmaya girişmişti ve meşruiyetini ulusal varlığın korunmasından alıyordu. Dünya siyasi tarihinde örneği olmayan, gerçekten demokratik, savaşkan bir yönetim organı, benzersiz bir temsili kurumdu. Yetkisini ve yaptırım gücünü, kabul ettiği anayasadan değil, esas olarak, millet iradesini yansıtan yazılı olmayan ve kökleri eskiye giden özgürlük tutkusundan alıyordu. Türk toplumunun ulusal tehlike karşısında kendiliğinden devreye giren birlik ve dayanışma anlayışı, gereksinim duyduğu direnme örgütünü yaratmıştı. Maddi varsıllığa ya da teknolojik gelişmeye değil, inanca ve kararlılığa dayanıyordu.

Birinci Meclis, bir Batı *parlamentarizmi* ya da ona benzemeğe çalışan ve sınıfsal üstünlüklere dayanan göstermelik bir kurum değildi. Ortaya çıkışını, niteliğini ve amaçlarını; toplum üzerinde egemenlik kuran sınıfların ya da sınıflar ittifakının temsilcileri tarafından değil, doğrudan ve gerçek anlamda halkın temsilcileri belirliyordu. Milletvekillerinin meslek ayırımı bu gerçeği açıkça ortaya koyuyordu. Milletvekili sayısı 115'le başlayan daha sonraki katılımlarla 380'e çıkan Birinci Meclis'te; 115 memur

ve emekli, 61 sarıklı hoca, 51 asker, 46 çiftçi, 37 tüccar, 29 avukat, 15 doktor, 10 aşiret reisi, 8 tarikat şeyhi, 6 gazeteci ve 2 mühendis bulunuyordu.[155]

Meclis'e katılarak girişilecek eylem, kişisel çıkar sağlanacak bir uğraş değil, ölümü ve yargılanmayı göze alan ve yalnızca ulus varlığını korumayı amaçlayan bir özveri girişimiydi. Batı parlamentoları, *soylular sınıfının* ya da *burjuvaların* çıkarlarını halka karşı koruyan ve tümüyle denetim altında tutulan kurumlarken, *Birinci Meclis*, tümüyle ulusal önderlerin *"vatan savunması için"* oluşturdukları bir halk meclisiydi. Eğer bir benzetme yapılacaksa, bu meclis, *Batı parlamentolarına* değil *Göktürk toyları (meclisleri)*'na benziyordu. Aradan geçen on beş yüzyıla karşın; millet varlığına verilen önem, bağımsızlıkta kararlılık, toplumu harekete geçirme ve eylem yeteneği açısından *Göktürkler*'le olan benzerlik, şaşırtıcıdır. **Mustafa Kemal**'in, ulusal varlığa bakışını dile getiren ve 24 Nisan 1920'de Meclis Başkanı seçilmesi üzerine yaptığı konuşmada söylediği şu sözler, Orhun Yazıtlarındaki **Bilge Kağan**'ın sözleriyle hemen aynıdır, aynı anlayışın ürünüdür: *"Yaşamımın bütün evrelerinde olduğu gibi son zamanların bunalımları ve felaketleri arasında da bir dakikam geçmemiştir ki, her türlü huzur ve rahatımı, her türlü kişisel duygularımı milletin esenlik ve mutluluğu için feda etmekten zevk duymayayım. Gerek askerlik hayatımda, gerek politik yaşamımın bütün dönem ve evrelerini kapsayan savaşlarımda her zaman tuttuğum yol, milletin ve vatanın ihtiyaç duyduğu amaçlara yürümek olmuştur."*[156]

Türk ulusu, varlığını ve geleceğini koruyan önderlerine, tarihinin her döneminde sahip çıkmış ve onları asla unutmamıştır. **Mustafa Kemal**, bu tür önderlerin en sonuncusu ve en çok saygı duyulanıdır. 9 Eylül 1922 günü *Nif* (Kemalpaşa) kasabasında yaşananlar, bu saygının duygulu örneklerinden biridir. **Mustafa Kemal**, 9 Eylül akşamı *Belkahve*'ye gelerek, ertesi gün gireceği İzmir'e uzun

uzun bakmış ve hava kararırken yanındakilerle birlikte *Nif*'e geri dönmüştü. Birkaç basamakla çıkılan tek katlı bir evde kalınacaktır. Bunu öğrenen kasabadan bazı kadınlar eve koşmuşlar, ortalığı düzeltmektedirler. Gerisini **Halide Edip Adıvar** şöyle anlatır: *"Gölgeler gibi çekingendiler. Onu o dar girişte görünce, yere doğru eğildiler. Sarılıp dizlerinden öptüler. Başörtülerinin uçlarıyla çizmelerinin tozlarını sildiler. Bir ikisi tozları gözlerine sürdü. Gözlerinden onun çizmelerine göz yaşları damlıyordu. Sonra geçip önünde el bağladılar. Ona yaşlı gözlerle uzun uzun baktılar."*[157]

Büyük Millet Meclisi, kurulduğu günden kendini fesh ettiği 1 Nisan 1923'e dek geçen üç yıl içinde, olağanüstü işleri, sıradışı yoksunluklar içinde başardı. Zamanının büyük bölümünü, savaşla birlikte, kurulmakta olan yeni devletin kurallarını saptayan tartışma ve uygulamalara ayırdı. Görevini, 11 Ağustos 1923'te toplanan *İkinci Meclis*'e devredene dek, *"milli vicdanın ileriye ait bütün istekleriyle, gerinin bütün karşı koymasını"* içinde barındırdı.[158] **Samet Ağaoğlu**'nun söylemiyle, *"milletin özünden kopup gelmişti"* ve *"Türk Milleti'nin geçmişi ile geleceğini yan yana ve karşı karşıya koyan bir meclisti. Onda temsil edilmeyen hiçbir fikir ve istek yoktu. Cumhuriyet gerçek anlamda bu meclisin içinde doğmuş, saltanat bu meclis içinde yıkılmıştı.."*[159]

Birinci Meclis'in milletvekilleri; kılıkları, giysileri, yaşları, kültürleri, düşünsel düzeyleri ve görgüleriyle, başka başka ve çok değişik çevrelerin insanlarıydılar. Beyaz sarıklı, ak sakallı, cüppeli, eli tesbihli hocalarla, üniformalı genç subaylar; yazma ya da şal sarıklı aşiret beyleri, külahlı ağalar ve kavuklu çelebiler; Avrupa'daki yüksek öğrenimlerini bitirip yeni dönmüş, Batı kültürüyle yetişmiş nokta bıyıklı aydınlar; Kuvayı Milliye kalpaklı yurtsever gençler yan yana oturuyordu.[160] Alışkanlıklarından eğlencelerine, özel toplantılardan resmi davetlere, tartışma biçimlerinden inançlarına dek farklı değer yargılarına sahiptiler: birbirleriyle sert tartışmalara, yumruklaşmalara, hatta silah çekmeye varan çatışmalara girebiliyorlardı. Buna karşın, ulusal haklar, halkın geleceği ve Milli Müca-

dele'nin yararları sözkonusu olduğunda derhal birleşiyor, *"birbirlerinin üzerine yürümüş olan bu insanlar"*, bir başarı haberinde, *"çocuklar gibi gözyaşlarıyla kucaklaşabiliyordu."*[161]

Gelecek umutlarını, üzüntülerini, sevinçlerini ve belki de yaşamlarını birleştiren bu insanlar, hemen herşeylerini kardeşçe paylaşıyordu. Taşıdıkları ağır sorumluluğa karşın, umut ve neşelerini hiç yitirmiyor, Türklere özgü iyimser bir coşkuyla, görevlerini eksiksiz yerine getiriyorlardı. **Nadir Nadi**, *Birinci Meclis* günlerini anılarında şöyle anlatmıştır: *"Her geçen gün katılan birkaç milletvekili ile sayımız artıyordu. Vakit geçirmeden, hemen bir yemek teşkilatı kurduk. Sabah kahvaltısından akşam yemeğine kadar bütün öğünlerin yemek ihtiyacını, kendimiz karşılıyorduk. Adam başına günde 48-55 kuruş veriyorduk. Hesaplı hareket etmek zorundaydık. Yaşantımız bir tür yatılı okul yaşantısıydı. Bundan memnun olanlar çoktu. Büyük adamların bazen ne çocuk şeyler olduğunu, öğretmen okulunun yemekhanesindeki topluluğun neşesini, keyif ve zevkle izlerdim."*[162]

Okul-medrese, yenilik-tutuculuk, cumhuriyetçilik-meşrutiyetçilik, Türkçülük-saltanatçılık, ırkçılık-ümmetçilik gibi siyasi tartışmanın hemen her türü; *Birinci Meclis*'te, üstelik yoğun ve sert biçimde yaşandı. Sertliğin giderilmesinde, ulusal davada kararlı milletvekilleri kadar, Meclis'in **Mustafa Kemal** gibi bir başkan tarafından yönetilmesinin de önemli etkisi vardı. **Mustafa Kemal**; düşünsel çatışmalarla dolu, ölümüne mücadele eden ve *"yetkilerinde çok kıskanç"* bir meclisin başkanı olarak *"çoğu zaman insana hayret veren bir sukûnet ve olgunlukla, uzun, sinirli ve ağır tartışmaları"* yönetmiş, kendisine ve hükümete yönelik eleştirileri *"ciddiyetle yanıtlamış"*, oturum yönetirken yansız davranmış, *"gensoru sonuçlarını soğukkanlılıkla uygulamıştı."*[163]

Türk Kurtuluş Savaşı'yla ilgili inceleme yapmak için 1921'de Türkiye'ye gelen bir İngiliz gazetesi, Londra'daki gazetesine çektiği telgrafta, *"Ankara, dağlar arasında*

bir bataklıktır. Bu bataklığın içinde bir yığın kurbağa başlarını havaya kaldırmış, durmadan ötüp durmakta ve dünyaya meydan okumaktadır" diyor ve gördüğü yoksulluk nedeniyle bağımsızlık mücadelesiyle alay ediyordu. Yabancı gazetecilerin yurt dışına gönderdikleri tüm haberleri denetleyen Basın Yayın Genel Müdürü **Ahmet Ağaoğlu** bu telgrafı okur ve şu biçimde değiştirerek İngiliz gazeteciye geri verir: *"Ankara, Anadolu'nun ortasında çorak, bakımsız ve kerpiç evleri olan küçük bir kenttir. Bu kentte bir avuç kahraman, 'uygar' Avrupa'nın baskı ve zulmüne karşı isyan ederek, ulusal bağımsızlıklarını korumaktadır."*[164]

Kurtuluş Savaşı'nı yürüten *Birinci Meclis'in,* hükümet ve ordunun görev yaptığı koşullar, bugün birçok insana inanılmaz gibi gelebilir. Türk Kurtuluş Savaşı; inancın güce, kararlılığın teknolojiye ve ulusal direncin emperyalizme üstün geleceğini gösteren somut bir gerçek, destansı bir direniştir. Kazanılmış olan ilk anti-emperyalist savaştır. Bu savaş; yapımı henüz bitmemiş, değişik yerlerden toplanmış kırık dökük eşyalarla donatılmış, memur olarak lise öğrencilerinin çalıştığı ve milletvekili sıralarının Ankara Lisesi'nden getirildiği bir binadan yönetilmiştir.[165]

Meclis tutanaklarının basılacağı kağıt yoktu, tutanaklar dilekçe kağıtlarına, mektup kağıtlarına, hatta kese kağıtlarına basılıyordu. Birçok akşam petrol lambalarına gaz bulunamadığı için Meclis mum ışığında çalışıyor, milletvekilleri sabahlara dek süren *"ateşli tartışmaları"* birbirlerini tam olarak görmeden yapıyordu.[166] Ordunun durumu Meclis'ten daha da kötüydü. Silah, yiyecek, giyecek gereksinimi, en alt düzeyde bile karşılanamıyordu. Askere yemek olarak, çoğu kez yalnızca *"kuru ekmek"* verilebiliyordu. Açlığa karşı doğadan ot toplayan erler, kimi zaman zehirli otları yiyor, bu da hastalık hatta ölümlere yol açıyor. *"Askeri otlamaya çıkardım"* tümcesi, komutanların günlük dillerine yerleşmiş ve beslenmeyle ilgili bir eylemi ifade ediyordu.[167]

Askerin yüzde yirmi beşinin ayağı tümüyle çıplak, bir o kadarının ise, bir ayağında eski bir ayakkabı öbür ayağında çarık bulunuyordu. Sakarya Savaşı'nda, askerin yalnızca yüzde beşi üniformalıydı. **Mustafa Kemal**, Meclis'te, askerin iyi donatılmadığı yönündeki eleştiriler üzerine söz almış ve şunları söylemişti: *"Askerlerimizin biraz çıplak ve yırtık elbise içinde bulunması bizim için ayıp sayılmaması gerekir Fransızlar bana, elbisesiz askerlerin çete olduğunu söylediklerinde onlara, hayır çete değildir, bizim askerlerimizdir' dedim. Üzerinde üniforma yok dediler. 'Üzerindeki elbise onların üniformasıdır' dedim. Bu Fransızlar için yeterli yanıt olmuştu. Elbiseli olsun, köylü elbiseli olsun* (ne fark eder y.n.) *yeter ki onları yerinde kullanalım, kutsal amacımıza ulaşalım"*[168]

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 20 Ocak 1921'de kabul ettiği Anayasa'nın ilk maddesi, sıradan bir anayasa maddesi değil, tarihsel önemi olan ve devrim niteliğinde bir karardır. Bu maddeyle, altı yüz yıl aradan sonra, Türk yönetim geleneğine dönülüyor ve bu yöneliş, *"Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim biçimi, halkın geleceğini doğrudan ve eylemli olarak kendisinin yönetmesi temeline dayanmaktadır"* biçiminde ifade ediliyordu.[169]

Üç satırlık bu maddenin kapsam ve derinliğini gerçek boyutuyla kavramak,geleceğe yönelik sağlıklı sonuçlar çıkarmak için; Türk tarihini, bu tarih içinde yer alan yönetim geleneklerini, Selçukluları ve altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nu bilip anımsamak gerekir. *Birinci* Meclis'in amaç edindiği ve varlık nedeni haline getirerek ödünsüz yürüttüğü mücadele, geçmişten gelen geleceğe yönelen gelişim isteğinin, millet varlığını korumanın, tarih bilincine dayandırılan somut bir ifadesiydi... Üç yıllık ilk meclis döneminin ve sonraki 15 yıllık devrimler döneminin kanıtlanmış başarıları, bu bilinç üzerine oturtulmuştur. Milletin egemenlik haklarını korumak ve gerçek bir

halk iktidarı kurmak için, yalnızca dışa değil, içe karşı da yürütülen mücadele konusunda **Mustafa Kemal**'in, 18 Eylül 1921'de, Meclis'te *Halkçılık Programı*'nı açıklarken söylediği sözler, bu bilincin açık ifadeleridir: *"Türkiye Büyük Millet Meclisi, milli hudutlar içinde hayat ve istiklalini elde etme... yemini ile oluşmuştur. TBMM Hükümeti, hayat ve istiklalini kurtarmayı tek amaç bildiği halkı, emperyalizm ve kapitalizmin baskı ve zulmünden kurtararak, yönetim egemenliğinin sahibi kılmakla amacına ulaşacağına inanmaktadır. TBMM Hükümeti, milleti hayat ve istiklaline kast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların saldırılarına karşı savunurken, dış düşmanla işbirliği yaparak milleti aldatmaya ve* (ülkeyi y.n.) *karıştırmaya çalışan iç hainleri cezalandırmak için, orduyu güçlendirmeyi ve onu, millet istiklalinin dayanağı yapmayı görev bilir..."*[170]

Yirmi üç ana madde ve bir ek maddeden oluşan ilk Anayasa, yasama ve yürütme erkini, *"milletin tek ve gerçek temsilcisi olan"* Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde topluyordu. Getirilen sistemin özü; ulusal egemenlik, kuvvetler birliği ve meclis hükümeti rejimiydi.[171] 29 Nisan 1920'de çıkarılan Hıyaneti Vataniye Kanunu ve 11 Eylül 1920'de çıkarılarak onu tamamlayan *Firariler Hakkındaki Kanun*, *İstiklal Mahkemeleri*'nin kurulmasına olanak verdi. Bu yasalarla Meclis, önemli oranda *yargı gücünü* de iktidar alanı içine almış oluyordu. Sözkonusu yetkiler, ancak devrim meclislerinin kullanabildiği yetkilerdi ve TBMM hukuksal dayanağını ulusal varlığın korunmasından alan tam bir *devrim meclisiydi. Yasa çıkarıyor, uyguluyor* ve gerektiğinde *yargılıyordu.*

1921 Anayasası, 1923 yılında önemli değişiklikler geçirdi ve 20 Nisan 1924'de, 1962 yılına dek yürürlükte kalacak olan yeni biçimine ulaştı. 1923 ve 1924'deki değişiklikler, devletin biçiminin Cumhuriyet olarak belirlenmesinin ve devlet başkanlığı kurumunun oluşturulmasının zorunlu sonuçlarıydı. Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlanmış, saltanat kaldırılmış ve Cumhuriyet ilan edilerek **Mustafa Kemal** ilk Cumhurbaşkanı seçilmişti. Kurtuluş

Savaşı'nın ve *Birinci Meclis*'in ana amacı olan millet egemenliği anlayışına zarar vermeden hazırlanan 1924 Anayasası, yeni bir dönemin, sosyal devrimler döneminin gereksinimlerine yanıt veren yeni bir yaklaşımı temsil ediyordu. *Kuvvetler birliği*'nin saf biçimi öz olarak korunuyor, ancak *yürütme*'ye eskisine oranla daha geniş bir alan bırakılıyordu.

Birinci Meclis'te yapılan konuşmalar, günümüzde yaşanan olumsuzluklardan şikayet ederek, karamsarlık içinde gelecek kaygısına düşen herkesin bulup okuması gereken belgelerdir. Bu konuşmalar, o dönemde ulus bağımsızlığı için mücadeleye atılan insanların düşüncelerini öğreten, öğretmekle kalmayıp inançla örgütlenildiği takdirde nelerin başarılabileceğini ortaya koyan yol gösterici belgelerdir. Günümüzdeki ihanet uygulamalarından kurtulmak için, yararlanılması gereken çok değerli ulusal birikimlerdir. Borçlanma, üretimsizlik, teknolojik gerilik ya da uluslararası anlaşmaların yaptırım gücünü ileri sürerek, kendilerini ve çevrelerini teslimiyete alıştıranların, *Birinci Meclis*'in olağanüstü mücadelesinden ve bu mücadeleyi yürüten insanlardan öğrenecekleri çok şey vardır.

Birinci Meclis'e katılanlar, yaşlarına, olanaksızlıklarına ve sosyal konumlarına bakmadan, *"vatanın tehlikede olduğunu"* görerek, sonuçlarını göze alıp ailesini ve işini bırakarak Ankara'ya koşan vatanseverlerdi. Kurtuluş Savaşı başarıya ulaşmamış olsaydı, hepsinin yazgısı aynı olacak, birer birer yakalanıp ya öldürülecekler ya da *"padişaha isyan"* suçundan tutuklanacaklardı. Eğitim, yaş ve görüş ayrılıklarına bakmadan bir araya geldiler ve vatanın kurtuluşu için sıkı bir dostluk, anlayış ve ülkü birliği içinde birbirlerine kenetlendiler. Hiçbiri kişisel çıkar peşinde değildi. Birçoğu, kurtuluştan sonra devlet görevlerinde yer almadı. Sıradışı bir alçak gönüllülükle yaşadık-

ları yerlere döndüler ve kendileri için hiçbir şey istemediler. Diğer bir bölümü, yeni bir devlet, yeni bir toplum kurmak için, kendilerine verilen görevleri yüklendiler, aynı azim ve kararlılıkla, yeterli olsalar da olmasalar da, bu görevlerin gereklerini yerine getirmeye çalıştılar.

Birinci Meclis'te yapılan konuşmaların ortak özelliği, kararlı bir anti-emperyalist duruşu ifade etmesidir. Sözde kalmayıp uygulamaya geçirilen konuşmalar, yalnızca o günlerde değil, günümüzde de geçerliliği olan ve tam bağımsızlığı amaçlayan tarihsel belgelerdir. Sinop milletvekili **Şeref Bey**'in en yaşlı üye olarak 23 Nisan 1920'de Meclis'i açarken yaptığı konuşma ile **Mustafa Kemal**'in, 13 Ekim 1921 ve 1 Nisan 1923 tarihlerinde; yaptığı konuşmalar çok anlamlıdır.

Türk tarihinin en önemli olaylarından biri olan TBMM, 23 Nisan 1920 Cuma günü saat 14:00'de açılacaktır. Tüm milletvekilleri ve komutanlar Hacı Bayram Camisi'nde Cuma namazını halkla birlikte kitlesel bir katılımla kılmışlar ve yapılan törenlerin ardından milletvekilleri yerlerini almıştır. Küçük toplantı salonuna giden koridor ve merdivenler, yer kalmamacasına doludur. Meclis'in önünde duyarlı bir kalabalık toplanmıştır. **Şerif Bey**, *"vakarlı ve yaşına göre çok dik bir yürüyüşle ağır ağır kürsüye çıkar"* [172] Yaşlı ve titrek sesiyle yaptığı sakin konuşma, çok etkileyicidir. Birçok milletvekilinin gözyaşlarını tutamadığı, duygu ve kararlılık yüklü bu ortamda **Şerif Bey** şunları söyler: *"Değerli arkadaşlar, İstanbul'un geçici olduğu söylenerek yabancı devletler tarafından alındığını ve hilafet makamı ile hükümet merkezinin bağımsızlığının, bütün ilkeleriyle birlikte yok edildiğini biliyorsunuz. Bu duruma boyun eğmek, milletimize dayatılan köleliği kabul etmek demekti. Ancak, tam bağımsız olarak yaşama konusunda kesin kararlı olan ve çok eskiden beri özgür ve bağımsız yaşayan milletimiz, tutsaklığı şiddetle ve kesin olarak reddetmiş; millet, vekillerini hemen toplayarak meclisini oluşturmuştur. Bu büyük meclisin, içte ve dışta tam bağımsızlık içinde kaderini bizzat ele aldığını ve ülkeyi yönetmeye başladığını bütün dünyaya ilan ederek Büyük Millet*

Meclisi'ni açıyorum. İşgal altında ve türlü baskı ve işkence içinde, maddi ve manevi olarak insafsızca yok edilmekte olan, zulüm görmüş bütün illerimizin kurtarılmasında, yüce Tanrı'nın bizi başarılı kılmasını dilerim."[173]

Mustafa Kemal, aynı gün Meclis'in oluşumu hakkında kısa bir konuşma yapar, temel görüşlerini ertesi gün, yani 24 Nisan'daki açık ve gizli iki oturumda açıklar. Açıklamalar; tarih, siyaset, uluslararası ilişkiler, ekonomi ve askerlik alanlarında iyi yetişmiş bir yurtseverin ve devrimci bir kişiliğin tüm özelliklerini yansıtmaktadır. Üç uzun konuşmayla, ülkenin durumuyla ilgili olarak geçmişten gelen ve o günü ilgilendiren hemen tüm konular ele alınmıştır.. Siyasal ve hukuksal değerlendirmeler, anayasa hukuku açısından derinliğe sahip görüş ve yorumlar içerir. Yönetimle ilgili önermeler ve kullanılan hukuk dili, son derece ileridir, askerden çok, nitelikli bir hukuk kuramcısına ait gibidir.

Mustafa Kemal, aynı zamanda başkan seçildiği 24 Nisan 1920'de, Türkiye Büyük Millet Meclis'inde özetle şunları söyler: *"Bugünkü zor koşullar içinde alınması gereken önlemler, doğal olarak değerli kurulunuza ait olacaktır. Ancak bu konuda kendi incelemelerimize ve bilgilerimize dayanan düşüncelerimizi yüce meclisinize sunmayı yararlı görmekteyiz. Gerek gerçek hukuk kurallarına, gerek tarihteki birçok örneğine ve gerekse günümüzde aynı acı koşullar içinde yıkımla karşılaşmış olan milletlerin oluşturduğu ibret dersine göre, ülkeyi parçalanma ve dağılmadan kurtarmak için, bütün milli kuvvetlerin derhal, köklü bir kurum içinde birleştirilmesinden başka çare yoktur. Bunun biçimi ne olmalıdır? İşte sorun budur.*

Meşru ve yetkili olmayan güçlerin baskısıyla, devlet güçleri birleştirilse bile, bunun devam etmesinin mümkün olmadığını bilirsiniz. Yüce meclisinizin varlığı da, herşeyden önce, meşruiyet ve yetkisinin milletçe gerekli görülmesinde en büyük kanıttır. Bu nedenle, yüce meclisinizde toplanan yüksek milli iradeye dayanarak meşruiyet ve yasallık kazanan ve saygıdeğer kurulunuzda ortaya çıkan millet vicdanının yargısına bağlı kalmak bakımından, sorumluluğu belirlenen bir gücün iş-

leri yönetmesi zorunludur. Bu gücün doğal biçimi ise hükümettir...

Yüce meclisiniz, denetçi ve araştırmacı nitelikte bir milletvekili meclisi değildir. Bu nedenle, milletin yargısına karar vermenin sorumluluğunu, yalnızca yasa yapma ve yasa koyma ile görevli olarak değil, milletin yazgısıyla doğrudan uğraşarak taşıyacaktır... Ulusal bağımsızlığımızı ve ulusal sınırlarımız içinde yaşam hakkımızı elde edecek bir barışı sağlayacak önlemleri düşünmek ve uygulamak üzere, millet tarafından olağanüstü yetkileri olan bir meclisin Ankara'da toplanması gerektiğine milletin dikkatini çekmek için milli ve vatani görevimizi yerine getirdik... Artık yüksek meclisimizin üstünde bir güç, mevcut değildir.

İstanbul'un işgali, biçim ve nitelik olarak, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini temelden yıkma ve tutsaklıkla alçaklığı millete bir oldu bittiyle kabul ettirme amacına yönelik bir girişimdir. İstanbul'da devlet gücüne doğrudan el konulmuş, önce meclis zorla düşürülmüştür. Şu anda yasa yapıcı güç yoktur. Sonra yürütme gücü siyasi tutsaklık altına alınmıştır. Her kim olursa olsun yabancı yasalara göre yargılanacağı açıklanmıştır. Bütün yazışmalar ve ulaşım yolları denetim altına alınmıştır; özvarlığı korumaya ait kurumlar doğrudan kaldırılmış, tümüyle saldırganların buyruğu altına sokulmuştur... Devlet olarak örgütlenmiş topluluklarda, ana kurum olan adli gücün bağımsızlığının önemini anlatmaya gerek yoktur. Ulusal yargı hakkı, bağımsızlığın birinci koşuludur. Adli gücü bağımsız olmayan bir ulusun, devlet olarak varlığı kabul edilemez..

Ülkemizin şimdiye kadar geçirdiği bunalımlara, felaketlere; kimi zaman Avrupa'yı taklit etmek, kimi devlet işlerinin yönetimini kişisel görüşlere göre düzenlemek, kimi zaman da anayasayı bile kişisel duygulara oyuncak etmek gibi, acı sonuçlarını yaşadığımız basiretsizlikler neden olmuştur. Şu anda oluşan ulusal uyanışı dile getirdiğimize inanarak, içinde bulunduğumuz zor ve bunalımlı tarihi dönemin mücadelesini, bu yolla düzene koyma yanlısıyız. Doğaldır ki, bu karar saygıdeğer kurulunuzundur. Ancak, karşı karşıya olduğumuz çöküş tehlikesine, devlet ve millet işlerinin uzun süreden beri sahipsiz kaldığına tekrar dikkatinizi çekerim; gereksiz biçimde sürdürülecek

kurumlar arası tartışmaların, en kötü yönetimlerden daha kötü etkiler doğuracağını saygıyla bildirmeyi de bir yurtseverlik gereği görüyorum..

Ulusun yazgısını kayıtsız ve koşulsuz elinde tutan Türkiye Büyük Millet Meclisi, hızla yeni bir devlet kurmaktadır. Bu işi yaparken en karışık hukuk ve toplumbilim kuramları ile anlatılan sistemleri, değerlerini tam vererek gözden geçirmektedir. İki düşünce derhal kendini göstermiştir: Yeni bir hükümet oluşturmak ve Meclis'in komisyonları aracılığıyla ülkeyi bizzat yönetmek.."[174]

13 Ocak 1921'de Meclis oturumlarında büyük bir coşku ve heyecan vardır. Ordu, henüz tam olarak oluşup güçlenmemişken, hem **Çerkez Ethem** güçlerini dağıtmış hem de İnönü'nde Yunan ordusunu yenmiştir. Batı destekli Yunan ordusuyla ilk ciddi çatışmada elde edilen bu başarı, tüm ülkede ve doğal olarak milletvekilleri arasında büyük sevinç yaratmıştı. Meclis'teki coşkunun nedeni buydu.

Bursa milletvekili **Muhittin Baha Bey,** 13 Ocak'ta söz alan tüm milletvekilleri gibi, coşkulu olduğu kadar duygulu bir konuşma yapar. Milletvekillerinin, locaları dolduran izleyicilerin ve Meclis görevlilerinin adeta nefes almadan dinledikleri **Muhittin Bey** şunları söylemektedir: *"Efendiler, buraya gelen her birey, her üye; küçük yavrusunu gözyaşları ile bıraktığı, eşi ile helâllaştığı, babasının elini öperek evinden ayrıldığı zaman yemin etmişti. Ya bu devleti tam istiklâl ile yaşatacak, bu milleti tutsaklıktan kurtaracak ve babasına bıraktığı küçük yavrusuna yarın şeref ve şan vererek dönecek ya da bu meclisin bütün bireyleriyle beraber düşman önünde ölecek. Efendiler, tam bir inançla söylüyorum, bu millet için ölmek yoktur. En güçsüz zannedildiği ve en yardımsız kaldığı anlarda, düşmanlarının en güçlü göründüğü zamanlarda bile, akla ve hayale gelmeyen olağanüstü başarılar göstererek insanda hayranlık uyandıran bu millet batmaz..*

Efendiler; silah yok, top yok dediler; Osmanlı ordusu çürümüştür dediler; genel savaştan yoksul ve perişan çıktı dediler; yaşlıları umutsuz, gençleri korkak, çocukları tutsaklığa layıktır dediler. Yaşlıların gözlerindeki parlayan inanç ışığına bakınız. Meclisinizin içinde o muhteşem insanlar vardır; dışında da vardır. Gençlerin özverisine bakın. Bütün dünyayı karşılarında gördükleri halde, dünyanın bütün fabrikalarının yakıcı silahlarını düşmanlarının elinde gördükleri halde, ellerindeki kırık tüfekleriyle onların üzerine hücum ettiler ve onları yendiler. Efendiler, yenilmiş olan bütün milletler, güçlü ya da güçsüz bütün milletler hayret içinde. Güçsüz olmayan, güçsüzlük hissetmeyen bir millet var. O milleti siz temsil ediyorsunuz, onunla övününüz...

Efendiler, bir ölüyorsak on doğuruyoruz; bir kişi eksildikçe ruhumuzda on kişilik güç buluyoruz. Zarar yok efendiler; çok yandık, çok harap olduk. Avrupa denen 'uygarlık' kitlesi, bu alçaklar ve benciller kitlesi, üç yüz yıldan beri ellerinden geleni yaptı. Onların bizde yarattığı yangınlar, ruhlarımızdaki külleri dağıtmak için şimdi birer rüzgar oldu. Yananlar yanarken, ölenler ölürken; doğanlar şimdi daha güçlü, daha dirençli ve daha kararlı oluyorlar. Ben geleceğe bu ümitle bakıyorum.." [175]

Muhittin Baha Bey'in konuşmasından hemen sonra **Mustafa Kemal** kürsüye gelir. Yüzünde anlamlı bir gerginlik vardır, sararmıştır; sesi her zamankinden daha kısıktır. Duyduğu coşku konuşmasına yansır ve şu duygulu sözleri söyler: *"Cennetten vatanımıza bakan merhum Kemal/Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini/Yok mudur kurtaracak bahtı kara maderini demişti. İşte ben, bu kürsüden, bu yüksek meclisin başkanı olarak, yüksek kurulunuzu oluşturan bütün üyelerin her biri adına ve bütün millet adına diyorum ki: vatanın bağrına düşman dayasın hançerini/Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini.*

Ey Milliyet duygusu! Sen ey fâni insanı ölümsüzlüğe bağlayan büyük olay ! Ey insan toplumunun en yüksek ideali! Ey temizleyici düşünce ! Ey ölüm korkusu içinde kararmış ruhları aydınlatan meşale ! Ey yaratıcı kudret! Bütün bunlar senin eserindir. Yüzyılların yükü altında yorulmuş çorak Anadolu toprağından fışkıran kahramanlar senin çocuklarındır. Sen kü-

çük hesaplar düzenlemesi değilsin. Özgürlüğün tek kaynağı sensin. Kendisini bir milletin parçası hissetmeyen insan tutsak ve yoksuldur, ona değer verilmez. Kalbi, milliyet ateşi ile yanan insan iç ve dış dünyadan gelen zulüm, hakaret, tutsaklık ve kölelik ihtiraslarına aynı anda karşı koyar. Bir insanı kayıtsız ve koşulsuz diğer insanlara bağlayan tek duygu sensin."[176]

Birinci Meclis'te yer alan milletvekilleri, toplumun hangi kesim ve yöresinden gelmiş olurlarsa olsunlar, büyük devlet politikalarına kararlı bir karşıtlık içindeydiler. Uluslararası ilişkilere yön veren emperyalist politikaları, ekonomik temelleriyle birlikte tam olarak çözümlemiş olmasalar da, mücadele içinde kendiliğinden yükselen bir bilinçlenme süreci yaşamaktadırlar. Balkan savaşlarından beri aralıksız süren kanlı çatışmalar, her çeşit acıyı yaşayan bu insanlara, dünyayı ve ona egemen olmak isteyen büyük devletlerin ne olduğunu öğretmiştir. Ulusal varlığa yönelen dolaysız saldırı, toplumun her kesiminde kendiliğinden bir savunma duygusu geliştirmiş, bu duygu halka öncülük eden duyarlı insanları doğal önderler haline getirmişti. Ailelerini ve işlerini bırakarak her türlü sonucu göze alıp Ankara'ya gelenler, bu insanlardı.

Milletvekillerinin **Birinci Meclis**'te yaptığı konuşmalar, Kurtuluş Savaşı'nın hangi ruhla kazanıldığının açık göstergeleridir. Bizlere, bir yandan mücadeleye atılan bu insanların niteliği konusunda bir fikir verirken, diğer yandan ulusal varlığa yönelen tehdit karşısında Türk insanının, gösterdiği birlik ve dayanışma becerisini göstermektedir. Türk toplumunu tam olarak tanıyabilmek için bu konuşmaların okunup incelenmesi gerekir.

H.V.Velidedeoğlu'nun deyimiyle; *Birinci Meclis, "Ulusal egemenlik çağını başlatan"* ve dünya tarihinde *"tutsak ulusların emperyalist saldırganlara karşı başkaldırma çağını açan"* tam bir *"ihtilal meclisi"*, bu meclisin üyeleri de *"gerçek devrimcilerdir"* İstiklal Mahkemeleri yasa tasarısı görü-

şülürken, Saruhan milletvekili **Refik Şevket Bey**, meclis kürsüsünden şunları söyler: *"efendiler, asacağız, asılacağız; fakat istiklâl mücadelesini mutlaka kazanacağız.. Eğer bu savaş bir istiklâl, bir ölüm dirim, bir özgürlük savaşı ise, kimsenin gelecek kuşaklar adına istiklâlden vazgeçme diye bir hakkı yoktur. Hayatta olan bir kuşak böyle bir gaflete düşerse, gaflete düşmeyen azınlığın çoğunluğa istiklâl savunmasını zorla kabul ettirmesi bir görev halini alır."* [177] Muğla milletvekili **Tevfik Rüştü Bey**'in görüşleri farklı değildir *"Meclis vatanı kurtarmak için, olağan zamanlardaki görevlerinin üstünde bir görevi yüklenmiştir. Ülke yıkılırken ve milletin hayatı söz konusuyken, tarihin kendisine verdiği bu görevi, meclisimiz kabul ediyor. Bu meclis, gidecek, olaylara eylemli olarak el koyacak, karşı koyuşları kıracak ve hainlere ceza verecektir."*[178]

Rize milletvekili **Dr.Abidin Bey** bir başka oturumda, Meclis'in köklü dönüşümler gerçekleştirmesini ister ve şunları söyler: *"Şimdiye kadar örneği görülmemiş, güçlü ve bütün anlamıyla millet için hayatını feda edecek olan, olağanüstü bir meclis kurduk.. Olağanüstü işler görmemiz gerekir. Yoksul halka haklarını vermeliyiz.. Bu büyük ve olağanüstü Meclis bana bu yetkiyi vermezse nankörlük yapmış olur ve millet hakkını o zaman zorla alır."*[179]

İzmir Milletvekili **Esat Mahmut Bozkurt**, 18 Kasım 1920'de, **Refik Şevket Bey**'in devrimci görüşlerini genişletir, gelişkin bir yönetim anlayışıyla yeni sosyal önermelerde bulunur. Halkın yönetime doğrudan katılması gerektiğini dile getiren **Esat Mahmut** şunları söyler: *"Mesleki temsil sistemini* (her meslekten emekçinin meclise girmesi y.n.) *kabul etmediğimiz takdirde, seçtiğimiz özel komisyonun hiçbir hükmü kalmaz. Çıkaracağımız yasa, ancak bu yolla ülkemizde tarihi bir devrim yaratacaktır. Eğer bunu kabul etmezsek, emperyalist ülkelerde meşruiyetsever geçinen sınıfın halkı aldatarak anayasadan, özgürlükten söz etmesine benzeriz. Halk buraya gelmedikçe, halk burada geleceğine karar vermedikçe, haklarına kavuşma olanağını hiçbir zaman bulamayacaktır. Ben ancak çiftçilerin çarıkları, demircilerin çekiçleri ve tabakların*

(derici y.n.) önlükleriyle bu meclise girdiği zaman ülkenin kurtulduğuna inanabilirim."[180]

Mersin milletvekili **İsmail Safa Bey**, 29 Mayıs 1920'de yaptığı konuşmada, Avrupa devletlerinin Türkiye'yle ilişkilerini ele alır ve Türkiye için *"idamdan çok daha ağır"* olan bu ilişkilerin olması gereken yeni biçimi hakkında görüşler ileri sürer; düşünce ve önerilerini kapsayan üç maddelik bir önerge verir. Özellikle *Duyun-u Umumiye* borçları ve Türkiye'deki yabancıların mülkiyetinde bulunan kuruluşlar konusundaki önerileri, kararlı ve köklü çözümlere yöneliktir. **İsmail Safa Bey**'in görüş ve önerileri şöyledir: *"Milletimiz, bundan sonra Duyun-u Umumiye için on para vermeyecektir. Çünkü ilk olarak, şimdiye kadar yaptığımız borçlanmalar, Avrupa'nın neden olduğu ve birbiri ardınca gelen 'sonsuz' savaşlara harcanmıştır. İkinci olarak, milyonlar harcayarak imar ettiğimiz binlerce bina ve tesis, meydana getirdiğimiz zengin ve işlenmiş topraklarımız, bir takım meşru olmayan çirkin gerekçelerle elimizden alınmıştır. Üçüncü olarak, uzun savaşlarda, her çeşit belalarla yorgun ve yoksul düşen Türk köylüsü, Müslüman halk, aslı bin kere ödenmiş olan bu zalim borç para yükü altında pek çok ezilmiştir. Türkiye Müslümanları, milli sınırlar içindeki bütün demiryolları, elektrik tesisleri, fabrikalar, liman ve maden ocakları gibi yabancı asalak işletmeleri artık kendi malı saymaktadır. Çünkü bu çeşit işletmeler, ülke içinde bozguncu ve düşmanca bir siyaset izleyerek ülkenin yaşam kaynaklarını ve gücünü tüketmektedir. Talihsiz milletimiz bu işletmelere herkesten, her milletten çok sahip olma ihtiyacındadır.. Bu maddelerin incelenip görüşülmesi ve barış koşullarımız arasına konulmasının kabulünü, genel kurula arz ve teklif ederim."*[181]

Birinci Meclis milletvekilleri, bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinde ödünsüz bir devrimci duruş sergilerken, davranışlarına temel oluşturan özgüveni, esas olarak Türk halkının desteğinden almıştır. Halk, Meclis'i ve cep-

heyi sürekli izlemekte, ikircilik ya da kararsızlık hissettiği her gelişmede doğrudan devreye girmekte ve milletvekillerini uyarmaktadır. Yozgat ve Kırşehir halkının, 18 Ağustos 1920'de Meclis Başkanlığına gönderdiği iki telgraf, Türk halkının Kurtuluş Savaşı'na, bu savaşı sürdüren orduya ve Meclis çalışmalarına verdiği önemi gösteren çarpıcı örnekler ve tarihsel değeri olan belgelerdir. Bu belgelerde dile getirilen anlayış, tüm illerde yaygın olan ortak bir ulusal istenç haline gelmiştir. Milletvekilleri, gereksinim duydukları güç ve özgüveni, kişisel niteliklerinden olduğu kadar, esas olarak halkın neredeyse baskı haline getirdiği ilgi ve desteğinden almıştır.

Yozgatlılar, çok sayıda imza ile Meclis'e gönderdikleri telgrafta şunları söylüyorlardı: *"Bugün, din adamları, eşraf, memur, esnaf, tüccar, kadın, erkek; Boğazlayan, Maden, Yozgat Kuvayı Milliyesi'nden oluşan bütün Yozgat halkı; belediye önünde toplanarak şu kararları almıştır: Vatanın kurtarılması ve milli istiklal kaygısı ile başlattığımız mukaddes kavganın bütün aşamalarını, büyük bir sinirlilik ve heyecanla izlemekteyiz. Üçyüz milyon müslümanın dayanağı olan egemenliğimizi ve Hilafetimizi kurtarmak ve düşman saldırısını kırarak, ölüm-dirim kavgasını başarıyla yaşatabilmek için dünyayı hayran bırakacak fedakarlıkları yapmaya hazırız. Atalarımızın namus ve istiklâl bayrağını yüzyıllardan beri yere düşürmeden gayretli omuzunda taşıma yeteneğini gösteren bugünkü fedakâr ordumuzdan, hücumlarını korkmaksızın şiddetlendirmesini istiyoruz. Orduyu güçlendirmek için, onun saflarına koşmaya hazırlanıyoruz ve o günü sabırsızlıkla bekliyoruz. Pek yakında ordumuzla beraber olma şerefi ile övünç duyacağız. Yüce kurulunuza yaptığımız başvurumuzun, cephedeki bütün fedakâr vatan evlatlarına duyurulmasını, Büyük Millet Meclisi ile Batı Ordusu Kumandanlığından rica ederiz."*[182]

Kırşehir Müdafaa-i Hukuk adına ve eşraf imzalarıyla gönderilen telgraf ise şöyleydi: *"Milli varlığımızı korumak uğrunda gereken kesin önlemleri düşünüp uygulamak üzere, sizleri milletvekili yaptık. Ancak, Büyük Millet Meclisi'nde yaptığınız görüşmelerde, beklediğimiz yararlı bir sonuca doğru*

ilerleyemediğiniz anlaşılmaktadır Sizi milletvekili olarak seçenler, acaba hangi isteğinizi geri çevirdi ? Beyefendiler, rica ederiz, dindaşlarımızın namus ve hayatları Yunan palikaryalarının ayakları altında daha fazla çiğnenmesin. Bu nedenle, son tehlikeyle karşı karşıya kalmadan düşünün, taşının. Yol göstermek sizden, o yola göre hareket etmek bizden, yardım da Allah'tandır." [183]

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1 Nisan 1923'te, milletvekillerinin yenilenmesi için seçim kararı alarak kendisini fesh etti. 120 milletvekilinin imzaladığı önergede; *"ülkeyi savunma amacıyla toplanan"* Büyük Millet Meclisi'nin, üç yıllık bir uğraşla amacına ulaştığı; bu nedenle, *"tarihsel bir övünç kazanarak gelecek kuşakların takdirini hak ettiği"*, artık ülkenin önünde, *"barış sorunlarını çözmek ve ekonomik ilerlemeyi sağlamak"* gibi iki *"önemli ve mukaddes"* amacın bulunduğu belirtiliyor, bu aşamada yeniden halkın oyuna başvurmanın "milletin geleceğinde daha büyük gelişmeler sağlayacağı" söyleniyordu.[184]

Önergeyi kabul eden milletvekilleri, başarmış oldukları işin büyüklüğünden olacak, son derece olgun ve özverilidirler. Pek çoğu, kazanılan zaferin ve milletin kurtuluşunda pay sahibi olmanın iç huzuruyla, kent ya da köylerine dönüp yaşamlarını sessizce sürdürmeye, kendi yerlerine gelecek gençlerin yapacağı işleri izleyerek, *"vatan yeni bir görev isteyene kadar"* işleriyle uğraşmaya razıdır. Erzurum milletvekili **Durak Bey**'in sözleri, birçok milletvekilinin ortak görüşünü yansıtmaktadır: *"Efendiler, bu millet, tarihinde birçok büyük evlatlar çıkarmıştır. Onlar gibi, memleketlerimize gidelim ve geleceğin gözcüsü* (atiye nigahban) *olalım. Bence hiçbirimiz adaylığımızı koymayalım. Buraya göndereceğimiz evlatlarımıza, kardeşlerimize bakalım. Eğer, ülkenin yararına bizim kadar çalışmıyorlarsa, yine gelelim, görevimizi yapalım. Onların üzerinde denetim görevini üstlenelim."*[185]

Birinci Meclis'te görev alan milletvekillerinin önemli bir bölümü gerçekten aday olmadı ve yaşadıkları yerlere geri döndüler. Kendilerine, ne bir ayrıcalık ne de devlet görevi istediler. Başka gelirleri olmadığı için almak zorunda kaldıkları milletvekili maaşlarını, *Kurtuluş*'tan sonra devlete geri vermek isteyenler bile vardı. Yöresinin *Kuvvai Milliye* önderi ve Uşak milletvekili **Hoca İbrahim Efendi** (Tahtakılıç) bunlardan biriydi. Birinci Meclis'teki görevi sona erince köyüne (Uşak-Bozkuş) geri döndü, çocuklarına, aldığı milletvekili aylıklarını geri ödemelerini vasiyet etti. Kendisini ziyarete gelen **Şevket Süreyya Aydemir**'e şunları söylemişti: *"Çocuklarım adına bir ahdım* (yeminim y.n.) *var. Büyüsünler adam olsunlar, son santime kadar hesabını çıkarıp, şu fakir milletten mebus maaşı diye aldığım paraları devlet hazinesine geri versinler. Böylece bizim de bir hizmetimiz geçmişse, bari hak yolunda hizmet sayılsın."*[186]

Ankara'ya yaşamları ve aileleri dahil, her şeylerini tehlikeye atarak gelmişler, hiç başarılamayacakmış gibi görünen büyük bir olayı gerçekleştirmişlerdi. Burdur Milletvekili **İsmail Suphi Bey**'in sözleri, durumlarını çok iyi anlatıyordu: *"Üç yıl önce burada toplandığımız zaman, ülkenin her yanı düşmanla çevrilmişti, ülkenin içinde düşman vardı, kuşatma altındaydık. Geldik, didindik, uğraştık. Yerle ve gökle savaştık. Sonunda Tanrı'nın yardımıyla düşmanı yendik. Bugün ile dün arasındaki fark, varlıkla yokluk arasındaki fark kadardır. Artık yüce Meclis, özgür bir ülkenin üzerinde, milletin temsilcisi olarak egemendir. Ulus özgürdür.."*[187]

"Ulusal Kurtuluş Meclisi" niteliğindeki Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, savaş ve çatışmalarla dolu üç buçuk yıllık çalışma dönemine kendisi son verdi ve yerini *"devrim meclisi"* niteliğindeki *İkinci Büyük Millet Meclisi*'ne bırakarak[188] Türk tarihindeki onurlu yerine çekildi. Kurtuluş Savaşı başarılmış, saltanat kaldırılmış ve Sevr yok edilerek bağımsız ve özgür bir ülke yaratılmıştı. *"Yoksul"* ve *"bitkin"* Anadolu insanı, Birinci Meclis öncülüğünde, elindeki son olanakları kullanarak tarihte az görülen bir dayanışma örneği, benzersiz bir direnç göstermiş, Ana-

dolu'nun ortasında tam anlamıyla bir halk iktidarı kurmuştu. Bu, gerçek bir *demokratik halk hareketiydi*; bir *"rüya"* gerçeğe dönüştürülmüştü.

Mustafa Kemal, Meclis'in kendini yenileme kararı aldığı gün, oylamadan hemen sonra kürsüye gelir ve dakikalarca alkışlanan şu konuşmayı yapar: *"Burada, büyük bir tarihin içindeki ibret verici gezintimizi sona erdiriyoruz. Beynimiz ve kalbimiz, yakın geçmişin bu muhteşem ve yüksek örneği karşısında saygı ve hayranlıkla doludur. Tarihte her zaman özgür ve bağımsız yaşamış bir milletin, dıştan ve daha çok içten gelen yıkıcı darbelerle boğaz boğaza çarpışarak, büyük bir düşmanlık alemini yenen* (bu meclisin y.n.) *kudreti karşısında diz çökelim. Temiz ve açık vatanseverliğin, sağduyunun, yüzyıllarca süren acıların, haysiyet ve şerefin ve özgür millet içinde özgür insanın temsilcisi olan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun şimdi bir kısmı sonsuzluğa göçmüş olan üyeleri, torunlarımız için, tarihin sisleri arkasında gittikçe devleşen efsane insanlardır. Bu insanların anıları, Türk milletinin karanlık, endişeli, bunalımlı günlerinde birer umut ve hayat ışığı olarak parlayacaktır. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, yüzyıllarca sonra da görev başında olacaktır. O, kuvayı milliye ruhunun kendisidir. Kuvayı milliye ruhuna muhtaç olduğumuz her zaman, onu karşımızda ve başımızda göreceğiz."*[189]

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ PARTİLERİ

Cumhuriyet Halk Partisi

Hakimiyeti Milliye ve *Yeni Gün* gazeteleri, 7 Aralık 1922'de, **Mustafa Kemal**'in bir açıklamasını yayınladı.. Açıklamada, *"halktan gördüğüm sevgi ve güvene layık olabilmek için sıradan bir vatandaş olarak, yaşantım boyunca sürdürmek ve ülke yararına adamak amacıyla, halkçılık temelinde ve 'Halk Fırkası' adıyla bir parti kurmak istiyorum"* deniyor [1] ve ülkenin siyasi geleceğiyle ilgilenen aydın ve düşünürler, konuyla ilgili tartışmaya çağrılıyordu. **Atatürk,** bu çağrıdan yaklaşık bir ay sonra, aynı konuyu halkla görüşmek üzere, uzun bir yurt gezisine çıkacak ve Eskişehir, İzmit, İzmir ve Balıkesir'de, kurulacak parti ile ilgili ünlü konuşmalarını yapacaktır.

Mustafa Kemal, her biri yedi sekiz saat süren toplantılarda, önceden hazırlanmış bir parti programını ve parti örgütünü halkın önüne koymak yerine, program ve partinin halkla birlikte hazırlanmasının doğru olacağını, bunun için çaba harcadığını söylüyordu. Aydınlar arasında başlamış olan parti tartışmalarıyla ilgili bilgiler veriyor, toplantılara katılanlardan *"hiç çekinmeden ve her konuda"* soru sormalarını, görüş bildirmeleri istiyordu.[2] Toplantılarda, yeni yönetim biçimi, parti ve örgütlenme konularında görüşlerini şöyle açıklıyordu: *"Millet, daha önce olduğu gibi, çıkarcı grupların kurduğu partilerin peşinden gitmemeli, kendi program ve partisini yaratarak siyasi eyleme dolaysız katılmalıdır; her görüşten yurttaşın üye olduğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk örgütlerinden ve bu örgütlerin yarattığı ulusal birikimden yararlanılmalıdır; kurulacak parti, halkçılık programı üzerinde yükselmeli, bu nedenle adı Halk Partisi (fırkası) olmalıdır. Tam bağımsızlık ve kayıtsız koşulsuz egemenlik ilkelerine dayanan bir politika izleyecek olan bu parti, ulusun tümünü kapsamalıdır. Sınıfsal değil, ulusal olmalıdır. Batı'da görülen sınıf partileri Türkiye için geçerli değildir, çünkü o sınıflar Türkiye'de henüz oluşmamıştır; nüfusun yüzde seksenden çoğu köylü ve çobandır ve bu sınıfın zararına çalışan büyük çiftlikler, tarım işletmeleri yoktur; ağalık denilen ve daha çok Do-*

ğu'da bulunan toprak sahipleri zengin derebeyler değildir, kendi topraklarını bile işleyememektedirler. Mali ve ticari gücü yüksek tüccar, sanayi yatırımı yapacak milli sermaye yoktur. İşveren ve işçi gibi modern sınıflar ortaya çıkmamıştır. Çıraklar da sayılsa ülkedeki tüm işçi sayısı, yirmi bini geçmemektedir Aydın ve sanatkarlar çok azdır ve aydınların çoğunluğu halkın sorunlarından habersizdir. Büyük özveriyle düşmanı yenen ordunun gereksinimleri çoktur, her düzeyden komutanı geçim sıkıntısı içindedir. Halk büyük bir yoksulluk içindedir, eğitim düzeyi çok düşüktür. Gerçek bir halk hükümetinin kurulduğunu söylemek yalancılık olur. Gönenç ve mutlulukları, ulusal birliğin sağlanmasına bağlı olan tüm halk kesimlerinin, aynı parti içinde örgütlenmesi gerekir. Bu parti aynı zamanda, halka siyasi eğitim veren bir okul olmalıdır. Millet karşısında dürüst ve namuslu olmak, halka her zaman doğruyu söylemek gerekir. Kimsenin kendini halkın üstünde görmeye hakkı yoktur. Bütün dünya, yeni Türkiye'nin ne yaptığını ve hangi yönde yürüdüğünü bilmeli davranışını ona göre ayarlamalıdır..."[3]

Mustafa Kemal, 19 Ocak 1923'te yaptığı ve 7,5 saat süren İzmit konuşmasında, parti konusundaki görüşlerini şu sözlerle bitirir: *"Benim ve hepimizin, düşünmek zorunda olduğu şey, bu ülke ve bu milleti gerçekten kurtarabilecek beyinlerin, vatanseverlerin bir araya gelmesini sağlamaktır. Bu yetenekte olan insanlar her nerede ise, onları alıp milletin geleceğini yürütme işini verdiğimiz meclisin içine koymak gerekir. Davranışlarımızın belirlenmesinde akıl, bilim, deneyim egemen olmalıdır. Somut ve köklü adımlar atmak zorundayız."*[4]

Müdafaa –i Hukuk'tan "9 Umde" ye

Mustafa Kemal, Ankara'ya döndükten sonra bir yıla yakın bir süre, parti tartışmaları ve araştırmalarıyla uğraştı. Hemen herkesle görüşüyor, düşüncelerini anlatıyor, daha çok da dinliyordu. İkinci Meclis için yapılacak seçimlerde kullanılacak bildiri, parti tartışmalarının belirli bir aşamasında, 8 Nisan 1923'te yayınlandı. Aydın ve uzmanların, *İzmir İktisat Kongresi*'nin ve halkın görüşlerinin

değerlendirilerek hazırlanan bu bildiriye, *Dokuz Umde (ilke)* adı verildi. Bu bildiri, kurulacak olan *Halk Fırkası*'nın programı için, bir ön taslak işlevini gördü. Ocak ve Şubat aylarında, halkla yapılan toplantılarda ele alınan konuların hemen tümü, kısa özetler halinde *Dokuz Umde* bildirisi içinde yer aldı.[5]

Bildirinin giriş bölümünde, *Dokuz İlke*'nin amaç ve hazırlanış biçimi açıklanıyor, bu ilkelerin yakın gelecekte kurulacak olan partinin yetkili kurullarınca daha kapsamlı bir program haline getirileceği bildiriliyordu. Bu bölümde ayrıca; *"Ülkeyi ve ulusu parçalanarak yıkılma felaketinden kurtaran"* Büyük Millet Meclisi'nin, *"ulusal egemenlik esasına dayanan bir halk devleti ve hükümeti"* kurduğu, şimdiki görevinin ise, *"ekonomik gelişmeyi sağlayarak her türlü kurumlaşmanın tamamlanması"* ve *"ulusun gönence kavuşturulması"* olduğu söyleniyordu. Bunu başarmak ve *"milli egemenlik temelinde bir siyasi örgüte erişmek için bir halk fırkası'nın kurulacağı"* açıklanıyordu.[6]

Dokuz ayrı madde olarak saptanan ve tümü gerçekleştirilen *ilkeler* özet olarak şöyleydi: *Egemenlik kayıtsız koşulsuz milletindir, halkın kendi kendini yönetmesi esastır. Saltanatın kaldırılması ve ulusal egemenliğin Meclis'in yetkisinde olduğunu kabul eden kararlar, hiçbir biçimde değiştirilemez. Ülkede huzur ve güvenin sağlanıp korunması en önemli görevdir. Tüm yasalar, ulusal gereksinimlere ve hukuk anlayışına uygun olarak yeniden ele alınacaktır. Aşar (vergi) yöntemi düzeltilecek, tarım desteklenecek, çiftçi ve sanayicilere kredi sağlanacak, demiryolları geliştirilecektir. Eğitim, yeni kurallarla yaygınlaştırılacak, okullar ulusal gereksinimlere göre yeniden yapılandırılacaktır. Milli üretim ve sanayi korunacaktır. Sağlık ve sosyal yardım kuruluşları geliştirilecek, işçi ve subayların gönenç düzeyi yükseltilecek; gazi, dul ve yetimlerin sefalet çekmesi önlenecektir. Ekonomi, siyaset, maliye ve yönetimde bağımsızlığı zedeleyecek bir barış antlaşması kesinlikle kabul edilmeyecektir.*[7]

1923 yılı, partileşme çalışmalarının yoğunlaştığı Cumhuriyet'in ilanına doğru gidilen bir yıldı. Ancak, 1923 aynı zamanda, Kurtuluş Savaşı'nda birlikte olanların, birbirlerinden ayrılmaya başladığı bir yıldı. Savaş'a katılarak önemli görevler üstlenen önder konumundaki bir gurup insan, saltanatın kaldırılmasıyla başlayan ve köklü olacağı anlaşılan sosyal devrim girişimlerinden ürkmüşler ve düşünce yapılarından kaynaklanan doğal bir eğilimle muhalefete yönelmişlerdi. Yetişme biçimi ve dünya görüşünden kaynaklanan düşünce farklılıkları; henüz bir düzene kavuşmamış, olanakları son derece sınırlı yeni iktidar için tehlikeli olacak biçimde, hiziplere dönüşüyordu. Kurtuluş dönemindeki zorunlu birlikteliklerin artık süremeyeceği görülüyor, *devrimi sonuna dek götürmek isteyenlerle, yapılanları yeterli görenler*, açık ya da gizli, hızla birbirlerinden uzaklaşıyordu. Bu ayrılığın ulus birliğine zarar vermeden aşılması, ancak; yanlış yorumlanmayacak ve başka anlamlar verilemeyecek kadar açık ilkeler koymak ve bu ilkelere dayalı bir siyasi yapının oluşturulmasıyla mümkün olacaktı. Kazanılan zaferden sonra, düşünülen ve devrim niteliğinde olan yenileşme girişimlerini yaşama geçirmek ve kalıcılığını sağlamak; halka ulaşan, ulusal nitelikte, iyi örgütlenmiş, güçlü ve dayanışmacı bir partinin yaratılmasıyla olasıydı. *Halk Fırkası* bu istek ve gereksinimin ürünü olarak ortaya çıkacaktır.

Dokuz Umde bildirisi, *İkinci Meclis*'i oluşturacak genel seçimlerde *Müdafaa-i Hukuk*'un seçim bildirgesi olarak yayımlandı. Bildiri, seçim bildirgesi olması yanında bir başka önemli işleve daha sahipti. Kurulması düşünülen *Halk Fırkası* program olarak, kaba çizgilerle de olsa, bir anlamda halkın görüş ve onayına sunuluyordu. Seçim sonuçları, halkın bu onay'ı verdiğinin açık göstergesiydi. Hemen tüm milletvekillerini Müdafaa-i Hukuk adayları kazanmıştı. Bu sonuç üzerine, seçimi kazanan milletvekilleri, seçildikleri 7 Ağustos'tan 11 Eylül'e dek yaptıkları toplantılarla, kurulacak partinin tüzüğünü hazırladılar 23

Ekim 1923'te, yani Cumhuriyet'in ilanından bir hafta önce, İçişleri Bakanlığına, Genel Başkan olarak **Mustafa Kemal**, Genel Sekreter olarak **Recep Peker**'in imzaladığı bir dilekçe verildi ve *Halk Fırkası* resmen kuruldu.[8]

Yeni Parti, hemen tümüyle, Sivas'ta ortaya çıkan ve Kurtuluş Savaş'ını gerçekleştiren *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin örgütsel ve düşünsel temelleri üzerine oturuyordu. Bu nedenle, belki de yeni bir kuruluştan çok, *Müdafaa-i Hukuk* örgütlerinin *yeni bir yapıya dönüşmesini* temsil eden bir girişimdi. Bu o denli belirgindi ki, partinin gerçek kuruluşu olarak 23 Ekim 1923 değil, 4-11 Eylül 1919 yani *Sivas Kongresi* kabul edildi. Bugün kuruluş günü sayılarak kutlamalar yapılan 9 Eylül 1923, Halk Fırkası tüzüğünün kabul edildiği gündür.

Sivas Kongresi'nin *Halk Fırkası*'nın kuruluşu olarak kabul edilmesi, nedensiz değildi. *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti*, her türlü particilik akımı dışında kalarak, değişik görüşten insanları bir araya getirmiş ve ulusal bir siyaset geliştirmişti. Şimdi yapılmak istenen, aynı anlayışla siyasi bir parti yaratmak ve girişilecek devrimci atılımlara, sınıf ya da zümre farkı gözetmeden tüm ulusu, bu parti aracılığıyla katmaktı. *Müdafaa-i Hukuk*, ulusalcı duruşuyla Kurtuluş Savaşı'nı hangi anlayışla başarıya ulaştırmış ise, *Halk Fırkası* da, toplumsal gelişimi sağlayacak devrimleri aynı anlayışla gerçekleştirecekti. Kurtuluş Savaşı sonrası kurulacak bir siyasi parti, meşruiyetini bu savaştan, bağlı olarak bu savaşı yürüten *Müdafaa-i Hukuk* anlayışından almak zorundaydı; bu nesnel bir zorunluluktu. **Mustafa Kemal**'in kavrayıp, halkın desteğini alarak uygulamaya geçirdiği *Halk Fırkası* girişimi, ulusal çıkarları gözeten gerçekçi amaçlara dayandığı için başarıya ulaşmıştır. Diğer parti girişimlerinin, örneğin *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın başarılı olamamasının nedeni, ülke gerçeklerini kavrayıp gerekenleri yapacak düşünsel niteliklere sahip olmamasıydı.

Halk Fırkası, 23 Kasım 1924'de adını, *Cumhuriyet Halk Fırkası* olarak değiştirdi ve uzunca bir hazırlık döne-

minden sonra, üye kaydederek örgütlenmeye başladı. Üye kabulünde, özellikle yönetici belirlemede, dikkatli davranılıyordu. İktidar partisi olması nedeniyle, partiye üstelik yoğun biçimde çıkarcılar da yönelmişti. Ulusal mücadeleye duyarsız kalan, hatta karşı çıkan kimi insanlar, *coşkulu cumhuriyetçiler* olmuş, geçmişlerini gizleyerek *Halk Fırkası*'na geliyordu. Bu olumsuzluk, bir yandan üye başvurularındaki denetimlerle, bir yandan da *Müdafaa-i Hukuk* hareketinin sınanmış kadrolarının, etkin görevlere getirilmesiyle aşılmaya çalışıldı. Eğitimli insan yetersizliği, yaygın bir sıkıntıydı. Pek çok inançlı insan, Kurtuluş mücadelesine katılmıştı, ama bunların önemli bir bölümü, toplumsal sorunları kavrayacak bilinç düzeyine sahip değildi. Bu nedenlerle üye kabullerinde dikkatli davranılıyor, bu ise halka ulaşmada sorun yaratıyordu. Bu sorun, daha sonra *Halkevleri* ve *Halkodaları* girişimi ile aşılmaya çalışılacaktır.

9 Eylül 1923'te kabul edilen *tüzük (nizamname)*, tüzükten çok programa benziyor ya da bir başka deyişle, tüzük ve program işlevini birlikte yerine getiriyordu. Tüzüğün Birinci maddesine göre, parti (fırka) bir *devrim (inkılab) partisiydi* ve ancak halktan yana olan kişiler partiye üye olabilirdi.[9] Aynı madde partinin; *"ulusal egemenliğin halk tarafından halk için uygulanmasına"* öncülük etmeyi, Türkiye'yi *"çağdaş bir devlete yükseltmeyi"* ve *"yasa egemenliğini bütün güçlerin üzerine çıkarmayı"* amaç edindiğini açıklıyordu.[10]

İkinci maddede, *halk* kavramına açıklık getiriliyor, bu kavramın *"herhangi bir sınıfla sınırlı olmadığı"* söyleniyordu. Ayırım gözetmeden herkesin *"yasa karşısında eşit olduğu"* ve hiçbir *"aileye, sınıfa, cemaate ya da bireye imtiyaz verilmeyeceği"* nin açıklanması, ikinci maddeyi önemli kılan ve eşitliği amaçlayan yaklaşımlardı. Toplumsal sınıf ve tabakalar, ya da ayrıcalıklı zümreler arasında var olan farklılıklar, adalete dayanan hukuksal düzenlemelerle dengelenmeye çalışılıyor ve çıkar ayrıcalıklarının demokratik bir işleyiş içinde, zamanla sönümlenmesi amaçlanı-

yordu. Bu amaç, kurulmakta olan yeni devletin siyasal ve sosyal önceliklerine olduğu kadar, devletle bütünleşmeye yönelecek olan *Halk Fırkası*'nın geleceğine de, yön verecektir.

İlk iki maddede dile getirilen eşitlikçi anlayış, yeni ve önemli bir yaklaşımdı. Ancak bundan daha önemli olan, bu anlayışın somutlanması için önerilen örgütlenme biçimiydi. *Ulusal egemenlik haklarını*, eşit olarak tüm halk kesimlerine kullandırmak için, parti örgütlerinin köylere dek yaygınlaştırılması öngörülüyordu. *"Devlet siyasetinin belirlenmesi"* nde, *"köyler ve köy parti kongreleri"* temel alınıyordu,[11] Bu konuda 75, 76 ve 78. maddelerde şöyle söyleniyordu: *"Fırka üyeleri ve on sekiz yaşını bitirmiş olan köy ve mahalle halkından her kişi, halk kongresinin doğal üyesidir... Kongreler, yörenin koşullarına göre uygun bir yerde ya da köy meydanında toplanır... Kongrelerde başkan ve bir yazman seçilir, nahiye kongresine önerilecek konular saptanır ve ocak üyeleri seçilir.."*[12]

Tüzük, köy kongrelerinde seçilen delegelerin nahiye, nahiyede seçilenlerin ilçe, ilçe delegelerinin de il kongrelerine katılmasını öngörüyordu. Katılım, biçimsel düzeyde bırakılmıyor, köy ve köylü sorunlarının partinin genel merkez kongrelerine, sorunun gerçek sahipleri, yani köylü temsilcileri tarafından götürülmesi isteniyordu. *Halk Fırkası*, hükümet işleri ve devlet siyasetinde, *ilk önerme hakkını* köy kongresine vererek, Türkiye'de ilk kez ve eylemli olarak, köylüyü siyasi haklarını en geniş biçimde kullanmaya davet ediyordu. Bu daveti, yazılı hale getirerek tüzüğüne almıştı. Siyasi katılımcılığın ileri bir aşamasını oluşturan bu yaklaşım Batı'da, yalnızca o dönemde değil, bugün dahil hiçbir dönemde görülmemiştir. Köy eğitmeni programları ve köy enstitüleriyle uygulamaya sokulup geliştirilen bu girişim, 1945'ten sonra ortadan kaldırılacaktır.

Atatürk Döneminde CHP

Cumhuriyet'in ilanından sonra adına *Cumhuriyet* sözcüğünü ekleyen *Halk Fırkası*, ikinci büyük kongresi'ni 15-23 Ekim 1927'de yaptı. Bu kongrenin, parti ve Cumhuriyet tarihi açısından önemli bir yeri vardır. Birinci Kongre kabul edilen Sivas Kongresi'nden sonra geçen sekiz yıl içinde; bağımsızlık savaşı kazanılmış, saltanat ve hilafet kaldırılmış, Cumhuriyet kurulmuş ve karşı devrim çıkışları bastırılarak yeni bir devlet, yeni bir toplum yaratılmıştı. Kongre'ye anlam ve heyecan katan, bunca işin gerçekleştirilmesinden sonra ilk kez ve üstelik siyasi parti olarak toplanılması ve **Mustafa Kemal**'in sekiz yıllık mücadelenin öyküsünü (NUTUK), belgeleriyle birlikte bu kongrede açıklamasıydı.

Mustafa Kemal, apayrı bir önemi olan bu Kongre'yi şu sözlerle açar: *"Fırkamız, milletimizin hayatı ve şerefi için gösterdiği yüksek azim ve iradenin temsilcisi olarak, bundan sekiz yıl önce ve acılı yıllar içinde ortaya çıkmıştı. Bütün Anadolu ve Rumeli'yi kapsamak üzere ilk genel kongremizi Sivas'ta yapmıştık... O gün kullandığımız ünvanla bugünkü ünvanımız arasında fark vardır. Ancak, örgüt esas olarak korunmuş ve bugün, siyasi fırka halinde beliren varlığa kaynaklık etmiştir. Ülke ve milletin, esenlik ve gönencini sağlamaktan oluşan genel amaç, niteliği değiştirilmeksizin sürdürülmüştür. Bu nedenle diyebiliriz ki, bugün açılışıyla övünç duyduğum büyük kongremiz, Sivas Kongresi'nden sonra örgütümüzün ikinci büyük kongresi olmaktadır."*[13]

1927 Kongresi'nin bir başka önemli yanı, tüzüğün, örgütlenme anlayışında bir değişiklik olmadan geliştirilerek, 123 maddelik kapsamlı bir tüzük haline getirilmesiydi.[14] Yeni tüzükte; *cumhuriyetçilik, milliyetçilik* ve *halkçılık* partinin temel ilkeleri haline getiriliyor; *laiklik* sözcüğü kullanılmamakla birlikte, *"devlet ve millet işlerinde din ve dünyayı birbirinden ayırmanın"* önemli bir ilke sayıldığı açıklanıyordu.[15] İkinci Kongre'de, tüzük değişikliklerinden başka; sosyalist enternasyonalin katılım daveti reddedi-

liyor,[16] Türk Ocakları parti denetimine alınıyor[17] ve ekonomik uygulamalarda bundan böyle *"ulus yararına uygunluğun esas alınacağı"*[18] kabul ediliyordu.

Mustafa Kemal'in, Halk Fırkası İkinci Büyük Kongresinde okuduğu *Nutuk*, yalnızca Cumhuriyet tarihinde değil, dünya parti tarihinde de benzeri olmayan bir ilk örnektir. Okunması 36,5 saat süren ve etkileyici bir anlatımı olan *Nutuk*, ülkenin Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki durumunun açıklanmasıyla başlar, milli mücadelenin tüm aşamalarını ve *Kurtuluş* sonrası siyasi gelişmeleri belgeleriyle birlikte ele alır ve Cumhuriyet'in yaşatılması için gelecek kuşaklara görevlerini hatırlatan *Gençliğe Sesleniş* ile son bulur. **Atatürk**, *Nutuk*'u, *Gençliğe Sesleniş*'ten hemen önce söylediği duygu yüklü şu sözlerle bitirir: *"Saygıdeğer efendiler, sizi günlerce meşgul eden uzun ve ayrıntılı açıklamalarım, sonuç olarak geçmişte kalan bir devrin hikayesidir. Burada, milletim için ve gelecekteki evlatlarımız için, dikkat ve uyanıklığı davet edebilecek bazı noktalar belirtebilmişsem kendimi bahtiyar sayacağım.*

Efendiler, açıklamalarımla milli hayatı son bulmuş sanılan büyük bir milletin, bağımsızlığını, bilim ve tekniğin en son kurallarına dayanarak milli ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu anlatmaya çalıştım. Bugün ulaştığımız sonuç, yüzyıllardan beri çekilen milli felaketlerin son bulması ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir. Bu sonucu Türk gençliğine emanet ediyorum.

Ey Türk Gençliği,

Birinci vazifen Türk istiklalini, Türk Cumhuriyeti'ni ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir..."[19]

10-19 Mayıs 1931'de toplanan 3.Büyük Kongre'nin önemi, geleceğe yön veren ve temel ilkeleri devlet siyaseti haline getirilen bir programın kabul edilmesidir. Üçüncü Kongre'ye dek, ayaklanmalar bastırılmış, devrimler tamamlanmış, Terakkiperver Fırka muhalefeti ve iki parti-

liliği deneyen *Serbest Fırka* girişimi yaşanmış, devletin yeni kurumlarla örgütlenmesi önemli oranda tamamlanmıştır. Parti programı, gelişmelerin yarattığı deneyimler ve toplumsal sonuçları göz önüne alınarak hazırlanmıştı. Kurtuluş Savaşı'nın başından beri sürdürülmekte olan milli siyasetin doğal sonucu ve ulusun bağımsızlığa yönelişinin ürünü olan program, gereksinimlere yanıt veren siyasi bir olgunluğa ulaşmıştı. Mücadelelerle dolu bir sürecin tüm birikimi, maddelere yansıtılmıştı. Sorunların ele alınışı, geleceğe yönelik değişim hedefleri ve çözüm yöntemleri; ülkenin içinde bulunduğu koşullara dayandırılıyor, özgün bir parti programı yaratılıyordu. Sınıf ve zümre ayrıcalıkları yadsınırken, yadsıma sözde bırakılmıyor *ve yoksullukta eşitlenmiş* olan ulusun, tüm sınıf ve tabakalarını kapsayan somut uygulamaların nasıl sağlanacağı, açık bir biçimde ortaya koyuluyordu. *"Zaferi ve milli egemenliği sağlayan istiklâl mücadelesi planı"* ne kadar milli ise, 1931 programı da *"o kadar milliydi"*.[20]

1927 Kongresinde kabul edilen üç temel ilkeye, 1931'de üç ilke daha eklendi ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın olduğu kadar, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin de temelini oluşturan ünlü *altı ilke* kabul edildi. *Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik,* ve *devrimcilik*'ten oluşan ilkeler, *altı ok*'la ifade edilerek Cumhuriyet Halk Fırkası'nın simgesi oldu. *Altı ilke,* 1937'de yapılan bir değişiklikle anayasa maddesi haline getirildi ve 27 Mayıs Anayasası'yla ortadan kaldırıldığı 1961 yılına dek Anayasa'daki yerini korudu.

Cumhuriyet Halk Fırkası programı, amaç ve anlayış olarak toplumu tanımaya ve köklü bir tarih bilincine dayanıyordu. Yalnızca bir parti programı değil, bir ulusun verdiği ortak kararla, geleceğini belirleyen amaç ve yönelişleri ortaya koyan, tümüyle milli bir uzlaşma belgesiydi. Tarihten alınan derslere ve ülke gerçeklerine dayanıyor, yenileşme önündeki tüm engelleri gidermeyi amaçlıyordu. Birbirini tamamlayan iyi düşünülmüş sekiz bölümden oluşuyor ve ulusun tümünü temsil etme işlevini, o güne dek

yurt içinde ya da yurt dışında hemen hiçbir siyasi partide görülmeyecek kadar başarıyla yerine getiriyordu.

Birinci bölümde *vatan* ve *millet* kavramlarından ne anlaşıldığı anlatılıyor, *devletin biçimi* tanımlanıyor ve *kamu hukuku* işleyişinin nitelikleri ortaya konuyordu. İkinci bölümde *altı temel ilke* ayrı ayrı ele alınıyor ve Cumhuriyet devletinin temellerini oluşturan bu ilkelere büyük önem veriliyordu. **Atatürk**, *altı ilke*'ye verdiği önemi sık sık dile getiriyor ve bu ilkelerle anlamını bulan Türkiye Cumhuriyeti'ni, geleceğin gerçek sahipleri olan gençliğe emanet ediyordu. Örneğin, ünlü Dumlupınar söylevinde şunları söylüyordu: *"Gençler, atılganlığımızı arttıran ve sürdüren sizsiniz. Siz, almakta olduğunuz eğitim ve kültürle insanlık erdemlerinin, vatan sevgisinin, özgür düşüncenin en değerli simgesi olacaksınız. Ey yükselen yeni nesil, gelecek sizsiniz; Cumhuriyet'i biz kurduk, onu sürdürecek olan sizsiniz..."*[21]

Programın üçüncü bölümünde ekonomik siyaset, dördüncü bölümde mali siyaset, beşte milli eğitim ve öğretim, altıda sağlık ve sosyal yaşam, yedide iç-dış ve adli siyaset, sekizinci bölümde ise ülke savunması ile ilgili politikalar ele alınmıştır. Yapılacak işler ve varılmak istenen hedefler, herkesin anlayabileceği somut ve uygulanabilir maddeler halindedir. Yapılacağı açıklanan işlerin hemen tümü uygulamaya sokulmuş ve gelişme isteğindeki azgelişmiş bir ülkenin kendi kaynaklarına dayanarak, bağımsızlığından ödün vermeden kalkınabilmesinin yöntemi ortaya konmuştur. Bu nedenle, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 Programı ve programa bağlı uygulamalar son derece özgündür ve birçok ülkeye örnek olmuştur.

Üçüncü Büyük Kongre'de, programla birlikte, o dönem için oldukça ileri olan, bireye dönük demokratik haklar da kabul edildi. Kadınlara seçme hakkı, tek dereceli seçim, özel girişimciliğin desteklenmesi, köylüye ucuz kredi, ücretsiz eğitim ve sağlık, kooperatifçilik gibi konular, demokratik bir anlayışla halk yararına çözümlenmiştir. Eğitim ve kültürün, toplumun her kesimine yaygınlaş-

ması için düşünülen *Halkevleri* ve *Halkodaları* oylamasına bu kongrede karar verilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemiyle ilgili kitap yazan yerli ya da yabancı araştırmacıların önemli bir bölümü, bu dönem siyasi sistemini; *demokrasi* karşıtı, tek partililiğe dayanan diktatörlük ve tutuculuk olarak tanımlar. *Demokrasiyi*, halkın yönetime katılımını sağlayan bir devlet biçimi olarak değil de, oy vermeyle sınırlı, yasal bir biçimsellik olarak gören anlayış sahiplerinin, bu tür sığ ya da kasıtlı yargılara varmaları olağandır. Bu tür insanlardan, Cumhuriyet dönemi uygulamalarını gerçek boyutuyla kavramaları beklenemez.

1923-1938 arasında geçerli olan siyasal düzen ve bu düzenin biçim verdiği parti yaşamı, yalnızca görünüşte tek partili sistemdir. Nüfusun yüzde seksenini köylülüğün oluşturduğu, çağdaş sınıfların oluşmadığı, sanayisiz bir toplumda yapılması gereken; olmayan sınıflara, bu sınıfların olmayan bireylerine, istemi olmayan özgürlükler getirmek değil, ulusal politikalar geliştirecek siyasi birliğin sağlanmasıydı. Bu ise ancak, ulusun her kesimini temsil eden bir siyasi örgütün yaratılmasıyla olanaklıydı. Böylesi yaygın bir temsilin, tek bir partiyle gerçekleştirilmesi, bir istek sorunu değil, aynı zamanda bir zorunluluktu. **Atatürk** dönemi Cumhuriyet Halk Partisi'nde, çoğulculuğu temel alan bir anlayışa bağlı kalınarak, *tek partiyle çok partili bir politika yürütülmüştür.*

Yakın tarihimizle ilgili incelemeler yapan **Mete Tuncay**, *"Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması"* adlı kitabında, CHP'nin 1945'e dek süren iktidar dönemini bir bütün halinde *"diktatörlük"* olarak nitelendirir. *"1923-1945 dönemindeki tek parti yönetiminin bir diktatörlük olduğuna kuşku yoktur"* der ve bu partinin *"değiştiricilikten çok gelenekçi nitelik taşıdığı"* nı ileri süren aktarmalar yapar.[22] Amerikalı araştırmacılar **James A.Bill** ve

Carl Leiden ortak yapıtları *Politics in the Middle East*'te, **Atatürk** için, *"değişimin hızlı bir taraftarı mı?"* yoksa *"örtülü bir tutucu mu?"* diye sorarlar ve sorularına yanıt verirler. Onlara göre, *"toplumun yapısında köklü değişikliklere girişmemiş olmasından ötürü"* **Atatürk**, *değişimci* değil bir *tutucudur.*[23] Hollanda Nijmegen Katolik Üniversitesi öğretim üyesi **Doç. Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık* adlı kitabında, **Atatürk**'ü, *"başkalarının* (ittihatçıların y.n.) *başlatmış olduğu hareket üzerine"* oturan bir komplocu düzeyine indirir ve *Nutuk*'un *"ulusal mücadelenin tarihi değil"*, 1926'da girişilen *"siyasi tasfiyelerin onaylatılması"* olduğunu söyler. **Zürcher'e** göre de **Atatürk**, bütün Jön-Türk liderleri gibi *"Halk çoğunluğunu iknaya dayanan demokrasiden"* yana değil, *"modernleşme ve devleti güçlendirme"* adına sürdürülen *"otoriteden"* yana bir kişidir.[24]

Gerçekle ilgisi olmayan bu tür yorumlar, Batı'da ve Batı etkisinde yetişmiş "aydınlar" arasında yaygındır. Onlar için, Türk Devrimi ve yarattığı *halktan yana* düzen, *demokrasi* değil, halkı ezen bir *diktatörlük*'tür, ama tekelci büyük sermaye egemenliğine dayanan Batı'daki oligarşik sistem, *demokrasidir.* Bu yaklaşımın kasıtlı bir ideolojik karşıtlığa dayandığı açıktır. Böyle olmasa bile bu tavır, en azından *demokrasi*'nin ne olduğunun kavranmaması demektir. **Atatürk** dönemindeki siyasal düzen, eğer *demokrasi* ya da *diktatörlük* kavramlarıyla açıklanacaksa, açıklamanın herkesin anlayabileceği açık sonucu; bu düzenin, *halk ve ulus güçleri için demokrasi, ulus karşıtları ve varlıklarını yabancılarla bütünleştiren işbirlikçiler için diktatörlük olmasıdır.*

Atatürk döneminde siyasal düzen *tek parti*'lidir. Ancak bu parti, toplumun değişik kesimlerini yönetimde temsil etme ve kitlelerin sorunlarına eğilme konusunda çok başarılıdır. Devletle bütünleştirilen iktidar gücü, tümüyle halk ve ülke yararına kullanılmaktadır. Ayrıca, toplumsal yapı çok partililiği gerekli kılacak sınıfsal çelişkilerden uzaktır. Birden çok parti kurulduğunda bu partilerin benzer politikalar yürütmesi kaçınılmazdır. Nitekim, **Atatürk**'ten sonraki *Cumhuriyet Halk Partisi* ile örne-

ğin 1946'da kurulan *Demokrat Parti* arasında iç-dış politika yönelmeleri ve uygulamalar bakımından hemen hiçbir fark yoktur. Bu durum, farklı anlamda da olsa, sayıları daha fazla olan günümüz partileri için de geçerlidir. *Tek partili* sistemde, halkın tümünü kapsayan demokratik programlar uygulanırken, *çok partili* bir sistemde, azınlığı temsil eden ve milli olmayan politikalar geçerli kılınabilir. *Tek parti* kimi zaman, birden çok partiden daha etkin biçimde *çok partili* bir siyasi işleyiş sağlayabilir. Önemli olan parti sayısı değil; hedefler, anlayışlar ve uygulanan politikalardır.

Fransız sosyal bilimci **Maurice Duverger**, *Siyasi Partiler* adlı kitabında *tek partili* siyasal sistemleri de inceler ve incelemesinde **Atatürk** dönemi *Cumhuriyet Halk Partisi*'ne özel önem verir. **Duverger** söz konusu kitapta, *"tek parti ve demokrasi tanımlarını yan yana getirmenin"* birçok kimseye, *"kutsallığa saygısızlık"* gibi aykırı geldiğini söyler ve önemli olanın *"tek parti-demokrasi eşleştirmesinin"* yapılması değil, *"böyle bir eşleştirmenin, kimi zaman gerçeğe* (demokrasiye y.n.) *uyup uymadığını bulmak"* olduğunu ileri sürer. *"Ne tüm tek partiler totaliterdir, ne de tüm totaliter partiler tek partidir"* diyerek[25] *tek parti*'lerin de demokratik olabileceğini kabul eder.

Duverger, kabulünü kanıtlayacak örnek olarak, 1923'te Türkiye'de kurulmuş olan *Cumhuriyet Halk Partisi*'ni gösterir. Bu partinin, *"dini siyasetten ayıran* (anti-klerikal) *akılcı tutumu"*, *"19. yüzyıl liberalizmine yaklaşan eğilimleri"* ve *"1848 Avrupa milliyetçiliğine benzeyen görüşleriyle"*; 20. yüzyıl otoriter rejimlerinden çok *"Fransız Devrimi'ne ve 19. yüzyıl terminolojisine"* yaklaştığını ileri sürer. Ona göre, *"tek partiye dayanan faşist rejimlerde her gün rastlanan otorite savunuculuğunun yerini, Kemalist Türkiye'de demokrasi savunuculuğu"* almıştır. **Duverger** CHP ile ilgili olarak şunları söyler: *"Bazı tek partiler, gerek felsefeleri ve gerekse yapıları bakımından gerçek anlamda totaliter değildir. Bunun en iyi örneğini, 1923'ten 1946'ya kadar Türkiye'de tek parti olarak faaliyet göstermiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi*

sağlamaktadır Bu partinin başta gelen özelliği, demokratik ideolojisidir "[26]

Atatürk dönemine günümüzde yöneltilen, yerini bulmayan bir başka yaygın "eleştiri", *Cumhuriyet Halk Fırkası*'ndan seçimlere katılacak milletvekili adaylarının **Atatürk**'ün inceleme ve onayından geçmesi ve Meclis'in bu incelemeden geçen adaylarca oluşmasıdır. Milletvekili adaylarının niteliklerine dikkat edildiği ve milletvekili olacak kişilerde ulusal bilinç, dürüstlük gibi kimi ölçütlerin arandığı doğrudur. Doğru olmayan, böylesi bir işleyişin demokrasiye uygun olmaması savıdır. Soyut bir demokrasi kavramına dayanarak yapılan "eleştiriler", karalama amaçlı ve gerçek dışı savlardır.

Ulusal Kurtuluş Savaşı ve bu savaşın devamı olan bağımsız kalkınma girişiminin kendisi, başlıbaşına bir demokrasi hareketidir. Demokrasi, *kimin için* sorusundan soyutlanamaz. Halk için *demokratik* olan, halk karşıtları için *anti-demokratik*'tir. Bunun tersi de geçerlidir. *Demokrasi*'nin sınırı, karşıt sınıf ya da tabakaların güç ve gereksinimi ve bu gereksinimin oluşturduğu dengeler tarafından belirlenir. **Mustafa Kemal,** ulusal çıkarların savunucusu olan Meclis'i oluşturacak milletvekillerini belirlerken, halkın nabzını tutuyor, onların arasından; bağımsızlığa, halkın gönencine ve bunları sağlayacak devrimlere inanmış, dürüst insanları ortaya çıkarmaya çalışıyordu.

1927 Ağustosu'nda kamuoyuna yayınladığı bildiride, milletvekillerinin sahip olmak zorunda oldukları özellikleri şöyle belirlemişti: *"CHP milletvekilleri, milletvekili sanlarını özel ekonomik yaşantıları uğruna küçük düşürmeyeceklerdir. Parti Genel Başkanlığı* (kendisi y.n.) *bu konuda özel titizliği gösterecektir. Sermayesinin çoğunluğu devlete ait olan kuruluşlar ve şirketler ile özel sözleşmeye dayanan imtiyazlı şirketlerde ve tekellerde, hükümetçe yönetim kurullarına atananlar, milletvekili olamayacaklardır..."*[27]

Meclis'te bugün yer alan milletvekillerinin nitelikleri, bunların nasıl, hangi ölçütlerle ve kimler tarafından milletvekili yapıldığı göz önüne getirildiğinde, **Atatürk**

dönemiyle günümüz arasındaki "demokrasi" farkının ne olduğu açıkça görülecektir. Meclis'teki milletvekillerini şimdi, parti başkanları belirliyor. Ancak bu belirleme, bağımsızlık ve halkın gönencine yönelik ölçütlerle değil, küresel merkezlerin istek ve önceliklerine göre yapılıyor. Bu nedenle **Atatürk** dönemi uygulamaları halk için ne denli *demokratikse*, çok partiyle bezenmiş günümüz parlamentarizmi de o denli *anti-demokratiktir*.

9-16 Mayıs 1935'te yapılan 4.Büyük Kongre, İkinci ve Üçüncü Kongrelerde başlayan ideolojik ve örgütsel gelişimin en ileri aşamasıdır. *Kongre* yerine *Kurultay*, *fırka* yerine *parti* sözcüklerinin kullanıldığı bu kongre, **Atatürk**'ün katılabildiği son CHP kongresidir. Kongre'nin Türk siyasi tarihinde iz bırakan iki önemli özelliği vardır. Kemalist devrim, parti örgütlenmesi konusunda en olgun evresine bu kongreyle ulaşmış ve bu nitelikte bir CHP Kongresi bir daha yaşanmamıştır. İkinci olarak, 4. Kongrenin uygulama dönemi 26 Kasım 1938'de, yani **Atatürk**'ün ölümünden 15 gün sonra yapılan Olağanüstü Kurultay'la bitmiştir. 1935-1938 arasındaki üç yıllık 4. Kongre döneminin sona erişi, aynı zamanda, sürekli devrimciliği esas alan Kemalizm'den geri dönüş döneminin başlangıcı olmuştur. Kemalist devrim, kendisini koruyacak kadroları yetiştirmeye başladığı en verimli döneminde, öndersiz kalması nedeniyle, karşı devrim niteliğinde bir geri dönüşle karşılaşmıştır.

4.Kongre'de tartışılan konular ve alınan kararlar, Sivas Kongresi'nden beri sürdürülen on altı yıllık mücadeleler sürecinin oluşturduğu örgütsel-ideolojik birikimi geliştirmiş, bu birikime biçim ve içerik olarak yeni boyutlar kazandırmıştır. 1930'dan sonra girişilen dil devriminin sonucu olarak parti programı öz Türkçe'ye çevrilir. Tartışmalarda *devrim*, *örgüt*, *bağlaşık*, *işlev*, *yönetim*, *gelişim*, *kesin* gibi sözcükler kullanılır. Parti'nin ideolojik temelini

oluşturan *altı ok*'un, *"ulusun ruhunda ve yurdun her yerinde yerleşmesi için bütün kuvvetlerin harekete geçirilmesi"* kararı alınır. Sınıf, zümre ve cinsiyet farkı gözetmeyen parti eyleminin; *"her yurttaşın istek ve ihtiyacına yanıt veren bir bütün"* olduğu söylenir.[28] *Yoksullukta eşitlenmiş* Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının, sınıfsal konumuna bakılmaksızın tümünün varsıllaştırılması, bunun için de kapsamlı bir kalkınma sağlanmalıdır. Çalışmak, durmadan çalışmak, parti ve partililerin temel görevi, birinci derecede sorumluluğudur. Milli kaynaklarla Türkiye, çok hızlı bir biçimde sanayileştirilmelidir.

4.Kongre'de *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin bir devlet partisi haline gelmesi ve partinin devletle birlikte çalışması gerektiği dile getirilir. Genel Sekreter **Recep Peker**'in konuşmasında dile getirdiği bu yaklaşım için genel kurul bir karar almaz. Ancak, **İsmet İnönü** Başbakan ve parti başkan yardımcısı imzasıyla 18.06.1936 tarihinde; İçişleri Bakanı'nın parti genel sekreteri, valilerin il başkanı olmasını isteyen bir genelge yayınlar. Genelge uygulanır. 1936'da **Recep Peker**, görevden alınır yerine İçişleri Bakanı yapılan **Şükrü Kaya** parti genel sekreteri olur. Bu uygulamaya, 1939'da son verilir.[29]

4.Büyük Kongre, bir hafta süren görüşmelerden sonra birçok konuda siyasi ve ideolojik kararlar aldı, saptamalarda bulundu. Bunlardan bazıları özetle şöyleydi: Program ve *"parti ideolojisi millidir"*, devlete *"hareket yeteneği"* vermektedir. *"Sağ ya da sol"* adı verilen akımlar, *"Batı kaynaklıdır"* ve Türkiye'nin koşullarına uygun değildir. Bu tür düşünce akımlarına karşı *"tek etkili silah milliyetçiliktir"* Batı'nın *"liberal devleti can çekişmektedir"*, *"komünizm soyut bir kavramdır, yaşamın içinden gelmemiştir"* Türkiye'nin kalkınabilmesi ve ulusal varlığını koruyabilmesi için *"devletçilik şarttır"*, *"liberal devletin yerini sınıf devleti değil, milli devletler almaktadır"* bu nedenle *"Cumhuriyet Halk Partisi devletçi bir partidir."*[30]

4.Kongre'de kuramsal tartışma ve belirlemelerden başka, toplumun özellikle emekçi kesimlerini ilgilendiren

kararlar alındı. Tarım ve sanayi sorunları, ticaret, toprak ve konut sorunu, işçi ve sosyal güvenlik hakları, sağlık hizmetleri gibi pek çok alanda, daha sonra yasalaştırılarak uygulanan yenilikler yapıldı. Kararlara göre, *"çiftçiye kredi bulunacak"*, ancak *"büyük akar, depo ve apartman v.b. sahiplerine kredi verilmeyecektir"* Yurttaş konut sahibi yapılacak, çiftçi topraklandırılacak ve "büyük özel araziler kamulaştırılacaktır" Bölge çıkarı, derebeylik, ağalık, aile ve cemaat ayrıcalıkları ortadan kaldırılacaktır. Toplumsal yaşamın her alanında, halkçılık anlayışı esas alınacaktır. Planlı ekonomiye geçilecek, *"planlama devlet siyasetine de uygulanacaktır"* Grev hakkı olmayacak, ancak işçinin sömürülmesine izin verilmeyecektir. Parti, *"yüreği nefretle dolu bir üretici kitlesinin oluşmasına"* izin vermeyecektir. İşçi ve esnaf, kendi meslek örgütlerinde bir araya gelirken, halk ve gençlik, halkevleri aracılığıyla örgütlenecektir.[31]

Genel Sekreter **Recep Peker**, Kurultay'a sunduğu raporda, *"devletçilik disiplini karşısında demokrasinin durumu ne olacaktır?"* diye bir soru sorar ve bu soruya kendisi yanıt verir. Ona göre, programlaştırılan parti kararları, bir bütün olarak ele alınıp hızla uygulanırsa, *demokrasi* kendiliğinden gelişecektir. **Peker'e** göre, *"Demokrasi bir dogma ya da âyet değil, akıl süzgecinden geçerek çevre koşullarınca belirlenen"* bir yöntemdir. Her ülkenin siyasi yapısı kendi özelliklerine göre biçimlenir. Türkiye'deki yönetim biçiminin temel özelliği *"kuvvetler ayrılığı yerine kuvvetler birliği ve tek meclis sistemidir."* Her işte seçim esastır. CHP'de geliştirilen *"dilek sistemi"*, *"halk kürsüleri"* gibi uygulamalar *"milli demokrasinin"* temelini oluşturur. *"Türk demokrasisi taklitçi değil, amacı milli birliği kuvvetle destekleyen, bize özgü"* bir sistemdir.[32]

Kurultay kararları, o dönemdeki siyasi canlılığa uygun olarak hızla uygulamaya sokuldu ve son derece etkili oldu. Partiyle hükümet arasındaki ilişkiler, hukuksal zemini yaratılarak geliştirildi. İçişleri bakanı parti genel sekreteri, valiler il başkanı oldu ama, İçişleri Bakanlığı'na bağlı *Bölge Denetleme Kurulu* üyeleri, devlet kuruluşlarını

olduğu gibi, parti örgütlerini de denetlemeye başladı. Bu yolla; il özel idareleri ve belediyelerle parti örgütlerinin birbirine yakınlaşmasına ve eşgüdüme kavuşturulmasına çalışıldı. *Altı ok* daha sonra, Anayasa maddesi haline getirildi.

Cumhuriyet Halk Partisi tarihi, **Atatürk** dönemi ve **Atatürk** sonrası dönem olarak iki bölüme ayrılmalıdır. Parti politikaları ve uygulamalarda somutlaşan dönemler arasındaki farklılıklar, gerçek karşılığını; devrimcilikle tutuculuk, bağımsızlıkla batıcılık, halkçılıkla seçkincilik arasındaki ayırımlarda bulmaktadır. Karşıtlıklar; açık, uzlaşmaz ve nitelikseldir.

Atatürk sonrası CHP, taşıdığı özellikler nedeniyle kendi içinde üç ayrı döneme ayrılabilir: **İsmet İnönü**'nün *tek şef* olduğu ilk dönem (1938-1945), partinin kapatılmasıyla sonuçlanacak olan *"çok partili"* ikinci dönem (1945-1980) ve 1980 sonrasındaki üçüncü dönem. Bu dönemlere karşılık gelen temel özellikler, düşünsel ve eylemsel olarak; *geri dönüş, dışarıyla uzlaşma* ve *dönüşme*'dir.

Devrimler dönemi, **Atatürk**'ün yaşamıyla sınırlı kalmış ve ölümünden hemen sonra geri dönüş başlamıştır. Kısa bir zaman diliminde büyük toplumsal dönüşümler gerçekleştiren bir devrimde, sürekliliğin önderin varlığıyla sınırlı kalması, üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Ancak kısaca değinmek gerekirse şunlar söylenebilir: *Devrim*'i ortaya çıkaran koşullar ne denli *nesnel*'se, onu yaşatıp geliştireçek olan gereklilikler de o denli *öznel*'dir. Toplumsal koşulları oluşmadan devrim ortaya çıkmaz, ama oluşan her koşul da devrim'le sonuçlanmaz. Gerçekleşmesi için toplumsal koşulların oluşması (nesnellik) şarttır, ancak koşulları oluşmuş olan *devrim*'in gerçekleşmesi ve korunması için de örgütlü insan girişimi (öznellik) gerekir. Girişim ise örgütlü, bilinçli kadroları gerekli kılar.

Türkiye'de 1923-1938 arasındaki on beş yılda sıradışı dönüşümler gerçekleştirilen bir *devrim* yaşanmıştır. Nesnel koşullar oluşmuş, ancak *devrim* çok dar bir kadroyla gerçekleştirilmişti. Bu nedenle, önderlik ve yapılanları korumada gösterilecek kararlılık olağanüstü önemliydi, bilinçli kadroları ve örgütlü olmayı gerekli kılıyordu. **Atatürk** bu kararlılığı göstermiş, çok dar ve çoğu kez yetersiz kadroları örgütlemiş, *devrim*'i hem gerçekleştirmiş hem de korumuştu. Ancak, *Türk Devrimi*, kendisini tam olarak koruyacak kadroları yaratamadan önderini yitirmiştir. Gerçekleştirilen işin gerçek boyutunu kavrayamamış, Batı etkisinden kurtulamayan yöneticiler devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlar ve geri dönüş sürecini başlatmışlardır.

Türk Devrimi'nde yaşananlar, hemen tüm devrimlerin başına gelmiştir. İleri ya da geriye yönelen gel-git dönemleri her büyük devrimden sonra yaşanmış, ancak baştaki ilk devrimci etki, varlığını bir süre korumuştur. Türkiye'de de böyle olmuştur. Türkiye'de yaşanan fazladan olumsuzluk, azgelişmiş bir ülke olması nedeniyle, yeniden sömürgeleşme sürecine girilmesidir. *Devrim*'in *iç sorunları*, yabancılara verilen ödünlerle *dış sorun* haline gelmiş, ya da bir başka deyişle *devrim*'i ve bağımsızlığı yok eden emperyalizm bir *iç olgu* haline gelmiştir. Ulusal ekonomi ve siyasetin çökertilmesi, ülkeyi *devrim*'in başladığı yere geri götürmüştür.

Atatürk'ün çalışma çevresi, o daha sağken yapılanları ve yapmak istenenleri tam olarak kavrayamayan, hatta yapılanlara inanmayan insanlarla doludur. Bunu kendisi de bilmektedir. Hemen her işle kendisinin ilgilenmesi, sürekli uzun yurt gezilerine çıkması, halkın sorunlarına ve örgütlenmesine birinci elden önem vermesi, halkevlerini açması, köy enstitülerine yönelmesi ve devrimi ısrarla gençliğe emanet etmesi; devrimi yaşatmak için güvenilir devrimci kadroların yaratılmasına ve devrim ilkelerinin halka mal edilmesine yönelik girişimlerdi. Hastalığının en ağır dönemlerinde **Ali Fuat Cebesoy**'a, *"..bizde*

hiçbir şeyin yataktan yönetilemeyeceğini bilirsiniz. Devlet işlerine mutlaka müdahale edebilecek bir durumda olmalıyım. Mutlaka işin başına geçmek gerek" demesi [33], *devrim*'i koruyacak kadro eksikliğini bilmesindendir.

Devrim önderi olarak **Atatürk**, yaşarken bile engellemelerle karşılaşmıştır. Devrimci kararlılık ve ideolojik düzey olarak en yakın çalışma arkadaşından bile çok ilerdedir. Bunun farkındadır ve bu nedenle *az zamanda çok şey yapma* peşindedir. Hiç durmaz, sürekli çalışır. Yaptığı her şey sonuçta, kendinden sonra devrimi koruyabilecek nitelikte insan yetiştirilmesine ve halkın *devrim* ilkeleri doğrultusunda örgütlenmesine bağlıdır. Geleceği temsil eden gençliğe bu nedenle çok önem verir, *devrim*'in korunmasında onları görevlendirir. Kendisinden sonra yönetime gelecek olanları ve onların niteliğini bilmekte, bu olumsuzluğa karşı sürekli olarak örgütlü önlem almaya çalışmaktadır. Uzun yıllar **Atatürk**'ün yakınında olan **Falih Rıfkı Atay**, **Atatürk**'ün çevresinde *"o henüz sağken"* ona ve *"yaptıklarına inanmayan kişilerin"* bulunduğunu, bu kişilerin onun ölümünden sonra *"CHP merkezi ve Çankaya çevresini sardığını"* söyler ve *"siyasi nüfuza sahip"* bu kişilerin *"Kemalizmin ve laisizmin programdan çıkarılmasını"* istediklerini açıklar.[34]

Atatürk, eriştiği düşünsel düzey ve ulusal bilinç nedeniyle tam olarak yalnızdır. Aydın ya da devlet adamı olarak en yakınında olanlar bile, düzey olarak ondan çok geridedir. Bu nedenle tüketici *bir yalnızlık* içindedir. Çektiği yalnızlığı, halkın sorunlarını çözemediğinde duyduğu üzüntüyü açıkça dile getirir. Deprem nedeniyle çıktığı bir Anadolu gezisinde **Salih Bozok**'a şunları söyler: *"Hiç bitmiyor ki. Anadolu yanıp yıkılıyor. Devletin parası yok, halk perişan. Herkes benden bir şeyler istiyor; herkes benim herşeyi yapacağıma, yapabileceğime inanıyor. Ben çaresiz kalıyorum, üzülüyorum, yüreğim yanıyor.. Bütün hayatımda hep yalnız; okulda, cephede, mecliste hep yalnız.. Şikayet edilen sofralarda, arkadaşlarımın yanında, o kalabalıklarda hep yalnız..."*[35] Hasankale depremi nedeniyle geldiği Erzurum'da **Hasan Rıza So-**

yak'a şunları söyler: " *Bu yükü çekmek çok zor Herkes herşeyi benden bekliyor. Herşeyi yapabilirim, düzeltebilirim sanıyor. Oysa ben neyim? Benim iktidar gücüm neye yarar? İşte bu yetmezlik, bu çaresizlik beni öldürüyor..*"[36]

Duyulan yalnızlık, girişilen büyük işin gerekli kıldığı nitelikli insan yetersizliğine dayanmaktadır. Devrimin tüm yükü düşünsel ve eylemsel olarak onun üzerindedir. Hemen her işle ilgilenmek ve sonuca ulaşmak için yapılanları izlemek zorundadır. Bu zorunluluk belki de en çok, politik ilişkileri kapsayan parti çalışmaları için geneklidir. *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin üst organlarında görev alanlar, genel olarak parti çalışmalarında deneyimi olmayan, politik bilinçten yoksun kimselerdir. İktidar "nimetlerinden" yararlanmak isteyen pek çok çıkarcı, partiye dolmuştur. **Atatürk**'ün tüm çabasına karşın, gizli-açık karşı koymalar ya da bilinçli-bilinçsiz yanlışlıklar yapılmaktadır. **Atatürk** herşeye her zaman yetişememektedir.

Atatürk'ün, *Müdafaa-i Hukuk* örgütlerinden *Birinci Meclis*'e, oradan *Halk Fırkası*'na dek sürdürdüğü temel politika, halkın örgütlenerek siyasi etkinliğe dolaysız katılmasına dayanır. Ancak, 1935 Kongresi'ne doğru, halka uzak, seçkinci bir anlayış partide yayılmaya başlar. Oysa **Atatürk**, *partiyi halkın partisi, devleti de halkın devleti* yapmayı, politik mücadelenin en başına koymuş ve bunu gerçekleştirmek için çok uğraşmıştı. Yönetim işlerinde seçkinciliği reddetmiş, halkın yönetime katılmasına büyük önem vermişti. 2 Şubat 1923'te İzmir'de yaptığı söyleşide halkın, *"her ne ad altında olursa olsun, şunun ya da bunun peşinden gitmemesi"* ni, yalnızca *"kendi programını izlemesi"* ni söyler ve bu konudaki görüşlerini şöyle tamamlar: *"Bunu sağlamak için* (halkın kendi programını belirlemesi için y.n.) *mümkün olsaydı bütün vatandaşları bir araya toplamayı, hiç olmazsa bütün uzman kişileri bir araya toplamayı, onlarla büyük*

bir kongre halinde görüşmeyi ve programı böyle oluşturmayı çok isterdim..." [37]

Atatürk, halkın siyasete katılmasının, kendisinin ve ulusun geleceği için şart olduğunu, her yerde ve her zaman söyledi, yazılar yazdı ve bu yönde yoğun çaba harcadı. Halk Fırkası'nın kuruluşundan bir yıl sonra 1924'te Trabzon'da, *Halk Fırkası*'nı yaratan *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin, *"bütün milleti kadrosu içine alarak"* onu *"kuvvet ve kudret yapan kutsal bir örgüt"* olduğunu açıkladı ve *"Halk Fırkası, hiçbir boş söze değer vermeyerek Türk Cumhuriyeti'ni kuran devrimci ruhun bütün millette belirip şekillenmesidir" dedi.*[38] 1925'te Akhisar'da, *"Halk Fırkası'nın kadrosu bütün millet fertleridir. Bu gerçeği anlamayanlar henüz beyinlerini düşünmeye alıştıramayan bahtsızlardır"* açıklamasını yaptı.[39]

Halkın siyasi örgütlülüğüne ve *katılımcılığa* bu denli önem vermesine karşın, 1935'e doğru *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nda, buna uygun düşmeyen gelişmeler ortaya çıkacaktır. Parti Genel Sekreteri **Recep Peker,** rejim ve parti ile ilgili olarak Adliye Bakanı **Yusuf Kemal Tengirşek** ile görüşüp, Başbakan **İsmet İnönü**'ün onayını alarak bir öneri geliştirir. Öneriye göre, Cumhuriyet Halk Fırkası, en tepede yer alan ve yüksek yetkilerle donatılan bir *üçlü (triumvira)* tarafından yönetilecektir. Önerinin sahibi **Peker**'in kafasındaki bu üç kişi, olasıdır ki **Atatürk, İnönü** ve kendisidir. **İnönü**, taslağı okuyup imzalamıştır. Onayını almak için taslak **Atatürk'e** götürüldüğünde sert bir tepkiyle karşılaşılır. **Atatürk** *"saçmalık"* diyerek böyle bir önerinin yapılabilmiş olmasına sinirlenmiş ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri **Hasan Rıza Soyak**'a şunları söylemiştir: *"İnanılmaz şey. Ben ülkeyi halâ tek parti ile yönetmek zorunda kaldığımı için utanıyorum, bazı arkadaşlar bu hali devamlı kılmak istiyor. İtalya seyahatinden dönen partimizin Genel Sekreteri* (Recep Peker y.n.) *bana verdiği raporda, bize de orada gördüğü ve incelediği Faşist Parti'den esinlenen önerilerde bulunuyor. Recep'in bu saçmalıklarını İsmet yeniden okusun"* [40]

Recep Peker, *üçlü yönetim* önerisinden bir yıl sonra 1936'da, **İsmet İnönü** ise iki yıl sonra 1937'de, **Atatürk** tarafından görevlerinden alınacaklardır. **Yalçın Kaya**, *Köy Enstitüleri* adlı yapıtında, **Recep Peker** ve **İsmet İnönü**'ün bu girişiminin, *"halkçı fırka anlayışının terkedilerek aşırı bürokratik merkeziyetçi parti anlayışına yönelinmesi"* olduğunu söyler.[41] 1930'larda "tek parti" döneminde, parti yönetiminin üç kişilik bir kurula bırakılması, öneri düzeyinde bile olsa büyük tepki görmüştü. Oysa şimdi, partileri üç değil, yalnızca genel başkan yani tek kişi, üstelik sınırsız bir "özgürlük" içinde yönetiyor. İlginçtir ki, 1930'lar CHP'sini *diktatörlükle* suçlayanlar, günümüz partilerini *"demokratik"* buluyorlar ve bunu açıklamaktan da çekinmiyorlar.

Atatürk'ün, **Recep Peker** ve **İsmet İnönü**'ün parti yönetimi ile ilgili yönelişinden duyduğu rahatsızlık kalıcı oldu ve bunu her fırsatta dile getirdi. Dördüncü Kongre ile ilgili yazışmalarda, bilinçli ve özenli bir tutumla *Cumhuriyet Halk Partisi* adını kullanmıyor, sürekli bir biçimde *"partim"* sözcüğünü kullanıyordu. Durum fark edilip kendisine yöneltilen, *"Cumhuriyet Halk Partisi yerine neden sürekli partim diyorsunuz?"* sorusuna şu yanıtı vermişti: *"Cumhuriyet Halk Partisi'nin benden sonra, sonuna kadar partim olarak kalacağını nereden bileyim."*[42]

Atatürk, *parti despotluğuna* dönüşebilecek eğilimleri önlemek için parti çalışmalarına daha çok zaman ayırmaya ve daha dikkatli davranmaya başladı. Parti yönetimlerinde yer alan insanların niteliğini biliyordu. Onları, işlerine karışmayarak ama uzaktan denetleyerek yetiştirmeye, inisiyatif sahibi olmalarını sağlamaya çalıştı. Parti işlerine çok önem veriyor, Cumhurbaşkanlığını bırakabileceğini ancak, parti başkanlığından vazgeçmeyeceğini söylüyordu. Ünlü Alman yazar **Emil Ludwin**'in kendisiyle yaptığı söyleşide şunları söylemişti: *"Yönetim işlerine zannettiğiniz kadar karışmıyorum. Ben bugün Cumhurbaşkanlığı'ndan, Başkumandanlık'tan çekilmeye hazırım. Ancak parti*

başkanlığından asla vezgeçmem. Bana göre ülkenin gerçek siyasi düşünceleri, ancak parti tarafından temsil edilebilir."[43]

Atatürk, pek çok konuda olduğu gibi parti konusunda da haklı çıktı. Kurulup gelişmesine olağanüstü önem ve emek verdiği CHP, *onun partisi olarak kalmadı.* Başkanlığı için, Cumhurbaşkanlığını bırakacağını söylediği parti, ülkeyi Kemalist ilkelerden uzaklaştıran ve geri dönüşü gerçekleştiren bir örgüte dönüştü. 11 Kasım 1938'de başlayan geri dönüş sürecinin Türkiye'yi nereye getirdiğini herkes yaşayarak görüyor. Bugün yaşanan acıklı durumun en başta gelen sorumlusu elbette CHP'dir. **Falih Rıfkı Atay** bu sorumluluğu, *"Atatürk ve Atatürkçülüğe en büyük kötülük CHP'den gelmiştir"*[44] diyerek açıklamıştır.

İsmet İnünü ve Kemalizm'den Geri Dönüş (1938-1945)

Cumhuriyet Halk Partisi, 26 Kasım 1938'de ilk olağanüstü kurultayını topladı. **Atatürk** onbeş gün önce ölmüş, **İsmet İnönü** Cumhurbaşkanı olmuştu. Başbakan **Celal Bayar**'ın toplantıya çağırdığı bu Kurultay, **İsmet İnönü**'yü *"milli şef"* ve *"değişmez genel başkan"* tanımlarıyla parti başkanı yaptı. *"Milli şef"* tanımı Türk siyasi tarihinde ilk kez kullanılıyordu. *"Değişmez genel başkanlık"* ise daha önce (1927), manevi değeri olan bir saygı ifadesi olarak yalnızca **Atatürk**'e verilmişti ve o zaman, *Tüzük* ya da *Program*'a yansıtılmamıştı.[45] Ancak, **Atatürk**'ün ölümünden hemen sonra toplanan olağanüstü kurultay, *"değişmez genel başkanlık"* kavramını kabul etti, genel başkanlık seçimini tüzükten çıkardı.[46] Böylece **Atatürk**'te olmayan bir ünvan, **İsmet İnönü**'ye verilerek *"milli şef"* haline getirildi. Bu uygulama, *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin **Atatürk**'ün yaşamı boyunca ısrarla sürdürdüğü halkçılık anlayışından uzaklaşacağının açık göstergesiydi. CHP, Türk Devrim ilkelerinden geri dönüşe yönelen yeni bir döneme giriyordu.

Olağanüstü Kurultay'dan beş ay sonra 29 Mayıs-3 Haziran 1939'da 5.Büyük Kurultay toplandı. Mart 1939'da erken seçime gidilmiş, istifa eden **Celal Bayar**'ın yerine **Refik Saydam** Başbakan olmuştu. Yeni Meclis ve yeni hükümette ilgi çekici değişiklikler vardı. Kurtuluş Savaşı'ndan beri **Atatürk**'ün yakın çevresinde bulunan ve on dokuz yıl boyunca üst düzey görevler yüklenmiş olan kimi etkin isimler hükümete alınmadığı gibi milletvekili de yapılmamıştı. **Atatürk**'ün yakın çalışma arkadaşlarından; kesintisiz 13 yıl dışişleri bakanlığı (1925-1938) ve 16 yıl milletvekilliği (1923-1939) yapan **Tevfik Rüştü Aras**; kesintisiz 11 yıl içişleri bakanlığı (1927-1938) ve 16 yıl milletvekilliği yapan (1923-1939) **Şükrü Kaya**; 7 yıl İstiklâl Mahkemesi üyeliği (1920-1927) ve 19 yıl milletvekilliği yapan (1920-1939) **Kılıç Ali (Asaf Kılıç)**, hükümetten ve Meclis'ten uzaklaştırılan önde gelen kişilerdi.

Atatürk'e yakın isimler tasfiye edilirken, Terakkiperverciler dahil, **Atatürk**'e karşı çıkanların hemen tümü önemli görevlere getirildiler. Hükümet üyelerini ve milletvekillerini tek tek **İsmet İnönü** saptıyordu. **Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Hüseyin Cahit Yalçın** milletvekili yapıldı. Daha sonra, İzmir suikastı davasında hapis cezasına çarptırılan **Rauf Orbay**'a, **Adnan Adıvar**'a, aynı davada yargılanan ancak beraat eden ve **Atatürk**'e karşıtlığı açık düşmanlığa vardıran **Kazım Karabekir**'e etkin görevler verildi. **Ali Fuat Cebesoy** ve **Kazım Karabekir,** Meclis Başkanlığı'na dek yükseldiler.

Atatürk döneminde Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Milli Eğitim Bakanlığı yapmış ve ilk İnkılap Tarihi derslerini vermiş olan **Prof. Hikmet Bayur, Atatürk**'ün ölümünden sonraki uygulamalar için şunları söyleyecektir: *"Atatürk ölür ölmez Atatürk aleyhine bir cereyan başlatılmıştır. Örneğin Atatürk'e bağlı olan bizleri İnkılap Tarihi derslerinden aldılar; kendi adamlarını koydular. O dönemde Atatürkçülüğü övmek ortadan kalkmıştı."*[47]

Atatürk'ün yakın çevresinin yönetimden uzaklaştırılmasıyla başlayan süreç açıkça söylenip yazılmayan ancak uygulamaya sokulan davranışlarla, sistemli bir karşıdevrim politikasına dönüştü. Uygulamaların somut sonucu, devlet politikalarında **Atatürk** ve **Atatürk** dönemi uygulamalarıyla önce *araya mesafe koyma*, daha sonra *ortadan kaldırma* biçiminde gelişti. **İnönü** *"milli şef"* ti ve herşeyi o belirliyordu. Devlet kadrolarında yükselmek isteyenler, *günün gereklerine* uyma durumundaydılar. **Atatürk**'ün yakın çevresi gözden düşmüştü. Pul ve paralardan **Atatürk**'ün resimleri kaldırılmış, yerine **İnönü** konmuştu. Dış politikada Batı'yla uzlaşma eğilimleri giderek artıyor, laiklik başta olmak üzere *altı ok*'la ifade edilen temel ilkelerden tehlikeli ödünler veriliyordu. **Falih Rıfkı,** ödünler ve CHP konusunda şöyle söyler: *"Atatürk'ün CHP'ye bıraktığı gerçek miras devrimleri, devrimlerin ana temeli ise laisizm ve eğitim birliğiydi. CHP yönetimi devrinde (1938-1950 arası y.n.) bu iki temel, derinden sarsılmıştır. CHP, İmam Hatip Okullarına fıkıh dersi koymakla, eğitim birliğini yıkmıştır. O zamanlardan beri CHP, Atatürk'ün değil İnönü'nün Partisidir."*[48]

1938-1950 yılları arasındaki *"milli şef"* döneminde CHP, üç büyük ve bir olağanüstü Kurultay gerçekleştirdi. 1950 yılında yönetimi, kendi içinden çıkardığı *Demokrat Parti*'ye bıraktığında, Türkiye iç ve dış ilişkiler bakımından, **Atatürk**'ün bıraktığı yerden, amaçladığı hedeflerden çok farklı bir yerdeydi. İkili ya da çoklu anlaşmalarla tümüyle Batı'ya bağlanılmış, ulusal sanayi hedefinden vazgeçilmiş, dış borca yönelinmiş ve eğitim başta olmak üzere Cumhuriyet'in temel değerlerinden önemli oranda uzaklaşılmıştı.

1939'daki 5.Kurultay'da alınan kararların ve yapılan tüzük değişikliklerinin belirgin özelliği, **Atatürk**'ün 1935'te tepki göstererek önlediği, *yönetim gücünün kişi elin-*

de toplanması ve *katılımcılıktan vazgeçilmesiydi*. Bütün güç, *"milli şef"* **İnönü**'ün elinde toplanmıştı. Tartışma ya da görüşme gibi kavramlar parti gündeminden çıkmış, Meclis'teki milletvekilleri bir tür *onaylayıcılar gurubu* haline gelmişti. Parti hemen tümüyle hükümetin emrine girmiş, parti ve hükümet uygulamaları arasındaki bağlılık iyice pekişmişti.[49] Parti içinde, *"denetleme organı"* adı verilen, ancak ne işe yaradığı belli olmayan bir *"bağımsız gurup"* oluşturulmuş; *"merkeziyetçilik"* ve *"disiplin"* adına parti üye ve yöneticileri üzerindeki baskı arttırılmıştı. Siyasi ilişkiler o denli iç içe girmişti ki, parti genel sekreteri *"partiyle hükümet arasındaki bağı geliştirmek için"*, Bakanlar Kuruluna katılmaya başlamıştı.[50] **Prof. Tarık Zafer Tunaya**, 1939 Kurultayını, *"Kemalist ideolojinin tartışılmadığı"*, bu nedenle *"delegelerinin Kemalizmi tam olarak bilmediği"* bir *"bocalama ve geçiş"* Kurultayı olarak tanımlayacaktır.[51]

8-15 Haziran 1943'te yapılan 6.Kurultay, tek partili dönemin son kurultayıdır ve Dünya Savaşı sürerken yapılmıştır. Tutanakları açıklanmayan bu Kurultay'ın, dıştan görünüş olarak hiçbir yeni yanı yoktu ve sanki tam bir *adet yerini bulsun* kongresiydi. Ancak içerde yapılan ve Savaş sonrası dönemi ilgilendiren bazı değerlendirmeler, geleceğin önemli değişiklikler getireceğini gösteriyordu. Programın 6.bölümüne eklenen 38.madde, *"2.Dünya Savaşı'ndan sonraki olasılıklar"* dan söz ediyor ve *"Dünya Savaşı'ndan sonraki dönem, bizim için birkaç kat daha fazla çalışacağımız bir dönem olacaktır"*[52] deniliyordu. Bu sözlerin ne anlama geldiği, daha sonra gerçekleştirilen uygulamalar ve açıklamalarla ortaya çıkacaktır. **İsmet İnönü**'nün *"Eğer Rusya gelip aramızdaki anlaşmazlıkları olumlu biçimde çözme teklifinde bulunsa bile, ben Türk siyasetinin Amerikan siyasetiyle el ele gitmesi taraftarıydım"*[53] biçimindeki sözleri, *"Dünya Savaşı'ndan sonra"* hangi yönde *"fazla çalışılacağı"*nı gösteren, belki de en çarpıcı açıklamalardı.

İsmet İnönü'nün *"Amerikan siyasetiyle ele ele gitme"* olarak tanımladığı politik tutum, 1919'da reddedilen ve büyük devlet korumacılığına dayanan *mandacılığın* anlayış olarak yeniden gündeme getirilmesiydi. Tüm manda ilişkileri gibi, siyasi ve ekonomik *ayrıcalıklara (imtiyaz)* dayanıyordu. Nitekim Amerikalılar'la ilk *imtiyaz* anlaşması, 1 Nisan 1939'da imzalandı. 5 Mayıs 1939'da yürürlüğe giren bu anlaşma imzalandığında, **Atatürk**'süz yapılan ilk Kurultay'dan yani 1.Olağanüstü Kurultay'dan yalnızca dört ay geçmişti. 1 Nisan anlaşmasıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Amerika'ya, *"gerek ithalat ve ihracatta, gerekse diğer tüm konularda, en ziyade müsaadeye mazhar* (en fazla kayırılacak y.n.) *ülke statüsü"* tanıdı. Amerikan sanayi malları için yüzde 12 ile yüzde 88 arasında değişen oranlarda gümrük indirimleri sağlandı.[54]

Amerika Birleşik Devletleri'yle ekonomik anlaşmalar yapılırken, İngiltere ve Fransa'yla siyasi anlaşmalar yapıldı. 12 Mayıs 1939'da İngiltere, 23 Haziran 1939'da da Fransa ile iki ayrı *deklarasyona (bildirim)* imza atıldı. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı **Şükrü Saraçoğlu**, imza töreninde İngiltere Büyükelçisine, *"Türkiye, bütün nüfuzunu Batı devletlerinin hizmetine vermiştir"* dedi.[55] Bu iki deklarasyon 19 Ekim 1939'da İngiltere-Fransa-Türkiye arasında, *Üçlü İttifak Anlaşması* haline getirildi. Batı'ya bağımlılığı geliştiren bu tür ilişkiler, **Atatürk** döneminde akla bile getirilemeyecek işlerdi. **Atatürk**, hastalığı ağırlaştığında bile, *"Türkiye tarafsız kalmalıdır, herhangi bir ittifak içine girmemelidir"* [56] diyor, *"İngiltere, Fransa, Amerika ve diğer Batılı devletler ile siyasetimizi çok dikkatli tesbit etmeli ve ilişkilerimizi mesafeli yürütmeye özen göstermeliyiz"*[57] diyor, vasiyet niteliğinde önermelerde bulunuyordu. Ancak, önermeleri dikkate alınmıyor ve sanki o gün bekleniyormuşçasına; ölümünden birkaç ay sonra, onun vermemek için yaşamı boyunca mücadele ettiği ulusal ödünler Batılı büyük devletlere kolayca veriliyordu.

Batı'ya bağlanmanın siyasi ve ekonomik etkileri çok çabuk ortaya çıktı ve Batılılar on beş yıl aradan sonra

yeniden Türkiye'nin alacağı kararlara karışmaya başladılar. Karışmasalar bile Türk yöneticiler, başta **İnönü** olmak üzere, kararlarını dışardaki gelişmelere göre veriyordu. Örneğin, 11 Kasım 1942'de çıkarılan ve savaş yılları içindeki yoksunluklar nedeniyle zor durumda olan devlet bütçesini oldukça rahatlatan *Varlık Vergisi*, İngiltere'nin ve özellikle de ABD'nin isteği üzerine 17 Eylül 1943'de kaldırıldı. [58] Savaş'ta Almanya'nın üstün olduğu dönemlerde desteklenen Türkçü ve Turancı akımlar, savaşın müttefikler yararına gelişmesi üzerine, sert önlemlerle baskı altına alındı, önderleri tutuklandı. ABD ve İngiltere'nin 14 Nisan 1944'deki isteği üzerine, Türkiye için önemli bir gelir kaynağı olmasına karşın, Almanya'ya yapılan krom satışı durduruldu.[59]

4-11 Şubat 1945'te yapılan, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin katıldığı *Yalta Konferansı*'nda, kurulacak olan *Birleşmiş Milletler Örgütü*'ne katılmak için, Almanya ve Japonya'ya en geç 1 Mart'a kadar savaş ilan etmenin şart koşulması üzerine, Türkiye 23 Şubat'ta bu iki devlete savaş ilan etti. Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** Meclis'te yaptığı konuşmada, 50 milyon insanın öldüğü emperyalist paylaşım savaşından yengiyle çıkan ülkeler için *"demokrat"* tanımını kullanarak şunları söyledi: *"Türkiye Cumhuriyeti, ilk tehlike dakikalarından itibaren sözünü, silahını ve kalbini demokrat milletlerin yanına koydu... Bugün bir adım daha atarak* (Almanya ve Japonya'ya savaş ilan ederek y.n.); *insanlığı, medeniyeti, hürriyeti, istiklali, demokrasiyi kurtarmak ve savaş suçlularını şiddetle cezalandırmak isteyenlerin arasına katılmak istiyoruz."*[60]

Saraçoğlu'nun, **Atatürk** dönemi politikalarıyla temelden çelişen bu sözleri söylediği ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde oybirliğiyle kabul edilen savaş kararından yalnızca bir gün sonra, 24 Şubat 1945'te ABD ile *"Ödünç Verme Kiralama Anlaşması"* imzalandı.[61] Bu anlaşma, Türkiye'yi yarı-sömürge haline getirecek olan ve sayısını yöneticilerin bile bilmediği anlaşmalar dizisinin ilkiydi.

Türkiye, *Milletler Cemiyeti*'ne 1932'de özel çağrı ile katılmıştı. Ancak, *Milletler Cemiyeti*'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yeni biçimi olan *Birleşmiş Milletler*'e katılabilmek için özel çaba harcadı ve kendisinden istenen her şeyi eksiksiz yerine getirdi. *Birleşmiş Milletler*'in *"Anayasası"*'nı onaylamak için 25 Nisan 1945'te *San Fransisco*'da yapılan konferansa katılabilmek için, Türkiye'den siyasi düzenini değiştirmesi ve *"demokratik bir rejime"* geçmesi istendi. Bu istek, konferansa katılmanın Türkiye için koşulu haline getirildi. *Terakkiperver Cumhuriyet* ve *Serbest Fırka* deneyimlerinin olumsuz sonuçları ortada dururken ve ülke koşulları henüz böyle bir değişime hazır değilken istekler kabul edildi. Bu kabul, sonu siyasal karmaşa olan traji-komik bir "demokrasi" denemesi ortaya çıkardı. Sovyetler Birliği ve Çin, söylenen anlamda "demokratik" değillerken ve tek partiyle yönetilirlerken, onlar yalnızca *Birleşmiş Milletler*'de değil, bu örgütün en üst birimi olan *Güvenlik Konseyi*'nde de yer aldı. Türkiye ise, önceki uygulamaların olumsuz sonuçları ortada dururken ve hiçbir hazırlık yapmadan siyasi rejimini değiştirdi ve örneği olmayan, garip bir çok partili rejime geçti.

Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmek ne denli temelden yoksun, göstermelik bir girişimse *Birleşmiş Milletler*'e girmek için yapılan siyasi düzen değişikliği de o denli göstermelikti. Ancak bunun, Türkiye'nin geleceği için önemli olumsuz sonuçları olacaktı. Türkiye'den istenen seçime dayalı *parlamentarizm* bir *"demokrasi"* girişimi değil, Türk yönetim sisteminde bozulma yaratacak bir bağımlılaştırma eylemiydi. Dernek ya da parti kurmada, göstermelik serbestlikler getiriliyor, ancak denetim dışında kurulan dernek ve partilere, özellikle ABD ile ilişkiler geliştikten sonra, ulusal bağımsızlıktan yana dernek ve partilere yoğun baskı uygulanıyordu. Almanlar'la uzaklaşılan dönemde Türkçü ve Turancılar'a gösterilen davranışın benzeri, Amerika Birleşik Devletleri'ne yakınlaştıktan sonra devrimci ve sosyalistlere gösteriliyordu. Hangi ideolojik yapıda olursa olsun, ülke bağımsızlığını ve ulu-

sal kalkınmayı savunan hiçbir düşünce ve örgüt yaşatılmıyordu. Bu tutum, yerleşik bir politika haline getirilmişti.

İsmet İnönü ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin dış isteğe bağlı olarak giriştiği *"çok partili demokrasi"* ye geçişin, sayısız olumsuz sonucu olmuştur. Ülke koşullarına uygun düşmeyen ve aceleyle gerçekleştirilen siyasi değişim, 1938'e dek doğal gelişim çizgisine oturmuş olan siyasi işleyişi önce bozmuş, daha sonra kazanımlarını ortadan kaldırmıştır. Yapılanlar, Türk toplumunun bağımsız yaşama geleneklerine, ekonomik sosyal gereksinimlerine ve gelecek yönelişlerine uygun düşmüyordu. Yapılanlarda Batı temel ölçü alındığı için, her şey göstermelik, yapay ve topluma yabancıydı. Bu nedenle de baskıya ve yozlaşmaya dayanıyordu.

"Sınıf esasına göre" örgütlenme yasağı kaldırılmış ve sözde bir özgürlük ortamı yaratılmıştı. Gerçekte ise, kurulan dernek ya da parti, hükümetin denetimi altında kurulmamışsa derhal kavuşturmaya uğruyor ve kapatılıyordu. Öte yandan, örneğin sayıları o gün için az da olsa, gelecekte artacak olan işçi kitlesini *"sendikalaştırmak!"* için olağanüstü çaba harcanıyordu. **İsmet Bozdağ**'ın bu konuda aktardıkları son derece ilginçtir. Amerikalılar'la ilişkilerin oldukça geliştiği o dönemde, sendikaların nasıl kurulduğunu **Bozdağ** şöyle anlatmaktadır: *"Hepimiz sanıyorduk ki, işçiler, kendileri için gökten düşmüş bir ziyafet sofrası demek olan sendikalaşma hakkını kullanmak için birbirleriyle yarışacaklar. Garabete bakın ki, hiç de öyle olmadı. Tersine, politikacılar işçilerin peşine düşüp, yalvar yakar sendika kurmanın yolunu tutmuşlardı... kimse sendika kurmaya ve patronla hesaplaşmaya yanaşmıyordu... İstanbul'da ilk sendikalar, kimi işçilerin cebine usulca konan rüşvetlerle başarılmıştır... CHP, sendika kuramamış görünmemek için işçilere para veriyor, sendika yeri kiralarını ödüyor, tabelalarını yazdırıp astırıyor, sendika yöneticilerine 'diş kirası' veriyordu."*[62]

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD önderliğinde kurulmakta olan *Yeni Dünya Düzeni*'ne, teslim olurcasına katıldı. Uluslararası anlaşmaların tümüne, hemen hiç incelemeden imza attı. Siyasi ödünler, kısa bir süre içinde; ekonomiden eğitime, askeri alandan kültüre ve sosyal güvenlikten hukuka dek genişledi. *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin başlattığı ödünler süreci, 1950'ye gelindiğinde büyük oranda tamamlanmış, ileri bir aşamaya ulaşmıştı. Düşünsel ve örgütsel yapı olarak CHP'den farklı nitelikte olmayan *Demokrat Parti*, 1950'de iktidara geldiğinde, dış ilişkiler bakımından tamamlanmış bir süreçle karşılaşmıştı. DP, siyasi istekleriyle tümüyle örtüşen bu süreci daha da geliştirmiş ve Amerika Birleşik Devletleri'ne, *"herhangi bir tehdid durumunda"* ve *"çağrı üzerine" Türkiye'ye askeri müdahalede bulunma* yetkisi verme noktasına kadar vardırmıştı.[63]

Demokrat Parti'nin içtenlikle katıldığı Batı'ya bağlanma politikasının temelleri, esas olarak CHP döneminde atılmış ve bu tutum, partileri de aşarak, yerleşik bir devlet politikası haline getirilmişti. **İsmet İnönü**, bu gerçeği daha sonra açıkça dile getirecek ve kamuoyuna açıklayacaktır. 6 Mayıs 1960'da yabancı gazetecilere yaptığı açıklamada şunları söylemiştir: *"Dış siyaset için söyleyeceklerim çok basittir. Batı demokrasileri ile aynı cephede bulunuyoruz. Bu anlayış milletçe kabul edilmiştir. Ve hangi parti iktidara geçerse geçsin, bu devam edecektir. "*[64]

1939 imtiyazları, üçlü ittifak ve Birleşmiş Milletler için verilen ödünlerden ayrı olarak, CHP döneminde, büyük çoğunluğu ABD ile olmak üzere birçok anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan bazıları şunlardır: *Karşılıklı Yardım Anlaşması* (1945), *Kredi Anlaşması* (1946), *Borçların Tasfiyesi Anlaşması* (1946), *Kahire Anlaşmasına Ek Anlaşma* (1946), *Dünya Bankası'na Üyelik Anlaşması* (1947), *IMF'ye Katılım Anlaşması* (1947), *Truman Doktrini* (1947), *Askeri Yardım Anlaşması* (1947), *Marshall Planı* (1948), *Eğitim İle İlgili Anlaşma* (1949), *NATO üyeliği için başvurma* (1949).[65]

İkili ya da çoklu anlaşmalar, Türkiye açısından en ağır sonuçları, eğitim ve ekonomi alanında verdi. *Birlik ilkesi* bozulan eğitim, kısa bir süre içinde milli niteliğini yitirdi, ya İngilizce kaynaklı Batıcılığa ya da Arapça kaynaklı dinciliğe kaydı. Ekonomik karar ve ilişkiler, tümüyle dışarıda belirlenir duruma geldi. Devletçilik ortadan kaldırıldı, devlet işletmeleri montaja dayalı yabancı yatırımlarına yardımcı duruma geldi. ABD petrol şirketlerine yakınlığıyla tanınan ve varsıl bir iş adamı olan **M. W. Thornburg**'a hazırlatılan ve *"Türkiye: Bir Ekonomik Değerlendirme"* adını taşıyan rapora uygun olarak ağır sanayi yatırımlarından vazgeçildi, tüketime yönelik ara mallar üretimine yönelindi. **Thornburg** raporunda şunlar söyleniyordu: *"Türkiye, Amerikan çıkarlarının büyük önem taşıdığı bir yerde bulunmaktadır. Eğer, Türkiye önerilerimizi kabul edip bizden yardım isterse, o zaman yalnız sermayemizin değil; hizmetlerimizin, geleneklerimizin ve ideallerimizin yatırımını da yapabileceğimiz ve* ***elden gitmesine asla izin vermeyeceğimiz*** *bir yatırım alanı elde etmiş olacağız"*[66]

Batı'yla Bütünleşme, Kemalizmi Yadsıma ve Yok Oluş (1945-1980)

10-11 Mayıs 1946'daki 2. Olağanüstü ve 17 Kasım-3Aralık 1947'deki 7. Olağan Kurultaylar, ülke dışındaki gelişmelere uyum için yapılan ve yapılmakta olan değişikliklere hukuki zemin hazırlamak için toplandı. Sonradan yasalaştırılan tüzük ve program değişiklikleri,belirgin biçimde dışardan gelen istekleri karşılamaya; yabancılara, özellikle de Amerikalılara hoş görünmeye dayanıyordu. Parti programının seçim biçimini belirleyen 4. maddesi kaldırılmış, 1876'dan beri, yetmiş yıldır yürürlükte olan iki dereceli seçim biçimi, hiçbir ön çalışma yapılmadan birden bire değiştirilmişti. Sınıf esasına göre dernek kurmayı yasaklayan 22.madde iptal edilmiş, kağıt üzerinde kalan bir serbestlik getirilmişti. *"Değişmez genel başkanlık"*,

yine kağıt üzerinde, *değişebilir* hale getirilmiş, parti içindeki *"bağımsız gurup"* kaldırılmıştı.[67] Sıradışı bir acelecilikle bir yıl içinde yapılan değişiklikler, en büyük zararı devletçilik ilkesine vermişti. Devlet yatırımları sınırlanmış, devletçilik anlayışı terk edilmişti. Toprak reformu amacıyla çıkarılan, *Çiftçiyi Topraklandırma Yasası* uygulanmadan bir kenara itilmiş, köy enstitüleri önce amacından saptırılmış daha sonra tasfiye edilmiştir. İmam-hatip okulları, Kuran kursları açılmış, ilkokullara din dersi konulmuştur.[68] 7.Kurultay'da, o dönemde Amerika'da çok yaygın olan anti-komünist yükselişe uygun, öyle öneriler yapıldı ki bunlar, ABD'de aydın düşmanı olarak ünlenen tutucu senatör **Mc Carthy**'nin görüşlerinin aynısıydı. CHP Kurultay'ında yapılan önerilerde, komünistlerin bütün kamu ve özel kuruluşlardan, ama özellikle de devlet kuruluşlarından tasfiye edilmesi isteniyordu.[69]

Köy enstitülerinin kurulmasını istekle desteklemiş olan **İsmet İnönü**'nün, bu okulların ortadan kaldırılmasını neden kabul ettiği ve imam-hatip okul ve kurslarının açılmasına bu denli kolay nasıl izin verdiği, şimdiye dek bolca tartışılmış bir konudur. Ancak bu soruya, tutarlı ve açık bir yanıtın verildiği pek söylenemez. Oysa, milli eğitimi, bugünkü acıklı durumuna getiren bu konuya net biçimde yanıt verilmesi gerekir.

Türk milli eğitiminin, 1949'da imzalanan bir ikili anlaşmayla, başkanlığını ABD büyükelçisinin yaptığı bir komisyonun etkisine girmesi; *eğitimde birliğin* bozulmasının, köy enstitülerinin kapatılmasının nedenlerini ve imam-hatiplerin nereden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Pek çok insanımız bu tür uygulamaları, *politikacıların oy amacıyla verdiği ödünler* olarak gördü. Oysa bu tür uygulamalar, söylendiği gibi yerel politikacıların halkın inançlarına göre davranması değil, siyaset ya da devletin başına geçen yetkililerin, dışardan aldıkları istekleri yerine getirmeleriydi. İç değil, bir dış sorundu. Türk toplumlarında dine bağlı siyasal düzen (şeriat), tarihin hiçbir döneminde tam olarak gerçekleşmemişti. Yapılanlar, İkinci

Dünya Savaşı'ndan sonra geliştirilen küresel politikanın, Türkiye'ye ve Türk milli eğitimine yansıyan uygulamalarıydı. Durumu ortaya koyan en çarpıcı açıklamaları, uygulamaların en üstteki sorumlusu olarak **İsmet İnönü** yapmıştır. **İnönü**, günlük notlarından oluşan *Defterler* adlı kitapta, yabancıların imam-hatip açtırmada çok ısrarlı olduklarını ve buralardan mezun olanların harp okullarına alınmasını istediklerini açıklar. İlişkilerin ve isteklerin niteliği konusunda aydınlatıcı olan bu açıklamada **İnönü** aynısıyla şunları yazar: *"Yabancılar* (Amerikalılar diye okumalısınız y.n.), *imam hatip mezunlarını Harbiye'ye almamızı söylediler. Bunu Sultan Abdülhamit ordusuna dönüş sayarım... Oldubitti yaptırmayacağız."*[70] **İsmet İnönü**, imam-hatip mezunlarını Harbiye'ye aldırmadı ama, Cumhurbaşkanlığı döneminde birçok imam-hatip okulu ve kursu açtırdı. Ondan sonraki CHP Genel Başkanı **Bülent Ecevit**, yabancıların bu isteğini yerine getirdi ve imam-hatip mezunlarının Harbiyeye alınmasını Meclis'ten geçirdi, ancak dönemin Cumhurbaşkanı **Fahri Korutürk**'ün vetosu nedeniyle bu girişim yasalaşmadı. Bu gelişmelere bakınca, bugün *"Büyük Ortadoğu Projesi"* ve *"Ilımlı İslam"* olarak ileri sürülen görüşlerin, 1945'lerde saptanıp uygulamaya sokulduğu anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet Halk Partisi, 1945-1950 arasında yaptığı 2. Olağanüstü ve 7. Olağan Büyük Kurultay'la, kurulmasına izin vermek zorunda kaldığı *Demokrat Parti*'yle, *Devrimler'den ödün verme yarışına giren* bir parti haline geldi. Verdiği ödünler birçok konuda, rakibi olan DP'nin isteklerini bile aşıyordu. Dayandığı kitlesel taban farklı olmayan bu iki parti, ideolojik ve örgütsel olarak birbirine çok yakındı.[71] Bu yakınlığı **Adnan Menderes** şu sözlerle dile getirecektir: *"Denilebilir ki, iki Halk Partisi vardır. Birisi 1945 den önce olanı, diğeri ondan sonra vücut bulmaya başlayanı. Bu iki parti, aynı ismi taşısa da birbirine akla kara kadar terstir; iki ayrı fikir ve felsefe temeline dayanır. Halk Partisi, bir fikir ve ilke partisi olmaktan çok, iktidarı korumak kaygısıyla her türlü fikir ve ilkeden ödün veren bir kurumdur Verdiği ödünler bunu*

kanıtlamıyor mu? Uzağa gitmeye ne hacet? Demokrat Parti kurulmadan önceki Halk Partisi programıyla Demokrat Parti kurulduktan sonra değişime uğrayan Halk Partisi programına bakmak, bu gerçekleri görmek için yeterlidir."[72]

"Değişime uğrayan" CHP programıyla DP programı arasındaki benzerliği dile getiren bir başka insan **Şevket Süreyya Aydemir**'dir. **Aydemir**, *Menderes'in Dramı* adlı yapıtında, iki parti arasındaki devletçilik anlayışı konusundaki farklılıkları incelerken şu yargıya varır: *"Demokrat Parti programındaki görüş, Halk Partisi'nin devletçilik görüşüyle karşılaştırılınca, Demokrat Parti'nin daha devletçi sayılması pekala mümkündür. Altıok'un diğer beş ilkesini de aynı biçimde karşılaştırabiliriz. Ve görürüz ki, Demokrat Parti, Halk Partisi'nden yalnız kadrosunu değil, programını da aktarmıştır."*[73]

CHP, 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimleri yitirdi ve bir daha tek başına iktidara gelemedi. 1950-1980 arasındaki otuz yıllık süreç, halktan koparak topluma yabancılaşmanın, **Atatürk**'ün adını kullanarak Devrim İlkeleri'nden geri dönüşün ve dışarıya bağlanmanın tarihi gibidir. 12 Eylül 1980'de eylemsel olarak kapatıldığında, Kurtuluş Savaşı'nı veren Müdafaa-i Hukuk hareketinin devrimci mirası üzerine kurulmuş olan *Halk Fırkası* halkın gözünde, duygu ve düşünce olarak zaten yok olmuştu. **Atatürk**'ün ölümünden 1980'e dek 19 Olağan, 8 Olağanüstü Kurultay yapıldı, tüzükler programlar değiştirildi ve birçok "yeni" karar alındı. Ancak bunların tümü; değişim, gelişme ve ilerleme değil, gerileme ve Atatürkçülüğün karşıtına dönüşme kararları oldu.

Cumhuriyet Halk Partisi, 1950 seçimlerine **Atatürk**'ün adını kullanarak; *"Vatandaş, oyunu Atatürk'ün kur-*

duğu, İnönü'nün başında bulunduğu CHP adaylarına ver"[74] sloganıyla girdi. Bu davranış, tümüyle iki yüzlü bir siyasi davranıştır. **Atatürk**'ün yaşamı boyunca gerçekleştirdiği ilkelerin tümü uygulamadan kaldırılıyor, ancak onun kurduğu bir parti olduğu söylenerek halktan oy isteniyordu. Üstelik seçim bildirgelerinde, mitinglerde ve hükümet kararlarında hala, *Demokrat Parti*'yi bile şaşırtan ödünler veriliyor, sözler söyleniyordu. *Devlet yalnızca özel sektörün kârlı bulmadığı alanlara yatırım yapacak, kâr amacıyla girişimde bulunmayacaktır. Denizyolu ve eşya taşımacılığı özel girişime bırakılacaktır. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 17. maddesi tümüyle kaldırılacaktır. Devlet, şirket ortağı kişilere yeni olanaklar sağlayacaktır. İmam-hatip kursları açılacak, hacca gitmek isteyenlere devlet döviz verecektir. İlkokullara din dersi konacak, 1925'ten beri kapalı olan türbeler yeniden açılacaktır.*[75] Halka, **Atatürk**'ün adı kullanılarak söylenenler bunlardır.

Şemsettin Günaltay'ın 14 Ocak 1949'da başbakan yapılmasıyla din bağlantılı siyasi ödünler yoğunlaşacaktır. **Günaltay**, medrese eğitimli ilk başbakandır ve Cumhuriyet gelenekleriyle çelişen uygulamaları gecikmeyecektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, 4 Şubat 1949'da Arapça ezan okunacak; 4 Mayıs'ta *Vatana İhanet Yasası*, 1 Mart 1950'de *Tekke ve Türbelerin Kapatılmasına İlişkin Yasa*, yürürlükten kaldırılacaktır. Seçimlerden iki ay önce, 23 Mart 1950'de **İsmet İnönü**, *"Anayasa'nın değiştirilerek 'altıok'un Anayasa'dan çıkarılacağına"* yönelik halka söz verecektir.[76]

Parti yönetimi, bu tür sözler verip açıktan yürütülen bir karşı-devrim hareketine girişirken; CHP, büyük çoğunluğu *Müdafaa-i Hukuk* geleneğine bağlı yaygın bir örgüt ağına sahipti. 63 il, 490 ilçe, 1084 bucak şubesi, 19 667 köy ocağı, 2056 mahalle ocağı, 1584 semt ocağı ve 1 898 394 üyesi vardı.[77] Üye sayısı, 1950'de 20,9 milyon olan Türkiye nüfusunun yüzde 9'una denk geliyordu, bu oran günümüz nüfusu için 6 milyondan çok üye demekti.

CHP içinde 1980'e dek çok şey değişti; "yeni" yöneticiler, kadrolar geldi geçti; "yeni" program ve politikalar kabul edildi. *Demokrat Parti*'ye muhalefetle geçen on yılda, 27 Mayıs'ta, Kurucu Meclis'te, kısa süreli koalisyon hükümetlerinde ve 1970 sonrası dönemde pek çok gelişme yaşandı. Otuz yıl boyunca parti içi çatışmalar, uzlaşmalar, ayrılık ya da birleşmeler oldu. Pek çok şey değişti, ancak bir tek şey değişmedi. *Cumhuriyet Halk Partisi*, sürekli bir biçimde Cumhuriyet'in temel ilkelerinden, bağlı olarak *Kemalizm*'den ödün verdi, kendisini var eden *Müdafaa-i Hukuk* anlayışından uzaklaştı ve halka yabancılaştı. CHP yönetimine egemen olan siyasi irade, bilinçli bir tutarlılık içinde; Atatürkçülükten, devrimcilikten ve bağımsızlıktan uzaklaşmayı sanki kendine görev edinmişti. Adeta *"görünmez bir el !"*, *"sanal bir güç"* e dayanarak, planlı ve programlı bir bütünlük içinde, *Türk Devrimi*'ni ve bu devrimin sonuçlarını ortadan kaldırıyordu.

22-27 Haziran 1953'de yapılan 10.Olağan Kurultay'da *Kemalizm* programdan çıkarıldı, yerine *Atatürk yolu* diye ne anlama geldiği belli olmayan bir kavram getirildi.[78] 21-24 Mayıs 1956'da yapılan 12.Kurultayda, biçimini on yıl önce kendilerinin belirlediği *"demokrasi işleyişi"*nden şikayet edilmeye başlandı. *"Demokrasinin gerekli yasal güvenceden yoksun"* olduğu, *"rejimin selametini sağlamak için"* yasal güvencelerin arttırılması gerektiği söyleniyor, bir an önce *"nisbi seçim sisteminin uygulanması"* isteniyordu.[79] Dış isteğe bağlı olarak telaşlı bir acelecilikle "demokrasi" getirenler, getirdikleri "demokrasi" yi beğenmez hale gelmişlerdi.

16.Kurultay (14-16 Aralık 1962)'da, Avrupa Birliği'ne (o zamanki adı Avrupa Ekonomik Topluluğu) üyelik başvurusu nedeniyle olacak, Batı'ya yöneltilen övgü sözlerinde belirgin bir artış vardı. Kurultay bildirisinde; Avrupa'yla bütünleşme, NATO'ya bağlılık ve demokrasinin tüm dünyada korunmasından söz ediliyordu. Türkiye'nin, *"Demokrasiyi karşılaştığı tehlikelerden dünya çapında korumak*

için kurulmuş olan Batı ittifak sistemine ve onun temel direği olan Atlantik Paktı (NATO y.n.)*'na sarsılmaz bir sadakatle bağlı*" olduğu söyleniyor, bu bağlılığın aynı zamanda *"Türkiye'nin yerine getirmesi gereken kaçınılmaz bir ödev"* sayıldığı dile getiriliyordu.[80] Artık, CHP'nin Batı'ya olan bağlılığı bilinen bir olguydu, ancak, bu bağlılık ilk kez *"kaçınılmaz bir ödev"* olarak açıklanıyordu. 1949'da yapılan üyelik başvurusu, NATO tarafından 1952'de kabul edildiğinde; CHP, *"milli politikanın milli eseri"*[81] biçiminde coşkulu açıklamalar yapmış, ancak o zaman bile *bağlılığı ödev* haline getirdiğini söylememişti.

"Batı'ya bağlılığı ödev" sayanlar ya da *"Atlantik Paktı'na sarsılmaz bir sadakatle bağlı"* olanlar, yalnızca CHP'liler değildi. NATO'ya *"sadakatle bağlı"* Demokrat Partililer, onları deviren 27 Mayısçılar, 12 Martçılar, 12 Eylülcüler ve hükümetlerde yer alan tüm siyasi partiler, hep Batı'ya ve NATO'ya *"sadakatle bağlıydılar"* 27 Mayıs'ta "ihtilalcilerin" radyodan yaptığı ilk yayın, *"NATO'ya ve CENTO'ya bağlıyız"* sözleri ile başlıyordu. O günlerde ordudan emeklilik yoluyla yapılacak kitlesel subay tasfiyeleri için gerekli olan para, NATO tarafından karşılanmıştı. NATO Kuvvetleri Komutanı **Norstad** acele Ankara'ya davet edilmiş, bu iş için para istenmiş ve ABD'den 12 milyon dolar borç alınmıştı. ABD, kısa bir süre önce 4 Temmuz 1960'da, "ihtilalcilerle" bir milyar dolarlık "yardım" anlaşması da imzalamıştı. Şimdi ordudan subay atmak için borç veriyordu.[82] ABD, CHP'nin **Atatürk**'ün ölümünden hemen sonra başlattığı ve 1945'ten sonra yoğunlaştırdığı politikalar sonucu, on-onbeş yıl içinde, *emekli ikramiyeleri için* borç verecek kadar *iç olgu* haline gelmişti.

18-21 Ekim 1966'da yapılan 18.Kurultay'da nereden ve neden çıktığı tam olarak anlaşılamayan *"ortanın solu"* diye bir kavram yoğun olarak tartışıldı. *Sol, sosyal demokrasi, demokratik sol* gibi tanımlar, *Türk Devrimi*'nin söylemlerinde yer almayan kavramlardı. Sosyalist Enternasyonel'in üyelik önerisi, 1927 Kongresi'nde kabul edilmemişti. CHP o güne dek bu tür tanımlardan uzak durmuştu. 18.Kurultay'da Genel Sekreter olan **Bülent Ecevit**, *"ortanın solu"* kavramına ısrarla sahip çıktı. Bu kavramı, 1974'de *"Demokratik Sol"* haline getirdi; 1976'da CHP'yi *"Sosyalist Enternasyonal"*'e üye yaptı ve sert söylemlerle düzen karşıtı eleştirilere başladı.

Ecevit, Atatürk devrimlerini *"halka ulaşmadığı"* ve yeterince *"radikal* (köklü y.n.) *olmadığı"* için eleştiriyordu. Bireylerin inançlarını açıkça uygulamaya sokabilmesi gerektiğini söylüyor, *"laiklik uygulamalarına"* katı oldukları için karşı çıkıyordu.[83] Parti içindeki siyasi rakiplerine karşı çok sert davranıyor, bunların, daha önce *"yeterince radikal"* bulmadığı Kurtuluş Savaşı yöntemleriyle *"ezileceğini"* söylüyordu: *"Biz halkı ezilmekten ve sömürülmekten kurtarmaya çalışıyoruz. Milli mücadeledede* (Kurtuluş Savaşı y.n.), *içerden kurtuluşu engellemek isteyenler olmuştur. Onlar nasıl yenildiyse, bugün sosyal ve ekonomik kurtuluş hareketine gösterilen engellemeler de öyle ezilecektir."*[84]

28-29 Nisan 1967'de yapılan 4.Olağanüstü Kurultay'da *"Sosyalizmi aşama olarak kabul eden komünistlerle hiçbir ilgimiz yoktur.. Partimize yönelik olarak yapılan Marksist suçlamalarını nefretle karşılıyoruz.. CHP sosyalist değildir ve olmayacaktır"* biçiminde açıklamalar yapıldı.[85] Ancak **Bülent Ecevit**'in Türkiye'nin her yanına yaydığı söylemler, Ceza Yasası'nın 141. ve 142. maddeleri nedeniyle, sosyalistlerin bile söylemekten çekineceği kadar sertti: *"Toprak işleyenin su kullananın"*, *"Ne ezilen ne ezen, insanca hakça bir düzen"*, *"Bu düzeni değiştireceğiz"*, *"Toprak ve su ağalığına son"*, *"Köylünün olmayan toprakta, demokrasi olmaz"*, *"Toprak işgalleri devrimci eylemlerdir"* gibi sözler söylüyordu.[86] Söylenenler içinde devlete karşı özenle seçilmiş söz ve eleş-

tiriler de vardı. *"Sağda servet, aşırı solda devlet, ortanın solunda halk egemendir"*, *"Halk devletin değil, devlet halkın hizmetinde"*, *"Devlet ve servet köleliğine karşıyız"*, *"Yerel yönetimler gerçek demokrasinin gereği olan yetkilerle donatılacaktır"*[87] biçiminde sloganlaştırılmış sözler sıkça yineleniyordu.

Bülent Ecevit, 8 Ocak 1970'te Batı Berlin'de, *"Bana sosyalist derseniz size teşekkür ederim"* diye bir açıklama yaptı.[88] Bu açıklamadan altı ay sonra yapılan Kurultay'da, Türkiye'de gerçekleştirilecek *"devrim"* in tanımı yapıldı. *"Sosyalist"* **Ecevit** ve partisi CHP, yapacakları devrimi şöyle tanımlıyordu: *"Türkiye'de yapılması gereken gerçek devrim, alt yapı devrimidir. Yani üretim ilişkilerini yeniden düzenleyen ve ekonomik gücü aracının, tefecinin, büyük toprak sahibinin, yabancı sermaye işbirlikçisinin elinden alıp; köylünün, işçinin, sanatkarın eline veren devrimdir. Toprağı işleyene, suyu kullanana veren devrimdir"*[89]

Bülent Ecevit uzun siyasal yaşamı boyunca; *toprak, devrim, su kullanımı*; *tefeciden, ağadan* ya da *işbirlikçiden* alıp, *işçiye, köylüye vermek* gibi konularda, söylediklerinin aksine hemen hiçbir girişimde bulunmadı. 1970-1980 yılları arasında milyonlarca insanı peşinden sürüklemeyi başardı, iki seçim kazandı, iki kez hükümet kurdu. Ancak, miting meydanlarında halka söz verdiği konularda, hiçbir şey yapmadı. Gösterişli bir yükselişle elde ettiği siyasi gücünü sessizce yitirdi. 1999'da yeniden Başbakan olduğunda Türk halkı bambaşka bir **Ecevit**'le karşılaştı. *"Toprak işgali"*, *"su kullanımı"* ve *"devrim"*in yerini artık, *"küreselleşme"*, *"global liberalizm"* ya da *"özelleştirme"* söylemleri almıştı.

Bülent Ecevit, verdiği sözleri yerine getirmedi ama, önemli bir siyasi işlevi yerine getirdi. Altmışlı yılların sonuyla yetmişli yıllarda yayılan ve giderek sosyal bir muhalefete dönüşen ulusçu ve bağımsızlıkçı halk hareke-

tinin, denetim altına alınması ve giderek sönümlenmesine büyük katkısı oldu. O dönemde işçi hareketi gelişip örgütleniyor, köylüler toprak işgalleri yapıyor, üniversite gençliği anti-emperyalist nitelikli eylemlere girişiyordu. **Süleyman Demirel** başkanlığındaki *Adalet Partisi* hükümetleri bu eylemlere baskı uygularken, **Ecevit** "devrimci" söylemlerle ortaya çıkıyor ve toplumsal muhalefet, baskı yöntemlerinden çok daha etkili bir biçimde yön değiştiriyordu.

Cumhuriyet Halk Partisi, öncesinde olduğu gibi **Bülent Ecevit**'in "devrimci" döneminde de geleneksel Batıcılığını sürdürdü. NATO'ya, batı dünyasına ve *"demokrasi ülkelerine"* olan bağlılık bu dönemde de geçerliydi. *Ortak Pazar, IMF, Dünya Bankası* politikalarına bağlı kalındı. İçerde, *"ezilen ve ezenin olmadığı bir düzenden"*, devrimden söz ediliyordu ama, iş dışarıyla ilişkilere gelince, Türkiye'nin kalkınmak için dış borç alması gerektiği söyleniyordu. 18-20 Ekim 1968'de yapılan 19.Kurultay'da dış borçlanma ile ilgili olarak şu karar alınmıştı: *"Bozuk düzenin bir sonucu olarak yeterli döviz geliri elde edemeyen Türkiye'nin, kalkınmak için muhtaç olduğu kaynakları dış yardımlarla (borçlarla y.n.) sağlaması gerekmektedir."*[90]

6 Mayıs 1972'de yapılan 5.Olağanüstü Kurultay, siyasi ahlak açısından hırsın, vefasızlığın ve geçmişe saygısızlığın kaba örneklerinin yaşandığı bir kurultay oldu. Çok uzun bir süre CHP'nin hemen her şeyi olan **İsmet İnönü**, kalp kasılması (spazm) geçirmiş ve kurultay bu nedenle ertelenerek 6 Mayıs'a alınmıştı. **İnönü, Bülent Ecevit**'le çalışmak istemiyor ve *"Parti meclisi değişmezse CHP yok olur. CHP'nin geleceği tehlike içindedir. Anlaşmazlık, benim ve Bülent'in birlikte görev almasıyla giderilemez. Karşı karşıya olmamız dostluğumuzu bozmaz. Ecevit'le çalışmam, ya ben ya da Ecevit seçilmelidir"* diyordu.[91]

Ecevit'in bu çağrıya verdiği yanıt, o dönemdeki açıklamaların tümünde olduğu gibi son derece sertti. **İnönü**'ye, *"Demokratik bir partinin yasalara saygılı üyeleri mi olacağız, kapı kulları mı olacağız. CHP'de hukuk mu yürüyecek, buyruk mu?"* diyerek yanıt verecektir.[92] *Ecevitçi* olarak ta-

nınan **Ahmet Üstün**, *"İnönü, İnönü, İnönü; keramet nı yani"* der.[93] Delegeler arasında **İnönü**'ye karşı saygısız bir muhalefet örgütlenmiştir. Yapılan oylamada 709 delege **Ecevit**'ten, 507 delege **İnönü**'den yana oy verir. **İsmet İnönü**, 8 Mayıs 1972'de 88 yaşındayken, önce genel başkanlıktan, daha sonra CHP üyeliğinden istifa eder. Oysa İnönü, 1947'de yapılan ve *"değişmez genel başkanlığı"* kaldıran Kurultayda, *"yurdun siyasal yapısında yapıcı ve yaratıcı işlevine kesin olarak inandığım CHP'nin daima üyesi olarak kalacağım"* demişti. [94]

Cumhuriyet Halk Partisi, 12 Eylül 1980 darbesinden sonra herhangi bir mahkeme kararına dayanmadan, 16 Ekim 1981'de kapatıldı. Gerçekleştirilen eylem, sıradan bir parti kapatma olayı değil, olumlu-olumsuz etkileriyle altmış yıldır Türk siyasi tarihine yön veren temel bir kurumun yok edilmesiydi. *Cumhuriyet Halk Partisi*, **Atatürk**'ün kurduğu parti olarak, onun ilkelerinden ne denli uzaklaşmış olursa olsun, Türk siyasi sisteminin ana unsuru, Cumhuriyet'in siyasi alandaki *dokunulmazlarından* biriydi. Yeni devlet ve yeni toplumun kuruluşuna öncülük etmiş, halk içinde kök salmış, Türk parti sistemine biçim vermişti. *Tek parti* ya da *iki partili* dönemlerde, siyasi istikrarın temel unsurlarından biriydi. O denli etkiliydi ki, ondan ayrılan kişi ya da grupların siyasi yaşamı sona erer, *Demokrat* ya da *Adalet Parti*'sinden başka herhangi bir parti, ona rakip olabilecek kadar güçlenemezdi.

Halkçılar ya da *demokratlar* olarak tanımlanan bu iki siyasi gelenek, başlangıçta, parti yaşamında kalıcı bir denge oluşturuyor, bu denge Batı'da olduğu gibi *"rejime bağlı iki partili"* bir yönetim düzenini ayakta tutuyordu. Birbiri yerine iktidara gelen bu partiler, halk üzerinde kurdukları güçlü etki nedeniyle, rejim karşıtı küçük partilerin büyümesine olanak vermiyordu. *12 Eylül, Cumhuriyet Halk Partisi*'ni (ve Adalet Partisi'ni) kapatarak bu düzeni orta-

dan kaldırdı; Türkiye'yi parti karmaşası ve siyasi istikrarsızlığın yaşandığı bir ülke haline getirdi. CHP kapatıldıktan sonra, siyasal yaşam kendi iç dengesini bir daha kuramadı. Partiler, tümüyle dış etkiye açık, paraya ve iletişim teknolojisine bağımlı, kolay yönlendirilebilir ve halktan kopuk bağımlılık araçları haline geldiler.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin kapatılmasından sonra ortaya çıkan; *Halkçı Parti* (HP), *Sosyal Demokrat Parti* (SODEP), onların birleşmeleriyle oluşan *Sosyal Demokrat Halkçı Parti* (SHP) ve yeni *Cumhuriyet Halk Partisi* girişimleri, bugün bambaşka bir CHP yaratmıştır. **Atatürk**, 1935 yılında, *"sonuna dek benim olarak kalacağını nereden bileyim"* demekte haklı çıkmıştır. Günümüzdeki CHP'nin **Atatürk**'ün *Cumhuriyet Halk Partisi*'yle bir ilişkisi yoktur; bambaşka bir örgüttür. Bu ayırımı, en özlü biçimde, bugünkü CHP'nin Genel **Başkanı Deniz Baykal**'ın sözlerinde buluyoruz. **Baykal**, 22 Ağustos 2002'de, **Atatürk**'ten kopuşun ilanı anlamına gelen şu sözleri söylemiştir: *"Türkiye'de kutsal devlet anlayışından, insan odaklı devlete geçilecek. İçine kapalı Türkiye, küresel Türkiye haline getirilecek. Karma ekonomi yerine çağdaş piyasa ekonomisi yerleştirilecek."*[95]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Mustafa Kemal, 10 Eylül 1922'de İzmir'e girerken *Belkahve*'den körfeze bakar ve *"bir rüya görmüş gibiyim"* der.[96] Kısa bir süre sonra **Halide Edip Adıvar**'a şunları söyler: *"Asıl mücadele, bundan sonra başlıyor"*.[97] Birbiriyle çelişir gözüken bu iki yaklaşım, aslında gerçeği ve geleceği anlatan sağlam birer saptamaydı. Hiç olmayacak gibi görünen bir zafer kazanılmış ve siyasi bağımsızlık elde edilmiştir. Şimdi bu kazanım, ekonomik ve kültürel bağımsızlıkla tamamlanmalı ve gerçek kurtuluş sağlanmalıydı. Bu ise, gelişmeye dönük köklü dönüşümler, devrimci atılımlar ve belli ki siyasi çatışmalar demekti. Gerçek kur-

tuluş için gerekli olan devrimler dönemi, yani *"asıl mücadele" "şimdi"* başlayacaktı.

Atatürk dönemindeki devrimler sürecinde, farklı boyut ve şiddette çok sayıda iç mücadele yaşandı. Gizli ya da açık gerilimler, politik çatışmalar, etnik ya da dinsel ayaklanmalar, suikastler, devrime ayak uyduramayan kırgınlık ve karşıtlıklar; uzun bir süre, siyasi yaşamın temel ögeleri oldular. Kurtuluştan sonra hızla ortaya çıkan ve tümünün üstesinden gelinen çatışmalar içinde, *devrim*'i ve önderi **Mustafa Kemal**'i en çok rahatsız eden, en erken ve en ciddi siyasi karşıtlık, en yakın çevresinden geldi. Kurtuluş Savaşı'nda birlikte mücadele ettiği ve büyük yararlılıklar gösteren bir gurup üst düzey komutan, yanlarına kimi eski ittihatçıları da alarak, Cumhuriyet henüz bir yaşındayken geniş bir siyasi muhalefet başlattılar. **Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Rauf Orbay, Adnan Adıvar, Cafer Tayyar Eğilmez, Rüştü Paşa, İsmail Canpolat** muhalefetin önde gelen isimleriydi. **Atatürk**'ün kurup geliştirmeye çalıştığı *Halk Fırkası*'na karşı, 17 Kasım 1924'te *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nı kurarak muhalefet başlattılar.

Muhalefet başlatan kadro, ülkenin geleceği için tutacakları yolu, programlarını, düşünce ve eylemlerini ne halka ne de kendi yakın çevrelerine anlatabildiler. Anlatabilecekleri tutarlı bir gerekçeleri de yoktu. Maddi temeli olan, ülke gerçeklerine uygun, tutarlı bir dünya görüşünden ve dünyayı kavrayabilecek bir anti-emperyalist bilinçten yoksundular. Hemen tümü, kazanılan zaferin gerçek boyutunu, dünyaya yaptığı etkiyi ve dayandığı temelleri kavrayamamışlardı. Ulusal bağımsızlığın önemini gerçek boyutlarıyla bilmiyorlardı. **Rauf Orbay**, devrimlere gerçek anlamda henüz başlanmamışken, 9 Eylül 1924'de, *"Devrimler bitmiştir. Devrim sözü sermayeyi ürkütüyor"* diyor[98], hazırlanmakta olan parti programında, *"gümrük vergilerinin indirilmesi"* ni, *"yabancı sermayenin teşvik edilmesi"* ni ve *"serbest ticaretin geçerli olması"* nı istiyordu. [99]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın önderleri, girişti-kleri eylemde esas olarak, Kurtuluş Savaşı'nın kendilerine kazandırdığı saygınlığa güveniyordu. Kendileri dışında güvendikleri bir başka güç daha vardı. Bu güç, savaş boyunca Ankara'ya ve **Mustafa Kemal**'e karşı sert bir muhalefet yürütmüş olan İstanbul basınıydı. *İstiklal, Son Telgraf, Vatan, Tanin* ve *Tevhid-i Efkâr* gibi önemli gazetelerin desteği[100] *Terakkiperver* hareketini olduğundan daha güçlü gösteriyor, abartılı haber ve yorumlarla muhalefeti daha atak ve sert olmaya özendiriyordu. Bilinç düzeyleri yetersiz ve her biri kendisini Kurtuluş Savaşı'nın gerçek önderi gibi gören insanların, yapılan yayınlardan etkilenmemeleri olanaksızdı. Gazetelerde sürekli olarak, *demokrasi* ve *düşünce özgürlüğü*'nden söz ediliyor, Kurtuluş Savaşı'ndan henüz bir yıl geçmiş olmasına karşın **Mustafa Kemal,** adı verilmeden diktatörlükle suçlanıyordu. Muhalefet, kimi zaman açıkça, *harekete geçmekte geç kalmamaya* ve *kötü gidişe bir an önce dur demeğe* çağrılıyordu.

Vatan gazetesi, çağrı yapanların en cesurlarından biriydi. Açıkça şunları yazıyordu: *"Tekelci siyasi sistemler, eleştiri eğilimi gösteren özgür düşünceli yurttaşlarını gelişme ve ilerleme adına zaman zaman yok eden kahredici bir cehennem gibidir. Bu uğursuz gidişin bir noktada durdurulması için yeni bir çığır açılması gerekir."*[101] *İstiklâl Gazetesi*'nde *"Terakkiperver erkanından biri"* denilerek adı verilmeyen bir kişinin ağzından şunlar söyleniyordu: *"Aramızda saltanatçılıkla suçlanacak tek bir kişi yoktur. Yalnız size şunu işaret edeyim ki, saltanat yalnız hanedanlar tarafından değil, kişilerin baskı ve zorbalığı ile de ortaya çıkabilir."*[102]

Son Telgraf Gazetesi'nde 12 ve 13 Kasım 1924'te, arka arkaya yayımlanan iki yazıda, son derece sert bir üslup kullanılıyor, diktatörlük konusu bir kez daha işlenerek, özgürlükten söz eden siyasi yargılarda bulunuluyordu. *"Izdırabın ve Hürriyetsizliğin Doğurduğu Çocuk"* başlığını taşıyan ilk yazıda, *"ülkede garip ve acı bir hükümet diktatoryası*

yaşanmaktadır" deniliyordu. *Terakkiperver* taraftarlarını daha atak olmaya çağıran ve *"efendiler cesur olunuz"* başlıklı ikinci yazıda *Cumhuriyet Halk Fırkası*'na saldırılıyor, hakaret içeren şu sözler söyleniyordu: *"Büyük Millet Meclisi'nde bir Fırka var. Adı 'Halk Fırkası' ya da son ismiyle 'Cumhuriyet Halk Fırkası' Bu Fırka, bugünkü durumuyla bir fırkadan çok, çıkarcıların toplanma yeri ve bir insanlar karmaşasıdır..* (Halk Fırkası'nın y.n.) *dağılmasının ve dağıldıktan sonra yeni bir oluşumun gerektiğini, biraz duygusu olan ve Millet Meclisi'nin bugünkü garip manzarasını seyretmeye dayanamayan her milletvekili, herşeyden önce kabul eder.."*[103]

Terakkiperver muhalefetine katılanlar bu tür yayınlardan kolayca etkilendiler. Osmanlı'nın son döneminde edindikleri alışkanlıklardan kurtulamıyor, basın aracılığıyla Batı'nın ve halkın desteğini alarak Avrupa'yla bütünleşen *liberal* bir düzen kurmayı düşünüyorlardı. *Jön Türkler*'in *Osmanlıcı-Batıcı* görüşlerinin etkisinde kalmış, *Tanzimat* uygulamaları içinde yetişmişlerdi. Karışık ve karmaşık düşünce yapılarıyla, ülke sorunlarına çözüm getirebilecek konumdan uzaktılar. Dünyayı ve içinde yaşadıkları toplumu tam olarak tanımıyor, bu nedenle halkla bütünleşen bir siyasi çizgi izleyemiyorlardı. İdeolojik değil, bireysel güdüler ve arkadaşlıklar nedeniyle bir araya gelmişlerdi. Birleştikleri tek konu **Mustafa Kemal**'e karşıtlıktı. Bu karşıtlık nedeniyle gericiler, basın ve dış güçler tarafından desteklendiler. Ancak, **Mustafa Kemal** karşıtlığı, onları hem güncel siyasette, hem de tarih önünde yok olmaya götürdü. **Mustafa Kemal**'in; anti-emperyalist bilincine, onun ülke gerçeklerine uygun ulusal programına ve halk üzerindeki etkisine karşı koyacak güç ve bilinçten yoksundular.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulduğunda, parti sözcüleri açıkça; *"amaçlarının iktidara gelmek"* değil, *"Birkaç kişinin oligarşik amaçlarına karşı çıkmak"* olduğunu

söylediler. Gazetelerde, *"Bireysel hürriyetleri korumak için Meclis'te meşru muhalefet"* yapacaklarını açıklıyor, kuruluş bildirilerinde **Atatürk**'ün Cumhurbaşkanı olduğu Cumhuriyet yönetimini kast ederek, *"Görevimiz istibdata* (despotluğa) *karşı koymaktır"* diyorlardı.[104] Bunları yazıp söyleyen bir siyasi hareketi, İstanbul basınının destekleyip yüreklendirmemesi elbette beklenemezdi. Onlar, emperyalizmi ülkeden kovarak işbirlikçi çıkarlarına zarar veren ve İstanbul'un yüzyıllar süren egemenliğine son vererek siyasi gücü Anadolu'ya taşıyan **Mustafa Kemal**'i hiç affetmemişlerdi. Bunu açıkça söyleyip yazıyorlardı. Kimi yazara göre, *Terakkiperver-Kemalist* çatışması, *"İstanbul ve Ankara arasındaki bir güç mücadelesiydi"*; Ankara, *"yüzyıllar boyu ülkenin ekonomik, kültürel ve siyasal merkezi olan İstanbul'u"* dışlamıştı.[105] Buna tepki gösterilmeliydi.

Batı basını, özellikle İngiliz basını, *"yeni hareketi"* kararlı bir biçimde destekledi. Bu da, çok doğaldı. **Mustafa Kemal**, Batı'nın Ortadoğu'ya yönelik planlarını bozmuş ve kazandığı zaferle sömürgeciliğin sonunu getirmişti. Bu nedenle, onu esas olarak Avrupalılar affetmemişti. Duydukları öfke hemen her söz ve yazıya yansıyordu. Londra'da çıkan *Times* gazetesi, 14 Kasım 1924 tarihli sayısında, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* girişimini, *"Mustafa Kemal'in her adımını eleştirdiği için"* kutluyor ve Türkiye'deki *"İngiliz çıkarlarının korunması"* umutlarını, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın *"başarısına"* bağlıyordu.[106]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, kuruluşundan hemen önce aceleyle hazırlanan programı, bilinç yetersizliğinin ve buna bağlı olarak ekonomik-politik öngörüsüzlüğün açık belgesi gibiydi. Tam anlamıyla bir *toplama programdı. Tanzimat uygulamalarının, Jön Türk geleneklerinin* ve *Batı liberalizminin*, amacı belirsiz bir karışımı, gelişi güzel bir araya getirilmesiydi. *Müdafaa-i Hukuk* anlayışıyla gerçekleştirilen anti-emperyalist savaş, elde edilen ulusal

bağımsızlık ve bağımsızlığın korunması için gerçekleştirilmesi gereken ekonomik-sosyal devrimlerin kavranamadığı açıkça belli oluyordu. Programı hazırlayan anlayış, Kurtuluş Savaşı'nı *düşmanı kovmak*'la sınırlı olan bir *zafer* olarak görüyor, köklü toplumsal dönüşümlere gerek olmadığına inanıyordu. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın programı; *Tanzimat*'la gelen, Cumhuriyet'le önlenen ve bugün yeniden sürdürülmekte olan *Batı'ya bağlanma, onunla bütünleşme* anlayışının o dönemdeki ürünlerinden biriydi.

Program'ın birinci maddesinde, *"Türkiye Devleti halkın egemenliğine dayanan bir cumhuriyettir"* deniyor, ancak hemen arkadan gelen ikinci maddede, *"liberalizm"* ve *"demokrasi"* nin *"fırkanın temelini"* oluşturduğu söyleniyordu. Türkiye'de *"halkın egemenliği"* nin ne anlama geldiğini kavramamaktan kaynaklanan çelişki, aynı zamanda programın düzeyini de ortaya koyuyordu. Üç, dört ve beşinci maddelerde; yasa yaparken halkın çıkarlarıyla birlikte *"asrın icabatı"* ve *"adalet prensipleri"* nin esas alınacağı, partinin *"umumi hürriyetlere şiddetle taraftar"* olduğu ve anayasanın milletten açık yetki almadan (ne anlama geliyorsa) *"değiştirilemeyeceği"* söyleniyordu.[107]

Altıncı madde, kısa ama çok önemliydi ve aynısıyla şöyleydi: *"Fırka dinsel düşünce ve inançlara saygılıdır"*[108] 1924 yılının koşulları göz önüne getirildiğinde, bu maddenin taşıdığı önem daha iyi anlaşılacaktır. *Hilafet*'in kaldırılışından henüz altı ay geçmiş ve tutucu tepkiler değişik biçimlerde sürmektedir. Ülkenin birçok yerinde gücü ve kapsamı bilinemeyen, bu nedenle önceden yeterli önlem alınamayan, eyleme geçmeye hazır gerici bir hareket vardır. Nitekim *Terakkiperver* programının açıklanmasından birkaç ay sonra, *hilafet*'in kaldırılmasını gerekçe yapan **Şeyh Sait** ayaklanacak, yurdun çeşitli bölgelerinde aynı gerekçeyle değişik tepkiler görülecektir. Bu tür gelişmeleri bekleyen **Mustafa Kemal**, tüm ulusu önceden uyarmış ve 1 Mart'ta Meclis'te yaptığı konuşmada, *"Mukaddes din duygularını ve vicdani değerleri"*, *"her türlü menfaat ve*

ihtirastan" arındırmak ve *"İslam dinini yüceltmek"* için *"dinin siyasetten kurtarılması"* gerektiğini, bunun *"dünyevi ve ruhani saadeti"* gerçekleştirmek için bir zorunluluk olduğunu söylemişti.[109] Bu koşullarda parti programına dine saygılı olunacağını yazmak, başlıbaşına bir sorun, tehlikeli bir yöneliştı. Gericiliğin siyasi çıkar için kullanılmasından başka bir şey değildi.

Dokuzuncu madde, günümüzde yoğun olarak sürdürülmekte olan *devletin küçültülmesi* anlayışını dile getiriyor ve *"Devletin görev ve yetkisi, en düşük düzeye indirilecektir (Vezaifi devlet, haddi asgariye tenzil edilecektir)"*[110] diyordu. **Ali Fuat Paşa** (Cebesoy) Parti Sekreteri olarak bu konuda, 28 Aralık 1924'te Vatan gazetesine şu açıklamayı yapmıştı: *"Dokuzuncu maddede, devletin görev ve yetkisinin en aza indirileceğini söylüyoruz. Yani bireylere mallarını yönetme olanağını veriyoruz. Oysa Halk Fırkası, buna ters bir yol tutmuş, ekonomide ve devlet yönetiminde hükümetçilik görüşünü savunmaktadır. Ülkemiz gibi eksikleri çok ve hızla gelişme ihtiyacında olan bir ülke için, programlardaki bu fark çok önemlidir."*[111]

Programın dikkat çeken bir başka maddesi 14.maddeydi. Bu maddede, **Prens Sabahattin** ile *Hürriyet ve İtilaf*'ın savunduğu , *ademimerkeziyetçi* yönetim biçiminin kabul edildiği açıklanıyordu. 14.madde, programın yetersiz bir inceleme sonucu aceleyle hazırlanmasının ve çelişkilere aldırmadan değişik yerlerden yapılan aktarmalardan oluştuğunun kanıtı gibiydi. Bir yandan, *"yönetimde ademi merkeziyetçiliğin geliştirileceği (idari ademimerkeziyet esası terviç edilecek)"*, bunun için *"yönetim yetkisinin seçimler yoluyla yerelleştirileceği (mahalli hak ve selahiyetlerin istimalinde, ıstihap usulünün tamamii cereyanına itina)"* söyleniyor; diğer yandan, yerelleşmenin *"milli birliğin korunması (milli vahdetin helalden masuniyetini temin)"* için yapıldığı ileri sürülüyordu.[112] **Ali Fuat Paşa**'nın Vatan gazetesine yaptığı açıklamadan, *ademimerkeziyetçiliğin* ne anlama geldiğini bilmediği anlaşılıyordu. Paşa, çok merkezlilik ya da *federasyonculuk* olarak ortaya çıkan *ademimerkeziyetçiliğin*, ay-

rışmayı değil birliği sağlayacağını söylüyor ve *"biz devletin birliği için ademimerkeziyetçi usulu kabul ediyoruz. Oysa Halk Fırkası'nın çalışmalardaki tutumu, merkeziyetçilikten başka bir şey değildir"* diyordu.[113]

Elli sekiz maddelik programın 29-40 arasındaki on bir maddesi, ekonomik görüşlere ayrılmıştı. IMF'nin günümüzde, azgelişmiş ülkelere uygulattığı programlarla büyük benzerlikler içeren maddelerde özetle; *"limanlara giriş ve çıkışta alınan gümrük vergilerinin derhal kaldırılacağı, ulusal sanayinin korunması için getirilen kısıtlamalara son verileceği söyleniyor; iç-dış ve transit ticaret üzerindeki bürokratik engellerin kaldırılarak ticaretin serbestleştirileceği, yabancı sermayenin güveninin kazanılacağı ve devlet tekellerinin artmasına izin verilmeyeceği"* açıklanıyordu.[114] Merkez Yönetim Kurulu üyesi Erzurum milletvekili **Sabri Bey**, *Tanin Gazetesi*'ne verdiği demeçte, kendisine tütün tekeli konusu sorulduğunda, tütünde hükümetçe kurulması düşünülen devlet tekelini, Fransız Reji İdaresiyle bir tutuyor ve şunları söylüyordu: *"Fırkamız serbest ticaretten yanadır. Reji sona erdikten sonra yerine, ikinci bir reji idaresi kurulmasının anlamı yoktur. Hükümetin kabul ettiği devlet tekelinin karşısındayız. Arkadaşlarımızın çoğunluğu bandrol usulüne* (üründen yalnızca vergi alma, üretimde bulunmama y.n.) *taraftardır."*[115]

Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'nın ağır yükünü paylaştığı ve birlikte mücadele ettiği yakın arkadaşlarının; ülke gerçeklerine uymayan, zamansız, üstelik tehlikeli çıkışına son derece üzülmüş ve sert tepki göstermiştir. Anlayışları ve siyasi yönelişleri nedeniyle başarılı olamayacaklarını, bu yersiz ve haksız çıkışın, ulusal birliğe zarar vereceğini biliyordu. Nitekim, o dönemde yapılan ara seçimlerde *Terakkiperver Fırka* milletvekili çıkaramamış, tüm milletvekillerini *Halk Fırkası* kazanmıştı. **Mustafa Kemal**, 26 Kasım 1924'te İngiliz *Times* gazetesinin muhabiri **Mc.**

Cartney'e, *Terakkiperver Fırka* ile ilgili görüşlerini açıklarken şunları söylemişti: *"Her fırka belirli ilkeler ve düşünceler üzerine kurulmalıdır. Eğer bu fırka açık olarak tutucu bir program ile ortaya çıksaydı, ben onları yeni bir fırka olarak kabul edebilir ve onların samimiyetine inanabilirdim. Fakat henüz, Terakkiperverler'in samimi olduklarına inancım yok... Halk Fırkası'nın temel ilkelerinden farkları nedir? Kendilerinin Cumhuriyetçi olduğunu iddia ediyorlar. Biz de öyleyiz. Ulusal egemenliğin bekçisi olacaklarını söylüyorlar. Bu zaten, Halk Fırkası'nın ve Cumhuriyet'in vazgeçilmez temelidir. Eğer bunların gerçek inancı bu ise, o zaman neden bizi terk ettiler?.. Kişisel zorbalığa karşı olduklarını söylüyorlar Bu beyan, böyle bir zorbalığın var olduğunu ima etmektir. Fakat programlarında, bu zorbalığın nasıl yok edileceği hakkında bir şey gösterilmiyor. Ben böyle bir zorbalığın var olduğuna inanmıyorum. Fakat, eğer böyle bir zorbalık olsa bile, bunun varlığının en basit ve tek nedeni, ulusal egemenliğin ve Halk Fırkası ilkelerinin korunmasından başka ne olabilir?"*[116]

Atatürk, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* ile ilgili görüşlerini, bu partinin kapatılmasından iki yıl sonra, *Nutuk*'ta çok açık biçimde ortaya koydu ve şunları söyledi: *"Cumhuriyet sözcüğünü söylemekten bile çekinenlerin; Cumhuriyet'i doğduğu gün boğmak isteyenlerin, kurdukları fırkaya Cumhuriyet üstelik Terakkiperver Cumhuriyet adını vermeleri, nasıl ciddi ve ne kadar içtenlikli bir davranış sayılabilir?.. 'Parti dinsel düşünce ve inançlara saygılıdır' sözlerini ilke edinip bayrak gibi kullanan kişilerden, iyi niyet beklenebilir miydi? Bu bayrak yüzyıllardan beri, bilgisizleri, bağnazları ve boş inançlara saplanmış olanları aldatarak, özel çıkarlar sağlamaya kalkışmış kimselerin taşıdıkları bayrak değil miydi? Türk ulusu yüzyıllardan beri, sonu gelmeyen yıkımlara, içinden çıkabilmek için büyük özveriler isteyen pis bataklıklara, hep bu bayrak gösterilerek sürüklenmemiş miydi? Efendiler, olup bitenler gösterdi ve kanıtladı ki, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, en hain kafaların ürünüdür. Bu fırka ülkede suikastçıların, gericilerin sığınağı ve dayanağı oldu. Dış düşmanların, yeni Türk Devleti'ni, körpe Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkmayı öngören planlarının kolaylıkla uygulanmasına yardım etmeğe çalıştı..."*[117]

17 Kasım 1924'te kurulan *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, **İsmet Paşa** Hükümeti'nin **Şeyh Sait** ayaklanması nedeniyle çıkarılmış olan *Takriri Sükun (düzenin sağlanması) Yasası*'na dayanılarak, 3 Haziran 1925'te, *"irticayı körükleme"* gerekçesiyle kapatıldı. 1926'da *İzmir Suikastı*'nı inceleyen İstiklâl Mahkemesi, partinin çok sayıda milletvekili ve üyesini tutukladı. Mahkeme; **Kazım Karabekir**, **Ali Fuat Cebesoy**, **Refet Bele** ve **Cafer Tayyar Eğilmez** dışındaki diğer milletvekillerini suçlu bularak çeşitli cezalara çarptırdı. **İsmail Canbolat**, **Ahmet Şükrü**, **Abidin Bey**, **Halis Turgut**, **Rüştü Paşa** ve Eskişehir Milletvekili **Arif Bey** idam edildi [118]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasında Başbakan olarak birinci derecede etkili olan **İsmet İnönü**'nün, sonraki dönemlerde kapatmayla ilgili olarak yaptığı yorumlar ilginçtir. 1939 yılında CHP Trabzon milletvekili olan ve 1954-1957 dışında, ölümüne dek milletvekili kalan **Faik Ahmet Barutçu** (1894-1959), *Siyasi Anılar 1939-1954* adlı yapıtında, **İnönü**'nün yorumlarını aktarır. **Barutçu**'ya göre **İnönü**, **Atatürk** öldükten sonra konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: *"Şeyh Sait isyanı bizi korkuttuğu için, yeni olan inkilabı koruma düşüncesiyle Terakkiperver Partiyi kapattık.. Hata ettik. Kapatmasaydık demokratik gelenek şimdi yerleşmiş olacaktı."* [119]

Serbest Cumhuriyet Fırkası

Serbest Fırka'yı, partiden çok *sosyal bir deneme*, bir tür *kamuoyu yoklaması* saymak gerekir. 1930 yılına gelindiğinde devrimlerin önemli bölümü tamamlanmış, dünyadaki ekonomik durgunluğa karşın istikrarlı bir büyüme gerçekleştirilmiş ve toplumsal ilerleme yönünde çok önemli gelişmeler sağlanmıştı. Türkiye henüz bir sanayi toplumu olmaktan uzaktı, ama bu amaç için tutarlı ve gerçekçi bir kalkınma programı belirlenmiş, bu yolda başarılı işler yapılmıştı; yapılmaya devam ediliyordu. Ankara'nın siyasi saygınlığı ve otoritesi, içte ve dışta çok yüksekti.

Yeni devlet, her alanda örgütlenmiş, siyasi sistem oturmuştu.

Atatürk, o günlerde Paris Büyükelçisi olan gençlik arkadaşı **Fethi Okyar**'a, 1930 Temmuzu'nda yeni bir parti kurma önerisi yaptı. Türk siyasi tarihinde 3,5 aylık bir ömrü olan *Serbest Cumhuriyet Fırkası* bu öneri üzerine ortaya çıktı. Yeni fırka düşüncesi, bu düşüncenin yaşama geçirilişi ve süresi başta **Fethi Okyar** olmak üzere hemen herkes için, beklenmeyen bir gelişmeydi.

Atatürk'ün bu girişimle ne düşündüğü, ne yapmak istediği ve neyi amaçladığı, bu konularda bir açıklama yapılmadığı için, yalnızca o günlerde değil bugün de, ortak bir kanı, bir görüş birliği oluşmadı. Kimi araştırmacılar, **Atatürk**'ün **İnönü** ile birlikte, *"ülkede çok partili siyasi sisteme geçme zamanının geldiğini düşündüklerini"* ve *"samimi oldukları bu düşünce yönünde"* girişimde bulunduklarını, ancak *"irtica ve anarşik durumun ortaya çıkması"* üzerine partiyi kapattıklarını ileri sürdü.[120] Bir başka yoruma göre; **Atatürk,** aynı 1920 Mayıs'ında kurdurduğu *Türkiye Komünist Fırkası*'nda olduğu gibi, denetimi altında tuttuğu bir parti girişiminde bulunmuştur. Bunun için, başta **Fethi Okyar** olmak üzere güvendiği insanların öncülüğünde *Serbest Fırka* girişimini başlatmıştır.

Serbest Fırka girişiminin amacı, oturmuş gibi görünen yönetim işleyişini, halkın görüşüne baş vurarak sınamaktır. İrtica başta olmak üzere rejime karşı tehlike oluşturacak bir olumsuzlukla karşılaşılmazsa, Cumhuriyet'in temel ilkelerinden ödün vermeyen yeni bir parti kurmanın denemesi yapılmıştır. Oy vererek hükümet değiştirme alışkanlığı, halkı siyaseten rahatlatacak ve rejim için tehlike oluşturmayan iki parti, birbiriyle yarışarak ülkeyi sırayla yönetecekti.

Bir başka görüş, iki partili sistemin *"Atatürk'ün en büyük ideali"* olduğunu ileri sürer. Onlara göre, **Atatürk** *"Serbest Fırka oluşumuna büyük bir samimiyetle girişmiş, ancak başta İnönü ve Recep Peker olmak üzere Cumhuriyet Halk*

Fırkası'nın ileri gelenleri, ortaya çıkan olayları büyüterek "onu bu düşüncesinden vaz geçirmiştir."[121]

Atatürk'ün, Cumhuriyet'e ve onun gücünü oluşturan devlete karşı duyarlılığını bilenler, ikinci yorumun gerçeği daha çok yansıttığını kabul etmişlerdir. **Fethi Okyar**'ın önce özendirilmesi, siyasi ve maddi destek verilmesi, daha sonra araya mesafe konularak desteğin çekilmesi; Serbest Fırka girişiminin, halkın siyasi tepkisini saptamak için düşünülen bir deneme eylemi olduğu görüşünü güçlendirmektedir. Başlangıçta yapılan görüşmelere göre, **Atatürk** *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın Başkanı olarak, *Serbest Fırka*'yı siyasi rakip sayarak karşısına geçmeyecek, **Fethi Okyar** ise, laiklik başta olmak üzere Cumhuriyet'in temel ilkelerine karşı herhangi bir gelişmeye izin vermeyecekti. Bu tür girişimler ortaya çıkarsa, anında etkisizleştirilecekti. Fırka'nın kurulmasına karar verildiği günlerde, **Atatürk, Fethi Okyar**'a bir mektup yazacak bu mektupta şunları söyleyecektir: *"Memnuniyetle görüyorum ki, laik Cumhuriyet esasında beraberiz. Benim siyasi hayatta daima aradığım ve arayacağım temel budur.. Cumhurbaşkanlığının bana verdiği yüksek ve yasal yetkiyi, hükümete muhalif olan ve olmayan fırkalara karşı eşit ve yansız biçimde kullanacağıma ve laik cumhuriyet esası dahilinde* (kaldığı sürece y.n.) *fırkanızın çalışma ve çabasında herhangi bir engelle karşılaşmayacağına güvenebilirsiniz"* diyecektir.[122]

Mustafa Kemal, kimi Cumhuriyet Halk Fırkası milletvekilini ve yakın çevresini, kızkardeşi **Makbule Atadan** dahil, yeni partiye yönlendirdi. **Nuri Conker, Ahmet Ağaoğlu** (Kars milletvekili), **Talat Bey** (Ankara milletvekili), **Reşit Galip** (Niğde milletvekili), **Mehmet Emin Yurdakul** (Şebinkarahisar milletvekili), **Ali Haydar Uluğ** (İstanbul milletvekili), **İsmail Kakmacı** (Sinop milletvekili), **Tahsin Uzer** (Erzurum milletvekili), **Semih Hızaroğlu** (Bursa milletvekili), **Rasim Öztürk** (Bilecik milletvekili), **Nakiyeddin Yücekök** (Elazığ milletvekili) Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ayrılarak yeni partiye katıldılar.[123]

Serbest Cumhuriyet Fırkası, 12 Ağustos 1930'da resmen kuruldu. *İstanbul basını*, **Atatürk'e** değil ama, *Cumhuriyet Halk Fırkası*'na muhalif olan yeni partiyi, doğal bir yansı (refleks) gibi hemen destekledi. *Son Posta* ve *Yarın* başı çekiyordu. Üstelik bu kez İzmir'in yerel gazeteleri de desteğe katılmışlardı.[124] Fırka, gazete desteğiyle birlikte kimi yörelerde, önemli sayılabilecek genişlikte ilgi gördü. Tutucu kişi ve guruplar, açık ya da örtülü biçimde üyeliğe yöneldi. Fırka içindeki kimi gurupların, olağanın ötesinde bir devingenlik içinde olduğu görülüyordu. **Fethi Okyar**'ın Eylül başında İzmir'e yaptığı parti gezisinde olaylar çıktı. Polis havaya ateş etmek zorunda kaldı, bir çocuk öldü, yaralananlar oldu.

İzmir olaylarından sonra, *Halk Fırkası*'nı destekleyen gazeteler *Serbest Fırka*'ya karşı eleştirilerini arttırdılar. *Cumhuriyet* gazetesinde **Nadir Nadi, Atatürk'e** bir açık mektup yayınladı. "*Serbest Fırka'ya karşı tavır almadığı takdirde Halk Fırkası'nın kendi başının çaresine kendisinin bakacağını*" yazdı. **Atatürk** bu mektuba, aynı gazetede 9 Eylül 1930'da yayımlanan bir mektupla yanıt verdi: "*Ben Cumhuriyet Halk Fırkası'nın genel başkanıyım. Cumhuriyet Fırkası, Anadolu'ya ilk ayak bastığım andan itibaren oluşup benimle çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin doğurduğu bir varlıktır. Bu örgüte o tarihten beri bağlıyım. Bu bağı çözmek için, hiçbir neden ve gerek yoktur ve olamaz. Resmi görevim bitince de Fırkamın başında fiilen çalışmayı sürdüreceğim.*"[125]

Atatürk'ün mektubu, *Serbest Fırka*'ya olan kitlesel yönelişi durdurdu. Artık yeni katılımlar olmuyordu. Fırka, o günlerde yapılan belediye seçimlerinde bir varlık gösteremedi. İl olarak yalnızca Samsun'da seçim kazanılmıştı. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın kapatılmasından sonra kendi iç dünyasına çekilen tutucu muhalefet, *Serbest Fırka*'yla, yeni bir çıkış daha yapmak istemiş, ancak **Atatürk**'ün mektubu üzerine, eski durumuna geri dönmüştü.

Bu dönüş, 1946'daki *Demokrat Parti* girişimine dek sürecektir. İleride Demokrat Parti genel başkanı olacak **Adnan Menderes**'in *Serbest Fırka* Aydın il başkanı olması, bu partinin üye yapısını yansıtan ilginç bir göstergedir.

Serbest Fırka, partiye yönelen tutucu ilgiden ürken ve **Atatürk**'ün başlangıçtaki desteğini yitirdiğini gören **Fethi Okyar** tarafından, 17 Kasım 1930'da kapatıldı. Üç aylık bu parti girişiminden, amaçlanan sonuç alınmış ve Türkiye'nin demokratik ve laik Cumhuriyet rejimini aynı düzeyde koruyacak iki partili siyasi sisteme, henüz hazır olmadığı görülmüştür. Toplumsal varlığını, yenilik karşıtlığı ve dış destekten alan tutucu muhalefet, gücünü koruyordu. Devrim, kendisini koruyacak ekonomik-sosyal gelişmeyi henüz yeterince sağlayamamış, kadrolarını yetiştirememişti. Buna karşın, yüzlerce yılın alışkanlıklarına ve örgütsel deneyime sahip tutucu muhalefet, ustaca gizleyebildiği gücünü koruyordu. *Serbest Fırka* girişimiyle bu gerçek, bir kez daha görülmüştür. 1930'da görülüp önlemi alınan bu durum, 16 yıl sonra gündeme getirilen *Demokrat Parti* girişiminde de ortaya çıkacak, ancak bu kez, *Devrim* öndersiz kaldığı ve girişim dış desteğe bağlı olduğu için, gerekli önlem alınamayacaktır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın program adıyla yayımladığı on bir maddelik belgeye parti programı demek pek olası değildir. **Fethi Okyar**'ın kaleme aldığı[126] 'programda', yüzeysel birkaç siyasi yaklaşım, soyut tümceler halinde sıralanmış ve elli yıldır yinelenen aktarma sözcükler, ekonomik görüş olarak maddeler arasına serpiştirilmiştir. **Fethi Okyar** ve çalışma arkadaşları, ülkenin ekonomik-sosyal çözümlemesini yaparak ulusal kalkınma gereksinimlerine yanıt verecek bir parti programını hazırlayabilecek düzeyde insanlar değildiler. **Okyar**'ın, fırka kurulmadan hemen önce söylediği ve *sağ*'ı, *sol*'u, *liberalizm*'i birbirine karıştıran şu sözler, onun politik bilincinin

bir göstergesidir. *"Ben öteden beri hürriyet taraftarıyım. Bu nedenle benim kuracağım fırka, ancak liberal bir fırka olur... Doğaldır ki böyle bir fırka Halk Fırkası'nın solunda yer alır "*[127]

Program'ın üç maddesinde; *"Cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına"* bağlı kalınacağı, *"vergilerin halkın ekonomik gücünü aşmasına"* izin verilmeyeceği ve *"devletin tasarrufa yöneltilerek"* gelirlerin verimli bir biçimde kullanımının sağlanacağı açıklanıyordu. Sonraki üç madde ekonomik içerikliydi. Bu maddeler, *Jön Türkler*'den beri bilinen görüşleri yineliyordu. *"Liberal bir yol ve buna uygun serbest kambiyo kuru uygulanacak"* bu yolla *"yabancı sermaye girişi teşvik edilecek"*, *"yabancı sermayeyi ürküten zorluk ve güvensizliklere son verilecek"*, *"devlet ve hükümet müdahaleleri reddedilecek"*, ve *"liman tekeli kaldırılacak"* tı.[128] Beşinci maddede dile getirilen ekonomik anlayış, yalnızca Cumhuriyet Halk Fırkası programıyla değil, o dönemde geçerli olan devlet politikasıyla da çelişiyordu. Şöyle söyleniyordu: *"Fırka, vatandaşların refahına, mali ve ekonomik her türlü teşebbüslerine engel olan Hükümet programını kabul etmez. Ülkenin ekonomik hayatının gelişmesinde her türlü teşebbüs, o işi yapanlara aittir."*[129]

Atatürk, görüşlerine uygun düşmemesine karşın, *Serbest Fırka* programına pek karışmamıştır. Ancak devletçiliğe karşı açıktan tavır alan 5.maddeye müdahale etmiş ve bu maddeye, *"Cumhuriyet'in menfaatleri için girişilmesi gereken ekonomik işlerde, kişilerin güçleri yetersiz görüldükçe, devlet doğrudan doğruya girişimde bulunur"* biçiminde bir tümcenin eklenmesini önermiştir. Bu öneri programa girmiştir.[130]

Fethi Okyar'ın *Serbest Fırka* olayı ile ilgili düşünceleri, *"feda edilmeye"* ve siyasi olarak kullanılma inancına dayanan, kırgın duygular içerir. **Atatürk**'ün, *"yeni bir fırka kurdurmakla, yalnızca ülkedeki durumu anlamak, halkın nabzını tutmak ve bunun için de kendisini feda etmek gibi bir kararla"* hareket ettiği kanısındadır.[131] Kanısında haklıdır. **Atatürk**, başlangıçta özendirmesine karşın, Fırka'ya yönelen tutucu hareketi görmüş ve bu girişimin görevini yerine

getirdiğine karar vererek, desteğini çekmiştir. **Fethi Okyar**'a söylediği şu sözler, *Serbest Fırka*'nın kaderini belirlemiştir: *"Serbest Fırka'ya karşı vaziyet almaya ve sizinle mücadele etmeye mecburum."*[132]

Demokrat Parti

Terakkiperver ve *Serbest Fırkalar, devrim*'in gelişimi önünde engel oluşturmaya başladığı an kapatılmış, rejim karşıtlığına dönüşme olasılığı beliren bu girişimler, Cumhuriyet yönetimi için tehlike yaratacak bir güce ulaşmadan önlenmiştir. **Atatürk,** yaşadığı süre içinde, devrim'in korunup geliştirilmesi için, olağanüstü dikkat ve duyarlılık göstermiş; demokratik gelişim isteğiyle *devrim*'in korunması ilkesini, büyük bir başarıyla dengelemişti.

Atatürk'ün sağlığında ve onun öncülüğünde gösterilen kararlılık, 1938'den sonraki geri dönüş sürecinde, özellikle de dış yönlendirmelerin belirleyici olduğu 1945 sonrasında, doğal olarak gösterilemedi. Türkiye, *devrim*'den ödün vermeyi ilke edinen, Batıcı ve tutucu bir anlayışın yönetimi altına girdi, Batı'ya bağlanmayı ilke edinen bu çizgi, siyasetin temeline yerleşti. *Çok partililik* ve *demokrasi* adına yaygınlaştırılan ve dış kaynaklı politikaların sonucu olan uygulamalar, zorluklarla kurulup geliştirilmiş olan yönetim sistemine büyük zarar verdi. **Atatürk**'ün kararlı tavrıyla 1924 ve 1930'da önlenen rejim karşıtlığı, 1946'da, içinde özgürce hareket edebileceği geniş bir alan buldu ve hızla örgütlendi. *Demokrat Parti* bu sürecin, hem geliştirici unsuru hem de sonucuydu.

Demokrat Parti, savaş sonrasında ABD öncülüğünde kurulmakta olan *Yeni Dünya Düzeni*'nin bilinen koşulları içinde ortaya çıktı, ya da bir başka deyişle çıkarıldı. *Cumhuriyet Halk Partisi*'yle aynı sosyal yapıya dayanmak zorundaydı. Türkiye'deki toplumsal yapı, **Atatürk**'ün 1923'te yaptığı sınıfsal saptamaları büyük oranda koruyor ve köylülüğe dayanıyordu. Farklı siyasi partileri gerekli kılacak sınıfsal ayırımlar henüz oluşmamış, uluslaşma sü-

reci henüz tamamlanmamıştı. Adları ve söylemleri ne olursa olsun, birden çok parti, eğer ülke yararına hareket etmek istiyorlarsa, nesnel koşullar gereği aynı programları uygulamak ve aynı siyasi çizgiyi izlemek zorundaydılar. Bu ise, çok partililiği gerekli kılmayan bir siyasal düzen demekti. Cumhuriyet'in ilk on beş yılında sağlanan sıradışı gelişme, böyle bir siyasi düzen içinde elde edilmişti.

CHP ve DP gibi, sosyal tabanı ortak olan partiler, başka sınıf partileriyle karşılaşmadıkları için, birbirleriyle mücadele etmek zorundaydılar. Bu durum, parti mücadelesini, yapay karşıtlıklar içeren kısır bir siyasi çekişme haline sokmuştur. Parti programının belirlediği olağan rekabetin yerini, karalamaya dayanan, oldukça sert, uzlaşmaz bir çatışma almıştır. Çatışmanın sertliği, kitlesel tabanın ortaklığı nedeniyledir. Aynı nitelikte partiler olmalarına karşın, farklı görünerek aynı kitleyi kazanmak zorundadırlar. Toplumsal ilerleme adına bir değeri olmayan kısır çekişme, üstelik dış isteklerle oluşturulan zorlama bir siyasete bağlıysa; sonuç, kaçınılmaz olarak, ulusal haklardan ödün verme ve topluma yabancılaşma olur. Türkiye'de yarım yüzyıldır, *"demokrasi"* ve *"çok partililik"* adına sürdürülen politik düzen ve bu düzen içinde yer alan CHP-DP çatışması, dışa bağlanarak yabancılaşmanın ve kısır çatışmanın belirgin bir örneğidir.

Türk Devrimi'nin örtülü ya da açık biçimde yadsınarak içte ve dışta ödün verme yarışına dönüşen CHP-DP çatışması, tüm sert görünüşüne karşın özellikle dış istekler karşısında, son derece uysal ve uyumlu, ortak bir çizgidir. Yönetim anlayışı, dünya görüşü ve entelektüel düzey olarak, bu iki parti büyük bir benzerlik içindedir. Kitlelere yönelttikleri propagandaların yalnızca niteliği değil, biçimi bile birbirinin aynıdır. Bu biçimiyle çok partililik gelişip güçlenmenin değil, yönetimde zayıflığın ve ulusal birliğe zarar veren yapay bölünmelerin aracı haline

gelmiştir. Çıkarları, gelecek umutları ve sınıfsal öncelikleri nedeniyle birlikte hareket etmek durumunda olan insanlar, yaratılan parti ayırımı nedeniyle, yapay karşıtlıklar içine sokulmuş ve siyasi mücadele adına tam bir kördöğüşü içinde birbirleriyle didişip durmuşlardır.

CHP-DP çatışması, çeyrek yüzyıldır sevinç ve üzüntüde ortak yurttaşlar olarak ulusal birlik istenciyle birleşmiş insanları, maddi temeli olmayan ayırımlarla siyasi düşmanlar haline getirmiştir. Türk toplumunun en belirgin özelliği olan komşuluk, akrabalık, dayanışma duygusu, konukseverlik, arkadaşlık gibi temel gelenekleri önemli oranda zedelenmiştir. Gidilen kahveler, hatta camiler bile ayrılmıştır. Siyasi ilişkiler o denli gerilmiştir ki, insanlar çatışmak için adeta bahane arar hale gelmiştir. 1950-60 arasında yaşanan garip süreci, belki de en iyi biçimde, **Yakup Kadri Karaosmanoğlu** yansıtır. Anılarında, o dönemi sorgularken şunları yazar: *"Elli yaşını geçtikten sonra bile, on dört on beş yaşının his ve gönül tazeliğini taşır gördüğüm şu içli ve romantik Adnan Menderes dahi, birbiri ardısıra şiddet tedbirleriyle özgür düşünceyi her yanından kıskıvrak bağlamak yolunu tutmamış mıydı? Ve onun karşısında temkinli, ölçülü bir devlet adamı olarak tanıdığım İsmet Paşa, gençlik dönemlerinde bile göstermediği bir atılganlık, bir coşkuyla açtığı mücadelede bütün ülkeyi bir savaş meydanına çevirmek üzere değil miydi? Ve iki kişi arasındaki kördöğüşüne katılmaktan kim kurtulabilmişti? O kördöğüşünün sarmadığı hiçbir kent, hiçbir kasaba, hiçbir köy hatta hiçbir dağbaşı bırakılmamıştı. Evlere, okullara, mabetlere kadar yayılmıştı. Evladı babayla, kardeşi kardeşle, dostu dostla saç saça baş başa getirmişti.*

Ortadaki dava neydi? Bu bir fikir mücadelesi miydi? Evet, kuşkusuz bu bir fikir, bir inanç mücadelesiydi. Ama neden böyle bir 'altta kalanın canı çıksın' kavgası biçimine girmişti? Fikirler ve inançlar, zaman zaman neden kompleksler, tepkiler, içgüdüler ve hırslar halini alıyordu? Her iki taraf da birbirine saldırma silahlarını, hürriyet, adalet, demokrasi ve insan hakları gibi yüksek ilkeler adına kullandığını söylüyordu,ama ruhsal

çözümlemeleri seven ve bilen bir kimse için buna inanmak mümkün değildi. İlk çözümlemede, ruhlardaki pis kokuların irinleri dışarıya fışkırıyordu...

Ben gençliğimin en olumlu, en verimli ve en mutlu çağını Atatürk'ün büyük ve ihtişamlı döneminde yaşamış bahtiyarlardan biriydim. Ve şimdi içinde bulunduğum dönemde kendimi, yüksek bir yayladan çukur ve bataklık bir vadiye düşmüş hissediyordum. Bir zamanlar her soluk aldıkça canıma can katan o yayla havasından sonra, buranın mikroplu ikliminden 'habis' bir sıtmaya tutulmuş gibiyim."[133]

1950-1960 arasında siyaset adına yaşanan karmaşa, düşmanlık duyguları geliştirerek Türk toplumuna büyük zarar vermiştir. Kahveleri, okulları, camileri ayırmaya *"selamı sabahı kesmeye"* varan yapay karşıtlıklar, zamansız ve dayanaksız *"iki partili sistemin!"* Türk halkına sunduğu acılı armağanlardı. Sınır konmayan suçlama özgürlüğü "siyasetin" temeli haline gelmişti. Hemen hiçbir değere saygı gösterilmiyor, politikacılar rakiplerini *çılgına döndürmek* için her şeyi yapıyordu. **İsmet İnönü**'nün damadı gazeteci **Metin Toker**'in şu saptaması, o dönemdeki "siyasi" ortamı anlatması bakımından ilgi çekicidir: *"Moskovacılık suçlaması demokrasi tarihimizde ilk kez CHP militanları ve fanatikleri tarafından DP'ye karşı icat edildi. Bunlara göre DP, Moskova'nın emrindeydi. Hatta bazıları bu partinin Ruslar'dan para aldığını iddia edecek kadar ileri gidiyordu. "*[134]

Atatürk'ün ölümüne, yani sekiz yıl önceye dek, dostluk temelinde gelişen Türk-Sovyet ilişkilerinin, *"Moskovacılık"* tanımıyla *"vatana ihaneti"* içeren bir suçlama aracı haline getirilmesi, Türkiye'ye o dönemde yerleşen "çok partililiğin" sonuçlarından biriydi. Türk siyasi tarihine demokrasi savıyla yerleştirilen ilkel bir parlamentarizmin, dış isteğe bağlı olarak ve halka değil, mali güce dayanarak işleyecek biçimde kurulduğu, artık daha kolay görülebilir bir gerçektir. Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen isimlerinden ve **Atatürk**'ün yakın çevresinden **Nadir Nadi**, *Perde Arkası* adlı yapıtında, "çok partililikle" dış yönlendirmeler arasındaki ilişkileri inceler ve şöyle söyler:

"İnönü'nün direktifiyle girişilen tepeden inme demokrasi girişiminde, dış politika kaygılarının rol oynadığına adeta gözümle görmüş gibi inanıyorum. Ruslar'a karşı yalnız kalmamak gerekçesiyle ve Batı demokrasilerinin desteğini kazanmak uğruna bu denemeye girişilmiştir."[135]

Demokrat Parti İstanbul İl Başkanı **Kenan Öner**, "çok partililiğe" geçişteki zorlamaları ele alan, konuya en yakın tanıklardan biridir. *Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi* adlı kitabında geçiş sürecinde yaşanan olayları, kendi açısından irdeler ve bilinmeyen birçok konuya açıklık getirir. Demokrat Parti'nin kuruluşundaki parasal ilişkiler konusunda ileri sürdüğü savlar önemlidir. **Öner**'e göre; *Cumhuriyet Halk Partisi* **Celal Bayar**'a, *"bir muhalefet partisi kurmak için"* çok ısrar etmiş ve bu iş için *"para yardımı bile"* yapmıştır.[136]

Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da kuruldu. Kuruluşun görünürdeki nedeni, dört CHP milletvekilinin (**Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan** ve **Fuat Köprülü**) 1945 Haziranı'nda Meclis'e, *"TBMM'nin hükümeti denetleyebilmesi, Anayasa ile bağdaşmayan yasaların değiştirilmesi ve seçimlerin serbestçe yapılması için"* önerge vermeleriydi. *"Dörtlü takrir"* diye ünlenen önergeleri *"reddedilen"* bu milletvekillerinden üçü CHP'den çıkarıldı, **Celal Bayar** istifa etti. Dört milletvekili, zaman yitirmeden yeni bir parti kurmak için, basın yoluyla muhalefete başladılar. Yaygın olarak, demokrasiye ve çok partililiğe geçiş olarak tanımlanan sürecin biçimsel oluşumu böyle başladı.

Demokrat Parti'nin ilk genel başkanı, Cumhuriyet döneminin etkili isimlerinden **Celal Bayar** oldu. Oysa **Celal Bayar**, daha birkaç yıl önce kendisine **Şemsettin Günaltay** tarafından yapılan yeni bir parti kurma önerisine, *"Hayır, ben yeni bir Miralay Sadık Bey* (Hürriyet ve İtilaf'ın kurucusu y.n.) *olmam"* diyerek reddedecekti. [137] Ayrıca, yeni bir partiye girmeyeceğini **İnönü**'ye de söyle-

mişti. Ancak, daha sonra ne düşündü, nereden nasıl bir güvence aldı ise, yeni partide hem kurucu, hem de genel başkan oldu. **Celal Bayar**'ın *"zorlanarak"* verdiği karar, o günlerin en beklenmedik siyasi olayıydı.[138]

Daha başlangıçta "sert" bir muhalefet yürüteceği anlaşılan *Demokrat Parti*, Nisan 1946'daki belediye seçimlerini boykot etti, ama Temmuz'da yapılan genel seçimlere katılma kararı aldı. Mareşal **Fevzi Çakmak**'ı, listesinden bağımsız aday gösterdi ve örgütlenmesini tamamlayabildiği yerlerde seçime katılarak 62 milletvekili kazandı. Bu sonuç, çoğunluk sisteminin uygulandığı bir seçimde, yeni kurulan bir parti için büyük başarıydı. Buna karşın, seçimden hemen sonra, 465 milletvekilliği için ancak 273 aday gösterebilmiş olmasına[139] ve somut bir kanıta dayanmamasına karşın, *"seçimde hile yapıldığı ve iktidara gelmelerinin önlendiği"* savıyla saldırgan bir siyasi kampanya başlatıldı, mitingler düzenlendi. İstanbul basını, genel olarak *Demokrat Parti*'yi, özel olarak da bu kampanyayı destekledi.

Genel seçimlerden altı ay sonra, 7 Ocak 1947'de Birinci Büyük Kongre düzenlendi ve partinin *"mücadele yöntemleri"* saptandı. Kongre'ye katılan kimi delegeler, Türkiye'nin o günlerde içinde bulunduğu siyasi koşullara uygun düşmeyen bir heyecan ve ataklık içindeydiler. *Devrimden, ihtilalden, hürriyet için ölmekten* söz ediliyor; *"isyanın, ihtilalin bir hak olduğu, bunu BM İnsan Hakları Bildirgesi'nin 13.maddesinin öngördüğü"* ileri sürülüyordu.[140] Özenle hazırlandığı belli olan; konuşmalar, önergeler ve kongre taktikleriyle, delegelere *"büyük bir davaya"* katılmanın coşkusu verilmeye çalışılıyor, parti üyeleri *"çetin bir mücadeleye"* hazır olmaya çağrılıyordu.

Hürriyet Misakı (Özgürlük Andı) adı verilen ve Türk siyasi tarihine bu adla giren ünlü bildiri, bu kongrede kabul edildi. Bildiriyi hazırlayan **Adnan Menderes**'in başkanı olduğu *Ana Sorunlar Komisyonu*, kongre komisyonundan çok, bir *devrim karargahı* havasındaydı. Bir üye bu havayı daha sonra şöyle anlatacaktır: *"Kendimizi Fransız*

İhtilali'nin ilk isyancıları gibi görüyorduk. 1946 seçimlerinde, değil millet olarak, kişi olarak da tahammül edilmesi mümkün olmayan bir zulme uğradığımız kanısındayız. Kimimiz Danton, kimimiz Robespier gibi konuşuyorduk. Daha sonra bize Mareşalin: 'Karılarınızın ırzına geçer gibi reylerinizi çaldılar' diye çıkışacağı bir oy hırsızlığına inanmışız.. Komisyonu etkimiz altına alıyoruz. Toplu harekete geçmek, ayaklanmak ve bütün milleti ayaklandırmaktan söz ediyoruz. Bir komisyon değil, sanki tek bir kibritle parlayacak petrole bulanmış bir bez yumağı gibiyiz."[141]

Haziran 1949'da yapılan İkinci Büyük Kongre, aynı hava içinde, üstelik daha da sertleşerek, hükümete gözdağı veren söylevler, yasadışı tehditler içinde yapıldı. Aradan geçen iki yıl içinde ülkenin birçok yöresinde mitingler yapılmış, yurtiçi-yurtdışı ilişkiler geliştirilmiş ve aşırı bir özgüven havası içine girilmiştir. Birinci Kongre'de kabul edilen *Hürriyet Misakı*'na benzer biçimde, bu kongrede *Husumet Andı (Düşmanlık Andı)* adı verilen ve hükümete verilen bir ültimaton niteliğinde olan bir başka bildiri kabul edildi.

1950'de yapılacak seçimler için izlenecek yol ve yöntemin belirlendiği *Husumet Andı*'nda; *Hürriyet Misakı*'nda dile getirilen konuların hükümet tarafından yeterli ciddiyetle ele alınmadığı, anti-demokratik yasaların değiştirilmediği ve seçim güvenliğini sağlayacak değişikliklerin yapılmadığı dile getiriliyordu. Bildiriye göre, CHP yaklaşan seçimler için *"bir tertip hazırlığı içindedir"* Ancak, *"ayaklanma dahil her yolla"* karşı çıkılacak olan *"tertip"*, ne pahasına olursa olsun önlenecektir. CHP, *"bir ayaklanmayla karşı karşıya olduğunu"* görmeli, adımlarını ona göre atmalıdır. Demokrat Parti, CHP'nin söylediği gibi, *"irtica yanlısı bir parti değildir"*, aksine *"Cumhuriyet Halk Partisi irticayı körükleyen tek kuvvet"* tir. CHP'nin *"dış siyaset tutumu kararsız ve çekingendir"*, *"Türkiye'yi Atlantik Paktı dışında"* bırakmıştır. *Husumet Andı*'nda yazılanlar bunlardır.[142]

İkinci Büyük Kongre'de Türk Ceza Yasası'na göre suç olan konuşmalar yapılır. Ancak, hükümet konuyla il-

gili yasal bir girişimde bulunmaz, **İsmet İnönü**'nün **Celal Bayar**'la görüşmesi ile yetinilir. İzmir Milletvekili **Mehmet Harmandalı** kongrede, *"Oylarımıza tecavüz edenlere, ırz ve namusa tecavüz edenlere yapılan muamelenin aynısı yapılacaktır"* derken; Manisa'nın bayan delegesi **Ümmü Balâ**, *"Gerekirse silah kuşanacağım"* der. Manisa'nın gözleri görmeyen delegesi **Nuri Kuşçuoğlu**'nun sözleri, son derece *"etkileyicidir"* Delegelere, *"Seçim sandığının başında çekilen ızdırabı bir kör görür ve bağırırsa, gözü gören nasıl bağırır ve ne yapar siz düşünün"* diye seslenir. İzmir delegesi **Osman Kapanî** açık bir meydan okumayla; *"Seçim hilelerini bir daha hortlatmayacağız. Önümüzdeki seçimde, hayatlar tehlikeye girmeden hile yapılamayacaktır"* derken, İstanbul Delegesi **Ali Çekiç**, ayaklanmanın gerektiğinde meşru bir hak olduğunu ileri sürer; tehdidini, *"Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirisi'nin 13.maddesi, insanlara zulme karşı isyan hakkını vermiştir"* diyerek meşrulaştırmaya çalışır.[143]

Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerde oyların yüzde 53,3'ünü alarak 487 milletvekilliğinden 408'ini kazanıp iktidara geldi. Arkasında her türlü yasal değişikliği yapabilecek bir meclis çoğunluğu ve Dünya Savaşı sonrası koşullarının yön verdiği dış destek vardı. *Cumhuriyet Halk Partisi*, birçok uluslararası ve özellikle ABD ile değişik ikili anlaşmalar imzalamış, *Demokrat Parti*'ye benzer anlaşmalar için gerekli siyasi ortamı hazırlamıştı. Türkiye'nin uluslararası siyaseti, yaygınca sanıldığı gibi, 1950'den sonraki DP iktidarınca değil, daha önceki CHP hükümetleri tarafından Batı'ya bağlanmıştı. Batı'ya bağlanma şimdi, *Demokrat Parti* tarafından üstelik daha da yaygınlaştırılarak sürdürülecekti.

Cumhuriyet devrimlerini koruyan devrimci bir irade artık yoktu. *Demokrat Parti*'nin yaygın ödüncü tutumuna karşın, *Terakkiperver* ya da *Serbest Fırka*'nın yaşadığı sonla karşılaşma olasılığı pek görülmüyordu. Geçmiş de,

gelecek de artık *Demokrat Parti*'ydi. Bastırılmış duygular, geçmişe dayanan siyasi kinler ve tutucu özlemler hızla yayılıyordu. Bu tür olumsuzluklar CHP döneminde başlamıştı, ama DP döneminde artarak yoğunlaşıyordu. *"Dünyanın en büyük devriminin"* yapıldığı, *"öncekilerle ölçülemeyecek önemde yeni devrimler"* yapılacağı söyleniyor, *Demokrat Parti*'nin *"iki yüz yıl iktidarda kalacağı"* ileri sürülüyordu.[144]

Adnan Menderes, 29 Mayıs 1950'de Meclis'te hükümet programını açıklayan ve önemini belki de hala koruyan bir konuşma yaptı. Konuşmanın önemi, bugün de sürmekte olan **Atatürk** karşıtı bir anlayışın, alışılmadık bir ölçüsüzlük içinde dile getirilmesi ve Kurtuluş Savaşı dahil, Cumhuriyet döneminde yapılan hemen her şeyin yadsınmasıydı. Ulus-devleti hedef alan ve dış isteklere dayanan ekonomik-siyasi bir program, ilk kez bu denli açıklıkla dillendiriliyordu. *Devlete karşı politika*, resmen devlet politikası haline getiriliyordu.

Menderes konuşmasında, 9.Büyük Millet Meclisi'nin, yani milletvekillerinin % 84'ünü DP'lilerin oluşturduğu Meclis'in, Türkler'in milli tarihinde çok ayrı ve önemli bir yeri olacağını söylüyor ve *"Yüksek kurulunuz, tarihimizde ilk kez, milli iradenin tam ve serbest biçimde gerçekleşmesi yoluyla milletin kaderine hakim duruma gelmiştir"* diyordu.[145] *"Milli iradenin" "tam ve serbest"* olarak ***"tarihte ilk kez"*** gerçekleştiğini söylemek; *Müdafaa-i Hukuk, Birinci Meclis ve Kurtuluş Savaşı*'nda, millet iradesinin tam ve serbest olarak gerçekleşmediği anlamına geliyor, onları yadsıyordu.

Menderes geçmişi yadsıyan inancını, konuşmasının biraz ilersinde daha açık olarak dile getirecekti. **Atatürk** dönemi dahil, kendisinden önceki yılların siyasi olarak yitik yıllar olduğunu açıklayacak ve bu yıllarda yürütülen yanlış politikalarla ülke gelişmesinin önlendiğini ileri sürecektir: *"Ülkemizin geniş imkanları ve milletimizin yüksek nitelikleri göz önünde tutulacak olursa,uzun yılların boşuna harcandığı ve hatta ülkenin doğal gelişiminin hatalı ve sa-*

kat politikalarla engellenmiş olduğuna karar vermek gerekir. Milli ve siyasi denetimden uzak bir yönetimin, çok uzun yıllar sürüp gitmesi, birçok hataların yapılmasına, gereksiz harcamalara ve aşırı davranışlara yol açmıştır. Böylece zamanla; müdahaleci,bürokratik ve tekelci bir devlet tipi ortaya çıkmıştır."[146]

Menderes aynı konuşmada, 14 Mayıs seçimlerinin *"bir döneme son veren"* ve *"yeni bir dönem başlatan benzersiz önemde"* bir olay olduğunu, bu seçimlerle, ülkede *"şimdiye kadar yapılanlarla kıyaslanamayacak önemde bir devrimin"* gerçekleştiğini ileri sürer. Konuşmanın sonuna doğru, abartılı savlarını sınırsızca genişletir ve *Demokrat Parti*'nin seçim başarısının o güne dek görülmüş olan *"gelmiş geçmiş bütün devrimlerin en büyük aşaması"* olduğunu ileri sürer.[147] **Şevket Süreyya Aydemir, Menderes**'in 29 Mayıs 1950'de yaptığı Meclis konuşması için şunları söyler: *"Yeni iktidarın ilk gününün, pek iyi başladığı söylenemez. Hem Atatürk'ün, hem gelmiş geçmiş devrimlerin, yalnız hatırlanmayışı değil, bir tür inkâr edilişi, iyi bir başlangıç sayılamazdı. Bu tutum nedeniyle, arkada kalanlarla bütün bağlar kopuyordu; bütün köprüler yıkılıyordu."*[148]

Demokrat Parti ve kurduğu hükümetlerin programları, *Hürriyet ve İtilaf* ya da *Terakkiperver Cumhuriyet Fırka* programlarında açık ifadesini bulan, yüzyıllık tanzimatçı görüşlerin yinelenmesi gibiydi. **Menderes**, ilk hükümet programında; *"devlet işletmelerinin ekonomik olarak verimsiz"* kuruluşlar olduğunu, *"devlet ormancılığının halka ızdırap"* verdiğini bu nedenle *"mevcut sisteme kesinlikle son"* verileceğini, *"devlet harcamalarının asgari hadlere"* çekileceğini söylüyordu. *"Özel teşebbüsün kendisini güven içinde hissedeceği"* önlemler alınacak, *"üretim hayatı devletin zararlı müdahalelerinden ve her tür bürokratik engelden"* kurtarılacak, *"Devlet tekel işletmeciliği en aza"* indirilecekti.[149]

Parti programının 20 ve 21. maddelerinde *yerel yönetimlere yetki devri*, 24. maddede *devletin küçültülmesi*

43.maddede *liberalizm*, 48.maddede *KİT satışları*, 51.maddede devlet tekellerinin *özelleştirilmesi*, 74. maddede ise *iç ve dış borçlanma* gerekliliği ele alınır. 20 ve 21. maddelerde söylenenler şöyledir: *"İl genel meclisleri, özel idareler, belediyeler; bütçelerini düzenleme ve uygulamada olduğu kadar diğer bütün görevlerini yerine getirmede, gereken genişlikte yetkilerle donatılmalıdır... Şehir sınırları içindeki kara ve deniz araçlarının ve ticari işletme niteliğindeki diğer genel hizmet işletmelerinin, belediyelere devrini doğal görüyoruz."*[150]

24.madde, kamu çalışanlarının *"sayıca az, fakat yüksek nitelikli ve verimli"* olması gerektiğini belirtir ve *"memur sayısını artırma yönündeki eğilimlerin önüne geçilmesi kesin bir zorunluluktur"* der. 48. maddede ise şunlar yazılıdır: *"Devlet tarafından kurulmuş olan ve programın 45.maddesinde yazılı niteliklere sahip işletmeler dışında kalan tüm devlet işletmeleri, elverişli koşullarla özel teşebbüse devredilmelidir."*[151] 51.maddedeki anlayış, 48.maddenin hemen aynısıdır: *"Gelir amacıyla kurulmuş olan ve bizzat devlet tarafından işletilen, bu nedenle de ülkede iş hacmini daraltan, hayatı pahalılaştıran tekel fabrikalarının, elverişli koşullarla özel teşebbüs ve özel sermayeye devredilmesinden yanayız."*[152]

İstanbul basını *Demokrat Parti*'yi, kuruluşuyla iktidara gelişi arasındaki dört yıl içinde, giderek artan bir yoğunlukla destekledi. İktidara geldiğinde ise bu desteği, coşku ve yaranma kampanyasına dönüştürdü. Basının 14 Mayıs 1950 seçimlerinden önce yaptığı destek yayınları etkili olmuş, batıcı-dinci oyların *Demokrat Parti*'de toplanması önemli oranda başarılmıştı. İstanbul basınının bugün AKP ve **R.Tayyip Erdoğan**'a yaptığı desteğin hemen aynısı, 1950'lerde Demokrat Parti ve **Adnan Menderes**'e yapılıyordu. *Hürriyet* gazetesinin sahibi **Sedat Simavi**'nin yazdığı başyazı, İstanbul basınının ortak duygularını dile getiriyor ve şöyle söyleniyordu: *"Çok teşekkür ederiz, Celal Bayar bizi yeni bir başbakana kavuşturdu.* (Bayar Cumhurbaş-

kanı olmuş ve hükümeti kurma görevini Menderes'e vermişti y.n.). *Yıllardan beri muşmulalaşmış insanların işe yaramaz uygulamalarını o kadar kanıksamıştık ki, onları eleştirmek bile içimizden gelmezdi. Adnan Menderes'in başbakanlığa getirildiğini duyunca, adeta kulaklarıma inanamadım. Şu anda; taptaze şahsiyetlere, yepyeni bir anlayışa, fedakâr bir cumhurbaşkanına sahibiz. Bütün bunlar, geleceğe güvenle bakmamız için çok güzel fırsatlardır."*[153]

İstanbul basınının *"geleceğe umutla bakmasına"* neden olan Demokrat Parti Hükümeti, işe ordunun üst kademesinde giriştiği büyük bir tasfiye hareketiyle başladı. O günlerde, komutanlarının hemen tümü Kurtuluş Savaşı gazisi olan ordunun, **Atatürk**'e bağlılığından çekiniliyor, hükümet kurulduktan bir hafta sonra 6 Haziran 1950'de, geleneklere aykırı biçimde, üst düzey komutanlar görevlerinden uzaklaştırılıyordu. Ordudaki tasfiyeler konusunda **Celal Bayar**, *"Bu kesin bir operasyon planıdır. Karşı çıkanlar olsa da bu plan başarılı kılınmalıdır"* derken, **Adnan Menderes**, *"Bu bir 'İkinci Nizam-ı Cedit' planıdır. Gerçekleştirmek iktidarımızın şerefi olacaktır"* diyordu.[154]

Ordudaki tasfiyelerden on gün sonra 16 Haziran'da, ezanın Arapça okunmasına izin verildi. Desteğini aldığı tutucu kesimleri memnun etmek için, radyoda dini yayınlar yapılmasına, köy okullarına din dersi konmasına ve dildeki Türkçeleşmeye son verilmesine karar verildi. Anayasa'nın adı yeniden *"Teşkilat-ı Esasiye Kanunu"* haline getirildi. *Halkevleri* ve *halkodaları* kapatıldı ve mal varlıkları hazineye aktarıldı. **Adnan Menderes,** 4 Mayıs 1951'de Mecliste yaptığı konuşmada, *"Halkevleri, halkodaları faşist anlayış ve düşüncelerin ürünüdür. Bunlar sosyal yapımız içindeki tümüyle gereksiz, boş, geri ve yabancı unsurlardır"* diyordu.[155] Oysa **Menderes,** *Halkevleri*'nin kurucularından biriydi ve 15 yıl bu kuruluşun müfettişliğini yapmıştı. 1930 yılında *Halkevleri*'nin açılış törenlerinde yaptığı konuşmada şunları söylemişti: *"Milletimizin yükselmesi yolunda her şeyi gören ve sezen büyük Gazi, sosyal yaşantımızda çok derin bir boşluğu ve çok şiddetli ihtiyacı görmüş ve bu boşluğu*

doldurmak için Halkevlerinin temellerini atma şerefini de kazanmıştır."[156]

Menderes, 1930'larda aşırı övgülerle *"her şeyi gören Gazi"* olarak göklere çıkardığı **Atatürk**'ü, başbakan olduktan sonra yok saymaya, giderek karşı çıkmağa başladı. Gerçek karşıtlığı, kabul ettiği ve uyguladığı programlarla yapıyor, ancak söz ve açıklamalarla açıkça dile getirmekten de çekinmiyordu. Yadsımacı savlarını o denli aykırı noktalara ulaştırmıştı ki, bu savları duyan kimi parti yöneticileri bile şaşırıp kalıyorlardı. Örneğin bir keresinde, Kurtuluş Savaşı'nın *"Mustafa Kemal'in ihtirası"* yüzünden uzadığını ileri sürmüş, şunları söylemişti: *"Kurtuluş Savaşı diyorsunuz. Bu savaş pekâlâ üç ayda bitebilirdi. Bunun yıllarca uzatılmasına Mustafa Kemal'in yerleşme ihtirasları.. (neden olmuştur y.n.)"*[157]

Menderes'in bu tür açıklamalarından sonra, **Atatürk** karşıtlığı tüm Türkiye'ye yayılan salgın bir hastalık haline geldi. Hakaret dolu saldırılar; bildiriler, gazeteler ve dergilerde, kitlesel toplantılarda, sınırsız bir ölçüsüzlük içinde dile getiriliyor; anıtlar ve heykeller parçalanıyor; Atatürkçü yayın ve kişilere saldırılıyordu. Durum o denli denetlenemez hale gelmişti ki, gelişmelerden ürken Demokrat Parti iktidarı sonunda, *Atatürk'e Karşı İşlenen Suçlar Kanunu*'nu çıkarmak zorunda kaldı.

Demokrat Parti Hükümeti, kuruluşundan iki ay sonra 25 Temmuz 1950'de, kendi içinde aldığı bir kararla, dolaylı bir ABD-Sovyet çatışması olan Kore Savaşı'na katılma kararı aldı. Yurt dışına savaşmak için asker gönderilmesine karşın, Meclis'te karar alınmamış, muhalefete danışılmamış, Türkiye'nin herhangi bir ilişki ve çıkarı olmadığı bir savaşa katılınmıştı. Anayasa'nın açık ihlali olan bu kararın eleştirilmesi, çıkarılan bir yasayla yasaklandı, Kore Savaşı'nı eleştirenlere hapis cezası getirildi. Yolluk ve aylıkları Türk hükümetince ödenerek 5090 kişilik bir

birlik Kore'ye gönderildi. Üç yıl süren savaşlarda 721 asker yitirildi.[158] ABD isteğiyle gerçekleştirilen bu girişim için, hiçbir haklı gerekçe gösterilemedi, yalnızca garip açıklamalar yapıldı. Başbakan Yardımcısı **Samet Ağaoğlu**, *"Kore'de bir avuç kan verdik ama, böylece büyük devletler arasına katıldık"* dedi.[159]

18 Şubat 1952'de NATO'ya girildi. Bu olay, Meclis'te ve İstanbul basınında bir zafer havasıyla kutlandı. Oysa kutlama yapmak bir yana, Birinci Dünya Savaşı'nda orduyu Alman generallerine teslim eden anlayışı ve **Mustafa Kemal**'in bu anlayışa karşı sürdürdüğü muhalefeti bilenler için, kaygı ve üzüntü veren bir gelişme yaşanıyordu. Türkiye'nin ulusal savunmasının ana gücü ordu, bir dış örgütün emrine, üstelik **Atatürk**'ün dostluk ilişkilerinin sürdürülmesini istediği Sovyetler Birliği'ne karşı kullanılmak üzere veriliyordu. Ağustos 1952'de Türkiye'yle Yunanistan'ı içine alan ve Amerikalı bir korgeneralin komutasında, *Güneydoğu Avrupa Kara Kuvvetleri Komutanlığı* kuruldu. Türk Ordusunun orgeneral rütbesindeki komutanları, artık bu korgeneralin emri altındaydılar.[160] Dışişleri Bakanı **Fatin Rüştü Zorlu**, Lizbon'da, Türkiye'nin katıldığı ilk NATO toplantısında yaptığı konuşmada: *"Karşınızda büyük bir istekle ve kayıtsız şartsız işbirliği zihniyetiyle hareket etmeyi ilke edinen bir Türkiye bulacaksınız"* diyordu.[161] **Menderes** daha da ileri gitti ve Türk-Amerikan ilişkilerinden *"ölümsüz dostluk"* diye söz etti. ABD Dışişleri Bakanı **John Fuster Dulles**'in bu sözlerden hemen sonra yaptığı açıklama **Menderes'e** verilen onur kırıcı bir yanıt gibiydi: *"Amerika'nın dostu yok, çıkarı vardır."*[162]

ABD inisiyatifinde Bağdat ve Balkan paktlarına katılındı. Bağımsızlık savaşı veren Tunus, Fas, Cezayir'e karşı sömürgeci devletler desteklendi. Mısır'a karşı, İngiltere'nin yanında yer alındı. Azgelişmiş ülkelerin katıldığı *Bandung Konferansı*'nda Batı'nın savunuculuğu yapıldı. Yabancı sermayenin özendirilmesi için *Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu* ve *Petrol Kanunu* çıkarıldı. Yatırıma dönüşmeyen dış borç alındı ve ağır koşullara bağlanmış

borçlanma, yerleşik bir uygulama haline getirildi. **Adnan Menderes**, 29 Kasım 1955'te Çorlu'da yaptığı konuşmada dış borca dış yardım adı veriyor ve şunları söylüyordu: *"Kıskançlar! Dış yardımı istemeyenler milli kalkınmayı istemeyenlerdir. Kalkınmaya engel olmak isteyenler, milli irade karşısında, karınca gibi ezileceklerdir."*[163]

İsmet İnönü'nün başlattığı ikili anlaşmalar, kapsamı ve uygulama alanları genişletilerek sürdürüldü. Sayısı ve niteliği bugün bile bilinmeyen bu anlaşmalardan en önemlisi, tam metni açıklanmamış olan 5 Mart 1959 anlaşmasıdır. Anlaşmanın basına sızan bölümlerinde, görünen kadarıyla anlam bozukluğu içeren karışık tümceler ve yoruma bağlı, net olmayan ifadelerle, çok ciddi yükümlülükler altına giriliyor, ABD'ye Türkiye'ye askeri müdahale yetkisi veriliyordu. Ana sözleşmenin giriş bölümünde Amerika Birleşik Devletleri'ne, *"Türkiye'nin siyasi bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne karşı yapılacak* ***her türlü tehdidi*** *çok ciddi bir biçimde tetkik etmek.."* gibi bir görev veriliyor, sonraki altı maddede ise ABD'nin *"doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak; tecavüz, sızma, yıkıcı faaliyet, sivil saldırı,* ***dolaylı saldırı*** *hallerinde.."* Türkiye'ye müdahale etmesi kabul ediliyordu.[164] *"Dolaysız saldırı"*, *"dolaylı saldırı"*, *"tecavüz"* ve özellikle *"sivil saldırı"* gibi kavramların ne anlama geldiği açıkça tanımlanmamış, bunlar Amerikalılar'ın yorumuna bırakılmıştı. Dışişleri Bakanı **Fatin Rüştü Zorlu**, 4 Nisan 1960'da bu gerçeği kabul edecek ve yaptığı açıklamada *"bu konulardaki takdir hakkının Amerikalılara ait olduğunu"* söyleyecektir.[165]

Demokrat Parti, 27 Mayıs 1960 devrimiyle iktidardan uzaklaştırıldı; yöneticileri ve milletvekilleri tutuklandı. Parti, 29 Eylül 1960'ta, asliye mahkemesi kararıyla kapatıldı. Yassıada'da yapılan yargılamalar sonucunda, yönetici ve milletvekillerinin büyük çoğunluğu çeşitli hapis cezalarına, Başbakan **Adnan Menderes**, Dışişleri Bakanı

Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı **Hasan Polatkan** idam cezasına çarptırıldılar; idam cezaları 17 Eylül 1961 günü yerine getirildi.

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SİYASET VE AYDIN KIRIMI

Batıcılığın Yeni Biçimleri: "İslamcılar", Kürtçüler, "Sosyalistler"

Gazeteci **Süleyman Coşkun**, *Türkiye'de Politika* adlı yapıtında, parti sayılabilecek siyasi örgütlerin ortaya çıkışından 1995 yılına kadar irili-ufaklı, etkili-etkisiz 246 parti kurulduğunu belirtir.[1] 2004'e dek kurulanlarla bu sayı 260'ı aşmış bulunmaktadır. Bugün Türkiye'de yasal olarak varlığını sürdüren 49 (16.04.2004) siyasi parti var.

Anadolu Türklüğünün en sıkıntılı ve zor dönemi olan son yüz yıllık dönem içinde kurulan, *sayıları çok, etkileri az* olan bu partiler, içinde yaşadıkları toplumsal koşullara bağlı olarak, genellikle bilinçsiz ve her zaman yetersiz bir yapılanma içinde oldular. Daha önce Batı'da gelişmiş olan partilerden etkilendikleri için, ülkenin sorunlarıyla bütünleşen bir örgütlenme geleneğine sahip değildiler. Öykünmeci (taklitçi), bu nedenle de halktan kopuktular. Hangi eğilimden olurlarsa olsunlar, yaşanan sorunları çözmek istiyorlar, ancak toplumsal yapıyı, tarihsel kökleriyle ele alıp tanımadıkları ve ekonomik bağımsızlığın önemini yeterince kavrayamadıkları için, başarılı olamıyorlardı. Batı kapitalizminin dünyaya vermek istediği biçimi, yani emperyalizmi çözümleyemedikleri için, ülkenin gelişip güçlenmesi yönünde başarılı olacak kalıcı bir politika öneremiyor, güçlü gördükleri Batı'nın etkisi altına giriyorlardı. Bu tutum, **Atatürk** dönemindeki CHP dışında siyasi parti ya da derneklerin ortak özelliği durumundaydı.

Türkiye siyasi partileri, sayılarının çokluğuna denk düşen bir düşünsel farklılaşma içinde değildirler. Kaba çizgilerle *Batı'ya açıktan özenenler, İslamcılar* ve *etnik ayırımcılar* olarak üç ana gurupta toplanabilirler. Guruplar arasındaki ideolojik ve örgütsel ayrılıklar, çoğu kez uzlaşmaz karşıtlıklar gibi görünse de, gerçekte genel bir benzerlik içindedir. Bunlar, sorunları farklı ele alıyor ve farklı çö-

zümler getiriyor görünürler, ancak dış ilişkilerin belirlediği aynı politikayı uygularlar.

Örgütleri ortaya çıkaran toplumsal yapı, onların siyasi benzerliklerini ya da ayrılıklarını da belirler. Geri kalmışlıktan kaynaklanan yetersizlikler, halkın örgütlenmesine dayanmayan partilerin yöneticilerini, içte ve dışta güçlü olana yöneltir. Siyaseti, mali güçle yürütülebilen bir eylem olarak gören bu tür "yöneticilerin", mali gücün etkisi altına girmemesi olanaksızdır. Bu yöneliş, partilerin bağımsızlığını doğaldır ki yok edecektir. Güce yönelme, bağımlılığı bağımlılık, güce yönelmeyi arttırır. Birbiri içinden çıkan bu ikili süreç, azgelişmiş ülke partilerinin kolay etkilenebilir örgütler haline gelmesinin hem nedeni hem de sonucudur. Mali ve teknolojik gücün günümüzde Batı'da yoğunlaşması, hemen tüm partilerin Batı'ya yönelmesine ve oradan etkilenmesine yol açmaktadır. Bu gelişme, Batı partilerinin daha demokratik olmasından değil, Batı'nın azgelişmiş ülkeler üzerinde kurmuş olduğu ekonomik baskıdandır. Bu nedenle, anti-emperyalist bilinçten yoksun azgelişmiş ülke partilerinin, hangi siyasi eğilim içinde görünürse görünsünler hemen tümü, gerçekte *Batıcı*'dırlar. Türkiye'de; *Batıcı*, *Arapçı* ve *Kürtçü* olarak ortaya çıkan guruplaşmaların ortak özelliği, tanım ve program farklılıklarına karşın, tümünün *Batıcı* olmasıdır. Bunlar değişik biçim ve yöntemlerle etki altına alınmışlar ve bilinçli ya da bilinçsiz olarak Batı'yla uzlaşma temelinde emperyalizmle bütünleşmişlerdir.

Batıcılığı açıktan savunan partiler en geniş gurubu oluşturur. Kendilerinden istenenleri yerine getirmeye her zaman hazırdırlar. Gerek kişisel davranış ve gerekse kurumsal yapılanma olarak tek ölçüt kabul ettikleri Batı'yla, değişik biçimlerde çıkar ilişkisi içindedirler. Kendine güvensizliği ve işbirlikçiliği yayarlar. Bunlara göre; geriliğimiz *"Avrupalı gibi olamadığımız"* içindir, gerilikten kurtul-

mak için *"Batılılaşmak gerekir" "Aydınlanma Batı'dadır, ona gitmek zorundayız", "Batı'dan başka medeniyet yoktur"*, bu medeniyetin *"ekonomik ve sosyal hayatını almak zorundayız."*[2] Bu gurup içinde, ideolojik söylem olarak, Batı'ya karşı gibi görünen ya da öyle olduğunu sananlar, inananlar da vardır. Kimileri, *"Batı dost değildir, karşısındakinin zaafından yararlanmak ister"*[3], *buna izin vermemek için onun gibi olmak gerekir*, der; kimileri de *Batı emperyalizmi işçi sınıfının enternasyonalist mücadelesiyle yıkılacaktır*, diye siyasi propaganda yapar.

19.yüzyıl *Jön Türk* örgütleri, *İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf*, 1910'dan beri çalışma yürüten *sosyalist* ve *sosyal demokrat partiler*, **Atatürk** sonrası CHP, *Demokrat Parti, Adalet Partisi, ANAP, Doğru Yol Partisi, SHP, Demokratik Sol Parti* ve *Milliyetçi Hareket Partisi* gibi partiler, bu gurup içine giren Batıcı partilerdir.

Arapçı ya da *İslamcı* partiler, çok farklı amaçlar ve yönelişler içinde görünürler. Din kurallarına uygun bir toplumsal düzen amaçladıkları izlenimi verirler, ancak böyle bir amaç ve istek içinde değildirler. Böyle bir düzeni gerçekleştiremeyeceklerini bilirler. Siyasi ve ona bağlı olarak akçeli çıkar, bunlar için her şeyden önemlidir. Güçlü olanla yani Batı'yla, her zaman uzlaşma eğilimi içindedirler. Bir bölümü, doğrudan Batı yardımıyla örgütlenmiştir. Dinsel kurallara sadık kalıp ilkeli davrananlar ve inançları için mücadele edenler, siyasette çok küçük bir azınlığı oluşturur ve başarılı olamaz. Çıkarcılık, yabancılarla uzlaşma, boyun eğme genel özellikleridir. Dini, siyasete alet etmede ustadırlar. Batı tarafından bu nedenle desteklenirler ve ulus-devlet karşıtlığı için kullanılırlar. Batı değil, Arap kültürünü savunuyor görünürler, ama siyasi ve ekonomik olarak Batı'yla birlikte hareket ederler. *Arapçılık*'ları, dini siyaset için kullanmanın aracıdır.

İslamcı partilere göre; *"İslam dünyası kalkınmak için Batı'ya muhtaçtır"*, ancak önemli olan *"Batı'dan nelerin alınacağıdır"* Batı, *"Bedevi bir kavmi yeryüzünün en ileri devleti haline getiren"* İslam medeniyetinden üstün değildir, *"ahlak*

ve maneviyat olarak" ondan geridir. Batı'nın *"ahlak ve maneviyat olarak geriliğinin nedeni laikliktir"* Bu nedenle, *"maddileşip makinalaşarak adalet ve hakkaniyetten yoksun"* hale gelmiş Batı'dan *"siyasi prensipler"* özellikle de laiklik alınamaz. Batı'dan, *"ekonomi usulleri"*, *"maddi alandaki kalkınmalar için gerekli metot ve malzeme"*, borç ve teknik yardım alınabilir. Bunları Batı'dan almak ve kullanmak gereklidir.[4]

Cumhuriyet'ten önce kurulan; *Osmanlı Ahrar Fırkası* (1908), *İttihadı Muhammedi Fırkası* (1909), *Heyeti Müttefikai Osmaniye Cemiyeti* (1909), *Fedakârani Millet Cemiyeti* (1908), *Teali İslam Cemiyeti* (1919) ile Cumhuriyetten sonra kurulan, *İslam Koruma Partisi* (1946), *Sosyal Adalet Partisi* (1946), *Arıtma Koruma Partisi* (1946), *Türk Muhafazakar Partisi* (1947), *İslam Demokrat Partisi* (1951), *Milli Nizam Partisi* (1970), *Milli Selamet Partisi* (1972), *Refah Partisi* (1983), *Fazilet Partisi* (1998), *Saadet Partisi* (2000), *Adalet ve Kalkınma Partisi* (2002) bu tür "İslamcı" partilerdir.[5]

Ayırımcılığı amaçlayan etnik kökenli partiler başlangıçta, Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki hemen tüm milliyetleri kapsıyordu. *Rumcu, Ermenici, Arapçı, Slavcı, Arnavutçu* ve *Kürtçü* örgütler, İmparatorluğun parçalanmasına dek varlıklarını sürdürdüler. Bunların büyük bölümü Cumhuriyetle birlikte ortadan kaldırıldı. Yalnızca *Kürtçü* parti ve örgütler, önce gizli, daha sonra gizli ya da açık çalışmalarına devam ettiler. *Kürt Teali Cemiyeti, Rızgari Partisi, Türkiye Kürdistanı Demokrat Partisi, Türkiye Kürt Talebe Cemiyeti, Devrimci Doğu Kültür Ocakları, Kawa, Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi, PKK-KADEK, Halkın Emek Partisi* (HEP), *ÖZEP, ÖZDEP, DEP, HADEP* bu tür yasal ya da yasadışı partilerdir.[6]

Etnik kökenli partilerde dikkat çeken özellik, Cumhuriyet'e dek tüm azınlık guruplarının partileşmiş olmasına karşın, Türklüğü yüceltmeyi amaç edinen *Türkçü* bir partinin kurulmamış olmasıdır. 19.yüzyıl sonlarında *Türkçüler* ortaya çıkmaya başlamış, ancak bunlar, bir parti içinde örgütlenememişlerdir. Devlet örgütlerinde yönetici olarak yer alamamışlar, tersine **Atatürk**'ten sonra, *Atatürk-*

çüler ve bağımsızlıktan yana olan guruplarla birlikte devlet tarafından en çok kovuşturulan kesim olmuşlardır. Türkçü görünmelerine karşın, *Türkçülük*'ü *Arapçılık* içinde eritmeye çalışan *Türk-İslam sentezci*'ler, *Türkçülük* hareketi içinde yer alamazlar.

Atatürk öldükten sonra *Atatürkçüler*'e yönelik siyasi tasfiyenin hemen ardından, *Türkçüler*'e karşı bir hareket başlatıldı. CHP Hükümeti, 1944 yılında **Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan, Reha Oğuz, Alparslan Türkeş,** olmak üzere 23 ileri gelen *Türkçüyü* tutukladı ve ciddi bir kanıt ortaya koyamadan topluca yargıladı.[7] Hemen arkasından 1944 ve 1946'da *"sosyalistler"* tutuklandı; *Türkiye Sosyalist Partisi* ve *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi* kapatıldı.

Özgürlük ve *demokrasi* sözverileriyle (vaadleriyle) iktidara gelen *Demokrat Parti* aynı tutumu, etki alanını genişleterek sürdürdü. Önce ordudaki **Atatürkçüler**'i topluca emekli etti; hemen sonra büyük *"komünist"* tutuklaması yaptı (1951) [8]; ardından 2 Ocak 1953'te, *"ırk esasına göre cemiyet kurma"* suçlamasıyla *Türk Milliyetçileri Derneği*'ni kapattı. *27 Mayıs*'tan sonra iktidara gelen *Milli Birlik Komitesi*'nin davranışı da farklı değildi. 27 Kasım 1960'da, 14 üyesini *Komite*'den çıkardı ve emekli ederek yurt dışına gönderdi. Tasfiye edilenler içinde Türkçüler çoğunluktaydı, ama içlerinde **Muzaffer Karan** gibi 1965'te *İşçi Partisi*'nden milletvekili olan kişiler de vardı.[9]

Talat Aydemir'in 21-22 Mayıs 1963'te, İnönü Hükümetini devirme girişiminde bulunması üzerine geniş tutuklamalar yapıldı, hareketin öncüleri idam edildi. Harp Okulu öğrencilerinin tümü, okullarından atıldılar.[10] 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinden sonra ordudan yüzlerce *Atatürkçü* subay atıldı, bir kısmı işkence görerek tutuklandı.[11] 12 Eylül Darbesi'nden sonra binlerce *devrimci* ve *ülkücü* birlikte tutuklanarak çeşitli hapis cezalarına çarptırıldılar. Her iki kesimden 517 kişiye idam cezası verildi.

Bunlardan 18'i *devrimci*, 8'i *ülkücü* olmak üzere, 26'sının cezası infaz edildi.[12] **Atatürk**'ün ölümünden sonra sanki görünmez bir el, Türkiye'nin sorunlarına kendi dünya görüşleri açısından, ama kesinlikle ülke ve toplum çıkarlarını gözeterek ele alan ne kadar kişi, gurup ya da örgüt varsa, bunları tasfiye etmeye yönelmişti. *Atatürkçüler*'e, *Sosyalistler*'e ve *Türkçüler*'e yöneltilen sistemli baskı **Atatürk** öldükten sonra, devlet politikası olmuş; kişiselliği aşıp ülke yararı için siyaset yapmak, yasası olmayan bir suç haline getirilmişti.

"İslamcı" bir parti, Cumhuriyet tarihinde ilk kez 1974'te Cumhuriyet Halk Partisi-Milli Selamet Partisi koalisyonuyla iktidara geldi. **İsmet İnönü**'ün 1938'de Cumhurbaşkanı olmasıyla başlayan, İslamcılığıyla tanınan **Şemsettin Günaltay**'ın 1949'da Başbakan olmasıyla hız kazanan ve 1974'e dek süren süreç sonunda, *"İslamcılar"*, *Cumhuriyet Halk Partisi* ve daha yoğun olarak *Adalet Partisi* içinde siyaset yaptılar. Bu dönemlerde yasal parti kurma gücünde olmadıkları için, parti olarak değil, kendilerini gizleyerek, guruplar halinde yasal partiler içinde çalışıyorlardı. **Necmettin Erbakan**, kurduğu *Milli Selamet* ve *Refah* partileriyle, hem başka partiler içinde çalışma dönemine son verdi, hem de 1974'de CHP, 1974-1978'de AP ve MHP, 1996'da *Doğru Yol Partisi*'yle yaptığı koalisyonlarla hükümete girmeyi başardı. *İslamcı* partilere Cumhuriyet Devleti içinde yasallık kazandırdı. **Necmettin Erbakan**'ın sağladığı birikim üzerine kurulan ve *Batıcı İslamcılar*'ın son örneği olan *Adalet ve Kalkınma Partisi*, Kasım 2002'de, Meclis'teki milletvekillerinin üçte ikisini alarak iktidara geldi. Bu gelişme, *"İslamcılar"*ın 19.yüzyıldan beri elde ettiği en büyük politik başarıdır.

Yüz yılı aşkın süredir politik eylem içinde olan *"İslamcılar"*, parti çalışmasını, kendilerinin açıkça yapamadıkları dönemlerde, *"doğru ve haklı olmayan* (batıl) *bir dü-*

zenle bütünleşmek"[13] olduğunu ileri sürerek eleştiriyorlardı. Partilerin, Müslümanları bölmeyi amaçlayan *"nifak"* araçları olduğunu söylüyorlar[14], ama fırsatını buldukları an siyasi çalışma içine giriyorlardı. 1911'de *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nın, *İttihat ve Terakki* iktidarını devirme başarısını göstermesi; onları, üstelik yoğun biçimde, parti çalışmalarına yöneltti. 1922'ye dek bu yönde çaba harcadılar. Cumhuriyet'in ilk on beş yılında, yasal çalışma olanağı bulamadıkları için gizli çalıştılar. Ancak Türkiye'de dış etkinin, özellikle ABD etkisinin arttığı 1945'ten sonra, önce başka partiler içinde çalıştılar, daha sonra kendi partilerini kurdular.

Batıcı-İslamcı partiler, 20.yüzyılla birlikte ortaya çıktılar. Diğer tüm partiler gibi, ekonomik yarar için siyasi güç peşindeydiler. Güçleri, toplumsal gönenç ve ulusal bilincin gerilediği dönemlerde artıyor, toplumsal varsıllığın artması durumunda azalıyordu. Kitleler yoksullaştıkça, içine kapalı edilgen kalabalıklar haline geliyor ve bu partilere yöneliyordu. Halkın çaresizliğinden güç aldıkları için, aynı amaç peşindeki emperyalist politikalarla kolayca uzlaşıyor ve bu uzlaşmayı kendilerine *iman*'la bağladıkları yandaşlarına anlatmakta hiç de zorluk çekmiyorlardı. Çıkara dayalı siyasi amaçlar için *"her yolu meşru"* sayıyorlar, güçlüye yönelmekten başka hiçbir ilkeye bağlı kalmıyorlardı. *"İlke"* den çok *"akçe"*ye önem veriyorlar, bu nedenle de *"İslamcı"* tanımını belki de en az hak eden siyasi bir hareket haline geliyorlardı.

'İslamcı' partiler, *"batıl"* saydıkları Batı'yla uzlaşmanın kuramsal dayanaklarını, dönemin ve koşulların değişkenliğine bağlı olarak "her zaman ve her biçimde" hazırlamışlardır. *"İlerleme"*, *"zamana uyma"*, *"yenileme-yenilenme* (tecdid-teceddüd)" söylemlerinin "dinsel" dayanaklarını, gerçeği yansıtmayan *Hadis* yorumlarıyla açıklamak zor değildi. Görünüşte ileri sürülen temel sav, *"İslamı; ahlak, siyaset, ticaret ve eğitimle bir bütün olarak yeniden hayata hakim kılmak"* tı. Bunun için *"artık eskimiş olan bazı temel değerlerin atılıp yerlerine, yeni/ileri değerlerin konulması"* ge-

rekiyordu. Burada dile getirilen *"yeni"* den amaç, Batı değerlerinin kabul edilmesiydi. İşin ilginç yanı 'İslamcılar'ın bu girişimi, *"Kuran ve Hadis'lere dayanan verilerle meşrulaştırmaya çalışmaları ve bunu da büyük ölçüde başarmalarıydı."*[15]

'İslamcılık' hareketleri, ana kaynağa yani Kuran'a dönüşe çok önem veriyor görünseler de, genel bir yaklaşım olarak, 'yenileşmeye' uzak kaldıkları takdirde güçlerini ve varlıklarını yitireceklerini bilmektedirler. İslamcı yazar **İsmail Kara**'ya göre, "İslamcılar" *"iktidar ve egemenlik peşinde oldukları için geriye bakmaktan çok ileriyi düşünmek, şimdiki zamanı öne almak ve sorunlara acil çözümler bulmak"* zorundadırlar. *"İslamcılık"* hareketlerinin her ne kadar *"kaynağa dönüşe önem verdiği"* ve *"içten içe yenilenmeye uzak kaldığı, hatta yenilenmemeyi ilke olarak benimsediği"* kabul edilse de; *"İslamcılar"*, duruma ve koşullara uymada son derece beceriklidirler. Kimi zaman *"yenileşme"* ve *"değişme"* nin ölçüsünü kaçırırlar, görüntü ya da söylemleri ne olursa olsun, *"geçmişten ve geleneklerden"* koparak çok ayrı bir konuma gelirler. **Kara**'nın bu konudaki yorumu şöyledir: *"Evrim düşüncesinin bir ürünü olan ilerlemeye* (terakki) *çok bel bağlamaları, onları büyük ölçüde geçmişten ve gelenekten uzak düşürmüştür. Geçmiş ve gelenek onlar için, ancak ilerlemeye katkısı ölçüsünde bir değere, bir iyiliğe sahiptir ya da değildir."*[16]

"İslamcı" partilerin önemli bir bölümünün, Batı'yla bütünleşerek emperyalizmin işbirlikçisi haline gelmesi, Müslüman ülkelere yöneltilmiş olan küresel stratejinin politik sonuçlarıdır. 19.yüzyıldan gelen, 20.yüzyılda yoğunlaşan küresel yönelme, hemen tüm Batı başkentlerindeki *Müslümanlık İşleri Merkezleri*'nde ana gündemi oluşturur. *"İslamcılar"*ın Batı karşıtı söylemlerinin bir anlamı yoktur. *İslamcılık* akımları, bugün artık açıkça ifade edildiği gibi, *"tarihsel olarak batılılaşma sürecinin dolaysız sonuçlarından birisi"* dir.[17] Araştırmacı **Ahmet Çiğdem**, "İslamcılık" akımlarının gelişimi konusunda şu yargıda bulunuyor: *"İslamcılık, İmparatorluğun çöküşüne ve yeni bir toplumsal düzenin kuruluşuna tanık oldu. Cumhuriyetle birlikte*

üzerinde durduğu zemini kaybederek; yaşayan, somut ve canlı bir (siyasi y.n.) deneyim olma niteliğini yitirdi.. İslamcılığın 1980 sonrasındaki canlanışı.. askeri rejimin, milliyetçi ve sosyalist hareketleri bastırmasıyla ilgili" bir sonuçtu..[18]

Türkiye'de halka ulaşamayan ve dar aydın guruplarıyla sınırlı kalan çok sayıda "sosyalist" parti kurulmuştur. Yüz yıllık uzun bir geçmiş içinde, değişik adlarla kurulan bu partiler, yoğun çalışmalara ve sıkıdüzene (disiplin) dayanan örgütsel ilişkilere karşın, hiçbir dönemde kendilerini halka kabul ettirememişler, ona yabancı kalmışlardır. İşçi sınıfını temel alan bir çalışma yürütmüşler, ancak işçilerin küçük bir azınlığını bile örgütleyememişlerdir. Köylülüğe önem verenler ya da işçi-köylü birlikteliğini öne çıkaranlar olmuş, bunlar da köylüye ulaşamamışlardır. Halkla bütünleşemedikleri için küçük ve etkisiz bir aydın hareketi olarak kalmışlar, kitleselleşemedikleri için, bir türlü bitmeyen kısır çekişmeler içinde sürekli bölünüp parçalanmışlardır.

Kendilerini sosyalist olarak tanımlayan partilerin, halkla bütünleşmemesinin temel nedeni, benimsedikleri ideoloji ve bu ideolojinin Türk toplum yapısıyla uyuşmayan öncelikleridir. Sosyalizm, Batı toplumlarını inceleyen kuramcıların, Batı için öngördükleri bir öğretidir. İncelediği ve görüş geliştirdiği toplumsal çerçeve yalnızca Batı'yı kapsar, Türk toplumuyla örtüşmez, onun gereksinimlerine yanıt vermez. Varlığı için, kapitalizmin gelişmiş olması gerekir. Bu nedenle Türkiye'de kurulmuş olanların sosyalistliği, günümüz koşullarında yalnızca ad düzeyinde kalır. "Sosyalist" çözümlemelerle Türk toplumunun gereksinimleri arasındaki uyuşmazlık, yapısaldır, istemle değiştirilemez. "Sosyalistler" in Türk halkıyla bütünleşememesine neden olan bu gerçek, aynı zamanda, "sosyalist" partileri, *Batıcılık*'ın bir başka kolu haline getirir. Avrupa kapitalizminin yarattığı kültürün ideolojisi olan *libe-*

ralizm'i benimseyip savunanlar ne denli *Batıcı*'ysa, yine kapitalizmin bir ürünü olan sosyalizmi benimseyen "soysalistler" de o denli *Batıcı*'dırlar. Programlarına ve mücadele biçimlerine yansıttıkları kuramsal yaklaşım neredeyse çevirilerden oluşan aktarmalara dayanır. Toplumsal dönüşümü, üstelik sınıfsız topluma gidecek dönüşümü gerçekleştirme savındadırlar. Ancak ne değiştirmek istedikleri Türk toplumunu ne de ideolojisini örnek aldıkları Batı toplumlarını yeterince tanırlar. Sömürü ve baskıya karşıdırlar. Ancak, Batı'nın değer yargılarına dayanan ve toplumsal gerçeklikle örtüşmeyen bu karşıtlık, sonuç getiren somut bir eyleme dönüşemez. Programlaştırılan görüşler sözde kalır, yaşamın canlılığıyla bütünleşemez. *"Dünya işçilerinin birliği"*, *"enternasyonal dayanışma"*, *"küresel başkaldırı"* gibi gösterişli söylemler kullanırlar, ama kendi ülkelerinde, hedef kitleleri olan işçileri bile etkileyemezler. Türkiye'de "sosyalistler" için geçerli olan bu nitelikler, kendilerine *sosyal demokrat* diyenler için de aynısıyla geçerlidir.

Türkiye'nin ilk "sosyalist" partisi olan *Osmanlı Sosyalist Fırkası*, 1910'da İstanbul'da kuruldu. Sosyalist partilerin çalışmaya bu tarihte başladığı kabul edilecek olursa, aradan geçen uzun süreye karşın elde edilen gelişme, yok denecek düzeydedir. Yüz yılda çok sayıda parti kurulmuş, kimileri büyüyüp iktidara gelmiş, yok olanların yerini başkaları almış, ancak hiçbir dönemde hiçbir sosyalist parti, iktidara gelmek bir yana, muhalefet bile olamamıştır. Halktan oy almak kitle desteğinin bir ölçütü ise, "sosyalist" partilerin bir yüzyıllık mücadeleden sonra aldığı oy, yüzde birler düzeyindedir. Onlarca yıllık birikime, bu birikimi sağlayan yoğun mücadelelere ve 'çok güvenilen' bilimsel bir kurama karşın, halktan bu denli uzak kalınmasının bir nedeni olmalıdır. "Sosyalistler" okuyup yazan insanlardır; inançları yönünde özverilidirler; kişisel çıkar ve servet peşinde koşmazlar; örgütlenme deneyimine en çok sahip olanlar onlardır. Bu niteliklere sahip insanlar, yüz yıllık uğraşıya karşın halktan neden destek alamazlar? Bu-

na karşın, örneğin 1919'da **Mustafa Kemal**, yanında yalnızca 16 subayla Samsun'a çıkarak, 3.5 yılda büyük bir ulusal direnişi, 15 yılda büyük bir toplumsal dönüşümü nasıl gerçekleştirebilmektedir.? Bu soruya yanıt verilmesi gerekir.

Sosyalistlerin halktan destek alamamasının nedeni, insan eylemine bağlı (öznel) bir eksiklik değil, toplumsal yapının niteliğiyle ilgili (nesnel) bir sorundur. Gelişen kapitalist ilişkilerin yarattığı sınıfsal çelişkileri çözümlemeğe çalışan sosyalist kuram, hemen aynısıyla kabullenilmiş ve çok farklı konumdaki Türk toplumunda uygulanmaya çalışılmıştır. Üstelik bu girişim, sanayi toplumu haline gelen Batılı ülkelerde bile henüz başarılabilmiş değilken yapılmıştır.

"Sosyalist" örgütlerin kurulmaya başlandığı 20. yüzyıl başlarında Türkiye, sanayisi olmayan, bağlı olarak işçi (proleterya) ve işveren (burjuva) sınıfları olmayan kendine özgü bir ülkedir. Ekonomik bağımlılıklar nedeniyle, yoksulluğa dayanan bir gerilik içindedir; ulus-devlet yapısından yoksundur; emperyalist etki, ülkeyi yarısömürge haline getirmiştir.. Bu koşullarda, *sınıf mücadelesi*'nden, *işçi sınıfı iktidarı*'ndan, *sosyalizm*'den söz etmek, gücünü sanal bir mücadele için harcamaktan başka bir anlama gelmemektedir. "Sosyalistler" bunu yapmıştır.

Mustafa Kemal ise, her şeyden önce ülkenin gerçeklerini saptamış ve gerçeğe uygun, uygulanabilir bir program oluşturarak, halka ulaşmayı temel amaç sayan bir mücadele içine girmiştir. Programı, gerçekçi olduğu için halkın gereksinimleriyle örtüşmüş, bu nedenle kitlelerce desteklenmiştir. Halkın yaşadığı sorunlara ve özlemlerine yanıt veren bir mücadele yürüttüğü için halkla bütünleşmiş, halkla bütünleştiği için de etkili olmuştur. **Atatürk**, gerçekleşme olasılığı bulunmayan soyut programlarla uğraşmamış, toplumunun gelişme isteğine uygun düşen bir mücadele yürütmüştür. Türk "sosyalistleri"yle **Atatürk**'ün arasındaki fark buydu.

Şimdiye dek kurulan "sosyalist" partilerin kimileri

şunlardır: *Osmanlı Sosyalist Fırkası* (1910), *Sosyal Demokrat Fırkası* (1918), *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası* (1919), *Osmanlı Mesai Fırkası* (1919), *Osmanlı Çiftçiler Cemiyeti Fırkası* (1919), *Türkiye Sosyalist Fırkası* (1919), *Amele Fırkası* (1920), *Türkiye Komünist Fırkası* (Bakü-1920), *Halk İstirakiyun Fırkası* (1920), *Müstakil Sosyalist Fırkası* (1922), *Türk Sosyal Demokrat Partisi* (1946), *Türkiye Sosyalist Partisi* (1946), *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partısi* (1946), *Ergenekon İşçi ve Köylü Partisi* (1946), *Demokrat İşçi Partisi* (1950), *Vatan Partisi* (1954), *Sosyalist Parti* (1960), *Türkiye İşçi Partisi* (1961), *Türkiye Sosyalist İşçi Partisi* (1974), *Türkiye İşçi Partisi* (1975), *Türkiye Emekçi Partisi* (1975), *Sosyalist Devrim Partisi* (1975), *Türkiye İşçi Köylü Partisi* (1978), *Türkiye Birleşik Komünist Parti* (1990), *Sosyalist Birlik Partisi* (1991), *Birleşik Sosyalist Parti* (1994), *Özgürlük ve Demokrasi Partisi* (1997)[19]

Türkiye İşçi Partisi (TİP)

Sosyalist Partiler içinde, ülke gerçeklerine yaklaşım ve halka ulaşma konusunda, *Türkiye İşçi Partisi (TİP)*'nin ayrı bir yeri vardır. 1961 yılında on bir sendikacının kurduğu, daha sonra **Mehmet Ali Aybar** başta olmak üzere kimi aydınların katılımıyla güçlenen bu parti, kapatıldığı 1971 yılına dek on yıl boyunca, etkili bir muhalefet yürüttü ve Türk siyasi tarihine, *en fazla kitleselleşen* sosyalist parti olarak geçti. 1965 ve 1969'da katıldığı iki genel seçimde, on beş ve iki milletvekili çıkardı, 1966'da katıldığı senato yenileme seçiminde ise bir senatörlük kazandı.

Türkiye İşçi Partisi'nin yükselme dönemi, **Mehmet Ali Aybar**'ın Genel Başkanlık döneminin 1962-1967 arasındaki ilk beş yılıdır. 1964'te İzmir'de yapılan Birinci Büyük Kongre'de kabul edilen program, ülke sorunlarına yeni yaklaşımlar getiriyor ve Türkiye'nin gerçeklerine ters düşmeyen kimi somut çözümler öneriyordu. Emekçi kitlelere ulaşmanın amaç edinildiği açıklanıyor, başta işçi ve köylüler olmak üzere çalışan kitlelerin sorunlarına çözüm-

ler getiriliyor, Türk halkına yabancı gelmeyen yaklaşımlarla ulusçu önermelerde bulunuluyordu. Program, partili-partisiz bir gurup bilim adamı ve uzmanın katıldığı toplantılarda saptanmıştı. *Anti-emperyalist* ve *anti-feodal* hedeflerin oluşturduğu demokratik açılımlar içeriyor, sosyalizm sözcüğü programda yer almıyordu.[20] Kurtuluş Savaşı'nın ulusal bağımsızlık çizgisi, Cumhuriyet döneminin sosyal devletçiliğiyle birleştirilmişti.

Ayakları yere basan program, 60'lı yılların Türkiyesi için önemli sayılacak oranda ilgi gördü. TİP, aydınlardan ayrı olarak kimi büyük kentlerde işçiler ve yoksul bölgelerde topraksız köylüler tarafından da desteklendi. *Komünizmle Mücadele Dernekleri*'nin yoğun saldırılarına karşın, kısa bir süre içinde Türkiye'nin hemen her ilinde örgütlendi. 1965 genel seçimlerinde, halktan yüzde üç oy aldı. Ancak, TİP'in yükselişi uzun sürmedi. 1968'de Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgal etmesi gerekçe yapılarak başlatılan parti içi çatışma, *Milli Demokratik Devrim-Sosyalist Devrim* tartışmalarıyla ideolojik bir bölünme halini aldı.

Mehmet Ali Aybar Genel Başkanlık'tan ayrıldı. O dönemde çokça yayılan sosyalist düşünceler, partiyi kuruluş dönemindeki çizgiden hızla uzaklaştırarak *"sovyet çizgisinde"* politika yürüten *"ortodoks"* bir "sosyalist" parti haline getirdi. Bir türlü bitmeyen halka uzak ideolojik çatışmalar, partiyi kitlelere yabancılaştırdı ve hızla güç yitirmesine yol açtı. Dış saldırıların yapamadığını iç tartışma sağlamıştı.

Edindiği yeni siyasi çizgi nedeniyle güç yitiren TİP, yeniden güçlenmek için, ayrılıkçı Kürt guruplarına yöneldi ve bunlarla yoğun bir ilişki içine girdi. *Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKD)* ve *Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF)* ile birlikte, Diyarbakır'da gizli olarak kurulmuş olan *Kürdistan Demokratik Partisi (KDP)*'nin de desteğini alarak *Doğu Mitingleri* düzenledi. Bu gelişmeler sonunda, Doğu'dan umduğu oy desteğini bulamadığı gibi, Türk halkı-

nın desteğini de tümden yitirdi. Kapatıldığı zaman, kendiliğinden kapanacak kadar güçsüzleşmişti.

Türkiye İşçi Partisi'nin güçlenmesi ya da güç yitirmesi, her partide olduğu gibi, izlenen politik çizgiye bağlı kalmıştır. Ülke gerçeklerine dayanan program ve çalışma biçimi büyüme nedeni olurken, siyasi yabancılaşmaya yol açacak davranışlar partiyi küçültmüştür. Gelişmeye neden olan çalışmanın temel özelliği, ulusal bağımsızlığa önem verilmesi ve bu öneme bağlı olarak Kurtuluş Savaşı'nın tüm kazanımlarıyla birlikte sahiplenilmesidir. **Aybar**'ın Genel Başkan olduğu dönemde kabul edilen tüzük ve programlarda, *"ulusal bağımsızlığın her şeyin üstünde"* tutulacağı, bütün uluslarla *"Kurtuluş Savaşı Türkiyesi'ne yaraşır biçimde"* barışçı bir dış politika yürütüleceği, *"ilerici aydınlar ve Atatürkçü gençlik"* in *"halkla kader birliği"* yaparak Türkiye'yi gerilikten kurtaracağı söyleniyor, söylenenler parti politikalarına yansıtılıyordu.[21] **Mehmet Ali Aybar**'ın Genel Başkan seçildikten hemen sonra, 8 Şubat 1962'de yaptığı basın açıklaması, *Türkiye İşçi Partisi*'ni başarıya götüren girişimin hangi anlayışla başlatıldığını göstermesi bakımından önemlidir. **Aybar** bu açıklamada şöyle söylüyordu: *"Partimiz, programındaki anlayışı benimseyen herkese, hangi sınıftan olursa olsun açıktır.. Devlet sektörünün ağır bastığı planlı ekonomi düzeninde, özel sektör daha uzun yıllar, ulusal kalkınmamızda yararlı olacağı için korunacak ve teşvik edilecektir Ulusal bağımsızlığımıza zarar vermeyen dış yardımlardan yararlanılacaktır... Ölümsüz Atatürk'ün söylediği gibi, herhangi bir hakkı ancak çalışarak kazanabiliriz... Amacımız, emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı ilk Kurtuluş Savaşı'nı veren Türkiye'yi, her bakımdan tam bağımsız, ülkesi ve ulusu ile bölünmez, halkçı, emekten yana, devletçi, laik, insan haklarına ve sosyal adalete dayanan demokratik bir Cumhuriyet olarak çağdaş uygarlık yolunda hızla ilerlemekdir..."*[22]

Aybar ayrıldıktan sonra, partiye; ülke gerçeklerinden kopuk, özgünlüğü ve yaratıcılığı olmayan, sert söy-

lemli bir anlayış egemen oldu. **Atatürk** ve Kurtuluş Savaşı ile ilgili olumlu değerlendirmeler önce ortadan kalktı sonra açık ya da örtülü, karşıt söylemlere dönüştü. Artık sürekli olarak; *"sınıf mücadelesi"*nden, *"sosyalizm"* den *"faşizm"* den ya da *"enternasyanalizm"* den söz ediliyor, sanayileşmiş Batı ülkelerinde bile tartışılmayan ideolojik konular Türkiye'de tartışılıyordu. 1970'da Genel Başkan olan **Behice Boran**'ın 8 Ocak 1971 günü yaptığı basın açıklaması, TİP'deki ideolojik değişimi ortaya koyan bir belge gibidir. Siyasi yabancılaşmayı, yalnızca anlayış olarak değil, kullanılan dil bakımından da ortaya koyan bu açıklamada, **Boran** şunları söylüyordu: *"Faşizm, parlamenter bir kılığa büründürülmüş ya da üniforma giydirilmiş biçimiyle kapı ağzında boy göstermiştir... Faşizm, burjuva diktatörlüğünün açık teröre dayanan en keskin biçimidir... Faşizmin baş hedefi işçi sınıfıdır.. Faşizm şoven ve ırkçı bir milliyetçiliği körükler... Anayasamız Türk'ün tarifini, Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olmak biçiminde yaptığı ve dil farkı gözetilmeksizin bütün yurttaşları eşit saydığı halde; yurttaşlarımız olan ve sayıları milyonlara varan Kürt halkına ırkçı şoven bir milliyetçilik anlayışıyla baskı yapılmakta, insanlık dışı muameleler reva görülmektedir. Kürt halkının Anayasa'nın tanıdığı demokratik özgürlüklerden, eşitlikten yararlanması önlenmektedir... Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa'nın tanımladığı 'Milli güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcılık etmek üzere gerekli temel görüşleri Bakanlar Kuruluna bildirir' bir kurul olmaktan çıkmış, bütün ülke sorunlarını ele alıp ülkeyi doğrudan yönetmeye yönelmiştir.."*[23]

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)

Türkiye İşçi Partisi'yle hemen aynı dönemde ortaya çıkan *Milliyetçi Hareket Partisi*, özellikle gençlik üzerinde etkili olan ve bu etkiyi Meclis'ten çok Meclis dışında kullanan, eyleme dönük bir örgüttür. MHP'nin ortaya çıkışı, yeni bir parti olarak kurulmasıyla değil, **Alparslan Türkeş**'in arkadaşlarıyla birlikte, başka bir partinin yönetimine gelmesiyle başlar. **Mehmet Ali Aybar** bir gurup

aydınla birlikte nasıl TİP'in yönetimine gelmişse, **Alparslan Türkeş** de bir gurup arkadaşıyla birlikte *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)*'nin yönetimine gelmiştir. *Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği (TKMD)*'nin desteğiyle gerçekleşen bu değişimle, ılımlı bir muhalefet partisi olan CKMP, savaşkan bir siyasi örgüt haline geldi. Yönetim değişikliğinden sonra dört yıl aynı adla çalışan parti, 1969 yılında *Milliyetçi Hareket Partisi* adını aldı ve *12 Eylül* yönetimi tarafından kapatıldığı 16 Ekim 1981'e dek varlığını sürdürdü.

CKMP'nin eylem ve ideolojisine her zaman Genel Başkan **Alparslan Türkeş** yön verdi. Türkeş 1965'de daha sonra niteliği önemli oranda değişerek kitap haline gelecek olan *Dokuz Işık İlkesi* adlı broşürü çıkardı. CKMP'nin programına temel oluşturan bu broşürde; *Milliyetçilik, Ülkücülük, Ahlakçılık, İlimcilik, Toplumculuk, Köycülük, Hürriyetçilik* ve *Şahsiyetçilik, Girişimcilik, Endüstri* ve *Teknikçilik* başlıklarıyla partinin temel görüşleri ortaya konuyor ve Türkiye'nin gelişip güçlenmesi için bu görüşler doğrultusunda ilerlenmesi gerektiği söyleniyordu.

Dokuz Işık İlkesi temel alınarak hazırlanan parti programında, *"Kemalizmin partiye yol gösterdiği"* açıklanıyor, CKMP'nin *"Milliyetçi, demokratik, laik ve yasalara saygılı"* bir parti olduğu söyleniyordu. *"Özgürlük, milliyetçilik, ahlakçılık, toplumculuk, gelişme ve halkçılık, köycülük ve sanayileşme"* partinin temel ilkeleriydi. İlkeleri açıklayan bölümlerde *"milliyetçilik"* ilkesine özel vurgu yapılıyor ve şunlar söyleniyordu: *"Türk milliyetçiliği anti-emperyalist, barışçı, özgürlükçü ve demokratik bir görüştür. Bu nitelikler Türk tarihinden, Türk halkından ve Atatürk'ün düşüncelerinden alınmıştır."*[24]

1965'te kabul edilen program, 1969'a dek, parti eylemine yön veren belge olarak önemini korudu. Ancak, 1969 Adana Kongresi'nde alınan kararlarla, yeni bir yöne-

liş içine girildi ve parti politikası önemli oranda değiştirildi. Örgüt ideolojisine yön veren **Alparslan Türkeş**, yakın çevresinin de etkisiyle, daha önce hiç dile getirmediği görüşler ileri sürdü. Yeni yönelişle; *milliyetçilik, Türkçülük, laiklik, devletçilik* gibi temel konularda, içeriğe yönelik anlayış değişikliği yaşanıyor ve *Atatürkçülük* artık anılmıyordu. *Türkçülüğün* yerini önemli oranda *İslamcılık* alıyor, etnik yapıyla dini inancı birbirine karıştıran *Türk İslam Sentezi* gibi bilimselliği olmayan ve Türk tarihine büyük zarar veren bir kavram getiriliyordu. Kongre'den hemen sonra başlayan süreçle, yönetiminde Adalet Partililerin olduğu *Komünizmle Mücadele Dernekleri*'nin yürüttüğü eylem türü onlardan devralınıyor ve bu eylemler yaygınlaştırılarak sürdürülüyordu. ABD'nin *Yeşil Kuşak* kuramını geliştirdiği ve Türkiye'de anti-Amerikan mücadelenin yükseldiği döneme denk gelen bu değişim, çarpıcı sonuçlarıyla MHP'nin kapatılmasına dek sürecektir.

Alparslan Türkeş, 1961 yılında Cumhuriyet gazetesinden **Cevat Fehmi Başkurt**'la yaptığı görüşmede şunları söylüyordu: *"Atatürk devrimleri yerinde saymadı, aksine geriledi. Din, kıyafet ve en önemlisi anlayış olarak geriledi.. Son zamanlarda Anadolu'yu hiç dolaştınız mı? Çarşafın nasıl kapkara bir yangın halinde bütün yurdu sardığını gördünüz mü? Gerileme yalnız bu alanlarda olmadı. Örneğin Türkçecilikte oldu. Türkçecilik Atatürk'ün bu millete en yararlı armağanlarından biriydi. İhaneti önce, ezanı Arapça okutmakla başlattılar.. Türk camilerinde Türkçe Kuran okunur, Arapça değil"*[25]

Ülkücü kesimden **Hakkı Öznur**, *Ülkücü Hareket* adlı yapıtında, *Dündar Taşer* ve **Ahmet Er** gibi *"milli-İslami hassasiyetleri olan kişiler"* in, *"Türkeş'i de yönlendirerek"*, CKMP'yi *"Kemalist yapıdan milli ve manevi ağırlıklı bir siyasi çizgiye"* getirdiğini söyler. Bu savın doğruluk payı yüksektir. Çünkü, **Alparslan Türkeş**, 1969 Adana Kongresi'nde yaptığı konuşmada, eski düşüncelerini değil, **Ahmet Er**'in bir yıl önce açıkladığı ve *"üçüncü yol"* adını verdiği görüşleri yansıtmıştı. **Ahmet Er**, 1968'deki İstanbul İl Kongresi'nde şunları söylemişti: *"İslam, kişi ve toplum haya-*

tında olduğu gibi, dünya ve kainatta da dengeyi hedef almaktadır. İslam bir ideoloji değil, bir hayat nizamıdır. Kaynağı İslam ve hak olmayan bir hareket başarıya ulaşamaz. Bizim milli hareketimizin kaynağı ve anlayışı da Kuran ve sünnete dayanmaktadır."[26]

Ahmet Er'in dile getirdiği görüşlerle, o dönemde ve daha sonra Washington'dan yapılan açıklamalar ve Türkiye'ye önerilen politikalar arasında büyük benzerlikler vardır. Sistemleştirilerek uygulanan ve temelinde **Atatürk**'e karşıtlığa dayanan *"ılımlı İslam"* anlayışının bulunduğu bu politika, bugün artık toplumsal yaşamın hemen her alanını etkisi altına almıştır. CIA Ortadoğu Direktörü ve ABD Ulusal İstihbarat Konseyi Başkanı **Graham Fuller**'ın yaptığı şu değerlendirmeyle, **Ahmet Er**'in sözleri arasındaki benzerlik şaşırtıcıdır. *"Kemalizm bitti. Dünyadaki bütün liderler gibi o da sonsuza dek yaşayacak ürün veremedi. Oysa İncil ve Kuran hala veriyor. Bu nedenle, kendisine entelektüel güven duyan Türkiye, İslam'ın günlük yaşamdaki yerini almasını yeniden düşünmelidir."*[27]

Ahmet Er'in *Üçüncü Yol* adını verdiği anlayış Adana Kongresi'nde partinin temel ideolojisi haline getirildi ve MHP bu girişimden sonra *Türkçülük*'ten *İslamcılığa* yöneldi. Adana'daki ideolojik değişim, aynı kongrede biçimsel yeniliklerle tamamlandı. *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi* adı, *Milliyetçi Hareket Partisi* olarak değiştirildi. Parti amblemi, Osmanlı'nın üç hilalli bayrağı oldu. *"Tanrı Türkü korusun"* sloganının yerine, *"Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslümanız"* sloganı getirildi. Bu tür sloganlar daha sonra *"Kanımız aksa da zafer İslam'ın"*, *"Çağrımız İslam'da dirilişedir"* ve *"Ya Allah bismillah Allah-ü ekber"* biçimini aldı.[28] Değişiklikler, doğal olarak sancısız olmadı. **Nihal Atsız** başta olmak üzere birçok eski *Türkçü*, değişime tepki gösterdi ve partiden ayrıldı.[29] Ancak, tepki ve istifalar sonucu değiştirmedi ve MHP giderek artan biçimde *"İslamcı"* yanı ağır basan bir parti haline geldi.

Yeni politika yönelişi parti eylemine yön veren girişimler olarak hızla uygulamaya sokuldu. Üyelerin eği-

timi, özellikle gençlere yönelik parti eğitimi, *Türkçülüğü* değil *"İslamcılığı"* öğreten kurslar haline getirildi. Parti yöneticilerinin *"Gençlik Eğitim Kampları"*, basının ise *"Komando Kampları"* adını verdiği etkinliklerde, Kurtuluş Savaşı'ndan, **Atatürk**'ten, emperyalizmden değil, daha çok din konularından, Osmanlı'dan, komünizme karşı mücadelenin zorunluluğundan söz ediliyordu. Yerleşim yerlerinden uzak yerlerde yapılan ve 21 gün süren bu kampların, sıkı düzenle uyulan günlük programı şöyleydi: *"Sabah ezanı ile uyanış, temizlik ve toplu namaz-sabah sporu, dinlenme ve kahvaltı-mehter ve milli marşlarla yürüyüş, öğle namazı-seminer ve konferans-toplu ve bireysel çalışmalar, boks, güreş, judo, karate-ikindi ezanı ve toplu namaz, dinlenme, uyku-kısa yürüyüş, gece tatbikatı için hazırlık, akşam namazı ve akşam yemeği-günlük olaylar, basının eleştirilmesi ve kitap okuma-yatsı namazı ve yatış-belirsiz zamanlarda gece eğitimi için alarm"*[30]

Kimi ülkücü yazarlar, 1969'daki değişimin ideolojik kaynağının, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ve *Anadoluculuk Akımı* adı verilen düşünsel hareket olduğunu söylerler. Bu yargı yanlış değil, eksiktir. 1969 değişimine yön veren temel etmen yerel düşünsel akımlar değil, küresel politikaların Türkiye'ye yaptığı etkidir. *"İslamcı"* görüşleriyle *Anadoluculuk Akımı*, yapılmak istenilen politik değişime uygun düştüğü için, ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır. **İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Mustafa Şakip, Mehmet Erişirgil** gibi isimlerin çıkardığı *Dergah* dergisiyle başlayan, **Mükrimin Halil İnanç, Hilmi Ziya Ülken, İsmail Hami Danişment**'in çıkardığı *Anadolu Mecmuası* ile süren *Anadoluculuk Akımı*, **Nurettin Topçu**'yla gelişmiş ve sistemleştirilmiştir. **Nurettin Topçu,** ülkücü yazar **Hakkı Öznur**'a göre, *"Türkiye'de çeşitli fonksiyonları bulunan milliyetçilik anlayışına karşı çıkan"* ve *"İslam'ın sınırları ve ölçüleri içinde, İslam'a mecz olmuş* (bağlanmış, erimiş,

içine çekilmiş y.n.) *bir Türk milliyetçiliği anlayışını ortaya koyan"* düşünce adamıdır.[31]

Nurettin Topçu, gerçekte kararlı bir **Atatürk** düşmanıdır. **Ziya Gökalp**'i şiddetle eleştirir, onu **Auguste Comte** ve **Emile Durkheim**'in taklitçisi sayar; *"Ziya Gökalp'e karşı olma"* yı ilke haline getirir. *Hareket Dergisi*'nde yazdığı yazılarda, *"Türk milletinin hayat ve kuvvet kaynağı İslam'dır"* der ve İslam öncesi Türk tarihini yadsır. Ona göre, *"Türk milliyetçiliğinin başlangıç tarihi ne 1923'tür ne de milattan öncedir"* Bu tarih, *"Anadolu'nun vatan olmasına yol açan"* 1071'le başlar; *"milli tarih bilinci"* bu tarihten sonra oluşur. **Nurettin Topçu**, *Hareket* dergisinde şunları yazar: *"İslam'la mecz olmuş Anadolu milliyetçiliğinin baş düşmanı Kemalizmdir. Altıok milliyetçiliği; kaba, bozuk, maddeci bir realizm* (gerçekçilik y.n.) *dir. Halkçılığı gerçekte halka düşmanlıktır. Köycülüğü, köylünün üzerinde kurduğu saltanattır. Devrimciliği ilkesizliktir. Laikliği ise din düşmanlığıdır... ırkî tarihimizin bin yıldır İslam'la yoğrulmuş Anadolu Türk'ü için bu tarihten bir ideal çıkarmak imkansızdır... Irk, milletin yerini alamaz. Kendini asırlardır İslam'a adamış bir milletin çocuklarını, kısır, içi boş Türkçülük'le şaşırtmak, koca bir maziyi sonunda bir ırk gurubuna bağlamak, Anadolu Türkü'ne yapılmış en büyük haksızlık olur..."*[32]

Milliyetçi Hareket Partisi, 12 Eylül'den sonra tüm partilerle birlikte kapatıldı (16Ekim 1981) ve mallarına el koyuldu. **Alparslan Türkeş** başta olmak üzere parti yöneticileri tutuklandı; binlerce parti üyesi gözaltına alındı, işkence gördü; Türk Ceza Yasası'nın *"149 ve 146. maddelerindeki cürümleri işlemek"* suçundan dava açıldı ve **Türkeş** 11 yıl hapse mahkum oldu. Beş kişiye idam, dokuz kişiye ömür boyu, iki yüz yirmi bir kişiye de 10 ayla 36 yıl arasında çeşitli hapis cezaları verildi. Karar, Yargıtay Birinci Ceza Dairesince onaylandı (1995).[33]

Yıllarca *devlet*'i savunmuş olan MHP, devlet tarafından, üstelik ağır biçimde cezalandırılmıştı. Bu durum, Sıkıyönetim Mahkemesi iddianamesine, verilen cezalardan daha ağır biçimde yansıtılmıştır. MHP yönetici ve üyeleri, hiç hak etmedikleri bir davranışla karşılaştıklarına inanıyor ve kullanılmışlığın ezikliğini yaşıyorlardı. Uzun yıllar mücadele etmişler, acı çekmişler ve şimdi ceza evlerine doldurulmuşlardı. Onca mücadele bir anda anlamını yitirmişti. İddianamede yapılan suçlamalar o denli ağırdır ki, *devlet* tarafından yapılan bu suçlamalar MHP'liler için, maddi olmaktan çok ruhsal çöküntüye yol açacak manevi bir cezaydı. Şöyle suçlanıyorlardı: *"Anayasal düzenin Cumhuriyetçilik ve demokrasi ilkelerine aykırı olarak, devletin tek kişi tarafından yönetilmesi amacına yönelik değiştirilmesine zor yoluyla kalkışmak, Türkiye ahalisini birbiri aleyhine silahlandırarak toplu kıyıma yönlendirmek, toplu kıyıma neden olmak, bu cürümlere katılmak, TCK'nın 149 ve 146. maddelerinde yazılı cürümleri işlemek için silahlı örgüt oluşturmak."*[34]

12 Eylül'ün, kendilerini *"komünizm tehlikesine karşı devleti koruma"* gibi bir misyonla tanımlayan MHP'yi mahkum etmesi, tabanda yaygın bir kimlik bunalımına yol açmıştır. Parti yönetimine güvenerek ülke yararına olduğuna inandığı ağır bir mücadele içine giren üyeler, özellikle genç olanlar, büyük bir düş kırıklığı yaşayarak siyasi mücadeleden çekildiler. **Alparslan Türkeş** ve parti yöneticileri, mahkemedeki savunmalarında kendilerini, *"düşüncesi iktidarda, kendisi zindanda bir kadro"*[35] olarak ifade ediyordu. *"Komünizmi ezmek"* adına, politik malzeme olarak kullanılmışlar, yıprandıkları anda da bir kenara konmuşlardı. Başını ABD'nin çektiği küresel merkezler, Türkiye'de artık, farklı amaçlar için farklı güçlerle çalışacaktı. Tabanında milliyetçilerin bulunduğu MHP'nin, bu çalışma içinde yeri yoktu.

MHP yönetimlerinin yürüttüğü politikalar ve 12 Eylül'ün uygulamaları sonucu, binlerce yurtsever insan yanlış bir siyasi mücadele içinde yok olup gitti. Parti yöneticileri, ABD'yle ilişkilerin Türkiye için ne denli tehlikeli

olduğunu görmüyor, aksine onun öngördüğü politikaları yürütmenin hem parti, hem de Türkiye açısından yararlı olacağına inanıyordu. ABD, Türkiye'nin vazgeçilmez dostu kabul ediliyordu. **Alparslan Türkeş**'in **Brzezinski**'nin 1980'de Türkiye'ye gelişiyle ilgili yaptığı değerlendirme, bu anlayışın çarpıcı örneklerinden biridir.

Brzezinski, ABD Başkanı **Carter**'in Ulusal Güvenlik Danışmanı'dır. 1980 yılında, darbeden hemen önce Türkiye'ye gelmiş, hükümeti değil Genel Kurmay Başkanı **Kenan Evren**'i muhatap alarak TÜSİAD üyeleriyle birlikte ve ABD adına kendisiyle görüşmüş, ona *"Türkiye'de istikrarlı bir yönetim istiyoruz"* demişti. [36] *"İstikrar"* dan kast edilenin ne olduğu, hem *12 Eylül* uygulamalarında hem de **Brzezinski**'nin daha sonra yayınladığı anılarında görülecektir.

Alparslan Türkeş, Brzezinski'nin Türkiye'ye geldiği günlerde, *Bunalımdan Çıkış Yolu* adlı bir kitap yayımladı. Bu kitapta, ABD ile ilişkiler konusunda görüşlerini açıklıyor, ABD adına *"istikrarlı bir yönetim"* isteyen **Brzezinski** konusunda şunları yazıyordu: *"Carter'in güvenlik müşaviri Brzezinski'nin de bu gerçeği* (Ortadoğu'da Sovyet etkisinin önlenememesi ve buradaki ülkelere Batı'nın güven verememesi y.n.) *dile getirmiş olmasından büyük bir memnuniyet duymaktayız. Resmi görevinin yanında kuvvetli bir ilim adamı olan Brzezinski bazı gazetecilerle yaptığı görüşmede şunları söylemiştir: 'Ortadoğu ülkelerini yalnız bırakarak onları galiba Ruslara yem haline getirdik. Bundan o ülkeler gibi biz de ızdırap duyuyoruz. Fakat Batı, özellikle Amerika, bundan sonra geçmişteki hatalarını tekrarlamayacaktır. Bütün gücümüzle hürriyetçi ülkelerin, gelişme ve güçlenmelerine yardımcı olacağız' Batı'nın, hatalarını Brzezinski kadar görmüş olmasını ve Brzezinski gibi çözüm yollarını farketmiş bulunmasını arzu ediyoruz."*[37]

Türkeş'in *"kuvvetli bir bilim adamı"* dediği **Brzezinski**, Türkiye'deki hemen tüm karışık işlerde parmağı olan ve herhalde MHP davasıyla da yakından ilgilenmiş bir kişidir. Türkiye'ye gelip, **Kenan Evren** ve TUSİAD

üyeleriyle görüştükten kısa bir süre sonra, *12 Eylül* olmuştur.

Siyasi Partilerin Para Kaynakları

Siyasi partilerin, özellikle de iktidar olabilecek partilerin parasal kaynaklarını, gerçek boyutuyla saptayıp incelemek zor değil, herhalde olanaksız bir iştir. Siyasetin her yönüyle paraya bağlandığı bir ortamda, kişisel araştırma bir yana, hiçbir yasal düzenleme, partilere yönelen para akışını tam olarak saptayamaz. Bu durum, yalnızca Türkiye için değil, gelişmiş ülkeler başta olmak üzere, parlamentoculuğun geçerli olduğu hemen tüm ülkeler için de geçerlidir. İngiliz araştırmacı **Herbert E. Alexander**'ın söylediği gibi, *"ilk kaynağı bilinmeden her türlü metaya çevrilebilen para, sonunda siyasi iktidarı ele geçirmeye yarayan bir araç haline dönüşmüş"* tür.[38]

Türkiye'de büyük sermaye güçleriyle, bağlı olarak dışarıyla bütünleşen partilerin parasal kaynağı, önemli oranda kayda geçirilmeyen yasa dışı bağışlardan oluşur. Bunu herkes bilir, ancak kimse kanıtlayamaz. Yasal yardımların ise kuralları bellidir. Üye aidatları, dışardan yapılan bağışlar ya da hazineden yapılacak yardımın sınırları belirlenmiştir. Ancak yasal yardım ve desteğin bir başka türü daha vardır. *Medya*'nın olayları veriş biçimi, haber ve yorumlarda ustalıkla yapılan propaganda, ünlü kişi ve kuruluşların övücü açıklamaları; ücreti, ihaleler, teşvikler ya da borç ertelemeleriyle ödenen, nakte dayalı olmayan dolaylı yardımlardır. Bu tür *"yardım"* ların değeri, belki paradan da yüksektir, ya da bir başka deyişle yapılan her *"yardım"* ın parasal bir karşılığı vardır. Üstelik bunlar tümüyle serbesttir. Görsel basında fazlaca yer almaya ya da yazılı basındaki fotoğrafların veriliş biçimine kimse bir şey diyemez. Gazete yöneticileri, fotoğrafçılarının çektiği bol miktardaki fotoğrafa dayanarak dilediği insanı; çirkin, saldırgan ya da hırçın, dilediğini uysal, kararlı ya da duygulu göstermede çok ustadırlar.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 69, siyasi Partiler Yasası'nın 61.maddesi, partilerin gelir kaynaklarıyla ilgili düzenlemeler getirmiştir. Düzenlemelere göre her parti, gelirini tür ve miktar belirterek, kendisini denetleme yetkisinde bulunan Anayasa Mahkemesi'ne bildirmek zorundadır.Siyasi parti yöneticilerine güvenmeyen anayasa yapıcılar, 1961 ve 1982'de getirdikleri yasal (648 ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Yasası) ve anayasal (65 ve 61. maddeler) önlemlerle, parti gelirlerini denetim altına almaya çalışmışlardır. Ancak *parlamentoculuğun* geçerli olduğu her yerde olduğu gibi, Türkiye'de de, partilerin gelir kaynaklarının denetlenmesinde başarılı olunamamıştır.

1983-1998 yılları arasındaki Anayasa Mahkemesi'ne yapılan parti bildirimlerini inceleyen **Doç.Ömer Faruk Gençkaya** ilginç sonuçlar saptamıştır. **Gençkaya** saptamaları, **Necmettin Erbakan**'ın mahkum olduğu Refah Partisi'nin mali yönden yargılandığı dava tutanaklarıyla birlikte ele alınıp incelenirse, karşılaşılan ilk gerçek; özensiz biçimde hazırlanan bildirimlerin, gerçeğin ne kadarını yansıttığının anlaşılamamasıdır. Ancak, eksik olduğu açıkça belli olan bu bildirimlerde bile, partilere dışardan yapılan *bağışlar, üye ödentileri*'nin çok üzerindedir. 1983'le 1998 arasında kimi partilerde, *bağışlar*'ın toplam parti gelirine oranları şöyledir: ANAP yüzde 20, DYP yüzde 22, RP yüzde 44, CHP yüzde 14, DSP yüzde 23. *Üye ödentileri*'nin toplam gelir içindeki payı ise *bağışlar*'ın çok gerisindedir; ANAP yüzde 1, DYP binde iki, RP yüzde 14, CHP yüzde 4, DSP yüzde 9.[39]

Günümüz siyasi partilerinin hemen tümü, *"devletin küçültülmesini"* ve merkezi devlet yetkilerinin *"yerel yönetimlere"* aktarılması gerektiğini söylerler. Onlara göre devlet, ekonomi ve siyaset başta olmak üzere, güvenlik dışında hiçbir şeye karışmamalıdır. Partiler, bu tür görüşler ileri sürüp bu görüşleri uygulamaya sokarken, yasal olan

parasal gelirlerinin büyük bölümünü devlet hazinesinden alırlar. Kamusal işleyiş açısından olumsuzluklar içeren bu durum, aynı zamanda, *"devleti küçültme"*yi ilke edinen partiler için yanıtlayamayacakları bir çelişkidir. *Devlet, devleti yönetmek için iktidara gelenler tarafından yok edilmekte, üstelik bu iş devletin mali kaynakları kullanılarak yapılmaktadır.* Ortaya çıkan garip durum, bir başka deyişle şöyle açıklanabilir: *Azgelişmiş ülkelerde devlet, devleti "küçültmeyi" ilke edinen partilere yardım etmekle, kendisini yok edecek bir sürece katkı koymaktadır.* Ayrıca, ulusun ortak malı olan *hazine*'den partilere para aktarmak, benimsesin ya da benimsemesin *tüm yurttaşların partilere aidat ödemek zorunda kalması* gibi bir durum ortaya çıkarmaktadır.

1983 seçimlerinden sonra iktidara gelen ANAP Hükümeti 2820 sayılı Siyasi Partiler Yasası'na bir ek madde koyarak, partilere yapılacak *hazine* yardımının kurallarını belirledi. Eşitlik içermeyen belirleme, büyük partileri kayırıyor, küçük partilere herhangi bir parasal yardım yapmıyordu. Yasaya göre, Meclis'te en az üç üyeyle temsil edilen partilerle yüzde 7'den fazla oy alan partiler, aldıkları oy oranında *hazine*'den para alacaklardı. 1999'a dek yedi kez değiştirilen bu maddeye göre; Genel Bütçe Gelirleri "B" cetveli toplamının binde ikisi oranında bütçeye ödenek konulacak, bu ödenek yukarıda belirtilen kurallar içinde partilere dağıtılacaktı.[40]

1984-1999 arasındaki 15 yılda, partilere toplam olarak 11,1 trilyon lira hazine yardımı yapılmıştır.[41] Bu miktar, o yıllarda geçerli olan döviz kurlarına göre 2.24 milyar dolar demektir. Aynı yıllar içinde, partilerin, *hazine yardımı* dahil toplam gelirleri ise 24.5 trilyon lira olmuştur.[42] Rakamların ortaya koyduğu gerçek,siyasi partilerin gösterdiği gelirler içinde *hazine yardımı*'nın büyük bir paya sahip olması ve bu payın yüzde 45.3 gibi çok yüksek bir orana çıkmış olmasıdır. Siyasi partileri güçlü kılan ve üye dayanışmasının göstergesi olan *üye ödentileri*, ortalama olarak yüzde 4'ün altındadır. Devletten alınan yardımın toplam gelirlerin yarıya yakınını oluşturması, bu oranın

bağışlar'la birlikte yüzde 70'leri aşması; siyasi partilerin üyelerinden, halktan, demokrasiden kopuşlarının ve siyasetin *hazır parayla yapılan bir iş* haline gelmesinin göstergesi sayılmalıdır.

Siyasal Partiler Yasası'nda 1988'de yapılan bir değişiklikle, *hazine yardımı*, genel seçim olan yıllarda yüzde 300, mahalli seçim yapılan yıllarda ise yüzde 200 arttırılmıştır.[43] Bu nedenle, 2003 başında yapılan *hazine yardımı*, büyük oranda artarak yalnızca bir yıllık ödeme için 122 trilyon liraya, yani 85,3 milyon dolara çıkmıştır.[44]

Partilerin aldığı *hazine* yardımında, 2003 Ocağı ile 2004 arasındaki dönemde adeta bir patlama yaşandı. Erken seçimin yapıldığı 2003 bütçesi ile yerel seçimlerin yapılacağı 2004 yılı bütçesinde partilere 103,6 + 51,8 olmak üzere toplam 155,4 trilyon lira yani 111,1 milyon dolar ödendi. Bu paranın 67,5 trilyon lirasını tek başına AKP aldı.[45]

Kuralları belirlenerek yasal "hak" haline getirilen *hazine yardımı*, hükümetlerin isteğine göre farklı uygulanabilecek bir işleyişe sahip değildir. Parayı maliye bakanları öder, ama miktar ve ödeme biçimi isteğe göre değiştirilemez. Ancak, AKP'nin oluşturduğu 59.Hükümet, 2004 ödemelerinde o güne dek görülmemiş bir uygulamayla, *hazine yardımı*'nı siyasi baskı aracı olarak kullandı. Kamuoyuna gerekçeli bir açıklama yapmadan, *Genç Parti*'ye bu yardımı ödemedi ve konuyu Anayasa Mahkemesi'ne götürdü. Bu uygulamayla *hazine* yardımı, siyasi baskı aracı olarak kullanılan bir unsur haline de getirilmiş oldu.

Siyasi partilerin gelirlerini giderek artan oranda parti dışından sağlaması, yaygın ve etkili bir siyasi bunalımın yaşandığını gösterir. Halkın ve ülkenin sorunlarını

çözmek için ortaya çıkan partiler, niteliği ve kaynağı ne olursa olsun, aldığı *yardım* oranında halktan ve ülke sorunlarından uzaklaşmaktadır. Çünkü halk, partilerin harcamaya alıştıkları ve giderek yaşamak için zorunlu hale getirdikleri parayı karşılayacak durumda değildir. Paranın belirleyici olduğu bir ortamda, siyaseti de para sahipleri belirleyecek ve bu belirlemede doğal olarak halk yer almayacaktır.

Üye ödentileri, maddi *katkı sağlayacak dayanışma etkinlikleri, bayrak, flama, rozet gibi propaganda malzemesi satışları, parti yayınlarından gelir sağlanması* gibi üyeye yönelik eylemler, hazır paraya alışan yöneticiler için, zaman ayırmaya değmeyen gereksiz işlerdir. Oysa dayanışma ve imeceye dayanan bu tür etkinlikler, partinin halka uzanan ve gücünü ondan almasını sağlayan bağımsızlık araçlarıdır. Siyasi partilerin halktan ve ülke gerçeklerinden uzaklaşması, siyaseti *topluma hizmet* aracı olmaktan çıkarmış ve onu, gelir sağlamak amacıyla yapılan bir meslek haline getirmiştir. Durumun doğal sonucu, partilerin, aynı ülkü çevresinde toplanmış insanların gönüllü olarak bir araya geldiği demokratik kurumlar olmaktan çıkması ve siyasetin çıkar sağlamak için çatışılan bir *arena*'ya dönüşmesidir.

Türkiye'de siyasi partilerin gelir kaynaklarını, tam olarak ortaya çıkarmak olanaksız bir iştir. Bu, en gelişkinleri dahil, başka ülkelerde de böyledir. *Sonuçlar*'dan hareket ederek karar verilecek olursa, iktidar olasılığı bulunan partilerin, halka değil mali güce sahip büyük sermaye guruplarına bağlı olduğu açıkça görülecektir. Partilerin gelirini denetleme girişimleri başarılı olamamaktadır, çünkü denetlenmek istenen olgu bilinememektedir. **Ö.Gençkaya,** bilinmezlikler konusunda şunları söylemektedir: *"Bazı partiler, uzun yıllar il hesaplarını ayrıntılı olarak bildirmemiştir Elimizdeki veriler, özellikle il örgütlerindeki finansman yapısını* ***buzdağının görünen yüzü*** *olarak temsil ettiğini göstermektedir.. Ülkemizde partilerin ve adayların* ***seçim harcamaları****, yasal olarak düzenlenmemiş ve denetlenmemektedir Yerel ve genel seçimlerde bazı adayların, partilerin yıllık bütçelerinin*

birkaç katı harcama yaptıkları basın organlarında yayımlanmıştır. Öte yandan, partilerin Anayasa Mahkemesi'nce denetlenen hesaplarındaki seçim harcamalarına ilişkin bildirimlerin, gerçeği yansıttığını söylemek de olanaksızdır."[46]

Türkiye'de Aydın Kırımı

Şevket Süreyya (Aydemir), Birinci Dünya Savaşı'na yedek subay olarak katılan bir öğretmendir. Savaştan sonra Moskova'da yüksek öğrenim görmüş ve bir komünist olarak döndüğü İstanbul'da tutuklanmıştır. Afyon Cezaevi'nde iki yıl yattıktan sonra, 1927'de çıkarılan afla serbest bırakılır ve doğrudan Ankara'ya gelerek, görev istemiyle Milli Eğitim Bakanlığı'na başvurur. Başvurduğu gün, Teknik Öğretim Genel Müdür Yardımcılığına atanmıştır. Atamayı yapan Müsteşar **Kemal Zaim Sunel**, görevlendirme yazısını imzalarken **Şevket Süreyya**'ya şunları söyler: *"Hangi ülke, çocuklarına bizim ülkemiz kadar muhtaçtır? Hangi millet bizimki kadar fakirdir? Öyle bir işin içindeyiz ki, herkes dağarcığında ne varsa ortaya dökmelidir."*[47]

Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerinde yapılanların gerçek boyutunu kavramak için; girişilen işin başlangıç koşullarını bilmek, ortamı ve olanakları tanımak ve sağlanan gelişmeyi bu bütünlük içinde ele almak gerekir. Geçmişi öğrenip ondan ders almak isteyenler için önemli olan, *nereye gelindiği* değil, *nereden nereye gelindiği*'dir. Geçmişteki olaylara bu biçimde bakılmadığı sürece, başarı ya da başarısızlık olarak ileri sürülecek görüşler nesnel bir değer taşımayacak, havada asılı kişisel savlar olarak kalacaktır. 1920'ler Türkiyesi nasıl bir ülkeydi ? İnsanlar nasıl yaşıyor, neler düşünüyor ve ne yapmak istiyordu ? Yöneticilerin elindeki olanaklar nelerdi ? Hangi iş kiminle, nasıl yapılıyordu ? Bu sorulara yanıt verilmeye kalkılınca, yoksunluklarla dolu, acıklı bir durumla karşılaşılacaktır.

Kurtuluş Savaşı ve sonrasındaki devrimler, bugünün kuşaklarının kavrayamayacağı ya da yeterince kavrayamayacağı kadar güç koşullar ve olanaksızlıklar içinde

başarılmıştır. Güçlüklerin en başta geleni, bilinçli ve eğitimli kadro, yani *aydın* eksikliğidir. Kurtuluş Savaşı süresince Ankara'ya, çoğunluğu subay, ancak bin beş yüz kişi gelmiş, koskoca Osmanlı Ordusundan Ankara direnişine, İnönü Savaşı'na kadar yalnızca beş general katılmıştı. Savaş'ın öncü gücünü oluşturan insanları birleştiren tek ortak nokta, yalnızca yurt sevgisi ve ülkenin kurtarılmasıydı. Farklı eğitim ve kültür yapısına sahiptiler. Önemli bir bölümünün savaş sonrası için herhangi bir öneri ve öngörüsü yoktu. Saltanatın kurtarılıp sürdürüleceğine inananlar çoğunluktaydı. Osmanlıdan *aydın* sayılabilecek bir kadro gelmemiş, var olan az sayıda yetişmiş insan ise savaşlarda yitirilmişti.

Cumhuriyet kurulduğunda, ilçe değil birçok Doğu ilinde, ilkokul dahil hiç okul yoktu. Ülke genelindeki kırk bin köyde, okulu olanların oranı yüzde beş'in altındaydı. Tüm ülkede; ilkokul, ortaokul ve lise olarak toplam 4894 okul vardı. Bu okullarda görev yapan öğretmen sayısı, 1217'si kadın, 10 238'i erkek olmak üzere toplam 11 455'di. Öğretmenlerin çoğunluğu, Osmanlıdan gelen yaşlı, sarıklı hocalardı. 1923-1924 ders yılında, tüm ülkede 23 lise (idadi), 72 ortaokul vardı, ancak bir yıl sonra öğretmen yokluğundan liseler 19'a, ortaokullar 64'e düşmüştü. 20 öğretmen okulu 1924-1925 ders yılında yalnızca 151 mezun vermişti.[48]

1924'de tüm ülkedeki ziraat mühendisi sayısı yalnızca 20'dir. 1920'de yalnızca 260 doktor vardır.[49] mühendis, mimar, eczacı, diş hekimi, tüccar, bankacı, teknisyen ve ekonomist yok denecek kadar azdır. Ticaret, bankacılık ve ulaşım, azınlıklar aracılığıyla yabancıların elindedir. Yabancılar, azınlıklar Türkiye'yi terk ettiğinde, *"Türkler bu işlerden anlamadığı için"* ticaretin, bankacılığın duracağı, *"Türk makinist ve teknisyen olmaması"* nedeniyle de demiryolu ulaşımının yapılamayacağını düşünüyorlardı.

Yetişmiş insan gücü yoksunluğuna karşın, ticaret ya da ulaşımın durması bir yana, 1923-1938 arasındaki on beş yılda, sıradışı bir gelişme ve örneği olmayan bir top-

lumsal dönüşüm sağlandı. Gerçekleştirilmek istenen her yenilik için, önce onu yapacak kadro yetiştiriliyordu. Eğitim düzeyi ve siyasi görüşü ne olursa olsun, okumayazma bilen herkes göreve çağrılıyordu. Yurt dışına öğrenci gönderiliyor, hızlandırılmış kurslarla, örneğin tapu memurları, tarım teknisyenleri, atölye işçileri makinist; ordudaki çavuşlar, köy eğitmenleri haline getiriliyordu. Ülke insanı, eğitim düzeyi ne olursa olsun kesinlikle değerlendiriliyordu. **Kemal Zaim Sunel**'in söylediği gibi *"herkes dağarcığındakini ortaya döküyor"*, kendi gücüne dayanan büyük bir atılım yaşanıyordu. *Yetişmiş insan gücü* ve *aydın* yoksunluğu herkesin coşkuyla katıldığı ulusal bir imeceyle aşılmaya çalışılıyordu.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu 1973'de katıldığı bir açık oturumda, kadro konusunda **Atatürk**'le yaptığı bir görüşmeyi aktarır. *Aydın* yetersizliğinin boyutunu göstermesi bakımından önemli olan bu aktarımda, **Karaosmanoğlu, Atatürk**'ten *"devrimlerin yürümesi için"* devletin Osmanlıdan devralınan tutucu kadrolardan arındırılmasını ister. **Atatürk**, *"başıma iş açma"* diyerek tepki gösterir ve *aydın* yetersizliğini ortaya koyan şu sözleri söyler: *"Ben milli mücadeleye yeşil sarıklı hocalarla başladım. Adam yoktu, bulamadım. Çağırdığımda geldiler mi, bana sadakatle hizmet ettiler mi ? Ettiler... Saltanat hilafeti bile şeyh fetvası ile onlara kaldırttım."*[50]

Atatürk, Cumhuriyet ilkelerine bağlı, yeniliğe açık, ulusal değerlerle donanmış yeni *aydınlar* yetiştirmek için işe, doğal olarak eğitimle başladı. *"Gençlerimize, görecekleri öğrenim sınırı ne olursa olsun onlara, en önce ve herşeyden önce, Türkiye'nin bağımsızlığına,benliğine, milli geleneklerine düşman olan bütün unsurlarla mücadele etmenin gereği öğretilmelidir"* diyordu.[51] Yeni *aydın* türünün yaratılmasına büyük önem veriyor, bu işin gençliğe dayanılarak ve ona iyi

bir eğitim verilerek ancak başarılabileceğini biliyordu. Gençliğe seslenişi ve orduya vasiyeti bu amaçla yazılmıştı.

Ulusal bilinci geliştirmek ve devrimi koruyacak kadroları yetiştirmek için, önce milli eğitim ele alındı ve *"eğitimde birlik"* temel ilke haline getirildi; bu ilkeye uygun programlar geliştirildi. Kent ve köylerde okul yaptırma kampanyaları açıldı. Okuma yazma öğrenerek askerden çavuş olarak terhis olan gençler hızlandırılmış kurslarda eğitilerek, köylerinde okuma-yazma öğretecek eğitmenler haline getirildi. Köylerde üç yıllık ilkokullar açıldı. Köy aydınlanmasını sağlamak ve toprak devrimini gerçekleştirmek amacıyla köy enstitüleri tasarlandı; tasarım daha sonra uygulamaya sokuldu. Ülkenin değişik yörelerinde 21 tane köy enstitüsü açıldı.

Okullardan ayrı olarak, halka yönelik okuma yazma seferberliği başlatıldı ve *millet mektepleri* açıldı. Her yaştan bir milyon kadın ve erkek[52], ders saatlerinden sonra okullara gidiyor, okuma yazma öğreniyordu. Bu kurslardan hemen sonra 1931'de, halkın kültürel düzeyini yükseltmek için *Halkevleri* ve *Halkodaları* açıldı. **Atatürk,** Edirne gezisinde yaptığı açıklamada, *"Ulusçu ve Cumhuriyetçi güçlerin Cumhuriyet Halk Fırkası çevresinde toplanması"* gerektiğini açıklamış[53] ve Halkevleri kurulmaya başlanmıştır.

Kapatılana dek geçen yirmi yıl içinde 478 *Halkevi* ve 4322 *Halkodası* açıldı. Bu örgütlerle, Anadolu'nun en uzak yörelerine ve en küçük birimlerine ulaşan, sıradışı bir *aydınlanma* sağlandı. *Halkevleri*, **Atatürk**'ün ölümüne dek geçen ilk sekiz yıl içinde 23 750 konferans, 12 350 temsil, 9050 konser, 7850 film gösterisi ve 970 sergi gerçekleştirdi. Aynı dönem içinde 2 557 853 yurttaş *Halkevleri* kütüphanelerinden yararlandı, 48 bin yurttaş çeşitli kurslara katıldı, 50 dergi yayımlandı.[54]

Atatürk'ün başlattığı *Anadolu aydınlanması*, etkili olduğu kısa süre içinde, ulusal bilinçle donanmış *aydın* yetiştirmede yeterli olmasa da önemli kazanımlar elde etti. 1945 yılına gelindiğinde yalnızca 4 yıllık köy enstitüleri

döneminde; 1726 ilkokul açılmış; 2757 öğretmen, 604 eğitmen, 163 gezici başöğretmen, 265 gezici sağlık memuru yetişmişti. Köy enstitüleri kendi olanaklarıyla 37 kamyon almış, 6 enstitüde elektrik üretmiş, köylerde 741 işlik, 993 öğretmen evi, 406 bölge okulu, 100 km yol ve 700 ayrı türde bina yapmıştı.[55] Köy enstitüsünü bitiren öğretmenler, **Atatürk**'ün amaçladığı gibi, görevle gittikleri köylere aydınlığı ve uygarlığı götüren *ulusçu aydınlar* haline gelmişlerdi.

İlk Hedef Köy Enstitüleri

Topluma önderlik edecek *aydın* yetiştirmede köy enstitüleri olağanüstü başarılı olmuştu. Anadolu köylerinin okumaya kararlı direngen gençleri, hiçbir zorluktan yılmayarak, köy enstitülerine geliyor, okullarını hem yapıyor hem de buralarda okuyorlardı. 1942-1949 arasında, yani yalnızca 7 yıllık etkin döneminde yetişen 17 bin öğretmenin hemen tümü inanmış yurtseverler, düzeyli *aydınlar*'dı. İçlerinden, yalnızca Türkiye'de değil, ülke dışında da ünlenen yazarlar, ozanlar, düşünürler çıktı. Hem yapıp hem okudukları enstitüler, tümüyle Türkiye'ye özgüydü. Dünyanın birçok ülkesinde örnek alınmış, benzerleri yapılmıştı.

Atatürk'ün öngördüğü enstitülerde, büyük güçlüklerle ona ve devrimlere bağlı Cumhuriyetçi bir kuşak yetiştirilmişti. Gelinen yer, 1920 koşulları göz önüne alındığında, büyük bir başarı sağlandığını gösteriyordu. Ancak, devrimleri koruyup geliştirecek *aydın* yetiştirmek, ne denli başarılı olunursa olunsun, on beş yılda gerçekleştirilecek bir olay değildi. Köy enstitüleriyle sağlanan başarı olağanüstüydü, ama bu okulların yaşamları çok kısa sürmüştü. Kendisini koruyacak kadroları yetiştiremeden kapatılmıştı.

Köy enstitülerinin dünya çapında dikkat çeken başarısının, 1945'ten sonra Türkiye'ye girmeye başlayan ABD'nin dikkatini çekmemesi olası değildi. Nitekim ABD,

o dönemdeki Türk hükümetine 12 adet *"eğitim projesi"* kabul ettirdi ve bu kabulden sonra Türk Milli Eğitim'i çok farklı bir yöne döndü. Köy enstitüleri önce etkisizleştirildi sonra kapatıldı, yerlerine imam hatip okulları açılmaya başlandı.[56] Oysa, korunup geliştirilmesi gereken devrimlerin boyut ve kapsamı çok genişti, Türk ulusunun kalkınıp güçlenmesini amaçlıyordu. Bu nedenle, devrimi koruyacak kadroların, sürekliliği olan bir kararlılık içinde, bağımsızlık düşüncesinden ödün vermeden yetiştirilmesi gerekiyordu. Ancak böyle olmadı. Yeni kadrolar yetiştirmek bir yana, zorluklarla yetiştirilmiş *Devrim*'e inanmış kadrolar, düzenli bir program içinde yönetimlerden uzaklaştırıldılar ve yoğunluğu giderek artan bir baskı altına alındılar.

1939-1960 arası, Türkiye'deki *aydın kırımı*'nın ilk evresidir. **Atatürk**'ün yakın çevresinin yönetimden uzaklaştırılmasıyla başlayan, yazar ve düşünürlerin sudan gerekçelerle tutuklanıp cezalandırıldığı bu dönemin gerçek yükünü, köy enstitüsü çıkışlı öğretmenler çektiler. Mesleklerinde olduğu kadar, düşünsel etkinliklerinde ve hemen tüm eylemlerinde hükümet baskısıyla karşılaştılar. Soruşturuldular, sürüldüler ve tutuklandılar. Yüksek okul mezunu olmalarına karşın (Yüksek Köy Enstitüsü çıkışlılar), bir bölümü yedek subay yapılmadı.[57] Valiler, kaymakamlar, müfettişler, milletvekilleri ve bakanlar, onları hemen her fırsatta suçladılar. Suçlamalar, köy enstitülerinin tümünü kapsıyor, ancak bu işin öncülerine karşı yoğunlaşıyordu. CHP'li Milli Eğitim Bakanları **Reşat Şemsettin Sirer** ve **Tahsin Banguoğlu**, enstitülerin kurucusu **İsmail Hakkı Tonguç**'u, önce Talim Terbiye Kurulu'na sonra Ankara Atatürk Lisesi elişi öğretmenliğine atamıştı. DP'li Bakan **Tevfik İleri** ise, 14 Ağustos 1950'de radyoda yaptığı konuşmada, köy enstitüsü çıkışlılar için, *"Öğretmenler içinde, üç dört yüz kadar komünist bulunmaktadır. Bunları sap-*

tayıp mahkemeye vereceğiz, Milli Eğitim'i bunlardan temizleyeceğim" diyordu.[58]

Köy enstitüsü çıkışlı olanlar başta olmak üzere, hemen tüm ulusçu öğretmenler, yaşamları boyunca bu tür söylemlerle karşılaştılar. Soruşturmalar ve sürgünlerle dolu ve hiç bitmeyen *düşünsel ve fiziksel bir baskı* içinde yaşadılar. Ülkeyi ve halkı sevmek, bu sevgiyi eyleme dönüştürmek, ulusal bağımsızlığı savunmak ya da anti-emperyalist olmak; komünist olmakla eşanlamlı hale getirilmişti. Sırayla yönetime gelen hükümetler, herhalde örneği pek olmayan, sınır konmamış bir düşmanlıkla, kendi öğretmenine saldırıyordu. **Şevket Süreyya Aydemir**, o dönemi şöyle anlatmaktadır: *"Milli Eğitim Bakanlığı, köy enstitülerinin üstüne birden, amansız şüphelerin ve iftiraların bulutlarını gerdi. Haksız müdahaleler, yalnız enstitülü öğretmenlerde değil, bütün öğretmen dünyasında gurur, haysiyet ve cesaret kırıcı duygular yaratıyordu. Birgün bir salonda, enstitülüler için çok ağır suçlamalar yapan bir eğitim müfettişinin konuşma, rapor ve vesikalarını dinlemiştim. Söylenenler eğer doğruysa daha o gün ve o salondan başlayarak, ne kadar köy enstitülü varsa hemen toplanmalı ve tutuklanmaları gerekirdi.."*[59]

Enstitülülere yöneltilen soruşturmalar, suçlamalar ve cezalar, gerçekte Türk Devrimi'ne, bağlı olarak ulusal varlığa zarar veren uygulamalardı. Türkiye'de acıklı bir durum yaşanıyor ve Cumhuriyet'le kurulan devlet, kendisini korumak için yetiştirilen kadroları eziyordu. Roman okumak (Ignazio Silone'nin Fontamara'sı), roman yazmak (Bizim Köy-Mahmut Makal) tutuklama nedeni olabiliyordu. *"Rusya'da aile vardır"* ya da *"enstitüye gelmeden ağanın koyunlarını güdüyordum"* demek, *"derse fazla kitapla girmek"*, *"Doğu'da ağalığın olduğunu"* ileri sürmek soruşturma nedeniydi.[60] 1969'da gerçekleştirilen demokratik bir eylem gerekçe yapılarak, 5000 öğretmene sürgün, 30 bin öğretmene maaş kesimi, 200 öğretmene kıdem indirimi cezası verilmişti.[61] Kayseri'de toplanan *Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) Kurultayı*, bir gurup gerici tarafından basılmış ve bina ateşe verilmişti. Bir bayan öğretmen, elbiseleri

parçalanarak bir kamyona koyulmuş ve Kayseri sokaklarında dolaştırılmıştı. Kurultay yapılan binada kuşatılan öğretmenleri, yakılmaktan son anda ordu birlikleri kurtarmıştı.[62] Sistemli hale gelen baskılar sonucu çalışamaz hale gelen öğretmenler, mesleklerini bırakmaya, yurtdışına işçi olarak gitmeye başladılar. 1965-1969 yılları arasındaki yalnızca beş yılda, 3500 öğretmen meslekten ayrılmış, bunlardan 670'i yurtdışına çalışmaya gitmişti.[63]

Böylesine yoğun bir baskı altına alınan öğretmenlerin tek suçu, *aydın* sorumluluğu duyarak ulusal hakları savunmaları ve Türk Devrimi'ne sahip çıkmalarıydı. TÖS Genel Başkanı **Fakir Baykurt**'un Ulus gazetesine yaptığı açıklama, bunu net olarak ortaya koymaktadır. **Baykurt** şunları söyler: *"Öğretmenler, yetiştirdiği nesillere; devrimleri, yer altı ve yer üstü zenginliklerini , hiç ödün vermeden öğretmektedirler. Bunu yaparken Atatürk, her davranışı ve her sözüyle bizlere biricik rehber olmaktadır."*[64]

Öğretmenler, özellikle de köy enstitüsü çıkışlı olanlar, her türlü baskıyı göğüslediler, baskılardan yılmadılar ve *Türk Devrimi*'yle **Atatürk**'ü gençlere öğretmeyi sürdürdüler. Ulusal hakları savunmada engel tanımadan, zorlu köy koşullarının onlara verdiği dayanıklılıkla saldırıların ağır yüküne katlanmasını biliyorlar ve direniyorlardı. Her koşulda, örgütleniyor ve örgütlüyorlardı. 1948'de, Ankara'da *Türkiye Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği*'ni kurdular. Bu dernek, 1950'de Türkiye *Öğretmenler Dernekleri Milli Birliği*, 1954'de de *Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu* adını alarak genişleyip ülke düzeyine yayıldı. Köy enstitüleri, bu dernekler içinde yer almakla kalmadılar, 1949 yılından sonra *Bölge Köy Öğretmen Dernekleri*'ni kurdular, dergiler çıkardılar. 1961'de yayına başlayan *İmece*, çok uzun yıllar köy öğretmenlerinin sesi olarak varlığını sürdürdü. 27 Mayıs'tan sonra kurulan TÖS, 12 Mart'tan sonra kurulan TÖB-DER, büyük ve etkili kitle örgütleriydiler. İlki 12 Mart 1971, diğeri *12 Eylül*'le birlikte kapatıldı. 12 Eylül'den sonra 20 bin öğretmen işten el çektirildi, yüzlercesi memurluktan çıkarıldı,[65] tutuklandı ya

da işkenceden geçirildi. Yurt dışına çalışmaya gidenler, çoğunlukla bunlardı. Gittikleri yerlerde, çok zor koşullar altında yaşamlarını sürdürmeye çalıştılar. Onların gitmesiyle, yalnız Türk milli eğitimi değil, herhalde ondan daha çok, ulusal bağımsızlık düşüncesi, yani Türk ulusu zarar gördü.

Öğretmen üzerinde kurulan *bitmeyen* baskı, 1940'lı yıllardan beri aralıksız yarım yüzyıl sürerek, *Cumhuriyet*'le kazanılan pek çok değeri yok etmiş ve milli eğitimde bugün yaşanan bozulmayı ortaya çıkarmıştır. Oysa **Atatürk**, *"geleceğin nesillerini yetiştirecek olan"* öğretmenlere büyük önem veriyor, Türkiye'yi kurtuluşa götürecek *"gerçek zaferi"*, öğretmenlerin kazanacağını söylüyordu. Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra, 27 Ekim 1922'de Bursa'da kendisini dinlemek için İstanbul'dan gelen kalabalık bir öğretmen topluluğuna şöyle seslenmişti. *"İstanbul'dan geliyorsunuz. Hoş geldiniz. İstanbul'daki aydınlık ocakların temsilcileri olan yüce topluluğunuz karşısında duyduğum kıvanç sonsuzdur. Yüreklerinizdeki duyguları, kafanızdaki düşünceleri, doğrudan doğruya gözlerinizde ve alınlarınızda okumak, benim için olağanüstü bir mutluluktur. Bu anda, karşınızdaki en içten duygumu izninizle söyleyeyim İsterdim ki çocuk olayım, genç olayım, sizin ışık saçan sınıflarınızda bulunayım. Sizin elinizde gelişeyim. Beni siz yetiştiresiniz. O zaman ulusuma daha yararlı olurdum. Ne yazık ki gerçekleşmesi olanaksız bir istekle karşınızdayım. Bunun yerine sizden başka bir dilekte bulunacağım Bugünün çocuklarını yetiştiriniz. Onları yurda, ulusa yararlı insanlar yapınız. Bunu sizden istiyor ve diliyorum... Eğitimin sağlayacağı bilim ve tekniğin yardımıyla, Türk ulusu, Türk sanatı, Türk ekonomisi, Türk şiir ve yazını bütün incelik ve güzellikleriyle gelişecektir...Hanımefendiler, Efendiler!*

Ordularımızın kazandığı zafer, siz ve sizin ordularınızın zaferi için yalnızca ortam hazırladı. Gerçek zaferi siz kazanacak, siz yaşatacaksınız ve kesinlikle başarıya ulaştıracaksınız.

Ben ve bütün arkadaşlarım sarsılmaz inançla sizi izleyeceğiz ve sizin karşılaşacağınız engelleri kıracağız."[66]

Cumhuriyet öğretmenleri **Atatürk**'ün sözlerine uydular, yurt ve ulus yararına olağanüstü bir inanç sağlamlığı ve üretkenlikle bir büyük kavga içine girdiler; büyük özverilerle, gerilik ve cehaletle savaştılar. Yeni ve aydın bir kuşak yetiştirdiler. Ancak, henüz kendilerini ve *Devrim*'i koruyacak kadar güçlenmeden önderini yitiren bu kuşak, daha sonra hırpalanmaya; hor görülmeye başlandı. *Devrim*'i savunmak, ilkelerini yaşatmak yani devrimci olmak, artık devlet katında hor görülmeyi ve baskı altına alınmayı gerektiren bir eylem haline geldi. Öğretmenler, yarım yüzyıllık bu süre içinde sürüldüler, tutuklandılar hatta öldürüldüler. Ancak yılmadılar. 1922'de kendilerine söylenen sözlere, içten bir bağlılıkla sadık kaldılar, ancak ağır bir bedel ödediler. Onlara ödetilen bedel, yetiştirdikleri *"yeni kuşağa"* da, yani gençlere de yansıtıldı. Onbinlerce genç, üniversite sıralarından alınıp cezaevlerine dolduruldu, işkence gördü, sokak ortalarında öldürüldü. *Atatürkçü, devrimci, ülkücü aydın* bir kuşak adeta yok edildi. 1938-1960 arası *aydın kırımı*'nın ilk evresiydi ve bu *kırım* ağırlaşarak sürecekti.

1938-1960 arasında öğretmenlerden ayrı olarak, yazarlar, şairler, bilim adamları hatta sanatçılar, hiçbir ayırım gözetmeden, üstelik yoğun biçimde baskı görüp eziyet çektiler. Oysa bu yurtsever *aydınlar*, çok güç koşullarda, büyük emeklerle yetişmişlerdi. Nüfusun yalnızca yüzde 10'unun okuma yazma bildiği bir toplumda *aydın* yetiştirmenin ne anlama geldiğini, böyle bir toplumda bir tek *aydın*'ın bile değerinin ne olduğunu, bu işi yapanlar, yani eğitimciler iyi biliyordu. Köy enstitüsü çıkışlı **Hasan Kıyafet** öğretmenin söylediği şu sözler, yurtsever öğretmenin nasıl yetiştiğini, nasıl mücadele ettiğini ve neler çektiğini göstermesi bakımından, oldukça öğreticidir: *"Köy enstitüleri, bizleri başarının tadına doyurmuştu. Bunu ilk kez insan olduğumuzu anımsatarak yaptı. İnsan olduğumuzu önce, ilk kez giydiğimiz ayakkabı, iç çamaşırı gibi yadırgadık. Doğ-*

rusu insan olduğumuzu kabullenmek oldukça güç oldu. Ama tadını aldıktan sonra da peşini bırakmadık. Ölümüne sarıldık insanlığımıza! Ne zormuş insan olmak! Ne tatlıymış insan olmak.. Köy enstitülerini kuruluşlarının 60 yıl ardından daha çok özlüyor ve arıyoruz. Topu topu 7 yıl kadar sürmüş verimli yaşamları. Neredeyse bir ilkokul çocuğunun okul çağı kadar ömrü olmuş. Anadolumuz'un yoğun karanlığından bir yıldız gibi kaymış geçmiş. Yalnız geçerken ısıtmış ortalığı, iz bırakmış. İşte bu nedenledir ki, düşmanı çok olmuş. Sermayesi karanlık olanlar, tez elden mezarını kazmışlar."[67]

"68 Kuşağı"

Cumhuriyet'in ilk kuşak öğretmenleri, **Fakir Baykurt**'un söylediği gibi *"Atatürk'ü her davranışı ve her sözüyle örnek alan"* ve *"ulusal bağımsızlığın bekçiliğini"* yapan bir gençlik yetiştirmeyi başardılar. Üstelik bu gençlik sözle yetinmedi, edindiği bilinç doğrultusunda hiçbir çıkar hesabına girmeden mücadeleye atıldı. Okuyor, tartışıyor ve örgütleniyorlardı. **Atatürk**'ün gençliğe seslenişini ve Bursa söylevini kendilerine rehber alarak eyleme geçtiler. Ülkenin bağımsızlığını yitirdiğini, anti-emperyalist bir savaş sonunda kurulan Cumhuriyet'in savunulması gerektiğini görüyorlardı. Yaşlarının ve konumlarının kaldıramayacağı bir mücadele içine girdiler. Tutuklandılar, ceza yediler, hatta idam edildiler, ama inançlarından hiçbir biçimde ödün vermediler. *68 Kuşağı* adı verilen gençlik hareketi böyle ortaya çıktı

68 Kuşağı ve sürdürdüğü kavganın, destansı bir yanı vardır. Aynı dönemde dünyanın başka yerlerinde ortaya çıkan gençlik hareketlerinden çok farklıydı ve Türk toplumuna özgü, olağanüstü direngen bir mücadele ruhuna sahipti. Yurtsever *aydınlar* haline gelen gençler, yanlışına doğrusuna, önüne arkasına bakmadan çıkarsız ve önyargısız bir atılganlıkla hiçbir kişisel çıkar gözetmeden, *"ülkeyi korumak için"* kendilerini ortaya koyuyordu. 21-22 yaşında genç insanlar, gözünü kırpmadan ölüme gidiyor,

giriştiği kavgada hiçbir engel tanımıyor ve hiçbir şeyden yılmıyordu. Böyle bir şey, dünyanın hiçbir ülkesinde görülmemişti.

68 Kuşağı için çok şey yazılıp söylendi. Yapılanlar ve sonuçları ortada duruyor. Birçok insan o dönemi yaşadı. Dönem için, fazla derine inmeden tek bir tanım yapılacaksa, bu tanım herhalde, *Kurtuluş Savaşı*'na, **Atatürk**'e ve *Cumhuriyet aydınlanması*'na sahip çıkan gençliğin, *ödünsüz bir anti-emperyalist mücadele içine girmesi* biçiminde olmalıdır. Anadolu'nun her yöresine dağılmış olan yurtsever öğretmenlerin yetiştirdiği gençler, üniversitelere geliyor ve sürekli bir öğrenme isteğiyle, hızla bilinçleniyordu. Üniversitelerde adeta bir gençlik aydınlanması yaşanıyordu. Derslerden ayrı olarak, Türk Devrim Tarihi ve Kemalizm başta olmak üzere, yoğun biçimde felsefe, tarih, sosyal bilimler okunuyor; panel ve tartışmalar, kültürel etkinlikler düzenleniyor, gençliğin bilinç düzeyi hızla yükseliyordu.

Üniversiteler, yurtlar, öğrenci pansiyon ya da evlerinin her biri adeta birer tartışma merkeziydi. Gençler, o denli çok bilgi edinmişlerdi ki, kazandıkları özgüvenle kendilerini, ülkeyi yönetenler dahil, herkesten daha bilgili görüyor, bilinç düzeyi olarak özellikle politikacılardan çok ilerde olduklarına inanıyorlardı. Bu inanç, boş bir böbürlenmeyi değil, belli oranda gerçeği yansıtıyordu. Edindikleri bilgi ve bilinç nedeniyle, ülke sorunlarını kavrıyor ve gerçeği yansıtmayan hiçbir politik söze kanmıyorlardı. Ulusal bağımsızlık, hiçbir koşulda ödün verilmeyecek olan temel hedefti. Eyleme dönüşmeyen bilginin onlar için bir değeri yoktu. Düşünceyle eylem kesinlikle bütünleşmeliydi. Bu anlayışla ve gelecekte kendilerini bekleyen güçlükleri bilerek, sonuçlarına aldırış etmeden mücadeleye atıldılar ve onlar da çok ağır bir bedel ödediler.

Gençliğin, Müdafaa-i Hukuk anlayışına ve **Mustafa Kemal**'e bağlı kalarak anti-emperyalist bir yöneliş içine girmesi, doğal olarak kendisini hedef alan tepkiyi de birlikte getirdi Dışarda planlanan ve ülke içinde önceden hazırlanmış olan örgütler, harekete geçirildi ve ulusal bir mücadele içindeki gençlerin üzerine salındı. *Adalet Partisi Gençlik Kolları*, AP'lilerin yönetiminde bulunduğu *Komünizmle Mücadele Dernekleri, İlim Yayma Derneği, Milli Türk Talebe Birliği* gibi örgütler saldırılarda başı çekiyor, kolluk kuvvetleri bunlara dolaylı-dolaysız destek veriyordu. Atatürkçü çizgide yasal eylemler düzenleyen gençler, *dinsizlik ve ahlaksızlık* anlamında ve küfür olarak kullanılan *komünistlik* suçlamasıyla suçlanıyor, *öldürülmelerini* isteyen çağrılar yapılıyordu. Bir kısım basında yoğun ve ilkel bir yalan kampanyası sürekli hale getirilmişti. *"Komünistlerin ortalıkta kol gezdiği, milliyetçi-mukaddesatçıları kesecekleri, ailelerinin ırzına geçecekleri"* söyleniyor, sürekli olarak *"komünistlerin Allah'a inanmadıkları, Türkler'in düşmanı olduğu ve bunların birbirlerinin karısıyla, bacısıyla serbestçe yatıp kalktığı"* ileri sürülüyordu.[68] Halkı *cihad* (din için savaş)'a çağıran *"İslamcı"* gazeteler *"koşulları ortaya çıktığında cihadın Müslümanlar için farz* (yerine getirilmesi gereken Tanrı emirleri y.n.) *olduğu"* nu yazıyordu. *Bugün* gazetesi yazarlarından **Mehmet Ş.Eygi**, o günlerde Suudi Arabistan'daki Türk hacı adaylarına şunları söylemişti: *"Camiye gitmeyen herkes komünisttir, siyonisttir, dizsizdir. Mahallenizde, camiye gitmeyenleri belleyin. Sizlere harekete geçme emri verilince bunları öldüreceksiniz. Bu köpekler öldürülünce hareket kolaylaşacak, amacımıza daha rahat ulaşabileceğiz."*[69]

Kışkırtmalara yanıt verecek çevreler önceden hazırlanmıştı. Daha önce TİP toplantılarını basan gizli-açık örgütler, gençliğin yasal eylemlerine saldırmaya başladılar. *"Komünizme karşı vatan savunması"* adıyla saldırılara katılan örgütler de artmış ve özellikle CKMP'nin *"gençlik kampları"* na katılmış olan *"disiplinli kadrolar"* 1969'dan

sonra öncü konuma gelmeye başlamışlardı. *Adalet Partisi Gençlik Kolları* üyelerinin, Atatürkçü çizgideki *Türkiye Milli Talebe Federasyonu* (TMTF)'nun 13 Kasım 1966'da Sakarya'daki kongresine saldırması, gençliğe yönelen planlı saldırının ilk örneklerinden biriydi. TMTF'nin Komünizmle herhangi bir ilişkisi yoktu ve TMTF'liler derneklerini; *"Atatürkçü, halkçı, devrime, Anayasa'nın öngördüğü temel hedeflere bağlı, Türk halkını çileden, yoksulluktan kurtararak çağdaş uygarlık düzeyine ulaştıracak"* bir örgüt olarak tanımlıyordu.[70]

10 Kasım 1968'de, *27 Mayıs Milli Devrim Derneği, Türk Milli Gençlik Federasyonu* (TMTF), *Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı* (TMGT), *Devrimci Öğrenciler Birliği* (DÖB) ve *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğrenci Birliği* gibi kuruluşlar; Samsun'dan Ankara'ya, *"Atatürkçülüğe Dönüş, Tam Bağımsızlık Yürüyüşü"* düzenledi. Yürüyüş, nitelik ve katılım olarak önemli bir eylemdi, ancak bu eylemi önemli kılan bir başka yan, gençlik eylemlerinde *kışkırtıcı ajan* kullanımının kanıtlandığı ilk eylem olmasıydı. Adının **Muzaffer Köklü** olduğu sonradan öğrenilen bir kişi, gazetecilerin toplu olarak bulunduğu bir anda aniden, kızıl bir bayrakla kitlenin önüne çıkmış ve yürüyüş kolunda kimsenin tanımadığı küçük bir gurup, ne marşı olduğu anlaşılmayan birşeyler söylemişlerdi. Bu hareket bir kısım basında; *"Orak Çekiçli Bayraklarla Yürüyorlar"*, *"Türk Bayrağından Ay Yıldızı Çıkardılar"*, *"Komünist Marşı Söylediler"* biçiminde haber yapılmış ve üç aydır sürdürülen *"Komünist bir ayaklanma olacak"*, *"din elden gidecek"* propagandası üst düzeye çıkarılmıştı. Yürüyüşçülerin Ankara'ya varacağı 10 Kasım günü, Hacıbayram Camisinde toplu namaz kılan bir gurup, yürüyüşçüleri *"Ankara'ya sokmamak için"* beklemeye başlamıştı. Çatışmaya doğru giden gergin hava, Cumhuriyet'in başkenti Ankara'da yurttaşları tedirgin etmiş ve CHP Genel Başkanı **İsmet İnönü**, TMGT Başkanı **Kazım Kolcuoğlu**'nu yanına çağırtarak, *"atılacak her adımda dikkatli, hem de çok dikkatli olunması gereken günler yaşandığı"* nı söyleyerek, yürüyüşün, Ankara'nın dışında bitirilmesini istemiştir.

Bütün bunlar olurken Başbakan **Süleyman Demirel**, izin alınmış yürüyüş için önlem almak yerine, *"din ve vicdan hürriyetini savunmak bizim görevimizdir"* diye açıklama yapıyor[71], sonuç olarak **Atatürk**'ü anmak için yapılan yasal yürüyüş Ankara'ya girmeden bitiriliyordu.

1968'de gerçekleştirilen *"Atatürkçülüğe Dönüş, Tam Bağımsızlık Yürüyüşü"*ne karşı yapılan yayınlar, gençlere yöneltilen ve öldürülmelerle sonuçlanacak saldırıların, *toplu kırımlar*'ın habercisi gibidir. Sonraki saldırıların hemen tümünde, bu yürüyüşte uygulanan ve aynı yerde planladığı açıkça belli olan yöntemler, geliştirilerek uygulanmıştır. *"Atatürkçülüğe ve Tam Bağımsızlığa Yürüyüş"* eyleminden üç ay sonra İstanbul'da gerçekleştirilen *"Emperyalizme ve Sömürüye Karşı İşçi Yürüyüşü"* adlı yasal eylem, Samsun'da olduğu gibi önce basında karalandı, saldırı hazırlıkları yapıldı. Kimi gazeteler, *"Ya Tam Susturacağız, Ya Kan Kusturacağız"*, *"Kızılları Boğmanın Vakti Gel-di"*, *"Cihada Hazır Olun"* gibi başlıklarla çıktı. **Mehmet Ş. Eygi,** *Bugün* gazetesinde yaptığı çağrılarda şunları söyledi: *"Müslüman kardeşim.. Komünizm küfrüne karşı derhal silahlan. İslamda askerlik ve cihad ihtiyari değil, mecburîdir.. Herkes, komünizm küfrü ile savaşa hazır olsun.. Cihad eden zelil olmaz. Sağ kalırsa gazi, ölürse şehit olur. Ey müslümanlar! İmanınız tehlikede, dininiz tehlikede, Kuranınız tehlikede, camiler tehlikede. Din iman elden gidecek. Kalkın ey ehli İslam ! Davranın!* " biçiminde çağrılar yaptı.[72]

Çağrılar ve yapılan hazırlıklar sonucu miting günü, yürüyüşün bitiş noktası olan Taksim alanına, kalabalık bir saldırgan gurubu toplandı. Kırk bin kişilik yürüyüş kolunun ilk birkaç bini alana girdiğinde saldırıya geçildi ve Türk siyaset tarihine *"Kanlı Pazar"* olarak geçen olaylar sonunda, iki genç öldürüldü, 104 kişi yaralandı. Ölümle sonuçlanan kışkırtmalara ve açık saldırıya karşın, dönemin İçişleri Bakanı **Faruk Sükan**, *"Olaylara yürüyüş yapan solcuların, sağcılar üzerine molotof kokteyli atması neden olmuştur"* dedi, Başbakan **Süleyman Demirel** ise *"Bu tip olaylar*

hür olan memleketlerin işaretleridir" diye, inanılması güç sözler söyledi.[73]

12 Mart 1971 döneminde çok sayıda genç, çoğu *faili meçhul* biçimde öldürüldü, üç gençlik önderi idam edildi, yüzlercesi tutuklandı, hapisle cezalandırıldı, binlercesi okulunu bıraktı. 18-22 yaşındaki genç insanlar saldırılar karşısında korunmadıklarını görerek, kendilerini savunma savıyla silahlanmaya başladılar. Sanki *görünmez bir el*, gençleri silahlanmaya ve kendi aralarında çatışmaya yöneltiyor, çok da başarılı oluyordu. Gençler, büyük özverilerle yurt yararına olduğu inancıyla, kaldıramayacakları kadar ağır bir mücadelenin içine giriyor ve sanki bir düşman işgaline karşı koyarcasına birbiriyle çarpışıyordu. Ülkede cirit atan yabancı ajanlar, işbirlikçiler aracılığıyla, olayları istedikleri biçimde yönlendiriyordu. Büyük bir kitlesel güce ulaşan gençlik örgütlerine, üstelik çoğu kez yönetici olarak sızılıyor, öğrenci kitlesi kendisini birden, konumu ve gücüyle orantılı olmayan bir çatışma içinde buluyordu. Bugün medyada ya da iş çevrelerinde ABD ve AB politikalarını savunarak, **Atatürk'e**, Cumhuriyet'e ve ulus-devlete saldıran pek çok kişi, o dönemde etkili öğrenci örgütlerinin yöneticileriydiler. Bunlar, yasadışı yollardan *Filistin kampları*'na gidip geliyor, aldıkları silahlı eğitimin "ayrıcalığıyla" gençliğe en keskin eylemleri öneriyorlardı. En hızlı *"devrimciler"* onlardı. *"Devrim ancak silahla olur"*, *"hareket herşeydir"*, *"silahtan korkanlar küçük burjuvadır"* diyorlardı. Bunlara, daha sonra *dönek* denildi. Oysa bunları *dönek* değil, işin başından beri *görevli* kabul etmek gerekiyordu. Bugün profesör olan o dönemin üniversite asistanı **Mahir Kaynak**, o günlerde öğrencilerine şunları söylüyordu. *"Devrimci mücadelenin gücü silahtır Silahsız mücadele başarıya ulaşamaz. Pasifizme son verelim.."*[74]

Bugün Avrupa Birliği fonlarından *"internet sitesi kurmak için"* büyük paralar aldığı basında yazılan **Ertuğrul**

Kürkçü'nün konumu da çok ilgi çekicidir. Önce *Türkiye İşçi Partisi* (TİP) gençlik kollarına girmiş ve kısa bir süre içinde buradan atılmıştı. Bir ara *"Troçkist olduğunu"* söylemiş, sonra *"Dev-Genç çizgisini benimseyerek"* çok geçmeden bu *"zor"* örgüte Genel Başkan olmuştu. Bu görevdeyken, *Sosyal Demokrasi Dernekleri Federasyonu* (SDDF)'nun yaptığı *"Gençliğin Silah Bırakması"* çağrısını açıktan reddetmiş ve *"THKP-C içinde silahlı mücadeleye"* başlamıştır.

Dev-Genç sanıklarından **Münir Ramazan Aktolga**'nın mahkemede söylediği sözler; gençliği mahveden bir dönemin karmaşıklığı, gençliğin yaşadığı ruhsal çöküntüyü ve aydın bir kuşağın yok oluşunu ortaya koyan acılı bir belgedir. **Aktolga** şunları söylüyordu: *"Ben her türlü ahlaksızlığın, namussuzluğun, ihanetlerin hep solculuk adına yapıldığı bir mekanizma içinde yer aldım. ABD emperyalizminin ihraç malı solculuğunu, işçi sınıfının ideolojisi sanarak benimsediğim günden bugüne kadar, hangi niyet ve istekle olursa olsun, nesnel olarak, vatana ve insanlığa ihanet hareketinin içinde bulundum..."*[75]

"Ülkücüler", "Devrimciler"

1960 yılında, birlikte hareket ederek *Demokrat Parti*'nin çöküşünü sağlayan Türk gençliği, sonraki 6-7 yıl içinde, birbirini görmeye katlanamayan amansız düşmanlar halinde iki büyük parçaya bölünmüştü. Yetişme biçimleri, gelecek umutları ve tarihsel kökleri farklı olmayan, aynı ulusun gençleri, akıldışı bir kinle donatılmış ve belki de başka hiçbir yerde görülmeyen bir şiddetle, birbirini *kırmaya* başlamışlardı. *"Ülkücü"* ve *"devrimci"* tanımlarıyla kutuplaşan genç insanlar; durmadan birbirine saldırıyor, vuruyor, kırıyor ve öldürüyordu. Giriştikleri aykırı eylemin yurt yararına olduğunu sanıyorlar, karşıtlarına ne denli zarar verdirirse, ülkesine o denli yararlı olduğuna inanıyorlardı. Ancak gerçek zararı, gençleri birbirini hırpalayan Türkiye görüyor, geleceğini bağladığı genç aydınlarını, *"sonuçsuz"* ve *"sonsuz"* bir kavgada yitiriyordu.

"Ülkücüler" saldırırken Türk insanını *"Komünizm belâsından"*, ülkeyi *"Rus işgalinden"* kurtardığına, *"devrimciler"* saldırırken de *"faşizme ve ABD emperyalizmine"* karşı yurtsever bir görev yerine getirdiğine inanıyordu. Bu açmaz gerçekten, ustalıkla hazırlanmış büyük bir oyundu.

*Devrimciler"*in gerçekleştirdiği saldırı biçimi, üniversitelerde başlangıçta daha güçlü oldukları için *"ülkücüler"*i okula sokmamak ve eğitim haklarını elinden alarak, onları okulu bırakmaya zorlamaktı. *"Devrimci"* kesim içinde bu işe öncülük edenler incelenecek olursa bunların, bugün medya'da etkili yerlerde bulunan geçmişleri karışık işbirlikçiler olduğu görülecektir. Bunlar o dönemde, bir görevi yerine getirir gibi, *"ülkücüleri okula sokmama"* eylemlerini düzenleyen en hızlı *"devrimciler"* di.

Yıldız Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi 9 Mart 1970'de açıldığında *"devrimci"*ler iki *"ülkücü"* öğrenciyi döverek okuldan atmışlar ve bir forum düzenlemişlerdi. Forumda konuşan Öğrenci Birliği Başkanı **Targan Ülbeyi** şöyle söylüyordu: *"Devrimler kansız olmaz. Öleceğiz, öldüreceğiz. Olaylar sağ-sol çatışması değildir. Bugün okula gelen iki kişi, öldürülmek için buraya gönderilmişlerdir. Onları öldürseydik, ertesi gün sağ ihtilal provaları başlayacaktı."*[76]

İstanbul ve Ankara'da *"okula sokmama"* eylemlerinin yayılması üzerine, Ülkü Ocakları adına **Ramiz Ongun**, Ankara Veteriner Fakültesi Öğrenci Derneği Başkanı **Yavuz Sezen**'le birlikte, 6 Mayıs 1970'de bir basın toplantısı düzenlediler. O dönemin üniversite koşullarını yansıtması bakımından önem taşıyan toplantıda şunlar söylendi: *"Biz fakir ailelerin çocuklarıyız ve bütçelerimizin sınıfta kalmaya tahammülü yoktur. Okumak istiyoruz. Üniversiteler, Lenin'in resimleri asılsın, marksist prensipler münakaşa edilsin diye yapılmadı. Bu memleketin evlatları okusun diye yapıldı."*[77] **Ramiz Ongun** bunları söylerken, *"ülkücü"*ler hemen aynı günler-

de etkin oldukları Erzurum Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi girişine *"Komünistler bu fakülteye giremez"* diye bir yazı asıyor ve yazılanın gereğini yaparak komünist olduğuna inandıkları öğrencileri Fakülte'ye sokmuyordu.[78] Aynı günlerde İstanbul Ziverbey Eğitim Enstitüsünde o güne dek olmamış bir "eylem" türü gerçekleştiriliyor ve bu kez *"devrimci"* öğrenciler *"ülkücü"* saydıkları *öğretmenlerini* okula sokmuyordu.[79]

"Ülkücülere" yönelik eylemler, dövme ve okula sokmamakla sınırlı kalmadı. Doğal bir tepki gibi görülerek ve *"devrimcilere yapılan saldırılara karşılık vermek üzere"* yaralama ve öldürmelerle sonuçlanan silahlı saldırılara yöneldi. Aynı anlayış ve yöntemi, *"ülkücüler"* de kullandı. Ateşli silahlar kullanılarak gerçekleştirilen karşılıklı saldırılar sonucu; **Mehmet Büyüksevinç, Battal Mehetoğlu, Taylan Özgür, İlker Mansuroğlu** gibi *"devrimci"* öğrencilerin öldürülmesine karşılık; **Ruhi Kılıçkıran, Süleyman Özmen, Yusuf İmamoğlu** ve **Dursun Önkuzu** adlı *"ülkücü"* öğrenciler arka arkaya öldürüldüler.[80]

"Ülkücü" ve *"devrimciler"* birbirleriyle çatışırken siyasi iktidar, olaylara karışmıyor görünüyor ancak el altından hemen tüm olayları, dolaylı biçimde yönetiyordu. Her iki kesim için de, ilerde kullanılmak üzere raporlar hazırlatıyor, kışkırtıcı ajan kullanımını mükemmel sayılabilecek bir ustalıkla işletiyordu. Her iki kesim de, AP iktidarının politikalarını onaylamıyor, birbirleriyle çatışsalar da hükümete karşı eleştirilerini giderek arttırıyorlardı. Gençliğin iktidara yönelttiği eleştiriler, Türk halkının duygu ve isteğini önemli oranda yansıtıyor, giderek toplumsal muhalefeti temsil eden siyasi görüşler haline geliyordu. Bu durum üzerine, *"uzun vadeli ve çok aşamalı bir plan uygulamaya kondu."*[81]

Gençlik eylemlerini; önemsizmiş gibi göstererek başıboş bırakmak, gerektiğinde yönlendirmek, olabildiğince parçalara ayırmak, aykırı eylemlerle halkta tepki yaratmak, gençleri bu tür eylemler içine çekmek, hazırlanan planın ana hedefleriydi.[82]

Sosyal Psikolog ve Eğitim Bilimci (pedagog) **Tanzer Sülker Yılmaz**, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri* adlı yapıtında, plan hakkında şunları söylemektedir: *"Önce üniversite ve yüksek okullardaki olaylara kayıtsız kalınarak öğrenci-öğretim üyesi bütünleşmesinin parçalanması yoluna gidildi. Sol hareket içine yerleştirilen kışkırtıcı ajanların görevi ise, öğrenci kitlesini, halkı sola karşı yabancılaştıracak eylemlere yöneltmekti."*[83]

"Plan" başarıyla uygulandı ve "öğrenci olayları" birdenbire yön değiştirdi. Şiddetli ve sürekli, silahlı bir çatışmaya dönüşerek ülkenin her yerine yayıldı. Kim olduğu, nereden geldiği, kime bağlı olduğu belirsiz silahlı kişiler, gençliğin her kesiminde, üstelik karar verici yerlere geliyor, çatışmaya dayalı bir siyaseti örgütlerde tek geçerli yöntem haline getiriyordu. Gençliğin akademik-demokratik istemleri ortadan kalkmış; onun yerini, halkın nedenini hiç anlamadığı, destek bir yana kaygıyla izlediği ve giderek tepki duyduğu kanlı bir çatışma almıştı. Bu ortamda, gençliğin halktan koparak yalnız kalmaması, giderek örselenip ezilmemesi ve halkın çatışmaların bitmesi için her şeyi kabullenir hale gelmemesi elbette olası değildi. Çatışmalarla, hem ülkenin *aydınları* yok ediliyor hem de ülke her türlü müdahaleye hazır hale getiriliyordu: *bir taşla iki kuş* birden vuruluyordu.

Çatışmalar sürecinin sonunda zarar görenler, doğal olarak çatışan taraflar, yani *"ülkücüler"* ve *"devrimciler"*di. Bu sonuç, yalnızca 1960 sonrası olaylarıyla da sınırlı değildir. Ülke sorunlarına duyarlı bir siyasi geleneğe sahip bu iki gurup, **Atatürk**'ten sonraki her dönemde baskı görmüş ve yurt yararına görerek giriştiği her eylem döneminden sonra, siyasi iktidarlarca cezalandırılmıştır. Örneğin, Cumhurbaşkanlığı döneminde *"solculara nefes aldırmayan"* 1946'da başlayan "çok partililik" döneminde kurulan tüm "sosyalist" partileri kapatan **İsmet İnönü**, o dönemin ülkücülerine yani *Türkçüler*'e de yoğun baskı uygulamıştı. 1944'de 19 Mayıs törenlerinde yaptığı konuşmalarda *Türkçüler*'i vatan hainliğiyle suçlayarak şunları söy-

lemişti: *"Turancılar, Türk Milletini, bütün komşuları ile onarılmaz bir surette düşman yapmak için birer tılsım bulmuşlar. Bu kadar şuursuz ve densiz fesatçılara Türk Milleti'nin mukadderatını kaptırmamak için Cumhuriyet rejimi bütün tedbirlerini kullanacaktır. Vatandaşlarım ! Bu yeni fesatçılara karşı, vatanımızı kudretle müdafaa edeceğiz"*[84]

Süleyman Demirel, *"ülkücüleri"* sokak çatışmalarında kullanmayı, yürüttüğü iç siyasetin neredeyse merkezine yerleştirmişti. Bir yandan, *"bana sağcılar adam öldürüyor dedirtemezsiniz"* diyerek *"ülkücüler"*e sahip çıkıyor, diğer yandan onlar hakkında suçlayıcı raporlar hazırlatıyordu. 1970 yılında Başbakanlık'ta yaptırdığı araştırma, **İnönü**'nün 1944 yılında ileri sürdüğü görüşlerin hemen aynısıydı. *"Başbakanlıkça hazırlanan MHP Raporu"* adını taşıyan araştırmada şu görüşler ileri sürülüyordu: *"Yurdumuzdaki Türkçü Turancılar, bilhassa 1961 Anayasası'nın geniş hak ve hürriyetlerinden istifade etmek suretiyle, Türk milliyetçiliği maskesi altında nasyonal sosyalist doktrini Türkiye'de uygulamak için... siyasi bir parti kurmuşlar ve son yıllarda yurdumuzun çeşitli il ve ilçelerinde gerektiğinde vurucu güç olarak kullanmak amacıyla komando kampları açmışlardır..."*[85]

Türkiye'de, gençler üzerinden gerçekleştirilen çatışmalı siyasetin; uzun erimli bir program olduğu, bu programın dışarda hazırlandığı, ulusal varlığın en önemli unsuru olan *aydınları* hedef aldığı, artık bilinen bir gerçektir. Gençleri ve aydınları etkisizleştirmeye ve kimi zaman yok etmeye yönelen eylemler, durumu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, *aydın kırımının* amaç ve kapsamını gösteren kanıtlar, yalnızca olayların kendisi değildir. En yetkili kişiler, kimi zaman, durumu ortaya koyan açıklamalar yapmaktadırlar. CIA Başkanı **Helms** bunlardan biridir. **Helms**, 12 Mart'tan sonra yaptığı açıklamada, *"Evet, 12 Mart'ı hazırlayan oluşumları* (çatışmaları diye okuyunuz y.n.), *ajanlarımızın aracılığıyla biz düzenledik"* demiştir.[86]

Demirel Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı **İhsan Sabri Çağlayangil** ise 7 Şubat 1974'de şunları söylemiştir: *"12 Mart'ta CIA vardır CIA benim altımı oymuş. Adamın elinde imkan var. Girmiş, enfilitre* (denetimsiz y.n) *benim içimde. Onun için hiç şaşırmam, aramam da. Çünkü bulamam... Bakınız, Amerika şuna aldırmaz: Bir ülkede demokrat yönetim olmuş, şoven yönetim olmuş, faşist yönetim olmuş ona hiç bakmaz. Amerika o ülkenin kendisine ne ölçüde bağlı olduğuna, kendi politikasına ne dereceye kadar satelit* (uydu y. n.) *haline getirildiğine bakar... 12 Mart'tan bir süre önceydi. Böyle bir hareketin olacağı bana, Amerikan Sefiri tarafından ihsas edilmişti."*[87]

"12 Mart Muhtırası"'nın öncesi ve sonrasında gerçek darbe, Türkiye'nin gelecekteki aydınları olan üniversite gençliğine vuruldu. Ancak, yaşı ve konumu gözetilmeksizin ve olaylarla hiçbir ilişkisi olmamasına karşın Türkiye'nin en nitelikli aydınları da gözaltına alındı, tutuklandı ve fiziki ya da ruhsal işkenceye uğratıldı. Öğretim üyeleri, yazarlar, gazeteciler, sanatçılar, sendikacılar, subaylar, hatta generaller bile herhangi bir hukuksal dayanağa gerek duyulmadan gözaltına alındılar, tutuklandılar. Türk bilim dünyasının büyük isimlerinden Prof. **Tarık Zafer Tunaya** başta olmak üzere, Prof **İsmet Sungurbey**, Prof. **Mümtaz Sosyal**, Prof. **Muammer Aksoy**, Prof **Bahri Savcı**, Asis. **Bülent Tanör**, Asis. **Uğur Mumcu**, Yazar **Doğan Avcıoğlu**, Yazar **İlhan Selçuk**, **Samim Kocagöz**, **Yaşar Kemal**, **İlhami Sosyal**, **Demirtaş Ceyhun**, Sinema Sanatçısı **Yılmaz Güney**, Korgeneral **Cemal Madanoğlu**, Tuğgeneral **Celil Gürkan**, Albay **Osman Köksal**, Yarbay **Talat Turan**, Hava Üsteğmen **Mehmet Balaban**, Deniz Teğmen **Alp Kuran**, DİSK Başkanı **Kemal Türkler**, Genel Sekreteri **Kemal Sülker**, Maden-iş Genel Başkan Yard. **Şinasi Kaya**, Gıda-iş Genel Başkanı **Kemal Nebioğlu**, Mimarlar Odası Genel Sekreteri **Yavuz Önen**, TİP Genel Başkanı **Behice Boran**, Genel Sekreterler **Tarık Ekinci** ve **Şaban Erik**, Dr. **Hikmet Kıvılcımlı**, **Mihri Belli** gözaltına alınan ya da tutuklanan aydınların yalnızca bir bölümüydü.

12 Mart 1971, toplu *aydın kırımı*'nın ikinci evresini oluşturan 1965-1971 döneminin, sonu ve üst noktasıdır. Uzun süreden beri uygulanan baskı yöntemleri, *12 Mart*'ın sert yöntemleriyle *aydınlara* büyük zarar verecek, ancak onları tümüyle sindiremeyecektir. Siyasi mücadele *12 Mart*'dan sonra, bölünmüş de olsa, üstelik kitlesel hale gelerek sürdürülecektir. *Aydın kırımı*'nın son ve kesin darbesi, dokuz yıl sonraki *12 Eylül* ile gerçekleştirilecektir.

68 Kuşağı içinde yer alan geniş gençlik kesimlerinin hangi duygular ve özlemler içinde hareket ettiklerini, giriştikleri eylemde neyi hedeflediklerini anlamak için, grupları temsil etme konumundaki önderlerin ve temsil ettikleri kuruluşların görüşlerine bakmak gerekir. Bu yapıldığında, o dönem gençliğinin ağırlıklı olarak; ülkenin çıkarları için hareket ettiği ve ulusal bağımsızlığa önem verdiği anlaşılacak, kullanılan siyasal söylemlerin benzer yaklaşımları içerdiği görülecektir.

Yirmi dört yaşında idam edilen ve kendisini *"baştan beri Mustafa Kemalci gören"*[88] **Deniz Gezmiş**, mahkemedeki savunmasında şunları söyler; *"Türkiye, Kurtuluş Savaşı'ndan 50 yıl sonra bugün yeniden yarı-sömürge durumundadır. Ve Kemalist Cumhuriyetin başına anti-Kemalist politikacılar geçmiştir. Bu koşullarda gençlik, emperyalizme ve anti-Kemalist gidişe karşı verilen savaşta, somut olarak ön saflarda bulunmak zorundadır... Amerikan emperyalizmi bugün, saldırganlık yolunu seçmiştir. Buna karşı biz de, tıpkı Mustafa Kemal gibi emperyalizme karşı mücadele yolunu seçtik... Türkiye'nin bağımsızlığından başka bir şey istemedik. Bu nedenle emperyalizme ve işbirlikçilerine karşı mücadele verdik... Haklı olarak şunu söylüyoruz: 19 Mayıs 1919,saldırgan emperyalistlere ve onların emrindeki iç düşmana karşı, Mustafa Kemal önderliğinde, Türk halkını örgütlemek için, Kurtuluş Savaşının politik anlamda başlangıcıdır. 19 Mayıs 1919, emperyalizme, padişahlığa, hükümete ve köhnemiş devlet yapısına karşı Mustafa Ke-*

mal ve arkadaşları önderliğinde yürütülen devrimin başlangıcıdır 19 Mayıs 1919, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi için Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, halkın silahlı gücü ve öncüsü olarak harekete geçişidir..."[89]

Deniz Gezmiş mahkemede bunları dile getirirken, 1970 başında babasına yazdığı mektupta şunları söylemişti: *"Baba, sana her zaman teşekkür borçluyum. Çünkü Kemalist düşünceyle yetiştirdin beni. Küçüklüğümden beri evde sürekli Kurtuluş Savaşı anılarıyla büyüdüm. Ve o zamandan beri yabancılardan nefret ettim. Baba, biz Türkiye'nin ikinci kurtuluş savaşçılarıyız. Elbette ki hapislere atılacağız, kurşunlanacağız da. Tıpkı birinci Kurtuluş Savaşı'nda olduğu gibi. Ama bu toprakları yabancılara bırakmayacağız..."*[90]

Şubat 1970'de, *Çapa Yüksek Öğretmen Okulu Milliyetçi Öğrencileri* imzasıyla bir bildiri yayımlanır. Bildiri'de; *"ulusal sanayimiz yok ediliyor, montaj sanayi ile milletin gözü boyanıyor, Coca Cola, bira, şarap, paçavra fabrikaları ile Türk milleti az gelişmişlikten kurtulamaz"* deniyor ve *"ülkücüler"* in *"emperyalizmin yalnızca ekonomik olanına değil, her çeşidine; Amerikan, Çin, Rus, Yahudi emperyalistlerine"* de karşı olduğu söyleniyordu. Bildiri, ismi verilmeden **Atatürk'**ten alınan şu sözlerle sona eriyordu: *"Türkiye maymun değildir. Taklit etmeyecektir. Ne Amerikanlaşacak ne Batılaşacaktır. Yalnız ve yalnız özleşecektir."*[91]

Ankara Ülkü Ocakları Birliği, 19 Aralık 1969'da Amerikan 6.Filosu'nun İzmir'e gelişi nedeniyle ortaya çıkan olayları değerlendiren bir bildiri yayımladı. Bildiride, Türk Milleti'nin yararına olan her gelişmenin yanında, zararına olanların karşısında olunduğu belirtiliyor ve *"biz ülkücülerin milliyetçi-toplumcu görüşü ortadadır. Bu görüş, hiçbir emperyalist devletin ideolojisinin kopyası değildir. İthal edilmiş bir fikir sistemi de değildir. Yüzde yüz yerli, milli bir doktrindir. Biz ülkücüler olarak, ne Amerika'nın ne de Rusya'nın yanında olabiliriz. Biz, Türk Milleti'nin yanındayız"* deniyordu.[92]

Ülkü Ocakları Birliği, 1969 Aralığı'nda Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (Avrupa Birliği'nin o zamanki adı),

Ortak Pazar'a Türkiye'nin katılmasına karşı çıkarak *"Ortak Pazar'a Hayır"* haftası düzenledi. *İstanbul Ülkü Ocakları Birliği*, Ocak ayı sonuna dek süren yürüyüş, panel, basın açıklaması gibi eylemler düzenledi. Birlik Başkanı **Erol Kılıç**, 12 Ocak'ta yaptığı açıklamada, *Ortak Pazar* görüşmelerinin *"Türk Milleti'nden gizlediğini"* söyleyerek, *Ortak Pazar* girişimini *"emperyalist devletler lehine işleyen yeni bir kapitülasyon ve ikinci bir Sevr"* olarak nitelendirdi. [93] Aynı günlerde, *Ankara Ülkü Ocakları Birliği* bir bildiri yayımlayarak, Türkiye'nin sanayi gelişimi olarak Avrupa mallarıyla rekabet edecek durumda olmadığını, buna karşın yöneticilerin *"sevinçten göklere uçarak"* görüşmelere oturduğunu açıklar. Bildiride, milli sanayii korumasız kılacak bu girişim kınanarak şunlar söylenir: *"Gümrük duvarlarının indirilmesi ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması, yerli sanayiyi yok edeceği gibi, zaten bozuk olan ödemeler dengesini büsbütün bozacaktır. Yurdumuza akacak olan yabancı sermaye kişi ve hizmet serbestisiyle birleşince, bütün kaynaklarımız yabancıların denetimi altına girecek, Türkiye, Ortak Pazar'ın sömürgesi haline gelecektir... Ortak Pazar fiyatlarını uygulamaya başladığımız an, tarım ve sanayi fiyatları arasındaki denge alt-üst olacak ve enflasyonist bir baskı doğacaktır... Kalkınma planlarımızdan, dış ticaret rejimimize, gümrük tarifelerimizden ulaşım sistemimize kadar her konuda Ortak Pazar'a uymak zorunda kalacağımız için, milli bağımsızlığımız zedelenecek, Başkentimiz Ankara yerine Brüksel olacaktır... Avrupa ile ekonomik ve siyasi birliğe gitmek, Türk Milleti'nin geleceğine kasdetmektir... Ortak Pazar'a hayır. Kültür emperyalizmine hayır. Montaj değil, ağır sanayi. Milli iktisat, milli iktisat, milli iktisat..."* [94]

1974-1980 Katliam ve Vahşet Dönemi

1970-1980 arasında savcılık yapan Prof. **Çetin Yetkin**, İstanbul'da (1978) soruşturmasını yaptığı bir çatışma olayı hakkında şunları anlatıyor: *"Mecidiyeköy'de bir çatışma olduğunu ve iki kişinin silahla vurulduğunu ilettiler. Olay yerine gittiğimde, daha önce gelmiş olan polislerin bazılarının*

ağladığını gördüm. İçlerinde karşıt görüşte olanlar olsa da, hepsi iyi polislerdi. Yerde, 20 yaşlarında uzun boylu sırım gibi iki genç yatıyordu. Ana caddeye çıkan çapraz durumdaki iki sokak başında karşılaşmışlar ve aynı anda silahlarını çekerek birbirlerini tek kurşunla öldürmüşlerdi. Biri ülkücü, diğeri devrimciydi. Okumak için İstanbul'a gelen Orta Anadolu çocuklarıydı. Gördüklerimden son derece etkilendim ve duyduğum acıyı hiç unutmadım, yaşamım boyunca unutacağımı da sanmıyorum."[95]

1960 sonlarında üniversite gençliği içinde yaşanan çatışmalar, farklı bir boyut ve içerik kazanarak 1974'ten sonra yeniden başladı ve kısa bir süre içinde şiddetin her türünü içeren büyük bir çatışmaya dönüştü. Çatışmaların 1974'te başlaması boşuna değildi.Türkiye Kıbrıs'a askeri çıkarma yapmış ve Türk bölgelerini koruma altına almıştı.Bu girişimden sonra Türkiye, dışarda ekonomik ve askeri yasaklamalar (ambargo), içerde ise zamanla iç savaş halini alacak bir çatışmayla karşı karşıya kaldı, programlanmış bir terör karmaşası içine çekildi.

1974 sonrasında çatışmalar, bu kez gerçekten farklı bir nitelik kazanmış ve vahşi bir hal almıştı. Yeni örgütler ortaya çıkıyor, bunlar sınır tanımaz bir saldırganlık içinde, çatışmayı ülkenin her yanına yayıyordu. Yükselen yeni terör, öğrenci ağırlıklı *"ülkücü"*, *"devrimci"* çatışmasını gölgede bırakmış, profesyonel eylemlere dönüşmüştü. *"Sağ"* ve *"sol"* olarak adlandırılan bir kısım insanlar, hem birbirleriyle hem kendi içlerinde, silah kullanarak çatışma içine giriyordu. *Solcu sağcıyı sağcı solcuyu*, hatta *solcu solcuyu, sağcı sağcıyı* acımasızca öldürüyordu. 1975'te kurulan *ASALA*, Batı başkentlerinde Türk diplomatları öldürüyor, aynı yıl Türk devletiyle çatışmaya hazırlanmak üzere *PKK* kuruluyordu.

1974'ten sonra yalnızca öğrenciler değil, toplumun değişik kesimlerinden insanlar çatışma içine çekildi. Siyasetle ilgisi olsun ya da olmasın her sınıftan insan ayırım gözetilmeden saldırıya uğradı, yaralandı ya da öldürüldü. İşçiler, öğretmenler, doktor ve mühendisler, bilim adamları, sanatçılar, yazarlar, ozanlar, parti başkanları, millet-

vekilleri, savcılar, emniyet müdürleri, bakanlar, hatta başbakanlar bile artık terörün hedefiydi. İnsanlar tek tek ya da toplu olarak, acımasız yöntemlerle katlediliyordu. Topluluklar üzerine bombalar atılıyor, toplu taşım araçları, mitingler kurşunlanıyor, kaçırılan insanlar işkence edilerek öldürülüyordu. Bu iş için eğitildiği belli olan bir gurup insan çılgına döndürülmüş *yokediciler* gibi vurdular, kırdılar, öldürdüler. Kan dökerken kural tanımama ve dizginlenmeyen bir öldürme duygusu, sonsuz ve ilkel bir vahşete dönüştürülerek ülkenin her yerine yayıldı. Türkiye bu kez ikiye değil, belki de iki bin parçaya bölünmüştü.

"Devrimci" kesimden üniversite öğrencisi **Rıfat Kurt**'un yakılmış cesedi, 27 Mart 1977'de sokakta bulundu. Adli tıp raporuna göre **Rıfat Kurt**, diri diri yakılmıştı. *Tüm Öğretmenler Birliği Dayanışma Derneği* (TOB-DER) üyesi **Mehmet Baş** adlı lise öğretmeni, İstanbul Çatalca'da; kolları ve boğazı kesilip, sağ gözü oyularak ve tam yirmisekiz yerinden bıçaklanarak öldürüldü. 25 Mayıs 1977'de Ordu'nun Kazgan İlçesi Tavacık Köyü İlkokulu öğretmeni **Münir Özsever**, dövülerek uçuruma atıldı, parçalanmış cesedini bir hafta sonra köylüler buldu. İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi öğrencilerinden Kıbrıs uyruklu *"devrimci"* **Muharrem Özdemir**, 6 Aralık 1977'de işkence edildikten sonra ağzından kurşunlanarak öldürüldü.[96]

DİSK'e bağlı Genel-İş üyesi **Ali Şahin**, 6 Şubat 1978'de asılmış olarak bulundu. 9 Ekim'de Ankara Bahçelievler'de evleri basılan yedi üniversite öğrencisinden beşi evde kurşunlanarak ve havlu ile boğularak, ikisi Eskişehir yolun-da enselerinden tek kurşunla vurularak öldürüldü. 16 Mart 1978'de güvenlik kaygısıyla okullarından topluca çıkan İstanbul Üniversitesi öğrencilerinin üzerine bomba atıldı, biri kız yedi öğrenci öldü, kırk iki öğrenci yaralandı. Okmeydanı Motor Sanat Enstitüsü öğrencisi **Şakir Ay**, 4 Kasım 1976'da, vücuduna *"yüksek dozda uyuşturucu verile-*

rek", Kayseri Fevzi Çakmak Lisesi öğrencisi **Mutad Karademir**, kaldığı evde kafası sopayla parçalanarak öldürüldü.[97]

Benzer cinayetler, *"ülkücü"* kesime yönelik olarak da işlendi. 15 Mayıs 1976'da Afyon Sandıklı Lisesi öğrencisi ve Ülkü Ocakları üyesi **İbrahim Türkeş**, 17 Mayıs'ta, Erzurum Tortum İlçesi'nde yine Ülkü Ocakları üyesi lise öğrencisi **Mustafa Ertaş** bıçakla öldürüldü. Milliyetçi Hareket Partisi, İstanbul İl Başkanı **Recep Haşatlı**'nın arabası 3 Ekim 1978'de tarandı ve **Haşatlı** yanındaki oğluyla birlikte öldürüldü. 12 Mart döneminde Maltepe'de **Hüseyin Cevahir**'i vuran Deniz Yarbay **Cihangir Erdeniz** emekli olduktan sonra açtığı av malzemeleri satan dükkanında tarandı, yanında çalışan gençle birlikte yaşamını yitirdi.[98]

1979 Ocağı'nda İstanbul Ümraniye'de beş *"ülkücü"* işçi, işkence edildikten sonra kurşunlanarak öldürüldü, MHP Genel Merkezi bombalanarak otomatik silahlarla tarandı. Bahçelievler Karakolu'na elli metre uzaklıkta gerçekleştirilen bu saldırıda **Ömer Yüce** ve **Alper Demir** adlı iki parti üyesi öldü. MHP yöneticilerine değişik tarihlerde yapılan saldırılarda, MHP Bingöl Belediye Başkanı **Hikmet Çetin**, Mardin İl Başkanı **Ata Pehlivanoğlu**, Uşak İl Başkanı **Ali Köleoğlu**, Kars İl Başkanı **Hüseyin Cahit Aküzüm**, Manisa İl Başkanı **Cemil Çöllü**, Tarsus eski İlçe Başkanı **Ali Düzenli** öldürüldü. Şişli İlçe Başkanı **Yusuf Bahri Genç**'in dükkanı tam on sekiz kez bombalandı, on dokuzuncu bomba arabasına kondu ve **Yusuf Bahri Genç** bu saldırıyla öldürüldü.[99]

CHP'liler ve herhangi bir siyasi hareket içinde yer almayan insanlar da öldürülüyordu. Denetim dışına çıkan saldırganlık, Türk toplumunun tarihinde ve töresinde olmayan bir vahşet dalgası halinde toplumun üzerine çökmüştü. Ölme ve öldürme günlük yaşamın bir parçası haline gelmiş, ülkenin binbir zorlukla yetişmiş *aydınları*, yani zaten kıt olan eğitimli insan kaynakları yok ediliyordu. Dehşet eylemleriyle şoka sokulan toplum, kendine güvenini yitiriyor; insanlar, sayıları hızla artan ve bulunduğu

yörede etkinlik kuran örgütlerden birine katılmak ya da katılmış görünmek zorunda kalıyordu. Türk toplumu yalnızca insanlarını değil, en zor koşullarda bile ayakta kalmasını sağlayan, birlik ve dayanışma geleneklerini yitiriyordu. İşkence ve öldürmeye dayalı eylemler, kişisel ya da gurupsal çatışmadan çok, toplumu dehşete düşürmeyi ve ulusal dayanışma geleneklerini yok etmeyi amaçlıyordu. O nedenle, terörün kendi mantığı içinde bile var olması gereken eylem sınırlaması, bu saldırılarda görülmüyor, hiçbir nedeni olmadan adam öldürülüyordu. Üstelik bu utanç verici ve insanlık dışı eylemler, örgüt bildirileri ya da itiraflarla sahiplenilmekten çekinilmiyordu.

1980 yılının ilk dokuz ayı içinde (1 Ocak-12 Eylül arası), aralarında bir milletvekilinin de bulunduğu 29 CHP yöneticisi öldürüldü. 14 Nisan 1978'de, Kahramanmaraş Pazarcık Postanesi'ne gönderilen bir paket, PTT görevlisini öldürdü. 3 gün sonra 17 Nisan'da, bu kez Malatya Belediye Başkanı **Hamit Fendoğlu,** yine paketli bomba ile gelini ve iki torunuyla birlikte katledildi. 4 Temmuz'da Antakya'da gerçekleştirilen öldürme olayı, duyanlara inanılmaz gibi geliyordu ama gerçekti. Bir evin alt katını boyayan işçi **Mehmet Çelik**, sigarası bitince üst katta kalan ve hiç tanımadığı kişilerden bir sigara istiyor. Kendisine fünyeli bir sigara verilen **Mehmet Çelik**, patlama sonucu yüzü parçalanarak ölüyordu. 27 Kasım 1978'de, Erzincan'da bir evin önüne patlayıcı koyduktan sonra zili çalıp kaçan kişiler, bir ev hanımının yaşamını yitirmesine yol açtılar. 18 Nisan 1978'de, Malatya'ya 8 km uzaklıktaki Beylerderesi Köprüsü yakınında, tren yoluna bağlanan üç genç, canlı canlı tren tarafından parçalandı. 1 Mayıs 1978'de, İstanbul Sarıyer'de bulunan erkek cesedinin kimliğinin saptanamamasının nedeni, yakılarak öldürülmesi ve kömür haline gelmesiydi. 3 Kasım'da, İstanbul Siliv-

ri'de bulunan erkek cesedinin kimliğinin saptanamamasının nedeni ise, ellerinin ve başının kesilmiş olmasıydı.[100]

1979 yılında gazetecilere işlediği cinayetlerle ilgili açıklamalarda bulunan **Veli Can Oduncu**, şunları söylemişti: *"Erkin Akın bana 'Fatih'te solcuların gittiği bir kahve var, orayı kurşunlayacağız' demişti. Sarhoşluğumuz devam ediyordu. Kahveye girdik, tabancalarımızı çektik. Erkin bana, aynı masada oturan yirmi yaşlarında iki kişiyi gösterdi. İkimiz birden iki metre mesafeden ateş ettik. Taksi tutup Zeytinburnu'na döndük. Eve gidip yattım. Ertesi gün, gazetelerde Fatih'te bir kahvede, iki ülkücünün kurşunlanarak öldürüldüğünü okuyunca şaşırdım. Erkin'e 'sen bana solcu dedin, vurduklarımız ülkücüymüş' diye söylenince, 'ben öyle biliyordum' dedi."*[101]

Marksist-Leninist Silahlı Propaganda Birliği (MLSPB) adlı örgüt tarafından MHP İstanbul İl Başkanı **Recep Haşatlı** ve oğlu'nun öldürülmesi olayıyla ilgili olarak bir bildiri yayımlanmış ve bu bildiride şunlar söylenmişti: *"Daha yolun başındayız. Bazı MHP yöneticilerini, devrimci kanı dökenleri AZALTTIK.. Kararlıyız. MHP'nin bütün kilit adamları azaltılacaktır.. Başbuğlarına da sıra gelecektir."*[102]

30 Temmuz 1978'de, Adana'nın Dumlupınar semtinde, *Halkın Sesi* ile *Halkın Kurtuluşu* adlı *"devrimci"* guruplar arasında çıkan çatışmada, *Halkın Kurtuluşu* gurubundan **Faysal Kelleci** ve **Oktay Çiğdemal** bıçaklanarak öldürüldü. Çatışma nedeni, aynı mahallede gazete satmaktı. 29 Eylül'de Kars'ta, bu kez *Devrimci Yol* ile *Halkın Kurtuluşu* arasında bir çatışma yaşanıyor, burada da *Halkın Kurtuluşu*'ndan Eğitim Enstitüsü öğrencisi **Vedat Yılmaz** kurşunlanarak öldürülüyordu. Aynı guruplar, 29 Eylül'de İstanbul Çağlayan'da bildiri dağıtma yüzünden birbirine giriyor, burada **Yüksel Bakır** adlı örgüt üyesi işçi, yaşamını yitiriyordu. 23 Kasım'da Urfa'da, **Ferit Uzun** adlı Ziraat Mühendisi, *"devrimci"* guruplar arasında slogan atma yüzünden çıkan çatışmada öldürülmüştü.[103]

Örneği çok olan bu tür öldürme olayları, *"ülkücüler"* le "İslamcı" gurup *"akıncılar"*, ya da bu grupların kendi içlerinde de oluyordu. 10 Ocak 1978'de Elazığ'da,

"ülkücü"-"akıncı" çatışmasında, *"akıncılar"* gurubundan **Selahattin Öndek** bıçaklanarak öldürüldü. 28 Temmuz'da, Rize'nin Güneysu Bucağı Yeşil Köyü'nde, *"akıncılar"* arası çatışmada tabancayla vurulan **Kaya Muradım**'ın katili, bir başka "akıncı" ydı. 26 Ekim'de Malatya Darende'de, *"ülkücü"* **İrfan Altaş**, *"ülkücü"* öğretmen adayı **Hacı Abdullah Köse**'yi, *"din konusundaki tartışma nedeniyle"* öldürmüştü.[104]

Öldürmelerdeki sınır tanımazlık o denli genişlemişti ki, siyasi cinayetlerde yalnızca erkekler değil, genç kızlar da öldürülüyordu. Böyle bir olay Türk tarihinin hiçbir döneminde yaşanmamıştı; kadın, Türkler'de saygı gren bir varlıktı. Ankara Ziraat Fakültesi öğrencisi **Aynur Sertbudak**, Aralık 1976'da pusu kurularak; İstanbul'da İGMYO öğrencisi **Çiğdem Yıldır**, Mayıs 1977'de kurşunlanarak; Üniversite sınavı için Görele'den Trabzon'a gelen **Hatice Sefer** Haziran 1978'de kurşunla; Ankara'da öğretmen **İclal Akın** Temmuz 1978'de yine kurşunla öldürüldüler.[105]

Kahramanmaraş'ta Ne Yapıldı?

Malatya'yla başlayan Sivas, Kahramanmaraş ve Çorum'la süren toplu öldürmeler, 1974-1980 karmaşası içinde, üzerinde fazla durulmayan önemli olaylardır. Alevi yurttaşlara yönelen ve çocuklardan yaşlılara kadınlardan korumasız hastalara dek çok sayıda insanı ayırımsız içine alan öldürme eylemleri, kendiliğinden gelişen çatışmalar değil; önceden hazırlanan, amacı belli, planlanmış eylemlerdi.

Kahramanmaraş olayları, gerçek boyutuyla o dönemde olduğu kadar, bugün de yeterince incelenmedi, amaç ve sonuçları sorgulanmadı ya da yeterince sorgulanmadı. İnsanlar nedenini bile anlamadan mahalleleri, işyerleri ve evleri basılarak neden öldürüldü? Türk toplumunun geleneğine ters insanlık dışı saldırıları kim planladı, uygulamaya nasıl soktu? Kolluk güçleri, olaylara neden katliam bittikten sonra ve etkisiz biçimde müdahale

etti? Öldürmelerin gerçek amacı neydi? Olaylara yabancı etkisi var mıydı?

TÖB-DER, 15 Şubat 1975 tarihinde 52 ilde, yürüyüş ve miting düzenleme kararı almıştı. Tümü gerçekleştirilemeyen yürüyüş ve mitingler, izinleri alınmış yasal eylemlerdi. Eylem yapılan her yerde, öğretmenlere taş, sopa, demir çubuk, bıçak ve ateşli silahlarla saldırıldı. Çok sayıda insanın katıldığı saldırıların, ülke düzeyinde ve bir merkezden örgütlendiği açıkça belli oluyordu. Saldırının en yoğun olduğu yerler Malatya, Tokat, Amasya, Muş ve Kahramanmaraş gibi, Alevi yurttaşların yoğun olarak yaşadığı illerdi. Saldırganların hedefleri içinde yalnızca öğretmenler bulunmuyordu. CHP il binalarına, genellikle Alevilerden oluşan CHP'lilerin ev ve işyerlerine, kitapçılara, gazete bayilerine, kaymakam hatta vali lojmanlarına da saldırılmıştı.

Malatya'daki saldırıların görgü tanıklarından Avukat **Süleyman Efe,** yaşadıklarını şöyle anlatıyor: *"Allah Allah diyerek tekbir getiriyor, saldırıyor, kepenklerini kırabildikleri dükkanları yağmalıyorlardı. İki gün öncesinde camilerde vaazlar verilmiş, köylere mektuplar gönderilmişti. Malatya'da camilere bomba atılacağı, solcu komünistlerin bankalara saldırıp soyacağı bildirilmiş, tüm Müslümanlar din uğruna cihada davet edilmişti."* Bir başka, üstelik yetkili tanık; Muş valisi **Ömer Haliloğlu** ise şunları söylüyordu: *"Cumartesi günü, köy yolları karla kaplı olmasına karşın dört bine yakın bir topluluk il merkezine gelmişti. Ellerinde sopalar vardı. Rusya'dan gelen komünistleri arıyorlardı. Kendilerine böyle bir propaganda yapılmıştı; din, Kuran elden gidiyordu, camiler kapatılacaktı..."*[106]

Şubat 1975 olayları, gelecekte şiddeti arttırılarak yaygınlaştırılacak saldırıların, sanki bir ön denemesiydi. Malatya Belediye Başkanı **Hamit Fendoğlu**'nun, kim tarafından gönderildiği belli olmayan bombalı bir paketle öldürülmesi üzerine, Malatya'da iş yerleri ve evler yakıldı, Alevi yurttaşlar öldürüldü. Propaganda yine yalana dayalı dinsel kışkırtmaya dayandırılmış ve aynı yöntemler kullanılmıştı. Malatya'nın hemen ardından aynı oyun Sivas'ta

oynandı ve orada da ölümle sonuçlanan saldırılar düzenlendi.

Aralık 1978 Kahramanmaraş ve Mayıs 1980 Çorum olayları, toplu öldürme eylemlerinde yeni bir aşamayı gösteriyordu. Yaptıkları işte iyi eğitilmiş olduğu belli olan bir gurup kışkırtıcı ajan; bağnazlığı, parayı ve mezhepsel kışkırtmayı kullanarak Alevi yurttaşlara karşı saldırılar düzenledi. Mahalleler basıldı, önceden belirlenen evlerde yaş ve cins farkı gözetmeden insanlar öldürüldü. Anlamsız gibi görünen vahşetin elbette bir nedeni vardı. Türk geleneklerini Anadolu'da hala yaşatan ve Cumhuriyete bağlı aydın bir kesim olan milyonlarca Aleviye, yurtlarını terk etmeleri için gözdağı veriliyordu; toplu göçe zorlamak için yıldırılmaya çalışılıyordu.

Kahramanmaraş olayları, *"ülkücüler"*in beğendiği bir filmi oynatan sinemadan çıkanlar üzerine, bir ses bombası atılmasıyla başladı. Yalnızca bir kişinin ayağından yaralanmasına karşın, bir gün içinde ve karşılıklı olmak üzere önce TÖB-DER üyesi iki öğretmen, ardından iki *"ülkücü"* öldürüldü.

22 Aralık'ta dört cenaze birden kaldırılacaktı. Kentin hemen her yerinde, halkı çatışmaya çağıran yalana ve dinsel kışkırtmaya dayanan propagandalar yapılıyor, ancak emniyet güçleri herhangi bir önlem almıyordu. Kahramanmaraş Müftüsü, resmi bir araçla kenti dolaşmış ve *"halkı kışkırtıcı konuşmalar yapmıştı"* Vali **Tahsin Soylu** olaylardan sonra, bu müftü hakkında soruşturma başlatmıştı.[107] Kentte yönetim adeta ortadan kalkmış ve halk kendi haline bırakılmıştı. Bu koşullarda, başlatılacağı belli olan saldırı, çok geçmeden başladı ve konutlar, işyerleri özel araçlar yakılıp yıkıldı, denetimsiz bir katliam tüm kente yayıldı. En korkunç olaylar, *Aleviler*'in dağınık olarak yaşadığı *Sunni* mahallelerinde yaşandı. Olay yerine sonradan gelen yetkililer, emniyet görevlileri ve gazeteciler gördükleri manzara karşısında dehşete düşmüşlerdi. Üç-beş yaşında küçük çocuklar, hatta bebekler bile parça parça edilmiş, elden ayaktan düşmüş yaşlılar satırla doğ-

ranmış, hamile kadınlar karınlarına kurşun sıkılarak doğmamış çocuklarıyla birlikte öldürülmüştü.[108]

Resmi açıklama, olaylarda 136 kişinin yaşamını yitirdiği biçimindeydi. Ölü sayısının çok daha fazla olduğunu savlayanlar da vardı. Gazetelere yansıyan haberlere göre, kolluk kuvvetleri, Ağrı Dağı eteklerine, *"yaşları 16-40 arasında değişen, aralarında 4-5 yaşında çocukların da olduğu"* çok sayıda ölü gömmüştü.[109] Ayrıca sayısı tam olarak saptanamayan ağır ve hafif yaralı vardı. İki yüzü aşkın konut, yetmişin üzerinde işyeri tahrip edilmiş, büyük maddi zarar meydana gelmişti.

Çorum olayları, Kahramanmaraş'ın bir buçuk yıl sonraki yinelemesi gibiydi. 29 Mayıs 1980'de Cuma namazı sırasında bir caminin yakınında bomba patlamış, çevreye ateş açılmış ve bu garip olayın hemen ardından, *"komünistler camileri yakıp yıktılar"* biçiminde propaganda yapılmıştı. Yapılanlar, gerek propaganda ve gerekse saldırı yöntemi olarak Kahramanmaraş'ta olanların aynısıydı. Sonuçları da hemen aynı oldu. Yine yüzlerce ev ve işyeri yakıldı, 26 kişi öldürüldü, yüzlerce insan yaralandı. Çatışmalar Merzifon ve Amasya'ya da sıçradı ve yörede insana ürküntü veren olaylar yaşandı. *"Kadınların iç çamaşırları çıkarılıp sırıklara takılıp sokaklarda dolaştırılıyor"* ve *Aleviler, "kadın-erkek, yaşlı-genç, hatta çocuk demeden"* öldürülüyordu.[110]

Malatya'da başlayıp Çorum'a dek yayılan planlı saldırı, siyasi ayrılıkların neden olduğu bir *iç sorun* değil, dış kaynaklı bir düzenlemeydi. Türkiye'ye yeni bir biçim vermek isteyen küresel güçler, gerekli dönüşümleri gerçekleştirecek, yaptırım gücü yüksek yeni bir yönetim istiyor; çatışmalarla, böyle bir yönetime gerekçe oluşturacak eylemler düzenliyordu. Ulus-devlet işleyişini yerelleşmeye götüren emperyalist uygulama; etnik, dinsel ve mezhepsel çatışmayı küresel siyasetin merkezine yerleştirmiş-

ti. *"Ilımlı İslam"* olarak ifade edilen siyasetin başarılı olabilmesi için, bu siyasete engel oluşturduğu düşünülen *Aleviler*'in sindirilmesi, bunun için de inanç ayrılıklarının çatışma aracı olarak kullanılması gerekiyordu. Ayrılıkçı Kürt hareketi ile birleşecek bir *Alevi-Sunni* çatışması, bu kullanım için "verimli" bir alan olabilirdi. *Kahramanmaraş*'ın üzerinde pek durulmayan ilk amacı buydu.

Türkler'in Anadolu'daki varlığının en eski ve ana bölgesi İç Anadolu'dur. Türklüğü burada yaşatan güç, yüzyıllar boyunca burada oluşmuş olan sosyal yapıya ve inanç dengelerine dayanmıştır. **Mustafa Kemal,** Kurtuluş Savaşı'nı bu bölgede başlatmış; Savaşı, *Alevi* ve *Sunni* halkın özverisine dayanarak ve Anadolu yaylasının içlerine çekilerek kazanmıştı. İç Anadolu, Türkler'in Anadolu'daki ana yaşam alanı, fetihler için insan kaynağı, gerektiğinde son ve güçlü direnme noktasıydı. Ve Batı, Anadolu'daki Türk egemenliğini, tarihin hiçbir döneminde içine sindirememişti. *Sevr*'le başarılamayan, farklı biçimde şimdi başarılmak istenen ve yoksullaşmaya bağlı göçlerle zaten sarsılmış olan dengeler, inanç grupları arasına kin sokularak bozulmalıydı. Bunun için, Türk töresini *Araplaşma*'ya karşı yüzyıllardır koruyan *Aleviler* göçe zorlanmalı, nüfus olarak azaltılarak, güvensiz bir yalnızlık içinde, direnme gücünden yoksun, küçük bir topluluk haline getirilmeliydi. Türkiye ABD tarafından o denli teslim alınmıştı ki, Osmanlının başaramadığını Amerikalılar deneyecek ve işbirlikçileri aracılığıyla *Alevileri*, kendi ülkelerinde *eritmeye* çalışacaklardı. *Kahramanmaraş*'ın üzerinde durulmayan ikinci amacı buydu. Bu amaç, o denli açık yürütülüyordu ki, ABD Büyükelçiliğinde görevli bir gurup, olaylardan bir hafta önce kente gelmiş ve kendilerini gizlemeye gerek duymadan, değişik kişi ve guruplarla görüşmüştü. Aynı ekip Çorum Olayları'ndan önce, Çorum'da da görülmüştü.[111]

Kahramanmaraş ve Çorum olaylarında, sıradan insanların bile görüp sorguladığı gerçekler, yanıt aradığı sorular vardı. Ancak, hükümet elle tutulur bir açıklama

yapmıyor, sessiz kalıyordu. O günlerde, yaygın olarak tartışılan ve basına da yansıyan şu görüşler ileri sürülüyordu: *"İçişleri Bakanı'nın daha önce hassas bölge ilan edilen bu kentte, gerginliğin artmasına neden seyirci kalınmış, önlem alınmamıştır? Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, olaylar başlamadan 24 saat önce, etnik çatışma hazırlıklarının yapıldığını açıklarken, hükümet aynı bilgilere sahip değil miydi? Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel, hükümetin olayları önceden bildiğini söylemiştir, bu doğru mudur? Olaylardan 24 saat sonra toplanan Bakanlar Kurulu, neden o olayları değil de Ecevit'in gezi sonuçlarını görüşmüştür? Kente güvenlik güçleri neden geç gelmiştir? Aradan beş gün geçmesine karşın neden hala yeterli önlem alınmamaktadır?"*[112]

Ünlü tarihçi **Augustin Thierry**, *"Bir toplumsal eylemi kimin tasarlamış olduğunu doğru olarak bilmek istiyorsanız, bu olaylara özünde kimlerin gereksinmesi olduğunu araştırınız. 'Yapılan iş kimin yararına ise o işi yapan odur' yaklaşımı, hukukta olduğu gibi tarih için de geçerlidir"* demiştir.[113] Türkiye'de, giderek artan bir yoğunlukla yarım yüzyıldır uygulanan dışa bağımlı politikaların çok yönlü sonuçları içinde üç unsur öne çıkar: Cumhuriyetle gerçekleştirilen *ulus-devlet yapısının çözülmesi*, bu yapının öncüleri olan *ulusçu aydınların yok edilmesi* ve bu amaç için *ümmet yapılanmasının yönetim sistemi haline getirilmesi*. Bu üç unsur, ülkeyi emperyalist sömürüye karşı korumasız hale getirecek ve açık pazar durumuna sokulan ülke, parçalanma sürecine girecektir. *Kahramanmaraş*'ın ikinci amacı, başlatılmış olan bu sürecin, toplumsal çözülmeye yönelmesini hızlandırmaktı. Emperyalizmin gereksinimlerine yanıt veriyordu ve **Augustin Thierry**'in toplumsal eylemlerle ilgili yorumuna uygun olarak, arkasında o eylemlerden çıkarı olan güçler vardı.

CIA, sonu yönetim değişikliğiyle bitecek çatışmalar yaratma konusunda, kanıtlanmış yeteneklere sahip bir örgüttür. 1945'ten beri Türkiye'ye yerleşmiş ve bu uzun süre içinde hemen hiç denetlenmemiştir. Denetlenmek bir yana, arkasındaki devletin gücünden çekinen iktidarlarca

çoğu zaman çalışmalarına göz yumulmuş, ya da desteklenmiştir. Türkiye'ye atanan ABD büyükelçilik görevlileri, büyükelçi başta olmak üzere genellikle CIA ile ilişkili kişilerdir. *Aydın kırımının* arttığı 1965-1980 arasındaki on beş yıl, CIA'nin Türkiye'deki çalışmalarının en yoğun dönemidir.CIA'nın darbe hazırlama konusundaki "uzmanlığını", bu örgütte on bir yıl çalışmış olan **Philippe Agee**, *Kaçış* adlı kitabında şöyle açıklamaktadır: *"Darbe konusunda CIA kadar uzman başka bir örgüt bulunmaz. CIA istediği zaman istediği ülkede, büyük karışıklıklar çıkarır, bunları finanse eder.. Karışıklık, darbe yapmak için istenen ortamı sağlar..* (Darbe yapacak olanlar y.n.), *ülkenin tam bir çıkmaz içinde olduğunu ve sorunu ancak kendilerinin çözebileceği bir ortamın yaratılmasını isterler. Bu da CIA'nın görevidir.. Darbe yapanlar.. genellikle CIA'nın adamlarıdır."*[114]

Kahramanmaraş ve Çorum olayları, bu bilgiler ışığında değerlendirilmelidir. Üstelik bu olaylar, amacı darbeyle sınırlı kalan eylemler değildir. Bu amaç için başlatılan katliamların, Anadolu'daki Türk varlığının geleceği ile ilgili, uzun erimli hesapları vardır. Toplu öldürmelerle yaratılan ürkütücü ortam, istenilen sonuçları önemli oranda sağlamıştır. Köy ya da kent, yaşadığı yerleri bırakıp göç eden *Alevi* yurttaşlar, yurt içinde büyük kent varoşlarına, yurt dışında ise dünyanın değişik ülkelerine gittiler. Toplum bilincine sahip yaşam gelenekleriyle ,Türk kimliğini Anadolu'da bin yıl yaşatan bu insanlar, küçük guruplar halinde yaşamak zorunda kaldıkları yabancı çevrelerde, kimlik sorunu yaşar hale geldiler. Yüzyıllar boyunca oluşan toplumsal dengeler önemli oranda bozuldu. Kalıcı kin ve düşmanlıklar yaratılarak, birlik ve dayanışma ruhuna büyük zarar verildi. Orta Anadolu, emperyalizmin dilediği zaman kullanacağı, *Arapcılık* akımlarının kol gezdiği bir bölge oldu. 1993'deki İkinci Sivas katliamında, insanlar yanarken *"Cumhuriyet Sivas'ta kuruldu, Sivas'ta yıkılacak"* diye bağırılıyordu. Kurtuluş Savaşı'na hayat veren Orta Anadolu'nun en duyarlı yöresi, bu hale getirilmişti.

Türk toplumuna ulusal birlik yönünden büyük zarar veren Kahramanmaraş olaylarına, yurt içi ve dışında değişik tepkiler gösterildi. Olaylar değişik kentlerde kitle gösterileriyle kınandı, üniversite öğrencileri derslere girmedi. Politikacılar, gelişmeleri siyasi malzeme olarak kullandı; **Demirel**, *"hükümet şimdi düşmezse ne zaman düşecek"* derken; **Türkeş** *"olayları komünistler çıkardı"* dedi.[115] Ancak, bugün de ders alınması gereken bir tepki, yurtdışından, Kıbrıs Rum Kesiminden geldi. Kıbrıs Rumlarının olaylardan duyduğu sevinç ve mutluluk, toplu öldürme olayları sürerken, televizyon ve gazete yayınlarına açık biçimde yansıtılıyordu. Günlerce baş haber yapılan yayınlarda şunlar söyleniyordu: *"Kahramanmaraş bize güzel bir yeni yıl armağanıdır. Türkiye, olaylar nedeniyle sarsılacak, Kıbrıs Türkleri yalnızlığa itilecektir. Olaylar nedeniyle Ecevit istifa edecek, asker yönetime el koyacak.. Kıbrıs'ı karıştıran Ecevit, gerekli dersi ülkesinde alıyor."*[116]

Türkiye'deki terör eylemlerine yabancıların yön verdiğini gösteren bir başka önemli olay, *1 Mayıs 1977* İstanbul olaylarıdır. *1 Mayıs*'ı kutlamak için Taksim meydanında toplanan yaklaşık 500 bin kişinin üzerine ateş açılmış ve çıkan karışıklıklar sonucu 34 kişi yaşamını yitirmişti. **Uğur Mumcu**, Cumhuriyet gazetesindeki köşesinde, olayla ilgili olarak şunları yazmıştı: *"1 Mayıs günü İstanbul'da Taksim Alanı'nda yaşanan korkunç olayları, son yıllarda Türkiye'nin yaşamakta olduğu koşullardan soyutlamaya olanak yoktur. Sanki bir plan işliyor. Sanki görünmez bir el, bu planı adım adım uyguluyor. Birçok kişi, birçok gurup bu plan için ya figüran oluyor ya da alet olarak kullanılıyor. Olayların arkasında, CIA'nın kanlı elini görmemek için çok saf olmak gerekiyor."*[117]

1 Mayıs 1977, **Uğur Mumcu**'nun söylediği gibi CIA'nın düzenlediği kanıtlı eylemlerden biridir. Taksim Alanı'na hakim bir konumda olan Intercontinental Ote-

li'nin beş ve altıncı katlarına hiç kimse alınmamış, bu katlara yalnızca, müşteri olmadığı belli olan bazı kişiler girip çıkmıştı. Kurşunla ölüm ya da yaralanmaların çoğunluğu, bu yönden açılan ateş sonucu meydana gelmişti.[118] Sivil giyimli sekiz Amerikalı, *"ellerinde dikdörtgen ve oval çantalarıyla"*, Intercontinental'den çıkıp Taksim Gezisi merdivenlerinde incelemeler yapmışlar, daha sonra silah taşıdıkları belirgin olmasına karşın *"üzerleri ve çantaları aranmadan"* uçakla Ankara'ya gitmişlerdi.[119]

1974'le 1980 arasında Türkiye'de binlerce insan öldürüldü, onbinlercesi yaralandı. Köylerini kentlerini, adeta kaçarak terk edip başka yerlere göçenlerin sayısı bilinmiyor. Terörün yoğunlaştığı 1978-1980 arasındaki yalnızca iki yıl içinde 5241 kişi öldürülmüş, pek çoğu sakat kalan, 14152 kişi yaralanmıştı.Emniyet Genel Müdürlüğü verilerine göre 1965-1980 arasındaki on beş yılda 45 bin tüfek, 150 bin tabanca ve 32 milyon mermi ele geçirilmişti.Emniyet yetkilileri aynı dönemde, bu miktarların en az iki-üç katının, yasadışı bir biçimde kişilerin elinde bulunduğunu tahmin ediyordu.[120]

Ülkeleri için yaşamlarını ortaya koyarak inançları doğrultusunda mücadeleye atılan genç insanlar, siyasi eğilim ve görüşlerine bakılmaksızın acımasızca ezildiler. Oysa bunlar, güçlüklerle yetişmiş yurtsever insanlar ve değişik görüşlerdeki *aydınlar*'dı. Türk ulusunun kültürel zenginliğiydiler. **Uğur Mumcu**'nun söylediği gibi, *"sanki görünmez bir el"* Türkiye'yi karıştırmış; ülke aydınlarını, özellikle topluma önderlik edebilecek aydınları yok etmişti.

Kimin kimi öldürdüğü, hangi saldırıyı hangi örgütün yaptığı belirsizdi.İstanbul basını, büyük bir çoğunlukla, ulusal birliği gözeten bir yayın politikası izlemiyor, ayrışma ve çatışmayı öne çıkaran gerçek dışı haberler yayıyordu. Gerçeği ortaya çıkarmaya yönelen gazetecilerin başına gelmedik kalmıyor; ya öldürülüyor ya da ölüm

korkusuyla yaşayıp sıkça tutuklanıyorlardı. "Basın" ın o günlerdeki belirgin özelliği, terörün dışarıyla olan bağlantılarından hiç sözetmeden sürekli *"ülkücü"-"devrimci"* ya da *"sağcı"-"solcu"* ayırımını işleyerek bölünmüşlüğü öne çıkarmasıydı. Bu tutum o denli ısrarla sürdürülüyordu ki, herhangi bir kanıt olmasa da, eğer bir *"solcu"* öldürülmüşse katili hemen *"sağcı"*, *"sağcı"* öldürülmüşse suçlusu *"solcu"* oluyordu. Bu yaklaşıma hak verdirecek çok olay oluyordu ama, öldürme olaylarının çoğunluğunun kaynağı belirlenemiyordu. Bir merkezden planlanmış gibi, zamanlamada "ustalık" isteyen, *öldürmeler* ve *misillemeler* yaşanıyordu. Örneğin, MHP Manisa İl Başkanı 25 Haziran 1979'da eczanesinde öldürülüyor, hemen ertesi gün yine Manisa'da CHP üyesi bir eczacı bayan işyerinde vuruluyordu. İstanbul Beyazıt'ta *"ülkücüler"*in gittiği bir kahve bombalanıyor, hemen arkasından Ortaköy'de *"devrimciler"*in gittiği bir kahvede bomba patlıyordu. Emniyet yetkilileri Kahramanmaraş'ta, hem *"ülkücü"* hem de *"devrimci"* öldüren silah ele geçirmişti. 27 Mayıs 1970'de Ankara Hukuk Fakültesi öğrencisi *"devrimci"* **Mustafa Kuseyri**, Basın Yayın Yüksek Okulu'nda, arkadaşları tarafından bir kaza kurşunu ile öldürülmüş; ancak cinayet *"ülkücülere"* yüklenerek cenaze *"anti-faşist!"* bir gösteriye dönüştürülmüştü.[121] Sanki *yeri yurdu, örgütü* belirsiz bir *ölüm makinesi* ortaya çıkmış, her görüşten insanı dilediği zaman dilediği biçimde öldürüyordu. Gazeteler, yaşanan katliam kargaşası içinde olaylara dilediği gibi *"fail"*ler buluyor ve bunları dilediği biçimde kamuoyuna sunuyordu.

Herhangi bir siyasi cinayet bir kısım basın tarafından, *"ülkücüler"*ce işlenmiş gibi gösterilirken, bir kısım basın aynı cinayeti *"devrimciler"*in işlediğini ileri sürebiliyordu. *"Sağ"*, *"sol"* tanımları da aynı amaçla kullanılıyor, *"örgütler arası çatışma"*, *"sol içi hesaplaşma"* ya da *"davadan dönenin vurulması"* gibi söylemler, gerçek olup olmadığına bakılmaksızın gazete manşetlerinden eksik olmuyordu. Sayıları elliye varan küçüklü büyüklü her gurubun bir, kimisinin ise birden çok yayın organı vardı. Bunlar, son de-

rece yanlı yayın yapıyor ve bilgilendirmekten çok etkilemeyi amaçlıyordu. Bu tür yayınların en büyüklerinden olan ve birbirleriyle "uzlaşmaz" bir siyasi mücadele yürüten *Devrimci Yol*, *Halkın Kurtuluşu*, *İleri* ve *Kurtuluş* gibi dergilerin tümü, Ankara'da faaliyet gösteren *Turkish Daily News* Web Ofset tesislerinde basılıyordu. [122]

Aynı cinayete birkaç örgüt birden sahip çıkabiliyor ya da herhangi bir örgütle ilişkisi olmayan kişiler, uydurma adlarla *"öldürme eylemini"* kendilerinin gerçekleştirdiğini bildirebiliyordu. Kitle tabanı olan kimi örgütler ise, sık sık kendilerine yakıştırılan cinayetlerle herhangi bir ilgilerinin olmadığını açıklamak zorunda kalıyordu. Örneğin, İTÜ öğretim üyelerinden **Ord. Prof. Bedri Karafakioğlu** öldürüldüğünde, eşine başsağlığı ziyaretinde bulunan MHP heyeti, kendilerine yöneltilen suçlamaların haksız olduğunu, cinayetle hiçbir ilişkilerinin bulunmadığını açıklamıştı.[123]

1974-1980 döneminde yitirilen ve yerleri hala doldurulamayan eğitimli insan birikimi, ulus olarak yitirilen değerler bütününün yalnızca bir bölümüdür. Gerçek yitik, toplum çıkarlarına gösterilen duyarlılıklarda ve haksızlığa karşı direnme geleneklerinde yaşanmış; özgür düşünce, düşünceyi eyleme dönüştürme girişkenliği ve Türkler'e özgü örgütlenme yeteneği büyük zarar görmüştü. Toplum üzerinde o denli yoğun bir baskı oluşturulmuştu ki, örgütlenmek ve örgütlü davranmak, halkın gözünde *en tehlikeli iş* haline gelmişti. Doğru ya da yanlış, ama ülke çıkarını düşünerek davranan herkes şiddetle cezalandırılmış, kitleler duyarsız ve edilgen kalabalıklar haline getirilerek bugünkü yoz ortamın oluşması sağlanmıştı.. Üstelik, ağır biçimde yaşanan entelektüel yıkım henüz bitmemişti ve *12 Eylül*'le birlikte, örneği az görülen bir şiddetle sürdürülecekti. Son ve en ağır *aydın kırımı*, *12 Eylül*'de gerçekleştirilecekti.

12 Eylül'ün Gerçek Yüzü

Kenan Evren, 12 Eylül için, 1983'de kaleme aldığı anılarında şu saptamayı yapıyor: *"12 Eylül harekatının başarılı olmaması demek, bir iç savaş sonucu Türkiye'nin parçalanması ve bin seneye yakın bir zamandır bizim olan bu toprakların değişik ellere geçmesi, başka bir deyişle Türklüğün ve Türklerin, Asya'daki diğer Türkler'in durumuna düşmesi demekti."*[124] Bu yargı, ne kadar gerçeği yansıtmaktadır? *"Harekat başarılı olmasa"* Türkiye nasıl ve kimler tarafından *"parçalanacak"*tır? Anadolu Türklüğünü *"Asya'daki Türkler'in durumuna"* kim düşürecektir? Türkiye'nin, 12 Eylül'ün başarılı olmaması halinde parçalanıp parçalanmayacağı bilinmez, ama aradan geçen çeyrek yüzyılın ortaya çıkardığı açık gerçek; Türkiye'nin bugün, parçalanma kaygıları yaşayan bir ülke haline gelmesi ve duruma gelişte *12 Eylül*'ün belirleyici düzeyde payının olmasıdır.

1980 yılı Türkiye için, ekonomi ve siyaset başta olmak üzere, toplumsal yaşamın her alanında büyük bir çöküşün yaşandığı bir kırılma noktasıdır. 1980'den söz edilince herkesin aklına, doğal ve haklı olarak, silahlı bir hareket yani *darbe* gelir. Bu, olayın gerçek boyutunu ortaya koymayan eksik bir yaklaşımdır. 1980 olayları, bir bütün olarak ve biraz dikkatlice ele alınacak olursa, yaklaşımın yetersizliği kolayca görülecektir. 12 Eylül sabahı uygulamaya sokulan eylem, söylendiği ya da uygulayıcılarının sandığı gibi *"terör olaylarının"* zorunlu kıldığı bir *sonuç* değil, ülkeyi küresel isteklere sınırsızca açan bir *başlangıçtır*. 1980'de, siyasi çatışmanın Türkiye'yi kan gölüne döndürdüğü doğrudur. *Darbe*'nin amacının, *"kardeş kanının akmasını ve terörü önlemek"* olarak açıklandığı da doğrudur. Ancak olay ve gelişmeler, Türkiye'ye yönelik küresel politikadan bağımsız, yalnızca yerel bir sorunmuş gibi ele alınacak olursa, *"doğru"* ların gerçekte ulusal varlık için tehdit oluşturan büyük bir *"yanlış"* a dönüştüğü görülecektir. *12 Eylül*'le gerçek *darbe;* Türkiye'nin *ekonomisine, siyasetine, aydınlarına* ve ifadesini Atatürkçülükte bulan ulu-

sal bağımsızlık geleneklerine yapılmıştır. *Darbe*'nin tarihi, 12 Eylül değil, 24 Ocak 1980'dir. 12 Eylül, çalışan kesimlerin ve aydınların 24 Ocak Kararları'na tepki gösteremez hale getirilmesi eylemidir.

1979'da Başbakan olan **Süleyman Demirel**, Başbakanlık Müsteşarlığına getirdiği **Turgut Özal**'a, yeni bir ekonomik istikrar programı hazırlama görevi verdi. Program kısa sürede hazırlandı; bir başka deyişle IMF tarafından hazırlanmış olan program, 24 Ocak 1980'de kamuoyuna açıklandı.

Tarihe *24 Ocak Kararları* olarak geçen ve IMF'nin daha önce yaptıramadığı isteklerini içeren program; *Türkiye'yi tek taraflı olarak yabancı sermayeye açıyor,tarım, ticaret ve sanayide ulusal hedeflerden vazgeçiliyor ve günlük kur uygulamasına geçilerek Türk lirasındaki değer yitimi sürekli hale getiriliyordu. Milli kambiyo rejiminden vazgeçiliyor, ithalat liberasyonu adıyla dışalım serbest kılınıyor, kotalar kaldırılıyor ve kamu yatırımları kısılıyordu. KİT'lerin özelleştirileceği, temel ürünlerde destek fiyatlarının kaldırılacağı, ücret artışlarının düşük tutulacağı, tarım ürünlerindeki taban fiyatlarının sınırlanacağı* açıklanıyordu.[125] Programın ön uygulamaları bile etkisini hemen gösteriyor; 1980 başında 47 TL olan 1 Amerikan Doları, yıl sonunda 90 liraya çıkıyor, programa karşı gösterilen tepki, 'iç savaş' haline getirilen terör eylemleriyle birbirine karışıyordu.

24 Ocak Kararları, ancak 12 Eylül gibi, bir *"demir yumruk"*la uygulanabilirdi. Emek örgütleri başta olmak üzere mesleki kuruluşlar, dernekler ve partiler kapatılmalı, yasama ve yürütme gücü, tartışmasız bir ortamda, sınırsız yetkilerle donatılmış bir yönetime verilmeliydi. Nitekim öyle oldu ve ABD başta olmak üzere Avrupa Birliği'nin "demokratik" desteği altında; beş kişilik *Milli Güvenlik Konseyi*'nin her kararı *yasa* sayıldı. Tüm siyasi par-

tiler, dernekler, meslek örgütleri kapatıldı, yüzbinlerce insan gözaltına alındı, 50 kişi idam edildi.

12 Eylül'ün Türk toplumunda yarattığı çöküntü, çok yönlü ve çok boyutludur. Ancak en büyük zarar; Cumhuriyet'le kurulan ulus-devlet yapısına, bu yapıya biçim veren yönetim anlayışına ve tümünü içine alan siyasi işleyişe verilmiştir. Bağımsız iç ve dış politika, sosyal devlet anlayışı ve ulusal hakları koruma istenci, hemen tümüyle yok edilmiştir. Siyasi bozulmanın partilere yansıyan etkisi, doğal olarak bölünme, parçalanma ve yabancılaşma oluşmuştur. CHP ve DP ya da CHP ve AP'den oluşan *iki partili düzen* bozulmuş, ortaya içinde yasallaştırılan *"İslamcı"* ve *"Kürtçü"* partilerin de olduğu bir parti karmaşası çıkmıştır. Bugün Türkiye'de 49 yasal parti bulunmaktadır. Bunların en büyükleri bile, yüzde onluk seçim barajını aşmayı başarı sayacak kadar küçülmüş ve etkisizleşmiştir. Hemen tümü denetim altındadır. Varlıklarını sürdürebilmek için, ulusal haklardan ödün vermeyi alışkanlık edinmişlerdir. Yoksullaşan halk siyaset dışında kaldığı için, Türkiye'de ulusal siyaset yapılamaz hale gelmiştir. *12 Eylül*'ün siyasi partilere yönelik en etkili sonucu, *etkisizleşme* ve *parçalanma* olmuştur.

Darbe Hazırlamak

1980 öncesinde çatışmaları önlemede; Meclis'in, partilerin ve kolluk güçlerinin yaklaşımı, dikkat çekici bir ilgisizlik ve olağan olmayan bir başarısızlık içerir. Toplumu derinden etkileyen olaylar yaşanırken, yönetim gücünü elinde bulunduran politikacılar, çoğu kez olaylarda taraftırlar. Emniyet güçleri, siyasi iradeden olayları sona erdirmeyi amaçlayan bir davranış göremedikleri için, kararlı bir tutum içine girememektedirler. Görev sorumluluğu duyarak olayların üzerine giden kamu yöneticileri sahipsiz bırakılmakta, emniyet müdürleri ve savcılar öldürülmektedir. Bu koşullarda görev yapan emniyet görevlileri, yetkilerini tam olarak kullanamamakta ya da

kullanmamaktadır. Çatışmaları önlemek için kullanılmayı bekleyen yasal yetki, özellikle sıkıyönetim bölgelerinde yeterince vardır, ama politikacılar, sürekli yetkisizlikten söz etmekte, yasama gücü ellerinde olmasına karşın, yetki verici yasa da çıkarmamaktadırlar. Örneğin Başbakan **Süleyman Demirel,** 1980'de yaptığı bir açıklamada, Başbakan değil de sıradan bir yurttaşmış gibi şunları söylüyordu: *"Olayları yapanları ve yaptıranları devlet olarak biliyoruz. Ancak, sıkıyönetim komutanlarının ne yazık ki yetkileri çok az."*[126] *Demirel*'in bu sözlerle neyi anlatmak istediğini düşünmek gerekir. Meclis çoğunluğuna sahip olmasına karşın, neden yasal düzenlemeler yapmamıştır. Bunu yaptırmayan güç nedir?

Ülke 12 Eylül'e doğru giderken **Kenan Evren,** Genel Kurmay Başkanı olarak, kamuoyuna sıkça açıklamalar yapmakta, Cumhurbaşkanı'na yazılı "görüş" ve "öneriler" sunmaktadır. Açıklamalarında, *"Devletin bekası"*ndan, *"terör ve bölücülüğe karşı parlamenter demokratik rejimin korunması gerektiği"* nden söz ediyor, siyasi partilerin soruna, *"Atatürkçü milli bir görüşle çareler araması"*nın *"kaçınılmaz bir zorunluluk"* olduğunu söylüyordu. 1980 başında Cumhurbaşkanı'na yazdığı mektupta *"Anayasal kuruluşlar ile siyasi partilerin bir kere daha uyarılmasına"* karar verildiğini bildiriyor, mektup ekinde gönderdiği raporda, *"Atatürk milliyetçiliğinden alınan ilham ve hızla, vatandaşlarımızı kederde, kıvançta ve tasada ortak bölünmez bir bütün halinde, milli şuur ve ülküler etrafında toplamanın, iç barış ve huzurun sağlanmasında temel unsur olduğu apaçık bir gerçektir"* diyordu.[127]

1980 Ocağı'nda yaşanan bir başka ilgi çekici gelişme, **Demirel**'in Başbakanlık Müsteşarlığı'na getirdiği **Turgut Özal**'ın, *24 Ocak Kararları*'ndaki *"ekonomik önlemler paketi"* ni, **Kenan Evren** ve Kuvvet Komutanlarına sunmasıydı. Türk Silahlı Kuvvetlerinde, hükümetlerin ekonomik uygulamalarına karışmak, onay vermek ya da hükümetlerden ekonomik "birifing" almak gibi bir gelenek yoktu. Bu tür işler, doğrusu ya da yanlışıyla hükümetlerin yetki-

sine bırakılmış, o güne dek taraf olunmamıştı. Ancak bu kez, CIA personel biyografisinde, *"gelmiş geçmiş en Amerikan yanlısı Türk lideri"* denilen[128] **Turgut Özal**'ın IMF isteklerinden oluşan programı dinleniyor ve onay veriliyordu. Kamu oyuna pek de duyurulmayan bu uygulamada alışılmadık bir durum vardı.

"Alışılmadık durum" un gerçekte, *küresel güçlerin isteklerini yerine getirecek* bir darbeye doğru gittiği, sekiz ay sonra ortaya çıkacaktır. Türkiye'nin Cumhuriyet'le kurulmuş ulus-devlet yapısını çökertecek olan bir sürece, onay veriliyordu. Bu onay, gerçekte, onay sahiplerinin yönetime hazırlandığının göstergeleriydi. Nitekim **Evren**, üç ay sonra 24 Mayıs 1980'de, *"karargah etüdü istediği üç kişilik özel bir ekiple"* yaptığı toplantıdan sonra not defterine şunları yazıyordu: *"Birinci Ordu-Selimiye: Bugün görüştüğüm kuvvet komutanları, artık müdahale etmekten başka bir çare kalmadı dediler"*[129]

Amerikan Silahlı Kuvvetleri, yayın organı *U.S. Armed Forces*, **Evren**'in yazdığı bu nottan bir hafta sonra çıkan Haziran 1980 sayısında şunları yazıyordu: *"Türkiye'deki gelişmeler, öyle bir noktaya gelmiştir ki, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin müdahalesinden başka bir çıkış yolu görülmemektedir. Ordu müdahale edecek, ancak gelişmeleri uzun vadede o da düzeltemeyecektir."*[130]

Kenan Evren, *12 Eylül*'den önceki en sert ve son açıklamasını 30 Ağustos'ta yaptı. Bu konuşmada *"demokratik düzenin ve ülke bütünlüğünün yok edilmesini amaçlayan idrakten yoksun vatan hainleri"*nden söz ediyor, bunların *"tarihimizde bir zamanlar türemeye yeltenen benzerleri gibi"* ezileceğini söylüyor ve Türk *ulusu "sonsuza kadar daha birçok 30 Ağustosları, refah ve mutlulukla kutlayacaktır"* diyordu.[131]

12 Eylül, Türk Ulusu'nu **Evren**'in söylediği gibi *"refah ve mutluluğa"* değil, yoksulluk ve karanlığa götürdü.

Turgut Özal'ın başkanlığındaki ANAP tarafından geliştirilen ve sırasıyla DYP, SHP, RP, DSP, MHP ve AKP gibi partilerce ara vermeden sürdürülen ekonomik ve siyasi programlar; Türkiye'yi kendi gücüyle ayakta duramayan, dış karışmalara açık, rejim sorunu yaşayan bir ülke haline getirdi. Yalnızca ekonomide değil; siyasetten yönetim yapılanmasına, dilden kültüre, eğitimden sanata, toplumsal yaşamın hemen her alanında, büyük bozulmalar yaşandı. Ulusal değerlerin yaşatılmasında öncülük edecek *aydınlar* ayırımsız bir biçimde ve benzeri az görülen bir şiddetle ezildiler. *Ülkeyi ve ulusu sevmek, onun için bir şeyler yapmaya çalışmak, bağımsızlıktan yana olmak, örgütlenip halka öncülük etmek*, en ağır cezaları göze almayı gerektiren eylem ve eğilimler haline geldi. Sonuçta ortada, ulusal hakları savunan, ülke sorunlarına duyarlı insan kalmadı. Çıkarcılar, işbirlikçiler ve vatan satıcılar, köşe başlarına yerleştiler. Türkiye, Cumhuriyet tarihinin en karanlık ve en sahipsiz dönemine girdi.

ABD Türkiye sorumlusu **Paul Henze** 11 Eylül gecesi, yani darbeden bir gün önce, dünyadaki önemli gelişmelerin anında bildirildiği *The White House Station* adlı birim tarafından arandı ve kendisine Türkiye'de beklenen darbenin o gece yapılacağı bildirildi.[132] Bir gün sonra ABD Dışişleri Bakanı **Muskie**, Başkan **Carter**'a, *"herhangi bir kaygıya gerek olmadığını, Türkiye'de müdahale yapması gerekenlerin müdahale ettiğini"* haber verdi.[133]

12 Eylül Darbesi'yle yalnızca Amerikalılar ilgilenmediler. Başta Almanya olmak üzere *Avrupa Topluluğu* (Avrupa Birliği'nin o zamanki adı) ve *Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü* (OECD) içindeki gelişmiş ülkelerin tümü, Türkiye'deki gelişmelerle yakından ilgileniyordu. Birleştikleri temel nokta, yönetim yapısının değiştirilmesi ve Türkiye'nin küresel güçlerin kullanımına sınırsızca açılmasıydı. Batı başkentlerinde, *"Türkiye'nin çok tehlikeli bir*

yere doğru, hızlı adımlarla" gittiği konuşuluyor, *"gidişi durduracak kesin çözümlerin gerektiğinden"* söz ediliyordu.[134] Sürekli olarak, seçilmiş yönetimlerin vazgeçilmezliğini ileri süren Batı'nın "demokrat" yöneticileri, konu Türkiye olduğunda *"kesin çözümler"* istemekten çekinmiyordu. Olaylara bakışları şöyleydi: *"Afganistan'a Rus müdahalesi olmuştu, İran'da durum kritikti, Şah gitti gidecekti.. Sırada Türkiye vardı. Acaba Türkiye de aynı duruma düşebilir mi? Türkiye'yi kurtarmak gerekmez mi?"*[135] Batı medyasında ve diplomatik çevrelerde bunlar tartışılıyordu.

Avrupa'da konunun bu biçimde işlenmesi doğal olarak tartışma düzeyinde kalmadı, somut uygulamalara dönüştü. Kamuoyu "ikna" edildi. Türkiye'nin ulusal haklarını zedeleyecek uygulamalar söz konusu olduğunda "ödünsüz demokratlar" haline gelen Avrupalılar, bir anda darbe destekleyen anti-demokratlar haline geldiler. *12 Eylül* gerçekleştirildiğinde Bonn Büyükelçisi olan **Vahit Halefoğlu**, o günlerdeki siyasi yaklaşımlar konusunda şöyle söyler: *"12 Eylül'den önce Türkiye'deki hadiseleri gören tanıdıklarımız, arkadaşlarımız* (Almanlar y.n.) *'Bu anarşiye asker neden müdahale edip son vermiyor ? Bu böyle devam edemez' diye bir takım fikirler ortaya sürüyorlardı. Türkiye'deki olaylar o kadar çığrından çıkmıştı ki, Almanya'daki insanlar dahi bunun bir müdahale ile halledilmesinin doğru olacağına inanıyordu. Nitekim, 12 Eylül'den sonra Alman bakanlar, Alman halkı ve medyası, olup bitenlere karşı bir tepki göstermedi, anlayışla karşıladılar. Türkiye'nin yeniden demokrasiye dönmesini kolaylaştırmak için yardımcı olmaya çalıştılar... Türkiye'yi düştüğü badireden kurtarmanın, Batılılar'ın yararına bir hareket olacağına karar verdiler. OECD içinde bir konsorsiyum kurarak, Türkiye'ye her yıl 1 milyar dolardan fazla bir yardım yapma kararı aldılar. Yardım işini yürütmek için de Almanya'yı görevlendirdiler...."*[136]

Dönemin Almanya Başbakanı **Helmut Schmidt**, darbenin üzerinden henüz 48 saat bile geçmeden bir açıklama yapıyor, *"Türkiye artık dipsiz kuyu değil"*[137] diyerek duyduğu mutluluğu dile getiriyor ve Türkiye'ye yardıma

devam edileceğini söylüyordu. **Schmidt**'in açıklamasından bir gün sonra, 15 Eylül'de *Avrupa Topluluğu*, Türkiye ile *"normal ilişkilerin sürdürüleceği"* ni açıklıyor, aynı gün *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Bonn'un Türkiye'ye açık destek vereceğini birinci sayfadan duyuruyordu. Gazetede yer alan haber-yorumda; *"Almanya'nın tutumunun her durumda Türkiye'nin iç işlerine etki yapacağı"* söyleniyor, *"yapılacak mali yardım ödemeleri, generalleri güçlendirecektir"* deniyordu.[138]

Almanya, *12 Eylül*'ün sıkı biçimde uygulamaya soktuğu *24 Ocak Kararları*'nı, büyük bir dikkatle izledi, uygulamaları yönlendirdi. **Turgut Özal** sık sık Almanya'ya gidiyor, Alman hükümetiyle *"garantisiz ticari borçlar, kredi ertelemesi ve yeni ödeme kuralları"* gibi konularda görüşmeler yapıyordu. Almanya, **Halefoğlu**'nun söylemiyle *"Türkiye'ye karşı büyük bir anlayış"* gösteriyordu.[139] **Helmut Schmidt**'e çok yakın bir gazeteci olan ve Almanya'nın en etkili gazetelerinden *Die Zeit*'in başyazarlığını yapan **Theo Sommer**, 19 Eylül'deki yazısını Türkiye'deki gelişmelere ayırmış ve bu yazıda Almanya'nın *"siyasi ve mali angajmanlarla"* Türkiye'nin iç işlerine doğrudan karış-tığını ileri sürmüştü. *"Boğaziçi'nde reform şansına yatırım yapıyoruz"* diyor, açıksözlü bu yaklaşımıyla, *12 Eylül*'ün ekonomiye dayanan ana hedefinin ne olduğunu, belki de en iyi anlatan Batılı oluyordu.[140]

Son Ve Kesin Vuruş

12 Eylül'le başlayan ekonomik uygulamalar, ulusal pazarı küresel sermayenin kullanımına tümüyle açan süreci başlattı. Silahlı mücadele ile kazanılan ve tarihin her döneminde her ülkede gerektiğinde silahla korunan ulusal haklar, *küreselleşme* ya da *serbest ticaret* adına ve hemen hiçbir sınır konmadan yabancılara devredildi. Türkiye, Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi bir *açık pazar*, bir *yarı-sömürge* durumuna getirildi. Temelinde Kurtuluş Savaşı bulunan ulusal bağımsızlık, savaşsız ve çatışmasız bir

biçimde yitirildi. Türkiye,silah gücüyle değil, ekonomi ve siyaset yoluyla egemenlik altına alınarak, silahlı işgalin yapacağı hemen tüm işler, işbirlikçiler aracılığıyla "barış içinde" gerçekleştirildi. Türkiye *gizli işgal* olgusuyla karşı karşıya kaldı. Türkiye Cumhuriyeti, ulus-devlet olarak varlığını, artık yalnızca görünüşte koruyan ve parçalanma riski yaşayan bir ülke durumundadır. Bütünlüğünü koruması, artık kendi gücüne değil, küresel güç merkezlerinin kararına bağlıdır. Günümüzde, üstelik yoğun biçimde sürmekte olan uygulamalar durdurulup bağımsızlık yönünde köklü dönüşümler gerçekleştirilmezse, görünüşte sürdürülmekte olan bugünkü ulusal varlık, uzun sürmeyen bir zaman içinde eylemsel olarak da yitirilecektir.

12 Eylül uygulamaları, karar yetkilerini dışarıyla paylaşan, bir bölümünü tümüyle devreden "yeni" bir düzen, daha doğrusu *düzensizlik* dönemi başlattı. Ulusal varlığı çözülmeye götüren bu "düzen" in kalıcı kılınması, kaçınılmaz olarak, uygulamalara karşı çıkacak *aydınlar*'ın susturulmasını ve ulusal örgütlerin ortadan kaldırılmasını gerektiriyordu. *Aydınlar*, *12 Eylül*'e dek hemen her dönemde baskı altına alınmış, örgütleri kapatılmış, ancak bir türlü yok edilememişti. *12 Eylül* şimdi bunu yapacak ve *aydınlar*'ı yok edecekti. **Kenan Evren**'in deyimiyle, *"kahredici bir yumruk altında ezileceklerdi."*[141]

Türkiye'de *aydınlar* söylendiği gibi *"bir yumruk"* değil, belki de binlerce "yumruk" altında ezildiler. *12 Mart* öncesi ve sonrasında yoğunlaştırılmış olan sistemli şiddet, *12 Eylül*'le birlikte adeta *zincirlerinden boşandı* ve olağanüstü geniş bir boyuta ulaştı. Her meslek ve yaştan yüzbinlerce eğitimli insan; sorgular, hapisler, işkenceler ve direnilmesi olanaksız bir şiddetle karşılaştı. Kendileriyle birlikte, aileleri ve yakın çevreleri de büyük acılar çeken bu insanlar, bedensel ve ruhsal sağlıklarını, okul ya da işlerini ve hepsinden önemlisi ülkelerine olan sahiplenme duygusunu yitirdiler. Pek çok *aydın*, doğrudan yaşamını yitirdi, pek çoğu bedensel ya da ruhsal olarak sakat kaldı. Türkiye, yalnızca *aydınlar*'ını değil, geleceğini de yitiri-

yordu. Bağımsızlıktan yana olan bilim adamları, yazarlar, gazeteciler sürekli olarak tehdit altındaydılar. *Aydınlar* azalıyor, toplumsal değerler yıpranıyor ve herşeyden önemlisi, ülkenin temel dayanağı orduyla aydınlar arasında bir yabancılaşma yaşanıyordu. 1960'da *"ordu-millet ele-le"* diyerek eyleme geçen genç *aydınlar*, artık çok farklı şeyler söylüyor, ülke eğitimsiz ve duyarsız insanların yaşadığı bir yer haline geliyordu.

12 Eylül uygulamalarıyla 650 bin kişi gözaltına alındı ve bunların büyük çoğunluğuna işkence yapıldı. İşkenceler, yalnızca konuşturmak, bilgi sağlamak amacıyla değil, kişilikleri ezmek, direnme gücünü yok etmek için herkese yapılıyordu. 1 milyon 683 bin kişi fişlendi, fişlenenler kamusal alanlar başta olmak üzere birçok haktan yoksun kılındı. Açılan 210 bin davada 230 bin kişi yargılandı, 7 bin kişinin idamı istendi, 517 kişiye idam cezası verildi, 259 idam dosyası Meclis'e gönderildi. *"Devrimci"* ve *"ülkücüler"* i de içeren 50 kişi idam edildi.[142]

Halkevleri, mühendis ve tabip odaları, sendikalar başta olmak üzere çalışanlara ait tüm kitle örgütleri kapatıldı; yöneticileri tutuklandı. 98 bin 404 kişi *"örgüt üyesi olmak"*, 71 bin kişi örgüt yönetmek suçlarından yargılandı. 23 bin 677 dernek kapatıldı. 388 bin kişiye pasaport verilmedi, 30 bin kişi "sakıncalı" olduğu için işten atıldı. 14 bin kişi yurttaşlıktan çıkarıldı, 30 bin kişi mülteci olarak yurtdışına kaçtı. 300 kişi kuşkulu biçimde öldü, 171 kişinin sorgu sırasında *"işkenceden öldüğü"* belgelendi. 299 kişi cezaevinde, 95 kişi "çatışmada" öldü, 43 kişi "intihar" etti.[143]

Öğretmen örgütlenmesinde görev alan, önder konumdaki 5 bin 854 öğretmenin işine birkaç ay içinde son verildi. Üniversitelerde 120 profesör ve doçent, Adalet Bakanlığı'ndan 47 hakim atıldı. 400 gazeteci için toplam 4 bin yıl hapis cezası istendi ve bunlara 315 yıl 6 ay hapis cezası verildi. 300 gazeteci saldırıya uğradı, üçü silahla öldürüldü. "Zararlı" görülen gazeteler, toplam 300 gün yayın yapamadı. 39 ton kitap ve dergi imha edildi. 937 film

"sakıncalı" bulunduğu için yasaklandı, TRT'nin çektiği kimi belgeseller yakıldı.[144]

Cumhuriyet'in biçim verdiği okullar ve üniversiteler, geleneksel yurtsever çizgisinden uzaklaştırılırken, eğitim açık ve yoğun biçimde dinselleştirildi. **Kenan Evren**, *"imam-hatip okullarında iyi eğitim veriliyor. O çocuklardan zarar gelmez. Türkiye laikliği dinsizlik olarak anlamış, yanlış tatbikatlar yapmıştır. 1930'lardaki laiklik anlayışını yanlış olarak görüyorum"* diyordu.[145] 3 Mart 1924'te gerçekleştirilen *Öğretim Birliği* (Tevhid-i Tedrisat) ilkesi, imam-hatip okullarının yaygınlaştırılmasıyla; yasası korunan, ama kendisi uygulanmayan bir duruma düşürülerek, eylemsel olarak uygulamadan kaldırıldı. Din dersleri Anayasal bir zorunluluk haline getirilerek laiklik ilkesi çiğnendi. Üniversitelerde okuyan öğrencilerden, *harç* ve *eğitime katkı* adıyla para alınmaya başladı. Vakıf üniversiteleri kurulmasına izin verildi, devlet üniversitelerinin gelişmesi engellendi.[146]

12 Mart öncesinde başlayan, 12 Eylül öncesi ve sonrasında devam eden çatışma döneminde çok sayıda aydın öldürüldü. Çoğu *"faili meçhul"* kalan cinayetlerin hemen tümündeki ortak özellik, siyasi görüşü ne olursa olsun öldürülen insanların ülke sorunlarına duyarlı, Atatürkçü, yurtsever *aydınlar* olmasıydı. 1977'den sonra öldürülen *aydınlar*'ın bazıları şöyledir: Doçent Dr. **Orhan Yavuz**, Profesör Dr. **Necdet Bulut**, Cumhuriyet Savcısı **Doğan Öz**, Doçent Dr. **Bedrettin Cömert**, Avukat **Devrim Çelenk**, Ord. Profesör Dr. **Bedri Karafakioğlu**, Gazeteci **Abdi İpekçi**, Profesör Dr. **Ümit Yaşar Doğanay**, Adana Emniyet Müdürü **Cevat Yurdakul**, Profesör Dr. **Cavit Orhan Tütengil**, Sendikacı **Kemal Türkler**, Gazeteci **Ümit Kaftancıoğlu**, Askeri Doktor **Necdet Güçlü**, Yazar **İlhan Darendelioğlu**, Profesör Dr. **Fikret Ünsal**, Gazeteci **Ali İhsan Özgür**, CHP Genel Başkan Yardımcısı Doktor **Rauf Yılmazer**, Gümrük Bakanı **Gün Sazak**, Başbakan **Nihat Erim**, Gazeteci **Recai Ünal**, Profesör Dr. **Muammer Aksoy**, Gazeteci **Çetin Emeç**, Yazar **Turan Dursun**, Doçent Dr. **Bahriye Üçok**, Gazeteci **Uğur Mumcu**, Jandarma Genel Komutanı **Eşref Bit-**

lis, Profesör Dr. **Ahmet Taner Kışlalı**, Binbaşı **Cem Ersever**, Tuğgeneral **Bahtiyar Aydın**, Yazar **Necip Hablemitoğlu.**

Atatürk'ün ölümünden bugüne dek süren *aydın kırımı*, Türkiye'ye çok büyük zararlar verdi. Eğitimli ve bilinçli insan olmadan, hiçbir şeyin olmayacağı açıktır. *Aydınlar*'ın ortadan kaldırılmasıyla, toplum kendisine öncülük edecek önderlerini yitirdi. Devlet kurumları başta olmak üzere hemen her alanda, yöneticilerin düzeyi düştü, yetersizlikler yaşandı. Düzey düşüklüğü en çok, politikada ve doğal olarak partilerde yaşandı. Parti etkinliği ülkenin ve halkın sorunlarını çözme gibi bir çaba olmaktan tümüyle çıktı, dışa bağlanmanın ve çıkar sağlamanın aracı haline geldi. Bu koşullarda yeni bir yurtsever örgütlenmenin ortaya çıkmaması ve yeni tür aydınların yetişmemesi olanaksızdır. Günümüz Türkiyesi, bu değişimin sancılarını yaşamakta, yeni bir uyanış ve ulusçu örgütlenme isteği yükselmektedir.

Bu uyanışın içinde yer alıp örgütlenmeye girişecek olanlar, özellikle parti örgütlenmesine yönelenler, kitapta uzun bölümler halinde ele alınan konuları herhalde inceleyeceklerdir. Geçmişin incelenmesinden ayrı olarak, gelecekte kurulacak ya da kurulmuş partilere katılacak olanlar, aşağıda yapılan kısa saptamaları da değerlendirmelidirler. *Aydın kırımı*'nın neden olduğu örgütsüz ortam, girişilecek yeni çabalarla ancak aşılabilecektir. Bu işe girişenler, örgütlenme çabalarını sürdürürken, bu saptamaların önemli olduğunu göreceklerdir.

Türkiye Partilerinden Çıkarılacak Sonuçlar

1. Partilerin yönetim düzeni içinde yer alıp günümüzdeki konuma gelmesi, Batı'da başlayan ve son iki yüz yılı kapsayan bir süreç içinde olmuştur. Ortaya çıkışları, gelişip

siyasete yön vermeleri, 19.yüzyıl Batı kapitalizminin gereksinimlerine ve gelişme isteğine uygun düşer. "Demokrasi" nin kurulup geliştirilmesi amacıyla değil, sınıf mücadelesini yürütmek için kurulmuşlardır. Batı Avrupa'da çok sert geçen sınıf çatışmalarının ürünüdürler. Türkiye partileri ise, Batı'dan farklı olarak, toplumsal düzenin doğal siyasi sonuçları olarak değil, Batı'ya benzeme isteğinin ürünleri olarak ortaya çıkmışlardır. Genel olarak yapay ve öykünmecidirler (taklitçi). Bu nedenle, genel bir özellik olarak, Türk toplumun gelişme isteklerine, gereksinimlerine yanıt verememişlerdir. Ne öykündükleri Batı partileri gibi olabilmişler ne de halk içinde güven duyulan bir güç olmuşlardır.

2. Türk toplumu, Batı'dan çok farklı bir tarihe ve hala yaşamakta olan geleneklere sahiptir. Her alanda var olan özgün yapısı, özellikle katılımcılığa dayanan *yönetim biçimi* için, belirgindir. Türkler, bozulma ve güçsüzlük dönemleri dışında, genellikle toplumun tümünü kapsayan bir katılımcılık ve dayanışma ilişkisi içinde olmuşlar, bu ilişkiyi yönetim sistemlerine yansıtabilmişlerdir. Türk tarihine ve geleneklerine uyum gösteren siyasi örgütlenmeler başarılı olmuş, başka toplumlara benzeme çabaları Türk halkı tarafından hiçbir dönemde kabul görmemiştir. 20.yüzyıl başında gerçekleştirilen *Müdafaa-i Hukuk örgütleri, Birinci Meclis* ve 1930 CHP'si, *halkla bütünleşen, özünü koruyarak gelişmeye ve katılımcılığa dayalı, yenileşmeci* örgütlerdir. Bu nedenle başarılı olmuşlardır.

3. Türkiye siyasi partileri, genel bir özellik olarak, kitleleri yeterince örgütleyememiş; parti çalışmaları, halktan kopuk, dar bir gurubun siyasi etkinliği olarak kalmıştır. Cumhuriyet'ten önce, ülkedeki parti etkinliklerinin hemen tümü, yalnızca İstanbul ve Selanik çevresinde toplanmış, özellikle Anadolu halkıyla herhangi bir bağ kurulmamıştır. 1919-1938 arası, halk örgütlenmesinin yaşanmış tek başarılı örneğidir. 1945 sonrasındaki *çok partililik* ise, denetim

altında tutulan, halka kapalı *öykünmeci (taklitçi)* bir *parlamentoculuk* ve siyasi yabancılaşma dönemidir. Batı'ya bağlanırken halktan uzaklaşmayı, bağlı olarak siyasi çözülmeyi getiren bu dönem, üstelik yoğunlaşarak bugün de sürmektedir. Yaşanan siyasi çözülme ve yabancılaşma o denli yoğundur ki, Türkiye'de iktidara gelmek isteyen partiler artık, genel başkanlarını Washington ya da Brüksel'e yollamak ve Batı'ya kendilerini kabul ettirmek zorundadırlar. Partiler, meşruiyetlerini Türk ulusunun varlığında ve Kurtuluş Savaşı'nda değil, Batı merkezlerinde arar hale gelmişlerdir. Bu durumu ortaya koyan son ve en açık örnek, *Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)* Genel Başkanı **R. Tayyip Erdoğan**'ın başbakan olmadan önce 4 Kasım 2002'de, ABD Savunma Bakan Yardımcısı **Paul Wolfowitz**'e yazdığı mektuptur. **Erdoğan** basında yer alan ve yalanlanmayan bu mektupta; 3 Kasım seçimlerinin Türk Genel Kurmayı'nda rahatsızlık yaratmış olabileceğini, kendisinin ise Türkiye'nin *"Birinci Dünya topluluğunun güvenilir bir üyesi"* olmasını istediğini, bu amaçla *"Orgeneral Özkök'le gizli bir toplantı"* yapacağını söylemiş ve özel cep telefonu numarasını vererek **Wolfowitz**'ın yapacağı *"yardım"*a teşekkür etmişti.[147]

4. Türkiye'de siyaset artık, parası olmayan halk için yapılması olanaksız bir eylemdir. Küresel güçlerle bütünleşen büyük sermaye, mali ilişkiler ve medya gücüyle siyasete tümüyle egemen olmuş, ulusal devlet önemli oranda, kendisini yok edecek dış bağlantılı kadroların eline geçmiştir. Bu olumsuz süreçten, *demokratik kitle örgütleri* de 'payını' almış ve önemli sayıda kitle örgütü, *sivil toplum* tanımlamasıyla anti-ulusçuların denetimine girmiş ya da yenileri oluşturulmuştur. Bu durum mali ve siyasi güç sahiplerine, üzerinde özgürce hareket edebilecekleri geniş bir alan yaratmaktadır. Küresel güç, işbirlikçi sermaye ve politikacı ekseninde sağlanan birliktelik, yoksul ve örgütsüz kılınan halkın politikadan uzak tutulmasını başarmaktadır. Politikanın işlevi, artık, halkın ve ulusun

çıkarlarının savunulması değil, çıkar elde etme amacıyla uluslararası güç merkezleriyle kurulan yakınlık ve onlara verilen hizmettir. Burada söz konusu olan artık, siyasi demokrasinin bilinen işleyişi değil, paranın mutlak egemenliğidir.

5. Türkiye'de geçerli olan siyasi düzen, söylendiği gibi çok partili bir rejim değil, gerçekte bir tür tek parti düzenidir. İçişleri Bakanlığı'na dilekçe veren herkes parti kurabilir ve Türkiye'de kurulmuş çok sayıda parti vardır. Her partinin adı, genel merkezi, genel başkanı farklıdır. Ancak, bunlardan "baraj" geçip Meclis'e girenlerin tümü, hükümet kurduklarında dış istekleri yerine getirecekler ve IMF, Dünya Bankası ya da AB programlarından oluşan tek bir politikayı uygulayacaklardır. Bunu yapmadıklarında hükümette kalamazlar. Ekonomiyi ve iletişim gücünü ele geçiren uluslararası sermaye, işbirlikçileri aracılığıyla siyasal düzeni denetim altına almış, partiler üzerinde kesin bir egemenlik kurmuştur. Parti yöneticilerinin pek çoğu, elde edilmiş "elemanlar" ya da sermaye gücüne karşı direnemeyecek, yetersiz kişilerdir. Bu nedenle; parti programlarında, seçim bildirgelerinde ne yazılırsa yazılsın, seçim meydanlarında ne söylenirse söylensin, iktidara geldiklerinde dışarda belirlenen programları uygulayacaklardır. Partiler artık, ülkenin ve halkın sorunlarını çözmenin değil, yönetimdeki bozulmanın araçları haline gelmiştir.

6. Türk halkı, her çeşit partiyi denemiş ve her dört ya da beş yılda bir önüne koyulan sandığa oy atarak bunları sırayla iktidara getirmiştir. Son yirmi yıl içinde ANAP, SHP, DYP, CHP, RP, MHP, DSP ve AKP; hükümetlerde yer almış ve hepsi aynı politikayı uygulayarak, halkın sorunlarını gidermek yerine daha da ağırlaştırmışlardır. Bu durum gerçekte, son yirmi yılla sınırlı da değildir. 1919-1938 dönemi dışında, *Tanzimat*'tan günümüze dek, Türkiye'de sürekli olarak Batı yanlısı politikalar uygulanmıştır.19. yüzyıl sonundaki **Prens Sabahattin**'in *ademi merkeziyetçi-*

liği ile AKP'nin *Kamu Reformu Yasası* arasında hiçbir fark yoktur. 20. yüzyıl başındaki *Hürriyet ve İtilaf*'ın liberalizmiyle, bugünkü *Gümrük Birliği* uygulamaları aynıdır. Yaşananların doğal sonucu, ülke sorunlarının sürekli artmasıdır. Bu tür politikalar sonucu, Osmanlı İmparatorluğu dağıldı, Türkiye Cumhuriyeti büyük tehlike altında. Siyasi ve ekonomik sorunlar, giderek çözümü zor ulusal sorunlar haline geliyor. Siyasi partiler ve yöneticileri artık, halkın saygı duymadığı, çıkar peşinde koşan, güvenilmez kişilerdir. Toplum katında, sevgi ve güvene dayalı bir itibarları yoktur.

7. Partiler kendilerini, katılımcı işleyişe sahip, demokrasiye inanan örgütler olarak göstermek isterler. Farklı bir iktidar seçeneğini içinde barındırmayan, bu nedenle sonucu değiştirmeyen seçimler, bu tür partiler ve temsil ettikleri güçler için "demokrasinin" tek göstergesidir. Parti yöneticileri, sermaye sözcüleri ve medya, konuyu sürekli bu biçimde dile getirir. Ancak gerçekte hiçbir parti, demokratik işleyişin hiçbir kuralını, hiçbir zaman işletmez. İç-dış ilişkiler ağının açık ya da dolaylı desteğiyle bulunduğu yere gelen parti başkanı, *tek belirleyicidir*. Partinin milletvekili adaylarını o belirler. Bunu yaparken, kendisini bulunduğu yere getiren güçlerin önceliklerine uygun bir kadroyu seçer. Böylece yasama gücünü temsil eden milletvekillerini gerçekte halk değil, parti başkanları, bağlı olarak iç-dış sermaye gurupları belirlemiş olur. Bu tür ilişkiler yazılı ya da sözlü emirlerle yürütülmez. Parti başkanı, kendisinden beklenilenleri bilir ona göre hareket eder. Halk, önüne konulan sandığa oy atmaktan başka bir şey yapamayan edilgen bir kalabalık haline getirilmiştir. Kime oy verse sonuç değişmez ve sandıktan her zaman benzer nitelikte insanlar çıkar. Çünkü, iktidara gelebilecek tüm partilerin genel başkanları aynı şeyi yapmış ve *Batıcılığı* tek doğru kabul eden insanları aday göstermiştir. Halkın ya da onu temsil edecek *aydınlar*'ın Meclis'e girmesi

olanaklı değildir. Birkaç aykırı örnek, durumu değiştirmemektedir.

8. Mutlak parti egemenleri olan genel başkanlar, "demokratça" açıklamalar yaparlar, her düşünceye saygı gösteriyor görünürler. Ancak bu yalnızca görünüşte böyledir. Gerçekte, en küçük bir eleştiri ve tartışmaya bile katlanamazlar. Bu tutum, yaptıkları işin niteliğinden kaynaklanan bir davranıştır. Halkın değil, *oligarşik* yapıların çıkarlarını savunmaları, onların, parti ve meclis gurubu üzerinde deliksiz bir egemenlik kurmasını zorunlu kılar. Bunu ne denli başarırlarsa, bağlantılı oldukları sermaye çevrelerinde, o denli değer kazanırlar. Ön seçimini yapıp, halka seçtirdikleri milletvekillerine söz geçiremediklerinde, hemen ortaya çıkan genel başkan adaylarından birine, koltuklarını kaptıracaklarını bilirler. Böyle bir ortamda katılımcılığın, düşünceye saygının, ilkeli çalışmanın ya da tartışmanın elbette yeri yoktur. Gösterişli kurultaylar, parti içi seçimler, genel başkanın belirlediği kişilerin onaylanmasından başka bir değeri olmayan, göstermelik işlerdir. Bu nedenle, günümüz siyasi partileri, partiden çok aşiret ya da tarikat türünden feodal yapılara, parti başkanları da bu yapıların reislerine benzer. Küreselleşmeci ideologların, *yeni-feodalizm* adını vererek yücelttikleri böylesi bir ortam içinde, küresel egemenliğin ana hedefi olan ulus-devlet çıkarları, parti politikalarında doğal olarak yer almaz, tersine devlet, bilinçli bir biçimde etkisizleştirilir.

9. Türkiye'de ülke yararına siyaset yapmak isteyenler, toplumun tarihsel, sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini tam olarak bilince çıkarıp, örgütlenmeli ve örgütlerini bu özelliklerle bütünleştirmeyi başarmalıdırlar. Gelişmiş ülkelerde iyi işleyen bir sistem, azgelişmiş ülkelerde tam tersi sonuçlar verebilir. Çağdaşlık, gelişkin olana benzemeğe çalışmak değil, kimliğini koruyarak günün gereklerine yanıt verecek biçimde geliştirmektir. Toplumu tanımak, koşullarını ve gelişimini bilmek, onu değiştirip ge-

liştirmenin ön koşuludur. Topluma yabancı kalan bir siyasi örgüt, ne denli "ileri" ve "çağdaş" görünürse görünsün, etkili olma şansına sahip değildir.

10. Her toplum; yapısına, gelişim düzeyine ve geleneklerine uyum gösteren bir siyasi yapılanma içinde olmak zorundadır. Kişisel ya da gurupsal istekler, gerçeklerden kopuk zorlamalar ya da başka toplumlara özenmeler, başarı şansı olmayan girişimlerdir. Siyasetle uğraşanların yapması gereken, *iyi* olacağına inandığı kişisel yargılarını topluma kabul ettirmeğe çalışmak değil, toplumun gelişme isteklerini saptayıp, bu istekleri bütünlüğü olan bir program haline getirerek uygulamaktır. Bunun için kitleleri örgütlemek ve halktan kopmadan ona öncülük etmek gerekir. Hiçbir toplumsal düzen sonsuz değildir. Ortaya çıkar, gelişir ve karşıtına dönüşerek ortadan kalkar. Bu; nesnel, önlenemez ve yinelenemez evrensel bir süreçtir. Siyasetçinin görevi, hangi süreç yaşanıyorsa ona uygun hareket etmek, toplumu, koşulları oluşmuş bir ilerleme yönünde geliştirmektir. Koşulları oluşmayan hiçbir toplumsal dönüşüm gerçekleştirilemez. Ancak, koşulları oluşan her toplumsal dönüşüm de kendiliğinden gerçekleşemez. Bunun için insan eylemine gereksinim vardır. İnsan eylemi, yani siyasi örgütlenme, toplumsal dönüşümler için gerek, fakat yetmez şarttır. Yeterlilik, doğal sürecin tamamlanmasıdır.

11. *Türk aydınları*, gördüğü ağır baskının sonucu olarak, toplumsal koşullara uygun ve ulusal gereksinimlere yanıt veren bir siyasi örgütlenmeyi gerçekleştirememiştir. Bir kısım *aydın* ise, Türk toplumunun özgün yapısını kavrayamamış, öznel yargılarla hareket ederek, yaşamdan kopuk bir siyasi davranış içine girmiştir. 18. yüzyıldan sonra Batı'nın artan gücü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşü, yaygın ve kalıcı bir kimliksizleşme sorunu yaratmış, kendine güven yitirilmiştir. Ekonomik ve kültürel çöküşe neden olan *Batı*, bilgisiz ve bilinçsiz bir ortam içinde,

kurtuluş aracı olarak görülmüştür. Çağdaşlık adına *Batıcılığa*, din adına *Arapcılığa* ve özgürlük adına *etnik ayırımcılığa* dayanan siyasi guruplar, bu görüşün ortaya çıkardığı oluşumlardır. Tanzimat anlayışındaki partiler, tekke ve tarikatlar, Kürtçü örgütler, tümü birden Batı'yla uzlaşan, kimi zaman Batı tarafından kurulan ve Türkiye'ye karşı kullanılan yapılanmalardır. Bu tür yapıların kolayca ortaya çıkarılıp Türkiye karşıtlığında kullanılmasının ve Batı'nın Türk siyasi yaşamında bu denli etkili olabilmesinin temel nedeni, Türkiye'de ulusal sanayinin güçlenememesi ve ulusal pazarı koruyacak milli sermayenin gelişmemiş olmasıdır. Halk ve ulus yararına çalışacak partiler bu gerçeği bilmeli ve ulusal sermayenin korunup geliştirilmesi için her türlü önlemi almalıdır.

12. Türkiye'de partiler, mücadele öncelikleri ve temel hedefler bakımından, Batı partilerinden çok farklı özelliklere sahiptir. Örnek alma ya da benzemeğe çalışma, bu nedenle başarılı olamaz. Gelişmiş ülke partileri, kendi aralarında benzer özelliklere sahiptir, çünkü benzer sosyal yapıların ürünüdürler. Oysa, azgelişmiş bir ülke olarak Türkiye'nin gelişmiş ülkelerle ilişkisi, sömüren-sömürülen ilişkisidir. Türkiye için yararlı olan, Batı için zararlıdır. Bunun tersi de geçerlidir. Batı için yararlı olan, Türkiye için zararlıdır. Emperyalizmin ekonomik ve siyasi *işgal*'i altında aşiret ve tarikat ilişkilerini içinde barındıran bir ülke olan Türkiye, *bağımsızlık* ve *uluslaşma* gereksinimi içindedir. Bu nedenle, emperyalizme ve *Orta Çağ* kalıntılarına karşıtlık, halkın ve ulusun sorunlarını çözmek isteyen örgüt ve partilerin temel ilkesi olmalıdır. Emperyalizme karşıtlık *tam bağımsızlık*, feodalizme karşıtlık ise *demokrasi* demektir. *Bağımsızlık* ve *demokrasi* için mücadeleyi, programının başına koyan partiler, başarılı olur ve kitlelere ulaşabilir. Çünkü işbirlikçi olmayan herkes, yani ulusun çok büyük bir bölümü, böyle bir mücadelenin özlemi içindedir. Bu özlemi giderecek parti, kaçınılmaz olarak ***sınıfsal değil, ulusal bir parti-***

dir. Türkiye gibi emperyalist boyunduruktan kurtulmak zorunda olan ülkelerde, geçerli parti türü budur.

13. *Ulusal bağımsızlık* mücadelesini temel almayan partiler, halkın ve ulusun sorunlarına çözüm getiremez, kitlelerle kaynaşıp onların desteğini alamaz. Bu partiler, *bağımsızlık* mücadelesinin yaratacağı ulusal bilinçten yoksun oldukları için ideolojik görünümleri ve amaçları ne olursa olsun, zamanla işbirlikçi örgütler haline geleceklerdir. Çünkü varlıklarını sürdürmek için, ulusal bağımsızlıkla işbirlikçilik arasında bir seçim yapmak, ya halka ya da küresel güçlüklere dayanmak zorundadırlar. Kendilerine; *Sağ*, *sol*, *islamcı*, *sosyalist*, *demokrat* ya da *sosyal demokrat* ne ad verirlerse versinler sonuç değişmeyecektir. Ayrıca, bu tür siyasi tanımlar Türk toplumuna yabancı, gerçeği yansıtmayan Batı kaynaklı tanımlardır. *Sosyalist*, *Komünist* ya da *sosyal demokrasi* sözcükleri, gelişkin sanayi toplumlarında, işçi sınıfı mücadelesinin siyasi amaçlarına denk düşen tanımlardır. Emperyalist hegemonya altında yarı-sömürge durumundaki azgelişmiş ülkelerde bunlar geçerli olamaz. *"Siyasi İslam"* ya da *"İslamcı demokrat"* gibi tanımlar da ne Türk ne de İslam geleneklerinde karşılığı olan kavramlardır. Bu tür tanımları taşıyan partiler gerçekte, Türk toplumuna yabancıdır. Büyük çoğunluğuyla Batı tarafından kurulup yaşatılırlar. *Kürtçü* partilerin niteliği de bunlardan farklı değildir. *"Sosyalist"* *"İslamcı"* ve *Kürtçü* partilerin, görüşündeki ideolojik farklılıklarına karşın, kolayca bir araya gelmeleri ve dayanışma içinde bulunmalarını sağlayan ortak neden, Batı'yla *"yakın ilişkiler"* içinde olmalarıdır.

14. Türk toplumunda kamusal işleyişe büyük önem verilir. Bu önem, tarihin her döneminde geçerlidir ve diğer toplumlardan çok farklıdır. Devlet yalnızca toplum düzenini sağlayan bir aygıt değil, aynı zamanda bireyler arasında eşitliği amaçlayan ve tüm kesimlerce saygı duyulan dayanışmacı bir örgüttür. Sosyal ve ulusaldır. Devletin temel

dayanağı ve koruyucu gücü olan ordu, bireylerin her şeyiyle bağlı olduğu ana kurumdur. Bu iki kurum, çok eski dönemlerden beri Türkler için her koşulda ve her ne pahasına olursa olsun, korunup güçlü tutulması gereken temel kurumlardır. Batı'nın bu iki kurum üzerine bugün yöneltmiş olduğu yoğun baskının nedeni budur. Onlar bilirler ki, devlet ve ordu çökertilmeden Türk toplumuna egemen olmak, olanaksızdır. Ulus yararına çalışma yapacak partiler, bu gerçeği bilmeli ve mücadelesini buna göre biçimlendirmelidir. Devlet ve orduyla uyumsuzluğu ya da çelişkisi olan partilerin, Türkiye'de başarılı olma şansları yoktur. Bunlar, ancak dış destekle ayakta kalabilir. Varlıkları, Türkiye'nin ulus olarak varlığıyla tam olarak çelişir. Bu tür partiler, devlet güçlendikçe zayıflar, devlet zayıfladıkça güçlenir.

15. Türk toplumunda *önder* önemlidir. Devlet ve ordu başkanlarına ya da halk içinden çıkan doğal önderlere büyük saygı gösterilir, buyruklarına istekle uyulur. Halk *önder*'e, görevinde başarılı olması için her türlü desteği verir, ona son derece saygı gösterir. Ancak, *önder* de halkı düşünmek, sorunlarını çözmek zorundadır. Gösterilen saygı ve bağlılık içtendir, ancak sonsuz değildir. Halkın ve ulusun sorunlarını çözemeyen *önder*, gözden düşer ve görevden uzaklaştırılır. Siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal tüm örgütlerde, *önder* örgütle, örgüt de *önder*'le özdeşleşir. Devlette hakan, orduda komutan, tekkede şeyh, esnaflıkta *ahi* büyüğü ile topluma yerleşen *önder*'e saygı geleneği, etkisini önemli oranda bugün de sürdürmektedir. Bu gelenek, doğru biçimde kullanılırsa, toplum yararlarının korunması açısından önemli bir olanaktır. Türk halkı *önder*'e güven duyarsa, onun yetkilerini arttırır ve onu uzun süre görevde tutar, sık sık değiştirmez. Günümüz partilerinde, parti genel başkanları bu geleneği, genellikle olumsuz bir biçimde kullanmakta ve *buyrukçuluğu (despotizmi)* temel davranış haline getirmektedirler. Bunlara göre, yalnızca parti yöneticileri değil, millet adına görev yapması gere-

ken milletvekilleri de, "başkanlarının" isteklerini sorgulamadan yerine getirmelidir. Bunu yapmayıp doğru bildiği yönde davrananlar, partide barındırılmazlar. *Buyrukçuluğa* en son ve iyi bir örnek AKP Genel Başkanı **Recep Tayyip Erdoğan**'ın, Kıbrıs konusunda Meclis'de yapılacak oylama ile ilgili davranışlardır. **Erdoğan**, 18 Nisan 2004'de Antalya'da yapılan toplantıda, *"milletvekillerine gözdağı verdi"* ve *"bazı fire ihtimalleri duyuyorum. Ayrılık gayrılık görmek istemiyorum. Ortak hareket istiyorum"* dedi.[148] Bu tür davranışları, daha önceki başbakan ve parti başkanları da yapmış, ancak hemen tümü ülkeye bir yarar sağlamadıkları gibi partileriyle birlikte siyasi olarak yok olup gitmişlerdi. Ülke sorunlarına çözüm bulmak isteyen partiler, Türk halkında yerleşik ve özgün bir yaklaşım olarak varlığını sürdüren *önderlik* anlayışını iyi değerlendirmek ve doğru yönde kullanmak durumundadırlar. Parti önderleri ise, yönetimde *katılımcılık* ve *danışmanın* devlet geleneği olduğu bir toplumda bulunduklarını asla unutmamalıdırlar.

16. Ülke sorunlarını çözmek isteyen parti yetkilileri, geleneklere ve ulusal onura önem vermeli tarihi bilmelidir. Çünkü Türk halkı, geleneklerine ve kimliğine karşı son derece duyarlıdır. Aynı duyarlılığı kendisini yönetenlerden de bekler. Beklentilerinin karşılanmaması durumunda, ciddi gördüğü bir başka önderlik altında her şeyi yapmaya hazırdır. Öz ve biçim olarak doğru yaklaşıldığında, hemen örgütlenir. İlerlemeden yana her türlü yeniliğe açıktır. Kendisine yapılan iyiliği, sağlanan gönenci asla unutmaz. Sabırlıdır, ancak kandırıldığını ya da oyalandığını anladığında, kendi olanakları içinde önlem almakta gecikmez. İnandığı harekete, yönetime ya da örgüte tüm benliğiyle katılır. Ulusal varlığa yönelen silahlı tehdit karşısında, toplumsal direnme gücü kendiliğinden devreye girer ve sıradışı bir dirence dönüşür. Başarılı olmak isteyen parti ve örgütler bu özelliği kesin olarak dikkate almalıdır.

17. Ulusa hizmet etmek isteyen partiler, *sosyal dayanışmaya, yardımlaşma ve katılımcılığa* özel önem vermelidir. Her tür inanca saygılı olmanın laiklikle mümkün olduğunu unutmamalıdır. Haksızlık ve sömürünün her türüne karşı çıkmalı, yoksul ve zayıfın yanında yer almalıdır. Türk kimliğine sahip çıkmalı, ama ırkçı olmamalıdır. *Etnik ayırımcılığa* karşı çıkmalı, ulusun bütünlüğünü savunmalı ve ayrılıkçılığa yol açacak olay ve gelişmelere izin vermemelidir. Eğitim, çocuk ve kadın sorunlarına öncelik vermeli, çözüm üretip uygulamalıdır. Yönetim işleyişinde adaletli, hukuka saygılı ve *meşruiyetçi* olmalıdır. Türkiye'de *meşruiyetin* ancak; ulusal bağımsızlıktan, Kurtuluş Savaşı'ndan ve Cumhuriyet Devrimlerinden alınabileceğini unutmamalıdır. Bunlar yapıldığı sürece, başarısızlık gibi bir sonuç, asla olmayacaktır. Çünkü, bu yaklaşımlar, Türkler'in yaşam biçiminde alçak gönüllükle, ama önemseyerek uyguladığı, doğal davranışlardır. Kurtuluş Savaşı ve *Türk Devrimi*, bu gerçekliğin en belirgin göstergesi, en açık kanıtıdır.

BASINDAN

OKUDUĞUM EN ÖNEMLİ ESER

Vural Savaş

Müdafaa-i Hukuk ve Aydınlık Dergileri
Eylül ve Ağustos 2004

Hasan Ali Yücel *"Dünya Edebiyatından Tercümeler"* serisine, 23.6.1941 tarihinde yazdığı önsözde şöyle diyordu:

"Hümanizm ruhunun ilk anlayış ve duyuş merhalesi (aşaması), *insan varlığının en müşehhas* (somut) *ifadesi olan sanat eserlerinin benimsenmesiyle başlar."*

Aynı *"seri"* ye bir yazı yazan **İsmet İnönü** ise, şu önemli hususu vurguluyordu (1.8.1941): *"Eski Yunanlılardan beri milletlerin sanat ve fikir hayatında meydana getirdikleri şaheserleri dilimize çevirmek, Türk milletinin kültüründe yer tutmak ve hizmet etmek isteyenlere en kıymetli vasıtayı hazırlamaktır. Edebiyatımızda, sanatlarımızda ve fikirlerimizde istediğimiz yüksekliği ve genişliği bol yardımcı vasıtalar içinde yetişmiş olanlardan beklemek, tabii* (doğal) *yoldur. Bu sebeple tercüme külliyatının* (eserler dizisi) *kültürümüze büyük hizmetler yapacağına inanıyoruz."*

Hasan Ali Yücel ve **İsmet İnönü**'nün andığı satırları, ilk yetişme çağında adeta yol gösterici olmuştur.

Daha ortaokul öğrencisiyken, tutku derecesindeki şiir ve müzik merakımın yanında; **Eflatun**'un *"Devlet"*ini, **Karl Raimund Popper**'in *"Açık Toplum ve Düşmanları"*nı, **John Bagnell Burry**'nin Düşünme ve *Söz Özgürlüğü*'nü, **Peyami Safa**'nın *"Türk İnkılabı'na Bakışlar'ını; edebiyat alanında ise, Stendhal'in Kızıl ve Kara"* ve *"parma Manaastırı"* ile, **Shakespeare**'in tüm eserlerini, **Halit Ziya Uşaklıgil**'in *"Aşk-ı Memnu sunu"* ve **Ahmet Hamdi Tanpınar**'ın güne kadar düşünce ve duygu dünyamı, her önemli eseri okuyarak, dinleyerek veya seyrederek zenginleştirmeye çalışmaktan bir gün bile geri durmadım.

Metin Aydoğan'ı önce, **Atilla İlhan**'ın *"ben hayatım boyunca bundan güzel bir şiir okumadım"* diye nitelendirdiği *"Bitmeyen Oyun"* ve *"Yeni Dünya Düzeni'nde Kemalizm ve Tür-*

kiye" adlı eserlerinden tanımış ve sözkonusu kitapları okur okumaz telefonu sarılarak kendisini kutlamıştım.

Sonradan çeşitli sempozyumlardan biraraya geldik. Kendisi ve değerli eşiyle, saatler süren sohpetlerimiz oldu. Bu suretle başlayan tanışıklığımız, yıllar sonra eşsiz bir dostluğa dönüştü.

Metin Aydoğan'ın, *Umay Yayınları* arasında Haziran/2004'te çıkan *"Antik Çağ'dan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler"* adlı, 2 ciltlik 1162 sahifelik son eserini de, elime çabuk geçtiği için, sanıyorum ilk defa okumak bana nasib oldu.

Metin Aydoğan, eserinin oluşumunu ve bırakacağından emin olduğu izlenimini şöyle özetliyor:

"Türk insanını, bugün en çok gereksinim duyduğu şey, örgütlenmekti. Sanki gizli bir el, birlikte davranmayı önlemeye çalışmış, bunu büyük bir beceriyle başararak Türkiye'yi aydınsız ve örgütsüz bir ülke haline getirmişti. Yaşanmakta olan tehlikeli durum, bu olumsuz sürenin doğal sonucuydu. Ülke, geçmişte ezilip susturulan aydınlarına muhtaç hale gelmişti, ancak bu kez ortada aydın kalmamıştı. Türkiye, Atatürk'ün en tehlikeli sonuç olarak gördüğü duruma düşmüş ve iç cepheden çökertilmişti. halkın biraraya gelme girişkenliği köreltilmiş, örgütlü davranmak neredeyse unutulmuştu İnsana acı veren bir başka gerçek, Kurtuluş Savaşı'nın ve dayandığı Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesinin bilinmeyen bir konu haline gelmiş olmasıydı. Örgütlenmenin okulu yoktu, ya da bu işin okulu yaşamın kendisiydi. Tarihsel gerçekler unutulduğu için, herşey yaşanarak yeniden öğrenilecek ve işe 'sıfırdan' başlanacaktı. Türkiye'de yeni bir ulusal uyanış kaçınılmaz olarak kendi örgütünü yaratacaktı.

Bu koşullarda, yapmam gereken bir şeylerin olduğunu düşündüm. Öğrenciliğimden beri örgütlü çalışma içindeydim. Mesleki ve demokratik örgütlere üye olmuş, yöneticilik yapmıştım. Örgütlü toplum olmanın önemini, kurumsal araştırmalarla birlikte, yaşayarak öğrenmiştim. Bildiklerimi derleyip toplayıp bir kitap halinde okurlarımın incelemesine sunmaya karar verdim. Bu girişimle, örgütlenme konusunu hem tartışmaya açacak hem de bana yöneltilen 'ne yapmalıyız?' sorusuna, her zaman başvurulacak bir kitapla yanıt vermiş olacaktım.

Üç buçuk yıl boyunca günde ortalama 12 saat çalıştım. Çok sayıda kitap okudum, dokuz bin kaynağa ulaştım, bunlardan ikibine yakınını dipnot olarak kitaba aldım.

Araştırmalar sürecinde beni, kimi zaman şaşırtan ancak çoğu kez öfke içine sokan gerçeklerle karşılaştım. Türk tarihine ve Türklere yapılan haksızlıkları, sistemleştirilen düşmanlığı, açık biçimde gördüm. Bunu yapanlara olduğu kadar, çok kapsamlı ve derinliğe sahip bu tarihi bize öğretmeyenlere de tepki duydum.

Kitabı okuyanlar, 'biz adam olmayız', 'dünya bilimde yerimiz yok' diyerek kendini aşağılayan yaklaşımlardan artık etkilenmeyecek, Türk olduklarını yarım ağız ve kısık sesle söylemeyeceklerdir. Atatürk'ün deyimiyle, 'Türklerin güç yeteneğinin tarihte gerçekleştirdiği başarılar ortaya çıktıkça, Türk çocukları, gereken atılım kaynağını bu tarih içinde bulacaklardır. Gençler bu tarihte büyük başarılar görecek, bağımsızlık düşüncesini kazanacak ve harikalar yaratan bu adamlarla aynı soydan olduklarını öğrenerek sahip oldukları yeteneklerle hiç kimseye boyun eğmeyeceklerdir'

Türk tarihinden ayrı olarak, Batı toplumlarını, günümüzdeki küreselleşmeden başlayarak ve Antik Çağ köleciliğine dek inerek inceledim. Doğu uygarlıklarını, en gelişkin örnekleriyle (Çin, Hint,İran) ele aldım. Türkler'in uygarlıklara ve Batı'ya yaptığı etkiyi ortaya koymaya çalıştım. Okuyucu, bugün olduğu kadar, geçmişte de övünülecek bir ulusun çocukları olduklarını öğrenmelidir. Bunu yaptıklarında, bugün ülke yönetme savındaki politikacıların, Türk yönetim geleneklerinden ne denli uzak olduğunu görecekler ve ülkenin olduğu kadar kendi geleneklerinin de gerektirdiği, yeni bir yöneliş içine gireceklerdir. Ordu mensupları, Türk ordu geleneklerini; kadınlar, Türk kadınlarının sahip olduğu hakları; bilim adamları, Türk bilim adamlarının geçmişteki başarılarını; sanatkarlar, ahi geleneklerini; doktorlar,mimarlar, öğretmenler ataları olan meslektaşlarının nasıl çalıştıklarını görecekler, kendilerine olan güvenlerini arttıracaklardır."

Metin Aydoğan'ın son eserinin, bende bıraktığı izlenimi tek cümle ile özetleyelim: *"Okuduğum en önemli eser."*

Hem kendimizi ve hem de çağdaş dünyada olup bitenleri anlayabilmemiz için, antik çağlardan günümüze kadar bilinmesi gereken herşey, öylesine usta bir şekliyle bu kitapta biraraya toplanmış ki, inanılır gibi değil!...

Duyduğum heyecanın verdiği güçle, söz konusu kitapta değinilen önemli hususlardan bazıları hakkında, *Yeniden Müdafaa-i Hukuk Dergisi*'ne ayrıntılı bir makale yazmaya başladım bile...

Bu çapta bir eseri yazmak, bir *"Türk"* e nasip olduğu için öğünmek hakkımız değil mi?

Atatürk zamanında sonraki ilk yıllarda olduğu gibi, *"Ne Mutlu Türküm Diyene!"* sözünü içtenlikle söyleyebilmek ve gereğini yapacak gücü yeniden kazanmak istiyorsanız, bu kitabı mutlaka okuyun.

*

GÜZELİN ARDINDAN
Bertan Onaran
25/08/2004 Cumhuriyet

Metin Aydoğan'ın Yeni Kitabı

Değerli dostum **Metin Aydoğan**, kırılgan sağlığına karşın bütün yurt-canseverlerin olması gerektiği kadar çalışkan, üretken bir in-sandır. Önceki kitaplarına bu köşede değinmiştim.

Bir süredir üzerinde çalıştığı, son kitabını bitirip bastırdı, bana da göndermiş: *Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler.*

Küresel buyurucu-yağmacıların 1919'da bitiremedikleri işi tamamlamak üzere nasıl büyük bir hırsla, hınçla üzerimize geldiklerini en azından bu gazetenin okurları biliyor. Dolayısıyla, gerçek yurt-canseverler bu son kıskaçtan nasıl kurtulabileceğimizi sorup, arayıp duruyor.

Nitekim kitabın yazılış gerekçesini açıklarken **Metin Aydoğan** da buna parmak basıyor: *"Aldığım iletilerdeki söyleşi için gittiğim yerlerde, değişik toplantılarda ve beni görmeye gelen okurlarımla yaptığım görüşmelerde hep aynı soruyla karşılaşıyorum. Ülke sorunlarına duyarlı insanlarımız, kaygı ve üzüntü içinde hep aynı soruyu soruyorlar: Ülke tehlikede, ne yapmalıyız?*

Her yerde aynı yanıtı veriyor, herkese; düşünsel ya da inançsal ayrılıklarınızı, kırgınlıklarınızı bir kenara bırakın, siyasal ayrım gözetmeden, ulusal birlik anlayışıyla bir araya gelin, örgütlenin, diyorum."

Bu öğüdün tutulması, insanların geçmişteki ve bugünkü yapılanmalar, örgütlenmeler konusunda bilgi edinmesine, dolayısıyla bilinçli olmasına bağlı olduğundan, bütün dürüst, sevmeyi unutmamış, sorumlu insanlar gibi, yeryüzündeki toplumsal yapılanma ve örgütlenmelerin tarihini merak etmiş **Metin Aydoğan.**

Önce, basılı bir kitabı *"Nasıl Bir Parti, Nasıl Bir Mücadele"*'yi geliştirip genişletmeyi düşünmüş; ama işin içine girince bu dar sınır yetmemiş.

Çok bilinçli ve kararlı bir Atatürkçü olduğundan, Ulu Önder'in söz ve düşünceleri arasında dolaşırken bütün öbürleri gibi altın değerindeki; *"Türklerin güç yeteneğinin tarihte gerçekleştirdiği başarılar ortaya çıktıkça, Türk çocukları, gereken atılım kaynağını bu tarih içinde bulacaklardır. Gençler bu tarihte büyük başarılar görecek, bağımsızlık düşüncesini kazanacak ve harikalar yaratmış bu insanlarla aynı soydan geldiklerini öğrenerek sahip oldukları yeteneklerle kimseye boyun eğmeyeceklerdir."*

Türk soyunun yapılanma ve örgütlenmesini araştırmaya girişince, ister istemez bütün insan topluluklarının, yaşamış, yaşayan bütün uygarlıkların evrimini öğrenip yorumuna katmak zorunda kalmış; dolayısıyla hem Avrupalı toplumlara, hem Doğu'nun, Asya'nın büyük, köklü devletlerine, uygarlıklarına çevirmiş meraklı bakışını eşiyle iki kızının dışında birkaç gönüllü yardımcı, bilgi-belge derleyici, aktarıcı bulma talihine ermiş ve bu yaratıcı imece 1162 sayfalık dev yapıtı doğurmuş.

Şöyle diyor kitabın arka kapağında; *"Toplumsal evrimi oluşturan olaylar, öncekiler tarafından belirlenen, sonrakileri belirleyen süreçler halinde, zaman ve koşullara bağlı olarak ortaya çıkar, gelişir ve gelişimini tamamlayarak başka bir döneme geçer. Geçmişte sonuç olan, yeni dönemde neden'e dönüşür ve başka bir yeni dönemin hazırlayıcısı olur.(...) Unutulmamalıdır ki geçmişi unutanlar, onu yinelemeye mahkûmdur. Bu anlamda, 'tarihçinin*

görevi geçmişi sevmek ya da geçmişten kurtulmak değil, bugünü kavramanın anahtarı olarak onu öğrenip geleceğe aktarmaktır' "

Kısacası öbür, yapıtları gibi, ülkemizin parçalanıp paylaşılma tehlikesi geçirdiği günlerde kesinlikle, ivedilikle okunması gereken bir kaynak oluşturmuş **Metin Aydoğan**.

Ona ve emeği geçen herkese sonsuz teşekkürler.

*

AYDIN ÇIĞLIĞI

Öner Yağcı

Türk Solu 29.11.2004 Sayı 70 sf. 23

Son zamanda aydınların duyarsızlığından, aydın çürümesinden ve yurtsever aydınların seslerinin pek çıkmadığından söz ettim hep. Haksızlık ettiğimin farkındayım. Elbette duyarlı ve inatçı aydınlarımız var ve her şeye rağmen düşünce üretmeye, ellerinden geleni yapmaya, politik gerçekleri açıklamaya çalışıyorlar. Türkiye'nin parçalanması planlarına, ABD'nin ve AB'nin dayatmalarına karşı uyarma ve bildiklerini paylaşma her şeye, her engele karşın görevlerini ve sorumluluklarını yerine getirmek için çırpınıyorlar.

Bu aydınlarımızın yetersiz olduklarını da söylemiyorum. Ama birincisi medyanın aman vermeyen küreselleşmiş egemenliği, ikincisi yayın alanındaki tekelleşme, promosyonlar, sponsorluklar derken birçok aydınımızın, artık çığlığa dönüşmüş olan sesleri duyulamıyor bile. Sayısı az da olsa aydınlarımız, yine az sayıdaki yayınevleri aracılığıyla yapıtlarını üretmeye ve sunmaya devam ediyorlar.

Atillâ İlhan devam ediyor örneğin. TRT'deki programına son verilip sesi kesilse de bir başka TV'de seslenmeyi ve Cumhuriyet'teki "Söyleşi köşesinden salvo atışlarını sürdürürken *"Yıldız Hilal ve Kalpak"* 1 (Cumhuriyet Kitaplığı) yayımlıyor. *"Gazi'nin Ulusal Solculuğu"* altbaşlığını taşıyan bu kitabında **Atillâ İlhan** yurtsever aydınlığına kattığı özgün düşünceleri ile bu kitabında da ülkemizin karşı karşıya gel-

diği sorunlar ve sorunlara karşı neler yapılması gerektiğini tartışıyor. Ufkumuzu genişletmeye devam ediyor. Cumhuriyet'in ne olduğunu hala anlayamadığımızı, onun hayat demek olduğunu söyleyerek, bugün Cumhuriyet'in karşısına dikilen engelleri aşmak için yapılması gerekenler konusunda çok şeyler öğretiyor. Ulusal sol aydın biri-kiminin en önemli halkalarından biri olan, tarihini bugüne getirip ondan dersler çıkarma konusunda usta olan **Atillâ İlhan**'dan öğreneceğimiz ne çok şey olduğunu ve ona ne çok şey borçlu olduğumuzu bu kitapla bir kez daha görüyoruz.

"Karşıdevrim 1945-1950", *"Türk Direniş ve Devrimleri"*, *"SCE Olayı"*, *"Batılıların Kirli Yüzü Struma"*, *"Ben Bir Türk'üm"* adlı kitapları *Otopsi Yayınları*'nca yayımlanan **Çetin Yetkin** devam ediyor örneğin. *"Ben de Bir İnsanım"* da anılardan yola çıkarak **Atatürk**'ü anlatıyor. Onun çeşitli yönlerini anlatan anıları bütünleştirerek bir insan olarak **Atatürk** portresi çıkarıyor. Onun insana verdiği değerin, doğa, ağaç, at ve köpek sevgisinin, duygululuğunun, duyarlılığının, yalnızlığının, evliliğinin, sevinçli ve üzüntülü anlarının, gözlerinin yaşlarla dolmasının, coşmasının, şarkılar ve marşlar söylemesinin anlatıldığı anıların bir araya getirilmesiyle büyük devlet komutanlığının, devlet adamlığının, siyasal kişiliğinin, birikimli bir aydın, kararlı bir yurtsever önder olmasının yanında insan olarak da ortaya çıkan yapısı Türk ulusunun ne kadar şanslı bir ulus olduğunun kanıtı oluyor. Böyle bir öndere sahip olan bir ulusun olduğunu düşünüyoruz kitabı bitirince.

Son yıllarda yayımladığı *"Bitmeyen Oyun"*, *"Yeni Dünya Düzeni Kemalizm ve Türkiye"*, *"Avrupa Birliği'nin Neresindeyiz?"*, *"Ekonomik Bunalımdan Ulusal Bunalıma"* adlı kitaplarıyla toplumsal belliğimizi güçlendiren ve düşünmeye iten, yaşamı sorgulayan ve uyaran **Metin Aydoğan**, örnek bir aydın olmanın gereklerini yerine getiriyor. Çalışkan olma zorunluluğunu ardı ardına sunduğu incelemeleriyle kanıtlayan **Metin Aydoğan**, *"Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler"* adlı kitabıyla (Umay Yayınları) uyarmaya ve öğretmeye devam ediyor. Bir çeşit uygarlığın tarihi denilebilecek bu çalışmasından *"ne olduğumuz nereden gelip nereye*

gittiğimiz ve nasıl bir geçmişe sahip olduğumuz" sorularının yanıtları vererek, *"küresel saldırıya karşı ulusal kültürü korumak için bilgiyle donanmanızı ve tarihimizin bilinçli savunucuları haline gelmemizi"* sağlıyor.

Ümit Yayıncılık'ta, **Fikret Bila**'nın *"Hangi PKK?"* ve **Özdemir İnce**'nin, *"100 Pazar Yazısı"* ve adlı kitapları yayımlıyor. *Altın Kitaplar "Kurtuluş Savaşı Kütüphanesi"* dizisini başlatıp ardı ardına yeni çalışmalar sunuyor. **Mustafa Yıldırım**'ın *"Sivil Örümceğin Ağında"* adlı çalışmasını sunan Toplumsal Dönüşüm Yayınları hızlı bir tempoyla ulusal bilinç dağarcığımızı zenginleştiriyor. *Otopsi Yayınları*'nın yeni ve özgün kitaplığımızdaki yerlerini anlatıyor.

İleri Yayınları, genç bir yayınevi olarak sunduğu kitaplarla yeni ve diri bir soluk oluyor. **Yetka Güngör Özden, Talat Turhan, Cihan Dura** gibi aydınlarımızın yapıtlarının yanına *"Kadro/ Seçmeler"*'i de katıyor.

Daha birçok yayınevinden sunulan onlarca kitapla aydınlarımızın suskunluğa boğulmadıklarını haykırıyor ve var olduklarını duyuruyorlar.

Yalnızca kitaplar da değil elbette, birçok dergide ve gazetede yer alan yazılarıyla da aydınlarımız, tarihlerinden aldıkları birikim ve güçle Türkiye'nin emperyalizme kolay teslim olmayacağını haykırmaya devam ediyorlar; **Nâzım Hikmet**'in *"vatan hainliğine"* devam etmesi gibi.

*

Muharrem Bayraktar
Yeni Mesaj 07.10.2004

Metin Aydoğan'ın eserlerini, adeta sayfalar arasında gezip satırları lime lime işleyen bir nakkaşın elinden çıkmış gibi okuyoruz. Okudukça etkileniyor, okudukça hayranlığımız artıyor.

Metin Aydoğan'ın son kitabı *"Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler"*, *Umay Yayınları*'ndan çıkmış.

Antik Çağdan küreselleşen dünyaya kadar yönetim sistemlerinin nasıl temellendiği kapsamlı olarak irdelenmiş kitapta.

Türkiye'de yakın dönem siyaset arenasında sağ ve sol siyaset aktörlerinin başından geçenleri, biraz da arka planını öne çıkararak masaya yatırmış **Aydoğan. Metin Aydoğan'**ı bu güzel çalışması için tebrik ediyorum.

(*Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler*. **Metin Aydoğan**. *Umay Yayınları* 2004)

OKURLARDAN

Sayın **Aydoğan** !

Rahmetli **Uğur Mumcu**'dan sonra Araştırmacı dürüst yazar çıkmaz zannediyordum. Kitaplarınızı okuyunca yanıldığımı anladım. Memleketimizin sizin gibi dürüst araştırmacılara çok, hem de çok ihtiyacı var. Bu ülkenin nereden gelip nereye gittiğini görmek, acı da verse gerekiyor ve bunu siz mükemmel yapıyorsunuz.

Bu arada belirtmeliyim ki, kitaplarınızı okuyunca **Atatürk**'ün ne büyük bir lider olduğunu daha iyi anladım. Türkiye ilk 15 yılda halk için yönetildiğini, **Atatürk**'ten sonra gelen liderciklerin Atatürk devrimlerine nasıl ihanet ettiklerini tam olarak öğrendim. Bu kitapları aklı olan herkesin okumasını tavsiye ederim.

Satırlarıma son verirken, 67 yaşında olmama rağmen, bu kitapları yazan ellerinden öper, mutlu ve sıhhatli yeni seneler dilerim.

NOT: Karabükte oturmaktayım. Karabük'de 1937 senesinde, bütün imkansızlıklara râğmen para yokken, yetişmiş eleman yokken bu büyük tesis kurulmuş. Bugün her türlü elemanın bol olduğu ülkemizde bu fabrikayı çalıştıramıyoruz. Durumumuz ne kadar acı !

Vural Savaşçı
Karabük

*

Değerli Dost,

"Antik Çağ'dan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler" adını taşıyan yapıtınızı yeni bitirdim. Size, sizin yapıtınızın 162 nci sayfasında yer alan **Atatürk**'ün *"Bir ulusta, güzel şeyler düşünen insanlar, olağanüstü işler yapmaya istekli kahramanlar bulunabilir. Böyle kimseler ulusun ortak duygularını kavrayıp bu duyguları ifade ve temsil etmezse hiçbir şey olamazlar"* sözleri ile yanıt vermek isterim.

Atatürk'ün öngördüğü *"kahramanlar"*dan birisi olduğunuzdan hiç kuşkum yok. Çünkü, ulusun ortak duygularını dile getirerek, çok şey yapma gayreti içindesiniz.

Başarılarınızın devamı ile iletişimimizin sürekli olması dileğiyle.

Hüsnü Merdanoğlu
Ankara

*

Metin Bey,

Göndermek lûtfunda bulunduğunuz son yapıtınız, iki ciltlik *"Yönetim Gelenekleri ve Türkler"* ni büyük bir memnuniyet içinde aldım. Eserinizin uzun ve yoğun bir emek ürünü olduğu hemen anlaşılıyor. Türkiye'nin, özellikle de gençliğimizin tam da böyle bir kitaba gereksinimi vardı.

Sizi kutlar, Vatan hizmetinde daha pek çok kitaba imza atmanız dileğiyle sevgi ve saygılarımı iletirim.

Teşekkürlerimle.

Prof.Dr.Cihan Dura
Kayseri

*

Değerli Hocam **Metin AYDOĞAN**

"Bitmeyen Oyun-Türkiye'yi Bekleyen Tehlikeler", *"Avrupa Birliğinin Neresindeyiz?"*, *"Yeni Dünya Düzeni Kemalizm ve Türkiye"* ve *"Ekonomik Bunalımdan Ulusal Bunalıma"* adlı kitaplarınızdan sonra çıkmasını sabırsızlıkla beklediğim *"Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler"* adlı kitabınızı da okudum. Yine hayran oldum. Ellerinize sağlık.

Her biri birbirinden değerli, ayrım yapılması çok güç olan kitaplarınızı, her evde bulunması gerekli ve çocuklarımıza bırakabileceğimiz bir hazine olarak görmekteyim. *"Bitmeyen Oyun"* adlı kitabı her Türk evladının okuması gerekli olduğunu düşündüğümü size yazmıştım. Ancak son kitabı-

nız *"Yönetim Gelenekleri ve Türkler"*i de herkesin okuması, özellikle her kademedeki devlet yöneticilerinin, mutlaka okuması gerekli bir kitap olarak görmekteyim.

Metin Hocam, kitaplarınız sayesinde; **Atatürk**'ü ve Atatürkçülüğü, Türk tarihini, Batı ülkelerinin amaçlarını ve iki yüzlülüklerini, savaşta iyi bir okçu olabilmek için bir göğsünü kesen diğer göğsünü çocuğunu emzirmek için bırakan Türk kadınlarının olduğunu... okul yıllarımda ve hayatım boyunca öğrenemediğim çok değerli konuları öğrendim. *"Bitmeyen Oyunu"* okudum şok oldum. *"Yönetim Gelenekleri ve Türkler"* i okudum gurur duydum.

Hocam *"VATANI SAVUNMANIN EN UCUZ YOLU EĞİTİMDİR"* ilkesi ile Mersin'de kitaplarınızın okutulması ile ilgili çalışmalarımız başarılı bir şekilde devam ediyor. Kitaplarınız çok beğeni görüyor, insanlarımız bilinçleniyor. Sade bir dil ve üslupla yazıldığı ve bilgi yüklü olduğu için herkes tarafından hayranlıkla okunuyor ve anlaşılıyor. *"Bitmeyen Oyun"* u okuduktan sonra içinde bulunduğumuz durum ve oynanan oyunların boyutu bizleri korkutuyordu. *"Peki ne yapmak gerekir"*, *"ne yapabiliriz ki"* soruları soruluyordu. İşte bu soruların cevabı son kitabınız *"ANTİK ÇAĞDAN KÜRESELLEŞMEYE YÖNETİM GELENEKLERİ VE TÜRKLER"* de yazıyor.

Tarih tekerrürden ibaret olmamalı, tekerrür etmemesi için de tarihimizi okumalı öğrenmeli ve ders alınmalıdır. Aynı hatalara düşmemeliyiz. Fazla uzaklarda aramaya gerek yok. Kaynak arayanlara, buyrun **Metin Aydoğan**'ın bütün kitaplarını diyoruz.

Metin hocam bu eserlerinizi hazırlamada emeği geçen başta aileniz ve eşiniz **Müzeyyen** hanım, **Aynur Abancı** hanım ve ismini bilemediğim tüm dost ve arkadaşlarınıza, tüm ekibinize sonsuz teşekkürler ederim. Allah sizin gibi aydınlarımızı ülkemizden eksik etme-sin. 10.12.2004

Sezgin AYDIN
Jandarma Başçavuş-Mersin

*

Sayın **Aydoğan**

Kemalizm'i özümsemiş birisi olarak, sizi tanımış olmanın ve eserlerinizi okumanın bahtiyarlığı ve mutluluğu içerisindeyim. *"Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler"* isimli eserinizin I. Cildini bitirdim. Tek kelimeyle *"mükemmel"* diyebilirim, çünkü o eserinizi anlatacak daha güzel bir sözcük bulamadım. Belki olağan ötesi demek de daha uygun olabilir.

Son eseriniz dahil olmak üzere diğer bütün eserlerinizi okurken zaman zaman şiir mi okuyorum, yoksa nesir mi diye düşünmüşümdür. Cümlelerinizdeki güçlü etki, akıcı uslup ve konulara hakimi-yet beni çok etkiledi, hayran oldum.

Güzel bir Türkçe ile yazılmış anlam bütünlüğü olan böyle eserler şimdiye kadar hiç okumamıştım. Kitap okurken elimde kalem, önemli yerleri altlarını çizerek işaretlerim. Fakat sizin eserlerinizde her cümle birbirinden anlamlı olduğu için ben sadece cümlelere başlıklar yazmaya başladım. Bundan sonraki eserlerinizi büyük bir heyecanla bekleyeceğim. Ellerinize sağlık, yüreğinize sağlık.

Türkiye'nin bölünmez bütünlüğü için verdiğiniz mücadelede her zaman yanınızdayız.

İncelemeniz dileğiyle bir kitap gönderiyorum. Babamın yazmış olduğu bu kitap 40 yıllık Rus işgalinde Kars halkının yaşadıklarını anlatmaktadır.

Size sonsuz hürmet ve saygılarımı sunuyorum. İyiki varsınız.

İbrahim Tamer Köse
Öğretmen-Kars

*

Merhaba

Ben **Mahmut Atasoy**, bir kamu kuruluşunda Hukuk Müşaviri olarak görev yapmaktayım. Son kitabınız *"Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler"* ile *"Bitmeyen Oyun"* ve *"Ekonomik Bunalımdan Ulusal Bunalıma"* adlı eserlerinizi okudum.

Çok değerli bir yazar olduğunuzu, yaşayan en önemli Atatürkçü ve şu anda Türkiye sathındaki en önemli birkaç aydından biri olduğunuzu kabul ediyorum.

Türkiye'de özellikle Kürt kökenli yurttaşların Cumhuriyete bağlılıklarının geliştirilmesi için en az sizin sözlerinizdeki tarafsızlık, insancıllık, sevecenlik herkeste olmalıdır. Ancak, ne yazık ki, çok kötü örneklerle karşılaşıyoruz. Örneğin, *Hakimiyeti Milliye İnternet Gazetesinin* web sitesinde okur mektupları bölümünde **Serdar Demirci** adlı kişinin *"Kürtçülerin tezlerine Yanıt"* adlı mektubuna lütfen bakınız. O mektupta Kürtlerin Çanakkale'de savaşmadıkları, Kurtuluş Savaşı yıllarında Doğu Anadolu'da 400-500 bin dolayında bulundukları, askerlikten kaçtıkları ve kaçmayanların da ilk düşman mermisi gelip onları bulduğunda *"şehit"* oldukları alaylı bir dille yazılmıştır.

Bu kişiye benim yanıtım da aynı yerde *"Kardeşim Serdar Demirci'ye Yanıt"* başlığıyla çıkmıştır. (Okur mektupları kısmında) Aynı yerde *"Türklerin ve Kürtlerin Ortak Düşmanı Emperyalizmdir"* başlıklı bir mektubum daha var ki, eserlerinizdeki ana fikrin etkisinde yazılmıştır. Umarım sizi doğru anlamışımdır.

Efendim, benim babam Tuncelili ve anadili Zazaca idi. Sonra Devlet alıp Akçadağ Öğretmen okulunda yetiştirdi. Babam öğretmen oldu, sonra Avukatlık da yaptı. Cumhuriyet'e hep bağlı kaldı. Ben de onun yolundayım. Cumhuriyetimize bağlıyız. İstesinler canımızı verelim. Ancak yukarıda söz ettiğim türden yazılar ve yazanlar şiddetli bir tepkiye yol açmaktadır.

Adeta milleti Kürt kökenli yurttaşlar üzerine saldırtma düşüncesi var. Bu *"bölücülere"* karşı bir şeyler yapın.

Bunları size söylememin nedeni var. **Altemur Kılıç** da, *Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Dergisi*'nin Ocak 2005 sayısın-da, Kürt asıllı yurttaşların nüfus artış hızlarını ve göç etmelerini konu etmiş.

Mealen diyor ki, silahla yapamadıklarını karılarına sarılarak yapacaklar. *"Akın var akın, Türkiye'nin fethi yakın"* diyor.

Konunun sizi ilgilendiren yanı şu: Madem ki adı geçen dergi-de yazılarınız yer almıştır, (hatta yer almasa bile bir Atatürkçü diğeri-ne eleştiride bulunabilir sanırım) siz bu dergiye ve *Hakimiyeti Milliye* internet gazetesine Türk-Kürt ilişkilerini ele alan bir yazı yazarsanız bu büyük bir hizmet olacaktır. O dergileri okuyanlar kişiliğinizden etkilenecekleri için yukarıdaki sözü edilen yazıların olumsuz etkisi kırılmış olacaktır.

Efendim, Türk Milletinin nasıl bugünkü durumlara düşürüldüğü, en iyi eserlerinizden izlenebilmektedir ve siz gayet iyi bilmektesiniz ki Kürt kökenli yurttaşların 1940'tan 2000'lere gelinen süreçte hiçbir kusurları olmamıştır.

Emperyalistlerin kışkırttığı bir kalkışma var ama o kalkışmada taraf olan devletlerin *"müttefiki"* olmaya da devam ediyoruz. *"Müttefikimiz"* kabul edip, aynı anda ayrılıkçılığa destek verdiklerini söylediğimiz devletlerle, ilişkilerin bu denli içli dışlı olmasında Türkiye'yi yönetenlerin kusurları vardır. Kürt kökenli yurttaşların değil.

Bana öyle geliyor ki, bilerek, isteyerek kasden ve taammüden Türkiye'yi çöküşe götüren bir iç ekip var. Öyle olmaşa sözü edilen olumsuz yazılar yazılmazdı her halde. Şüphesiz ki yabancılar ve özellikle en güçlüleri her dönemde satın alacak birilerini, içte istikrarı bozacak birilerini bulabilirler. Bu nedenle yurtsever olmak zordur. *"Ben Kürdüm ama Türk devletine bağlıyım"* diyene vay sen Kürtsün diye güvenme; *"ben Kürdüm ama Kürt-Türk Milletinin bir koludur"* diyene de güvenme, *"solcuyum, Atatürkçüyüm, insancılım, sosyalistim"* diyene hiç güvenme... Durum acıdır. Ancak ne yazık ki böyledir.

Efendim Kürtlerin, Türklere, Anadolu insanlarının birbirlerine benzediğini lütfen yazınız. Kürtlere karşı düşmanca yazılar yazılmamalıdır. Ulusal bütünlüğü bozmaya yönelik yazılar yazılmamalıdır.

En derin saygılarımla.

Mahmut Atasoy
Ankara

*

Her türlü iyi ve yüce övgüye değer kıymetli hocam, **Metin Aydoğan,**

Size hocam diye hitap etmek o kadar hoşuma gidiyor ki; inanın bunu tahmin bile edemezsiniz. Hani filmler vardır ya, son savaşçı, son samuray, son mohikan, vb.. İnanın ve bunu tarihe not edin ki son ATATÜRKÇÜ yazar sizsiniz. Bunu emin olarak söylüyorum. Neden mi hocam? Alçakgönüllülüğü bırakacak olursak ayda 3-4 araştırma kitabını okuyup bitirecek adam sayısı Türkiye'de kaçtır ki? Ben okuyor ve değerlendiriyorum ve de hala (hocam kusura bakmayın çok bağlaç oldu) iddia ediyorum ki TV'ye Gazete ve dergilere ve de forumlara çıkanlar sizden çoook gerilerde. Okudukça size olan saygım daha çok artıyor. Tabii ki sevgim de.

Herkes bir yerlerden çeplenmek (balıkçı bataklık kuşlarının yemek arayışı) zorunda mı? Evet dediğinizi duyuyorum. **Yalçın KÜÇÜK** Ceviz Kabuğunda –afedersiniz gavurca yazacağım- show yaptı. Kalın ve anlamsız kitaplar yazmak insanı ATATÜRKÇÜ YAZAR yapmıyor.

Hocam herhalde bunları yalakalık olarak algılamazsınız. Bunları haketmeyen babamın oğluna bile, bu sözleri sarfetmeyeceğimi bilmelisiniz.

Hocam bu arada eşim ve ben sizin ve eşiniz Müzeyyen hanımın bayramını cani gönülden kutlarız. Size izin verirseniz başımdan geçen ilginç bir olayı anlatayım. İki hafta önce 07 Ocak 2005 tarihinde, askeri öğrenci güvenlik soruşturması göreviyle ilçenin bir köyüne gittim. Köyün tamamı Alevi vatandaşlardan oluşuyordu. Tabii ben yine duramayarak böyle bir vesile ile köyün erkeklerini kahveye çağırarak topladım.

Allah sizden razı olsun hocam. Niye mi? *"Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler"* kitabınız bana bu toplantıda çok yardımcı oldu. Köydeki bazı aklı evvellerin hala kendilerinin Hz. **Hüseyin** torunları olduğunu sanmaları, beni konuyu derinlemesine açmaya itti. Öz oğlu öz

Türk olduğunu öğrenen köylülerdeki gururu bir görmeliydiniz. Ben çok mutlu oldum. Köyün çoğu erkeğiyle artık sık sık görüşüyoruz. Hocam sizin kitabınızdan öğrendiklerim sayesinde ben onlara unuttukları TÜRK kimliğini geri verdim. Daha doğrusu düşürdükleri cüzdanlarını tekrar onlara verdim. Bunları yazıyorum ki görün hocam kitaplarınız boşa gitmiyor emekleriniz boşa harcanmıyor.

Bir de okul meselesi var... Ders verdiğim tüm Lise ikinci sınıflar toplam yedi kitabınızdan (cilt olarak) takdim ve dönem ödevi olarak sorumlular. İnanın konuları çok güzel anlatıyorlar. **ÖZAL**'ın çocukları (25-35 yaş)'ndan iyiler... Daha iyi olacaklar. Diğer okullardan çağrı ve istek var Milli Güvenlik Derslerine girmem için. Kendimi övmek için anlatmıyorum. Bu zaten benim görevim. Kitaplarınızın bana kazandırdıklarını göstermek için yazıyorum bunları.

Hocam sizi seviyor ve yeni kitabınızı bekliyorum. Sizin yüzünüzden kitap okuma özürlü oldum. O kadar güzel kitaplar yazıyorsunuz ki, artık başka kitap pek zevk vermiyor. Boş kitap okuyamıyorum.

Saygılar sayın Hocam. İyi ve tam bağımsız bayramlar.

Kemal Uğurgil
Yüzbaşı-Muğla

DİPNOTLAR

DİPNOTLAR

ONUNCU BÖLÜM DİPNOTLARI
TÜRK TOPLUMUNDA GELENEK VE GÖRENEKLER

1 **"Türkçülüğün Esasları" Ziya Gökalp**, Kum Saati Yay., İstanbul 2001, sf. 43

2 a.g.e. sf. 45

3 **"Hazar Çevresinde Bin Yıl", Lev Nikolayeviç Gumilev**, Selenge Yay., İstanbul 2002, sf. 296

4 **"Türk Kültürünün Gelişme Çağları" Prof.Dr.Bahaddin Ögel** Türk Dünyası Araştırma Yay., 1988 İstanbul, sf. 202

5 **"Hazar Çevresinde Bin Yıl", Lev Nikolayeviç Gumilev**, Selenge Yay., İstanbul 2002, sf. 110

6 **"Moğolların İçtimai Teşkilatı" B.Y.Viladimirtsov**, sf. 103-104; ak. **Doğan Avcıoğlu "Türklerin Tarihi"** Tekin Yay., 1.Cilt, 1995 İstanbul, sf. 248

7 **"Les Observations de Plusieurs Sinqularitez et Choses Mémorables Trouéesen Gréce" Pierre Belon**, Paris 1583; ak. **Stéphane Yerasimos, "Türkler"**, Doruk Yay. 2002, sf. 28

8 **"Bedevi Lawrens, Arap, Türk" Doğan Kologlu**, Arba Yay., İstanbul-1993, sf. 163

9 a.g.e. sf. 163

10 **"Türkler", Davit Hotham**, 2.Cilt, Cumhuriyet Yay. 2000, sf. 38

11 **"Türkiye'yi Yazdı Best Seller Oldu", Zeynep Tuğrul**, Milliyet 16.09.2002

12 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi, 3.Cilt, 8.Baskı-1983, sf. 456

13 **"When Corporations Rule The Word" David C.Korten**, Kumarion Press, Inc, Berret-Koehler Publishers, Inc. ISBN 1-887208-01-1, sf. 257

14 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, Tekin Yay., 1.Cilt, 1995 İstanbul, sf. 358

15 a.g.e. sf. 359-360

16 **Osman Turan**, Belleten, Sayı 35, sf. 305; ak. **Doğan Avcıoğlu** a.g.e. sf. 363

17 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, Tekin Yay., 1.Cilt, 1995 İstanbul, sf. 363

18 a.g.e. sf. 366

19 **"Türklüğün Esasları" Ziya Gökalp**, Kum Saati Yay., İstanbul 2001, sf. 48
20 **"Tarih I-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 4.Basım-2000, sf. 46
21 **"Türk Tarihinin Ana Hatları"** Kaynak Yay., İkinci Basım 1956, sf. 349
22 **"Türkler", Stéphane Yerasimos**, Doruk Yay., 2002, sf. 28
23 **"Kök Türkler" Sencer Divitçioğlu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, sf. 72
24 **"Tarih II-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"**, Kaynak Yay., 4.Basım 2000, sf. 47
25 **"Türk Tarihinin Ana Hatları"** Kaynak Yay., İkinci basım 1956, sf. 349
26 **"Orta Asya" Jean-Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 47
27 Çin Belgeleri (Jul.Doc 1-9) **Sencer Divitçioğlu, "Kök Türkler"** Yapı Kredi Yay., İstanbul-2000, sf. 168
28 **"Türkçülüğün Esasları" Ziya Gökalp**, Kum Saati Yay., 2001, sf. 178-179
29 **"Tarih I, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 4.Basım 2000, sf. 46
30 **"Orta Asya-Tarih ve Uygarlık" Jean-Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 273
31 a.g.e. sf. 273
32 a.g.e. sf. 273
33 a.g.e. sf. 273
34 a.g.e. sf. 273
35 **"Tarihte Türklük" Prof.Dr. Laszlo Rasonyı**, Türk Kültürü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1988, sf. 58
36 **"Türklüğün Esasları", Ziya Gökalp**, Kum Saati Yay., İstanbul, sf. 182
37 **"Arap Milliyetçiliği ve Türkler" Prof. İlhan Arsel**, Kaynak Yay., 5.Basım 1999, sf. 243
38 a.g.e. sf. 243
39 **"Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri" Sadi Borak**, Kaynak Yayınları, 2.Baskı, İstanbul -997, sf. 254
40 a.g.e. sf. 243
41 **"Tarih IV, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 271-272
42 a.g.e. sf. 180 **ve "Gök Türkler'de İdari ve Sosyal Yapı" Prof. Dr. Ahmet Taşağıl**, Bilim ve Ütopya Dergisi, Şubat 2003, Sayı 104, sf. 25
43 **"Arap Milliyetçiliği ve Türkler" Prof. İlhan Arsel**, Kaynak Yay., 5.Basım 1999, sf. 243

44 **"Nasıl Müslüman Olduk?" Erdoğan Şahin**, Başak Yay., 3.Basım Haziran 1994, sf. 206

45 **"Le Voyage d'outre-mer", Bertrandon de la Broquiére**, sf. 82; ak. **Prof. Fuat Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu"** Ötüken Yay., İstanbul 1981, sf. 159-160

46 **"Tarih II, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 133

47 **"Kurtuluş Savaşı'nda Kadın Askerlerimiz", Fevziye Abdullah Tansel**, Cumhuriyet Aydınlanma Dizisi 190, sf. 10

48 a.g.e. sf. 11, 15, 39, 60 ve 75

49 **"Kuvayı Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., No:409, 1981, sf. 155

50 **"Türk Kültürünün Gelişme Çağları" Prof.Dr.Bahaddin Ögel**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 1988, sf. 314-316

51 a.g.e. sf. 317

52 a.g.e. sf. 316

53 a.g.e. sf. 322

54 **"Selçuklu Kervansarayları" Osman Turan**, Belleten 32, sf. 471-496; ak. A.g.e. sf. 319

55 **"Türkler" Stéphane Yerasimos**, Doruk Yay., 2002, sf. 29-30

56 **"Türk Cihan Hakimiyeti" Osman Turan**, sf. 109; ak. **Prof.Bahaddin Ögel, "Türk Kültürünün Gelişme Çağları"** Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 1988, sf. 318

57 **"Türk Kültürünün Gelişme Çağları" Prof.Bahaddin Ögel**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, istanbul 1988, sf. 318

58 a.g.e. sf. 206

59 **"Brockelmann"**, AM, I, 41, 9; ak. a.g.e. sf. 322-323

60 **"Türkçülüğün Esasları" Ziya Gökalp**, Kum Saati Yay., İstanbul, sf. 172

61 a.g.e. sf. 172

62 **"Ortadoğu Uygarlık Mirası" Muazzez İlmiye Çığ**, Kaynak Yayınları, İstanbul-2003, sf. 174

63 a.g.e. sf. 174

64 **"Türklüğün Esasları" Ziya Gökalp**, Kum Saati yayınları, İstanbul, sf. 174

65 **"Ortadoğu Uygarlık Mirası-2" Muazzez İlmiye Çığ**, Kaynak Yayınları, İstanbul-2003, sf. 173

66 **"Marjinal Tarih Tezleri" Murat Çulcu**, Erciyeş Yay., 1995, sf. 46

67 **"Pir Sultan Abdal" Mehmet Fuat**, Y.K.Y., 2.Basım-2001, sf. 13-14

68 **"Türklerin Kültür Kökenleri" Ergun Candan**, Sınır Ötesi Yay., 2.Basım 2002, sf. 330-331

69 **"Orta Asya" Jean Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 363
70 **"Tarih I, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 4.Basım-1994, sf. 35
71 **"Türk Tarihinin Ana Hatları"** Kaynak Yay., 2.Basım 1996, sf. 68
72 **"Orta Asya" Jean Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 36
73 a.g.e. sf. 36
74 **"Tarih Türklerle Başlar" Hulki Cevizoğlu**, Ceviz Kabuğu Yay., 2002, sf. 102 ve 75
75 **"Türk Tarihinin Ana Hatları"** Kaynak yay., 2.Basım 1996, sf. 326-327
76 **"On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey", Ord. Prof. Zeki Velidi Togan,** İstanbul Burhabeddin Matbaası, 1934, sf. 41-44
77 a.g.e. sf. 330
78 **"Ön Türk Tarihi" Haluk Tarcan**, Kaynak Yay., 1998, sf. 68
79 **"Tarih I, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 4.Basım-1994, sf. 41
80 a.g.e. sf.41
81 **"Tarih Türklerle Başlar" Hulki Cevizoğlu**, Ceviz Kabuğu yay., 2002, sf. 102
82 **"Türk Tarihinin Ana Hatları"** Kaynak yay., 2.Basım 1996, sf. 335
83 Büyük Larousse, İletişim Yay., 19.Cilt, sf. 11 804
84 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş., 10.Cilt, sf. 207
85 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş., 10.Cilt, sf. 207
86 a.g.e. sf. 207
87 a.g.e. 20.Cilt, sf. 47
88 **"Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gözlemleri", Halil İnalcık**, 1966, sf. 259-271; ak. **Zeki Arıkan, "Tarihimiz ve Cumhuriyet"**, Tarih Vakfı Yay., 1997, sf. 88
89 **"Düsturü'l-Amel li Islahi'l-Halel", Katip Çelebi**, İstanbul 1280, sf. 124; ak. a.g.e. sf. 88
90 **"Orta Asya" Jean Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 269
91 **"Türk Tarihinin Ana Hatları"** Kaynak Yay., 2.Basım 1996, sf. 336
92 **"Orta Asya" Jean Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 290
93 a.g.e. sf. 269-270
94 a.g.e. sf. 270
95 a.g.e. sf. 270
96 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş., 1.Cilt, sf. 391
97 **"Orta Asya" Jean Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 365
98 a.g.e. sf. 365

99 Büyük Larousse, İletişim Yay., 19.Cilt, sf. 11 805
100 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş., 19.Cilt, sf. 118
101 **"Tarihte Türklük", Prof. Laszlo Rasonyı**, Türk Kültürünü Araştırma Ens.Yay., 1988, sf. 207
102 Büyük Larousse, İletişim Yayınları sf. 11 806
103 a.g.e. sf. 11 864
104 a.g.e. sf. 11 865
105 **"Orta Asya" Jean Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 277
106 a.g.e. sf. 286
107 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş., 29.Cilt, sf. 147
108 **"Orta Asya" Jean Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 286
109 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş., 22.Cilt, sf. 187
110 a.g.e. 24.Cilt, sf. 326
111 **"Tarihte Türklük", Prof. Laszlo Rasonyı**, Türk Kültürünü Araştırma Ens.Yay., Ankara 1988, sf. 207-208
112 a.g.e. sf. 205
113 **"Altai-İran und die Völkerwandenderung" J.Strzygovski**; ak. **Prof. Laszlo Rasonyı, "Tarihte Türklük"** Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1988, sf. 207-208
114 **"Orta Asya" Jean Paul Roux**, Kabalcı Yay., 2001, sf. 290
115 a.g.e. sf. 291
116 a.g.e. sf. 365
117 a.g.e. sf. 366
118 a.g.e. sf. 292
119 a.g.e. sf. 293
120 a.g.e. sf. 293
121 a.g.e. sf. 293
122 a.g.e. sf. 360
123 **"Osmanlı İmparatorluğu", Donald Quataert,** İletişim Yayınları, İstanbul-2002, sf. 35
124 a.g.e. sf. 36
125 a.g.e. sf. 36
126 a.g.e. sf. 36
127 **"Türk Kültürünün Gelişme Çağları" Prof.Bahaddin Ögel**, Türk Dünyası Araş. Vakfı, İstanbul 1988, sf. 250
128 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, 3.Cilt, Tekin Yay., 1995, sf. 1329
129 **"Türk Kültürünün Gelişme Çağları" Prof.Bahaddin Ögel**, Türk Dünyası Araş. Vakfı, İstanbul 1988, sf. 247
130 **"Kök Türkler" Sencer Divitçioğlu**, Y.K.Y., 2.Basım 2000, sf. 212
131 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, 2.Cilt, Tekin Yay., 1995, sf. 601-602

132 **"Türk Kültürünün Gelişme Çağları" Prof.Bahaddin Ögel,** Türk Dünyası Araş. Vakfı, İstanbul 1988, sf. 242-245
133 **"Ön Türk Tarihi", Haluk Tarcan,** Kaynak Yay., 1998, sf. 142
134 **"Tarih I, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak yay., 4.Basım 2000, sf. 69
135 **"Ortadoğu Uygarlık Mirası-2" Muazzez İlmiye Çığ,** Kaynak Yayınları, İstanbul-2003, sf. 279
136 Hürriyet, 17.07.2003
137 **"Türk Kültürünün Gelişme Çağları" Prof.Bahaddin Ögel,** Türk Dünyası Araş. Vakfı, İstanbul 1988, sf. 330
138 **"Orhon Yazıtları-Kültigin, Bilge Kağan, Tanyukuk" Talat Tekin Simurg,** İstanbul-1995, sf. 37
139 **"Orta Asya" Jean Paul Roux,** Kabalcı Yay., 2001, sf. 271
140 a.g.e. sf. 271
141 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** 2.Cilt, Tekin Yay., 1995, sf. 732
142 **"Orta Asya" Jean Paul Roux,** Kabalcı Yay., 2001, sf. 289
143 **"Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu" Prof. M.Fuat Köprülü,** Ötüken Yay., 1981, sf. 120
144 **"Orta Asya" Jean Paul Roux,** Kabalcı Yay., 2001, sf. 289-290
145 **"Tarih II, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 222
146 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** 1.Cilt, Tekin Yay., 1995, sf. 83
147 **"Tarih II, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 222
148 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** 3.Cilt, Tekin Yay., 1995, sf. 1329
149 **"Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü" İlhan Tekeli-Selim İlkin** Türk Tarih Kurumu Yay., 2.Basım 1999, sf. 9
150 a.g.e. sf. 7
151 **"Düzenin Yabancılaşması" Prof.İdris Küçükömer** Ant Yay., İstanbul 1969, sf. 54
152 a.g.e. sf. 52
153 Ana Britannica, 28.Cilt, sf. 382
154 a.g.e. 21 ve 27.Cilt, sf. 310 ve 401
155 **"Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika" Uygur Kocabaşoğlu,** Arba Yay., İstanbul 1989, sf. 25; ak. **İlhan Tekeli-Selim İlkin "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü"** Türk Tarih Kurumu Yay., 1999, 2.Basım, sf. 112
156 **"Sözde Aydınlar" İsmet Solak, "Ankara Kulisi"** Hürriyet, 12.04.2000

157 **"Tarihimiz ve Cumhuriyet" Muhittin Birgen**, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997, sf. 104

158 Ana Britannica 10.Cilt, sf. 100

159 **"Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye" Stefanos Yerasimos**, 1.Cilt, Belge Yay., 7.Basım 2000, sf. 297

160 a.g.e. sf. 297

161 Ana Britannica 10.Cilt, sf. 100

162 a.g.e. 32.Cilt, sf. 183

163 **"Kapıkulunun Tavsifi" Muhittin Birgen**, Meslek Dergisi, 3 Şubat 1925; ak. **Zeki Arıkan, "Tarihimiz ve Cumhuriyet"** Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997, sf. 90

164 **"Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları" İsmail Hakkı Uzunçarşılı**, Ankara 1943; ak. **Stefanos Yerasimos "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** 1.Cilt, Belge Yay., 7.Basım 2000, sf. 297

165 **"Hammer'in Gözüyle Osmanlı İmparatorluğu'nda Yönetici Sınıflar" Ali Ülkü Azrak**, İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 1/1 (1983); ak. **Zeki Arıkan "Tarihimiz ve Cumhuriyet"** Tarih Vakfı Yay., 1997, sf. 89

166 **"Kapıkulunun Tavsifi" Muhittin Birgen**,; ak. **Zeki Arıkan, "Tarihimiz ve Cumhuriyet"** Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997, sf. 127

167 **"Osmanlı İmparatorluğunda Siyaseten Katil" Ahmet Mumcu, Ankara 1985**; ak. a.g.e. sf. 89

168 **"Azgelişmiş Sürecinde Türkiye" Stefanos Yerasimos**, 1.Cilt, Belge Yay., 7.Basım 2000, sf. 3-6

169 a.g.e. sf. 305

170 a.g.e. sf. 306

171 **"Tarih III, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 61

172 **"Tarihimiz ve Cumhuriyet" Muhittin Birgen**, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997, sf. 147

173 a.g.e. sf. 147

174 **"Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye" Stefanos Yerasimos**, 1.Cilt, Belge Yay., 7.Basım 2000, sf. 408

175 **"Tarih III, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 62

176 a.g.e. sf. 408

177 a.g.e. sf. 409

178 **"İbn Khaldun" Y.Lacoste**; ak. **Stefanos Yerasimos "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** 1.Cilt, Belge Yay., 7.Basım 2000, sf. 131-132

179 **"Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü" İlhan Tekeli-Selim İlkin**, Türk Tarih Kurumu Yay., 1999, sf. 14

180 **"İlk Osmanlı Medreseleri" Mustafa Bilge**, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984, sf. 67-68; ak. **İlhan Tekeli-Selim İlkin** a.g.e. sf. 14

181 **"Osmanlı Çalışmaları" Prof.Taner Timur**, İmge Yay., 3.Basım 1998, sf. 58

182 **"Naima Tarihi"** 2.Cilt, sf. 597; ak. **Prof. Taner Timur, "Osmanlı Çalışmaları"** İmge Yay., 3.Basım 1998, sf. 58

183 **"Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu" M.Fuat Köprülü**, Ötüken Yay., 1981, sf. 95

184 **"Tarihimiz ve Cumhuriyet-Muhittin Birgen" Prof.Zeki Arıkan**, Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1997, sf. 128

185 a.g.e. sf. 179

186 Ana Britannica, 10.Cilt, sf. 100

187 **"Tarihte Türklük" Prof. Laszlo Rasonyi**, Türk Kültürünü Geliştirme Ens. Yay., 2.Basım 1988, sf. 204

188 **"Tarihimiz ve Cumhuriyet" Muhittin Birgen** Tarih vakfı Yurt Yay., 1997, sf. 131

189 **"Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri" Sadi Borak**, Kaynak Yayınları, 2.Basım, İstanbul-1997, sf. 243-244

190 **"Düzenin Yabancılaşması" Prof. İdris Küçükömer**, Ant Yay., 1969, sf. 62

191 a.g.e. sf. 179

192 **"Zaman İçinde Bir Yolculuk" Attila İlhan**, TRT/2 7.Kasım 2003 **ve "Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitapevi, 8.Baskı, İstanbul-1983 3.Cilt, sf. 293

193 **"Mecelle-i Umar-ı Belediye" Osman Nuri**, İstanbul 1922, 1.Cilt, sf. 355; ak. **Prof. Zeki Arıkan "Tarihimiz ve Cumhuriyet"** Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997, sf. 181

194 **"Kapıkulu, İstanbul, Anadolu" Muhittin Birgen**; ak. **Prof. Zeki Arıkan "Tarihimiz ve Cumhuriyet"** Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997, sf. 181

195 **"Nutuk"** sf 392-393 (Lüks Basım) sf. 460-462; ak. **"Tarih IV, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 116

ON BİRİNCİ BÖLÜM DİPNOTLAR
TÜRK TOPLUMLARINDA EKONOMİK EVRİM

1 **"Tarih I-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 4.Basım 2000, sf. 26
2 a.g.e. sf. 10,12 ve 14
3 **"Ortadoğu Uygarlık Mirası-2" Muazzez İlmiye Çığ,** Kaynak Yayınları, İstanbul-2003, sf. 131
4 **"Mustafa Kemal-Bir İmparatorluğun Ölümü" Jacques Benoit-Mechin,** Bilgi Yayınevi-1997, sf. 25
5 **"Ortadoğu Uygarlık Mirası-2" Muazzez İlmiye Çığ,** Kaynak Yayınları, İstanbul-2003, sf. 131
6 a.g.e. sf. 143
7 a.g.e. sf. 25
8 a.g.e. sf. 25-26
9 **"Türk Tarihinin Ana Hatları"** Kaynak Yay., 2.Basım-1996, sf. 70
10 **"Tarih I-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 4.Basım 2000, sf. 39
11 a.g.e. sf. 59
12 a.g.e. sf. 27
13 **"Orta Asya" Jean-Paul Roux,** Kabalcı Yay. 1999, sf. 48
14 a.g.e. sf. 48
15 **"Selçuklu Kervansarayları"** Prof. **Osman Turan,** Belleten 39, sf. 482, ak.; **Doğan Avcıoğlu "Türklerin Tarihi"** Tekin Yay. 1996, 5.Cilt, sf. 2024
16 **"Orta Asya" Jean-Paul Roux,** Kabalcı Yay. 1999, sf. 49
17 a.g.e. sf. 49
18 **"Tarihte Türklük"** Prof. **Laszlo Rasonyi,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. 1988, sf. 6
19 **"Orta Asya" Jean-Paul Roux,** Kabalcı Yay. 1999, sf. 49
20 **"Ortadoğu Uygarlık Mirası-2" Muazzez İlmiye Çığ,** Kaynak Yayınları, İstanbul-2003, sf. 173
21 a.g.e. sf. 174
22 **"Sümer, Babil, Asur Kanunları"** sf. 24; ak. **Muazzez İlmiye Çığ, "Ortadoğu Uygarlık Mirası-2"** Kaynak yayınları, İstanbul-2003, sf. 164
23 a.g.e. sf. 164
24 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu** Tekin Yay., 3.Cilt, sf. 1237-1238
25 **"Divan-ı Lügat-it Türk" Yusuf Has Hacip,** I.Metin, 3.Basım, Türk Tarih Kurumu Yay.-1991 ve **"Kutadgu Bilig İncelemesi" A.Dilaçar,** Türk Dil Kurumu Yay.-1995, 3.Basım,

sf. 150; ak. **Doğu Perinçek, "Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek"** Kaynak Yay.-1997, sf. 50

26 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, 3.Cilt, Tekin Yay.-1996, sf. 1238

27 **"Türkçülüğün Esasları" Ziya Gökalp**, Kum Saati Yay. İstanbul-2001, sf. 194

28 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, 3.Cilt, Tekin Yay.-1996, sf. 1236

29 **"Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik devlet Anlayışına"** Prof.**İlhan Arsel**, sf. 67; ak. **Erdoğan Şahin, "Nasıl Müslüman Olduk"** Başak Yay., 3.Basım-1994, sf. 263

30 **"Bilinmeyen İç Asya" L.Ligeti**, Türk Dil Kurumu Yay.-1986, sf. 136

31 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, 3.Cilt, Tekin Yay.-1996, sf. 1238

32 a.g.e. sf. 1236

33 Felsefe Ansiklopedisi, **Orhan Hançerlioğlu**, Remzi Kitabevi-1985, 1.Cilt, sf. 260

34 **"Textes Economiques"** Bousquet, sf. 23; ak. **Doğan Avcıoğlu, "Türklerin Tarihi"** Tekin Yay. 3.Cilt, sf. 1231

35 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, 3.Cilt, Tekin Yay.-1996, sf. 1232

36 a.g.e. sf. 1233

37 **"I'Islam" Claude Cahen**, sf. 140; ak. **Doğan Avcıoğlu, "Türklerin Tarihi"** Tekin Yay. 3.Cilt, sf. 1234

38 **"La Societe Féodale" M.Bloch**; ak. a.g.e. sf. 1242

39 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, 3.Cilt, Tekin Yay. – 1996, sf. 1242

40 **"Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek" Doğu Perinçek**, Kaynak Yay. 4.Baskı-1997, sf. 62

41 **"Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri" Fuat Köprülü**, Kaynak Yay., 3.Basım-2002, sf. 28, 30 ve 32

42 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, 1.Cilt, Tekin Yay.-1996, sf. 87

43 **"Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek" Doğu Perinçek**, Kaynak Yay. 4.Baskı-1997, sf. 62

44 **"Inscriptions de l'Orkhon" W.Thomsen**, Helsingfors 1896; sk. Prof.**M.Fuat Köprülü "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu"** Ötüken Yay.-1981, sf. 146

45 **"Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu" M.Fuat Köprülü**, Ötüken Yay.-1981, sf. 152-158

46 **"Tarih I-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 4.Basım 2000, sf. 46 ve 66

47 **"Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu"** Prof. **M.Fuat Köprülü**, Ötüken Yay.-1981, sf. 120

48 **"L'evolution de l'iqta"** C.Cohen, ak. **Stefanos Yerasimos "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 7.Basım, 3.Cilt, sf. 133

49 **"Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal" İ. H. Uzunçaşılı**, ak. a.g.e. sf. 132

50 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş. 12.Cilt, sf. 95

51 **"Ibn Khaldoun" Y.Lacoste**, ak. **Stefanos Yerasimos "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 7.Baskı, 1.Cilt, sf. 131

52 **"Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar" D.Turan**, Ankara 1958; ak. **Stefanos Yerasimos "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 7.Baskı-2000, Birinci Cilt, sf. 151

53 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş., 30.Cilt, Sf. 25

54 **"Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu" Sencer Divitcioğlu**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul-1967, sf. 46 ve 83 ak. Prof. **Suat Aksoy "Türkiye'de Toprak Meselesi"** Gerçek Yay., İkinci Baskı-1971, sf. 27-31-32

55 **"Türkiye'de Toprak Meselesi"** Gerçek Yay., İkinci Baskı – 1971, sf. 24-29

56 **"Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler" Ömer Lütfü Barkan**, Vakıflar Dergisi, Sayı 2, İstanbul-1942; ak. **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmiş Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 7.baskı, 3.Cilt, sf. 256-257

57 **"Azgelişmiş Sürecinde Türkiye" Stefanos Yerasimos**, Belge Yay. 7.Baskı, 3.Cilt, sf. 252

58 **"Türkiye Köy İktisadiyatı" İsmail Hüsrev**, Kadro Dergisi Yayınları, İstanbul-1934, sf. 163-164, ak; Prof. **Suat Aksoy, "Türkiye'de Toprak Meselesi"** Gerçek Yay., İkinci Baskı-1971, sf. 36

59 **"Türkiye'de Toprak Meselesi"** Prof.**Suat Aksoy**, Gerçek Yay., 2.Baskı-1971, sf. 37

60 a.g.e. sf. 37

61 **"Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü" Ömer Lütfü Barkan**, Ülkü, Cilt IX-X İstanbul-1957, ak; **Stefanos Yerasimos, "AzgelişmişLik Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 1.Cilt, sf. 259-260

62 a.g.e. sf. 259

63 a.g.e. sf. 259

64 a.g.e. sf. 260

65 **"Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku"** Belleten 47, sf. 551, ak; **Doğan Avcıoğlu "Türklerin Tarihi"** Tekin Yay., 5.Cilt

66 **"VII. Türk Tarih Kongresi"** 1.Cilt, sf. 283; ak. **Doğan Avcıoğlu "Türklerin Tarihi"** Tekin yay., 1996, 5.Cilt, sf. 2075

67 **"Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye" Stefanos Yerasimos,** Belge Yay., 7.Basım, 1.Cilt, sf. 309

68 a.g.e. sf. 307

69 **"Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri"** İstanbul 1945, Birinci Cilt, sf. 374, ak; Prof.**Suat Aksoy, "Türkiye'de Toprak Meseleleri"** Gerçek Yay., İkinci Baskı-1971, sf. 60

70 a.g.e. sf. 60

71 **"Atatürk'te Konular Ansiklopedisi" Seyfettin Turhan,** Yapı Kredi Yayınları, İkinci Baskı-1995, sf. 501

72 **"When Corporations Rule The Word" Davit C.Korten** Kumarian Press, Inc, Berrett-Koehler Publishers, İnc. ISBN 1-887208-01-1, sf. 257

73 **"The Seldjouks in Asia Minor" Davit Talbot Rice,** London 1961; ak. **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 7.Basım-2000, 1.Cilt, sf. 159

74 Belleten 42, sf. 221; ak. **Doğan Avcıoğlu, "Türklerin Tarihi"** 5.Cilt, sf. 2047

75 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** Tekin Yay., 1956, 5.Cilt, sf. 2047-2048

76 **"Türkiye'nin İktisasi ve İçtimai Tarihi"** Prof. **Mustafa Akdağ,** 1.Cilt, Cem Yay.,- 1995, sf. 26

77 a.g.e. sf. 27

78 **"Türklüğün Esasları" Ziya Gökalp,** Kum Saati Yay., 2001, sf. 154

79 Ana Britannnica, Ana Yayıncılık A.Ş.; 2.Cilt, sf. 236

80 a.g.e. 7.Cilt, sf. 127

81 **"Tarih II-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, 2.Cilt, sf. 220

82 Ana Britannica, Ana yayıncılık A.Ş., 7.Cilt, sf. 127

83 **"Le régime des Capitulations dans L'empire Ottoman" G.Pelissié Ravsas,** (Paris 1910) sf. 10, ak; **Hayrullah, "The Law of Inheritance in the Republics of Syria and the Lebanon",** sf. 150, n. 45

84 **"La Question dans L'Histoire Con temporaine (1821-1905)"** (Paris 1905) sf. 5, ak; **Zeine N.Zeine, "Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu"** Gelenek Yay. İstanbul 2003, sf. 29

85 **"A Study of History"** Toynbee, 6:203, n. 4, ak; a.g.e. sf. 30

86 **"Histoire du Commerce Français dans le Levant an XII éme Siécle", P.Masson**, Paris-1896, ak; **Stefanos Yerasimos "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 7.Basım-2000, sf. 516

87 a.g.e. sf. 516

88 **"Yeni Dünya Düzeni Kemalizm ve Türkiye" Metin Aydoğan**, Kum Saati yay., 6.Basım 2003, 2.Cilt, sf. 287

89 a.g.e. sf. 287

90 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, Tekin Yay., 5.Cilt, İstanbul-1996, sf. 1955-1956

91 a.g.e. sf. 2014

92 **"Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi" Prof. Mustafa Akdağ**, Cem Yay., 1995, İstanbul, 1.Cilt, sf. 370

93 **"La Turque, ses Ressources, son Organisation Municipale son Commerce"**, Paris 1836, ak; **Stefanos Yerasimos "Geri Kalmışlık Sürecinde Türkiye"** 1.Cilt, Belge Yay., 7.Bsım İstanbul 2000, sf. 544

94 **"Tarih III-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak yay., 3.Basım 2001, sf. 40

95 **"Türkler Hakkında" Nürenbergli Hans Rosenblut**, ak; **"Tarih III-kemalist Eğitimin Ders Notları"** sf. 40

96 **"Tarih III-kemalist Eğitimin Ders Notları"** Kaynak Yay., 3. Basım-2001, sf. 39

97 **"Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler", Prof. Claude Cohen**, e Yay., 2.Basım-1984, sf. 13

98 a.g.e. sf. 67

99 a.g.e. sf. 212

100 **"Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu" Hartmut Schickert-Birgit Brandau**, Arkadaş Yay., Ankara-2003, sf. 325

101 **"Türk Kültürünün Gelişme Çağları" Prof. Bahaddin Ögel**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 1988, sf. 149

102 **"Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi"** Cem Yay., İstanbul 1995, 1.Cilt, sf. 27

103 a.g.e. sf. 29-30

104 **"Le Commerce Anatolien an début de XII éme siécle" Paris, Claude Cohen**, ak; **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** 1.Cilt Belge Yay., 7.Basım, İstanbul-2000, sf. 164

105 **"The Seldjcuks in Asia Minor" Davit Talbot Rice** Londra 1961, ak; a.g.e. sf. 164

106 Cambridge Economic History of Europe, Vol II, P.86, ak; **Mustafa Akdağ "Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi"** 1.Cilt, Cem Yay. İstanbul 1995, sf. 343

107 **"Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi" Prof. Mustafa Akdağ**, 1.Cilt, Cem Yay., İstanbul-1995, sf. 343
108 a.g.e. sf. 201
109 **"Bizans Müesselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri" Fuat Köprülü,** Kaynak Yay., 3.Basım-2002, sf. 99-112
110 **"Düzenin Yabancılaşması" Prof. İdris Küçükömer,** Ant Yay., 1996, sf. 29
111 **"Devletçilik İlkesi" Prof.Dr. Afet İnan**, Türk Tarih Kurumu Yay., 1972, sf. 38-39
112 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş., 7.Cilt, sf. 362
113 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 14.Cilt, sf. 8943
114 a.g.e. sf. 8944
115 **"Düzenin Yabancılaşması" Prof.İdris Küçükömer,** Ant Yay., 1969, sf. 46-49
116 **"Tertibi Cedit Tarihi Cevdet" Cevdet Paşa,** 1.Cilt, sf. 241-242, ak; **"Tarih III-Kemalist Eğitim Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., Üçüncü Basım-2001, sf 64
117 **"Tarih III-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., Üçüncü Basım 2001, sf.87
118 a.g.e. sf.91
119 **"Düzenin Yabancılaşması" Prof.İdris Küçükömer,** Ant Yay., 1969, sf. 34
120 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** Tekin Yay., 1996, 5.Cilt, sf. 2045
121 **"Devletçilik İlkesi" Prof.Dr.Afet İnan**, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1972, sf. 37
122 a.g.e. sf. 35-38
123 **"History du commerce François dans le Levant au XVIII éme siéde" P.Mason,** Paris, 1911; ak. **Stafanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Birinci Cilt, Belge Yay., 7.Basım-2000, sf. 526
124 a.g.e. sf. 526
125 a.g.e. sf. 526
126 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** Tekin Yay., 1996, 5.Cilt, sf. 2049
127 a.g.e. sf. 2050
128 a.g.e. sf. 2054
129 **"Histoire du Commerce du L'evant au Moyen Age" W. Heyd**, 2.Cilt, paris 1923, ak; **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** 1.Cilt, 7.Basım 2000, sf. 368
130 A.g.e. sf. 368 – 369
131 **"Tarih III-Kemalist Eğitimin Ders Notları"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 36

132 a.g.e. sf. 36
133 Ana Britannica, 22.Cilt, sf. 194
134 **"Fatih Sultan Mehmet IL Devrime Ait Tarihi Vesikalar" V.Mirmiroğlu**, İstanbul 1945; ak. **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** 1.Cilt, 7.Basım 2000, sf. 370
135 **"Osmanlı Tarihi",İsmail Hakkı Uzunçarşılı**, 2.Cilt, Ankara 1961, ak; a.g.e. sf. 370
136 a.g.e. sf. 370
137 a.g.e. sf. 371
138 **"Histoire du Commerce du L'evant au Moyen Age" W.Heyd**, 2.Cilt, Paris 1523, ak; **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** 1.Cilt, 7.Basım 2000, sf. 377
139 a.g.e. sf. 377
140 a.g.e. sf. 378
141 **"Essais sur l'histoire économique la Turquie a'aprés les ecrivains originaux" M.Belin**, Paris 1969, ak; **Stefanos Yerasimos "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** 1.Cilt, 7.Basım 2000, sf. 379
142 **"Recueil des actes internationaux de l'Empire Ottoman 1300-1789" G.Noradounghıan**, Paris 1879, ak; a.g.e. sf. 378
143 **"Tarih III-Kemalist Eğitimin Ders Notları"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 50
144 a.g.e. sf. 50
145 **"H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği" Ömer Lütfü Barkan**, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt XI-XV İstanbul, 1950-1954, ak; **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 1.Cilt, 7.Basım 2000, sf. 407
146 **"Essais sur l'histoire économique la Turque d'aprés les ecrivains originaux" M.Belin**, Paris 1969, ak; a.g.e. sf. 407
147 a.g.e. sf. 407
148 **"Osmanlı Tarihi" İsmail Hakkı Uzunçarşılı**, 3.Cilt, Ankara 1961, ak. a.g.e. sf. 407
149 **"Celali İsyanları" Prof. Mustafa Akdağ**, ak; a.g.e. sf. 410
150 **"La mediterranée et le monde mediterranéen a l'époque de Philippe II" F.Brau** del Paris, 1949, ak; a.g.e. sf. 508
151 a.g.e. sf. 509
152 a.g.e. sf. 509
153 a.g.e. sf. 511
154 **"Histoire du commerce François dans le Levant au XVII éme siécle" P. Masson**, Paris 1911, ak; a.g.e. sf. 511
155 a.g.e. sf. 512

156 **"Recueil des actes internationaux de l'Empire Ottoman 1300-1789" G. Noradounghıan,** paris 1897, ak; **Stefanos Yerasimos "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 1.Cilt, 7.Basım, sf. 512

157 **"1938 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması : Çöküş" Prof.Dr. Cihan Dura,** gazete Mudafaa-i Hukuk, 26.01.2001, Sayı 36

158 **"Atatürk'te Konular Ansiklopedisi" Seyfettin Turhan,** yapı Kredi Yay., 2.Basım 1995, sf. 345

159 **"Considerations sur la crise actuelle dans L'empire Ottoman" J.J. Paris,** Paris 1821, ak; **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Belge Yay., 7.Basım 2000, sf. 545

160 a.g.e. sf. 545

161 **"Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye" Stefanos Yerasimos,** belge Yay., 7.Basım-2000, sf. 546

ON İKİNCİ : BÖLÜM DİPNOTLAR
TÜRK – ARAP VE TÜRK – KÜRT İLİŞKİLERİ

1 **"Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu" Zeine N.Zeine,** Gelenek Yay., 2003, sf. 122

2 **"Orta Asya", Jean Paul Roux,** Kabalcı Yay., 1999, sf. 277

3 a.g.e. sf. 277

4 **Teberi**'den aktaran **Zekeriya Kitapçı, "Türkistan'da İslamiyet ve Türkler"** sf. 102, ak. **Erdoğan Aydın "Nasıl Müslüman Olduk",** Başak Yay. 3.Basım 1994, sf. 71

5 **Teberi**'den aktaran **Sabri Gündüz, "İslamlık-Türklük"** sf. 111, ak. a.g.e. sf. 72

6 Büyük **Larousse,** Gelişim Yay., 6.Cilt, sf. 3669

7 **"Tarih II. Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay. 1997, 3.Basım, sf. 146

8 Ana Britannica, 11.Cilt, sf. 232

9 a.g.e. 1.Cilt, sf. 19

10 **"Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu" Zeine N.Zeine,** Gelenek Yay., 203, sf. 126

11 **"Türkler'in Dini", Fuat Bozkurt,** Cem Yay., 1995, sf. 157

12 a.g.e. sf. 157

13 **"İslam Tarihi", Doç. Bahriye Üçok,** Ankara 1983, sf. 56; ak. **Fuat Bozkurt "Türklerin Dini"** Cem Yay., 1995, sf. 184

14 **"Tarih II. Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak yay., 1997, sf. 147
15 **"Tarih II. Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak yay., 1997, sf. 147
16 **"Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu" Zeine N.Zeine**, Gelenek Yay., 2003, sf. 122
17 **"Tarih II. Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 1997, 3.Basım, sf. 141
18 a.g.e. sf. 142
19 a.g.e. sf. 142
20 **"Milletler ve Hükümdarlar Tarihi" Ebû Câfer Teberî**, Milli Eğitim Yay., ak; **Zekeriya Kitapçı**
21 Ana Biritannica 1.Cilt, sf. 19
22 a.g.e. 14.Cilt, sf. 275
23 **"Nasıl Müslüman Olduk" Erdoğan Aydın**, Başak Yay., 3.Basım 1994, sf. 71
24 **"Tarih II. Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 144
25 **"Yeni İslam Tarihi ve Türkistan" Zekeriya Kitapçı**, 1.Cilt, sf. 287; ak. **Erdoğan Aydın**
26 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, 3.Cilt Tekin Yay., 1995, sf. 1176
27 **"The Ghaznavides", Boswort**, sf. 209; ak. **Doğan Avcıoğlu**, 3.Cilt, Tekin Yay. 1995, sf. 1176
28 **İbn Dahkan'dan aktaran Zekeriya Kitapçı, "Yeni İslam Tarihi Ve Türkistan"** 1.Cilt, sf. 249; ak. **Erdoğan Aydın, "Nasıl Müslüman Olduk"** Başak Yay., 3.Basım 1994, sf. 84
29 **"Nasıl Müslüman Olduk" Erdoğan Aydın**, Başak Yay., 3.Basım 1994, sf. 75
30 **"Osmanlı Tarihinin Maddesi" Dr. Hikmet Kıvılcımlı**, Tarihsel Maddecilik Yay. 1974, sf. 14
31 **"Tarih II. Kemalist Eğitimin Tarih Kitabı"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 163
32 **"Türkler'in Dini", Fuat Bozkurt**, Cem Yay., 1995, sf. 189
33 Ana Britannica, 1.Cilt, sf. 13
34 **"Tarih II. Kemalist Eğitimin Tarih Kitabı"** Kaynak Yay., 3.Basım 2001, sf. 149
35 a.g.e. sf. 149, 151 ve 160
36 a.g.e. sf. 157
37 a.g.e. sf. 151
38 a.g.e. sf. 156
39 **"Middle East, Post and Present" Yahya Armajani**, Prentice Hall Inc. NewJarsey, 1970, sf. 157 ak; a.g.e. sf. 233-234

40 **"Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu" Zeine N.Zeine, "Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu"** Gelenek Yay., 2003, sf. 19

41 **"The Resources of Turkey" J. Lewis Farley,** sf. 2, 3; ak. **Zeine N. Zeine, "Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu"** Gelenek Yay., 2003, sf. 19

42 a.g.e. sf. 42

43 **"Memoire sur l'origine des Wahabys, sur la naissance et sur l'influence dont ils jouissent comme nation (1806)"** Kahire 1925, sf. 34; ak. a.g.e. sf. 43

44 Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, **"British Documents on the Origins of war, 5:7 – 20"** ak. a.g.e. sf. 54

45 Büyük Britanya, Dışilişkiler Dairesi, 78/1389, 1858, No:20 ve 1858 no:33; ak. a.g.e. sf. 65

46 **"Tamu Yelleri" Esat K. Ertur,** Türk Tarih Kurumu Basımevi 1994, sf. 64

47 **"Freemasonry in the Holy Land" Robert Morris,** (New York 1873), sf. 470; ak. a.g.e. sf. 59

48 **"Twenty-Five Years" Sir Edward Grey,** (New York 1925) 2:236; ak. a.g.e. sf. 103-104

49 **"Report of the Commission Appointed by Act of Parliament to Enquire into the Operation of war in Mesopotamia"** (Londra, H.M.S.Q., 1917), sf. 12; ak. a.g.e. sf. 104

50 **"The Memoirs of Raymond Poincare" Sir George Arthur** (Londra 1926) I. 336, 338; ak. a.g.e. sf. 101

51 **"British Documents on the Origins Of the War"** 10.Cilt, Bölüm I., sf. 456-466; ak. a.g.e. sf. 102

52 **"Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayrılıkçı Arap Örgütleri"** Arba Yay., 2.Basım 1993, sf. 103

53 a.g.e. sf. 103

54 a.g.e. sf. 132

55 a.g.e. sf. 32 – 33

56 a.g.e. sf. 35 – 36

57 a.g.e. sf. 37 – 39

58 **"Enver Paşa" Şevket Süreyya Aydemir,** 3.Cilt, Remzi Kitapevi 1978, sf. 264

59 a.g.e. sf. 268 ve 272

60 **"Bedevi Lawrens, Arap Türk" Orhan Koloğlu,** Arba Yay., İstanbul 1993, sf. 75

61 a.g.e. sf. 221

62 **"Enver Paşa" Şevket Süreyya Aydemir,** 3.Cilt, Remzi Kitapevi 1978, sf. 271

63 a.g.e. sf. 263

64 a.g.e. sf. 264

65 **"Orientations" Sir Ronald Storrs**, sf. 153, n.2; ak. **Zeine N.Zeine "Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu"** Gelenek Yay. 2003, sf. 114

66 **"Le Hedjaz dans la guerre mondiale" Eduard Bremond** (Paris 1931) Sf. 48-53, 64-67, 348-49; ak. a.g.e. sf. 114

67 **"Enver Paşa" Şevket Süreyya Aydemir**, 3.Cilt, Remzi Kitapevi 1978, sf. 288

68 a.g.e. sf. 288

69 **"Bir Yedek Subayın Anıları" Faik Tonguç**, Türkiye İş Bankası Yay., 2.Basım 2001, sf. 127

70 **"Tanu Yelleri" Esat K.Ertürk**, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1994, sf. 117-118

71 **"Bedevi, Lawrens, Arap, Türk" Orhan Koloğlu**, Arba Yay., 1993, sf. 126 – 127

72 **"Kitab al-İmta, el-Mu'anasa", al-Tevhidî** (Kahire 1939)1.Cilt, sf. 70; ak. **İlhan Arsel, "Arap Milliyetçiliği ve Türkler"** Kaynak Yay., 6.Basım 1999, sf. 118

73 **"Origins of the İslamic State" Philip K. Hitti**, Columbia Uni. New York, 2.Cilt, sf. 210; ak. a.g.e. sf. 114

74 **"Voyage Chez les Bulgares de la Volga"** Arapça'dan çeviren **Marius Canard**, Paris, Sinbad 1988, sf. 45; ak. **Stephanos Yerasimos "Türkler, Doğu ve Batı, İslam ve Laiklik"** Doruk Yay., 2002, sf. 15-16

75 **"Kitab al İmtâ Ve'l-Mu'annasa" A.Emin-A. Al Zayn** (Kahire), 2.Cilt, sf. 89; ak. **İlhan Arsel, "Arap Milliyetçiliği ve Türkler"** Kaynak Yay., 6.Basım 1999, sf. 128-130

76 a.g.e. sf. 131

77 **"Zeytindağı" Falih Rıfkı Atay**, sf. 45; ak. **Şevket Süreyya Aydemir** *"Enver Paşa"* 3.Cilt, Remzi Yay. 1978, sf. 267

78 **"A History of Sultan Mahmud of Gihaznah" Al Utbî** (al – Manini) Kahire 18; ak. **İlhan Arsel "Arap Milliyetçiliği ve Türkler"** Kaynak Yay., 6.Basım 1999, sf. 139

79 **"Geographie d'Edrisi", P.A. Jaubert**, Paris 1886; ak. a.g.e. sf. 143

80 "Dictionnaire Georgraphique et Literaire de la Perse : Extrait du Mo'djem El Bouldan de Yakut" **Barbier Meynard** (Paris-1861); ak. a.g.e. sf. 144

81 a.g.e. sf. 83; ak. a.g.e. sf. 145

82 **"Felsefe Ansiklopedisi", Orhan Hançerlioğlu**, Remzi Kitapevi 1985, sf. 260

83 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, Tekin Yay. 1995, 1.Cilt, sf. 209

84 **"The Maqaddimah an İntroduction to History"** Translation from the Arabic by **Franz Rosenthal,** 1958 Vol II ve III sf. 353 ve 71; ak. Prof. **İlhan Arsel "Arap Milliyetçiliği ve Türkler"** Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yay. 1973, sf. 55

85 **"İbn Haldun The Maqaddimah; An Introduction to History" Franz Rosenthal,** Newyork 1953, 1.Cilt sf. 302 – 306; ak. **Prof. İlhan Arsel, "Arap Milliyetçiliği ve Türkler"** Kaynak Yay., 6.basım 1999, sf. 108

86 **"Jahiz of Basra to al-Fath İbn Khaqan on the 'Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in General" C.T. Harley,** Journal of the Royal Asiatic Society, London 1915, sf. 631-697; ak. a.g.e. sf. 125

87 a.g.e. sf. 125

88 **"Divan-ü Lugat İt Türk" Besim Atalay,** Ankara 1975, sf. 4; ak. **"Türkler'in Dini" Prof. Fuat Bozkurt,** Cem Yay. 1995, sf. 204

89 a.g.e. sf. 204

90 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitapevi, 8.Baskı, İstanbul-1981, 3.Cilt, sf. 213

91 a.g.e. sf. 213

92 a.g.e. sf. 213

93 Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş. 20.Cilt, sf. 132

94 **"Kürt Kökeni, Büyük Boylar" Welatê Torî-Nergıza Torî,** Koral Yay., 1991

95 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 12.Cilt, sf. 7285

96 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** 5.Kitap, Tekin Yay., 1996, sf. 1966

97 a.g.e. sf. 1966

98 a.g.e. sf. 2030

99 a.g.e. sf. 2030

100 a.g.e. sf. 2030

101 a.g.e. sf. 2031

102 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 18.Cilt, sf. 11052

103 **"Şerefname"** Bozarslan çevirisi, sf. 208; ak. **Doğan Avcıoğlu, "Türkler'in Tarihi"** Tekin Yay., 1996, 5.Kitap, sf. 2031

104 a.g.e. sf. 2031

105 **"Les Kurdes" B.Nikitine,** sf. 183; ak. **Doğan Avcıoğlu** ***"Türklerin Tarihi"*** Tekin Yay., 5.Kitap 1996, sf. 2032

106 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** Tekin Yay., 5.Kitap 1996, sf. 2032

107 *"Mustafa Kemal Eskişehir-İzmit* **Konuşmaları"** Kaynak Yay., 1993, sf. 105

108 **"Les Kurdes" B.Nikitine** sf. 183; ak. **Doğan Avcıoğlu,** Tekin Yay., 5.Kitap 1996, sf. 2038

109 a.g.e. sf. 2038
110 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, Tekin Yay., 5.Kitap-1996, sf. 2039
111 **"Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü" Prof. Faruk Sümer**, sf. 2; ak. **Doğan Avcıoğlu** a.g.e. sf. 2040
112 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, Tekin Yay., 5.Kitap 1996, sf. 2040
113 a.g.e. sf. 2043
114 **"Oğuzlar" Prof. Faruk Sümer**, sf. 16; ak. **Doğan Avcıoğlu**, **"Türklerin Tarihi"** Tekin Yay., 5.Kitap 1996, sf. 2041
115 a.g.e. sf. 2041
116 **"Kürtçe Konuşan Aleviler"** Cem-Siyasi Haber Gazetesi Antalya, Ocak 2003, Sayı 73, sf.4
117 a.g.g. sf. 4
118 a.g.g. sf. 4
119 a.g.g. sf. 4
120 **"Kitab-ı Diyarbakrıyya"** Lugal ve Sümer, 1.Cilt, sf. 53; ak. **Doğan Avcıoğlu, "Türklerin Tarihi"** Tekin Yay., 5.Kitap-1996, sf. 2041
121 **"Oğuzlar" Prof. Faruk Sümer**, sf. 16; ak. **Doğan Avcıoğlu "Türklerin Tarihi"** Tekin Yay., 5.Kitap 1996, sf. 2041
122 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, Tekin Yay., 5.Kitap 1996, sf. 2041
123 **"Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler" Ziya Gökalp** sf. 64; ak. a.g.e. sf. 2041
124 **"Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm" Dr. Mahmut Rişvanoğlu**, sf. 186; ak. **Doğan Avcıoğlu**, a.g.e. sf. 2042
125 **"Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm" M.Risvanoğlu** sf. 186; ak. a.g.e. sf. 2042
126 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, Tekin Yay., 5.Kitap 1996, sf. 2042
127 **"16.Yüzyılda Mardin Sancağı" N.Göğünç**; ak. a.g.e. sf. 2042
128 **"Türk Dili Dergisi"** Elim 1961, **F.Kirzioğlu**; ak. a.g.e. sf. 2042
129 **"Türklerin Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, Tekin Yay., 5.Kitap 1996, sf. 2042
130 **"Varto Tarihi" Şerif Fırat**, sf. 88; ak. a.g.e. sf. 2042
131 a.g.e. sf. 2042
132 **"XIX Yüzyılda Kürdistanı Üzerine Mücadeleler" Halfın**, Komal Yay., 2.Basım 1992, sf. 29
133 **"XIX Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler" Halfın**, Komal Yay., 2.Basım 1992, sf. 31
134 a.g.e. sf. 31

135 **"Kürtler, İsyan-Tenkil" Hıdır Göktaş**, Alan Yay., 3.Basım 1991, sf. 13
136 a.g.e. sf. 38
137 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 14.Cilt, sf. 8940 ve a.g.e. sf. 38
138 **"XIX Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler" Halfın**, Komal Yay., 2.Basım 1992, sf. 39
139 **"Kürtler, İsyan-Tenkil" Hıdır Göktaş**, Alan Yay., 3.Basım 1991, sf. 17
140 **"XIX Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler" Halfın**, Komal Yay., 2.Basım 1992, sf. 48
141 **"Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetlerinin Tarihçesi" Prof.Dr. Ahmet Saltık**, Bilim ve Ütopya Dergisi, Şubat 1998, Sayı 44, sf. 17-19
142 **"XIX Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler" Halfın**, Komal Yay., 2.Basım 1992, sf. 80
143 **"Kürtler, İsyan-Tenkil" Hıdır Göktaş**, Alan Yay., 3.Basım 1991, sf. 18
144 **"XIX Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler" Halfın**, Komal Yay., 2.Basım 1992, sf. 80
145 a.g.e. sf. 86 – 87
146 **"Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938" Reşat Hallı**; ak. **"Kürtler, İsyan-Tenkil" Hıdır Göktaş**, Alan Yay., 3.Basım 1991, sf. 23
147 a.g.e. sf. 117

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DİPNOTLAR
I.MEŞRUTİYET'TEN I.MECLİS'E (1876 – 1920)

1 Büyük Larousse, Gelişim Yay. 13.Cilt, sf. 8059
2 **"Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi"** İletişim Yayınları, 6.Cilt, sf. 1800
3 **"L'Angleterre et la Russie en Orient" Cher buliez Revue** d'histoire Diplomatique" 1896; ak. **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye"** Belge Yayınları, 7.Baskı, 2001, 2.Cilt, sf. 243
4 **"Reform in the Ottoman Empire" Roderiç Davison**, (Harward-1942) sf. 461; ak. **Şerif Mardin, "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri"** İletişim Yay. 9.Basım-2002, sf. 202
5 **"Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye" Stefanos Yerasimos** Belge Yayınları, 7.Baskı – 2001, 2.Cilt, sf. 242
6 a.g.e. sf. 248

7 Büyük Larousse, Gelişim Yay. 10.Cilt, sf. 5869

8 **"The First Ottoman Constitutional Period", Robert Devereux**, Baltimore, 1963, sf. 123; ak. **Hasan Kayalı, "Jön Türkler ve Araplar"** Tarih Vakfı Yurt Yay., 2.Baskı-2003, sf. 27

9 **"Meşrutiyetten Günümüze Gericilik" Çağlar Kırçak**, İmge Kitapevi, 2.Baskı-1994, sf. 24

10 **"Türk Direniş ve Devrimleri" Prof.Çetin Yetkin**, Otopsi Yayınları, II.Cilt, İstanbul 2003, sf. 679-680

11 a.g.e. sf. 681

12 **"Jön Türkler ve Araplar" Hasan Kayalı**, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2.Baskı-2003, sf. 27

13 **"Türk Direniş ve Devrimleri" Prof.Çetin Yetkin**, Otopsi Yayınları, II.Cilt, İstanbul 2003, sf. 675

14 Büyük Larousse, Gelişim Yay. 13.Cilt, sf. 8060

15 a.g.e. 13.Cilt, sf. 8060

16 **"Jön Türkler ve Araplar" Hasan Kayalı**, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2.Baskı-2003, sf. 4

17 Büyük Larousse, Gelişim Yay. 10.Cilt, sf. 6114

18 a.g.e. sf. 6114

19 **"Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vak'ası", İsmail Hakkı Uzunçarşılı**, Belleten, VIII (1944) sf. 71 ve 111; ak. **Prof Şerif Mardin, "Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri"** İletişim yay., 9.Baskı-2002, sf. 32

20 Büyük Larousse, Gelişim Yay. 1.Cilt, sf. 387

21 a.g.e. 1.Cilt, sf. 387

22 **"Layiha" Ahmet Rıza**, sf. 7; ak. **Şerif Mardin, "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri"** İletişim Yay., 9.Baskı-2002, sf. 181, 213

23 **"Mukaddime"** Meşveret, **Ahmet Rıza**, 13 Cemaziyulahir 1313, sf. 1; ak. a.g.e. sf. 190-191

24 **"La Constitution et le Peuple Ottoman" Halil Ganem**, Mechveret, 15.09.1889, sf. 4; ak. a.g.e. sf. 212

25 **"L'Inaction des Jeunes Turces" Ahmet Rıza**, Mechveret, 01.12.1902, sf. 1, a.g.e. sf. 213

26 **"Zum Geschictsbild der nationalen Erziehung in der Türkei" Fikret Adanır**, İnternationale Schulbuchforschung, ed.Ernst Hinrichs, 10 (1988), Sf. 7-40, sf. 15; ak.**Mustafa Gencer, "Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhu"**, İletişim Yayınları 2003, sf. 50

27 Auberet'in Fransa Dışişleri Bakanı Decazes'e 6 Ekim 1876 Tarihli Yazısı; ak. **Bilal Şimşir "Rumeli'den Türk Göçleri"**, Ankara 1971; ak. **Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik**

Sürecinde Türkiye", Belge Yayınları, 7.Baskı-2001, 2.Cilt, sf. 258

28 **"V.A. Tcherkaskiy Grajdanskoe Upravlenie Borgarli 1877-1878 99",** D.Anutchin; ak. a.g.e. sf. 257 – 258

29 Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, 4.Cilt, sf. 1991-1992

30 **"Jön Türkler ve Araplar" Hasan Kayalı,** Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998, sf. 61

31 **"Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhu" Mustafa Gencer,** iletişim Yay., sf. 57

32 **"Jön Türkler ve Araplar" Hasan Kayalı,** Tarih Vakfı Yurt Yay., 2.Baskı-2003, sf. 2

33 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, İstanbul-1983, 9.Baskı, 1.Cilt, sf. 127

34 **"Confession Publique", Ahmet Rıza,** Mechveret, 1 Ocak 1906, sf. 1; ak. Prof. **Şerif Mardin, "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri"** İletişim Yay., 9.Basım-2002, sf. 209

35 **"The Young Turks"** Ramsauer sf. 38; ak. a.g.e. sf. 117

36 **"Mebahis-i Edebiye"** Mizan, 13.Sefer 1304; ak. a.g.e. sf. 114

37 **"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" Prof. Şerif Mardin,** İletişim Yay., 9. Basım-2002, sf. 109

38 a.g.e. sf. 132

39 **"Müdahatât-ı Ecnebiyeyi Men İçin En Kısa Tarik"** Mizan, 18 Ramazan 1304; ak. s.g.e. sf. 111

40 **"İmtiyazât-ı Ecnebiye"** Mizan, 10 Recep 1305; ak. a.g.e. sf. 111

41 **"Avrupa'dan İlk Sadalar"** Mizan, 12 Ramazan 1305; ak. a.g.e. sf. 111

42 **"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" Prof. Şerif Mardin,** İletişim Yay., 9. Basım-2002, sf. 111-112

43 **"Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk" Doç. Cezmi Eraslan,** Kum Saati Yayınları, istanbul-2003, sf. 58

44 **"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" Prof. Şerif Mardin,** İletişim Yay., 9. Basım-2002, sf. 119

45 a.g.e. sf. 119-120

46 Büyük Larousse, Gelişim yay. 14.Cilt, sf. 8314

47 **"Taharr-i İstikbal" Mizancı Murat,** II. S.310-311; ak. **Şerif Mardin, "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri"** İletişim yay., 9.Basım-2002, sf. 99

48 **"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" Prof. Şerif Mardin,** İletişim Yay., 9. Basım-2002, sf. 98

49 a.g.e. sf. 98

50 **"La Force et la Faiblesse" Mourad,** sf. 10; ak. a.g.e. sf. 129

51 **"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" Prof. Şerif Mardin,** İletişim Yay., 9. Basım-2002, sf. 287

52 a.g.e. sf. 288
53 Büyük larousse, Gelişim yay., 15.Cilt, sf. 9221
54 a.g.e. 15.Cilt, sf. 9562
55 a.g.e. 10.Cilt, sf. 6114
56 a.g.e. 1.Cilt, sf. 96
57 **"The Young Turks" Ramsauer** sf. 88; ak. Prof. **Şerif Mardin "Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri"** İletişim Yay., 9.Basım-2002, sf. 289
58 **"Prince Sabaheddin"** The Times 05.09.1908, sf. 5; ak. **Aykut Kansu "1908 Devrimi"** İletişim Yayınları , İstanbul-1995, sf. 262
59 **"Prince Sabaheddine"** The Levant Herald and Eastern Express, 05.09.1908, sf. 1; ak. a.g.e. sf. 262
60 **"News Items"** The Levant Herald and Eastern Express, 08.09.1908, sf. 2; ak. a.g.e. sf. 262
61 **"Le Prince Sabahaddine"** The Levant Herald an Eastern Express, 09.09.1908, sf. 2; a.g.e. sf. 264
62 **"The Young Turks"** Ernest Ramsauer, sf. 88; ak. Prof.**Şerif Mardin "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri"** İletişim Yayınları, 9.Basım-2002, sf. 288
63 **"Sabahattin Bey'e Cevap" Şura-yı Ümmet**, 01.06.1907, sf. 2; ak. a.g.e. sf. 289
64 **"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" Prof.Şerif Mardin** İletişim Yayınları, 9.Basım-2002, sf. 292
65 **"Terbiye-i Milliye" Prens Sabahattin**, Terakki, Haziran 1908, sf. 3; ak a.g.e. sf. 292
66 **"Milli Kurtuluş Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, İstanbul Matbaası, Birinci Cilt, istanbul-1974, sf. 214
67 **"1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği" H.Zafer Kars**, Kaynak yayınları, 2.Baskı-1997, sf. ...
68 a.g.e. sf. 49
69 **"Jön Türkler ve 1908 İhtilali" E. Ramseur**, İstanbul-1972, sf. 150; ak. a.g.e. sf. 45
70 **"Mechveret"**, 1 Mart 1908 no: 197, sf. 3; ak. a.g.e. sf. 45
71 **"İttihat ve Terakki" Taylan Sorgun**, Kum Saati Yayınları, 2.Basım-2003, sf. 149
72 **"Meşrutiyetten Günümüze Gericilik" Çağlar Kırçak**, 2.Baskı-1994, sf. 81
73 **"Enver Paşa" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi, 2.Cilt, sf. 254; ak. a.g.e. sf. 81-82
74 a.g.e. sf. 60
75 **Ecvet Güresin**, Cumhuriyet 29.04.1968, a.g.e. sf. 60
76 **"Cemal Paşa Hatıraları" Cemal Paşa**, sf. 112; ak. a.g.e. sf. 60

77 **"Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhu" Mustafa Gencer,** İletişim Yay.-2003, sf. 45
78 a.g.e. sf. 45
79 **"Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhu" Mustafa Gencer,** İletişim Yay. – 2003, sf. 46
80 a.g.e. sf. 46
81 a.g.e. sf. 49
82 Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, 10.Cilt, sf. 6114
83 **"The Genesis" Prof. Şerif Mardin,** sf. 28 – 63
84 **"İstikbal Hazırlıkları"** Şura – yı Ümmet, 24.04.1902, sf. 3; ak. **Prof. Şerif Mardin, "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri"** İletişim Yay. 9.Baskı – 2002, sf. 189
85 **"Milli Mücadelede İttihatçılık" Erik Jan Zürcher,** Bağlam Yayınları, İkinci Basım – 1995, sf. 41
86 **"İttihat ve Terakki Cemiyeti" Kazım Karabekir,** Emre Yayınları, 2.Baskı – 1995, sf. 486, 466 ve ....
87 **"Young Turks" Ernest Edmondson Ramsauer,** Prelude to the Revolution 1908, New York 1970; ak. **Erik Jan Zürcher, "Milli Mücadelede İttihatçılık"** Bağlam Yayınları, 2.Basım – 1995, sf. 42
88 **"Milli Mücadelede İttihatçılık", Erik Jan Zürcher,** Bağlam Yayınları, 2.Basım – 1995, sf. 43
89 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 15.Cilt, sf. 8948
90 a.g.e. 10.Cilt, sf. 5992
91 **"İttihat ve Terakki Cemiyeti" Kazım Karabekir,** Emre Yayınları, 2.Baskı – 1995, sf. 518 – 519
92 **"Türk Direniş ve Devrimleri" Prof. Çetin Yetkin,** Otopsi Yayınları, II.Cilt – 2003, sf. 713
93 a.g.e. sf. 713 – 714
94 Büyük Britanya Dış İlişkiler Dairesi, Handbooks, no:96 a&b, sf. 67 ve 18; ak. **Zeine N.Zeine "Türk Arap İlişkileri",** Gelenek Yayınları, İstanbul 2003, sf. 81
95 **"The Rise of Nationality in the Balkans" R.W. Seton – Watson,** (Londra .....) sf. 135 - 136; ak, **Zeine N.Zeine, "Türk Arap İlişkileri",** Gelenek Yayınları, İstanbul – 2003 sf....
96 a.g.e. sf. 82
97 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi 8.Baskı, sf. 106
98 a.g.e. sf. 139
99 a.g.e. 1.Cilt, sf. 146
100 a.g.e. sf. 138
101 **"İttihat ve Terakki" Taylan Sorgun,** Kum Saati Yayınları, 2.Basım – 2003, sf.136
102 Büyük larousse, Gelişim Yay., 10.Cilt, sf. 5993

103 **"1908 Devrimi" Aykut Kansu**, İletişim Yay., 1995, sf. 359 - 428
104 **"Enver Paşa" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Yay., 3.Basım, 2.Cilt, sf. 93
105 **"İttihat ve Terakki" Taylan Sorgun**, Kum Saati Yayınları, 2.Baskı – 2003, sf. 223
106 Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, 10.Cilt, sf. 5993
107 Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, 10.Cilt, sf. 5993
108 **"Jön – Türk Modernizmi ve Alman Ruhu" Mustafa Gencer**, İletişim Yayınları, İstanbul – 2003, sf. 54
109 a.g.e. sf. 54
110 **"İttihat ve Terakki" Taylan Sorgun**, Kum Saati Yayınları, 2.Basım – 2003, sf. 13
111 **"Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları" Sadi Borak**, Kaynak Yayınları, 2.Baskı, İstanbul – 1998, sf. 243
112 **"Türk Direniş ve Devrimleri" Prof. Çetin Yetkin**, Otopsi Yay., II. Cilt – 2003, sf. 717 – 718
113 a.g.e. sf. 718
114 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 10.Cilt, sf. 5993
115 a.g.e. 9.Cilt, sf. 5448
116 **"Meşrutiyetten Günümüze Gericilik" Çağlar Kırçak**, İmge Yayınevi, 2.Baskı – 1994, sf. ...
117 **"Türk Basını – Kuvayi Milliye'den Günümüze" Doğan Koloğlu**, K.B. Yay., Ankara – 1993; ak. **Prof.Çetin Yetkin, "Türk Direniş ve Devrimleri"** Otopsi Yay., 2003, 3.Cilt, sf. 809
118 **"Devrim Hareketleri İçinde Atatürkçülük" Prof. Tarık Zafer Tunaya**; ak. a.g.e. sf. 805
119 **"Mütareke Basını"** Öncü Gençlik, Aralık 1999, Sayı 45, sf. 14
120 **"Türk Direniş ve Devrimleri" Prof. Çetin Yetkin**, Otopsi Yay., III. Cilt – 2003, sf. 812
121 **"150'likler" İlhami Soysal**, Gür Yayınları, 3.Baskı – 1988, sf. 36, 57, 59
122 **NUTUK** Türk Tarih Kurumu Yay., I.Cilt, 4.Basım – 1999, sf. 3, 9, 11 ve 15
123 **"Milli Kurtuluş Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, İstanbul Matbaası, 3.Cilt, İstanbul - ....., sf. 1207
124 a.g.e. sf. 29
125 Büyük Larousse, Gelişim yay., 1.Cilt, sf. 487
126 **NUTUK**, Türk Tarih Kurumu Yay., I.Cilt, 4.Basım – 1999, sf. 41, 43
127 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi, 8.Basım – 1981, 2.Cilt, sf. 37
128 a.g.e. sf. 38

129 **"Hakimiye Milliye Yazıları"** Kaynak Yayınları, 2.Baskı, Nisan 2004, sf. 73 ve 87

130 **"Anadolu İnkılabı – Milli Mücadele Anıları" Miralay Mehmet Arif Bey,** Arba Yayınları, İkinci Baskı – Tarihsiz, sf. 23

131 **"Türkiye Tarihi – 4, Çağdaş Türkiye (1908 – 1980)"** Siyasal Tarih (1908 – 1923) **Mete Tuncay** Cem Yayınları, 4.Basım – 1995, sf. 60 – 63

132 **"Anadolu İnkilabı – Milli Mücadele Anıları" Miralay Mehmet Arif Bey,** Arba Yayınları, İkinci Baskı, sf. 20

133 **"Müdafaa – i Hukuk Saati" Mustafa Kemal Palaoğlu,** Bilgi Yayınları – 1998, Ankara, sf. 149

134 a.g.e. sf. 146

135 a.g.e. sf. 147 – 150

136 **"Tarih – IV Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri"** Kaynak Yayınları, 3.Basım, 2001, sf. 319

137 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, 1981, 8.Basım, 2.Cilt, sf. 101

138 a.g.e. 2.Cilt, sf. 139

139 **"Sivas Kongresi" Vehbi Cem Aşkun,** sf. 175 – 177; ak. a.g.e. sf. 140

140 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, 1981, 8.Basım, 2.Cilt, sf. 140

141 **"Atatürk'ün Bütün Eserleri"** Kaynak Yay., 6.Cilt – 2001, sf. 30

142 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, 8.Basım – 1981, 2.Cilt, sf. 154

143 **"Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber" Mazhar Müfit Kansu,** Türk Tarih Kurumu Yay., 1966, Cilt 1., sf. 12

144 **"Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler" Kamil Erdeha** 1975, sf. 145; ak. **Mustafa Onar, "Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları"** 1.Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, sf. 71

145 **"Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları", Mustafa Onar,** Kültür Bakanlığı Yay., 1995, sf. 94

146 a.g.e. 1.Cilt, sf. 224

147 a.g.e. 2.Cilt, sf. 25

148 a.g.e. 2.Cilt, sf. 37

149 **NUTUK,** Türk Tarih Kurumu Yay., 1.Cilt, 4.Baskı – 1999, sf. 558

150 **"Hakimiyeti Milliye Yazıları"** Kaynak Yayınları, 2.Baskı, Nisan – 2004, sf. 76

151 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 1, sf. 8 – 3

152 **"İlk Meclis" Prof.Hıfzı Veldet Velidedeoğlu**, Çağdaş Yay., 2.Baskı, sf. 13
153 **"Tanu Yelleri" Esat K.Ertur**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, sf. 168
154 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 19.Cilt, sf. 11 873
155 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi, 2.Cilt, 8.Basım – 1981, sf. 339
156 **"İlk Meclis" Prof.Hıfzı Veldet Velidedeoğlu**, Çağdaş Yay., 2.Baskı, sf. 27
157 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi, 8.Basım, İstanbul – 1981, 2.Cilt, sf. 546
158 **"Kuvayı Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 24
159 a.g.e. sf. 25
160 **"İlk Meclis" Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu**, Çağdaş Yay., 2. Bası, sf. 15
161 **"Kuvayı Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 15 – 16
162 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi, 8.Baskı, 2.Cilt, sf. 196
163 **"Kuvayı Milliye Ruhu", Samet Ağaoğlu**, Kültür Bak. Yay., 1981, sf. 246
164 **"Kuvayı Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara – 1981, sf. 13– 14
165 **"İlk Meclis", Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu**, Çağdaş Yay., 2.Bası, sf. 15
166 a.g.e. sf. 12, 13, 15
167 **"Son Tanıklar"** 15.12.2003, TRT 2
168 **"Kuvayı Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 118
169 a.g.e. sf. 55
170 a.g.e. sf. 55 – 56
171 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 1.Cilt, sf. 588
172 **"İlk Meclis" Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu**, Çağdaş Yay., 2. Bası, sf. 17
173 **"Kuvayı Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 31 ve a.g.e. sf. 18
174 **"Atatürk'ün Bütün Eserleri"** Kaynak Yay., 8.Cilt – 2002, sf. 72 ve **"Kuvayı Milliye Ruhu", Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 32 – 40
175 **"Kuvayı Milliye Ruhu", Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 152 – 153
176 a.g.e. sf. 154

177 **"İlk Meclis" Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu**, Çağdaş yay., 2.Bası, sf. 61 – 63 ve **"Kuvayi Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 135

178 **"Kuvayi Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 136

179 **"İlk Meclis" Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu**, Çağdaş yay., 2.Bası, sf. 115 - 116

180 **"Kuvayi Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 91

181 a.g.e. sf. 99 – 100

182 a.g.e. sf. 121 – 122

183 a.g.e. sf. 122

184 a.g.e. sf. 286

185 a.g.e. sf. 290

186 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir**, 2.Cilt, Remzi Yayınevi, İstanbul – 1981, 8.Baskı, sf. 166

187 **"İlk Meclis" Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu**, Çağdaş Yay., 2.Bası, sf. 239

188 a.g.e. sf. 241

189 **"Kuvayi Milliye Ruhu" Samet Ağaoğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, sf. 292

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM DİPNOTLAR CUMHURİYET DÖNEMİ PARTİLERİ

1 **"Kaynakçalı Atatürk Günlüğü" Prof. Utkan Kocatürk** Türkiye İş Bankası Yay., sf. 220

2 **"Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev , Demeç, Yazışma ve Söyleşileri" Sadi Borak**, Kaynak Yay., 2.Basım, 1997, sf. 217

3 a.g.e. sf. 217 – 224 ve **"Eskişehir ve İzmit Konuşmaları"** Kaynak Yay., 1993, sf. 237, **"Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri – IV"** Kaynak Yay., 3. Basım 2001, sf. 169

4 **"Eskişehir ve İzmit Konuşmaları"** Kaynak Yay., 1993, sf. 237 – 239

5 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 6.Cilt, sf. 3251

6 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya**, Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 580

7 a.g.e. sf. 580 – 582

8 a.g.e. sf. 559

9 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 4.Cilt, sf. 2506

10 **"Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri – IV"** Kaynak Yay., 3 Basım 2001, sf. 169
11 a.g.e. sf. 170
12 a.g.e. sf. 170
13 a.g.e. sf. 171
14 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Başkı 1995, sf. 568
15 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 4.Cilt, sf. 2506
16 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 569
17 a.g.e. sf. 569
18 **"CHP'nin Soyağacı" Rahmi Kumaş,** Çağdaş Yay., 1999, sf. 29
19 **"Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri – IV"** Kaynak Yay., 3 Basım 2001, sf. 176
20 a.g.e. sf. 179
21 a.g.e. sf. 181
22 **"Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması" Mete Tuncay,** Tarih Vakfı Yayınları 1999, **sf.** 16
23 **"Politics in the Middle East" James A.Bill ve Carl Leiden** (Little, Brown and Co., Boston, 1979) ak; a.g.e. **sf.** 16
24 **"Milli Mücadelede İttihatçılar" Erik Jan Zürcher,** Bağlam Yayınları, 2.Basım, İstanbul – 1995, sf. 11 ve 8
25 **"Siyasi Partiler", Maurice Duverger,** Bilgi Yayınevi, İkinci Basım 1974, sf. 358 – 359
26 a.g.e. sf. 359 – 360
27 **"Milli Kurtuluş Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** İstanbul Matbaası 1974, 3.Cilt, sf. 1366
28 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 570
29 **"CHP'nin Soyağacı" Rahmi Kumaş,** Çağdaş Yay., 1999, sf. 35 ve 38
30 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 571
31 a.g.e. sf. 571
32 a.g.e. sf. 571 – 572
33 **"Siyasi Hatıralar" Ali Fuat Cebesoy,** 2.Cilt, sf. 252
34 **"Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri" Yalçın Kaya,** Tiglat Matbaacılık – 2001, 2.Cilt, sf. 487
35 **"Mustafa Kemal'le 1000 Gün" Nezihe Aras,** Apa Ofset basımevi, sf. 180
36 a.g.e. sf. 180

37 **"Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev , Demeç, Yazışma ve Söyleşileri" Sadi Borak**, Kaynak Yay., 2.Basım, 1997, sf. 217

38 **"Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri – IV"** Kaynak Yay., 3 Basım 2001, sf. 174

39 a.g.e. sf. 175

40 **"Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler" Dr. Necdet Ekinci,** Toplumsal Dönüşüm Yayınları – 1997, sf. 110

41 **"Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri" Yalçın Kaya**, Tiglat Matbaacılık – 2001, 2.Cilt, sf. 479

42 **"Atatürkçülük Nedir?" Falih Rıfkı Atay,** Bateş A.Ş. Yayınları İstanbul, 1980, sf. 57

43 **"Tek Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi 1983, 3.Cilt, sf. 441

44 **"Atatürkçülük Nedir?" Falih Rıfkı Atay,** Bates A.Ş. Yayınları İstanbul, 1980, sf. 45

45 **"Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler" Dr. Necdet Ekinci,** Toplumsal Dönüşüm Yayınları – 1997, sf. 127

46 **"CHP'nin Soyağacı" Rahmi Kumaş,** Çağdaş Yay., 1999, sf. 37

47 **"Tarihe Tanıklık Edenler", Arı İnan,** Çağdaş Yayınları, sf. 364

48 **"Bayrak" Falih Rıfkı Atay,** Bates Yayınları, sf. 121

49 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 574

50 a.g.e. sf. 574

51 a.g.e. sf. 574

52 a.g.e. sf. 575

53 **"Çok Partili Hayata Geçiş" Prof. Tamer Timur**, İletişim Yayınları

54 Ulus, 10 Mayıs 1939, ak. **Hikmet Bila, "CHP – 1919- 1999"** Doğan Kitap, 1999, sf. 89

55 **"Milli Kurtuluş Tarihi" Doğan Avcıoğlu,** İstanbul Matbaası – 1974, 3.Cilt, sf. 1328

56 **"İkinci Dünya Savaşına Ait Gizli Belgeler" Cüneyt Arcayürek,** Hürriyet 07.11.1972; ak. **Doğan Avcıoğlu "Milli Kurtuluş Tarihi"** İstanbul Basımevi – 1974, 2.Cilt, sf. 1472

57 **Numan Menemencioğlu'**ndan aktaran **Dündar Soyer, "AB Tartışmaları ve Atatürk'ten Bir Anı"** Cumhuriyet 16.06.2002

58 **"Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler" Dr. Necdet Ekinci,** Toplumsal Dönüşüm Yayınları - 1997, sf. 231 - 232

59 a.g.e. sf. 242

60 a.g.e. sf. 255

61 a.g.e. sf. 256

62 a.g.e. sf. 316

63 **"Menderes'in Dramı" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, sf. 331 **ve "Türkiye Tarihi 4 - Çağdaş Türkiye", "Siyasi Tarih 1950 - 1960" Mete Tuncay,** Cem /Tarih Yayınları, 4.Basım 1995, sf. 185

64 **"İkinci Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, 4.Baskı, İstanbul 1983, 3.Cilt, sf. 417

65 **"Bozkırdan Doğan Uygarlık - Köy Enstitüleri" Yalçın Kaya** Tiglat Matbaası 2001, 2.Cilt, sf. 510

66 a.g.e. sf. 501

67 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 575

68 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 4.Cilt, sf. 2507

69 **"CHP'nin Soyağacı" Rahmi Kumaş,** Çağdaş Yay., 1999, sf. 51

70 **"ABD Ziyareti ve İnönü" Prof. Türkkaya Ataöv,** Cumhuriyet, 30.12.2003

71 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 4.Cilt, sf. 2507

72 **"Bozkırdan Doğan Uygarlık - Köy Enstitüleri" Yalçın Kaya,** Tiglat Matbaacılık - 2001, 2.Cilt, sf. 503 - 504

73 **"Menderes'in Dramı" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, sf. 165

74 **"CHP 1919 - 1999" Hikmet Bila,** Doğan Kitapçılık A.Ş. 2.Basım 1999, sf. 116

75 a.g.e. sf. 127 ve 128

76 a.g.e. sf. 133

77 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 577 - 578

78 Büyük Larousse, Gelişim Yay., 4.Cilt, sf. 2507

79 **"CHP'nin Soyağacı" Rahmi Kumaş,** Çağdaş Yay., 1999, sf. 83 - 84

80 a.g.e sf. 126

81 **"Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi"** İletişim Yayınları, 6.Cilt, sf. 1941

82 **"İkinci Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, 3.Cilt, 4.Baskı, İstanbul 1983, sf. 478

83 **"CHP, Örgüt ve İdeoloji" Doç.Dr. Ayşe Güneş Ayata,** Gündoğan Yayınları - 1992, sf. 84

84 **"CHP'nin Soyağacı" Rahmi Kumaş**, Çağdaş Yay., 1999, sf. 176 - 177
85 a.g.e. sf. 177 ve 181
86 a.g.e. sf. 204, 206 ve 208
87 a.g.e. sf. 189, 201, 206 ve 256
88 **"CHP 1919 – 1999" Hikmet Bila**, Doğan Kitapçılık A.Ş. 2.Basım 1999, sf. 238
89 **"CHP'nin Soyağacı" Rahmi Kumaş**, Çağdaş Yay., 1999, sf. 211
90 a.g.e. sf. 194
91 a.g.e. sf. 222
92 a.g.e. sf. 223 ve 52
93 **"CHP 1919 – 1999" Hikmet Bila**, Doğan Kitapçılık A.Ş. 2.Basım 1999, sf. 221
94 **"CHP'nin Soyağacı" Rahmi Kumaş**, Çağdaş Yay., 1999, sf. 223 ve 52
95 **"Baykal – Derviş Sentezi"** Hürriyet, 22.08.2002
96 **"Ergenekon" Yakup Kadri Karaosmanoğlu**; ak. **Şevket Süreyya Aydemir, "Tek Adam"** Remzi Yayınları, 8.Basım 1983, 3.Cilt, sf. 11
97 **"Milli Kurtuluş Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, İstanbul Matbaası 1974, 3.Cilt, sf. 1299
98 a.g.e. sf. 1328
99 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya**, Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 616 - 621
100 **"Milli Mücadelede İttihatçılık" Erik Jan Zürcher**, Bağlam Yayınları, İkinci Basım 1995, sf. 198
101 **"Tek Adam, Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, 3.Cilt, sf. 209
102 **"Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" Nevin Yurdsever Ateş**, Sarmal Yayınevi 1994, sf. 122
103 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya**, Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 607
104 **"Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" Nevin Yurdsever Ateş**, Sarmal Yayınevi 1994, sf. 323
105 a.g.e. sf. 319
106 **"Komintern Belgelerinde Türkiye – 3"** Kaynak Yayınları, 2.Basım, sf. 46 – 47
107 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya**, Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 616
108 a.g.e. sf. 617

109 **"Kaynakçalı Atatürk Günlüğü" Prof. Utkan Kocatürk** Türkiye İş Bankası Yayınları, sf. 245

110 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 617

111 **"Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" Nevin Yurdsever Ateş,** Sarmal Yayınevi 1994, sf. 233

112 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 617

113 **"Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" Nevin Yurdsever Ateş,** Sarmal Yayınevi 1994, sf. 233

114 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 618

115 **"Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" Nevin Yurdsever Ateş,** Sarmal Yayınevi 1994, sf. 127 – 128

116 a.g.e. sf. 224 – 225

117 Nutuk, Türk Tarih Kurumu, 2.Cilt, sf. 1185 – 1187

118 Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, 18.Cilt, sf. 11425

119 **"İsmet İnönü Yanılıyor" Özdemir İnce,** Hürriyet, 20.05.2003

120 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 623

121 a.g.e. sf. 624

122 **"Tek Adam, Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitapevi, İstanbul 1983, 8.Baskı İstanbul 1983, 3.Cilt, sf. 386 – 387

123 **"Fethi Okyar'ın Anıları" Osman Okyar – Mehmet Seyitdanlıoğlu,** Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.Basım 1999, sf. 69

124 **"Serbest Fırka Hatıraları" Ahmet Ağaoğlu,** İstanbul, sf. 65 – 67

125 **"Tek Adam, Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, 8.Baskı İstanbul 1983, 3.Cilt, sf. 393

126 **"Fethi Okyar'ın Anıları" Osman Okyar – Mehmet Seyitdanlıoğlu,** Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.Basım 1999, sf. 70

127 a.g.e. sf. 66

128 a.g.e. sf. 70 – 71 ve 120

129 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 634

130 **"Fethi Okyar'ın Anıları" Osman Okyar – Mehmet Seyitdanlıoğlu,** Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.Basım 1999, sf. 138

131 **"Tek Adam, Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, 8.Baskı İstanbul 1983, 3.Cilt, sf. 395
132 a.g.e. sf. 395
133 **"Politikada 45 Yıl" Yakup Kadri Karaosmanoğlu,** İletişim Yayınları, 2.Basım 1984, sf. 222 – 224
134 **"Tek Partiden Çok Partiye" Metin Toker,** Milliyet Yay., ak. **Yalçın Kaya, "Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri"** Tiglat Matbaacılık 2001, 2.Cilt, sf. 569
135 **"Perde Arkası" Nadir Nadi,** sf. 204; ak. **Yalçın Kaya "Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri"** Tiglat Matbaacılık A.Ş. 2.Cilt, sf. 565
136 **"Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi" Kenan Öner,** 12.Bölüm, sf. 22; ak. Yalçın Kaya a.g.e. sf. 568
137 **"İkinci Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, 4.Basım 1983, 3.Cilt, sf. 23
138 a.g.e. sf. 23
139 Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, 5.Cilt, sf. 3008
140 **"Menderes'in Dramı" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi İstanbul 1969, sf. 198
141 a.g.e. sf. 198
142 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 652 – 653
143 a.g.e. sf. 653
144 **"Menderes'in Dramı?" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi İstanbul 1969, sf. 206, 207 ve 251
145 a.g.e. sf. 205
146 **"İkinci Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, 4.Baskı, İstanbul 1983, 3.Cilt, sf. 34 - 35
147 **"Menderes'in Dramı?" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi İstanbul 1969, sf. 206, 207
148 a.g.e. sf. 208
149 **"İkinci Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, 4.Baskı, İstanbul 1983, 3.Cilt, sf. 37, 38
150 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yay., 2.Baskı 1995, sf. 664, 665
151 a.g.e. sf. 668
152 a.g.e. sf. 668
153 **"İkinci Adam" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi, 4.Baskı, İstanbul 1983, 3.Cilt, sf. 31
154 a.g.e. sf. 52
155 **"Menderes'in Dramı?" Şevket Süreyya Aydemir,** Remzi Kitabevi İstanbul 1969, sf. 218
156 a.g.e. sf. 218
157 a.g.e. sf. 219

158 Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, 11.Cilt, sf. 6984
159 **"İkinci Adam" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi, 4.Baskı, İstanbul 1983, 3.Cilt, sf. 306
160 **"Milli Kurtuluş Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, İstanbul Matbaası – 1974, 3.Cilt, sf. 1605
161 a.g.e. sf. 1606
162 a.g.e. sf. 1607
163 **"Menderes'in Dramı?" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitabevi İstanbul 1969, sf. 294
164 a.g.e. sf. 331
165 a.g.e. sf. 331

ON BEŞİNCİ BÖLÜM DİPNOTLARI
TÜRKİYE'DE SİYASET VE AYDIN KIRIMI

1 **"Türkiye'de Politika", Süleyman Coşkun**, Cem Yayınları İstanbul – 1995, sf. 299
2 **"Batılılaşma Hareketleri – I" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Cumhuriyet Yayınları – 1999, sf. 97
3 a.g.e. sf. 97
4 **"Türkiye'de Siyasi Partiler" Prof.Tarık Zafer Tunaya,** Arba Yayıncılık, 2.Basım İstanbul – 1995, sf. 168 ve **"Batılılaşma hareketleri – I" Prof.Tarık Zafer** Tunaya, Cumhuriyet Yayınları – 1999, sf. 101, 102
5 **"Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları" İlhami Sosyal, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi"** İletişim Yayınları, 8.Cilt, sf. 2010, 2018 ve **"Türkiye'de Şeriatın Kısa Tarihi" Halil Nebiler**, Ütay, 1994, sf.31
6 **"Kürtler II." Hıdır Göktaş**, Alan Yayıncılık, 2.Baskı, 1991, sf.
7 **"Ülkücü Hareket – I", Hakkı Öznur**, Atik – 1996, sf.70
8 **"Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi"** İletişim Yayınları, 15.ilt, sf. 1201
9 **"Ülkücü Hareket – I", Hakkı Öznur,** Atik – 1996, sf. 133
10 **"Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi"** İletişim Yayınları, 7.Cilt, sf. 1983
11 **"12 Mart'a Beş Kala", Celil Gürkan**, Tekin Yayınevi İstanbul – 1986, sf. 56
12 **"Darbenin Bilançosu"** Cumhuriyet, 12 Eylül 2000
13 **"Türkiye Cumhuriyeti'nde Siyasal Düşünce Akımları" Mete Tuncay, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi"** İleri Yayınları, 7.Cilt, sf. 1928
14 **"İslamcılık", Şerif Mardin**, a.g.e. sf. 1936
15 **"İslamcılar ve Sistem", Ruşen Çakır**, a.g.e.; 15.Cilt, sf. 1210

16 **"Türkiye'd e İslamcılık Düşüncesi", İsmail Kara**, Risale Yayınları – 1986; ak. **Ruşen Çakır**, a.g.e., 15.Cilt, sf. 1210

17 **"İslamcılık", Ahmet Çiğdem**, a.g.e., 15.Cilt, sf. 1225

18 a.g.e. sf. 1231

19 **"Türkiye'de Politika", Süleyman Coşkun**, Cem Yayınları – 1995, sf. 351, 378ü

20 **"Türkiye İşçi partisi (1961 – 1971)", Artun Ünsal**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul – 2002, sf. 3

21 **"Tip Olayı 1961 – 1971" Prof. Sadun Aren**, Cem Yayınları, İstanbul 1993, Sf. 52 ve 59

22 a.g.e. sf. 40, 41, 42

23 a.g.e. sf. 142, 144

24 **"Ülkücü Hareket – I", Hakkı Öznur**, Akik – 1996, sf. 148, 149

25 a.g.e. sf. 147

26 a.g.e. sf. 154

27 **"12 Eylül'de İrtica", Prof.Dr. Çetin Yetkin**, Ümit Yayıncılık, Ankara – 1994, sf. 43

28 **"Ülkücü hareket – I", Hakkı Öznur**, Akik – 1996, sf. 156 ve 227

29 **"Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi"** İletişim Yayınları, 8.Cilt, sf. 2115

30 **"Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket", Turhan Feyizoğlu**, Ozan yayıncılık – 2000, sf. 65 ve 66

31 **"Ülkücü Hareket – I", Hakkı Öznur**, Akik – 1996, sf. 106

32 a.g.e. sf. 108 – 110

33 **"Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi"** İletişim Yayınları, 15.Cilt, sf. 1276

34 Büyük Larousse, Gelişim yayınları, 13.Cilt, sf. 8185

35 **"Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi"** İletişim Yayınları, 15.Cilt, sf. 1276

36 **"Ülkücü Hareket – I", Hakkı Öznur**, Akik – 1999, sf. 260

37 **"Bunalımdan Çıkış Yolu", Alparslan Türkeş**, Yeni Yayınları, 2.Basım – 1980, sf. 37, 38

38 **"Cumparative Political Finance in the 1980s" Herbert E. Alexander**, Cambridge : CUP, 1989; ak. Doç. **Ömer Faruk Gençkaya "Türkiye'de Siyasi Partilerin Başlıca Gelir Kaynakları"**, Anadolu Stratejik Araştırmalar Vakfı – 2002, sf. 7

39 **"Türkiye'de Siyasi Partilerin Başlıca Gelir Kaynakları" Doç. Ömer Faruk Gençkaya**, Anadolu Araştırmalar Vakfı – 2002, sf. 16 ve 18

40 Kanunlar, kasım 1999 (EK – 42)

41 **"Türkiye'de Siyasi Partilerin Başlıca Gelir Kaynakları" Doç. Ömer Faruk Gençkaya**, Anadolu Araştırmalar Vakfı – 2002, sf. 12
42 a.g.e. sf. 12
43 Kanunlar, Kasım 1999 (EK – 42)
44 Cumhuriyet 22.11.2002
45 Cumhuriyet 15.01.2003 ve 22.11.2002, kıyasla hesaplanan
46 **"Türkiye'de Siyasi Partilerin Başlıca Gelir Kaynakları" Doç. Ömer Faruk Gençkaya**, Anadolu Araştırmalar Vakfı – 2002, sf. 12
47 **"Suyu Arayan Adam", Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitapevi İstanbul, sf. 445
48 **"Lider ve Demegog", Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitapevi, İstanbul – 1997, sf. 116
49 **"Atatürk'ün 1 Mart 1922 Meclisi Açış Konuşması", "Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri", "1 Mart 1923 Meclisi Açış Konuşması"** 1.Cilt, sf. 216 – 217
50 **"Milli Kurtuluş Tarihi" Doğan Avcıoğlu**, İstanbul Matbaası – 1975, 3.Cilt, sf. 1232, 1233
51 **"Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri"** 3.Cilt; ak. **Hüseyin Cevizoğlu, "Atatürkçülük"**, Ufuk Ajansı Yayınları, sf. 69
52 **"Lider ve Demegog" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitapevi İstanbul – 1997, sf. 117
53 **"Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri", Yalçın Kaya**, 1.Cilt, Tiglat Matbaacılık A.Ş. – 2001, sf. 114
54 **"Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi"**, İletişim Yayınları, 4.Cilt, sf. 882
55 **"Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri" Yalçın Kaya**, 1.Cilt, sf. 452 – 453
56 a.g.e. sf. 452 – 453
57 a.g.e. sf. 404
58 a.g.e. sf. 445 – 446
59 **"Lider ve Demegog" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitapevi İstanbul – 1997, sf. 127
60 **"Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri", Yalçın Kaya**, 1.Cilt, Tiglat Matbaacılık A.Ş. İstanbul – 2001, sf. 436, 440 ve 476
61 a.g.e. 2.Cilt, sf. 395
62 **"Lider ve Demegog" Şevket Süreyya Aydemir**, Remzi Kitapevi İstanbul – 1997, sf. 129
63 **"Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri", Yalçın Kaya**, 2.Cilt, Tiglat Matbaacılık A.Ş. İstanbul – 2001, sf. 402
64 a.g.e. 2.Cilt, sf. 414

65 **"12 Eylül'de İrtica", Prof. Çetin Yetkin**, Ümit Yayıncılık, Ankara – 1994, sf. 28

66 **"İlköğretim Dergisi"** Yıl 1940, Sayı 61, sf. 721; ak. **Yalçın Kaya, "Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri"** Tiglat Matbaacılık A.Ş., İstanbul 2001, 1.Cilt, sf. 38 – 39

67 **"Bozkırdan Doğan Uygarlık – Köy Enstitüleri", Yalçın Kaya**, 1.Cilt, Tiglat Matbaacılık A.Ş. İstanbul – 2001, sf. 485

68 **"Pazar Sohbeti", Emin Çölaşan**, Hürriyet 10.07.1988; ak. **Tanzer Sülker Yılmaz, "Türkiye'de Gençlik Hareketleri"**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 126

69 **"İki 1 Mayıs", Nail Güreli**, Gür Yayınları, 1979, sf. 175 – 176; ak. a.g.e. sf. 115

70 a.g.e. sf. 110

71 a.g.e. sf. 127 – 128

72 a.g.e. sf. 168

73 Milliyet 18.02.1969 ve 21.02.1969; ak. **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri", Tanzer Sülker Yılmaz**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 169

74 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri", Tanzer Sülker Yılmaz**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 138 – 139

75 a.g.e. sf. 237

76 **"Fırtanalı Yıllarda Ülkücü Hareket" Turhan Feyizoğlu**, ozan Yayıncılık, İstanbul 2000, sf. 121

77 a.g.e. sf. 136

78 a.g.e. sf. 301

79 a.g.e. sf. 345

80 **"Ülkücü Hareket – I" Hakkı Öznur**, Akik, Ankara – 1996, sf. 205

81 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri" Tanzer Sülker Yılmaz**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 124

82 a.g.e. sf. 124

83 a.g.e. sf. 124

84 **"Ülkücü Hareket – I" Hakkı Öznur**, Akik, Ankara 1996, sf. 69

85 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri" Tanzer Sülker Yılmaz**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 125

86 **"Tarih Açısından 12 Mart" İsmail Cem**, Cem Yayınevi, 2.Cilt, İstanbul – 1977, sf. 72; ak. a.g.e. sf. 187

87 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri" Tanzer Sülker Yılmaz**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 187

88 **"Deniz – Bir İsyancının İzleri" Turan Feyizoğlu**, Belge Yayınları, İkinci Basım – 1992, sf. 203

89 a.g.e. sf. 260, 261, 282 ve **"I.THKO Davası"** Yöntem Yayınları, 1.Cilt, İstanbul – 1974, sf. 415

90 a.g.e. sf. 196, 197
91 **"Fırtınalı Yıllarda Ülkücü hareket" Turhan Feyizoğlu**, Ozan Yayıncılık, İstanbul – 2000, sf. 512, 513
92 a.g.e. sf. 502, 503
93 a.g.e. sf. 506
94 a.g.e. sf. 503, 504
95 **Prof.Dr. Çetin Yetkin**'le görüşmeden.
96 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri" Tanzer Sülker Yılmaz**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 325
97 a.g.e. sf. 281, 291, 332, 353
98 a.g.e. sf. 289, 341
99 **"Ülkücü Hareket – I (1908 – 1980)" Hakkı Öznur**, Akik, Ankara 1996, sf. 240, 256, 252
100 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri" Tanzer Sülker Yılmaz**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 337
101 a.g.e. sf. 284
102 a.g.e. sf. 341
103 a.g.e. sf. 339
104 a.g.e. sf. 339
105 İleri Dergisi, 27.12.1976, Sayı 3 ve 27.06.1978 Sayı 11; Devrimci Yol Dergisi 15.05.1977, Sayı 2 ve31.07.1978, Sayı 20
106 a.g.e. sf. 264
107 Günaydın Gazetesi 26.12.1978
108 a.g.e. sf. 354
109 Günaydın Gazetesi 26.12.1978
110 a.g.e. sf. 390
111 **Mehmet Ali Birant**, 32.Gün Programı, CNN – Türk, Aralık 2003
112 Günaydın Gazetesi, 26 Aralık 1978
113 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri", Taner Sülker** Yılmaz Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 355
114 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri" Tanzer Sülker Yılmaz**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 424
115 Günaydın Gazetesi 26.12.1978
116 a.g.g. 26.12.1978
117 Cumhuriyet 04.05.1977
118 **"İki Bir Mayıs", Nail Güreli**, Gür Yayınları, 1979, sf. 175, 176
119 Vatan 17.05.1977
120 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri" Tanzer Sülker Yılmaz**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 2000, sf. 395, 379
121 **"Yanılma", Gün Zileli**, Ozan Yayıncılık, İstanbul – 2000, sf. 383 – 384
122 Adı geçen dergilerin değişik sayıları
123 a.g.e. sf. 352

124 **"Kenan Evren'in Anıları" Kenan Evren,** Milliyet Yayınları, 1.Cilt, 4.Baskı – 1990, sf. 19
125 Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, 19.Cilt, sf. 11 827
126 a.g.e. sf. 392
127 a.g.e. sf. 382
128 **"Teksas – Malatya" Ufuk Güldemir,** sf. 87; ak. **Emin Deper "Oltadaki Balık Türkiye"** Çınar Araştırma, 5.Baskı, sf. 224
129 **"12 Eylül Saat 04:00" Mehmet Ali Birand,** Karacan Yayınları 1984, sf. 33
130 a.g.e. sf. 33
131 **"Türkiye'de Gençlik Hareketleri" Tanzer Sülker Yılmaz,** Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 2000, sf. 393, 394
132 **"Ülkücü Hareket – I" Hakkı Öznur,** Akik, Ankara – 1996, sf. 267
133 **"12 Eylül Saat 04:00" Mehmet Ali Birand,** Karacan Yayınları 1984, sf. 34
134 **"Almanya Bize Yardımcı Oldu" Osman Çutsay,** Cumhuriyet 17.09.2000
135 a.g.g. 17.09.2000
136 **"Almanya Bize Yardımcı Oldu" Osman Çutsay,** Cumhuriyet 17.09.2000
137 **"Darbeye Sosyal Demokrat Destek" Osman Çutsay,** Cumhuriyet 20.09.2000
138 a.g.g. 20.09.2000
139 **"Almanya Bize Yardımcı Oldu" Osman Çutsay,** Cumhuriyet 17.09.2000
140 **"Darbeye Sosyal Demokrat Destek" Osman Çutsay,** Cumhuriyet 20.09.2000
141 **"Türkiye'de Gençlik hareketleri" Tanzer Sülker Yılmaz,** Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul – 1997, sf. 394
142 Darbenin Bilançosu, Cumhuriyet 12.09.2000
143 a.g.g. 12.09.2000
144 a.g.g. 12.09.2000
145 **"Haftaya Bakış" Ahmet Taner Kışlalı,** Cumhuriyet 03.03.1986
146 **"İlk Darbe Öğretim Birliğine"** Cumhuriyet 12.09.2000
147 Star Gazetesi, **Hayrullah Mahmud,** 17.01.2004
148 **"Vekillere Kıbrıs Uyarısı" Mustafa Çakır,** Cumhuriyet, 19.04.2004

DİZİN

◆ A ◆

Abaelardus: 442
Abdulhamit II.: 839, 852, 864, 865, 866, 869, 868, 870, 873, 879, 883, 887, 891, 894, 896,
Abdulhamit Zehravi: 905
Abdullah Bin Zübeyr: 799
Abdullah Cevdet: 890
Abdulmelik Bin Mervan: 799
Abdurrahman Kamil Efendi: 915
Abidin Bey: 941, 1002
Abraham Spencer: 339
Abû Abd B.İdrisi: 823
Abû Suleyman Al-Sıgıstanî: 823
Adanır Fikret: 875
Adenauer Konrad: 354
Abaelardus: 442
Abdulhamit Zehravi: 905
Abdullah Bin Zübeyr: 799
Abdullah Cevdet: 890
Abdulmelik Bin Mervan: 799
Abdurrahman Kamil Efendi: 915
Abidin Bey: 1002
Abraham Spencer: 339
Abû Abd B.İdrisi: 823
Adanır Fikret: 875
Adenauer Konrad: 354
Adıvar A.Adnan: 255, 256, 261, 262, 273, 452, 468, 974, 993, 994
Adıvar Halide Edip: 929, 993
Afetinan Ayşe: 184, 495, 764, 774
Agee Philippe: 1090
Ağaoğlu Samet: 639, 929, 933, 936, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 1021
Ağaoğlu Ahmet: 931, 1004, 1005
Ahmet Fakih: 660
Ahmet I.: 765
Ahmet III.: 674
Ahmet Paşa: 661
Ahmet Rıza: 872, 874, 875, 877, 878, 879, 884, 887, 890, 892
Ahmet Şükrü: 1002
Ahmet Yesevi: 654, 655
Akçura Yusuf: 493, 495
Akdağ Mustafa: 557, 747, 754, 758, 759, 760, 784, 785
Akın İclal: 1084
Aksoy Suat: 734, 735, 736, 737
Aksoy Muammer: 1075, 1105
Aktolga Münir Ramazan: 1070
Aküzüm Hüseyin Cahit: 1081
Alâaddin III.: 760
Alberti Leon Battista: 261
Albright Madeleine: 77
Aldana Corneila: 110
Alexander E.Herbert: 1049
Ali Çelebi: 653
Ali Kemal: 907
Ali Kuşçu: 480, 477
Ali Süavi: 873, 894

Ali Şir Nevai: 655, 656
Alp Tekin: 503, 506, 509
Alpaslan: 747, 831
Al-Uybî B.Muhammet: 823
Anaksagoras: 442, 459
Antonıades Alexandra: 297
Apostolis Mikhail: 532
Arar İsmail: 168, 183
Aras Nezihe: 969, 97
Aras Tevfik Rüştü: 974
Arat Reşît Rahmetî: 529
Arcayürek Cüneyt: 977
Aren Sadun: 1040, 1041
Arif Bey: 1002
Arıkan Zeki: 210, 219, 700, 707
Aristo: 209, 211, 442, 451, 452, 453, 463, 465, 467, 565
Armajani Yahya: 804
Arne: 497
Arsal Sadri Maksudi: 495
Arsel İlhan: 54, 251, 539, 636, 721, 821
Aslan Rahmi: 892
Aslan Baba: 654
Aşık Garip: 661
Aşık Kerem: 661
Aşık Ömer: 651, 661
Aşık Paşa: 658, 660
Atadan Makbule: 1004
Atalay Besim: 826
Ataöv Türkaya: 29, 263, 334, 984
Atatürk Mustafa Kemal :: 24, 71, 139, 147, 150, 157, 159, 160, 162, 167, 168, 182, 183, 184, 189 190, 383, 495, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 515, 517, 519, 520, 532, 539, 547, 624, 636, 702, 704, 705, 707, 742, 764, 773, 774, 788, 789, 819, 835, 867, 889, 896, 897, 901, 903, 907, 909, 912, 913, 914, 915, 916, 918, 919, 920, 921, 922, 924, 925, 926, 928, 930, 933, 936, 939, 946, 949, 950, 953, 956, 957, 959, 961, 962, 963, 964, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 985, 986, 988, 989, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 1000, 1001, 1002, 1003, 1004, 1005, 1006, 1007, 1008, 1011, 1019, 1020, 1021, 1027, 1029, 1031, 1032, 1036, 1037, 1040, 1045, 1046, 1056, 1057, 1058, 1059, 1061, 1062, 1063, 1064, 1065, 1066, 1068, 1069, 1073, 1077, 1088, 1106
Atay Falih Rıfkı: 189, 823, 969, 972, 973, 975
Ateş Nevin Yurtsever: 995, 997, 999, 1000, 1001
Atsız Nihal: 511, 1031, 1044
Attali J.: 85
Attila: 391, 548
Avcıoğlu Doğan: 160, 386, 388, 391, 491, 493, 504, 507, 511, 517, 540, 557, 559, 559, 566, 630, 677, 716, 722, 727, 728, 746,

773, 831, 833, 836, 841, 912, 963, 993, 1021, 1075
Ayata Ayşe Güneş: 989
Aybar Mehmet Ali: 1038, 1039, 1040
Aydemir Şevket Süreyya: 72, 151, 549, 814, 829, 831, 876, 886, 896, 897, 898, 899, 915, 928, 928, 945, 981, 985, 1008, 1013, 1016, 1017, 1019, 1054, 1060
Aydemir Talat: 1031
Aydın Erdoğan: 795, 796, 799, 800
Aydın Bahtiyar: 1106
D'acosta Uriel: 469
D'any K.: 291
İbn El-Amid: 459
İbn.Arabsah: 635
Rizeli Dr. Abidin Bey 941
Al-Ablhi: 636

◆ B ◆

Babanzade Abdurrahman: 848
Babür: 657
Bacon Roger: 256, 467, 474
Baet Hoven: 674
Bahattin Şakir: 883, 900
Bakır Yüksel: 1083
Balaban Mehmet: 1075
Balkan Neşecan: 72
Baltacıoğlu İsmail Hakkı: 1045
Banguoğlu Tahsin: 1059
Barbara Marcantonio: 623, 632
Barkan Ömer Lütfü: 559, 684, 736, 738, 783
Barnet J.Richard: 21, 22, 23, 37, 49, 104, 105, 110, 337
Barnevik Percy: 123
Barron Sir Edmund: 810
Barry William: 292
Bartlı Adalard: 258
Barutçu: 1002
Baş Mehmet: 1080
Başkurt Cevat Fehmi: 1043
Başo: 899
Batısta Giovanni: 473
Battal Gazi: 658
Baudes Claude: 242
Bayar Celal: 895, 973, 974, 1012, 1019
Bayburtlu Zihni: 661
Baydar: 159
Baykal Deniz: 993
Baykurt Fakir: 1061, 1064
Bayle Pierre: 480
Bayur Hikmet: 974
Bebel August: 220, 350
Bedrettin Şeyh: 269
Behmenyar Marzban: 479
Behzat Kemalettin: 428
Bekir Sami Bey: 922
Bektra Şakik: 653
Bele Refet: 974, 994, 1002
Belenıtsky A.: 497, 500
Belhi: 451
Belin M.: 782, 783
Belli Mihri: 381, 1075
Bello C.G.: 295
Belon Pierre: 623
Benoist - Mechin Jacques: 712, 713
Berkes Niyazi: 318, 324, 326, 329, 331, 335, 337,

345, 347, 348, 351, 494, 513, 522
Berle A.A.: 67
Bernstein Eduard: 246, 350, 351
Bertold W.Vasili: 462, 559
Beserat: 497, 500
Bessarıon Joannes: 299
Bettelheim Charles: 92
Beyazıt I. Yıldırım: 690, 698
Beyazıt II.:780, 781, 782
Bıchat Marie – Francois Xavier: 286
Bila Hikmet: 977, 987
Bilge Kağan: 386, 528, 547, 553, 671, 928
Bilge Mustafa: 699
Bill A.James: 960
Birant Mehmet Ali: 1088, 1099
Birdword William: 538
Birgen Muhittin: 688, 692, 694, 695, 700, 701, 707
Biruni: 258, 261, 411, 462, 463, 464, 801
Bısmark Otto Von: 346, 347, 350
Bitlis Eşref: 1105
Bitlisi İdris: 830
Bıyıkoğlu Tevfik: 495
Bleda Mithat Şükrü: 892, 895, 900
Bloch M.: 725
Bluestone Barry: 104
Boer T.J.: 452, 453
Bohr Niels: 284
Borak Sadi: 637, 703, 904, 949, 950, 971
Boran Behice: 1041, 1075
Bordeau Georges: 144, 165
Bowen Ezra: 106
Bowen Harold: 488
Boyle Robert: 284, 286
Bozdağ İsmet: 980
Bozfort K.E.: 622
Bozkurt Fuat: 483, 516, 797, 801, 826
Bozkurt Mahmut Esat: 941
Bozok Salih: 969
Bölükbaşı Rıza Tevfik: 907, 908
Brams: 674
Brandav Birgit: 757
Brandt Willy: 354
Branner Dr.Harvey: 109
Braudel F.: 696, 784
Bremond Edvard: 816
Brêves François Savary: 299
Brıcout J.: 422
Brockelman Carl: 642
Broooks Adams: 272
Brubeck: 674
Brun Molte: 295
Brzezınskı: 1048
Buffon Georges: 284
Bulut Necdet: 1105
Burdurlu İsmail Suphi Bey: 945
Bush W.George: 333, 339
Buttenfıeld Herbert: 491
Büyüksevinç Mehmet: 1072
Byron George Gordon: 312
El-Baalbekki: 450
El-Battani: 457, 458
İbn Batuda: 637, 642, 722
İbn. Bacce: 262

◆ C ◆

Cabellero Poul: 246
Cabir İbn Hayyan: 474
Cabir El-Belazurî: 821
Cahiz Ebu Osman: 474, 680, 825, 826
Calvin Jean: 265, 266, 267
Cameron G.George: 425
Câmî: 428
Campnella Tommaso: 453
Canale Jean Suret: 244
Canard Marius: 822
Candan Ergun: 508, 549, 645
Car Edward: 200
Cardano Gerolamo: 454
Cavanagh John: 21, 22, 23, 37, 49, 104, 105, 110, 337
Cavit Bey: 899, 901
Ceasar Julius: 442
Cebesoy Ali Fuat: 968, 969, 974, 994, 999, 1002
Cem İsmail: 351
Cemal Paşa: 814, 887, 895, 901, 904
Cemil Hasan: 495
Cengiz Han: 390, 391, 533, 622
Cerrahoğlu Nilgün: 85
Cervantes Saavedra: 299
Cevahir Hüseyin: 1081
Cevdet Paşa: 768
Cevizoğlu Hüseyin: 184
Cevizoğlu Hulki: 214, 648
Ceyhun Demirtaş: 1075
Chaney Dick: 339
Charles Merriam: 331
Charles IX: 268
Chateaubrıand Rene François: 310
Chavıgny Jean-Aimes: 299
Cherterli Robert: 258
Chesneaux J.: 407
Chılde Cordon: 497
Chovannes: 372
Churchill Winston: 205
Cicero: 217
Cinemre Levent: 519
Clifford Mark: 111
Clinton Bill: 85
Cobourg Soxe: 90
Coe Michale D.: 242
Cohen Claude: 557, 683, 725, 730, 756, 759, 830, 836
Comte August: 622, 874, 875, 878, 879, 1046
Conker Nuri: 1004
Conner H.O.: 53
Contant Benjamin: 138
Cooper Robert: 204, 205, 212
Cosnel F.Harold: 329, 331
Coşkun Süleyman: 1027, 1038
Cowell Sunan: 105
Cömert Bedrettin: 1105
Crassus Licinius: 215
Cremonalı Gerard: 258
Cresson Edith: 77
Cromwell Oliver: 317, 318
Curhan J.P.: 68

◆ Ç ◆

Çağlayangil İhsan Sabri: 1074
Çakır Ruşen: 518, 1034
Çakmak Fevzi: 1013
Çandar Cengiz: 519
Çandarlı Halil Paşa: 690, 695, 699, 741

Çarkaşki: 876
Çelenk Devrim: 1105
Çelik Mehmet: 1082
Çığ Muazzez İlmiye: 244, 511, 643, 644, 678, 712, 718, 719
Çiğdem Ahmet: 1034
Çiğdemal Oktay: 1083
Çınar Vasıf: 495
Çöllü Cemil: 1081
Çulcu Murat: 645
Çutsay Osman: 1101, 1102
İbn.Cübeyr: 636

◆ D ◆

Dadaloğlu: 661
Dagavaryan: 905
D'alema: 84
D'alembert Jean:274, 275, 295
Dalton John: 286
Damat Ferit: 905, 908, 909
Dandolo Andren: 532
Danişment İsmail Hami: 1045
Danişment Gazi: 658
Dante Alıghıeri: 257, 259, 260, 261
Darendelioğlu İlhan: 1105
Darius I.:426, 428
Darwin Charles: 284, 287, 453, 473
D'autrecourt Nikolas: 442
Davison Roderiç: 864
Davy Humphrey: 286
Dayton J.E.: 815
Dede Korkut: 635, 672
Değer Emin: 53, 85, 1099
Dehhanî: 658
Delacroıx Eugéne: 310
Deli Fuat Paşa: 905
Demir Alper: 1081
Demirel Süleyman:991, 1067, 1068, 1074, 1091, 1096, 1097
Demolins Edmond: 881
Descartes René: 274
Desmoulıns Camille: 289
Devereux Baltimore: 867
Didero Denis:274, 275, 287, 303
Dilaçar A.: 720
Dimitri Vasilyev: 678
Divitçioğlu Sencer: 457, 634, 677, 734
Doğanay Ümit Yaşar: 1105
Domenach Jean-Marie: 41, 42
Dulles John Fuster: 1021
Dura Cihan: 787
Durkheım Emile: 1046
Dursun Turan: 1105
Duru Kazım Nabi: 892
Duverger Maurice: 35, 42, 123, 125, 138, 139, 154, 160, 164, 168, 169, 323, 335, 341, 962
Dürrizade Abdullah: 909
Düzenli Ali: 1081
El-Dimaşhi: 723
Erzurumlu Durak Bey: 944
Amanuel Karasu: 895

◆ E ◆

Eberhard Wolfram: 385, 681
Ebulgazi Bahadır: 657
Ecevit Bülent: 984, 989, 990, 991
Edip Ahmet Yükneki: 653

Efe Süleyman: 1085
Eğilmez Cafer Tayyar: 912, 994, 1002
Eınsteın Albert: 284
Eisenhower Dwight D.: 53
Ekinci Necdet: 971, 973, 978, 979, 981
Ekinci Tarık: 1075
Ellıot Sir Henry: 864
Emeç Çetin: 1105
Empedokles: 459
Engels Frederich:32, 137, 146, 277, 305, 308, 350, 491, 566
Enver Paşa: 813, 817, 875, 898, 901, 902, 904
Er Ahmet: 1043, 1044
Eraslan Cezmi: 878
Erasmus Desiderius: 260
Erbakan Necmettin: 1032, 1050
Ercişli Emrah: 661
Erdeha Kamil: 923
Erdeniz Cihangir: 1081
Erdoğan R.Tayyip: 1018, 1108, 1116
Ergüven Abdullah Rıza: 499
Erik Şaban: 1075
Erim Nihat: 1105
Erişilgil Mehmet: 1045
Erol Ahmet: 178, 345
Ersever Cem: 1106
Ersöz M.: 841
Ertaş Mustafa: 1081
Ertur K.Esat: 809, 817, 926
Ertur Hüseyin Kamil: 817
Ertur Hüseyin Şadi: 831
Erzurumlu Emrah: 661
Esprınchard Jecques: 299
Esrıenne Henri: 299
Eş'arî Hasan Ali: 261
Eukleıdes: 476
Evans Donald: 339
Evliya Çelebi: 657
Evren Kenan: 1048, 1095, 1098, 1099, 1103
Ewing Kraft: 211
Eygi Mehmet Şevki: 1066, 1068
Eyüp Sabri: 869
İbnül Esir: 249

♦ F ♦

El-Fergani: 457
Fahri: 815
Farabi: 256, 451, 452, 453, 464, 465, 467, 469, 470, 475, 670, 672
Faraday Michael: 284
Farley J.Lewis: 804
Farrare: 622
Fatih Sultan Mehmet: 257, 469, 740
Febure Lucıes: 563
Fendoğlu Hamit: 1082, 1085
Feyizoğlu Turhan: 1071, 1072, 1077, 1078
Fıchte Johann: 279
Fıeld H.: 425
Fırat Şerif: 841
Firdevsi: 411, 419, 421, 422, 424, 428
Fog Karen: 292
Fox M.: 263
Fuat Mehmet: 645
Fuller Graham: 1044
Furon Reymond: 427, 432

Fuzulî: 657, 695
İbn.Fadlan: 822
Rahip Frew: 903

◆ G ◆

El-Gifari Ebu Zerr: 474
Galip Reşit: 495
Gall Brockelman: 452
Ganem Halil: 875
Garten Jeffry E.: 47, 48, 59, 331
Gasprali İsmail: 658
Gaus J.M.: 327
Gazali Muhammet: 261, 262, 475, 823, 824
Gazi Osman Paşa: 863
Gazneli Mahmut:410, 411, 432, 463, 670, 831
Gencer Mustafa: 875, 876, 887, 888, 902
Genç Bahri: 1081
Gençcan Mehmet İhsan: 539
Gençkaya Ömer Faruk: 1049, 1050, 1053
George Llyod: 205, 290, 324
Georgeon François: 752
Gevheri: 651
Gezmiş Deniz: 1076, 1077
Ghai Draham: 107
Gırardın: 785
Gıyaseddin: 670
Gladstone William: 290
Goff Jacques: 252
Gousset R.: 432
Gowen H.Herbert: 497
Göğüş N.: 841
Gökalp Ziya: 503, 517, 549, 622, 631, 636, 643, 644, 747, 840, 841, 1046
Göker Cemil: 302, 303
Göktaş Hıdır: 123, 848, 849, 852, 853, 1030
Gölbay Metin: 123
Gönlübol Mehmet: 70
Gramme Zénobe: 282, 284
Grand Henri: 300
Granet Marcel: 497
Greeley Horace: 331
Greider William: 30
Grey Edward: 205, 809, 811
Grousset René: 389, 390, 497
Guido A.: 451
Gulyga A.W.: 490
Gumilev L.N.: 554, 622
Gurlitt G.: 668
Güçlü Necdet: 1105
Günaltay Şemsettin: 418, 419, 425, 426, 427, 428, 431, 495, 986, 1032
Gündüz Sabri: 796
Güney Yılmaz: 1075
Güreli Nail: 1066, 1067, 1068, 1092
Güresin Ecvet: 886
Gürkan Celil: 1075
Güvenç Bozkurt: 296, 297, 491, 516
Von Gerlach Ludwig: 696

◆ H ◆

El-Hakem II.: 447
El-Harizmi Musa: 454, 455, 456, 457, 462
Hablemitoğlu Necip: 1106
Haccac Bin Yusuf: 799
Hacı Bektaş Veli: 655
Halefoğlu Vahit: 1101, 1102
Halfin: 848, 850, 851

Halil Gıyasettin: 428
Haliloğlu Ömer: 1085
Halis Turgut: 1002
Halit Bin Bermek: 802
Hallı Reşat: 852
Hamilton Elexander: 329, 330, 334
Hammer: 694, 697
Hamza Ali: 658
Hamzavi: 660
Hançerlioğlu Orhan: 217, 225, 233, 234, 244, 259, 265, 271, 276, 308, 452, 458, 467, 470, 723
Hanze Paul: 1100
Harley C.T.: 826
Harold Chalde: 310
Harranlı Sabii: 450
Harun Reşit:302, 443
Haşatlı Recep: 1081, 1083
Haxey Simon: 325
Hayali: 661
Haydın: 674
Hayyam Ömer: 428, 476
Hayyam Al-Tevhidi: 822
Heath J.Michael: 248, 299, 300, 301
Hegel Friedrch: 277, 304, 305, 469, 482
Hegel Georg: 287
Heısenberg Werner: 284
Helvetıus Cloude: 287
Henry VIII.: 265
Herafeld Ernst: 419
Heraklitos: 470, 501
Herdenberg Karl: 279
Herder Johann:267, 277, 278, 304, 305
Heredot: 210, 428
Hesidos: 211
Heyd W.: 776
Hıaour Corsaize: 310
Hippokrat: 539
Hırvat Rüstem Paşa: 696
Hitler Adolf: 31, 32, 34, 89, 91, 104, 267, 289, 345, 346, 348, 353, 356, 442
Hıttı K.Philip: 821
Hobbes Thomas: 453
Hobson J.A.: 64, 69
Holbach Paul: 287
Hollweg Bethman: 902
Hopkirk Peter: 122
Hotham Davit: 623
Hugo Victor: 310, 311, 312
Hume Davit: 145, 272
Hunke Sigrid: 259, 261, 440, 442, 445, 446, 448, 451, 458
Hürrem Sultan: 696
Hüseyin Baykara: 656
Hüseyin Muhittin: 895
Hüseyin Tosun: 884
Hüsrev İsmail: 736
Hyde Thomas: 478
İbn.Haldun: 469, 470, 471, 472, 473, 483, 652, 697, 698, 723, 731, 824, 825
İbn.Havkal: 799
İbn.Haysem Hasan:258, 458

◆ İ ◆

İbrahim Müteferrika: 685
İbrahim Peçevi: 657
İbrahim Temo: 890
İdiz Semih: 122
İhsan Şerif: 503
İhvanüssefa: 453
İleri Tevfik: 1059

İlhan Attila: 65, 461, 706
İlkin Selim: 684, 686, 699
İmamoğlu Yusuf: 1072
İnan Kamran: 687
İnan Arı: 975
İnanç Mükremin Halil: 1045
İnce Özdemir: 1002
Innocent III.: 269
İnönü İsmet: 510, 965, 967, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 980, 981, 983, 984, 986, 986, 991, 992, 1002, 1011, 1012, 1015, 1022, 1032, 1067, 1073
İnsel Ahmet 98, 520
İpekçi Abdi: 1105
İshak Sukuti: 890
İsmail Canpolat: 892, 895, 901, 994, 1002
İsmail Hakkı: 905
İstahrî: 830
Işık Fahri: 532
İzzettin Şer 850

◆ J ◆

Jackson Andrew 331, 333
Jacques Pirenne 208
Jamal Ahmet 674
Jarde A. 206
Jefferson Thomas 330
Joubert P.A. 824
Jouvenel Robert De 170
Mersinli İsmail Safa Bey 942

◆ K ◆

El-Kaşani 477
El-Kindi Yusuf 258, 451, 452, 467, 469
Kabaağaçlı Cevat Şakir 491
Kadı 658
Kafesoğlu İbrahim 551, 557
Kaftancıoğlu Ümit 1105
Kakmacı İsmail 1004
Kamil Paşa 898
Kansu Mazhar Müfit 150, 920, 921, 923
Kansu Aykut 883, 898
Kant Immanuel 271, 277, 278, 303
Kapani Münci 139
Kara İsmail 1034
Kara Kemal 901
Karabekir Kazım 891, 894, 912, 974, 994, 1002
Karacaoğlan 661
Karademir Mutad 1081
Karafakioğlu Bedri 1094, 1105
Karal Enver Ziya 157, 504, 513
Karan Muzaffer 1031
Karaosmanoğlu Yakup Kadri :705, 993, 1010, 1056
Karataş Turan 177
Karay Refik Halit 907
Karderli 656
Karlgen 497
Kars H.Zafer 884
Kaşgarlı 622, 653, 926
Katip 657
Kavalalı Metmet Ali Paşa 849

Kavukçuoğlu Deniz 357, 358
Kaya Yalçın 248, 258, 259, 264, 266, 268, 271, 273, 442, 445, 446, 969, 972, 972, 982, 985, 1057, 1059, 1062
Kaya Şükrü 965, 974
Kayalı Hasan 866, 876
Kayato Shi Haya 382
Kayıkçı Kul Mustafa 661
Kaynak Mahir 1069
Kaypakkaya İbrahim 519
Kelleci Faysal 1083
Kemalettin Behzat 670
Kemalettin Behzat Yaşar 1075
Kernaghan Charles 110
Keykavus 428, 745
Keykubat 745, 775
Kılıç Hüseyin 208, 209, 211, 219, 220, 249, 251, 295, 296
Kılıç Asaf (Kılıç Ali) 974
Kılıçkıran Ruhi 1072
Kırkaç Çağlar 866, 906
Kirzioğlu F. 841
Kısakürek B.Necip Fazıl 517
Kissenger Henry 31
Kışlalı Ahmet Taner 1106
Kitapçı Zekeriya 795, 799, 800
Kıvılcımlı Hikmet 565, 566, 800, 1075
Kıyafet Hasan 1063
Klaudıos Galenos 539
Kocabaşoğlu Uygur 686
Kocagöz Samim 1075
Kocatürk Utkan 949, 999
Kohl Helmut 77
Kolcuoğlu Kazım 1067
Kolka Gabriel 338
Koloğlu Doğan 538, 623, 815, 816, 818, 907
Kolomp Kristof 242, 243, 247, 396
Konfüçyüs 371, 372, 373, 374, 375, 376
Kopernık Nikolaj 284
Koppers Wilhelm 716
Koraltan Refik 1012
Korkmaz Aydın 296
Korten C.Davit 624
Korutürk Fahri 984
Köksal Osman 1075
Köprülü Fuat 511, 561, 638, 700, 727, 729, 730, 761, 1012
Krupp Alfred 85
Kuban Doğan 739
Kubeyte Bin Müslim 795, 796, 799, 800, 826
Kubilay Han 391, 392
Kul Nesimi 661
Kula Onur Bilge 299, 301, 304, 305, 306, 307, 309, 469
Kumaş Rahmi 957, 965, 973, 983, 987, 988, 989, 990, 991
Kunisawa N. 106
Kuran Alp 1075
Kurra Bin Sabit 458, 479
Kurt Rıfat 1080
Kuseyri Mustafa 1093
Kuyucu Murat Paşa 700
Küçükömer İdris 704, 705, 768, 771
Kül Tigin 528

Kürkçü Ertuğrul 519, 1069

◆ L ◆

Lacoste Y. 697
Laffıte Mismer 622
Lafrance Georges 100
Lagrance Joseph 284
Lamarck Jean Babtiste 287
Laplace Pierre 284, 477
Larson R.Charles 339
Lassalle Ferdinand 350
Lawrence Thomas Edward 537, 815
Le Play Frederic 881
Lee Hee-Chul 624
Leıden Carl 961
Lenin V.İ. 63, 64, 140, 150
Leopold Louis 239
Liebknecht Karl 350
Ligeti L. 245, 496, 525, 722
Lıncoln Abraham 332
Louıs IVX. 547
Löleoğlu Ali 1081
Ludwın Emil 972
Luksemburg Rosa 351
Luther Martin 255, 265, 267, 301

◆ M ◆

De Mans Belon 752
El-Mansur Kalavun 447
El-Melik Zahir Berkük 470
El-Memun 440, 445, 451
El-Mesudi 802
El-Mutasım 451
Hz.Muhammet 440, 448, 799, 815, 826
İbn. Al-Mukaffâ 821
İbn. Musaveyh 450
Machıavellı Niccolo 260, 453, 473
Machıavellı Ernst 284
Madanoğlu Cemal 1075
Mafaai Miriam 146
Magdoff Harry 53, 64, 70, 176
Magnus Albertus 257
Mahalıof 747
Mahmut Mirhand 656
Mahmut Şevket Paşa 869, 870, 886, 900, 906
Maksidi 721
Mancini Jean-Gabriel 220
Mansur El-Maturidi 478
Mansuroğlu İlker 1072
Manyaszade Tevfik 895, 899
Mao Çe Tung 376, 517
Mar N.J. 829
Mar Nikolay 836
Marabuta Paul 146
Marac V. 297
Mardin Şerif 874, 875, 878, 879, 881, 883, 884
Marel Jean Paul 217
Mares Peter 110
Marquis Christopher 32
Marshall Tim 243
Marshall John 395
Marx Karl 32, 146, 200, 266, 277, 287, 288, 298, 305, 306, 307, 308, 350, 473
Masca Gaetano 879
Maspero Georges 377
Masson P. 751, 774, 786

Matta Bin Yunus 450
Maxwel James 284
Mayatepek Tahsin 508
Mc Namara Roberto 176
Mc Neıll H.L. 292, 366, 369, 372, 395, 400, 488
Means G.C. 67
Mehmet II. (Fatih) 469, 532, 690, 699, 740, 750, 756, 763, 765, 776, 777, 778
Mehmet İsmail 801
Mehmet Reşit 890
Mehmetoğlu Battal 1072
Melik Bassi 656
Melik Şah 831
Mellart J. 498
Mencken H.L. 54
Mendel Ernest 72
Mendelsson Moses 277
Mendelyev Dimitri 284, 286
Menderes Adnan 984, 1006, 1012, 1013, 1016, 1018, 1019, 1020, 1021, 1022, 1023
Menemencıoğlu Numan 977
Menghın Osvald 561
Merriam Charles Secondat 329
Mesudî 830
Mete (Mao-Dun) 384, 385, 386, 412, 525
Mevlana Celalettin Rumi 492, 66
Mevlana Lütfü 656
Meynard Barbier 824
Mezit İbn Yezit 543
Michelet Jules 255
Michels Roberto 175
Mimar Sinan 414, 663, 668, 684
Minorsı 829
Miralay Mehmet Arif Bey 916
Miralay Sadık 900, 905, 906, 909
Mirmiroğlu 778
Mirşan Kazım 214, 417, 498, 500, 501, 525, 678
Miskaveyh 453
Mithat Ahmet 476
Mithat Paşa 864, 866, 894
Mıtterand François 85
Murat IV. 839
Mizancı Murat 874, 877, 878, 879, 884
Mokhiber Russel 50
Montaıgne Michel 260, 274
Montesquıeu Charles-Secondat 270, 274, 473
Moore Thomas 310, 453
Morgan J.D. 432
Mori Alfred 432
Morris Robert 809
Moskopolos 292
Muhammed Suud 805, 806
Muhittin Baha Bey 938, 939
Muller Johannes 286
Mumcu Ahmet 694
Mumcu Uğur 1091, 1092, 1105
Munkıd Bin Usema 445
Munzer Thomas 266
Muradım Kaya 1084
Murat I. 689, 69
Murat II. 698, 699, 701
Musa Bin Şakir 450

Mussolini Benetto 81, 84, 86, 87, 88, 89, 91
Mustafa Sabri 905, 907, 908
Mutasım 802, 451
Müslim Horasani 801

◆ N ◆

Dr.Nazım 893, 901
Nadir Nadi 930, 1005, 1011, 1012
Naisbitt John 19, 22, 26, 53, 117
Namık Kemal 492, 702, 875
Narşihi 721
Nebioğlu Kemal 1075
Necati 661
Necefzade Yakup Kenan 423, 429, 440
Nedim Muhammet 478
Nelson R.N. 66
Nesimi 658
Neumark Fritz 291, 487, 829
Newton Isaac 272, 284, 286, 478
Nıetzche Friedrich 473
Nikitin B. 833
Nizami 428
Nizamülmülk 476, 666, 682, 747
Noradounghıan G. 782, 786
Norton Gale 339
Noue François 301
Nurettin 657
Nuri Osman 706
Nuri Paşa 907

◆ O ◆

El-Omarî 642
Ockham William 256
Oduncu Veli Can 1083
Oğuzoğlu Hüseyin Cahit 220
Oğuzoğlu Reha 1031
Okyar Fethi 1003, 1004, 1005, 1006, 1007, 1008
Okyar Osman 1006, 1007
Olıver James 331
Onar Mustafa 923
Ongun Ramiz 1071
Orbay Rauf 974, 994
Osman I. 699, 760
Ostrogorskı M. 325

◆ Ö ◆

Ögel Bahttin 540, 622, 640, 641, 642, 677, 678, 757
Ömer Şemsettin 392
Ömer 476, 483
Öndek Selahattin 1084
Önen Yavuz 1075
Öner Kenan 1012
Önkuzu Dursun 1072
Önre 501
Öz Doğan 1105
Özal Turgut 1096, 1098, 1099, 1100, 1102
Özdemir Muharrem 1080
Özek Çetin 86, 87, 88
Özer Yusuf Ziya 495
Özgüler Özge 205
Özgür Taylan 1072
Özgür Ali İhsan 1105
Özmen Süleyman 1072
Öznur Hakkı 1031, 1042, 1043, 1045, 1046, 1072
Özsever Münir 1080

Öztuna Yılmaz 517
Öztürk Rasim 1004
Quataert Donalt 674

• P •

Del Rio Antonyo 241
El-Razi Zekeriya 458, 459, 460, 461, 465
İbn.Rüşd 262, 442, 466, 467, 468, 470
Pac Robert 244
Paine Thomas 48, 331
Palaoğlu Mustafa Kemal 918
Pangalos Teodoros 292
Paris J.J. 790
Pascal Blaise 309
Patrık Joachım 883
Pehlivanoğlu Ata 1081
Peker Recep 953, 965, 966, 971, 972
Perikles 442
Perinçek Doğu 720, 726, 727
Perot Ross 54
Perviz Hüsrev 428
Picasso Sydney 242
Piri Reis 657, 769
Pis Sultan Abdal 655, 661
Pisagor 441
Planck Karl 284
Platon 451, 467
Plutarkhos 428
Poe Edgar Allan 312
Poıncare Reymond 810
Polatkan Hasan 1023
Politzer Georges 223, 225, 289
Polo Marco 392, 537, 636
Pontalis Lefevre 892
Pope A.U. 425
Porter M. 303
Prendergast Renee 22, 47, 70, 107
Prens Sabahattin 874, 880, 881, 882, 883, 884, 886, 888, 892, 905, 906, 999, 1109
Protagoras 442
Ptolemıos 463, 477
Pumpelly R. 418, 497, 500, 648

• R •

Rabelaıs François 299
Rabguzi 656
Radloff Friedrch 564
Ramsauer Ernest 877, 883, 884, 885
Ranov V.A. 497, 500, 649
Rasonyı Laszlo 561, 564, 636, 657, 669, 702
Ratzel Friedrch 563
Raymond Jean 806
Refet Bey 924
Refik Şevket Bey 941
Reich Robert B. 51
Reıch B.Robert 338
Renan Ernest 439, 490, 492, 495, 496
Resneli Niyazi 869
Reşat Halis 908
Reşit 1004
Rıce Condoleezza 339
Rıce Donalt 339
Rice Davit Talbot 745, 759
Rıchard Gaston 747
Rıchard James 847

Rıchthofen 384
Rıchthofen 497
Rıfat Semih 495
Rinchon Gr.P.Dieudonne 245
Rıswık Von 469
Rişvanoğlu Mahmut 841
Rıza Nur 886, 905, 908
Rıza Tevfik 909
Rockfeller Davit 53
Romanet İgnocia 65
Ronart Stephen 712
Ronsard Pierre 300
Rookh Laila 310
Roosvelt Theorade 77, 89
Rosenblut Hans 756
Rosenthal Franz 824, 825
Rossini 674
Rousseau Jean Jacques 276, 453, 473, 878, 879
Roux Jean-Paul 215, 438, 473, 541, 542, 543, 566, 635, 647, 648, 655, 662, 665, 680, 717, 795
Rubrouck De Guillaume 537
Rumi Kadızade 477, 480
Russel Bernard 34, 41, 209, 296, 466

◆ S ◆

Satvet Lütfü 886
Bin Kurra Sabit 458, 479
İbn. Sa'dan Al Arid 822, 823
İbn. Sina 258, 451, 453, 464, 465, 466, 468, 469, 470, 475, 476, 479, 672
Sadrettin 661
Saint-Thierry Guillaume 252
Sait Halim Paşa 900
Saltık Ahmet 851
Sancar 833
Sansovıno Francesco 536
Santanyana George 200
Saraçoğlu Şükrü 977, 978
Sartun George 462
Saulnıer G.Mine 269
Sauvage Marcel 508
Savaş Vural 322
Savcı Bahri 1075
Saydam Refik 974
Sazak 1105
Scatus Duns 256
Scharnhorst Gerhard 279
Schert Patrick H. 104
Schıckert Hartmut 757
Schmandt D.Besserat 500
Schmıdt Helmut 354, 1101, 1102
Schwann Theodor 286
Schwarz A.Andreas 220
Sedıllot M. 478
Sefer Hatice 1084
Selahattin Eyyübî 831
Selçuk İlhan 1075
Selim I. (Yavuz) 433, 502, 559, 560, 699, 764, 765, 769, 805, 837, 838
Selim III 765, 806, 807
Serahsi Muhammet 478
Serakhsi Ahmet 451
Sertbudak Aynur 1084
Serter Yıldız 85
Seton-Watson R.W. 895
Seyit Abdülkadir 907
Seyitdanlıoğlu Mehmet 1006, 1007

Sezen Yavuz 1071
Shakespeare William 299
Shalıkashvılı John 339
Shenkman Richard 243
Simavi Sedat 1018
Simurg Talat Tekin 680
Sirer Şemsettin 1059
Sofi Allah Yer 657
Sokullu Mehmet Paşa 696
Solak İsmet 687
Solvien 215
Som Deniz 301, 339
Somersan Semra 245
Sommer Gün 1102
Sophokles 211
Sorel Georges 473
Sorgun Taylan 885, 897, 899, 903
Soros George 30
Soyak Hasan Rıza 969, 971
Soyer Dündar 977
Soylu Tahsin 1086
Soysal İlhami 909, 1030, 1075
Soysal Mümtaz 1075
Spandugino Théodoro 642
Spencer Herbert 23
Spengler Oswald 473
Stein Karl 279
Stein Avrel 418, 497
Stewart Frances 22, 47, 70, 107
Storrs Sir Ronald 816
Straygovski J. 669
Sully Maximilien 299, 300
Sultan Veled 660
Sundhof 466
Sunel Kemal Zaim 1054, 1056
Sungurbey İsmet 1075
Suret-Canale Jean 407
Sühreverdi Şahabettin 479
Sükan Faruk 1068
Süleyman I (Kanuni) 668, 696, 765, 769
Sülker Kemal Zaim 1075
Sümer Faruk 830, 837, 840
Sylvius Aeneas 299

◆ Ş ◆

Şah İsmail 433, 533, 658, 700, 837, 840
Şahin Erdoğan
Şakip Mustafa 1045
Şapolyo E.Behnan 190
Şarlman Charles 449
Şemsi 869
Şeref Abdurrahman 492
Şerif Bey 935
Şerif Hüseyin 807, 815, 816, 817
Şeybani 657
Şeybani 724
Şeyh Bedrettin 655, 661
Şeyh Sait 998, 1002
Şeyhoğlu Mustafa 660
Şeyyat Hamza 660
Şimşir Bilal 876
Şölen Hikmet 564
Von Sanders Limon 544

◆ T ◆

Taberi Ebu Cafer 479, 795, 798
Taftazâni Sadeddin 478
Tahir Hayrettin 905
Talat Paşa 892, 895, 899, 901, 904

Tales 441
Talu Umur 107
Tanilli Servet 141, 311, 312, 361
Tanör Bülent 1075
Tansel Fevziye Abdullah 639
Tanyukuk 528
Tao (Lao-Tseu) 375, 376
Tarcan Haluk 422, 491, 497, 500, 551, 649, 678
Tarık Bin Ziyad 639
Tarık Bin Ziyat 438
Taşağıl Ahmet 547, 551, 552, 553, 554
Tek Ahmet Ferit 908
Tekeli İlhan 684, 686, 699
Tekin Talat 547
Tengirşek Yusuf Kemal 971
Thıerry Augustin 1089
Thıers M. 289
Thomas Zerclaerli 455
Thomasıus Christian 277
Thomsen W. 729
Thornburg M.W. 982
Thurow Lester C. 23, 34, 217, 333, 336
Timur 386, 412, 446, 477, 478, 647, 648
Timur Taner 528, 543, 700, 976
Todd Emmanuel 63
Togan Zeki Velidi 497, 649, 1031
Toker Metin 1011
Tonguç Faik 817
Tonguç İsmail Hakkı 1059
Topçu Nurettin 1045, 1046
Townsend Richard F. 241
Tör Edip Servet 892
Trimmer E.Thomas 111
Tuğrul Bey 831
Tunalı Hilmi 904
Tunaya Tarık Zafer 36, 139, 144, 292, 341, 907, 917, 951, 956, 965, 966, 976, 983, 987, 987, 996, 999, 1014, 1018, 1075
Tuncay Mete 917, 960, 961, 981
Turan Osman 638, 641, 716, 732, 739
Turan Seyfettin 789
Turan Talat 1075
Turhan Seyfettin 182
Turner Jonathan H. 23
Tusi Nasırettin 476
Tüfekçibaşı Ahmet Celalettin Paşa 891
Türkeş Alparslan 1031, 1041, 1042, 1043, 1046, 1047, 1048, 1091
Türkeş İbrahim 1081
Türkler Kemal 1075, 1105
Tütengil Cavit Orhan 1105

◆ U ◆

Şeyh Ubeydullah 850, 851, 852
Uluğ Ali Haydar 1004
Uluğ Beğ 446, 477, 478, 480, 670
Ulunay Refii Cevat 907, 909
Umur Ziya 212, 22
Urqard D. 755
Uşaklı Hoca İbrahim Efendi 945

Uzer Tahsin 1004
Uzunçarşılı İsmail Hakkı 693, 778, 779, 783
Uzunçarşılı Ferit 1083

• Ü •

Üçok Bahriye 516, 797, 1105
Ülken Hilmi Ziya 1045
Ülman Haluk 65
Ünal Recai 1105
Ünsal Fikret 1105
Üstün Ahmet 992

• V •

İbn. Yunis 457
Vaupel J.W. 68
Vedel G. 341
Velidedeoğlu Hıfzı Veldet 926, 928, 929, 940, 941
Veyne Paul 217
Viladimirtsov B.Y. 623
Virchow Rudolf 286
Voltaire François 274, 275, 276, 302, 303, 309, 378

• W •

Wagner 674
Wangenheim 902
Washington George 329, 330, 342
Watt James 281, 282, 284
Weber Max 828, 829
Weiner F.Peter 267
Welch Jack 122
Welhausen J. 799
Wells Herbert Georges 721
Whitman Walt 333
William III. 273, 318, 328
Wilson Charles E. 85
Wilson Thomas Woodrow 290
Winthrop John 331
Wiseman H.V. 272
Wolf Christian 277
Wolfowitz Paul 1108

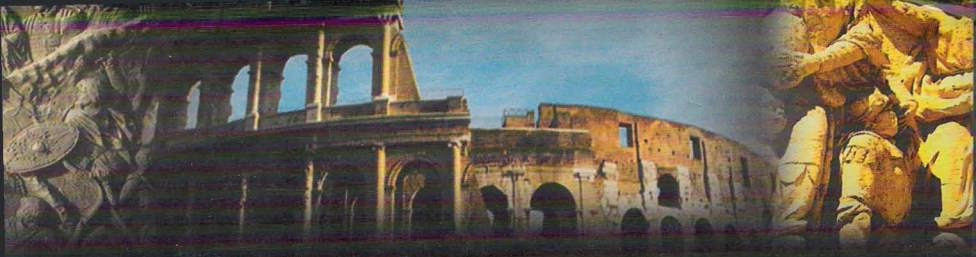
• Y •

Yağcı Öner 63
Yakut Al-Hamavi 823, 824
Yalçın Hüseyin Cahit 974
Yalug Tigin 501
Yardımcı Cemal 519
Yavuz Orhan 1105
Yazid B.Mozyad 825
Yedisekiz Hasan Paşa 873
Yenyeni Osman 302
Yerasimos Stephane 292, 293, 295, 309, 532, 536, 623, 643, 694, 695, 730, 736, 737, 737, 751, 775, 783, 790, 864, 876
Yetkin Çetin 34, 227, 866, 867, 895, 904, 907, 908, 1078
Yıldır Çiğdem 1084
Yıldırım Nuri 67, 68
Yıldızoğlu Ergin 31, 68
Yılmaz Tanzer Sülker 1066, 1068, 1069, 1070, 1072, 1074, 1083, 1089, 1103
Yılmaz Vedat 1083
Yılmazer Rauf 1105
Yınan Mükremin Halil 557
Young Thomas 286
Yunus Emre 651, 655, 660

Yurdakul Mehmet Emin 1004
Yurdakul Cevat 1105
Yusuf Has Hacip 651, 652, 653, 720
Yusuf Hemedani 654
Yüce Öner 1081
Yücekök Nakiyettin 892, 895, 1004

◆ Z ◆

Zehrâvi Adülkasım 479
Zeine N.Zeine 488, 750, 794, 796, 797, 804, 816, 895
Zeyre İbn.Behmenyâr 479
Zileli Gün 1093
Zinn Howard 243
Zinoviev Aleksandr 30, 93
Zorlu Fatin Rüştü 1021, 1022, 1023
Zürcher Erik Jan 891, 961

ANTİK ÇAĞDAN KÜRESELLEŞMEYE

YÖNETİM GELENEKLERİ ve TÜRKLER

metin aydoğan

Toplumsal evrimi oluşturan olaylar, öncekiler tarafından belirlenen sonrakileri belirleyen süreçler halinde; zamana ve koşullara bağlı olarak ortaya çıkar, gelişir ve gelişimini tamamlayarak bir başka döneme geçer. Geçmişte sonuç olan, yeni dönemde neden haline gelir ve bir başka yeni dönemin hazırlayıcısı olur. Sürekli değişimi içeren bu sonsuz süreç, tarihtir. Bu nedenle tarih; olayların yalnızca yer ve zaman gösterilerek yazılması değil, bütünlüğü olan ve uzun dönemlere yayılan gelişmelerin birbiriyle ilişkilendirilerek yorumlanmasıdır. Önemli olan, eskide kalan olayları yalnızca öğrenmek değil, olaylardan bu güne yönelik yararlanılabilir sonuç çıkarmaktır. Unutulmamalıdır ki "geçmişi unutanlar onu yinelemeye mahkumdur". Bu anlamda, "tarihçinin görevi geçmişi sevmek ya da geçmişten kurtulmak değil, bugünü kavramanın anahtarı olarak onu öğrenip geleceğe aktarmaktır."

TK ISBN 975-8913-06-9
ISBN 975-8913-08-5
9 789758 913084

Onaltı YTL (16 YTL)